

DÜNYA ƏDƏBİYYATI

VİKTOR HÜQO

Paris
Notr-Dam
Kilsəsi

VİKTOR HÜQO

116/41
H 96

246945

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKİ
2007

*Bu kitab "Viktor Hüqo. Paris Notr-Dam kilsəsi"
(Bakı, Azərnaşr, 1936) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edən:

Mikayıl Rəfilin

ISBN 978-9952-34-124-9

843.7-dc22

1. Hüqo Viktor, 1802-1885. 2. Fransız ədəbiyyatı – XIX əsr.

Viktor Hüqo. Paris Notr-Dam kilsəsi.

Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 488 səh.

Dünya ədəbiyyatının ən məşhur əsərlərindən olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında çoxdan unudulmuş dövrün tarixi təsviri ilə yanaşı sado insanın günlük yaşamı və dəyərləri də canlandıraraq kütləvi tarixi şeür, dünya və insan haqqındakı təsəvvürlərin spesifikasi, insanların inam və ümidləri əks olunur. Əsərdə insanın azadkırliyi və mənəvi müstəqilliyi konsepsiyası Fransadakı cari hadisələrlə əlaqələndirilir. Orta əsrlərin sonlarından bəhs edən romanında Viktor Hüqo gələcəyin keçmişin varisi olduğunu göstərməyə çalışır. Əsərdə dini inamın zəifləməsi, yüzillər boyu toxunulmaz olan əhəmlərə qarşı şübhə, yeni təlimlərin bolluğu cəmiyyətin öz inkişafının son hədəfinə – demokratiyaya yaxınlaşmasına şübhə kimi göstərilir. Yazıçı təsvir etdiyi dövrün əlamətlərini romanın əsas qəhrəmanlarının – Eşməraldanın, Kvazimodonun və Klod Frollonun xarakterlərində və tələflərində təcəssüm etdirmişdir.

Mikayıl Rəfilinin tərcüməsi və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin redaktəsi ilə 1936-cı ildə nəşr edilən bu əsər nəşriyyat tərəfindən müasir Azərbaycan ədəbi dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Dünya ədəbiyyatının ən məşhur əsərlərindən olan "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanın müəllifi Viktor Hüqo bir yazıçı və şəxsiyyət kimi XIX yüzil tarixinin və hər şeydən öncə fransız ədəbiyyatının ayrıca, parlaq bir səhifəsidir. Fransız mədəniyyəti tarixində o öncə şair, daha sonra isə romanlar və dram əsərlərinin müəllifi kimi, dünyada isə ilk növbədə romançı kimi tanınır. Bütün bunlara rağmen o, XIX yüzilin ən monumental və nəhəng fiqurlarından biri olaraq qalır.

Hüqonun həyat və yaradıcılığında onun şəxsi, ümumbəşəri, yaşadığı dövrü dorindən dök edən fəlsəfi-tarixi dünyagörüşü, insanların şəxsi həyatına diqqəti, sosial proseslərə güclü marağı, poetik təfəkkürü, yaradıcı fəallığı və siyasi fəallığı bir-birini tamamlayırdı. Belə bir həyat yalnız xronoloji olaraq əsrin yaddaşına yazılmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda onunla özvi vəhdət təşkil edərkən nəməlum və üvansız tələlərə qarışır.

Hüqonun yaradıcı şəxsiyyətinin formalaşdığı gənclik illəri İntibah dövrünə təsadüf edir. İlk öncə o özünü poeziyada sınayır, "Verden qızları", "IV Henrixin heykəlinin bərpası", "Bərrı hersoqunun ölümü", "Bordos hersoqunun doğulması" və s. bu kimi əlamətdar günlərə odalar həsr edir. Adıçəkilən ilk iki əsər öz müəllifinə Tuluza Akademiyasının olduca nüfuzlu "Des Jeux Floraux" müsabiqəsində iki mükafat qazandırır. "Bərrı hersoqunun ölümü" odasına görə kral özü şəxsən gənc şairə 500 frank məbləğində pul mükafatı təqdim etmişdi. Bərrı hersoqu kralın qohumu idi, rəyalistlər onu taxt-tacın varisi kimi görürdülər, ancaq 1820-ci ildə o bonapartçı Luvel tərəfindən öldürüldü. Bordos hersoqu titulu isə Bərrı hersoqunun ölümündən altı ay sonra dünyaya gəlmiş oğluna çatdı. Bu hadisəni rəyalistlər fransız taxt-tacını varissiz qoymaq istəməyən Tanrının iradəsi kimi qəbul etdilər. Bu dövrdə Hüqo legitimçilərin ("legitim", yəni "qanuni" monarxiya tərəfdarları) hiss və ümidlərini səmimiyyətlə paylaşırdı. Ədəbi yaradıcılıq sahəsində Hüqonun kumiri legitimçilər hərəkatının görkəmli simalarından olan yazıçı F.T.Şatorbriani idi. XIX yüzil fransız ədəbiyyatı onun "Atala" (1801) və "Rene" (1802) povestləri, "Xristian dahisi" (1802), "Məzlumlar" (1809) epopeyası ilə başlamışdı. O öz kumirinə bənzəməyə çalışaraq Şatorbriana "Dahi" adlı oda həsr etdi və "Ya Şatorbriani olmalı, ya da heç kəs" şüarını özünə həyat devisi seçdi.

1824-cü ildən başlayaraq yeni "XIX əsr ədəbiyyatı", yəni romantizm tərəfdarları olan şair və yazıçılar müəttəmə olaraq "Arsenal" kitabxanasında

gözətçi işləməyə başlayan və vəzifəsinə uyğun olaraq orada yaşayan Ş.Nodyenin başına toplaşırırlar. Onun romantik dostlarının arasında Hüqo da vardı. Bu illərdə Hüqo öz poetik məcmuələrini çap etdirir: "Odlar və müxtəlif şeirlər" (1822) və "Yeni odalar" (1824).

"X Karlin tacqoyma mərasimində" (1824) həsr etdiyi oda Hüqonun rəyalist simpatiyasının son ifadəsi oldu. 1820-ci illərin ikinci yarısında o, bonapartçılara doğru meyil etməyə başlayır. Artıq 1826-cı ildə Alfred de Vinyinin "Sen-Mar" tarixi romanına həsr etdiyi məqaləsində o, Napoleonun adını tarixin görkəmli şəxsiyyətləri sırasında çəkir. Həmin ildə Hüqo, Kromvel haqqında dram yazmağa başlayır; əsərdə tarixi şəxsiyyət olan Kromvel, Napoleonun prototipi kimi əks etdirilərək monarxiya qarşı qoyulur. O, "İki ada" odasını da Napoleona həsr edir: iki ada – bunlar heç kəsin tanımadığı Bonapartin doğulduğu Korsika və bütün dünyada məşhur olan Napoleonun əsir kimi öldüyü Müqəddəs Yelena adasıdır. Hüqonun poemasında iki ada qəhrəmanın böyük və faciəli tələyinin qoşa simvolu kimi səciyələndirilir. Ən nəhayət, vətənpərvərlik duyğularının təsirində qələmə aldığı "Vəndom sütunu haqqında oda"da (1827) Napoleonun və silahdaşlarının hərbi qələbələrini tərənnüm edir (1812-ci ildə Avustriya döyüşündə Napoleon ordusunun qənimət aldığı tunc toplardan tökülmüş həmin sütun bu gün də Parisdəki Vəndom meydanında durur).

1820-ci illərdə mövcud olan tarixi şəraitdə "Hüqonun bonapartçılığa olan rəğbəti onun liberal siyasi düşüncəsinin formalaşması və şairin köhnəlmiş legitimçi "oləhəzət kral" ideali ilə vidalaşmasıyla bağlıdır". İmperator Napoleonun şəxsinə o indi taxt-tacı və hakimiyyəti "qanuni" feodal krallardan deyil, imperator Böyük Karlin özündən miras alan yeni monarxiya tipini görür.

Hüqonun 1820-ci illər poeziyasında onun siyasi düşüncələrinin təkamülündən çox romantizm ruhunda estetik axtarışlarına rast gəlirik. "Yüksək" və "aşağı" janrları sətər şəkildə ayıran klassik ənənələrə zidd olaraq şair nəcib oda ilə sadə xalq balladalarını bərabərləşdirir ("Odlar və balladalar" toplusu, 1826). Onu balladalaradakı əfsanələr, xurafat, qədim tarixi dövrlərin adətleri və fransız xalqının milli ənənələri, xüsusən də uzun əsrlər öncə yaşamış insanların psixologiyası və inancları cəlb edirdi. Bütün bunları koloritlə zəngin olan balladalara Hüqonun "Kral İonanın turniri", "Burqraf ovda", "Rahibə haqqında əfsanə", "Feyə" və s. əsərlərini misal göstərmək olar. Hüqo özünün "Orientaliyalar" (1828) məcmuəsində ekzotik "yerli kolorit" mövzusunda müraciət edir. Bu əsərlərdə o sadəcə olaraq Şərqi olan romantik marağını əks etdirməyə çalışır.

Yaradıcılığının erkən dövründə Hüqo romantizmin ən koskin problemlərindən olan dramaturgiyanın yeniləşməsi və romantik dramın yaradılması məsələlərinə diqqət yetirir. "Kromvel" (1827) dramına yazdığı ön sözdə o, müasir dram üçün antik deyil, romantiklərin olduqca köhnəlmiş saydıqları klassik faciəni örnək almanın vacibliyini vurğulayırdı. Yüksək (facio) və gülməli (komeidiya) janrların bir-birinə qarşı qoymaqdan imtina edən Hüqo müasir romantik dramdan həyatın ziddiyyətlərini onun rəngarəngliyi ilə birlikdə oks etdirməyi tələb edirdi. Klasisizmin "nəcibləşdirilmiş təbiət" prinsipinin oksinə, Hüqo grotesk nəzəriyyəsinə inkişaf etdirirdi: bu metod gülməliyə eybəcəri "konsentasiya olunmuş" biçimdə təqdim edəcək. Bu və ya digər bir çox estetik yanaşmalar yalnız dramalara deyil, mahiyyətco bütün romantik incəsənətə aiddir. Bu səbəbdən "Kromvel" dramının ön sözü mühüm romantik manifestlərdən biri oldu. Bu manifestin idealarını Hüqo tarixi mövzularda yazdığı dramlarında, o cümlədən "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında da tətbiq etdi.

Romanın ideyası əsası Valter Skottun romanlarıyla qoyulan tarixi janrlara maraqlı atmosferində meydana çıxmışdır. Hüqo bu məsələyə hom dramaturgiyada, həm də roman yaradıcılığında ciddi əhəmiyyət verirdi. "Kventin Dorvard, yaxud XI Lüdovikin sarayındakı şotlandlılar" (1823) məqaləsində o, romanları "bəşəriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrini öz qanı və göz yaşlarıyla yazan nəslin" mənəvi tələblərinə cavab verən Valter Skotta yazdığı kimi öz dorin rəğbətini bildirir. Bu illərdə Hüqo, V. Skottun "Kenilvort" romanının səhnə variantı üzərində işləyirdi. 1826-cı ildə Hüqonun dostu Alfred de Vinyi tarixi "Sen-Mar" romanını nəşr etdirdi və bu əsər də Hüqonun yaradıcılıq planlarına təsir göstərdi.

Nösr janrlarında da Hüqo bədii yaradıcılığının erkən dövrlərində müraciət etmişdir: 1820-ci ildə o, "Hüq Jarqal" povestini, 1826-cı ildə "İslan-diyalı Han" romanını, 1829-cu ildə isə "Məhkumun son günü" povestini çap etdirir. Bu üç əsər ingiliss "qotik" romanı ənənəsi və Fransadakı "qor-xulu" və ya "qara" romanın bütün atributlarının mövcud olduğu "qəzəbli" ədəbiyyatla bağlıydı: bu romanların mövzusu dəhşətli macərələr, qeyri-adi cəhəzlər, manyak və qatillər, toqiblər, gilyotin və dar ağacı idi.

Hüqo ilk iki əsərində dəbdə olan macərə üslubu yoluyla getmə də, "Məhkumun son günü"ndə artıq bu dəbdə mübahisəyə girişir. Bu qeyri-adi əsər ölümlə cozasına məhkum olunmuş məhkumun məktubları formasında qələmə alınmışdır. Bədbəxt məhbus öz təəssüratlarını danışır və edamdan qabaq təkamülçü kameranı, həbsxana həyatını və gilyotinə aparın yolu müşahidə edir.

Müəllif öz qəhrəmanının həbsxanasına düşmə səbəbi, cinayətinin nədən ibarət olduğu barədə bilərəkdən susur. Povestin qayəsi heç də əcayib

intriqa, qaranlıq və dəhşətli cinayət haqqında süjet deyil. Hüqo daxili psixoloji dramı zahiri drama qarşı qoyurdu. Məhkumun mənəvi əzabları yazıcının diqqətini daha çox cəlb edirdi, nömk qəhrəmanı qəti qərar verməyə sövq etmək üçün hadisələrin qəsdən dolaşdırılması. Yazıcının məqsədi heç də cinayətin necə qorxunc olduğunu açıb göstərmək və oxucuları dəhşətə gətirmək deyil. Qazamat həyatının qaranlıq səhnələri, növbəti qurbanını gözləyən gilyotinin təsviri, qanlı tamaşanı izləmək cəhətiylə aılış-yanan kütlənin səbirsizliyi yalnız məhkumun düşüncələrində nüfuz etmək, onun həyocən və vahimələrinə çatdırmaq üçün idi. Əslində ölmək məhkum olunmuş insanın ruhi-psixoloji durumunu açmaqda odib ölmək cozasının heç bir cinayətlə müqayisə ediləməyəcək dərəcədə qeyri-insani olduğunu göstərirdi. Hüqonun özünü cozası haqqındakı düşüncələrini olduqca aktual idi; bu məsələ 1820-ci illərin başlanğıcından etibarən mətbuatda döfələrlə müzakirə predmeti olmuş, 1828-ci ildə isə hətta deputatlar palatasında qaldırılmışdı.

1820-ci illərin sonunda Hüqo tarixi roman yazmaq barədə düşüncələri və hətta 1828-ci ildə nəşir Qosslenlə müqavilə də bağlayır. Lakin şəraitin mürəkkəbliyi onun işini xeyli çətinləşdirir, ən əsası isə o idi ki, müasir həyat onun diqqətini daha çox cəlb edirdi. Romanı yazmağa Hüqo yalnız 1830-cu ildə, lyul inqilabına demək olar ki bir neçə gün qalmış başlağa bildi və hadisələrin ən qızğın çağında o, müqavilənin yerinə yetirilməsini tələb edən nəşir məmnun etmək üçün evdə, yazı məsəsinin arxasında oturmaltı oldu. Uzaq Orta Əsrlər barədə yazmağa məcbur olsa da, o öz yaşadığı dövr, yenico başlamış inqilab haqqında düşüncələri. Odu ki, "1830-cu il inqilabçısının gündəliyi" əsərini yazmağa başlayır, "Gənc Fransaya" adlı əsərində inqilabı əqləşdirir, inqilabın öldürməsinə isə "lyul qurbanlarının xatirəsinə" adlı himn yazır. Onun yaşadığı dövr haqqında düşüncələrini bəşər tarixinin ümumi konsepsiyası və yazdığı romanda hadisələrin çorayın etdiyi on beşinci əsr haqda təsvirləri ilə yaxından əs-ələşdirir. Roman "Paris Notr-Dam kilsəsi" adlandırılır və 1831-ci ildə işıq üzü görür.

"Paris Notr-Dam kilsəsi" 1820-ci ildə fransız ədəbiyyatında əsası qoyulan ənənənin davamı oldu. Həmin dövrdə tarixi romanın "atası" sayılan Valter Skottdan sonra bu janrda (məs., 1926-cı ildə A. de Vinyinin "Sen-Mar", 1829-cu ildə P. Merimenin "IX Karl dövrünün xronikası" və Balzakin "Şuanlar" əsərləri) parlaq əsərlər yaranırdı. Elə bu dövrdə də tarixi romanın romantizm üçün xarakterik olan estetikası formalaşır ki, bunun da əsas postulatu tarix haqqındakı təsvirlərin cəmiyyətin qeyri-kamil formalarından daha mükəmməl formalarına doğru mütərəqqi proseslər şaklında başa düşülməsiydi.

1820-1830-cu illərin romantikləri tarixi əsasında mənəvi şəurun və sosial ədalətin durduğu fasiləsiz qanunauyğun və məqsədyönlü proses kimi başa düşürdülər. Ayrı-ayrı dövrlər – mənəvi ideyaların daha müəmməl ifadəsinə, bəşər sivilizasiyasının tam inkişafına aparan pillələr həmin ümumi prosesin mərhələləridir. Hər bir dövr özündən əvvəlki inkişafın nailiyyətlərindən faydalandığından onunla qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu şəkildə dərk olunan tarix bitkin və sığuq tarixin yalnız görünən tərəfidir. Romanda isə diqqət tarixinin unuduğu və ya əhəmiyyət vermədiyi məsələlər üzərində cəmlənir. İncəsənətdə həqiqət hər şeydən öncə insanın təbiətini, düşüncəsini öyrənməklə aşkar olur. Faktların aşkara çıxarılmasında hadisələrin zəhiri örtüyü altındakı səbəbləri üzə çıxaran və hadisənin mahiyyətini açan müəllif təxəyyülü mühüm rol oynayır. İncəsənətdə həqiqət heç vaxt gerçəkliyin tam inikası ola bilməz. Yazıçının vəzifəsi heç də bu deyil. O, gerçəkliyin bütün təzahürləri içərisində yalnız ən xarakterik olanları seçməlidir, bütün tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin arasından elələrinə müraciət etməlidir ki, həqiqəti aşkara çıxarmaqda daha etibarlı və inandırıcı olsun. Bu zaman dövrün ruhunu əks etdirən uydurma qəhrəmanlar tarixi personajlardan daha inandırıcı görünür. Faktlarla təxəyyülün bir-birinə uyğunlaşdırılaraq əlaqələndirilməsi quru faktndan daha inandırıcıdır, yalnız onların qovşadurulması incəsənətin hədəfi olan yüksək bədii həqiqəti meydana çıxarır.

O dövr üçün yeni olan bu ideyaları tutaqla edən Hüqo "Paris Notr-Dam kilsəsi" əsərini yaratdı. Yazıçı dövrün ruhunun ifadəsinə tarixi romanın başlıca həqiqət meyarı sayırdı. Bədii əsər məhz bunlarla tarixi faktları şərh edən xronikadan prinsiplə surətdə fərqlənir. Romanda faktiki "kanva" müəllifin fantaziyasının məhsulu olan surətlərin fəaliyyət göstərdiyi və hadisələrin inkişaf etdiyi süjetin ümumi məzmununa xidmət edir. Tarixi romanın gerçəkliyi əks etdirməsi faktların dəqiqliyində deyil, zamanın ruhuna sadiqliyindədir. Hüqo ömin idi ki, tarixi xronikanın pedantcasına şərh olunmasında namolun kütünlən və ya "aqrətinlərin" (romanda bu, avaraların, dilənçilərin oğurları və fırıldaqçılardan özünəməxsus korporasiyaları şəkildə təsvir olunur) – küçə rəqəsqəsi Esmeraldanın, zəngçalan

Kvazimodonun, ya da kimyagorlik qabiliyyətinə kralın belə maraqlı gös-tərdiyi alim rahibin davranışlarında gizlənən qədrə mana yoxdur.

Müəllifin fantaziyasından tələb olunan əsas şey – dövrün ruhundan kənara çıxmaqdır: xarakterlər, personajların psixologiyası, onların münasibətləri, hərəkətləri, hadisələrin ümumi gedişi, gündəlik həyatda və məişətdə rast gəlinən təfəsilatlar – təsvir olunan tarixi reallığın bütün aspektləri dövrün gerçəkliklərinə uyğun gəlməlidir. Bəs bu materialları haradan alsaq? Axi xronikada yalnız kralardan, sərkərdələrdən və digər tanınmış xadimlərdən, qalibiyyətli-məğlubiyyətli savaşırlardan, dövlət həyatının digər anoloji epizodlarından, ümummilli miqyaslı hadisələrdən bəhs olunur. Bəzən xalq, bəzən "sürü", "qaragürh", hətta "tör-töküntü" adlandırılan namolun kütünlən gündəlik yaşantısı həmişə xronikadan kənarda, rəsmi tarixi yaddaşın arxasında qalır. Çoxdan unudulmuş dövr haqqında təsvirüv öldə etmək üçün yalnız rəsmi reallıqlar haqqında bilgilər öldə etmək kifayət etmir, sadə insanın günlük yaşayışı və dəyərlərini də öyrənmə romanda canlandırmaq lazımdır. Bu zaman yazıçısı xalqın yaşadığı əfsanələr, rəvayətlər və bunabənzər folklor qaynaqları kömək edə bilər, çatışmayan detalların yerini isə müəllif öz xəyal gücünün hesabına doldurmalıdır. Lakin fantaziyasına güc verərək yazıçı onun dövrün ab-həvasına uyğunluğunu unutmamalıdır.

Romantiklər təxəyyülü yüksək yaradıcı istedad, uydurmağı isə ədəbi əsərin vacib atributu hesab edirdilər. Onların estetik görüşlərinə görə, dövrün real tarixi mənzərəsinə əks etdirən uydurma bəzən faktın özündən də doğru ola bilər. Bədii həqiqət faktndan daha üstündür. Bu prinsiplərdən çıxış edən Hüqo real hadisələri uydurma hadisələrlə birləşdirməklə kifayətlənməyib, tarixi şəxsiyyətləri namolun personajlarla görüşdürərək kincilərə üstünlük verir. Romanın bütün əsas surətləri – Klod Frolo, Kvazimodo, Esmeralda, Feb – uydurma obrazlardır. Yalnız Pyer Qrenqar istisna təşkil edir: onun real tarixi prototipi vardır – bu, XV əsrdə və XVI əsrin əvvəllərində Parisdə yaşamış şair və dramaturqdur. Romanda kral XI Lüdovikin və Burbon kardinallının da obrazları (sonucunu yalnız epizodik olaraq keçir) canlandırılır. Romanın süjeti hər hansı böyük tarixi hadisəyə əsaslanmur, real faktlara gəldikdə isə yalnız Paris Notr-Dam kilsəsinin və orta əsrlər Parisinin ətraflı təsvirini göstərmək olar.

Romanı oxuyarkən topoqrafik təfəsilatların bolluğu nozəro cərpır. Bir tərəfdən Sena çayı ilə, digər tərəfdən isə içərilərində V Karlin voliohdinin evi, şəhər belodiyəsi, kilsə, məhkəmə sarayı, edam və işğəncələr verilən yerlər olan binalarla əhatə olunmuş Qrev meydanı xüsusilə gəniş və detallı təsvir olunur. Bu yer orta əsrlərdə köhnə Parisin əsas həyat mərkəziydi: xalq yalnız bayram gəzintiləri zamanı və tamaşalara baxmaq üçün

deyil, edamlara tamaşa etmək üçün də buraya toplaşır. Hüqonun romanında bütün əsas qəhrəmanlar Qrev meydanında görüşürlər: burada kütlənin alışladığı, Klod Frollonun isə lənətlər yağdırdığı qaraçı qızı Esmeralda oynayıb-oxuyur; meydanın qaranlıq küncündəki miskin hücrədə dustaq qadın özab çökür; kütlənin arasında insanların etinasızlığından əziyyət çəkən sair Pyer Qrenquar dolayır, onun yeməyə çərəyi, qalmağa yeri yoxdur; burada qaraçı dəstəsinin, "təlxək qaradışlığını", "Arqo krallığı" təbəələrinin, yəni oğruların və ayrıların, təlxəklərin və oyunbazların, avaraların, dilənçilərin, şikəstlərin qaynadığı ocaq nümayiş var; burada, nəhayət, "təlxəklər kralı" Kvizimodonun güllənə təcqəymə mərasimi keçirilir. Sonra isə bu qəhrəmanın taleyinin kulminasiya nöqtəsinə təşkil edən epizod – Esmeraldanın öz kuzosindən ona su verməsi səhnəsi baş verir. Bütün bunları meydanı baş verənlərin dinamik fonunda təsvir edən Hüqo orta əsrlər Parisinin canlı "yerli koloritini", tarixi mənzərəsini yaradır. Köhnə Parisin həyat tərzinin təsvirini canlandıran təfəsilatları heç birində təsadüfi heç nə yoxdur. Onların hər birində kütləvi tarixi şəüur, dünya və insan haqqındaki təsəvvürlərin spesifikasiyası, insanların inam və ümidliyi əks olunur.

Hüqonun diqqətini niyə məhz XV əsrin cəlb etməsi də təsadüfi deyil. Yazıçı orta əsrlərdən İntibaha keçid hesab olunan bu dövr haqqındakı çağ-daş təsəvvürləri – bu dövrü yeni sivilizasiyanın başlanğıcı hesab edən bir çox tarixçilərin (F.Gizo, P. de Brant), yazıçıların (Valter Skott), eləcə də utopist-mütəfəkkirlərin (Ş.Furye, A.Sen-Simon) fikirlərini bölüşürdü. Onların fikrincə, XV yüzildə ilk dəfə kor-koranə yeni inanca qarşı şübhələr yaranmağa başlayır, bu inancın daşlaşdırdığı dəyərlər sistemi dəyişir, əski ənənələr buraxılır, ilk dəfə "azad araşdırma ruhu", yəni insanın azad fikirliliyi və mənonə müstəqilliyi məsələsi meydana çıxır. Hüqo bu ideyaları dəstəkləyirdi. Bundan başqa o, keçmişə aid olan bu konsepsiyaları Fransadakı cari hadisələrlə (1830-cu il İnqilabının gedişində senzuranın ləğvi və söz azadlığının bərqərar olunması) əlaqələndirirdi. Bu aksiyanı o, böyük nailiyyət və tərəqqi, XV əsrdə başlanan prosesin davamı hesab edirdi. Orta əsrlərin sonlarından bəhs edən romanında Hüqo gələcəyin keçmişin varisi olduğunu göstərməyə çalışır.

Azad fikirliliyin ilk cüvərləri meydana çıxarkən o, Paris Notr-Dam kilsəsinin dövrün simvolu hesab edir və təsadüfi deyil ki, bütün əsas hadisələr kilsədə və onun qarşısındakı meydanıda cərəyan edir. Kilsənin özü müfəssəl təsvirlərin obyektidir, onun arxitekturası isə dərin müəllif düşüncələrinin və şərhilərinin predmeti rolunu oynayır. Kilsə XI-XV əsrlərdə tikilmişdir. Erkən orta əsrlərdə memarlıqda hökmran olan roman üslubu bu dövr ərzində öz yerini qotika üslubuna verdi. Roman üslubunda tikilən kilsələrdə olduqca kobud idi; içərişi qaranlıq olur, ağır proporsiyası və bəzəkələrinin az olma-

styla seçilirdi. Bu kilsələrdə hər şey toxunulmaz olan ənənələrə tabe idi, istənilən qeyri-adi memarlıq üslubu və ya yenilik süngüylə qarşılanırdı; memarın hər cür fərdi təşəbbüsü dəmək olar ki küfr sayılırdı. Hüqo roman kilsəsinin onun qeyri-məhdud hakimiyyətinin ifadəsi olan daşlaşmış ehkəm hesab edirdi. Qotika üslubuna isə öz rəngarəngliyi, zənginliyi və tomtərəgiylə roman üslubuna qarşı qoyaraq "xalq memarlığı" adlandırır, azad sənətin başlanğıcı hesab edirdi. Qotika üslubunun əsas elementi sayılan şüşübaq tağların (yarımdətrəvi roman tağlarından fərqli olaraq) kəşfinə o, insanın memarlıq dühasının təntənəsi kimi heyranlığını ifadə edirdi.

Kilsənin arxitekturasında hər iki memarlıq üslubunun elementləri qovuşur, bir dövrdən digərinə keçid öz əksini tapır: daşlaşmış və ehkəmlərə tabe etdirilmiş insan şəüuru və yaradıcı ruhu özgür axtarışlara başlayır. Kilsənin "qu deyondə qulaq tutulan" yarımqaranlıqda, nəhəng sütunlarının dibində, orşo ucalan soyuq daş qübbələrinin altında orta əsr insanı Tanrının şəksiz böyüklüyünü və öz miskinliyini hiss etməli idi. Lakin Hüqonun fikrincə, qotika üslubunda olan kilsələr orta əsr dini təsəvvürlərinin dayağı əmələ gələn, eyni zaman insan zəkasının və əməyinin yaratdığı parlaq memarlıq abidələridir. Bir neçə nəslin inşa etdiyi Paris Notr-Dam kilsəsi Hüqonun romanında "daş simfoniyası" və "yüzlərin daş salnaməsi" kimi təqdim olunur.

Hüqoya görə, qotika – bu salnamənin müxalif ruhun dorin iz buraxdığı yeni səhifəsiydi. Qotik şüşübaq tağın meydana çıxması azad düşüncəsinin başlanmasını müjdələyirdi. Ancaq qotika da, bütövlükdə arxitektura özü də nə vaxtsa zamanın yeni tələbləri qarşısında geri çökəlməli olacaqdı. Arxitektura yalnız kitab çapı koşf olunanadək insan ruhunun ifadəçisi olaraq qalırdı, kitab çapı insanın azad düşüncə ehtirasının ifadəçisi və çap olunmuş sözün memarlıq üzərində gələcək qələbəsinin ilk nişanəsi oldu. "Bu onu məhv edəcək" – deyən Klod Frollo bir oğlulu kitabı digəri iləso kilsəni göstərirdi. Kitab ümumiyyətlə azad düşüncənin simvolu kimi dinin rəmzi olan kilsə üçün təhlükəlidir – "... hər bir insan cəmiyyəti üçün elə bir vaxt yetişir ki, insanların ruhanilərin təsirindən qurtulur, fəlsəfi nəzəriyyələr və dövlət sistemi dinin əsaslarını sarsıdır". Hüqo bu vaxtın artıq yetişdiyini bir çox faktlarla əsaslandırır: 1830-cu ilin Konstitusiyasında katoliklik dövlət dini deyil, sadəcə olaraq fransızların əksəriyyətinin itaət etdiyi din kimi təsbit olunur (lakin əvvəllər katoliklik rəsmi olaraq taxt-tacın dayağı sayılırdı); cəmiyyətdə antiklerikal meyllər olduqca güclənib; sayızsız reformatorlar öz aralarında onların fikrincə köhnəməli dini yeniləşdirmək cəhdlərində bulunaraq mübahisələr edirlər. "Dünyada rəsmi cəhətdən bu qədər aləhləş olən ikinci bir millət yoxdur", – "liberal katolikliyin" ideoloqlarından biri olan Montalamber deyirdi.

1830-cu il inqilabını ilkin dövrlərdə alqışlayan Hüqonun fikrinco, inamın zoifloməsi, yüzillər boyu toxunulmaz olan ehkamlara qarşı şübho, yeni təlimlərin bolluğu cəmiyyətin öz inkişafının son hədəfinə – demokratiyaya yaxınlaşmasını sübut edir. Ancaq Hüqonun lyul monarxiyasına inamı, demokratiyanın və azadlığın tontənəsi ilə bağlı bir çox illüziyaları tezliklə dağıldı, ancaq bu romanını yazdığı əsnada olduqca güclüydü.

Hüqo təsvir etdiyi dövrün əlamətlərini romanın qəhrəmanlarının – əsas etibarilə, Paris Notr–Dam kilsəsinin arxi diakonu Klod Frollonun və kilsənin zəngçaları Kvazimodonun xarakterlərində və tələrlərində təcəssüm etdirməyə çalışır. Onlar müəyyən monada antipodlardır, ancaq buna baxmayaraq, onların taleyi bir–birilə sıx bağlıdır.

Alim və zahid olan Klod Frollo yalnız ilk baxışın kilsəyə sədaqətə xidmət edən, onu qoruyan və təəssüblünü çəkmək birisi təəssürlərinə yətdir. Romanın səhifələrində peyda olduğu andan etibarən bu adam ziddiyyətli xarakteri ilə oxucunu heyratlandırır: sərt, qaşqabaqlı, qaradimnoz, sifoti qırıqlardan büzülmüş, saçları callaşmış və tökülmüş bu adamın yaşsı otuz beşdən artıq olmaz. Ancaq gözləri həyat eşiqi və ehtirasla alışib–yanır. Sүйetin inkişafı ilə onun xarakterindəki ikilik daha qabarıq görünür.

Öyrənmək həvəsi Klod Frollonu bir çox eimləri və sərbət incəsənət növlərini mənimsəməyə sövq edib. On səkkiz yaşında ikon Sorbonnanın bütün dörd fakültəsini bitirib. Lakin onunçün eimlərin sahi, dinin yasaq qoymasına rəğmən, məşğul olduğu əlkimiyadır. O, alim, hotta cadugor kimi tanınır, bu cəhətləri onu Faustla birləşdirir. Təsəddüfi deyil ki, müəllif arxi diakonun hücrəsini təsvir edərkən doktor Faustun kabinetini xatırlayır. Ancaq tam bənzərlikdən danışmaq düzgün olmazdı. Əgər Faust, Mefistofelin təşəbbüsü ilə bəslənmiş müqavilə bağlayırsa, Klod Frollonun buna ehtiyacı yoxdur, çünki İblis onun öz içindədir: tərki–dünyalıq yolunu seçərək təbii insan hissələrindən imtina onda nifrət və canilik duyğuları əmələ gətirir ki, bunun da qurbanı çox sevdiyi qaraçı qızı Esmeralda olur. Zamanın sət qanunlarından istifadə edərək onu cadugor qadın kimi təqib və ittiham etməklə sanki özünü “şeytanın vəsvəşəsindən”, yəni sevgidən xilas edir. Lakin bu cərpışmə Klod Frollonun qələbəsilə başa çatmayıb, iqiqat faciəylə nəticələnir: Esmeralda da, onu təqib edən də həlak olurlar.

Klod Frollo ilə Hüqo hələ XVIII yüzildə formalaşmış yasaq olunmuş ehtiraslardan əzab çəkən və cinayət işləyən yolunu azmış yaramaz rahib obrazı ənənəsini davam etdirir. Bu mövzı Didronun “Rahibə”, Metyurinin “Avara Melmot”, Lyuisin “Rahib” romanlarında və digər əsərlərdə işlənməmişdir. Hüqo bu mövzunu rahib asketizminin və katolik keşişlərinə nikah yasağının foal müzakirə olunduğu 1820–1830-cu illər üçün aktuallaşdırılmışdır. Liberal ovqatlı publisistlər (məs., Pol Lui Kurye) sərt asketizmin

tələblərini qeyri–təbii hesab edirdilər: normal insani tələbatların və hissələrin buxovlanması ləbib olaraq pozğun ehtiraslara, çığlınğa və cinayət karlığa səbəb olur. Klod Frollonun taleyi bu cür fikirlərə misal ola bilər. Lakin bu heç də obrazın mahiyyətinin tam çözülməsi demək deyil.

Klod Frollonun dıcar olduğu mənəvi düşkünlük xüsusilə onun yaşadığı dövr üçün səciyyəvidir. O, kilsənin rəsmi işçisi olduğundan onun ehkamlarına riayət etməli və onları qorumaqdır. Lakin dərindən və hərtərəfli biliyi itaətkar olmaqda ona mane olur və ona əzab verən sualların cavablarını tez–tez kilsənin qadağan etdiyi kitablarda, əl–kimyaya, germetikada, astrologiyada axtarmalı olur. O, “fəlsəfə daşını” qızıl əldə etməklə üçün deyil, onu Tanrıyla bərabərləşdirən hakimiyyətdə sahiblənmək üçün əldə etməklə istəyir. Onun şüurundakı mütilik və itaətkarlıq cəsarətli “əzab axtarırların” qarşısında bət götürə bilmir. Hüqoya görə, bu metamorfoza tam anlamıyla İntibah dövründə həyata keçir, ancaq onun ilk işartıları artıq XV yüzildə görünürdü.

Bələliklə, “dinin simasında əmələ gələn” çoxsaylı çatlar vəzifəsi sarılılaşmış ənənəyə malik bu dini qorumaq və müdafiə etmək olan insanın şüurundan gəlib keçirdi.

O ki qaldı Kvazimodoya, o, sözün əsil monasında maraqlı metamorfoza prosesi yaşayır. Əvvəldə Kvazimodo oxucunun təsəvvüründə elə bir varlıq kimi təsvir olmur ki, onu sözün həqiqi monasında çətin ki insan adlandırmaq mümkün olsun. Onun adı simvolik mənə daşıyır: “quasimodo” latın dilində “guya ki”, “demək olar ki” deməkdir. Kvazimodo – Klod Frolluya demək olar ki oğul (oğulluq) kimidir və demək olar ki (demək, tam yox) insandır. O bütün fiziki eybəcərlikləri özündə birləşdirir: gözünün biri korudur, belində və sinəsində donqarı var, axsaqdır, heç bir şey eşitməyir, qulaqları çaldığı nəhəng zəngin güclü səşindən kar olub, olduqca nadir hallarda danışdığından cəxlları onu lal hesab edir. Ancaq onun başlıca eybəcərliyi – mənəvidir: Hüqo qeyd edir ki, “Bu eybəcər vücudda mövcud olan ruh eyni dərəcədə eybəcər və qüsurludur”. Xeyrli şər arasındakı fərq bir–birdən ayıra bilmir, onda mərhəmət hissi yoxdur, heç vaxt vicdan əzabı çəkmir. Kvazimodo müstəqil şəxsiyyət olaraq özünü dərk etmir, əndə insanı heyvandan ayıran şey – ruh, mənəvi duyğular, düşünmək qabiliyyəti hələ oyanmayıb. Bütün bunlar müəlliflə bu əocayib zəngçalın kilsənin ojdahası – qeyri–adi dərəcədə eybəcər və qorxunc daş heykəllə (hələ bütpərəstlik dövrü təsəvvürlərinə görə, kilsənin tavanında olan bu heykəllər şər ruhları Tanrı məbədidən qovmalıydılar) müqayisə etməyə əsas verir.

Oxucu ilk dəfə Kvazimodo ilə qarşılaşdıqda bu personajın mütləq eybəcərliyinin şahidi olur. Onda fiziki və mənəvi eybəcərlikləri ehtiva edən bütün keyfiyyətlər birləşib; daha dəqiq, Kvazimodo eybəcərliyinin etalonu

şöklində təqdim olunur. Bu surət müəllifin hələ 1827-ci ildə "Kromvel" pyesinə yazdığı ön sözdə şərh etdiyi qrotesk nəzəriyyəsinə uyğun idi. "Kromvel" in incosonətdə təzadlılıq prinsipləri və eybəcərliyin estetikasını əsaslandırın müqəddiməsi Fransada romantizmin ən mühüm manifesti oldu. Həmin ideyalar kontekstində qrotesk bu və ya digər özəlliklərin yüksək konsentrasiyası, əks başlanğıclar olan xeyirlə şərin, işıqla zülmətin, keçmişlə gələcəyin, böyüklə kiçiyin, faciəviyyə gələcəyin, çox zaman iç-içə mövcud olduğu gerçəkliyin ifadə vasitəsi kimi təqdim olunur. Həqiqət naminə, incosonət gerçək varlıqla mövcud olan bu ikiliyə əks etdirməkdir, onun mənəvi borcu isə əks qüvvələrin mübarizəsində xeyrə, işığa, yüksək ideallara, gələcəyə yönəlik meylləri ifadə etməkdir. Hüqo ömin idi ki, həyatın və tarixi inkişafın mənası tərəqqidə və ilk növbədə insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsindədir. O hesab edirdi ki, bu tale bütün insanları, hətta ilk baxışda mütləq mənada şəri təmsil edənləri də gözləyir. O, Kvazimodonu da kamilləşmə yoluna çıxarmağa çalışır.

Kvazimodonun insani duyğuları sarsıntı keçirdiyi anda oyanır. Qrev meydanın ortasında rüsvayçı dirəyə zəncirlənərək qamçılanmaq cozasına məhkum edilmiş (dumanlı şəkildə başa düşdüyünə görə, qaraçı qıza hücum etdiyi üçün) vaxt ehtirasdan vəcdə gəlmiş kütlə onu kobud ifadələr masqaraya qoyduğu halda, həmin küçə qarşısında Esmeralda ondan qisas almaq əvəzinə su götürür. Buna baxmayaraq Kvazimodo insanlar tərəfindən yalnız nifrət, təhqir, rixşənd, kin, qəzəb və haqarət görmüşdü. Göstərilən mərhəmət onun gözlərini açıq, özünü insan kimi hiss etməsinə impuls verir. Onun Esmeraldanın ölündən aldığı bir içim su rəmzidir: bu hədsiz dərəcədə alçaldılmış bir insanın tamamilə yad bir adam tərəfindən gördüyü səmimi və adi dəstəkdir. Halbuki bu qız özü də xurafat mühitində, qaba kütlənin çilgün ehtirasları, xüsusən də inkvizitor məhkəməsi qarşısında köməksizdir. Kvazimodo bu xeyirxahlıqdan olduqca müəssir olur, onun vicdanı oyanır, individual hissləri baş qaldırır, onda itaət etməkdən savayı düşünmək tələbatı da yaranır. Onun qəlbi Esmeraldaya doğru qanadlanmış uçur, ancaq eyni zamanda bugünküdək şəksiz itaət etdiyi Klod Frolloya münasibəti dəyişir.

Artıq Kvazimodo kölə kimi itaətkar ola bilməz, onun hələ yetərinə vəhşi ürayında sirlə duyğular baş qaldırır. O artıq daş heykəl deyil və adam olmağa başlayıb.

Kvazimodonun iki – əvvəlki və yeni ruh halı arasındakı ziddiyyət Hüqonun öz romanında qotik arxitekturalara və "özgür araşdırmalar ruhunun" oyandığı XV əsrdə həsr etdiyi geniş fikirlərini simvolizə edir. Əvvəllər mütləq surətdə itaətkar olan Kvazimodonun Klod Frollonun müqəddəratının hakiminə çevrilməsi müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi xüsusilə səciyyəvidir. Əsərin finalında hətta ən aciz və hüquqsuz insanın müstəqilliyə və azad-

fikirliliyə meyillənməsi bir daha vurğulanır. Kvazimodo könüllü olaraq gözəl, istedadlı, fitrətən mərhəmətli və azad Esmeraldaya görə öz həyatını qurban vermək yolunu seçir. Onun romanın sonunda gerçəkləşən ölümü öz patetikliyi ilə bizi həmişə dəhşətə gətirir, həm də təsirləndirir. Bu ölümdə eybəcərliklə üvilik tam olaraq qovuşur. Hüqo əksliklər arasındakı ziddiyyətləri həyatın əbədi və universal qanunu hesab edir və bunun ən yaxşı ifadəçisi də romantik sənət olmalıdır.

Hüqonun roman təzadları və antitez-obrazlarla zəngindir: eybəcər Kvazimodo – gözəllər gözəli Esmeralda, aşıq Esmeralda – bigana Feb, tərki-dünya arxidiakon – arsız və kefcil Feb. İntellektual baxımdan təzadlar: alim arxidiakon və cahil zəngəncan; səmimi duyğular və zahiri görünüş baxımından Kvazimodo və Feb. Demək olar ki, bütün qəhrəmanlar daxilən də ziddiyyətli xarakterə malikdirlər. Onların arasında yalnız Esmeralda istisnadır; o, mütləq mənada bütöv xarakterə malikdir və bu onun üçün faciə ilə nəticələnir. O, mühitin, yad ehtirasların və "cadugörlərin" qeyri-insani tələblərinin qurbanıdır. Romanda antitezlərin oyunu mahiyyətcə ədəbi "Kromvel" in müqəddiməsində irəli sürdüyü təzadlar nəzəriyyəsinin inkişafıdır. Hüqo hesab edir ki, real həyat təzadları üzərində qurulub, əgər yazıçı haqlı və gerçəkçi olmağa iddia edərsə, ətrafdakı bütün ziddiyyətləri aşkar və əks etdirməlidir – istor roman, istərsə də dram əsəri olsun.

Lakin tarixi roman daha geniş və mühüm mənəvi məsələlərdir: tarixin ümumi inkişafı cəmiyyətin fəaliyyəti ilə vahid proses halında təhlil etmək, hər bir dövrün yerini və spesifikasiyasını göstərmək, dövrlər arasındakı əlaqəni, keçmişlə indinin varisliyini, bəlkə də gələcəyi görmək asan deyildir. Romanda yüksəklikdən seyr edilən Paris "çoxoxsrlıq abidələrin kolleksiyası", gözəl və ibrotəmiz bir şəhər kimi təsvir olunur. Bu – tarixdir. Onu bir baxışda əhatə etməklə hadisələrin ardıcılığını və gizli mənasını aşkar etmək mümkündür. Dik və ensiz spiralvari pilləkənləri keçməklə kilsənin külləsinə qalxıb çox şeyi görmək olar. Hüqo bu səhnəyə insanlığın osrlorin pillələrliyə qalxmasını simvolizə edir. Onun tarix haqqında "Paris Notr-Dam kilsəsi" romanında əks olunmuş bilgiləri yetərinə geniş və mükəmməl idi, odur ki, biz bu əsəri tam anlamıyla tarixi roman adlandıra bilərik.

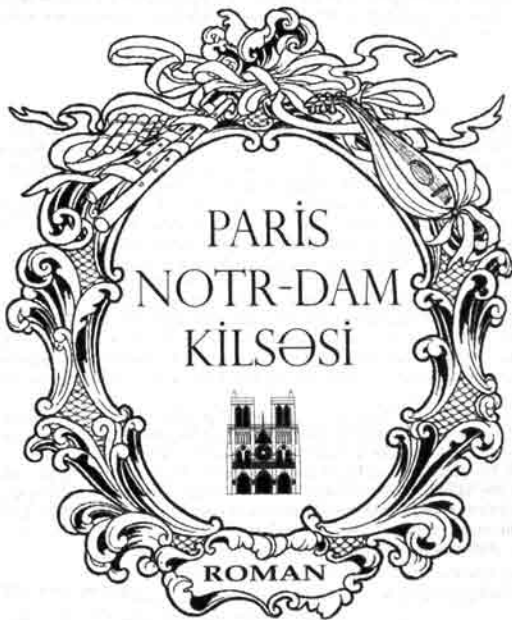
Tarixdən "İbrət dərsi" almaq romantik ədəbiyyatın tarixi janrlarının, istor roman, istərsə də dram əsəri olsun, ən mühüm prinsipial məqsədlərindəndir. "Paris Notr-Dam kilsəsi"ndə bu "dərslər" ilk növbədə XV yüzilin azadlıq hərəkatı ilə məsür cəmiyyət yazıçısının bugünkü həyatının tutuşdurulması yoluyla alınır.

Romandan Hüqonun nəarahət edən daha bir ciddi və çağdaş siyasi problemin – ölümlə hökmünün əks-sədası eşidilir. Bu məsələ 1830-cu il inqilabı noticəsində devrilmiş X Karlin nazirlərindən birinin məhkəmə prosesi ilə

ölaqədar deputatlar palatasında və mətbuatda müzakirə olunmuşdu. Monarxiyanın qəti öləyhdərləri 1830-cu ilin iyulunda öz ömrləri ilə qanunları pozan və inqilabın başlanmasına bilavasitə səbəb olan nazirin edam olunmasını tələb edirdilər. Ancaq ölüm hökmünə qarşı çıxanlar bunun öləyhinə idi. Hüqə də sonuncuların mövqeyini müdafiə edirdi. O hələ xeyli əvvəl – 1829-cu ildə “Məhkumun son günü” povestini bu problemə həsr etmişdi. “Ermeni” (1830) dramında isə hökmdarın öz siyasi düşmənlərini bağışlamasından bəhs edirdi. “Paris Notr-Dam kilsəsi” romanından sonra da Hüqə bütün yaradıcılığı boyu şəfqət və mərhəmət motivlərinə üstünlük vermişdir.

Bəzəliklə, XV yüzilin insanları üçün anlaşılmaz olan hadisələrin mahiyyəti yalnız bir neçə əsrdən sonra məlum olur, orta əsrlərin tarixi yalnız sonrakı nəsillər tərəfindən öyrənilərək dərs alınır. Ancaq XIX yüzildə məlum olur ki, keçmişdə və bu gün baş verən hadisələrin istiqaməti və mahiyyəti mühüm qanunlarla müəyyən olunan vahid proseslə bağlıdır; bu, insan ruhunun azadlığa can atması və ictimai varlıq formalarının təkmilləşməsidir. Tarixi müasirliklə sıx təmasda dörk edən Hüqə hadisələrin uzaq keçmişdə eərəyan etdiyi, lakin 1830-cu illər üçün olduqca aktual olan “Paris Notr-Dam kilsəsi” romanında öz konsepsiyasını irəli sürür. “Paris Notr-Dam kilsəsi” fransız ədəbiyyatında böyük hadisə, tarixi roman janrının zirvəsi oldu.

246945

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

I
BÖYÜK SALON

Düz üç yüz qırx səkkiz il altı ay on doqquz gün bundan əvvəl parisililər Qədim şəhərdə, Universitet məhəlləsində və Yeni şəhərdə gurlayan kilsə zənglərinin səsinə yuxudan oyandırlar.

Halbuki tarixdə 1482-ci il 6 yanvar gününə dair heç bir əlamətdar hadisə haqqında qeyd yoxdur. Həmin gün şəhər çağı kilsə zənglərinə hərəkətə gətirən və Paris əhalisini toşuşa salan qeyri-adi heç bir hadisə yox idi. Nə pikardiyalılar, nə burqundiyalılar şəhərə hücum edərək onu əldə etmək niyyətində idi, nə bir övləyinin müqəddəs küllünü böyük bir mərasimlə aparırdılar, nə də noşolənən tələbələr iğtişaş etmişdilər. Bizim zəhmli kralımız¹ da bu gün öz paytaxtına qədəm basmaq niyyətində deyildi; hətta məhkəmə binası qarşısında oğru kişilərin və qadınların da dar ağacına çəkiləcəyi gözlənilirdi. Eyni zamanda XV əsr üçün adi bir şey olan bir hadisə – parlaq və qoribə libaslar, incə yumşaq lələkli şlyapalar geyinmiş cənəbi səfirlərin də təntənəli surətdə şəhərə daxil olacağı da gözlənilirdi. Yalnız iki gün bundan əvvəl Parisə bir atlı dostası daxil olmuşdu ki, bu da Flamand səfəratı idi, bu səfərat Fransa döfini² ilə flandriyalı Marqarita arasında izdivac bağlamaq üçün vəkil təyin edilmişdi. Burbonlar kardinallı bundan çox narazı idi, lakin krala xoş olsun deyə bu qaba Flamand burqomistrlərinin nəvəzişkar şəkildə qarşılamağa və sarayın üzərini bəzəyən gözəl xalılardan leysan yağışın islatmasına baxmayaraq, öz sarayında onların şərəfinə olduqca əxlaqı, əyləndirici və gülməli bir teatr tamaşası verməyə məcbur olmuşdu.

Bütün Paris əhalisini 1482-ci il yanvarın 6-da həyəcana gətirən bu təntənə, Jan de Truanın revayətinə görə ta qədim zamanlardan

¹ O zaman Fransa kralı XI Lüdvik Parisdə deyil, çox zaman üz qəsirində yaşayırdı.

² Voliohd

Bir neçə il bundan əvvəl bu kitabın müəllifi Notr-Dam kilsəsini ziyarət edərkən, daha doğrusu onun bucaqlarını və qaranlıq yerlərini nəzərdən keçirərək kilsə qüllələrinin birində, qaranlıq bir künedə divarda yonulmuş bir sözü rast gəldi:

'ANATKI'

Bu yazı baş yunan horfları ilə yazılmış, köhnəlikdən qəralmış və daşın içində dorindən yonulmuşdu. Bu horfların şəkli və rəsminə qotika yazısına məxsus xarakterik bir şey hiss olunurdu. Sanki o, orta əsrlərdə yaşayan bir adamın əli ilə yazıldığını təsdiq etmək istəyirdi. Bundan başqa yazının qoxulu və məşum mənası müəllifi dərin heyət içində buraxmışdı.

Müəllif öz-özünə düşünüb də, hansı bir ruhun bu dünyanı tərk edərkən son həsrətli doqquqlarını keçirdiyi zaman əski bir məbodin altında bu cinayət və yaxud bəd xəbərin damğasını qoyub getmək istədiyini anlamışdı.

Sonralar bu divarlara suvaq çəkilirdiyindən, yaxud qazıldığından (bunlardan hansının düz olduğunu qəti söyləyə bilməyə) həmin yazı yox olmuşdu. Zətan, tamamilə iki yüz ildən bəri orta əsrlərin cəzakar kilsələrinə bizdə böyüklə qeydsiz bir münasibət göstərmək bir adət halına keçmişdir. Bu kilsələrin hər kəsə və hər bir tərəfdən, istər daxilədən və istərsə xaricdən xarabədir, Ruhani idarələr bu kilsələrin rəngsəzlərə qurban verir, memarlar onları qazıb çəməyə və yenidən boyamağa, sonra isə xalq bu kilsələrin bünəsinə qədər uçurumağa başlayır.

Bu surət ilə Notr-Dam kilsəsinin qaranlıq bir qülləsində yonulmuş olan bu sifli sözdən və istərsə bu qədər böyük bir ələmlə həmin yazıda ifadə olunan məchul bir tələdən, bu kitabda müəllif tərəfindən ona ithaf edilmiş olan kiçik bir xətirədən başqa heç bir əsər qalmamışdır. Divarın üzərindəki bu sözü çizmiş adam neçə əsrlər bundan əvvəl yer üzündə yaşayanlar arasında çıxıb gəlmiş və çizdiyi bu söz məbodin divarından yox olmuşdu. Az sonra bu məbodin özü də yer üzündən yox olub gedəcək.

Məhz bu söz bu kitabı yazmaq üçün bir bəhanə oldu.

Fevral, 1831-ci il

ANATKI

Tələ, alın yazısı (yanı)

Ucların işıq alman horfları

bori Fransa paytaxtında birlikdə keçirilən xaçaçuran bayramı və təlxoklər bayramı idi. Həmin gün müxtəlif şənliklər olacaqdı; Qrev meydanında – öyləncə ocaqları yanacaq, Brak ibadətəxanası yaxınlığında ağac ökiləcək, məhkəmə binasında isə misteriya tamaşası veriləcəkdi. Bu barədə qabaqcadan, Paris qalaboyisinin sinələrində ağ rəngli xaç olan yəşəmənli qamlot qaftan geyinmiş carçıları boru çalaraq bütün küçələrə və meydanlara xəbər vermişdilər.

Səhər tezdən başlayaraq şəhərin kişi və qadınları öz dükən və evlərinin qapısını bağlayıb dəstə-dəstə hər tərəfdən bu üç məntəqəyə doğru axışdılar. Hər kəs öz zövqünə görə seçirdi: kimi öyləncə ocaqlarını, kimi ağac əkməyi, kimi də misteriyanı. Ta keçmiş zamanlardan bəri Paris avaralarına xas sağlamlıq düşüncəsinin şərhinə etibar olunmalıdır ki, camaatın əksəriyyəti ya ilin mövsümünə daha uyğun olan çarqəbanlara, ya da məhkəmənin isti və böyük salonunda oynanılacaq misteriyaya baxmağa gedirdi. Tamaşa həvəskarları bir-birilə sözləşmiş kimi altında Brak ibadətəxanası məzarlığında yanvar səması altında soyuqdan titrəyən və vaxtından əvvəl çiçək açmış zavallı may ağacını yalnız buraxaraq gedirdilər. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydana yaxın küçələr başdan-başa camaatla dolmuşdu. Çünki hər kəs iki gün əvvəl buraya gəlmiş Fləmand səfərətinin həm misteriya tamaşasında, həm də yəni böyük salonda vəqə olacaq təlxoklər papası seçkəsində iştirak etmək niyyətində olduğunu bilirdi.

Bu salona daxil olmaq, bütün yer üzündə ən geniş bir bina (Montarji qəsrinin böyük salonu o zaman hələ Soval tərəfindən öclülməmişdi) sayıldığına baxmayaraq, çox çətin bir məsələ idi. Məhkəmə binasının qarşısındakı meydan saysız-hesabsız camaatla dolduğundan, pəncərələrindən meydana baxan şəhər sakinlərinə böyük bir dənis təsiri buraxırdı. Oraya daxil olan beş-altı küçə beş-altı böyük çay kimi arasıkəsilmədən hər daqiqə yeni-yeni insan dalğaları axırdı. Getdikcə böyüyən dalğalar ətrafdaqlı evlərin tənələrində, dənis buruna çarpan kimi çarpırdı. Xalq binanın yüksək, qotik¹ fəsadının ortasındakı böyük pilləkəndən yuxarıya və aşağıya doğru axışdı; bu cərəyan pilləkənin meydançasında ikiye ayrılırdı. Fəvvarə hovuzda tökülən kimi, pilləkən də arasıkəsilmədən meydana axırdı. Mənlərə insan arasından qopan bağırıqlar, qəhqəhələr və ayaq səsləri bitməz və tükənməz bir gurultuya dönürdü. Bəzən bu gurultu daha da qüv-

vətlənirdi; camaatı böyük pilləkənə doğru aparan axın dayanır, geriye dönür və yeni dalğaya rast gəlib bir yerdə fırlanmağa başlayırdı. Bu o demək idi ki, ya şəhər qarovulu nişançılarının biri öz tüfənginin qundağı ilə kimisə vurmus, ya da serjantin¹ atı şillaqlayaraq ifrat hücumla qalxan xalqı dayandırmış istəyirdi. Bu növbə önəmlər keçmişin mirası olaraq əvvəlcə prevatdan konnetabl idarəsinə, sonra isə atlı qarovullulara keçmiş, bir müddədən sonra isə heç bir nöqtəsi dəyişmədən bugünkü Paris jandarməriyasına gəlib çatmışdır.

Qapıların ağzında, pəncərələrdə, bacalarda və damların üzərində mənlərə şəhərli qaynaşdı; üzlərində fərəh və hüzur parlayırdı. Endir məhkəmə binasını, onun qarşısındakı qələbəliyi diqqətlə seyr edir və bundan büsbütün məmnun qalırdı. Parisdə indi də tamaşalara baxmaqdan böyük həzz alan insanlar vardır. Arxasında hər hansı hadisə baş verən divarın görünüşü parisliyə üçün çox maraqlıdır.

Əgər biz, 1830-cu ildə yaşayan adamlar, o beşinci əsrəki Paris camaatı arasına girərək, onunla birlikdə 1482-ci il yanvarın altısında camaatın sığmadığı bu böyük məhkəmə Sarayına basabasında durtmələnərək giro bilsəydik, gözəl və maraqlı tamaşaya rast gələrdik. Ətrafımızdakı əski şeylər bizə büsbütün təzə görünə bilərdi. Oxucunun müşahidəsi ilə salonun qapısından keçdikdən sonra orta əsrlərə məxsus bürüncək, qaftan və arxalıq geymiş kişi və qadınların arasına düşdüyümüz zaman onlarla birlikdə ala biləcəyimiz təəssüratı xəyalımıza gətirməyə çalışaq.

İlk saniyələrdə gözəlrimiz qamaşar, qulaqlarımız uğuldayardı. Başımızın üzərində ağacdan yapılımış işləmələrə bəzəkli və lacivərli fon üzərində qızıl zənbəz çapıqları ilə süslənmiş sivrli günbəz gərədik. Ayaqlarımızın altında dama şəkildə qurulmuş ağ və qara mərmər döşəmə olacaqdı. Bir neçə addım bizdən o yana böyük və məhkəmə bir sütun, bir az da uzaqda, ikinci bir sütun, sonra isə üçüncü sütun görünəcəkdik. Salonun içində yeddi ədəd böyük sütun sayacaqdıq ki, bunlar ikiqatlı günbəzlə dayaqlı verirdilər. İlk sütunların yaxınlığında alverçilərin xırdavat dolu kiçik dükənləri yerləşirdi; yerdə qalan üç sütunun ətrafında isə şikayətçilərin şalvarlarından və prokurorların bürüncöklərindən sürtülüb ağarmış palid skamyaları qoyulmuşdu. Salonun ətrafındakı yüksək divarların yanında, qapılarla pəncərələrin arasında və sütunların aralığındakı keçidlərdə sonu görünməyən

¹ Memarlıq üslubu

¹ Baş çavuş

sırayla Fransa krallarının heykəlləri düzülürdü. Burada Faramond-dan başlayaraq qolları yanına düşmüş, baxışları aşağı dikilmiş tənbel krallarla yanaşı başlarını və əllərini cəsarətlə göylərə doğru qaldıran igid krallar da var idi. Sivri pəncərələrin şüşələri rəngarəng idi. Salonun çıxışında geniş qapıları ön incə işləmələrlə süslənmiş məbəd qapıları, qübbələr, divarlar, karnizlər, pəncərə və qapıların üzülükəri, qapılar və heykəllər yuxarıdan-aşağıyadək gözəl bir surətdə qızıl və lacivərdi rənglərlə boyanırdı. Hekayəməzə aid zamanlarda salonun bu rənglərindəki parlaqlıq artıq bir qədər solmuşdu. 1549-cu ildə dyu-Breyl ənənəyə sadiq qalaraq ona heyran olanda artıq bu rənglər qalın toz və hörümçək torları altında yox olub getmişdi.

Yanvar günəşinin solğun nuru ilə işıqlanmış divarlar boyu hərəkət edən və yeddi sütun arasında qırıqlan qarışıq və səs-küylü kütləyə dolmuş bu geniş və uzunsov salonu təsvir etməyə çalışın. O zaman sizdə bütün bu mənzərə haqqında dumanlı bir təsvir yaranmış olacaqdır ki, bunun da ən maraqlı təfəsilatını daha ətraflı aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Heç şübhə yoxdur ki, əgər Ravalıak IV Henrixi öldürməmiş olsaydı, kralın qətlinə aid olan sənədlər də məhkəmə Sarayının dəftərxanasında saxlanmazdı; Ravalıakla əlbir olan və bu sənədlərin məhv edilməsində maraqlı olan cinayətkarlar da olmaz, bunun üçün başqa bir çarə tapmadıqlarından sənədləri yandırmaq məqsədilə məhkəmə dəftərxanasını yandırmağa və dəftərxananın yanması üçün bütün məhkəmə Sarayını yandırmağa məcbur olanlar tapılmazdı. O halda 1618-ci ildəki yanğın da olmazdı. Məhkəmənin əvvəlki binası da əski böyük salonu ilə indiyə qədər salamat qalmış olar, mən də oxucuya yalnız bu sözləri deyirdim: gedin özünü təməşə edin. Bu surətdə biz ikimiz də yaxamızı qurtardırıq: mən – bu salonun təfəsilatı təsvirindən, oxucu isə – mənim bu təsvirimi oxumaq zəhmətindən. Bu kimi şeylər köhnə, ancaq daima yeni olan bir həqiqəti isbat edir ki, böyük hadisələrin nəticələrini hesablamaq mümkün deyil.

Cox ehtimal ki, Ravalıakın yoldaşları olmaya da bilirdi. Olsa belə, 1618-ci ildəki yanğın onların iştirakı olmadan da əmələ gələ bilirdi. Həmin yanğının səbəbini iki cür izah edirlər, ikisi də həqiqətə bənzəyir. Əvvəla, deyirlər ki, bu fəlakətə səbəb martın 7-də gecəyarısından sonra göydən düşən məhkəmə binasının üzərinə düşmüş

olan bir fut enliyində və dirsək hündürlüyündə böyük parlaq ulduzdur. Fəlakətin başqa bir izahı isə Teofilin aşağıdakı qitəsində verilmişdir:

Sox qərribə oldu bu iş:
Parisin haqq məhkəməsi.
Dadlı şeylərdən çox yemiş,
Tökürmüşdü dişlərini.

1648-ci ildə Parisdə məhkəmə binasını xarabəyə çevirmiş yanğının üç cür – siyasi, meteoroloji və poetik izahları olsa da, bədbəxtlikdən inkar olunması heç cür mümkün olmayan fakt yanğının həqiqətən baş verəməsidir. Həmin fəlakətdən sonra, xüsusilə də müxtəlif zamanlarda aparılan təmir nəticəsində yanğının rəhm etdiyi çox az yer bərpa olunmuş və Fransa krallarının bu qədim iqamətgahından indi çox az bir osur qalmışdır; vaxtilə bu saray Luvar sarayının böyük qaradaşı sayılırdı və kral Yarışığı Filippin zamanında uzaq və qədim günün xatirəsi kimi yaşayırdı; onda kral Rober tərəfindən tikilmiş və Gelgaldin təsvir etdiyi həşəmətli binaların qalıqlarını atxarırdılar.

Artıq ondan heç bir əsər-ələmət qalmamışdır. Həqiqətən Müqəddəs Luinin öz izdivacını icra etdiyi dəftərxana otağı necə oldu? Vaxtilə yun kamzol, qolsuz üst paltar və bunun da üstündən arabir bürüncək geyinmiş kralın xalı üzərində Juanvillə bərabər uzanaraq şəxsən məhkəmə qurduğu bağca necə oldu? Hanı imperator Sigismundun, IV Karlın və Torpaqsız İoannın otaqları? Hanı üzərində VI Karlın amnistiya haqqında fərman oxuduğu pilləkən, ya Marselin dofinin hüzurunda Qlermon Roberi və marşal Şampanyini boğduğu yer? Hanı üzərindən papa Benediktin fərmanı cızılmış qapı və sonra o fərmanı gətirmiş elçilərə istehza üçün nədim paltarı geyindirərək Parisin bütün küçələrini gözdürüb camaat qarşısında rüsvay etmələri? Hanı böyük salon, hanı onun qızıl və mavi rənglərlə boyanmış divarları, sivri qübbələri, heykəlləri, sütunları və başdan-başa gözəl işləmələrlə süslənmiş özəmətli qübbəsi? Hanı qızıl suyuna boyanmış otaq və qapı qarşısında, Süleyman taxtının yanındakı şirlər kimi, qüvvətin qanuna tapınmasının rəmzi olaraq başaşağı və quyruğu qısılmış daş aslan? Hanı o gözəl qapılar və qərribə pəncərələr? Hanı Biskometi böyük zəhmətə salan zərif dəstəklər və Du-Qansinin incə xarrat işləri? Zaman və insanlar bütün bu sonət əsərlərinə nələr etmədilər? Qallıya tarixi və qotika sənətinin bu abidələrinin özündə

onlar bizə nə verdilər? San-Jerve kilsəsinin böyük qapısını tikən cənab De-Brossun alçaq və ağır qübbələri? Budurmu sənət adına bizə verilən? Tarixə gəldikdə isə bizə yalnız müxtəlif Patrülörün boş və mənasız dedi-qodularından başqa heç bir şey qalmamışdır.

Ancaq bunlar o qədər də vacib deyil. Gəlin həqiqi keçmiş məhkəmə Sarayının həqiqi salonuna qayıdaq.

Bu salonun böyük parələqəramının bir ucunda bütöv mərmər parçasından yapılmış məşhur bir masa var; bu masa o qədər uzun, geniş və qalındır ki, eski sənədlərə inansaq, Qarqantuanın iştahasını qaldırmağa qadir idi: "Dünya yaradığı zamandan bəri heç bir vaxt belə bir mərmər parçası görülməmişdir". Salonun o biri başında ibadət-xana var idi; bu ibadət-xanada XI Lüdvik öz heykəlini Məryəm qarşısında diz üstə qoydurmuşdu. O, kral heykəlləri silsiləsində iki hücrənin boş qaldığını belə nəzərə almadan Böyük Karlin və Müqəddəs Lüdvikin heykəllərini də oraya köçürmüşdü. Görünür, bu iki müqəddəsin Fransanın sabiq kraları olduğu üçün göylərdə ayrıca etibara malik olduqları zənn edilmişdi. O vaxt altı il əvvəl tikilmiş bu ibadət-xana dövrün memarlıq incəliyinə xas məftunedici bir üslubda dərin işləmələr və qəribə heykəllərlə süslənərək hazırlanmışdı. Bu üslub Fransadakı qotik dövrün sonuna aiddir və azca dəyişikliklə XVI əsr İntibah dövrünün ecazkar memarlıq fantaziyalarında özünü yaşatmışdı. İbadət-xananın qapısı üzərindəki inca, kiçik və yuvarlaq pəncərə öz gözəlliyi ilə insanı xüsusilə heyran qoyurdu; bu pəncərə krujevalardan yapılmış ulduz bənzəyirdi.

Salonun tən ortasında, böyük qapının qarşısında ulduzlu parçalarla örtülmüş bir səhnə var idi. Bu səhnəyə ilk baxışda gözə çarpmayan xüsusi bir yol açılmışdı. Bura misteriya tamaşasına dəvət edilmiş Flandriya səfirləri və başqa yüksək mənsəbli qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Adətə görə, misteriya yuxarıda söylədiyimiz mərmər masanın üzərində oynanılmalı idi. Bunun üçün masa hələ səhər təzdan hazırlanmışdı. Masanın məhkəmə mirtəzlərinin çəkmələrinin dabanları altında cizilmiş ehtişamli mərmər taxta üzərinə yastı damlı hündür taxta qəfəs qoyulmuşdu, o hər tərəfdən göründüyü üçün səhnəni əvəz edirdi. Qəfəsin içi pərdələrlə örtülmüş və oyunda iştirak edənlər üçün qarderobu əvəz edirdi. Çöl tərəfdən naşicasına qoyulmuş nərdivan səhnə ilə qarderobu əlaqələndirirdi. İştirak edənlər həmin nərdivanın iri pillələri ilə həm çıxmalı, həm də düşməliyidilər.

Deməli, səhnəyə qəflətən çıxan şəxs əvvəlcə camaatın gözü qarşısında nərdivanla dırmaşmalıydı, bu da ki, bütün effekti pozurdu. Səhnə sənətinin sadələvh uşaqlıq dövrüydü!

İstər bayram günləri, istərsə edam günlərində nizam-intizamı qoruyan dörd nəfər məhkəmə pristavı mərmər masanın dörd tərəfində dayanaraq keşik çəkirdilər.

Tamaşa məhkəmə binasının böyük divar saatları günortanı xəbər verər-erməz başlanmalı idi. Əlbəttə, teatr tamaşası üçün bu bir qədər gec idi, lakin istər-istəməz səfirlərin rahatlıqları və arzuları ilə hesablaşmaq lazım gəlirdi. Camaat isə səhər təzdan buraya toplaşaraq vəd edilən tamaşanı gözləyirdi. Bir çox maraqlılar hələ gün doğmamışdan məhkəmə binasının qapısı qarşısına toplaşmış, şaxtalı havada dayanmışdılar. Həttə bəzilərini dediyinə görə, onlar salonun qapısı açılar-açılmaz içəriyə bircincilər sırasında giro, önlə bilmək üçün bütün gecəni orada gözləyiblər. Camaat getdikcə artır və məcrasından çıxmış çay kimi divarlar boyu uzanır, sütunlar ətrafına toplanır, divarların karnizlərinə, pəncərələrə, ayaq tutan yerlərə və heykəllərin ətəklərinə dırmanır. Təbii ki, səfirlərin gələcəyi vaxtdan xeyli əvvəl yorğunluq, hövsələsizlik, yəndəmsiz yer, əyləncə günlərində adət olunan münasibətsizlik, dirsəklə bir-birini itələmə, yaxud təpikləmələrdən əmələ gələn dava-dalaşlar dar bir yerə doluşmuş izdihamdan eşidilən səslərə kəskin və söyüşçül bir rəng vermişdi. Hər tərəfdən şikayətlər və lənətlər yağdı. Hər kəs öz payını aldırdı; nəzakətsiz flandırlılara, səhər rəisinə, Burbon kardinalına, baş hakimə, Marqarita Avstriyalıya, əlidayənkli polislərə, Paris yepiskopuna, nəhayət, şaxtaya, istiyyə, sütunlara və heykəllərə, qapalı qapılara və açıq pəncərələrə qarşı küfr edirdilər. Bütün bunlar məktəblilərə və küçə uşaqlarına ləzzət verirdi. Onlar narazıları daha da qızıdırır, müxtəlif hərəkatları ilə sanki onları iynələyirdilər.

Bu nadinclərdən bir neçəsi bir pəncərənin şüşələrini basıb qıraraq karnizin üzərində özünə yer etmiş, oradan istər içəridə salonda sıxışdırılan camaatı, istərsə də meydandakıları qızıdırırdılar. Bu gənclərin ağız-burun əymələrindən, şən əl-qol ölçmələrindən, gülüşlərindən və salonun bu başından o başına öz yoldaşları ilə hündürdən söhbət eləmələrindən belə güman etmək olardı ki, ümumi sıxıntı və yorğunluq qətiyyənlərə aid deyil. Onlar gözələri qarşısında baş verən hadisələrdən tamaşayabənzər kiçik bir şey düzəldərək həqiqi tamaşanı daha səbirlə gözləyirdilər.

– Aman! Bu ki Ioann Frollo de Mulendinodur!¹ – onlardan biri sütunun başındakı naxışlardan yapışın sevimi, lakin acıqlı və sarışın şeytan balasını çağırırdı. – Sizin adınızı obos yerə dəyirmançı Jan qoymayıblar ki, əlləriniz və ayaqlarınız yeldəyirmanının qanadlarına bənzəyir. Çoxdan buradasınız?

– Zəhrimara qalsın! Dörd saatdır buradayam, – Jan Frollo cavab verdi. Ümid edirəm ki, məşərdə bu saatları ayağıma yazırlar. İbadət-xanada, sübh ibadətinə təsadüf etdim və Siciliya kralının müğənilərinin duasını eşitdim.

Birinci dedi:

– Amma nə müğənidirlər? Səsləri qız saçından incədir. Məncə, kral müqəddəs İoannın sərfinə dua oxudurmaqdan əvvəl bu müqəddəs kişinin Provansaliya şivəsi ilə söylənən latin minacatını sevib-sevmədiyini soruşmalı idi.

Pəncərənin altında durmuş bir qarı söhbətə qarışaraq:

– Deməli, bu sübh ibadətini həmin siciliyalı müğənilər üçün imiş? – dedi. Heç eşidilməmiş bir ibadət üçün min Paris livri hədiyyə edilmiş? Elə buna görə də Paris bazarında dəniz balığı satmaq haqqını icarəyə verib kasıb camaatı soyurlar. Balıq alverçisinin yanında dayanmış burnunu tutan ciddi görünüşlü, yoğun bir kişi dedi:

– Ay qarı, kəs səsinizi! – İbadətsiz keçinmək mümkün deyil. İstəyirsiniz, kral yenə xəstələnsin?

Naxışlardan yapışmış məktəbli:

– Aferin əlahəzrət sarayının baş xəz tədarükçüsü Jil Leqornü əfəndiyə! – dedi.

Məktəblilər zavallı xəzçinin adını gurultulu qəhqəhələrlə qarşılayaraq onu qıçıqlandırmğa başladılar.

– Leqornü! Bu ki “Buynuzlu” deməkdir, buynuzlu Jil!

Naxışlardan yapışan məktəbli sözlərinə davam edərək:

– Yaxşı nə olsun ki? Onlar nə üçün hazırlaşırırlar, hörmətli Jil Leqornü kral sarayının nəzarətçisi Jan Leqornünün doğma qardaşı və Vensenin baş qapıçısı Matie Leqornünün oğludur. Bunların hamısı mərhəmətli Paris əhalisindəndir. Hamısı da nümunəvi ailə başçılarıdır. Leqornü adı onlar üçün ən münasib addır.

Qəhqəhələr daha da şiddətləndi. Yoğun xəzçi heç bir söz söyləmədən hər tərəfdən ona baxan gözəldən qorunmağa çalışırdı. Bir az uzağa çəkilmək üçün tər təkə-təkə var qüvvəsi ilə əlləşirdi. Lakin

bütün bunlar obos yerə idi: şeytən izdihandan qopmaq istərken şişman vücudu və acıqdan qızarmış üzü ilə yenidən paz kimi ilişib qalırdı. Özü kimi şişman və kök bir kişi, nəhayət, onun müdafiəsinə qalxaraq bağırırdı:

– Belə də arsızlıq olar! Məktəblilərin bu qədər hörmətli bir vətəndaşla nə cür rəftar etdiklərini görmürsünüz mü? Bizim vaxtımızda bu cür işlərə görə onları çubuqla yaxşıca döydürdülər. Bu koskin sözlərdən bütün uşaqlar həyəcana gəldi. Hər tərəfdən nidalar yağdı:

– Kimdir orada zurna çalan! O məsum bayquş haradan çıxdı?

Məktəblilərdən biri:

– Mon onu tanıyıram! – dedi. – O, Andre Münyedir, universitetin dörd andlı kitabçısından biridir.

Bir başqası:

– Universitetdə hər bir yaxşı şeydən dörd dənədir; dörd millət, dörd fakültə, dörd bayram, dörd təsərrüfat müdiri, dörd dekan və dörd kitabçı var.

Jan Frollo:

– Elə isə oraya dörd nəfər də şeytan əlavə etmək lazımdır, – dedi.

– Münyə, biz sənin kitablarını yandıracağıq!

– Münyə, biz sənin xidmətçini döyəcəyik!

– Münyə, biz sənin şişman Udardanı çimdikləyəcəyik!

– Hom təzə, həm də şən, elə bil yenidən dul qalmışdır!

Andre Münyə öz-özünə mırıldanaraq:

– Rədd olun cəhənnamə! – dedi.

Hələ də naxışlardan asılmış Jan etiraz etdi:

– Məno bax, Andre, – dedi, – kəs səsinizi, yoxsa lap başıma tullanaram!

Şişman Andre başını yuxarıya qaldırdı; sanki sütunun yüksəkliyini və bu kələkbazin təxmini ağırlığını ölçmək istəyirdi; bu ağırlığı fikrində sürətə vuruqdan sonra səsinə kəsdı.

Jan Frollo artıq qələbə çaldığına əmin olub vüqarlı bir səsle sözüünə davam edərək dedi:

– Mən baş keşişin doğma qardaşı olsam da, hər halda bu işi mütləq edəcəyəm.

– Bəli, söz yoxdur, bizim gözəl universitet müdiriyyətimiz var! Belə bir gündə heç bir iş görməyiblər! Şəhərdə may ağacı əkilir və çıraqlanılır, burada misteriya, Flandriya səfərləri var, universitetdə isə heç bir şey yoxdur!

¹ Mulen – fransızca “dəyirman” deməkdir; İoann – “Jan”dır.

– Mober meydanında hələ yer çoxdur, – Pəncərənin qabağında oturmuş məktəblilərdən biri əlavə etdi.

– Rədd olsun rektor, dekanlar və təsərrüfat müdirləri!

– Bu axşam Şan-Qalyarda Münye əfəndinin kitablarını yandırıb çırqabanlıq təşkil etmək yaxşı olardı.

Yaxındakı tələbələrdən biri:

– Universitet katiblərinin məsələlərini də yandırmaq pis olmazdı! – dedi.

– Bizim xidmətçilərin əsalarını da!

– Professorların tüpürçəqlərini də! Vəkillərin kürsülərini də!

– Seçici qutularını da. Rektor kürsülərini də!

Jan Frollo yoğun səsle danışmağa çalışaraq sözü davam etdi:

– Məhv olsun! Məhv olsun cənab Andre, qələm memurları və qapıçılar! Məhv olsun şəriət hüququ alimləri, jurnalistlər və təbiblər!

Məhv olsun rektor, dekanlar və professorlar!

Andre eşitməmək üçün qulaqlarını əlləri ilə yumaraq mırıldandı:

– Belə də münasibətsizlik olar!

Pəncərədə oturanlardan biri bağırdı:

– Budur rektorun özü də meydana keçir!

Onun yanındakılar dərhal üzlərini meydana doğru sevirilər.

Daxili sütunların birindən yapıdığı üçün küçədə baş verənləri görməyən Jan Frollo de Mullen soruşdu:

– Doğrudanmı o bizim hörmətli rektorumuz cənab Tibodur?

Bütün tələbələr bir ağızdan təsdiq etdilər:

– Bəli, bəli, rektordur, cənab Tibodur!

Həqiqətən rektor Flamandriya səfərətini qarşılamaq məqsədi ilə bütün universitet müdiriyyəti ilə birlikdə həmin anda meydana keçirdi. Pəncərənin yanında toplaşmış tələbələr onları acı istehzalar və kinayəli alqışlarla qarşılayırdılar. Birinci hədəf mərasimin başında gedən rektorun özüydü. Onun üzərinə amansız istehzalar və gülüşlər yağmağa başladı.

– Xoş gördük, cənab rektor! Sizinlə salamlaşanda, nə üçün cavab vermirsiniz?

– Bu qoca qumarbaz buraya nə üçün gəlmişdir? Aşıqlarından necə ayrıla bilmişdir.

– O öz qatırında nə vüqarla oturmuşdur! Qatırının qulaqları öz qulaqlarından gödəkdir.

– Ey bəri bax, cənab rektor Tibo! Nemət sahibi Tibo! Qoca sarı-saq! Qoca qumarbaz!

– Allah sizi salamat etsin, cənab rektor! Bu gecə aşığınız tez-tezmi alçı düşürdü.

– Onun sifətinə baxsanız! Aşıq oyununa olan həvəsindən başqa bir şey ifadə etmir.

– Tibaldus, uzunqulaq atınızın üzərində arxanızı universitetə, üzünüzü isə şəhərə çevirib haraya təşrif aparırırsınız?

Jan Frollo izahat verərək dedi:

– Şübhə yoxdur ki, o Tibotode¹ küçəsində mənzil axtarmağa gedir.

Uşaqlar bərkdən gülüşüb sürəkli alqışlar yağdıraraq təkrar etdilər.

– Cənab rektor, siz əlbəttə, Tibotode küçəsində sakin olacaqsınız, deyilmi? Vay səni, qumarbaz şeytan!

Rektordan sonra növbə o biri universitet qulluqçularına çatdı.

– Roben olsun vəkillər və nişan dağıyanlar!

– Roben Pussen, rica edirəm, söyləy görüm o kimdir?

– Bu Jilber de Suliyi Gilbertus de Seliyaçodur. Oten heyotinin müdiridir.

– A yoldaş, al mənim başmağımı! Oradan onun sifətini əzişdirmək daha asandır.

– Saturnalis bayramı münasibəti ilə sizə findıq təqdim edirik.

– Rədd olsun ağpaltarlı şəriət hüququ alimləri! Altsı da birdən məhv olsun!

– Bunlar şəriət hüququ alimləridir? Bəs mən elə bildim ki, bunlar San-Cenevyeva tərəfindən Paris şəhərinə bağışlanmış altı ədəd qazdır!

– Rədd olsun təbəbət müəllimləri! Məhv olsun dissertasiyalar!

– Rədd olsun tapşırılmış və sərbəst mövzularda olan disputlar!

– San-Cenevyeva kansleri, budur, al bir şapalaq! Bu mənim hüququ pozduğunuz üçündür! Bilirsiniz, o mənim Normandiyadakı yerimi Burj əyalətindən olan Askaniya Falzaspad adlı balaca bir adama vermişdir. Bunun yeganə səbəbi onun italyan olmasıdır.

Məktəblilər bir ağızdan bağırdılar:

– Bu görünməmiş bir ədalətsizlikdir! Məhv olsun Şan-Cenevyeva kansleri!

¹ Tibotode Parisdə kiçik addır. Bu söz ayrı yazıldıqda (Thibaut aux des) aşıqlı Tibo monasını verir.

– Ey siz! İoaaxim de Ladeor! Eü! Lui Dagül! Lamber Okteman!
– Alman tölöbölörünün reisi, görüm soni İonətö gölöson!
– Müqəddos İbadət-xana kapellanları da boz xəz cübbələri İlo
borabər yerin İdİnə söksünlör!

– Ey siz! İncəsənət magİstrləri!² Qara və qİrmızı mantİyahlar!
– Onlar hamısı rektorun dalınca sürünür. Bəd deyİl, rektorun
quyruğu qİyamət quyruqdur!

– Donİzİ adaxlanmağa gedən Venetsİya dojunə bənzoyİr.
– Bir bax, Jan! San-Cenevyeva keşİşlörİ³ də buradadır.
– Rədd olsun bütün katolik keşİşlörİ!
– Abbat Klod Koar əfəndİ! Doktor Klod Koar əfəndİ! Kimi axta-
rİrsİnİz? Mariya Jİffardımı?

– Onu Qlatİnİyİ küçəsİndə tapa bİlərsİnİz.
– O, fahİşəxana nəzarətçİsİnİn yatağına qİzdırmaqla məşğuldur.
O xanımdan burunuz çırtma yemək İstərmİ?

– Uşaqlar, budur PİKardıya vəkİlİ Simon Sangven də arvadını
törkİnə alİb gəlİr.

– Afərin Simon! Xoş gördük, cənab məhbus! Geconİz xəyİr
olsun, vəkİl xanıml!

Hələ də sütunun naxİşlarından yapİşmaqla olan Jan de Mula
ah çəkərək dedİ:

– Nə qədər xoşbəxtİdlər, hər şeyİ görürlər.

Bu zaman universİtetİn daimİ kitabçısı Andre Münye kral saray-
ının xəz tedarİkçüsü Jİl Leqomnün qulağına dođru əyİlərək pİçİl-
tıyla deyİrdİ:

– Əzİzİm, qİyamət yaxınlaşır! Yoxsa məktəblİlörİn İplərİ bu
qədər buraxıldımı? Bu İşlörİn hamısı hazırkı əsrİn İcad etdİyİ
yaramazlıqlardan dođur. Bütün bu yaramaz və məlun səhra və dağ
topları, xüsusiİlə çapçılıq bİzə Almanİyadan gətİrİlmİş öİldürücü yarad-
ır. İndİ gəl, əlyazısı İcarətİ et. Bəli, görünür, qİyamət günü yaxın-
laşmİşdır!

Xəz alverçİsİ təsdiq etdİ:

– Bəli, bəli... Bax İndİ məxmər xəzİ dəbdən salır.

Bu halda kİlsə zənglörİ saat on İkİnİ vurdu, hər tərəfdən:

¹ Sülİyİ və soulier (başmaq) bİr-bİrİnə çox uyğun gəlİr (*frans.*).

² Etmi rütbo

³ Qanunçular

– Nəhayət! – nİdaları yüksəldİ.

Məktəblİlör susdular. Kütlə hərəkətə gəlib daldalandı, hamı
bİrdən-bİrə öskürməyə və burunlarını sİlməyə başladı. Tamaşaçılar
mİsterİya başlamadan əvvəl üst-başlarını düzəltməyə tələsİr, münas-
İb bİr yer tapmağa və yaxşı görmək üçün ayaq barmaqları üzərİnə
qalxmağa çalışırdılar. Sonra araya dərİn bİr sİkut çökdü; hamı boğaz-
ını uzadıb, ağzını açıb gözlərİnİ mərmər masaya dİkİmİşdİ. Lakin
orada heç bİr şey görünmürdÜ. Mərmərİ heykəli andİran dörd serjant
yənə əvvəlki kİmİ masanın ətrafında hərəkətsiz dayanmİşdİ. Camaat
Flandriya səfİrlərİ üçün nəzərdə tutulmuş səhnəyə baxmağa başladı.
Orada da hələ heç kəs yox İdİ. Heç qapı da İndİyodək açılmamİşdİ.
Camaat sübh açıldandan üç hadİsİnİn İntİzarındaydı: günorta vaxtının,
Flandriya səfİrlərİnİn gəlməsinİn və mİsterİyanın başlanmasınİn. Bu
üç hadİsədən yalnız bİrİ – günorta öz vaxtında olmuşdu.

Kütlənin səbrİ tükənməyə başlamışdİ. Camaat bİr dəqiqə, İkİ
dəqiqə, üç dəqiqə, beş dəqiqə, on beş dəqiqə gözlədi... Səhno hələ
də boş İdİ. Tamaşa başlamaq bİlmİrdİ. Artıq səbİrsİzlik qəzəbə dön-
məyə başlamışdİ.

Pİçİltİyla olsa da, kütlənin arasında acıqlı nİdalər dolayırdı.

– Mİsterİyanı! Başlayın mİsterİyanı! – səslərİ eşİdİlİrdİ. Həyəcan
getdİkə artırdı. Barıtə İlk od salan Jan de Mula oldu.

Jan de Mula sİtuna İlan kİmİ sarmasaraq gur səslə bağırdı:

– Rədd olsun flandİmlər! Mİsterİyanı başlayın!

Xalq onu gurultulu alqışlarla qarşıladı.

– Mİsterİyanı göstərin, flandİmlər İsə getsİn cəhənnəmə!

Tələbə sÖzünə davam edərək:

– Bu saat mİsterİyanı başlayın! – dedİ. – Yoxsa İbrətəməz bİr
tamaşa göstərmək üçün hakİmİn özünü dar ağacından asarıq.

Camaatın İçerİsİndən bağırdılar:

– Çox yaxşı sÖzdür! Başlangİc üçün serjantlardan asarıq.

Berk səS-küy qəpdu. Zavallı serjantlar sapsarı saralıb ələcsİz
halda oİtrafa baxırdılar. Tamaşaçılar onların üzərİnə hücum edİrdİ.
Onları kütlədən qoruyan kövrək ağac barmaqılıq İnsan səli qarşı-
sında əyİlİrdİ. Hər tərəfdən:

– Bas, bas! – səslərİ eşİdİlİrdİ.

Böhranlı dəqiqələr İdİ. Bu zaman yuxarıda təsvİr etdİyİmİz qar-
derob oİtağının pərdəsi açıldı. Pərdənin dalından bİr adam çıxdı. Bu

adam öz görünüşü ilə camaatı dayandırdı və sanki bir sehrbaz işarəsilə hiddəti marağa çevirdi.

Hər tərəfdən:

– Sakit olun! Yavaş danışın! – dedilər.

Qəfildən meydana çıxmış bu adam, deyəsən, həyəcan içində idi, o diz çökərək təzim etdi və mərmər masanın kənarına yaxınlaşdı. İntizam və sakitlik yavaş-yavaş bərpa oldu, yalnız xəfif gurultu eşidildi; zəton, kütlənin ən dərin sükutu belə bunsuz olmur.

Pərdə arxasından çıxan adam dedi:

– Möhtərəm cənablar və xanımlar? Biz çox müqəddəs kardinal həzrətləri qarşısında “Müqəddəs Məryəm ananın ədalətli məhkəməsi” adlı əla bir əxlaqi pyes oxuyacağı və bunun tamaşasını göstərəcəyik. Yupiter rolunu oynamaq şəraifinə mənə qismət olmuşdur. Bu saat möhtərəm kardinal həzrətləri Avstriya hersoqunun möhtərəm səfəratini müşayiət edir, Möhtərəm səfirlər isə möhtərəm universitet rektorunun təbrik nitqlərini dinlədiklərindən Bode qapılarının yanında bir az ləngimişlər. Möhtərəm kardinal həzrətləri gələcək kimi tamaşanı başlayacağıq.

Yalnız Yupiterin məsələyə qarışması sayəsində dörd nəfər serjantin canı qurtardı. Bu gerçək əhvalatı uydurmaq səadəti bizə aid olmadığımdan tənqid qarşısında bunun məsuliyyətini daşımağa da borclu deyilik. Hər halda “Allahları işə qarışdırmaq lüzumsuzdur” kimi klassik kəlamdan bizə qarşı istifadə etmək olmaz.

Bunu da söyləmək lazımdır ki, Yupiterin çox gözəl paltarları da camaatın diqqətini özünə cəlb etdiyindən onun sakit olmasına da az təsir etməmişdi.

Yupiter qızılı naxışları olan və qara məxmər qurşaqlı zireh geymişdi. Başında qızıl suyuna çökülmüş düymələri olan şlyapa vardı. Boyanmış sifəti və xırda saqqalı üzünün çox yarısını tutmasaydı, əlində özünə qızıl kağız çökülmüş və işıldayan güləbətənlərlə bəzədilmiş əl ağacı olmasaydı, nəhayət, rəngli ayaqlarına qədim yunan döbünə uyğun lentlər dolanmasaydı, qıyafə və geyim etibarilə Berri hersoqunun dəstəsinə mənsub Bretonlu ilə müqayisə edilə bilərdi.

PYER QRENQUAR

Yupiter danışdıqca əynindəki paltarın buraxdığı təsir yavaş-yavaş dağılmağa başladı. Nəhayət, o çıxışına yekun vuraraq: “Möhtərəm kardinal həzrətləri gələcək-gəlməz, dərhal tamaşanı başlayacağıq!” – dedikdə hiddət və qəzəb bağırıqları onun səsinə susdurdu. Camaat bağıraraq:

– Bu saat başlayın! Bu saat toxirə salmadan bizə misteriyani göstərin! – deyirdi. Bu coşqun və hiddətli bağırma fırtınası arasında Jandü-Mulenin kəskin səsi böyük hərbi orkestrdəki kiçik fleyta səsi kimi aydınca eşidilirdi.

– Bu saat başlayın! – Məktəbli bağırırdı.

Pəncərəyə dırmanmış Roben Pussen və başqa məktəblilər nəyə çökərək bağırırdılar.

– Rədd olsun Yupiter və məhv olsun Burbonlar kardinalı!

– Tez olun, elə bu dəqiqə, toxirə salmadan bizə tamaşa göstərin! Cəhənnəm olsun komediant da, kardinal da!

Bu səs-lər qarşısında mat qalan zavallı Yupiter özünü tamamilə itirmişdi, üzündəki boyaların altından sapsarı saraldığı görünür, bütün bədəni tir-tir titrəyirdi: əsası əlindən düşdü, şlyapasını çıxarıb kütləyə bir daha təzim edərkən cür səslə öz-özünə deyindi:

– Kardinal cənabları... səfirlər... Şahzadə Marqarita...

Nə dediyini özü də başa düşmür, o hər dəqiqə asılı biləcəyindən qorxurdu. Onun vəziyyəti doğrudan da ağır idi. İş bir az da ləngisə, kütlə onu dara çökəcəkdə; burası da vardı ki, tamaşanı vaxtından əvvəl başlasaydı, kardinal onu asdıracaqdı. Beləliklə, nə edir-etsin, yəne də axın dar ağacı ilə nəticələnməyə qərar verdi.

Xoşbəxtlikdən mərhəmətli bir insan tapıldı və onu çətinlikdən çıxararaq bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü.

Mərmər masa ilə hasarın arasındakı boş yerdə dayanan arıq-uzun adamı, arxasında durduğu sütunun sayəsində heç kəs görmürdü. Bu ucaboylu, arıq və solğun bənizli adam sarışın yanaqlarında və əlində qırışlar olsa da, gənc idi. Gözləri parıldayı, dodaqları gülümsəyirdi; əynində qara parçadan tikilmiş, nimsdə olduğundan rəngi bozarmış və sürtülmüş kamzol vardı. Bu adam mərmər masaya yaxınlaşmış aktyora işarə etdi. Pərişan və özünü itirmiş Yupiter isə

heç bir şey görmür və eşitmirdi. Həmin adam bir addım da yaxınlaşıb dedi:

– Yupiter, özizim, Yupiter!
Aktyor yenə də eşitmədi.
Nohayət, ucaboylu sarşın adam səbrini basa bilməyib ucadan onun qulağına bağırdı:

– Mişel Jiborn!
Yupiter dərin yuxudan oyanmış kimi soruşdu:
– Məni çağıran kimdir?
– Mənim, – Qara kamzollu gənc cavab verdi.
Yupiter dedi:
– Eşidirom!
Gənc sözünə davam edərək:
– Dərhal tamaşanı başlayın! – dedi. – Xalqın arzusunu yerini yetirin. Cənab hakimdən üzr istəməyi mən öz öhdəmə götürürəm, o da cənab kardinaldan üzr istər.

Yupiterin rəngi dərhal yerinə gəldi. Dərindən nəfəs alaraq hələ də ona söyüşlər yağdıran kütləyə müraciət edib var gücü ilə bağırdı:
– Cənab vətəndaşlar, tamaşamızı bu dəqiqə başlayacağıq.
Məktəblilər bir ağızdan bağırışdılar:
– Afərin, Yupiter! Əl çalın, vətəndaşlar!
Kütlə sevinə-sevinə bağırdı:

– Ura, sox yaşa!
Gurultulu alqış sədaları ucaldı; Yupiter pərdənin dəlinə keçdikdən sonra da səslərin şiddətindən bütün salon titrəyirdi.

Möhtərəm fransız dramaturqu qoca Kornelin təbiri ilə desək, bu məşhur adam sehrbaz kimi “firtınanı sakitliyə” çevirdikdən sonra təvazökarlıqla sütunun arxasına çöküldü və heç şübhəsiz, tamaşaçıların birinci sırasında dayanmış iki gənc qadın onun Mişel Jibornla (yəni Yupiterlə) etdiyi söhbətə diqqət etməsəydilər, o yenə də əvvəlki kimi dinməz-söyləməz və hərəkətsiz qalacaqdı.

Qadımlardan biri işarəylə onu öz yanlarına dəvət edərək:
– Möhtərəm keşiş! – dedi.
Lakin bayramsayağı bozənmiş qəşəng və gənc qadın yoldaşına etiraz edərək:

– Özizim Lienarda, yetər, – dedi. – Onun ruhani olmadığını görmürsən? Onu “keşiş” deyil, “cənab” çağırmaq lazımdır.
– Cənab, – Lienarda çağırdı.

Yad adam hasara yaxınlaşaraq dedi:

– Xanımlar, nə buyurursunuz?
Lienardanın bu sualdan bir az kefi pozuldu:
– Mən sizi çağırmadım. Mənim yoldaşım Jisketta la-Jansen sizə bir-iki söz söyləmək istəyirdi.

Jisketta qıpqırmızı qızaraqlı etiraz etdi:
– Yox, qətiyyətlə yox! Lienarda sizi cənab “keşiş” deyə çağırdı, mən isə ona söylədim ki, sizi “cənab” çağırmaq lazımdır.

Qızlar başlarını aşağı saldılar. Gəncin onlarla söhbətə başlaması niyyəti aydın görünürdü. O, xanımlara baxaraq gülümsəyirdi.
– Demək, xanımlar, siz mənə heç bir söz söyləmək niyyətində deyilsiniz?

Jisketta:
– Heç bir söz, heç bir söz! – dedi.
Lienarda da onu təsdiq edərək:
– Heç bir sözümlüz yoxdur! – dedi.

Sarışın gənc öz əvvəlki yerinə qayıtmaq üçün bir addım atmaq istədi, lakin qızlar onu belə asanlıqla əldən buraxmaq istəmirdilər. Jisketta yuxılımış bənddən irəli cuman su kimi, ya da qəti qərar vermiş qadın cəsarətilə soruşdu:

– Cənab, mənə elə gəlir ki, siz bu misteriyada həzrəti Məryəm rolunu oynayan ösgəri tanıyırsınız?

Yad adam onun sözünü təsdiq edərək dedi:
– Siz Yupiterin rolunu soruşursunuz, deyilmi?

Lienarda təsdiq etdi:
– Əlbəttə, Yupiteri, rəfiqəm boşboğazlıq etdi... Demək, Yupiterlə tanışsınız?

Yad adam cavab verdi:
– Yəni Mişel Jibornla? Elədir ki var, xanım!

Bu dəfə Lienarda dedi:
– Onun nə gözəl saqqalı var!
Jisketta qorxa-qorxa soruşdu:

– Onların göstərəcəkləri tamaşa çoxmu gözəl olacaq?
Yad adam tərəddüd etmədən cavab verdi:

– Əlbəttə, çox gözəl olacaq, xanım!
Lienarda soruşdu:
– Səhnədə nə göstəriləcəkdir!
– Onlar “Həzrət Məryəmin ədalətli mühakiməsi” adlı əxlaqi pyes göstərəcəklər.

Lienarda:

– Deməli belə! – dedi.

Bir müddət susdular. Yad adam sükutu pozaraq:

– Bu tamamilə yeni bir tamaşadır, indiyə qədər səhnədə göstərilməyib, – dedi.

– Görəsən, bu tamaşa iki il bundan əvvəl Fransanın paytaxtına müqəddəs papanın nümayəndəsinin gəlməsi münasibətilə göstərilən tamaşa deyil? Orada üç qəşəng qız da vardı...

Liyenarda söhbətə qarışaraq:

– Dəniz pərilərinin rolunu oynayırdılar, – dedi.

Gənc əlavə etdi:

– Özü də büsbütün çılpaq idilər.

Lienarda həya ilə başını aşağı saldı. Jisketta da rəfiqəsinə baxıb başını aşağı saldı. Gənc yenə gülümsəyərək:

– Çox xoş bir tamaşa idi, – dedi. Lakin bu dəfə başqa bir əxlaqi tamaşa göstəriləcəkdir. Xüsusi olaraq Flandriya şahzadəsi Marqarita xanım üçün yazılmışdır.

Jisketta soruşdu:

– Tamaşa göstərilərkən çoban mahnıları da oxunacaqmı?

– Nə danışırınsız, nəsihətverici misteriyada belə mahnılar oxumaq olarmı? Müxtəlif janrları bir-birinə qarışdırmaq olmaz. Bu bir məzhəkə, yaxud oyunbazlıq olsaydı, o zaman başqa məsələ.

Jisketta sözünə davam etdi:

– Təəssüf ki, hamı oxumayacaq! O gün fontanın yanında vəhşi adamları oynayırdılar. Onlar bir-biri ilə vuruşaraq dəstələrə ayrılır, əski nəğmələr və çoban mahnıları oxuyurdular.

Yad adam soyuq tərzdə dedi:

– Papa nümayəndəsinə görə ədəbli olan, şahzadə xanımçün namünasib olar!..

– Onların da yanında, – Lienarda əlavə etdi, – musiqiçilər müxtəlif alətlərdə çalırıdılar.

– Camaatın sərindlənməsi üçün fontan üç yerdən vururdu. – Jisketta onun sözlərini havada tutdu. – Bir tərəfdən sorab, o biri tərəfdən süd, üçüncü tərəfdən isə bal tökülürdü. Kim nə qədər istəyirsə, yeyib-içə bilirdi.

Lienarda sözünə davam edərək:

– Fontandan bir az aşağıda, Müqəddəs Üçlər kilsəsi yaxınlığında, aktyorlar səlīb müsibətləri misteriyasını sözsüz göstərirdilər, – dedi.

Jisketta təsdiq etdi:

– Düzdür, yadımdadır. İsanı iki quldurla birlikdə çarxıya çəkmişdilər. Quldurlar onun hər iki tərəfindən asmışdılar.

Qızlar papanın nümayəndəsinin Parisə gəlməsini yadlarına saldıqca daha da qızıqaraq ikisi birdən danışmağa başladı:

– Hələ bir az o tərəfdə, Rəngsəzlər qapısı yaxınlığında olduqca zəngin geyimli adamlar göstərirdilər.

– Hələ San-İnnokenti fontanı yaxınlığında bir ovçu bir sürü köpəklə bir maralı qovurdu. Köpəklər hürür, borular çalınırdı!

– Sallaqxana yanında da taxtadan Dijep qalasını andıran bir şey hazırlamışdılar.

– Jisketta, bilirənmə, papanın nümayəndəsi oradan keçərkən həmin qalanı hücumla aldılar və oradakı bütün ingilisləri qılıncdan keçirdilər.

– Şatle darvazası yanında gözəl geyimli aktyorlar var idi.

– Sərraflar körpüsündə də, sürahiyə xalılar atılmışdı.

– Nümayəndə oradan keçərkən körpüdan iki mindən artıq quş buraxdılar. Ah Lienarda bilirən nə gözəl bir mənzərə idi!

Qızıqmış qadınların laqırtısından tənqə gələn gənc, nəhayət:

– Bugünkü tamaşa daha gözəl olacaq, – dedi.

– Demək, siz vəd edirsiniz ki, bu misteriya daha gözəl olacaq, deyilmi? – Jisketta soruşdu.

– Şübhəsiz, – gənc cavab verdi, sonra isə bir qədər vüqarla: –

“Bilirsinizmi, xanımlar, – dedi, – əsərin müəllifi mənəm!”

Qızlar heyrləldi ona baxıb xorla:

– Doğrudan?

– Zarafatsız, doğrusunu söyləyirəm, – şair bir az da lovğalanaraq cavab verdi: – Doğrusu, misteriyanı ikimiz yaratmışıq: Jan Marşan dülqər işlərini görürək qəfəsi tikmiş, mən də pyesi yazmışam. Mənim adım Pyer Qrenquardır.

“Sid” əsərinin müəllifi belə özünü bu qədər böyük iftixarla “Mən Pyer Kornelom”, – deyər təqdim edə bilməzdi.

Heç şübhəsiz, oxucular Yupiterin pərdə arxasında yox olduğu andan yeni misteriya müəllifinin gözənilmədən öz sirrini Lienarda ilə Jiskettaya açaraq onların sadədil heyrotinə səbəb olduğu anadək heç də az vaxt keçməmişdi. Qərüb burasıdır ki, cəmiyyətdə bir neçə dəqiqə əvvəl kəmhəvəslilik edərək qaynayan tamaşaçılar artıq aktyorun verdiyi vədə tam inanaraq səbir və təmkinlə misteriyanın

başlanmasını gözlüyürlər. Zaton, zamanımızda da, sınaqdan çıxmış bu haqiqətin isbatını teatrlarda hər gün görmək mümkündür. Camaatın tamaşanın başlanmasını səbirlə gözləməsi üçün ən gözəl vasitə – pərdənin tezliklə açılacağını və etməkdir.

Bu zaman, məktəbli Jan da sakit dayanırdı... Böyük səbirsizlik firtnasının əvəz etmiş sakit və səssiz intizar arasından birdən-birə onun yüksək səsi eşidildi:

– Ey, necə oldunuz! Ey Yupiter, həzrət Məryəm və bu qəbildən olan şeytan oyunbazları! Siz biza istehza edirsiniz? Hanı sizin misriyanız? Nə üçün göstərmirsiniz? Başlayın tamaşanı, yoxsa biz yenə əvvəlki işimizə başlarıq!

Bu hədə tamamilə yerinə düşdü. Səhnənin altından musiqi səsi eşidilməyə başladı. Pərdə yuxarı qalxdı, arxasından üzlərinə boya və ənlük sürtülmüş dörd nəfər çıxdı. Onlar mərmor masaya söykənmiş dik nərdivanlarla masanın üstünə çıxıb kütlənin qarşısında bir sıraya düzülərək ehtiramla təzim etdilər. Musiqi susdu, misteriya başlandı.

Öz təzimləri sayəsində kütlənin sürəklilə alqışlarını qazanan dörd aktyor tamaşaçıların dərin sükuta dalmasından istifadə edərkən əsərin proloquna başladı. Biz məmnuniyyətlə oxucunu bu proloq təsvirindən xilas edirik. Lakin keçənizlə qeyd etməliyik ki, günümüzdə olduğu kimi o zaman da tamaşaçıları aktyorların oynadığı rollardan ziyadə geyindiyi paltarları daha çox maraqlandırirdilər; bu isə tamamilə ədalətli mövqə idi. Pərdəni istirak edənlərin dördü də yarısı sarı, yarısı ağ rəngli uzun cübbələr geymişdi. Bu cübbələrin bir-birindən fərqi yalnız parçalarının keyfiyyətində idi. Birinci aktyorun cübbəsi məxmərdən, ikincinininki ipəkdən, üçüncününkü yundan, dördüncünün cübbəsi isə kətəndən tikilmişdi.

Birinci aktyorun sağ əlində qılınc, ikincinin əlində iki ədəd qızıl açar, üçüncünün əlində tərəzi, dördüncünün əlində isə bel var idi. Bu əlamətlərin nə olduğunu anlamaqda kütbeyinlərə kömək etmək üçün bütün cübbələrin ətəyində iri qara hərflərlə bu sözlər yazılmışdı: birincinin üzərində – “Mənim adım Zadəganlıqdır”, ipək cübbənin üzərində: “Mənim adım Ruhanilikdir”, yun cübbənin üzərində: “Mənim adım Ticarətdir”, kətan cübbənin üzərində isə: “Mənim adım Əməkdir” yazılmışdı. Ruhaniliklə işinin cübbələri qısa idi və bunları təmsil edən şəxslərin başlarında bəretləri vardı. Zadəganlıq və Ticarətin cübbələri isə uzun, başlarında da papaq vardı.

Proloqun bərabər səcirlərindən asanlıqla anlamaq olurdu ki, Əməkli Ticarətin, Ruhaniliklə Zadəganlığın arasında izdivac var. Və hər iki cütlük birlikdə qızıldan olan qeyri-adi bir dəlfina malikdirlər ki, bunu da dünyanın ən gözəl qadınına təqdim etmək istəyirlər. Bu iki ailə həmin gözəl qadını axtararaq uzun müddətdir ki, yer üzünü dolaşırlar. Əmək və Ruhanilik – Zadəganlıq – Zadəganlıq və Ticarət əvvəlcə Qol-konda çıxarını, sonra Trabzon şahzadəsini, tatar xanının qızını və başqa yüksək ailələrə mənsub gözəlləri rədd etdikdən sonra istirahət üçün Parisə gəlmişlər. Onlar möhtərəm xalqa zəngin zərbməsələr, tapmacalar və müxtəlif ibrətamiz ohvalatlar, nağıllar danışsalar. Onlar hazırcavab idilər, sözləri də camaata çox xoş gəlirdi.

Hər halda dörd alleqorik fiqurun üzünə təşbeh və istiare yağdırdığı camaat arasında aktyorların hərəkətlərinə diqqət edən on iti göz, sözlərini dinləyən ən diqqətli qulaq, ən həyəcanlı qəlb, ən çox uzanan boğaz əsərin müəllifi və şairi olan Pyer Qrenquara məxsus idi; o şair ki, bir az bundan əvvəl adını iki qəşəş xanımə xəbər vermək məmnuniyyətindən özüni saxlaya bilməmişdi. O, qızlardan ayrılıb yenə əvvəlki yerində, sütunun arxasında dayanaraq tamaşaya qulaq asır, baxır və zövq alır. Proloqun başlanması münasibətilə yüksələn xeyrişah alqışlar hələ də onun qulaqlarında cingildəyirdi. O, heyrot və heyranlıq içində öz fikirlərinin aktyorun ağızından çıxıb geniş auditoriyaya yayıldığını məmnuniyyətlə izləyirdi. Pyer Qrenquar böyük hörmətə layiq idi.

Bir az mayus olsa da, hər halda deməliyik ki, müəllifin ilk məsəd heyroti az sonra heç də xoş olmayan bir hadisə ilə pozuldu. Qrenquar məstedicilə tənəyə və sevinc piyaləsinə yenidən dodaqlarına yaxınlaşdırmışdı ki, onun içində bir damla acı düşdü.

Cır-cındır geyinmiş, kirli-paşlı bir dilənçi camaat arasında sıxışdırılaraq sədəqə istəmək imkanı olmadığından və görünür, onu əhatə edənlərin hesabına yetərinə ənam ala bilməyinə görə, camaatın nəzərini özüne cəlb etmək və sədəqə toplamaq üçün görkəmli bir yerə dırmaşmağa qərar vermişdi. Proloqun birinci misraları oxunarkən dilənçi hörmətli qonaqlar üçün müəyyən olunmuş hündür yerin dirəkləriylə dırmaşaraq səhnənin sürahibəndinin karnizi üzərində əyləşdi, öz acınacaqlı görünüşü və sağ qolundakı iyirənc yara ilə ürəyiyumşaq tamaşaçıların diqqət və mərhəmətinə özüne cəlb etməyə başladı. O, yarasını camaata göstərir, ancaq heç bir söz səyləməz. Sakit dayandığı üçün proloq da əngəlsiz-filansız davam

etməkdə idi. Şübhəsiz, məktəbli Jan Frollo yüksəkdəki yerindən bu dilənçini və onun hərəkətlərini görməyəydi, heç bir ciddi intizam-sızlıq da olmayacaqdı. Zırrama gənc birdən-birə dəli kimi qəhqəhə çəkib güldü: mistəriyaya mane olduğunu və ümumün dərin sükutunu pozduğunu zərrə qədər vecinə almadan uca səslə bağırdı:

– Bu çolağa baxın, sədəqə istəyir!

Qurbağa gölünə daş atmış, yaxud qarğa sürüsünə güllə atmış hər kəs bu yersiz sözlərin kütlənin tamaşaya yönəlmiş diqqətinə nə cür təsir bağışlaya biləcəyini təsəvvür edə bilər. Aktorlar dayandı. Hamı başını dilənçiyə doğru çevirdi. Dilənçi isə heç bir şeyi vecinə almadan diqqəti özünə cəlb etmək üçün fürsətdən istifadə edib dərhal gözlerini qıyaraq yalvarıcı səslə inləməyə başladı:

– İsa xatirinə sədəqə verin!

Jan Frollo davam edərək bağırdı:

– Ah, zalım! Bu ki Klopen Truylefudur. Ey, dostum, – o, dilənçiyə müraciət etdi, – mənə bax, ayağındakı yara sənə mane olur deyər onu götürüb ölinin üstünə qoymusan?!

Bu sözləri söyləməklə bərabər Jan Frollo meymun məharət ilə dilənçinin xəstə əlindəki kirli keçə papağa xırda gütmüş sikkə tulladı. Dilənçi istər sədəqəni, istərsə də istehzama böyük soyuqqanlıqla qəbul edib yalvarışına davam etdi.

– Məsih eşqinə, sədəqə verin!

Bu hadisə tamaşaçıların əksəriyyətini diqqətini səhnədəki tamaşadan tamamilə yayındırdı. Roben Ruspen və digər məktəblilər başda olmaqla tamaşaçıların yarısından çoxu proloqun tən ortasında məktəblinin gurultulu, dilənçinin səssiz səsli sözləri ilə müşayiət olunan bu orijinal dueti şəhər alışıqları qarışdı.

Qrenquar özündən çıxmışdı. Əvvəlki heyranlığından ayılıb boğazına güc verərək səhnədə dinməz-söyləməz dayanmış aktyorlara bağırdı.

– Davam edin, sizə deyirəm, davam edin! – Qrenquar tamaşanı pozanlara nifrətli baxışlarını belə layiq görmədi.

Bu zaman o kiminsə sürtükünün otoyindən çəkdiyini hiss etdi. Dilxor halda dönüb baxdı və gülümsəməyə məcbur oldu. Gülümsəməmək mümkün deyildi. Bu, Jisketta idi. Qəşəng ölini sürəhinin barmıqlığını arasından uzadıb onun diqqətini özünə cəlb etməyə çalışırdı.

Gənc qız soruşdu:

– Cənab! Onlar yenə tamaşaya davam edəcəklərmi?

Bu sual Qrenquarın nəşəsini bir qədər pozdu.

– Şübhəsiz!

Qız davam edərək:

– Elə isə, cənab, lütfən mənə söyləyə bilərsinizmi onlar...

Qrenquar qızın sözünü kəsərək:

– Nə söyləyəcəklər, eləmi? – dedi. – İndicə eşidəcəksiniz!

– Yox, mən onların indiyə qədər nə söylədiklərini bilmək istəyirdim, – Jisketta izah etdi.

Qrenquar yarasına basılmış kimi dik atıldı. Öz-özünə mırıldayaraq:

– Nə kütbeyin və axmaq qızıdır! – dedi.

Bu dəqiqədən etibarən Jisketta artıq onun gözündən düşdü.

Bu zaman aktyorlar müəllifin israrına riayət edərək proloqu yenidən oynamağa başladılar. Cəmaat onların danışdıqlarını görüb yenidən qulaq asmağa başladı; lakin şübhə yoxdur ki, proloqun gözlənilmədən kobud şəkildə qırılması sayəsində pyesin bir çox məziyyətləri itdi. Müəllif bunu hiss edib kədərləndi. Sükut yavaş-yavaş bərpa olunurdu, tələbə dinməyir, dilənçi isə papağına atılmış pulları bir-bir sayır, tamaşa isə davam edirdi.

Bu əsər janr etibarilə olduqca gözəl əsər idi; bizə elə gəlir ki, bəzi xırda dəyişikliklər etməklə bu əsərdən bu gün də faydalanmaq olar; Bu cür pyeslərin fabulası o zamanın dəbinə görə bir qədər uzun və məzmunuz olsa da, sadə idi. Qrenquar isə qəlbinin dərinliklərində əsərin aydınlığına heyran idi. Əlbəttə, səhnədə gözəlin bu dörd alleqorik şəxslər öz qızıl delfinindən¹ mədəni şəkildə canlarını qurtara bilməmiş, yer üzünün o zaman bəlli olan üç qitəsində uzun zaman səyahət etdiklərindən bir qədər yorulmuşdular. Sonra səyyahlar həmin qanadlı nəfis baltıq haqqında mədhiyələr söyləməyə başlayaraq bir çox inco kinayələrlə flandriyalı Marqaritanın Ambauz qəsriində sıxıntılı həyat keçirən Əmək, Ruhanilik, Zədəngənlik və Ticarətın onun xətrinə dünyanın hər yerini dolaşdıqlarından xəbərsiz olan gənc nişanlısına işarə vururdular. Personajların söylədiyinə görə, homin delfin gənc, gözəl və qüvvətli idi: məsələnin ən mühüm tərəfi budur ki, bu delfin Fransa aslanının doğma oğlu idi. Mən şəxsən bu

¹ Burada cins var: fransızca "dauphin" hom delfin (Yunus baltığı), hom do voliohd monasındadır.

məcəzi çox qaribə bir məcəz hesab edirəm; fikrimcə, sarayda təşkil olunacaq nikah mərasimi münasibətilə təbiət elmi belə məcəzi əsərdə aslanın delfin doğmasına qarşı dözümlü davranmalıdır. Şairin yaratdığı bu kimi nadir məcəzalar olduqca təbii bir ilhamın ən inandırıcı isbatlarından biridir.

Müəllifə qarşı yeganə tənqidi qeydimiz şairin öz gözəl fikirlərini daha az misrayla ifadə edə bilirdi, iki yüz misra bir qədər çoxdur. Doğrudur, şəhər rəisinin əmrinə görə, misteriya günortadan saat dördədək davam etməli və bu müddət ərzində aktyorlar nəşə danışmalıydılar. Onu da söyləməliyik ki, tamaşaçılar etiraz etməyib uzun proloqu söhbətlə dindirdilər.

Ticarət və Zadəganlıq arasında omələ gələn mübahisə əsnasında Əmək həyəcənli bu gözəl sözləri dedi:

Ormanda bundan dəbdəbəli bir heyvan tapılmazdı!

bu zaman indiyə qədər boş qalmış fəxri kürsünün qapısı qəfildən açıldı və qalın səslə qapıçı ucadan xəbər verdi:

– Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı.

III

KARDINAL

Zavallı şair! Zavallı Qrenquar! Sen-Jan qülləsində iyirmi topun birdən-birə guruldaması, 1465-ci il sentyabrın 29-da Parisin mühasirəsi zamanı Bilyi qülləsindən atılaraq bir dofəyə yeddi burqundıyalını öldürmüş məşhur qədim səhra topu gülləsi, Tampl qülləsində mühafizə olunan bütün barıtın partlaması kimi müdhiş hadisələr onu bu cür tənənləli və dramatik anda qapıçının söylədiyi "Monsinyor həzrətləri, cənab Burbon kardinalı" sözləri qədər dəhşətə gətirməzdi.

Pyer Qrenquarın kardinaldan qorxdığını, yaxud ona qarşı nifrət bəslədiyini düşünmək yanlış olardı. Qrenquar həm bu cür qorxaqlıqdan, həm də bu cür iddiadan uzaq adam idi. Bu gün yaşasaydı, Qrenquar əsil eklektik adını qazanardı. O hər yerdə özünə mövqə qazanan, orta mövqə tutan yüksək ruhlu, möhkəm, mötədil və sakit adamlar kateqoriyasına mənsub idi. O, həmin zəkali və azad fikirli

filosoflardan idi ki, həm liberal fəlsəfə meyl edir, eyni zamanda kardinalla da hesablaşırdı. Bu filosoflar heç bir zaman tükənməyən qiymətli filosoflar tayfasına hörmət bəsləməklə bərabər, hikmətləri sayəsində həyatın qaranlıq və dolanbac yollarını qorxusuz keçə bilirdilər. Onlara hər bir dövrdə təsadüf etmək mümkündür. Bu kimi filosoflara hər bir əsrdə təsadüf olunur, onlar bir-birinə bənzəyir, yəni onlar zamanın ruhuna uyğunlaşırlar. Biz hələ Pyer Qrenquardan bəhs etmirik. Onu layiqincə təsvir edə bilsəydik, XV əsr filosoflarının nümayəndəsi sayıla bilərdi. Şübhəsiz ki, XVI əsrdə aşağıdakı sadələşmə və əsrdən-əsrə keçməyə layiq olan sözləri yazarkən de Brel də eyni ruhdan ilham almışdı: "Mən doğuluş etibarilə və ifadə tərzimlə parisliyəm", çünki "parthisia" yunanca söz azadlığı deməkdir. Mən bu azadlıqdan kardinal cənablarına, cənab prins Kontinin əmisi və qardaşına qarşı münasibətimdə də istifadə etdim; lakin mən onların yüksək rütbələrinə hörmətsizlik etmədim, onların meyyətinə olan adamların da heç birini təhqir etmədim, halbuki meyyət-dəkiler elə də az deyil".

Kardinalın gəlməsinin Pyer Qrenquara pis təsir bağışlamasında nifrətin heç bir rolu yox idi. Əksinə, şairimiz proloquun bir çox ehyamlarının, xüsusilə Fransa aslanının oğlu delfin haqqındakı mədhiyələrin kardinal həzrətlərinin qulaqlarına çatmamasının əhəmiyyətini dərk etməyə qadir idi: onun sağlam zəkası və həyat təcürbəsi vardı. Haqiqətdə isə şairlərin təbiətlərində şəxsi fayda ikinci sırada qalan bir şeydir. Mən inanıram ki, yaxşı bir kimyagər şair təbiətinin varlığını 10 rəqəmi ilə ifadə edib, sonra onu təhlil edərək hissələrə ayırsa, orada doqquz hissə heysiyyət və vüqar, yalnız birçə hissə isə şəxsi fayda olardı. Qapının açıldığı və kardinalın içəriyə daxil olduğu doqquz Qrenquarın onda doqquz təşkil edən izzət-nəfsi alqı və təqdir qarşısında o qədər şişmiş və böyümüşdü ki, yuxarıda şairlərin fəvqündə dayandığını qeyd etdiyimiz xırda fayda hissini də özünə çəkmişdi. Bu cür fayda duyğusu şair üçün olduqca qiymətlidir. Bu, şairlər üçün bir növ insan bəlastı, bir növ yerə yaxınlaşmaq əlamətidir ki, bunsuz şairlər havada uçardılar. Qrenquar sevincə böyük bir məclisin varlığını hiss edir, görür və təbiri caizbə, bir növ onunla ünsiyyətə girir. Doğrudur, bu məclis veyllərdən ibarət idi, lakin bunun ona nə dəxli vardı – məsələ onda idi ki, şairin toy məhəsinin xatırladan poemasının hər bir hissəsindən sel kimi axan nəhayətsiz tiradaldan məclis heyrətində donub qalmışdı. Cəsarətlə deyə

bilərim ki, Qrenquarın özü də camaatla birlikdə misteriyaya heyran olmuşdu. Məlumdur ki, Lafonten "Frolentin" komediyasının tamaşasında iştirak etdiyi zaman soruşmuşdu: "Bu sarsaq əsəri hansı zırrama yazıb?" Burada isə oxsinə idi. Bütün bu cəhətlər nəzərə alınarsa, kardinalın tontənə ilə və qeyri-münasib bir vaxtda gəlməsinin şairə nə cür təsir edəcəyini təsəvvür etmək çox da çətin deyildi.

Təəssüf ki, Qrenquar təvşişə düşməkdə tamamilə haqlıymış. Kardinal həzrətlərinin gəlməsi camaatı həyəcana gətirdi. Hamı başını yüksək kürsiyə doğru çevirib bağırdı:

– Kardinal! Kardinal!

Zavallı proloq ikinci dəfə dayandırıldı.

Kardinal bir an yüksək kürsünün kandarında dayanıb, salondakıları laqəyd törzdə süzdü.

Salonda gurultu gətdikcə artdı. Hər kəs kardinalı görmək üçün boylandı, barmaqlarının ucuna qalxırdı.

Kardinal doğrudan da kütlənin diqqətini özünə cəlb etməyə layiq idi. Burbon kardinalı həzrətləri Lion vilayətinin baş yepiskop və qrafı, bütün Qalliya ölkəsinin ən məşhur adamı, eyni zamanda XI Lüdvəkin və Cəsur Karlın qohumu idi. Onun qardaşı Pyer de Bojye Fransa kralının böyük qızını almışdı, iki qardaşın anası burqundiyalı Anna isə hersoq Karlın doğma xalası idi. Bu məşhur adamın ən mühüm və üstün xüsusiyyəti saraya qarşı itaətkar və yalıtq olmasıydı. Onun ikiqat qohumluğunun bir çox çətinliklər törətdiyini də təsəvvür edə bilərsiniz. Kardinalın ağıl gəmişi, Nömr hersoqunu və Sen-Pol konnetablini udmuş Skillandan keçmək. Xaribadan ötürmək. Lüdvəki və Karlla toqquşmamaq üçün bir çox qayalıqlar arasında dolaşmağa məcbur olmuşdu. Allahın mərhəməti sayəsində o səyahətini xoşbəxtcəsinə bitirib kardinal cübbəsinə nail olmuş və yolda təhlükəli fəlakətə uğramamışdı. Limana çatsa da, bunun üçün uzun müddət olduqca təhlükəli, çətin və intriqa xarakterli siyasi həyatının müxtəlif dəyişiklik və təsadüflərini heç vaxt unutmurdu. Ona görə də 1476-cı ilin onun üçün həm qara, həm də işıqlı bir il olduğunu daim məmnuniyyətlə dila gətirirdi. Həqiqətdən də o həmin il ərzində həm öz anası Burqundiya hersoginyasını, həm də dayısı oğlu Burqundiya hersoqunu itirmişdi. Yalnız ikinci ölüm birinci ölümə təsəlli olmuşdu.

Hər halda o yaxşı adamı və ruhani olmasına baxmayaraq, həyatını şən keçirirdi: Şalyodakı krallığa aid üzüm bağlarının şerabından məmnuniyyətlə içər, Gışarda la-Qarmuaz ilə Tomaza la-Salyard

kimi qızlara iltifat göstərirdi, sədəqəni qoca qarılardan çox göycək qızlara verirdi ki, bu da ona Paris camaatı arasında böyük şöhrət qazandırmışdı. Onu hər zaman əsil-nəcəboti olan yepiskop və abbatlardan, kef və işrət məclisi, aşıqanə sərgüzeştlər həvəskarlarından ibarət kiçik saray məiyyəti əhatə edirdi. Axtşam ibadət vaxtında Burbon sarayının işıqlı pəncərələri yanından keçən L'Oqserrua Sen-Jermen məhəlləsinə mənsub dindar qadınlar bir az bundan əvvəl ibadət əsnasında dərin bir dua ilə məşğul olan səslərin stəkanların cingiltisi arasında XII Benediktin "Papa kimi içər" adlı eys-ışrət nəğməsinə oxuduqlarını böyük hiddətlə eşidərdilər.

Kardinalın xalq arasında bu qədər populyar olması onu cəmi bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qızğın və coşqun etirazlar edən və həmin gün papa seçməyə hazırlaşan camaat tərəfindən göstəriləcək biləcəklər hər cür hörmətsizlikdən xilas edə bilirdi. Zəton parislilər kinli deyilərlər. Bundan başqa, şəhərliyərlər düşünürdülər ki, misteriya tamaşasını kardinalın gəlməsindən əvvəl başlamağa məcbur etməklə bir növ qələbə çalmışlar. Bu fikir onların qürurlarını hər halda təmin edirdi. Onu da qeyd etməliyə ki, Burbon kardinalı yaraşıqlı kişi idi. Əynindəki sumaqı kardinal cübbəsi ona çox yaraşırdı. Təbii ki, meydana toplaşan camaatın əksəriyyətini təşkil edən qadınlar onun tərəfini saxlayırdılar. Camaatın gözündə gözəl və səliqə ilə geyimli kardinalı bir az gecikdiyi üçün söyüş və fitlə təhqir etmək haqsızlıq və nəzakətsizlik olardı.

Kardinal kürsüdə görünürdü, bu dünyanın güclü insanlarına məxsus və səflərindən ona ötürülmüş təbəssümlə xalqa təzim edib, ağır addımlarla qırmızı məxmər kresloya doğru gətdi. Görünür, o tamamilə başqa şey haqqında düşünürdü. Onun indi ştab adlandırduğumuz məiyyəti – yepiskoplar və abbatlar kardinalın arxasında kürsiyə daxil oldular. Bunların gəlişi də kütlənin böyük səs-küyünə və marağına səbəb oldu. Hamı onlardan kimisə yanındakına göstərib adını söyləyir, bu mühüm simaları tanıdığı bildirmək istəyirdi. Məsələn, bir nəfər Marsel yepiskopu Alodenin (yanılmıramsa) adını çəkdi, o biri Sen-Jermen kilsəsinin abbata və XI Luinin aşnasının doğma qardaşı əxlaqsız Rober Lespinası göstərdi. Arada lətifələr və istehzalar da fırladırdı. Məktəblilər daha çox gurultu salırdılar, bu gün onların günüyü, tələkə bayramı, bir növ Saturn günüyüdü. Məktəblilərin və mirzələrin eys-ışrət bayramı idi. O gün on qaba və çirkən hərəkətlər tamamilə qanuni sayılırdı. Zəton tamaşaçıların arasında

Simona Qatrlivr Aqnesa la-Gadin və Robona Pyedeba kimi şöhrətə məşhur olan qadınlarda vardı. Hər halda hər kəs üroyini boşaltmaq istəyirdi. Belə bir gündə belə bir namuslu məclisdə necə ola bilər ki, küflər yağdırıb, ağzına gələnə danışmayan? Odur ki, heç fürsəti əldən buraxmır, məktəblilərin ağzından qapan süylər havada uçuşurdu. Başqa vaxtlarda onlar nizam-intizama görə veriləcək cəzanın qorxusundan ağzlarını belə aç bilməzdilər. Zavallı Müqəddəs Luintin keçmiş sarayını nə günə qoydular! Bu sitaların hər biri istehza etmək üçün yüksək kürsüyə yeni çıxan adamların qara, boz, ağ və bənövşəyi cübbələrini hədəfə almışdı. Jan Frollo de Melendino baş keşişin qardaşı olduğu üçün sumaqı cübbəyə üstünlük verməyə cəsarət etdi və utanmaz gözlorini kardinalın üzünə dikərək var qüvəsilə bağırdı:

– İçi samanlı baş, içi samanlı baş!

Lakin oxuculara şışirtmədən danışdığımız bu qışırıqlar böyük bir gurultu içərisində bir-birinə qarışdığından ehtişamlı kürsüyə gedib çatırdı. Amma bunun fərqi yox idi, bu gün hər cür səbəstliklər o qədər adiloşmışdı ki, kardinala o qədər də təsir etmirdi, çünki təlxəklər bayramında bir çox şeylərə baş qoşmamaq adət halını almışdı. Bundan başqa, kardinalın başqa bir qayğısı da vardı və bu onun sifətindən hiss olunurdu: Kardinal onunla birlikdə kürsüyə qalxmış Flandriya səfəratini düşündürdü. Əlbəttə, demək olmazdı ki, o, dərin düşüncəli siyasətçi idi və əmisi qızı burqundiyalı Marqarita ilə əmisi oğlu Avstriya vohiəhdı Karlin izdivac məsələsi onu xüsusi olaraq düşündürürdü; onu Fransız kralı ilə Avstriya hersoqu arasında bu cür süni yolla yaradılmış ittifaqın nə qədər uzun sürəcəyi və İngiltərə kralının qızının rədd ediləsinə nə cür reaksiya verəcəyi az düşündürürdü. Kardinal hər axşam öz dadlı Şalyo şərabını içib, heç də nəzərə almırdı ki, bu şərabın bir neçə şüşəsi (doğrudur, doktor Koktye tərəfindən qarışdırılmış bir halda) XI Lüdovik tərəfindən məmnuniyyətlə IV Eduardan təklif olunub və gözəl günlərin birində Luintin canını Eduardan qurtaracaq. Avstriya hersoqu cənablarının möhtərəm səfəri kardinala heç bir zərər vurmur və qayğı çəkdirmirdi. Lakin bu səfirin başqa bir cəhəti kardinala xoş gəlmirdi. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, ona ən çox xoş gəlməyən bu idi ki, o, yəni Karl Burbon hər yetən şəhəriyə hörmət etməyə məcbur idi. Kardinal olduğu halda hər bir şəhəriyə qarşı nəvaziş və nəzakət göstərməli idi. Şən və kefcil bir fransız olduğu üçün hər yetənə piva

icməyə, oturub-durmağa məcburdu. Onu ən çox qayğılandıran da bütün bu şeyləri camaat qarşısında etməli olmasıydı. Hər halda bu onun krala göstərdiyi hörmət və güzəştər arasında ən çox sevmədiyi idi.

Bununla belə qapıçı abəngdar səslə "Avstriya hersoqu səfirləri cənabları!" – xəbər verdikdə o əsil saray adamı kimi nəvazişkar təbəssümlə üzünü qapıya doğru çevirdi. Məclisdəkilərin hamısının üzlorini gələnlərə doğru çevirdiklorini söyləməyə, əlbəttə, ehtiyac yoxdur.

Bundan sonra avstriyalı Maksimilianın qırx səkkiz səfiri, Sen-Berten abbati, Qızıl Yun ocağının kanslerlori, inayətli İoann və Gent şəhərinin baş burqomistri Yakov de Qua-Dobi başda olmaqla ikiləri və vüqarla içəri girdilər. Səfirlər, kardinalın şən və kefcil ruhani məiyyyətinə kəskin təzad təşkil edirdi. Salona dərin sükut çöküdü. Yalnız qapıçı cənab səfirlərin tələffüzü çətin olan Flandriya adlarını və qəribə rütbələrini söylərkən bəzi adları bilərəkdən yanlış söyləyir, vicdansızcasına xıslın-xıslın irişirdi. Buradakılar Luven şəhərinin burqomistri Lois Rolov, Brüssel burqomistri Olas fan-Entulde, Flandriya əyalətinin rəisi Pavel fan-Beyst-Vormozel, Antverpen burqomistri Jan Qolegens, Gent şəhərinin baş ehtiyat şarşinası Georqi de la-Mur, yənə həmin şəhərin kiçik ehtiyat şarşinası Gerdolf var-der-Xaqe, bundan başqa Qırq Birqə, Finnoq, Demarzel cənabları və sairəndə ibarət idi; bütün bunlar burqomistr, ratman, rəis, yənə rəis, yənə ratman və burqomistr idi. Hamısı da arşın udmuş kimi bədənlorini dümdüz tutmuş, hamısı bayramsayağı geyinmişdi; əyincilərinə məxmər və ipək parçalar, başlarında qızıl qotazlı qara məxmər papaqlar var idi. Ümumiyyətlə, bunlar mərhəmətli, möhtərəm və ciddi flandriyalılar idi ki, belələrini Rembrant "Gece qarovulu" adlı tablosunda qarantlıq fonda böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Sanki onların simasında avstriyalı Maksimilianın öz manifestində söylədiyi "onların sağlam zokasına, ayıqlığına, namusuna, ehtiyatkarlığına və ağılına büsbütün inanmağa dəyər" sözləri yazılmışdı.

Səfirlərdən yalnız biri bir qədər istisna təşkil edirdi. Onun ağıllı və hiyləgər üzü vardı; meymun üzü ilə diplomat üzündən yəqinlənmiş bir məxlüqə bənzəyirdi. Kardinal ona doğru bir neçə addım atıb böyük ehtiramla təzim etdi. Bu adam Gent şəhərinin müsaviri və birinci məmuru Vilhelm Rim idi.

O zamanlar Vilhelm Rimin kim olduğunu bilən hələ çox az idi. Halbuki, bu adam adı bir adam deyildi. Başqa, daha təlaşlı zamanlar olsaydı, üzə çıxaraq mühüm rol oynaya bilərdi; lakin o, XV əsrdəki sərəitə uyğun olaraq xırda intriqlar və hersoq Sen-Simonun təbiri ilə desək, saman altından su yeritməklə məşğul olmağa məcbur idi. Bununla belə o, Avropanın ən məşhur "lağım ustalarından" biri kimi qiymətləndirilirdi: o, XI Lüdoviklə də intriqa aparır, tez-tez kralın qaranlıq və gizli işlərinə müdaxilə edirdi. Lakin salona toplaşmış xalq bu məsələlərdən xəbərsiz idi. Odur ki, kardinalın bu eybəcər Fləmandriya burqomistrinə bu qədər hörmət göstərməsinə xeyli təəccüblənmişdi.

IV

JAK KOPPENOL

Gent müşaviri və kardinal bir-birini hörmətlə salamlayaraq yavaşca bir neçə söz söylədikləri zaman ucaboylu, enlikürək və enlisifət bir adam Vilhelm Rimə yanaşdı. Bu adam tülkü ilə yan-yana durmuş buldoq¹ təsiri bağışlayırdı. Başındakı sadə keçə papağı və öyündəki meşin bürüncöyi ətrafındakı adamların məxmər və ipəklərinə köskin təzad təşkil edirdi. Qapıçı onu özünü ortalığa soxmuş mehtər zənn edərək onu dayandırdı.

– Ey, dostum, buraya olmaz. – Meşin bürüncəkli adam qapıçını çiyini ilə itələyib oradakıların diqqətini cəlb edən uca səslə dedi:

– Bu təlxək məndən nə istəyir? Sən mənim kim olduğumu görmürsən?

Qapıçı soruşdu:

– Sizin adınız nədir?

– Jak Koppenol.

– Nə işlə məşğul olursunuz?

– Mən corabçıyam, Gentdə "Üç zəncir" adlı dükənam var.

Qapıçı geri çəkildi. Burqomistr və ratmanların gəldiyini xəbər vermək – yenə bir şeyə bənzəyirdi; corabçı elan etmək isə – lap ağ olardı. Kardinal sanki tikan üstə oturmuşdu. Bütün xalq ona doğru

¹ Genişqonoli şişman köpək

baxır və qulaq asırdı. İki gündü ki, kardinal həzrətləri bu Fləmandriya aylarına camaat arasına çıxma bilmək üçün ədəb öyrədirdi – amma nə fayda! Lakin Vilhelm Rim istehzayla gülümsəyərək qapıçıya yaxınlaşdı və onun qulağına pıçıldadı:

– Söyləyin: Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi Jak Koppenol!

Kardinal ucadan təkrar etdi:

– Qapıçı, xəbər verin: şanlı Gent şəhərinin rəislər şurasının katibi Jak Koppenol.

Kardinal bunu söyləməklə xəta etmişdi. Ola bilsin ki, sərbəst davranan Vilhelm Rim işi yoluna qoya bilərdi. Lakin Jak Koppenol kardinalın sözlərini eşitmək, uca səslə bağırırdı:

– Yox, yaramaz! – dedi. – Xəbər ver: corabçı Jak Koppenol. Qapıçı, eşidirsənmi! Başqa heç bir söz lazım deyil. Corabçı adam deyilmi? Cənab ershersoq dəfələrlə məndən corab alıb!

Alqış və qəhqəhə səsləri eşidildi. Parislilər hər zaman zarafatı başa düşüb qiymətləndirməyə qadirdirlər. Odur ki, bu qəribə adama qarşı böyük hüsn-rəğəb göstərdilər. Onu da söyləməliyəm ki, Koppenol xalq arasında çıxmış, hər zaman sadə xalq arasında gozib-dolaşmış bir adam id. Odur ki, onu özünə tay bilən camaatın məhəbbətini dərhal qazandı. Fləmandriya corabçısının yüksək rütbəli adamların şərifinə toxunan bu təkəbbürlü hərəkəti hələ XV əsrin əvvəllərində borabərlik ideyasının daşıyan sadə xalqın ruhuna olduqca xoş gəldi. Bəlkə də əyan təbəqəsinə mənsub olan adamların xidmətçilərinə belə dəfələrlə və hörmətli salam verməyə məcbur olan hər bir kəs istər-istəməz düşündü: "Aforin corabçı, kardinalın yanına öz taylarının yanına gələn kimi gəlir".

Koppenol vüqar və qürurla kardinal həzrətlərinə salam verdi. O da XI Luinin yeni müttəfiqinin bu salamını böyük bir nəzakətlə aldı. Sonra hiyləgər və yaltaq Vilhelm Rim kinayəli təbəssümlə onun arxasınca hərəkət etdi. Öz yerlərinə qatdılar. Kardinal qaş-qabağını çataraq kefsiz halda oturmuşdu, Koppenol isə sakit və məğrur idi. Çox güman ki, Koppenol ürayında onun corabçı rütbasının heç bir rütbədən əskik olmadığını düşündü və ona gəlirdi ki, corabçı deyil, kardinal olsaydı, bu günlərdə oha verdiyi həmin Marqaritanın anası burqudiyalı Mariya, ondan daha az çəkinərdi: axı Gent əhalisini cəsur Karlin qızının oynasları öleyhinə üsyana kardinal qaldırmamışdı; hersoqın yarıncı dar ağacının yanına gəlib bir neçə söz söyləyən və xalqdan onun sevgililərini bağışlamasını xahiş

edəkən belə camaatı Flandriya şahzadəsinin göz yaşları əleyhinə silahlandıran da kardinal deyildi. Amma corabçı dəri qolçaqlı əlini havaya qaldırmaqla sizin başlarınız, möhtərəm sinyorlar Güi d'Emberkur və kansler Gil Quğun, bədəninizdən ayırdı.

Bununla belə əzaba düşər olan kardinalın məşəqqətləri bitməmişdi; o bu yaramaz dəstə arasında əzab şərbətini dibinə qədər içməli idi.

Yəqin ki, oxucu hələ tamaşa başlanmadan əvvəl kardinal kürsüsünün tağına dirmaşan arsız dilənçini unutmamışdır. Adlı-sanlı qonaqların gəlməsi onu yerindən tərpətmədi; prelat və səfirler holland siyonəyi kimi kürsüdəki yerlərinə oylaşdıkdən sonra da dilənçi bardaş quraraq tağın dirşəyi üzərində rahatca oturmuşdu; hamının diqqəti başqa yerdə olduğundan onun bu münasibətsiz hərəkətinə kimsə əhəmiyyət vermirdi. Onun da öz növbəsində salonda baş verən hadisələrə heç bir əhəmiyyət vermədiyini görünürdü. Neapol səfirləri qayğısızlığı ilə başını yırğalayır və ara-sıra kütlənin gurultusu arasından mexaniki surətdə təkrar edirdi: "Məsih eşşinə sədəqə verin!" Çox güman ki, oradakılardan Koppenol ilə qapıçının arasında baş verən bu mühüm mübahisəyə doğru üzünü çevirməyə belə lüzum görməyən bir adam vardsa, o da bu dilənçiydi. Lakin iş elə gətirdi ki, birdən-birə hamının hüsn-rəğbətini qazanmış və hamının nəzərini özünə cəlb edən Gent corabçısı fəxri kürsünün birinci sırasında oturdu, bu da dilənçinin vüqarla oylaşdığı yerin tam altında idi; birdən Flandriya səfiri yaxınlığında rahatca oylaşmış və cır-cındır geyinmiş bu adama baxıb onun çiyinini laübəli tərdə oxşadı; bu hadisə hamının böyük heyretinə səbəb oldu. Dilənçi üzünü ona çevirdi; onlar bir müddət heyretlə bir-birinə baxdılar, sonra bir-birini tanıyırmış kimi gülümsündülər; sonra corabçı ilə topal saysız-hesabsız tamaşaçılara zərər qədər əhəmiyyət vermədən, bir-birinin əlindən tutub yavaşcadan söhbət etməyə başladılar; Klopen Truliefunun cındırları parlaq və ulduzlu kürsünün fonunda portaqal üzərindəki qurda bən-zeyirdi.

Bu hadisənin qoriböliyi camaatı heyran edərək o qədər güldürdü ki, nəhayət, kardinalın da diqqətini cəlb etdi. Kardinal əyilib baxdı, lakin oturduğu yerdən yalnız Truliefunun köhnə paltarını görə bildiyindən, təbii olaraq, elə zənn etdi ki, dilənçi səfirlərin birindən sədəqə istəyir; onun bu arsızlıqından hiddətlənərək bağırırdı:

– Cənab pristav, o məlunu bayıra atın!

Koppenol dilənçinin əlini buraxmayaraq dedi:

– Necə ola bilər, cənab kardinal. O mənim dostumdur.

Xalq böyük gurultuyla bağırırdı:

– Əhsən, əhsən!

Bu daqiqədən etibarən Jak Koppenol yalnız Gent camaatı arasında deyil, parisililər arasında da böyük şöhrət qazandı: onu, sadəliyinə və qeyri-rəsmi davranışına görə sevmişdilər.

Kardinal dodaqlarını dişlədi və qonşuluğunda oturan Sent-Cenevveyə kilsəsinin abbatına doğru öyülərək yavaşca dedi:

– Amma cənab ershersq şahzadə Marqaritanın gəlişini xəbər vermək üçün çox qoriblə səfirlər göndərib.

– Kardinal həzrətə, – abbat cavab verdi, – bu Flandriya öküzlərinə əbəz yerə bu qədər hörmət edirsiniz. Margaritasa ante porcos¹.

Kardinal gülümsöyürək:

– Porcos ante Margaritam² deyilsə, daha doğru olar, – dedi.

Kardinalın bütün kiçik məyyəti bu cinasdan məftun oldu. Kardinal özü də bir az yüngülləşdiyini hiss etdi; o Koppenol ilə hesablaşmış və söylədiyini kalamur da yerinə düşmüşdü.

İndisə icazənilzə bir səhnə, yaxud bir ideyanı bu günün təbiri ilə desək, ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olan oxucularımıza belə bir sual verək: görəsən, onlar məhkəmə binasının böyük paraleloqram bənzəyon salonunda həl-hazırda göstərilən tamaşa haqqında özləri üçün aydın təsəvvür yarada bilirlərmi? Salonun ortasında, qərb tərəfindəki divara bitişik geniş və ehtisamlı səhnə, kiçik ensiz qapıdan bu səhnəyə bir-birinin ardınca müxtəlif əyan-əşraf daxil olur, qapıçı isə onların adını bir-bir xəbər verir. Qabaq cərgələrdə xəz və al-qırmızı məxmər geyinmiş fəxri qonaqlar oturmuşdu. Əzəmətli sükuta dalan səhnənin ətrafında, altında, qarşısında, bir sözlə, hər tərəfində gurultu və basabas hökm sürürdü. Minlərcə göz səhnəyə dikilmiş, minlərcə dodaq orada oylaşan adamların adlarını pıçıldayırdı. Hər halda xalqın diqqətini cəlb etməyə layiq olan maraqlı bir tamaşa idi. Lakin salonun dərinliyində üzərində sökkiz – dördü altı, dördü üstü – al-olvanı marionet səhnədə nə üçündür? Səhnənin yanındakı qara sürtüklü, solğun bənizli o adam nəçidir? Heyhat!

¹ Donuzların qarşısına morcan atmayıq.

² Morcan qarşısına donuz.

Möhtərarın oxucu, o öz proloqu ilə orada dayanmış Pyer Qrenquardır. Az qala onu unutmuşduq.

Qrenquarın ən çox qorxduğu şey baş vermişdi. Kardinal gələndən bəri Qrenquar var qüvvəsilə proloqu xilas etməyə çalışırdı. Əvvəlcə oynamağı buraxmış aktyorları başa salmağa çalışdı ki, davam etsinlər və ucadan danışsınlar, sonra kimsenin onları dinləmədiyini görüb özü aktyorları dayandırdı: dörd saatlıq tənəffüs ərzində yerində dayana bilmir, gah titroyo-titroyo əllərini ovuşdurur, gah Jisketta və Lienardaya müraciət edir, gah da qonşularını inandırmağa çalışırdı ki, bu saat tamaşa başlayacaq. Lakin bütün sözləri əbəs idi. Heç kəs gözüni kardinaldan, səfirlərdən, səhnədən ayırmayırdı; bu yer artıq bütün nəzərləri cəlb edən mərkəz dönmüşdü. Təəssüflə söyləməliyik ki, kardinalın gəlişi müəllifin ovqatını pozsa da, artıq camaat proloqdan tənqə gəlməyə başlamışdı. Hər halda, istər səhnədə, istərsə də mərmər masanın üzərində əsas etibarilə eyni tamaşa oynanırdı ki, bu da Zadəganlıq, Ruhanilik, Ticarət və Əməyin toqquşması idi. Qrenquarın arzusuna xilaf olaraq, bir çoxları cəmiyyətdəki bu dörd sinfin nümayəndələrini ağ və sarı bürüncəklərə bürünmüş, üstü bəzəkli, üzü boyalı, şeir söyləyən qulyabanları kimi deyil, canlı, nəfəs alan, söhbət edən, bir-birinə salam verən Fləmand səfirləri, kardinal və onun məiyəti, Koppenol və onun yeni müsahibinin simasında görməyə daha çox üstünlük verirdilər.

Buna baxmayaraq, bizim şair aranın bir qədər sakitləşdiyini görüb, vəziyyətdən çıxmaq üçün bəclik işlətdi.

Yaxınlıqda dayanmış mülayim görünüşlü, üz-gözündən təmkin yağan şişman adama müraciət edərək:

– Cənab, – dedi, – bəlkə başdan başlayaq?

Qonşusu soruşdu:

– Nəyi başlayaq?

– Nəco nəyi? Əlbəttə, misteriyani, – Qrenquar cavab verdi.

Qonşusu dedi:

– Nə olar ki! Nə cür üroyiniz arzu edirsə, elə də edin...

Bu yarımrəzilliyə Qrenquarı təmin etdi. Camaatın arasına girib bağırmağa başladı:

– Misteriyani təzodən başlayın, təzodən başlayın!

Jan dü-Mulen:

– Bu nədir? – dedi, – orada nə bağırırırlar? (Qrenquar dörd adamın əvəzinə bağırırdı.) Uşaqlar, qulaq asın, mөгər misteriya qurtarma-yıb? Onlar yenidən başlamaq istəyirlər! Bu doğru deyil.

– Lazım deyil, lazım deyil! – Tələbələr bağırıldı. – Rədd olsun misteriya, rədd olsun cəhənnəmə!

Lakin Qrenquar təslim olmaq istəməyib, daha ucadan bağırırdı: – Təzodən başlayın! Təzodən başlayın!

Bu bağırtdılar kardinalın diqqətini cəlb etdi. Bir neçə addım uzaqlıqda dayanmış ucaboylu, qarayanız, qarageyimli adama dedi:

– Cənab hakim, bu sarsaq tələklər nə səs-küy qoparıblar? Elə bil cəmlər bağırışır.

Tamaşa ona tabe olan məhkəmə sarayında göstərilirdi üçün hakim kardinala yaxınlaşdı və onun qəzəbinə gəlməkdən qorxaraq, dili dolşa-dolaşa, camaatın narahatlığının səbəbini izah etməyə başladı. Kardinal həzrətlərinin saat 12-də gəlmək lütfində bulunmadığı üçün, aktyorların tamaşanın kardinal həzrətlərini gözəlmədən başlamağa məcbur olduqlarını söylədi.

Kardinal qəhqəhərlə güldü və dedi: – Çox təəssüf ki, cənab universitet rektoru bu cür etməmişdir! Cənab Vilhelm Rim, bu barədə siz nə düşünürsünüz?

Rim cavab verdi:

– Monsenyor, zənnimcə, biz tamaşanın yarısını görməkdən xilas olduğumuz üçün sevinməliyik. Hər halda bu da bir şeydir!

Hakim soruşdu:

– Bu sarsaq tələklər tamaşalarına davam edə bilirlərmi?

– Yaxşı, yaxşı, davam etsinlər... – Kardinal cavab verdi. – Mənim üçün fərq yoxdur, mən öz dua kitabımı oxuyacağam.

Hakim səhnəyə yaxınlaşdı və sakitlik yaranıqdan sonra əli ilə işarə edərək bağırıldı:

– Ey səhərlilər, kondilər! Tamaşanın bitməsinə arzu edənlərlə onun təzodən başlanmasını arzu edənləri bəridirmaq üçün kardinal həzrətləri lütf edib buyurur ki, tamaşa davam etsin.

Hər iki tərəf kardinalın arzusunə tabe olmağa məcbur idi; lakin istər camaat və istərsə də müəllif özü bu əmrədən eyni dərəcədə məmnun qalmadılar.

Misteriyada iştirak edənlər şeir oxumağa başladılar. Qrenquar da əsərinin yerdə qalan qisminin heç olmasa camaat tərəfindən dinləniləcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin bu ümidi də başqa ümidləri kimi puça çıxdı. Tamaşaçılar bir qədər sakitləşdilər; lakin kardinal tamaşanın davam etməsinə əmr verdiyi zaman Qrenquar yüksək kürsünün hələ tamamilə dolmadığını görməmişdi; hələ də, yəni

Flandriya səfirlərindən sonra da bir çox başqa adlı-sanlı şəxslər gəlmişdi ki, qapıçı bunların adlarını və mənşələrini aktyorların çıxışları arasında ucaadan söyləyir, bununla bu çıxışların təsirini tamamı ilə puça çıxarırdı. Həqiqətən oxucu elə bir teatr salonu təsvirini etsin ki, orada səhnədə şeir söyləyirlər, qapıçı isə hər iki şeirin, yaxud, hətta hər iki beytin arasında bağırır:

- Ruhani məhkəməsinin kral prokuroru cənab Jak Şarmolu!
- Paris şəhəri gəcə qarovullarının rəisi Jak de Garley!
- Kavalər və kral feldseymeysteri cənab Galio de Jenolyak, baron Brussaql!
- Fransanın Şampan və Bri əyalətlərindəki kral meşələrinin müfəttişi cənab Dre-Ragye!
- Kavalər-kamerger-admiral, Vensen meşəsinin mühafizəçi cənab Lui de Gravil!

– Parisdə korlar yurduunun rəisi cənab Deni Lemersiye!

Və bu kimi bir çox adlar. Artıq buna tab gətirmək mümkün deyildi!

Tamaşanın izlənməsinə bütöbütün mane olan bu qərübə akkompəment gətirdikə Qrenquarı daha çox cənləndirirdi, onun elə gəlirdi ki, tamaşaçılarda onun əsərinə daha çox maraq yaranmalıdır. Onun əsərində yalnız bir şey çatışmırdı; bu da tamaşaçı diqqətliydi. Həqiqətən də, bundan incə, zərif və dramatik səhnələr yaratmaq mümkün deyildi. Əsərin müqəddiməsində oynayan dörd personaj Veneranı qarşılarında görən kimi sızıldayaraq şikayət etməkdə davam edirdilər; Venera geydiyi gözəl xirçənin üzərində Paris şəhərinin gerbi tikilmişdi. Venera yer üzündə ən gözəl qadına vəd edilən delfini tələb etməyə gəlmişdi. Ağzından od püskürən Yupiter də guruldaraq onun tələblərini müdafiə etməyə gəlmişdi. İlahə artıq qələbə qazanmaq üzrə idi, başqa sözlə, cənab delfinə orə getməyə hazır idi. Birdən ağı paltarlı gənc bir qız öləndə marqarita çəpəyi (o, Flandriya şahzadəsinin ən bariz surətliydi) Veneradan onun qələbəsini tələb etməyə gəldi. Bu misteriyanın ən böhranlı məqamı idi. Bir qədər sözləşdikdən sonra Venera, Marqarita və başqaları məsələni müqəddəs Məryəmin məhkəməsinə vermək qərarına gəlirlər. Birdən necə oldusa don Pedro adlı Mesopotamiya padşahı da araya girdi; lakin sonsuz fasilələr arasında onun burada nə rol oynadığını başa düşən olmadı. Bir sözlə, hər şey yetərinə yüksək səviyyəyəydi.

Lakin heyhat! Bütün bu gözəlliklər anlaşılmasın və duyulmasın keçib getdi. Kardinal gəldikdən sonra sanki gözəgörünməz səhrli bir

əl birdən-birə bütün tamaşaçıların nəzərini marmar masadan kürsüyə doğru, salonun cənub tərəfindən qərb tərəfinə doğru çevirdi. Həç kəs kütləni bu səhrin təsirindən qurtarmaq iqtidarında deyildi. Nəzərlər yenə kürsüyə doğru çevrilmişdi; yeni gələn qonaqlar, onların məlun adları, simaları və paltarları yenə də camaatın nəzərini özüne cəlb edirdi. Qrenquar dərin bir yas içində idi. Ara-sıra üzlərini səhnəyə çevirən Jisketta və Lienardadan, Qrenquarın şışman və səbirli qonşusundan başqa kimsə əsəri dinləmir, kimsə onun ilhamının bu təlesiz yavrusuna tamaşa etmirdi. Zətən qızlar da yalnız Qrenquar onların ətəklərindən çəkdiyi zaman səhnəyə baxırdılar. Hamı səhnəyə arxasın çevirmişdi.

Bu qədər böyük və gərgin əmək sayəsində yaradılmış şairlik şöhrətinin get-gədə yıxıldığına gördükə nə qədər əzab çəkirdi! Ən acınacaqlısı bu idi ki, bir qədər əvvəl həmin camaat az qalmışdı tamaşanı idarə edənlərin əleyhinə üsyan qaldırsın. Nə qədər böyük səbirsizliklə onun pyesini görməyi arzu edirdilər. İndi tamaşadan zövq ala biləcəyi halda həç ona əhəmiyyət belə vermirdi. Tamaşa nə qədər xoş və gurultulu alışqlarla başlamışdı. Görünür, xalq məhəbbətinin qabarması və çökəlməsi əks etdirən əbədi qanun bu imiş! Bu həmin camaat idi ki, tamaşanın vaxtında başlanmadığını gördükdə az qalmışdı dörd nəfər qarovulunu dar ağacına çəksin! Qrenquarın bu zəfəri və təntənəsi nə qədər şirin, eyni zamanda nə qədər ani idi!

Bununla belə, qapıçının yersiz və yaramaz monoloqları, nəhayət, bitdi; artıq hər kəs öz yerində idi, artıq Qrenquar da azad nəfəs aldı. Aktyorlar yenə öz rollarını cəsarətlə oynamağa başladılar. Lakin məsələ bununla da bitmədi, birdən corabçı Koppenol yerindən ayağa durub kütlənin gərginliklə müşayiət olunan sükutundan istifadə edərək üzünü camaata çevirdi və aşağıdakı dəhşətli nitqini söylədi:

– Cənab şəhərlilər və Paris zadəganları! And olsun Allaha, burada nə etdiyimizi mən özüm də bilmirəm. Doğrudur, orada küncdəki səhnədə sanki bir-biri ilə savaşımaq istəyən bozi adamlar görünür. Mən bilmirəm, eçəbə, siz bunamı misteriya deyirsiniz! Hər halda bu tamasa çox cansızdır bir şeydir. Budur, on beş dəqiqədir, mən bu vuruşmanın nə zaman başlanacağını gözləyirəm, amma onlar yerlərindən belə tərpənmirlər. Onlar çox qorxaq adamlardır, vuruşmağı bacarmırlar, yalnız söyüşə bilirlər. Çox yaxşı olardı ki,

Londondan, yaxud Rotterdamdan yumruq pöhləvanlarını dəvət edəsiniz. O zaman siz yumruq davasının nə demək olduğunu görərdiniz. Bunlar isə doğrusu, olduqca zavallı adamlardır. Heç olmasa Mavritaniya rəqsi oynayırdılar, yaxud başqa bir oyun göstərəydilər. Bizə tamamilə başqa şey vəd etmişdilər; bizə söylədilər ki, təlxəklər bayramı olacaq, təlxəklərin papası seçiləcək. Bizdə, Gent şəhərində də təlxəklər papası seçirlər, lakin Allaha and olsun, bizim bayramlarımız daha əyləncəlidir. Bizdə nə cür olduğunu sizə söyləyim. Bizlərdə də buradakı kimi çoxlu sayda adam bir yerə yığılır. Sonra hər bir kəs başını iri bir dəliyə soxur və başqalarına ağız-burnunu bürüşdürür. Kim ki haminin etirafına görə, on çirkin şəkildə ağızını-burnunu bürüşdürə bildi, onu dərhal papa elan edirlər. Sizi inandıraram, bu çox əyləncəli bir şeydir. İstərsinizmi, bizim yerlərdə olduğu kimi, bu gün sizə də biz belə bir tamaşa göstəririk? Bizim tamaşamız bu boşboğazları dinləməkdən çox-çox əyləncəli olacaqdır. Onlar da öz sifətlərini dəliyə soxmaq və ağızlarını əymək istəsələr, etirazımız yoxdur, buyursunlar. Cənab vətəndaşlar, siz mənim təklifimə necə baxırsınız? Burada, Flamandriyada olduğu kimi, hər iki cinsdən bizi doğuncu güldürəcək, olduqca əyləncəli sifətlər tapıla bilər. Peşman olmazsınız. Gülməli sifətlər yarada bilirik.

Qrenquar cavab vermək istədi, lakin heyrat, qəzəb və hirsindən danışmaq qabiliyyətini büsbütün itirdi. Hom də corabının bu təklifi zadəgan adlandırıldıqları üçün xoşhal olan vətəndaşlar tərəfindən o qədər böyük bir sevincə qarşılanmışdı ki, artıq onun müqavimət göstərməsi faydasız olardı. Özünü axına təslim edib üzünü iki əlləri ilə qoparmaqdan başqa çarəsi qalmırdı. Çünki onun Sezar kimi qatillərin xəncər zərbələri altında başını örtməsi üçün bürüncəyi də yox idi.

V

KVAZİMODO

Koppenolun ideyasını yerinə yetirmək üçün dərhal hər şey hazır edildi. Şəhərlilər, tələbələr və möhkəm katibləri ürəklə işə girişdilər. Qrimas göstərmək üçün böyük mərmər masanın qarşısındakı kiçik qübbə müəyyənləşdirildi. Qapının üz üst tərəfindəki dairəli pəncərənin şüşəsi sınımışdı. Bütün rəqiblərin başlarını bu dairəvi

dəlikdən soxacaqlarına qərar verildi. Bu dəlikdən başını çıxarmaq üçün iki çəlləyin üzərinə çıxmaq lazım gəlirdi. Həmin çəlləkləri hardansa tapıb dərhal bir-birini üzərinə qoydular. Qərara alındı ki, hər bir kəs öz qrimasını təsirini azaltmaq üçün üzünü bir şeylə örtəcək və ona növbə gəlməyə qədər kiçik məbodin içərisində gözləyəcəkdir. Məbəd dərhal rəqiblərlə doldu, bundan sonra qapını bağladılar.

Koppenol bir yerdə dayanaraq ömrü və göstəriş verir, işləri düzəltdirdi. Bu hadisələrə görə Qrenquardan daha ziyadə pərişan olan kardinal hazırlıq işləri aparılarkən vacib işləri olduğunu və axşam ibadətini böhanə edərək tezliklə buranı tərk edib getdi; onun gəlişindən böyük həyəcana düşən kütlə getməsinə heç bir əhəmiyyət vermədi; yalnız Vilhelm Rim kardinalın qaçdığını duydu. Kütlənin diqqətini dövrə vuran Günəş bənzeri; o da Günəş kimi salonun bir küncündən başladı, bir an salonun ortasında dayandı. İndi isə onun başqa bir küncünə çatmışdı. Mərmər masa və ipək parçalarla örtülmüş yüksək kürsü artıq dəbdəbdə düşmüşdü. Növbə XI Luinin məbədinə çatmışdı. İndi bütün sarsaq işlər üçün geniş meydan açılmışdı. Salonda yalnız flamandriyalılarla qara kütlə qalmışdı.

Qrimas tamaşası başlandı. Pəncərədə görünən birinci sifətin göz qapaqları çevrilmiş, ağız yırtıcı heyvan ağzı kimi ayrılmış, alnı isə İmperiyaya dövrü qusar çəkmələrinin boğazı kimi qırıqdırılmışdı. Bu sifət elə bir qəhəqəhə qopardı ki, qoca Homer belə bunu eşitsəydi, dərhal buradakıları Allah sanardı; buna baxmayaraq böyük salon Olimpə qətiyyətlə bənzəmir və Qrenquarın zavallı Yupiteri bunu hamıdan yaxşı anlayırdı. Birinci sifətin dalañca ikinci, üçüncü və daha başqa-başqa sifətlər göründü. Bu sifətlərin hər biri gurultulu qəhəqəhələr və ayaq tappılıtları ilə qarşılandı. Bu tamaşada bugünkü oxucuya təsvir edilməsi çətin olan başgicəlləndirici, sərxoşedici və səhrli bir şey var idi.

Üçbucaqdan tutmuş trapesiyaya qədər, konusdan tutmuş çoxbucaqlıyadək bütün həndəsi fiqurları xatırladan eybəcər sifətlər silsiləsini təsəvvür edin. Bu sifətlər müxtəlif şəkillərə düşür, gah qəzəb, gah da ehtiras ifadə edir, cürbəcür yaşda olan insanları yamsılayaraq gah yenica doğulmuş uşağın, gah da can verən qoca qarınn üz qırışlarını ifadə edir, özəlini Favnlar, İblislər kimi dürlü-dürlü mifik məxluqlara, müxtəlif heyvanlara, donuza və samura bənzərdirlər. Yeni körpüdə gördüyünüz və guya Jermen Pilonun əmrilə dəyən

dönmüş, sonra isə birdən-birə canlanaraq yanar gözlərini yenidən sizə dikən gülünc, eybəcər heykəlləri, durbin qarşısından gəlib keçən Venetsiya karnavalındakı maskaları təsvürünüüzə gətirin. Bir sözlə, insan sifətləri kaleydoskopunu təsvür edin.

Şənlük getdikcə flamand xarakteri alırdı. Tenyerin firçası bu haqda yalnız tutqun təsvürü yarada bilər. Salvador Rozanın döyüşlərindən birinin vakxanaliyaya çevrildiyini təsvür edin. Artıq tamaşaçılar arasında nə səfirlər, nə tələbələr, nə vətəndaşlar, nə kişilər, nə də qadınlar var idi; nə Klopen Trulıyefu, nə Jil Leqornü, nə Mari Qatrliv, nə də Roben Pussen vardı; hər şey bir-birinə qarışmışdı, it yiyəsini tanıyırdı. Böyük salon həyasızlıq və çılğınlıq meydanına çevrilmişdi; orada hər bir ağız qəhqəhə, hər bir sima eybəcər sifət, hər bir insan tələk olmuşdu. Hər şey bağırır və nəre çökürdü. Dairəvi pəncərədə bir-birinin ardınca görünən əcaib, eybəcər sifətlər, alovlanan tonqallara atılan kösövə bənzəyirdi. Bütün bu çuşub-şaşan, qaynayan camaat üzərində, mətbəx üzərindəki buxar kimi qıldaybıvızıldayan bir uğultu hökmrən idi. Sanki havada minlərcə an vızıl-daşırı.

– Vay, sizi görüm qırtılısınız!

– Bu sifətə baxsana!

– Yox, bu sifət bir şeyə dəyməz. Bax, görürsənmi, ona bax, ona bax!

– Gilyomet Monterü, onun öküz başına baxsana! Yalnız buynuzları yoxdur, yoxsa lap sənin ərinə bənzəyərdi.

– Rədd ol cəhənnəmə!

– Bu nə eybəcər sifətdir?

– Ey, ağalar! Özünüzlə ələ salmayın. Bu nə biclikdir? Yalnız sifəti çıxarmaq olar.

– Bu Pyceretta Kalbot nə qurnaz qadındır! Ondan qalacaq da yalnız budur!

– Aman, aman məni əzdilər!

– Bax, onun qulaqları başını dəliyə soxmağa mane olur.

Bu kimi bir çox sözlər eşidilirdi.

Bununla belə, dostumuz Jana da haqq vermək lazımdır: bütün bu həngəmin içində yalnız o, yunq dor ağacının başında əyləşən kimi, öz sütnün başından enmir, cin vurmuş kimi eşələnirdi. Ağzı bütün genişliyi ilə ayrılmış, oradan bağırtıya bənzər səs çıxırdı; lakin bu bağırtı eşidilmirdi; buna səbəb də həddini aşmış gurultunun ona

üstün gəlməsi deyil, bəlkə də bağırtının insanın eşitmə dərəcəsini aşaraq Soverin on iki minlik, yaxud Bionun səkkiz minlik vibrasiyalarına varması idi.

Qrenquara gəlincə, o əvvəlcə özünü itirdi, amma tezliklə özünü ələ alıb bu fəlakəti dəf etməyə çalışdı.

Qrenquar məşin kimi danışan aktyorlarına üçüncü dəfə müraciət edərək:

– Davam edin! – dedi. Sonra mərmər masanın qarşısından keçər-kən, birdən daxilində məbədin pəncərəsinə tam yaxınlaşmaq və yaxşılıq bilməyən vəfasız xalq qarşısında öz sifətini dəyişdirmək arzusu hiss etdi.

– Xeyr, ola bilməz, ola bilməz, bu iş mənə layiq deyil! İntiqama ehtiyac yoxdur! Sona qədər mübarizə! – o öz-özünə düşündü. Poeziya xalqı məftun edir. Mən onları ağıllanmağa məcbur edərəm. Baxaq görək, eybəcər sifətlərimi, yoxsa poeziyamı qüvvətli çıxacaqdır?

Lakin heyhat! O öz əsərinin yeganə bir tamaşaçısı idi, qarşısında insan axınından başqa heç bir şey görmürdü.

Lakin yox, belə deyil, mən səhv edirəm: Böhranlı anlarda rəyini soruşduğu səbirli şişman kişi yenə də sakit dayanıb tamaşanın yenidən başlanmasını gözləyirdi; bunun əvəzində isə yüngül Jisketta ilə Lienardanın izi-tozu da qalmamışdı.

Qrenquar bu yeganə tamaşaçısının göstərdiyi sədaqət qarşısında dərinəndən mütəəssir oldu. Həmin adama yaxınlaşdı, əsərinə qiymət verən bu tamaşaçı sürəhiyə söykənil xəfficə mürgüldəyi üçün çimalca ona toxundu və bu sözləri söylədi:

– Sizə təşəkkür edirəm, cənab.

Şişman kişi əsnəyərək Qrenquardan soruşdu:

– Nə üçün mənə təşəkkür edirsiniz, quzum!

Şair dedi:

– Mən sizin pyesi yaxşıca dinləməyinizə mane olan bütün bu gurultuya görə hiddətləndiyinizi çox yaxşı başa düşürəm. Lakin əmin olun ki, sizin adınız gələcək nəsillər biləcəkdir. İcazənilzə adınızı bilmək olarmı?

– Mənim adım Reno Şatodur, məhkəmə katibiyəm, əmrinizə hazırım.

Qrenquar dedi:

– Hörmətli ağa, siz burada şeir pərilərinin yeganə bir nümayəndəsiniz!

– Cənab, siz çox nəvazişkarsınız! – Məhkəmə katibi cavab verdi.
Qrenqar sözünə davam edərək:

– Pyesə yalnız siz diqqətlə qulaq asırdınız, – dedi. – Sizin rəyinizəə necədir?

Şişman kişi cavab verdi:

– Nə söyləyim, babatdır.

Qrenqarı bu mədh də təmin etdi, çünki onların söhbətini partlayan alqış səsləri və müdhiş bağırtilar pozdu: bu anda təlxəklər papası seçilmişdi.

Xalq bağırırdı:

– Əhsən! Əhsən! Əhsən!

Həqiqətən, həmin dəqiqədə pəncərədə qərribə bir sifət görünürdü. Pəncərədən başını çıxaran bütün bu bəşbucaq, altıbucaq və başqa həndəsi kombinasiyalardan ibarət olan sifətlər, get-gedə coşmaqda olan camaatın xəyalında yaranan eybəcər obrazını təmin etmirdi; yalnız elə indicə pəncərədə görünən həqiqətən qeyri-adi bir sifət xalqı heyran edə və birincilik müqafatını qazana bilirdi. Koppenol özü belə əl çalmağa başladı; müsabiqədə iştirak edərək xeyli eybəcər sifət yarada bilmiş Klopen Trulyefu belə məğlub olduğunu etiraf etməyə məcbur idi. Biz də onun kimi edək. Dördbucaqlı burma, nala bənzər ağızı, sağ göz bəsbütün iri bir ziyilin altında qaldığı halda, sapsarı qaşlarla örtülmüş xırdaca sol gözü, qala divarı qüllələrinə bənzəyən mırıq və əyni-üyrü dişləri, üzərində çöldonuzu dişləri kimi iki diş görünən çatlamış dodaqları, haça çənəni, xüsusilə bu əcaib simada əks olunan, heyrəti və məyusluğu təsvir etmək çətindir. İndisə bütün bunları birlikdə təsəvvür etməyə çalışın.

Bütün xalq bir ağızdan bağırdı. Hamı məbədə doğru hərəkət etdi, təlxəklərin məsud papasını böyük tənənə ilə əlləri üstündə bayıra çıxartdılar. Bu zaman xalqın heyrəti ən yüksək dərəcəyə çatdı; məlum oldu ki, bu eybəcərlik onun sifətinin həqiqi ifadəsi imiş; daha doğrusu onun bütün vücudu eybəcərlikdən başqa bir şey deyilmiş. Kürəyində və sinəsində iki böyük donqar vardı, dağınıq sarı saçlara bürünmüş böyük baş sinəsinə əyilmişdi; ayaqları o qədər qərribəydi, yalnız dizləri bir-birinə toxunurdu; bu ayaqlara qabaq tərəfdən baxıldıqda, dəstəkləri bir-birinə bitişik iki orağa bənzəyirdi; geniş dabanları, qorxunc əlləri vardı. Ancaq bütün bu eybəcərliklə bərabər onun vücudu qüvvətli və çevik görünürdü. O, ümumi qanunauyğunluğa istisna təşkil edirdi, çünki istər güc, istərsə də

gözəllik harmoniyası ola bilməz. O parçalanmış və biçimsiz şəkildə bitişdirilmiş divə bənzəyirdi!

Təpəgözə bənzəyən, hərəkətsiz və alçaq, eni uzununa bərabər, yanqırmızı-yarıbənövşəyi kamzol geyinmiş və gümtüş zınqırovlarla bəzənmiş bu eybəcər vücud məbəddə qapısında görünür-görünməz kütlə dərhal onu tanıdı və bir ağızdan bağırdı:

– Bu ki zəngəçalan Kvazimododur! Bu qozbel Kvazimododur! Bu ayriç, topal Kvazimododur! Bravo! Bravo!

Görürsünüzümü, bu oğlanın nə çox ləqəbi varmı!

Tələbələr bağırırdı:

– İkanlı qadınlar, özünüzlə gözləyin!

– Yox, yox özünüzlə gözləyin, çünki ıkanlı ola bilərsiniz! – Jan bağırdı.

Həqiqətən qadınlar dərhal üzlerini əlləri və yaylıqları ilə örtüldü.

Qadınlardan biri:

– Tfı, nə murdar meymundur! – dedi.

– O nə qədər eybəcərdirsə, o qədər də kinlidir! – Başqa bir qadın əlavə etdi.

Üçüncü qadın dedi:

– Bu bir iblis mücəssəməsidir.

– Mən kilsonin yaxınlığında yaşayıram və hər gecə onun kilse damında dolaşdığını görürəm.

– O pişiklərlə birlikdə dolaşır!

– O bizim damların üzərində dolaşır və tüstü bacalarından içəriyə zir-zibil tullayır!

– Keçən axşam o mənim bacama yaxınlaşdı və sifətini əydi. Yaman qorxmuşdum.

– Mən əminəm ki, o cadugörülər yığıncağına gedir. Bir dəfə süpürgəsini mənim damımın üzərində unutmuşdu!

– Vay! Qozbel eybəcər! Vay! Murdar heyvan! Vay, vay...

Kişilər isə əksinə olaraq bu tamaşaya heyran olub əl çalırıldı.

Bütün bu səs-küyə səbəb olan Kvazimodo isə kiçik məbədin qapısı ağızında ciddi və qaşqabaqlı bir halda dayanaraq kütlənin ona tamaşa etməsinə yol verirdi.

Tələbələrəndən biri, yanılmırsa, Roben Pussen, Kvazimodonun tam yaxınlığına gəldi və onun üzünə fırxırdı. Kvazimodo onun kəmərinə yapışdı və heç bir söz söyləmədən onun on addım uzuna fırlatdı.

Kvazimodonun görünüşünə heyran olan Koppenol ona yaxınlaşdı və dedi:

– And olsun Allaha, mən ömrümdə bu cür eybəcər görməmişəm. Sən yalnız Parisdə deyil, Romada belə papa olmağa layiqsən, – bu sözləri deyən Koppenol ölini onun çiyinə qoydu. Kvazimodo yerindən törpənmədi.

Koppenol sözüünə davam edərək:

– Sən mənim xoşuma gəlirsən, – dedi. – Mənə on iki tur livri qiymətinə başa gəlsə belə, sənənin bir yerdə kef çəkməkdən vəz keçmədim. Dostum, bu barədə sənənin fikrin nədir?

Kvazimodo susmaqda davam edirdi.

Çorabçı bağırdı:

– Lənət şeytana, sən karsan, yoxsa nəsən, söyləsonə!

Kvazimodo, haqiqətən, kar idi. Lakin Koppenolun öl çəkməməsi onu tənqə gətirməyə başlayırdı. Birdən dişlərini dəhşətlə qıçırdaraq üzünü ona doğru çevirdi; Flamandriya pəhləvanı pişik qarşısından qaçan buldoq kimi geri çökildi. Bu zaman qorxu və ehtiram bu qərribə adamın ətrafında on beş addım radiusunda çevrə əmələ gətirmişdi. Onun da arxasında dəhşət və hörmət hissələri ilə çırpınaraq, bir çox adam maraqla dayanmışdı. Qadınlardan biri Kvazimodonun kar olduğunu Koppenola anlatdı.

Flamandriya çorabçısı qəhqəhəylə gülürək:

– Karmış! – dedi. – Daha yaxşı! Demək o, əsil papadır!

Kvazimodoya daha yaxından baxmaq üçün əyləşdiyi yerdən, nəhayət, aşağıya enmiş Jan bağırdı:

– Aha! Mən onu tanıyıram! Bu mənim qardaşım baş keşişin zənguranıdır! Xoş gördük, Kvazimodo.

Roben Pusspen yerə düşdüyü zaman özdiyi yanını qaşıyaraq:

– Şeytana baxın! – dedi. – Həm qozbel, həm topal, həm əyriqöz, həm də kar! Bəlkə bu Polifem həm də laldır?

Qoca bir qarın cavab verdi:

– Yox, o istəsə, danışa bilər, lakin ömrü boyu böyük zənglər çaldığı üçün kar olub, amma lal deyil.

Jan sözü qarışaraq:

– Elə bircə bu qalmışdı! – dedi.

Roben Pusspen əlavə etdi:

– Onun bir gözü artıqdır.

Jan ciddi tərzdə dedi:

– Yox, yanılırsan! Əyri göz kor gözdən pisdir bədbəxtədir, çünki nədən məhrum olduğunu bilir.

Bu zaman dilənçilər, xidmətçilər, cibgirdlər və tələbələr karton tacı və təlxəklər papasının təlxək bürüncöyini götürmək üçün mirzələr dolabına doğru yüyürdülər. Kvazimodo qımıldanmadan, bir növ məğrur itaətlə təlxək paltarının əyninə geyindirilməsinə icazə verdi. Bundan sonra onu bəzəkli xərəyə mindirdilər və təlxəklər məclisinə mənsub on iki nəfər onu çiyinə qaldırdı. Çirkin ayaqları altında gözəl, mütənasib və incə vücudlu adamların başlarını gərdükdə bu topəgözün eybəcər sifətində təbəssüməbənzər acı və nifrətli bir şey göründü. Sonra hay-küy salan səfillər dəstəsi adət üzrə Parisin küçələrini və dalarlarını dolaşmadan əvvəl məhkəmə binasının daxili koridorlarını gozməyə yollandı.

VI

ESMERALDA

Bütün bu səhnə davam edərkən Qrenquar və onun pyesinin hələ də meydanı tərk etməməsinə oxucularımıza böyük məmnuniyyətlə xəbər verə bilərik. Aktyorlar müəllifin israrı ilə öz rollarını oynamağa davam edir, müəllifə onları dinləyirdi. Qrenquar ağıllı hərəkət edərək və xoş bir təsadüf nəticəsində tamaşaçıların diqqətini yenə onun pyesinə cəlb olunacağına ümidini itirməyərək gurultuyla barışmağa, sonadək getməyə qərar verdi. Kvazimodo, Koppenol və təlxəklər papasının gurultulu dəstəsi salonu səs-küylə tərk etdikdə Qrenquarın ümidi daha da artdı. Kütlə izdihamın ardınca axdı.

Qrenquar öz-özünə:

– Yaxşı oldu! – dedi. – Hay-küyçülər getdilər.

Ancaq bədbəxtlikdən məlum oldu ki, səs-küy edən bütün kütləymiş; bir anın içində bütün salon boşaldı.

Doğrusunu bilmək istərsəniz, salonda bir neçə tamaşaçı qalmışdı; bəziləri salonda təkbəşmə dolaşır, digərləri isə sütunların ətrafına toplaşmışdılar; lakin bu tamaşaçılar səs və gurultudan bezikmiş qocalar, qarılar və uşaqlar idi; bundan başqa bir neçə məktəbli də vardı ki, bunlar da pəncərələrdə oturub, meydanı oradan seyr edirdilər.

Qrenquar öz-özünə təsəlli verdi:

– Nə olar, hər halda mənim misteriyamı sonadək dinləmək üçün tamaşaçı var. Doğrudur, camaat azdır, amma, burada qalan tamaşaçılar seçmə və mədəni insanlardır.

Lakin çox keçmədən məlum oldu ki, Qrenquarın olduqca böyük bir effekt verəcəyini gözlədiyi Məryəmin züherunu tərənnüm edəcək simfoniyanı çalmağ üçün kimsə qalmayıb: bütün musiqiçilər tələklər papasının mərasiminə qoşulub gediblər.

Qrenquar yenə inadkarlıqla aktyorlara bağırdı:

– Davam edin! Simfoniyasız da keçinirik!

Bu zaman Qrenquar bir dəstə şöhrətli gördü, onlar bir yerdə toplaşaraq nəse müzakirə edirdilər. Pyesdən bəhs etdiklərini yəqin edən Qrenquar onlara yaxınlaşdı və aşağıdakı söhbəti eşitdi:

– Siz, cənab Şeneto, cənab Nemura məxsus olan Navara mehmanxanasını tanıyırsınız?

– Əlbəttə, necə ola bilər ki, tanımayım! Brak məbədinin qarşısındakı mehmanxana deyilmi?

– Elədir ki, var. Həmin mehmanxananı xəzinə altı Paris livri və səkkiz su müqabilində Qrenquar Aleksandra icarəyə vermişdir.

– Mənzillərin kirayəsi nə yaman artmışdır!

Qrenquar ah çəkərək:

– Onlar öz işləri ilə məşğuldurlar, – dedi. – Lakin çox ehtimal ki, yerdə qalan tamaşaçılar pyesi dinləyirlər.

Birdən pəncərədə aylaşmış tələbələrə biri bağırdı:

– Qardaşlar! Esmeralda gəlir! Budur, Esmeralda meydanadır!

Bu sözlər ecazkar təsir bağışlamışdı. Salonu olanların hamısı pəncərələrə doğru yüyürüb “Esmeralda! Esmeralda!” deyə-deyə yuxarı dırmaşmağa çalışırdılar.

Bu zaman meydan tərəfdən də yüksək alqış səsləri eşidildi.

Qrenquar məyus halda əllərini sallayaraq:

– Bu nə Esmeraldadır belə! – dedi. – Aman yarəb! Gah bu səhnə, gah məbəb, indi də pəncərələr.

Qrenquar üzünü mərmər masaya doğru çevirdikdə tamaşanın dayandığını gördü: bu dəqiqələrdə Yupiter öləndə əsa görünməli idi. Halbuki o, hərəkətsiz halda aşağıda dayanmışdı, heç səhnəyə çıxmaq fikri də yox idi.

Əsəbiləşmiş şair çığıraraq:

– Mişel Jiborn! – dedi. – Sən orada nə edirsən? Bəs sənin rolun? Çıxsana!

Yupiter cavab verdi:

– Mən necə çıxa bilərəm? Tələbələrə biri bu saat nərdivanı götürüb apardı.

Qrenquar bir az əvvəl nərdivanın olduğu yerdə baxdı və mat qaldı; Yupiter tamamilə haqlı idi; səhnəyə yol qalmamışdı. Öz-özünə söylənərək:

– Axmağa bir bax! – dedi. – Görəsən, nərdivan onun nəyinə lazım imiş!

Yupiter acınacaqlı səsle cavab verdi:

– Pəncərəyə dırmaşıb oradan Esmeraldaya baxmaq istəyir: “Aha! heç kəsə lazım olmayan nərdivan” – deyərək nərdivanı götürüb apardı.

Bu, taleyin son zərbəsiydi. Qrenquar onu da təmkinlə qarşıladı.

Aktyorlara bağıraraq:

– Yaxşı, rədd olun cəhənnəmə! – dedi. – Əgər mənə pul versələr, sizinlə hesablaşaram.

Bu sözləri söylədikdən sonra başını aşağı dikib döyüşdə sonadək vuruşmuş cösür sərkərdə kimi geri çəkildi.

Qrenquar məhkəmə binasının əyri pilləkənlərini enərək, öz-özünə söylənirdi: “Bu parislilər – bir sürü eşşək və axmaqdan ibarətdir. Misteriyamı dinləmək üçün bir yerdə toplaşır, ancaq dinləmək belə istəməyirlər. Onları hər kəs maraqlandırır: Klopen Trul-yefu, kardinal, Koppenol, Kvazimodo, hətta şeytanın özü belə onları maraqlandırır, lakin həzrət Məryəmə baxmaq belə istəməyirlər. Vay sizi, avaralar, bunu bilsəydim, sizinlə başqa cür rəftar edərdim. Ancaq mən qarşımda yalnız insan simaları görəcəyimə əmin idim. Halbuki, yalnız arxalarını gördüm. Dəhşətli taledir! Bir tərəfdən şair olmaq, o biri tərəfdən isə əcazıdan daha az müvəffəqiyyət qazanmaq! Bu da doğrudur ki, Homer Yunan şöhrətlərində sədəqə toplayırdı, Ovidiy isə, iskitlər arasında sürgündə ölmüşdü. Ancaq heç cürə başa düşə bilmirəm ki, bunları bu qədər coşduran Esmeralda kimdir! Həm də bu nə addır? Yoxsa, qaracığı addır?”

XARİBDADAN SCİLLAYA

Yanvar ayında axşam tez qaralır; odur ki, Qrenquar məhkəmə Sarayından çıxanda, artıq küçələr zülmətə qorq olmuşdu. Bununla belə Qrenquar qaranlıqdan heç də narazı deyildi: o, rahat bir yerdə düşünmək, şairin yarısını filosof öli ilə sarımaq üçün tezliklə uzaq və kimsəsiz bir küçəyə can atırdı. Zaton onun yeganə sığınacaq yeri də elə fəlsəfəydi, çünki gecələməyə də yeri yox idi. İlk səhnə əsərinin tontənəli şəkildə iflasa uğradığını gördükdən sonra o artıq Sen körpüsü qarşısında yerləşən Grenye-sür-Lo küçəsindəki mənzilinə qayıtmağa cəsarət etmədi, çünki o əsərdən alacağı bir qədər pul sayəsində Paris qəssab bazarının ağsaqqalı Gilyom Düsirama ev kirayəsi verə biləcəyinə ümid bəsləyirdi; Qrenquar bu adama altı aylıq kirayə, yəni on iki Paris "su"su miqdarında, daha doğrusu oski sürtük, köynəyi və papağından ibarət bütün əmlakının dəyərindən on iki dəfə artıq miqdarda pul borclu idi. Müqəddəs möbodin yanındakı hücrəyə girib bir dəqiqə orada dayandı və harada gecələ-yəcəyini düşündü; onun ixtiyarında yalnız Parisin səkiləri var idi; bərdən Qrenquar Savetri küçəsində, parlament müşavirlərindən birinin qapısı yaxınlığında bir səki gördüyünü xatırladı. İlk dəfə bu səkini görəndə onun dilənçi, yaxud zavallı bir şair üçün gözəl yataq yeri ola biləcəyini fikrindən keçirmişdi. Şair bu fikri onun başına salan kərəmtli pərvərdigara təşəkkür etdi; lakin saysız-hesabsız küçələri və dalanları ilə itan kimi qıvrılan oski şəhərin dolanbac küçələrinə çatmaq üçün məhkəmə binası qarşısındakı meydandan keçmək istərkən Qrenquar məhkəmə binasının çıxan və bağırıtı, musiqi və məşəllorlo onun qarşısını kəsmiş təlxoklər papası mərasimini gördü. Bu tamaşa yenə onun təhqir edilmiş heysiyyətini yarısını qopardı və o dərhal buradan uzaqlaşmağa qərar verdi. Bugünkü müvəffə-

qiyyətisizliyi qəlbino o qədər ağrıtmışdı ki, keçən günü xatırladan hər şey onu əsəbiləşdirir, yarasını yenidən qoparırdı.

Qrenquar Sen-Mişel körpüsündən keçmək istədi, lakin keçə bil-mədi, çünki körpü məşəllorlo və təlxək qadınlarla oylənən bir dəstə uşağ tərəfindən işğal edilmişdi.

Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Bu çıraqbanları görüm zöhrimara qalsın, – dedi və Sərraflar körpüsünə doğru yönəldi. Körpüyə yaxın evlərin üzərində üç iri bayraq üzərində kral, şahzadə və flandriyalı Marqaritanın təsvirləri asılmışdı; bundan başqa daha altı kiçik bayraqda Avstriya hersoqu-nun, Burbon kardinalının, hersoq Bojenin, şahzadə loannanın XI Lui-nin qızı şahzadə loannanın, qonnetabl Burbonun və başqalarının təsvirləri asılmışdı. Bütün təsvirlər məşəllorlo işıqlandırılmışdı. Xalq bunların qarşısında dayanıb tamaşa edirdi.

Qrenquar dərindən ah çəkərək:

– Bu rəssam Jan Furbo nə xoşbəxt adam imiş! – dedi və üzünü bayraqlardan çevirdi. Onun qarşısına bir küçə çıxdı; küçə o qədər qaranlıq və kimsəsiz idi ki, burada bayram tontənəsindən heç bir əsər-ələmət tapmayacağına əmin idi. Küçəylə irəlilədi. Lakin bir dəqiqədən sonra ayaqları nəyəyə ilişdi və o, yerə yıxıldı. Sən dəmə bu, məhkəmə kitablərinin tontənəli gün münasibətilə hələ səhər tezdən məhkəmə sədrlərindən birinin qapısının kəndarına qoyduqları may ağacı çiçəyi dəstəsiymiş. Qrenquar bu yeni tələsizliyi də qəhrəmancasına qarşılayıb yenə ayağa durdu və çaya doğru hərəkət etdi. Məhkəmənin mülki və cinayət şöbələri binalarını arxada buraxıb palçığı dizə çıxan bir meydança ilə kral bağlarının uzun hasarı yanından keçdikdən sonra, adamın qərb sahilinə çatdı. Qədim şəhər burada idi; Qrenquar bir müddət yeni körpünün sütunları altında qeyb olan ləkə yolu adasına baxdı. Bu kiçik ada qaranlıqda onu əhatə edən ağımtıl suların üzərində tünd və qara mayeyə bənzəyirdi. Burada xəlifcə qımıldayan işıqda anı pətoyinə bənzəyən bir çadır görünürdü; bərəçi burada gecəliyirdi.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– Xoşbəxt bərəçi! – dedi, – sən nə şöhrət xülyasımdasan, nə də toy seirləri yazırsan. Krallarla Burqundiya şahzadələrinin izdivacı sənin nəyinə lazım! Sən yaz şöhrətlərinə yaşıl çəmənlərdə açılan marqarita çiçəklərinə savayı heç nə tanıırsan. Mənsə, zavallı və bədbəxt şair, soyuqdan titrəyirəm. Məni fitlərlə qarşılamışdılar,

amma on iki su borelu qalmışam. Ayağımın altı elə parıldayır ki, ondan fəonərinə şüşə salmaq olar. Çox sağ ol, bəraçi, mən gözlerim sənin çadırına baxdıqca təsəlli tapır və Parisi unuduram.

Birdən çadırın içərisindən eşidilən gurultu Qrenquarın lirik ohvali-ruhiyyəsinə pozdu: bu, bayram şənliklərindən nəsibini almaq istəyən bəraçiydi, fişənglə oylanırdı. Partlayış səsinə Qrenquarın başındakı tükləri biz-biz oldu.

– Məlun bayram! – Qrenquar dedi. – Yəni məndən əl çəkmə-yəcəksən! Yarab! Hətta bəraçiyəyədək gəlib-çatıb.

Sonra ayaqlarının altında axan Sena çayının dalğalarına baxdı və ürəyində müdhiş bir arzu hiss etdi.

– Ah! – dedi su bu qədər soyuq olmasaydı, böyük bir məmnuniyyətlə özümü çaya atardım.

Bu zaman birdən-birə onun ruhunda müdhiş bir qətiyyət omələ gəldi. O nə təlxəklər papasından, nə Jan Furbonun bayraqlarından, nə may tonqallarından, nə də fişəng və çıraqlardan özünü xilas edə bilmədiyi üçün bayramın mərkəzinə getməyə qərar verdi və Qrev meydanına doğru hərəkət etdi.

Öz-özünə düşündü: “Bəlkə orada hələ tamamilə sönməmiş bir ocağa rast gələyəm. Bir az qızınaram və şəhər idarəsi hesabına camaata veriləcək və üstündə kral gerbinin təsviri olan böyük qoğalardan bir neçə loğma yeyərəm”.

II

QREV MEYDANI

Keçmişdə mövcud olan Qrev meydanından hal-hazırda çox az şey mühafizə edilə bilmişdir; ondan qalan yalnız meydanın şimal bucağında olan və zərif heykəltəraşlıq cizgilərinin üzərinə iyərncə boyalar çəkilib pozulmuş gözəl və kiçik qalaça idi. Həmin qalaça da çox güman ki, Parisin bütün qədim evlərinin böyük sürətlə yıxan yeni binaların arasında tamamilə yox olub gedəcəkdə.

Qrev meydanından keçərkən XV Lüdovik dövrünə məxsus memarlıq üslubunda tikilmiş iki uçulub tökülmüş bina arasında sıxışdırılmış bu zavallı qalaçaya bizim kimi ürək ağrısı və təəssüflə nəzər salanlar bu binaların XV əsrə aid qotik memarlıq üslubunu asanlıqla öz xəyallarında yenidən canlandıra bilərlər.

O dövrdə bu meydan indiki kimi qeyri-düzgün trapesiyaya bənzəyirdi. Bir tərəfini sahilboyu, yerdə qalan üç tərəfini isə uca, ensiz və qarantlı evlər tutmuşdu. Gündüzlər ağacdən və daşdan salınmış naxışlarla bəzədilmiş bu binalara tamaşa etmək mümkün idi. Hələ o dövrdə bu naxışlar XI əsrdən başlayaraq, XV əsrə qədər olan dövrdə ohatə edən orta əsrlərin memarlığına dair bir nümunə təşkil edirdi. Burada sivri pəncərələrlə əvəz edilmiş yarım yuvarlaq pəncərələr, əvvəlki sivri pəncərələri əvəz etmiş kvadrat pəncərələr Sena çayına və başqa bir küçəyə baxan meydanın bucağındakı əski la-Tur-Rolanın binasının ikinci mərtəbəsini hələ də hələ də bəzəməkdəydi. Gecələr bütün bu bina yığını içərisində meydanın iti küncələrini zəncir kimi ohatə edən damların dənli xotlərinin seçməklər olurdu; O zamankı evlərin indiki evlərdən ən böyük fərqi bundan ibarət idi ki, indi evlərin qabaq tərəfləri küçə və meydana baxır, o zaman isə küçə və meydanlara evlərin dal tərəfləri baxırdı. Bir sözlə, son iki əsr ərzində evlər öz oxu ətrafında bir dövrə vurmuşdular.

Meydanın şərq tərəfinin orta hissəsində üçmərtəbəli, ağır və nəhəng bir bina tikilmişdi. Binanın üç adı vardı; bu adlar onun tarixini, orada kimlərin yaşadığını və memarlıq üslubunu izah edirdi. Binanın bir adı Şahzadə sarayı idi, çünki orada V Karl hələ şahzadə ikən yaşayırdı; o biri adı Ticarət evi idi; çünki bu binada vaxtı ilə bazar var idi; üçüncü adı isə Sütunlar evi idi. Çünki bu binanın hər üç mərtəbəsi üç sıra düzülmüş ağır daş sütun üzərində dayanmışdı. Burada Paris kimi bir şəhərə lazım olan hər şey tapmaq mümkün idi: Allaha dua etmək üçün məbəəd, mühakimə etmək və lazım gələrsə, hörmətli parisililəri həbsxanaya göndərmək üçün məhkəmə Sarayı və nəhəyyət, üst mərtəbədə topçu cəbbəxanası. Parisililər şəhərin imtiyazlarını müdafiə etmək üçün bəzən dua və məhkəmənin kafi olmadığını gözəl başa düşdüklərindən ehtiyat üçün şəhər bələdiyyəsində bir neçə paslanmış dayandoldurum da saxlaydılar.

O zamanlar Qrev meydanının qorxunc bir mənzərəsi var idi. Bu da orta əsrlərin Sütunlar evinin Dominik Badaqor tərəfindən tikilmiş şəhər idarəsi binası ilə əvəz edilməsinə baxmayaraq, bizim günlərə qədər mühafizə edilmiş olan bir şöhrətə tamamilə uyğun gəlməsiydi. O da qeyd edilə bilər ki, meydanın tən ortasında bir-birinin yanında qurulmuş və o zamankı ədalət məhkəməsinin simvolu olan dar ağacı və cinayət sütunu, adami istər-istəməz və məlun meydan-dan uzaqlaşmağa məcbur edirdi; vaxtilə bu meydanda güllərlü və

sağlam vücudlu bir çox adamlar əzab içində çırpınaraq can vermişdi, elə buradaca əlli il sonra Sen Valle qızdırması, yəni dar ağacı qarşısında qorxu xəstəliyi yaranmışdı, bu xəstəlik bütün xəstəliklər arasında ən qorxunc xəstəlik idi, çünki onu göndərən Allah deyil, insan idi.

Yeri gəlmişkən təsəlli olsun deyə bunu da qeyd edim ki, hələ üç yüz il bundan əvvəl Qrev meydanını, Böyük bazarı, Şahzadə meydanını, Traquar meydanını, Donuzlar bazarını, qorxunc Monfokko təpəsini, Serjantlar qarovulunu, Pişiklər meydanını, Sen-Deni qapısını, Şampo, Bodo və Sen-Jak qapılarını çarxlar, daşdan qayrılmış dar ağacları, müxtəlif işgəncə alətlərilə doldurmuş ədam cəzalarını, mühakimə etmək hüququna malik hər kəsin – profosların, yepiskopların, kapitulların, abbatların, priorların məhkəmə qərarı ilə Sena çayı dalgalarında boğulan “məhkəmə qurbanlarını” nəzərə almasaq, söylədiyimiz kimi, təsəlli olsun deyə onu da qeyd edə bilərik ki, feodalizm dövrünün bu qədim hakimi hər beş ildən bir Qran-Şatle höbsxanasında yenidən yapılan dəri yataq işgəncəsini, yaraq-oslə-həsini, müxtəlif əzabvermə üsullarını, təmtərağını, müəmmali və fantastik cəza üsullarını itirşə də, şəhərlərimizdən belə qovularaq, təqib edilsə də, hal-hazırda Parisin Qrev meydanında hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanan bir bucaq mühafizə edə bilmişdir, bu miskin gilyotin də insanlardan həya edirmişçəsinə və cinayətinin üstünün açılacağından qorxurmuş kimi öz işini gördükdən sonra dərhal meydandan qaçıb gizlənməyə məcbur olur.

III

YUMRUQ ƏVƏZİNƏ ÖPÜŞ

Pyer Qrenquar üşüyə-üşüyə Qrev meydanına çatdı. Sərraflar körpüsündə və Jan Furbo bayraqlarının olduğu yerdəki izdihama rast gəlməmək üçün Dəyirmançılar körpüsünə doğru hərəkət etdi. Lakin burada onun başına başqa bir fəlakət gəldi. Yepiskopun dəyirmanlarının çarxlarından sıçrayan su Qrenquarın paltarını büsbütün ıslatdı. Pyesin müvəffəqiyyətsizliyi onu soyuğa qarşı daha da həssas etdiyindən Qrenquar meydanın ortasında qalanmış ocağa yaxınlaşdı. Lakin ocağın ətrafında adamlar çox sıx dayandığı üçün Qrenquar ona yaxınlaşa bilmirdi.

– Məlum parisililər! – öz-özünə söylənərək dedi. Əsil dramaturq olduğundan Qrenquarın monoqloqlara içində qarşı marağ hiss etdi. – Onlar qarşımı kəsərək mənə ocağa yaxınlaşmağa qoymurlar. Halbuki, mən bir az qızınsaydım heç də pis olmazdı. Onsuz da başmaqlarım su buraxırdı, indi də bu məlum dəyirmanlar mənə başdan-ayağa ıslatdı. Heç bilmirəm, bu dəyirmanlar yepiskopun nəyinə gərəkdir. Əgər bunlar yalnız ona lənət və qarğış yağdırmaq üçün dursə, mən dəyirman olmadan da bunu etməyə hər zaman hazırım. Hələ bu avaralara baxın! Çəkinməklə belə istəmirlər. Nə üçün burada dayandıqlarını başa düşmürəm. Kim bilir, bəlkə qızınırlar. Bilmirəm bundan nə ləzzət alırlar. Yoxsa, ömürlərində bir dəstə çubuğun yandığını heç görməyiblər. Amma nə gözəl tamaşadır.

Qrenquar diqqətli baxdıqda ocağın ətrafında əmələ gəlmiş dairənin hökumətin nəzərdə tutduğu dairədən daha böyük olduğunu və camaatın bura yalnız ocağa baxmaq arzusu ilə gəlmədiyini anladı.

Ocaqla camaat arasındakı boşluqda gənc bir qız rəqs edirdi. Qrenquar skeptik bir filosof və ironik şair olmasına baxmayaraq, ilk dəqiqədə bu gənc qızın insanımı, pərim, yoxsa mələikəmi olduğunu kəsdirə bilmədi. Qızın parlaq siması onu elə heyran etmişdi ki.

Gənc qız çox da ucaboylu deyildi, lakin belinin incəliyi onu ucaboylu göstərirdi, üzü əsmər idi, lakin gün işığında əsmər üzü Roma və Əndülüs qızlarına məxsus qızılı rəngə çalırdı. Zərif və incə ayağına kiçik və gözəl başmaqlar geyinmişdi. Ayaqları altında səliqəsiz döşənmiş köhnə İran xalısı üzərində rəqs edərək fırlanırdı; rəqs edərkən parlayan siması cilvələnir, iri qara gözləri şişək kimi kor edirdi.

Hamının gözləri bu qıza doğru çevrilmiş, hər kəs mat-mat ona baxırdı. Totuq və incə əllərilə zərif və kiçik başı üzərində tutub çaldığı qavalın səsinə rəqs etdiyi zaman belini qucaqlayan qızıl rəngli korsajı, rəqs edərkən yellənən alabəzək tumanı, çıpraq çiyinləri, tumanının altından görünən nazik və gözəl ayaqları, qara saçları və parlayan gözləri ilə o, ilahi xilqətə bənzəyirdi.

– Yarəb! – Qrenquar düşündü, – bu ki bir Səməndər quşudur, gözəl bir pəridir, bir ilahədir, Menal dağından enmiş Vaxxan kahinəsidir!

Birdən “Səməndər quşunun” hörüklərindən biri açıldı və saçına ilişdiriyi bürünc zinat oşyası yerə düşdü.

Qrenquar dedi:

– Yox, solh etmişəm, bu ki qaraçıdır.

Artıq ilğim dağılmışdı.

Qız yenidən rəqs etməyə başladı. Yerdən iki şpaqa götürüb iti uclarını alınma dayadı. Özü bir tərəfə fırlandıqı halda şpaqaları başqa bir tərəfə fırladırdı. O həqiqətdən sadə bir qaraçı qızı idi. Qrenquarın möyüslüğü nə qədər böyük olsa da, bu tamaşada gözəlliyinə və cazibəsinə qapılmaqdan özünü saxlaya bilmədi. Ocağın qırmızı və dağınıq işığı tamaşaçıların üzlerində və gənc qızın əsmər alnında titrəyirdi. Bu işığın oksii Sütunlar evinin çatlımı əski fasadı və yaxınlıqdakı iyronə dar ağacının üzərinə düşürdü.

Ocağın qızılı şöləsilə işıqlanmış minlərcə üz arasında bir adamın üzü rəqs edən qaraçının tamaşasına hər kəsdən ziyadə dalmış kimi görünürdü. Bu üz ciddi, sakit, hətta qaşqabaqlı bir adamın üzü idi. Bura toplaşmış kütlənin arasında üst-başı görünməyən bu adamın otuz beş yaşı olardı; bununla belə onun başı daz idi, yalnız kolləsinin kənarlarında çallaşmış saçları görünürdü. Onun uca və geniş alını qırıqlar örtmüşdü, dərin, gəncliyə məxsus şölə, həyat və ehtiras parlayan gözələrini qaraçı qızdan ayırmırdı. On altı yaşlı qayğısız qızıcağ hamıya nəşə verərək rəqs edib fırlandıqca onun sifoti tutulurdu. Ara-sıra ah çəkər, eyni zamanda dodaqlarında təbəssüm görünürdü. Lakin təbəssümü də ahları kimi hüznü idi.

Nəhayət, gənc qız tövşüyərək dayandı. Xalq böyük həyəcanla ona əl çalmağa başladı.

Qaraçı qız bağırırdı:

– Cali!

Bu sözdən sonra Qrenquar ipək yunlu, qızılı buynuzu və dir-naqları olan, boynu qırmızı xaltalı, qəşəng və ağ bir çəpiş gördü; Qrenquar bu keçini ilk dəfə görürdü; çəpiş xalmin bir küncündə büzüş oturub oradan xanımın rəqsinə tamaşa edirdi.

Rəqsasə:

– Cali! – dedi, – indi nəvbə səndir!

Qız öyləşdi və nazlı bir hərəkətlə qavalı çəpişə uzatdı.

– Cali! – dedi, indi hansı aydır?

Çəpiş qabaq ayaqlarının birini qaldırıb, bir dəfə qavala vurdu. Həqiqətdən, ilin birinci ayı idi. Camaat keçini alqışladı.

Gənc qız qavalı başqa tərəfə çevirərək sözüne davam etdi:

– Cali, bu gün ayın neçəsidir?

Cali kiçik qızılı dirnağını qaldırdı və altı dəfə qavalı taqqıldatdı.

Qaraçı yenə qavalı çevirib soruşdu:

– Cali, saat neçədir?

Kiçik yeddi dəfə qavalı taqqıldatdı. Bu zaman qüllədəki saat yeddini vurdu.

Həm ağzını ayırıp mat-mat baxırdı.

Camaatın arasından bir səs:

– Burada hər halda cadu var, – dedi.

Bu səs gözələrini qaraçı qızdan ayırmayan dazbaşlı adamın səsi idi. Qız səksəndi və özünü ona çevirdi; lakin bu zaman o qədər şiddətlə əl çaldılar ki, qorxunc söz yaddan çıxdı. Qız heç bir şey olmamış kimi yenə keçiciyə sual verməyə başladı:

– Cali, mərasim zamanında şəhər qarovulunun kapitani Gışar Qran-Remi nə cür yeriyir?

Kiçik dal ayaqlarının üzərinə qalxdı və mələməyə başladı. O qədər öyləncəli bir vüqarla yeriyirdi ki, riyakar kapitannın təqlidini görən camaat ucadan gülüsməyə başladı.

Gənc qız getdikcə artan müvəffəqiyyətdən cəsarətlənərək davam etdi:

– Cali, kral prokuroru Jak Şarmolu ruhani məhkəməsində nə cür danışıq?

Keçi dal ayaqlarının üzərinə öyləşdi və mələməyə başladı. Qabaq ayaqlarını oynadaraq elə məzəli mələyirdi ki, camaat sanki canlı Jak Şarmolünün duruşunu, hərəkətlərini görür, səsini eşidirdi. Yalnız iyronə fransız və latın tələffüzü çatmırdı.

Alqışlar daha da şiddətləndi.

Dazbaş adamın yenə səsi eşidildi:

– Bu küfrdür! Həqarətdir!

Qız özünü yenə onun tərəfə çevirərək:

– Ah, yenə bu yaramaz başladı! – dedi.

Sonra alt dodağını bir qədər uzadaraq sifətini məzəli şəkildə öydi, dabanı üzərində fırlanıb, qaval əlində camaatın arasıyla dolamağa başladı. Qavalın içinə iri və xırda, gümüş və mis pullar atırdılar. Bu zaman qız Qrenquara yaxınlaşdı. Qrenquar cəld ölini cibinə uzatdı, qız Qrenquarın bu hərəkətini görüb onun qarşısında dayandı.

Bizim zavallı şair cibindən tapmalı olduğu şeyi, yəni mütələq boşluğu tapdıqdan sonra öz-özünə mırıldandı:

– Vay, zəhrimar!

Gənc qız isə onun qarşısında dayanmış və iri qara gözlərini ona dikorək sədəqə gözləyirdi. Qrenquarın alında iri tər damcları görünürdü. Əgər bütün Perunun xəzinələrini onun cibində olsaydı, bir an belə tərəddüd etmədən hamısını bu rəqqasəyə verərdi; lakin təəs-süf, bu xəzinələr orda deyildi, həm də Perunun özü belə o zamanlar hələ kəşf edilməmişdi.

Xoşbəxtlikdən, gözəlilməyən bir hadisə onu bu çətinlikdən xilas etdi.

Meydanın ən qaranlıq küncündən hirsli bir səs bağırdı:

– Ey, Misir çəyirtkəsi! Nə zaman rədd olub gedəcəksən?

Gənc qız dəhşətlə dönüb baxdı. Bu artıq dazbaş adamın deyil, hirsli bir qoca qarı səsiydi.

Qaraçı qızı soksəndirən bu səs oradakı uşaqları yaman öyləndirdi.

Uşaqlar ucadan gülüşorək bağırdılar:

– Bu, Roland qülliəsi dustağının səsidir! Öz-özünə söylənir!

Görünür, qarı hələ axşam yeməyini yeməmişdir! Səhər süfrəsindən qalan yeməklərdən bir az da ona aparaq!

Bütün dəstə sütunlu Evə doğru axışdı.

Qrenquar isə rəqqasənin başının qarışmasından istifadə edərek gözdən itdi. Uşaqların bağırtısı ona bütün günü heç bir şey yemədiyini xatırlatdı. O da tələsik addımlarla bufetə doğru yürüdü. Lakin balaca dəcəl uşaqların ayaqları onun ayaqlarından daha qıvrıq oldu-ğundan bufetə yaxınlaşdıqda artıq orada girvənkəsi beş quruşluq kolbasa belə qalmamışdı. Ona yalnız 1434-cü ildə Matye Biternin divarlara çəkdiyi zanbaq və nəstörən çiçəklərinə tamaşa etmək qismət oldu. Bu gözəl bir mənzərə olsa da, qarın doyuran deyildi.

Şam etmədən yatmaq çətin idi. Lakin həm şam etməmək, həm də gecə yatmağa yerinin olmaması daha pisdir; Qrenquarın vəziyyəti möhz beləydi. Nə yeməyə çərəyi, nə də sığınacaq yeri vardı. Ağır ehtiyac onu hər tərəfdən sıxırdı. Qrenquar bir həqiqəti çoxdan kəşf etmişdi; o bilirdi ki, Yupiter insanları yaradarkən mizantropik vəziyyətdə olub və müdriklər bütün ömürləri boyu mühasirədə saxlanılan taleləriylə mübarizə aparmalıdır. Ona gəlincə, o heç vaxt belə sort mühasirəyə düşməmişdi. O mədəsinin həyocan təbili çaldığını hiss edir və amansız taleyin onun fəlsəfasinə aqlıqla qələbə çalmaq istəyini tamamilə ədalətsiz hesab edirdi.

Qrenquar məşğul edən və getdikcə dərinləşən bu kədərli düşün-cələr birdən qulaqlarına gələn qərribə, fəqət ahəngdar nəğmə səsiylə qırıldı. Gənc qaraçı qız oxuyurdu.

Onun səsi gözəlliyini və rəqsini tamamlayırdı: qərribə, eyni zamanda çox gözəl və zərif səs idi; bu səsə də, səmavi, ahəngdar, bir sözlə, qanadlanan bir ruh yaşayırdı. Sonsuz melodiyalar bir-birinə qarışır, birdən-birə ahənglər dəyişir, sonra sadə musiqi səsləri arasına uca, hətta bir qədər piçiltılı notlar qarışırdı. Bu səsləri fasiləsiz qammalar ovəz edir, bülbül səsinə bənzər ahəngdar, yumşaq, gənc qız köksü kimi gah qabaran, gah da enən oktavalar ovəzləyirdi. Qızın gözəl və qərribə üzü nəğməsinin ahənginə uyğun şəkildə dəyişir və gah sorxoş bir heyrat, gah da bakirə utancaqlığını ifadə edirdi. Onun çöhrəsi gah kraliça, gah da bir dəli üzünə bənzəyirdi.

O, Qrenquarın anlamadığı dildə oxuyurdu. Çox güman ki, onun özü də bu dili anlamırdı. Üzündəki ifadə də oxuduğu sözlərin mənasına uyğun gəlmirdi. Məsələn, aşağıdakı qitəni oxuyarkən üzündə çilgün və şux bir ifadə görünürdü:

Quyunun dibində bir gün tapdılar

İçti altun dolu zəngin xozino.

Orda vardı bir çox tozo bayraqlar,

Görünürdü qorxunc çılpaq bir sohno.

Bir dəqiqə sonra isə:

Göründü uzaqdan atlı ərəblər,

Əllərdə qılınclar par-par yanırı.

Gəniş və qüvvətli çiyinlərdən

Qorxunc tüfəngləri hop sallanırdı –

qitəsi Qrenquarın gözlərinin yaşarmasına səbəb oldu. Onun nəğməsində sevinc notları da vardı. O bir quş kimi ürəkdən və qayğısız oxuyurdu.

Qaraçı qızın nəğməsi Qrenquarın fikrini dağıtdı; sanki quşu suyun gümüşü səthinə bulandırdı. Qrenquar bu nəğməni dərin hey-rətlə dinləyir, yer üzündəki hər şeyi unutmuş kimi görünürdü. Son bir neçə saat ərzində onun əzab çəkmədən keçirdiyi birçə dəqiqə vardısı, o da bu idi.

Lakin bu sevinc çox da uzun sürmədi. Qaraçı qızın rəqsinə mane olan bayaqkı qadın səsi bu dəfə onun nəğməsinə mane oldu.

Bu səs meydanın yəne həmin qaranlıq küncündən bağıraaraq:

– Ey, şeytan cırcıraması, sösini kəsəcəksən, ya yox? – dedi.
Zavallı “cırcıraması” nəğməsinə kösdü. Qrenquar qulaqlarını
qapayaraq bağırdı:

– Ey sən, İrani sındıran lənətə gəlmiş qoca kaftar!

O biri tamaşaçılar da etiraz etməyə başladılar. Hər tərəfdən:

– Qovun bu sarsaq qarını! – sözləri eşidildi. Lakin bu zaman
kütlənin diqqəti başqa tərəfə yönəldi. Belə olmasaydı, qaracığın
əleyhinə etdiyi çıxışlar gözəgörməz qoca qorxuluğa baha otura-
caqdı. Təlxəklər papasının mərasimi bir çox küçə və dalanlar dolaş-
dıqdan sonra İndi də gurultular və moşəllərlə Qrev meydanına daxil
olurdu.

Bu mərasim (oxucu yəqin ki, onun məhkəmə Sarayından
başladığını xatırlayır) yolda xeyli böyümüşdü. Parisdə mövcud olan
bütün cibgirlər, oğrular və səfillər hamısı bu mərasimə qarışmış və
Qrev meydanına gəlib çatdığı zaman xeyli həşəmətli bir izdiham
əmələ gəlmişdi.

İzdihamın qabağında “qaraçılar padşahı” adlanan atlı gəlirdi; onun
yanınca atın cilovunu və üzəngilərini tutan müşketyorlar addımla-
yırdı. Onların arxasında ağlayan uşaqlarını dallarına sariyan qaraçılar
dostəsi hərəkət edirdi; padşah, müşketyorlar, camaat, hamısı cır-
cındır içində idi. Bunları oğru və səfillərdən ibarət başqa bir dəstə,
başqa sözlə, bütün Fransa cibgirlərinin nümayəndələri təqib edirdi.
Onlar intizamlı bir şəkildə – hər kəs öz rütbəsinə görə – sıraya düzül-
müşdülər: kiçik cibgirlər irəlidə gedirdi. Bu minvalla hər cərgədə
dörd nəfər olmaqla addımlayanlar mənsub olduqları bu orijinal təş-
kilatdakı rütbələrində görə müxtəlif nişanlar daşıyırdılar. Burada
axsaqlar, ayaqsızlar, qolsuzlar, əyriəğzilər, qoluqurumuşlar, dərvişlər
və başqaları vardı. Homer belə bunları saymağa başlamışdı, yoru-
lardı. İzdiham o qədər böyük idi ki, iki köpək qoşulmuş kiçik bir
arabaya minmiş oğrular başçısını çox çətinliklə görmək olurdu.
Oğrular ittifaqının ardınca sərxoşlar ittifağı gəlirdi. Sərxoşların baş-
çısı şərəbə bulanmış qırmızı bürüncək gecyinin ətrafındakı əsa daşı-
yanlar, xidmətçilər və köməkçilərlə birlikdə vüqarla irəliləyirdi.

Onların da qabağınca bir-birini itələyən itələyən irəliləyən xid-
mətçilər rəqs edirdilər. Ən son sırada əllərində çiçəklərlə bəzədil-
miş may ağacı və sarı mұndan qayırılmış yeri şamlar tutan qara pal-
tarlı mirzələr gəlirdilər. Musiqi səsinə qulaq tutulurdu. İzdihamın

ortasında təlxəklər ittifaqının ağsaqqalları çiynlərində xərək aparı-
dılar; xərəyin kənarına şamlar düzülmüş, üstündə isə əynində təlxək
paltar, başında təlxək papağı, əlində əsa, Paris Notr-Dam kilsəsinin
yeni təlxəklər papası, qozbel Kvazimodo əyləşmişdi.

Bu qəribə yürüşün hər bir dəstəsinin özünəməxsus musiqisi vardı.
Qaraçılar dəf çalırdılar. Musiqidən az başı çıxan oğrular, qədim boru
və XII əsrə aid rübab çalırdılar. Sərxoşlar ittifağı ibtidai bir fit çala-
raq, ətrafi qulaqbatırıcı səslərlə doldururdu. Papanın ətrafındakı sə-
küy ən yüksək dərəcəyə yüksəlmişdi; fitilərin, fleytaların və başqa
müs musiqi alətlərinin səsi bir-birinə qarışaraq böyük və təsəvvür
olunmayaacaq səs hərc-mərcliyi yaradır, insani dənəşətə salırdı. Hey-
hat! Yəqin ki, oxucu bunun Qrenquarın orkestri olduğunu xatırlayır.

Məhkəmə Salonundan Qrev meydanına səfər edərkən, Kvazi-
modonun üzündə olan məğrur və eyni zamanda kədərli ifadəni
təsəvvür etmək çətindir: o ömründə ilk dəfə izzəti-nəfsinin təmin
olunmasından zövq alırdı. İndiyə qədər o yalnız həqarət, nifrət
görmüş, çirkin olduğu üçün utanç və xəcalət duyğuları yaşamışdı.
İndi isə qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, nifrət etdiyi bu izdi-
hamın alqışlarından həzz alırdı; çünki o bu izdihamın da ona nifrət
etdiyini yaxşıca anlıyrdı. Müvəqqəti də olsa hakimiyyətini qəbul
etmiş bu adamların bir yığın topal, dilənçə və oğrulardan ibarət olması
onu heç düşündürmürdü də. Hər halda, bunlar onun təbəəsi idi, o isə
onların hökmdarı. Kvazimodo camaatın bütün istehzal alqışlarını,
kinayə ilə göstərilən bütün bu ehtiram və təzimləri ciddi qəbul edirdi.
Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin hörmət duyğularının
içində bir qədər həqiqi qorxu da vardı: çünki o qozbel olsa da qüv-
vətli idi, topal olsa da, çəvik idi, kar olsa da qəddar və qəzəbli idi –
yeni məsərəçiləri rəm edə biləcək üç keyfiyyətə malik idi.

Lakin yenə təlxəklər papası öz hisslərini və başqalarına burax-
dığı təsiri çətin ki tam mənəşylə başa düşəydi. Təbii ki, bu qəddər
qeyri-kamil və çirkin vücudun ruhu da miskin və şikəst olmalıydı.
Həqiqətən, onun bu anlarda hiss etdikləri son dərəcə qeyri-müəyyən,
dumanlı və qarışıq idi; ancaq sevinc və qürur bu duyğuların hamısına
üstün gəlirdi. Onun kədərli və bədbəxt simasında nəşə bir işıq par-
layırdı.

Bu cah-caldan sərməst olmuş Kvazimodonu böyük bir təntənə
ilə “Sütunlar evi”nin yanından keçirəndə kütlənin arasından bir adam

çıxıb hirsli halda xərəyə yaxınlaşdı. O, təlxəklər papasının simvolu olan ulduzlu əsanı Kvazimodonun əlindən dartıb alanda kütlə həm töəcəübləndi, həm də qorxdı.

Bu cəsarətli adam bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qaraçı qızın ətrafına toplaşmış adamların arasında dayanaraq öz kinli hədələri ilə zavallı gənc qızı qorxutmuş həmin dazbaş idi. Onun əynində ruhani paltar vardı. Camaatdan ayrılındaq Qrenquar birdən onu tanıdı.

Heyrətlə bağıraraq:

– Baho! – dedi. Bu ki mənim ustadıam, baş keşiş Klod Frollodur.

Görəsən, bu eybəcərdən nə istəyir! Qorxmur ki, onu parçalayır!

Doğrudan da meydana döşətli bağırtı eşidildi. Qorxunc Kvazimodo xərəkdən yerə sıçradı, qadınlar onun baş keşişi parça-parça edəcəyini görməmək üçün, döşətlə üzlerini çevirdilər; lakin keşişo tərəf cuman Kvazimodo onun üzünə baxıb qarşısında diz çökdü. Arxidiakon onun başındakı papağı götürüb yerə atdı, əsasını sindirdi, saxta bürüncəyini parça-parça etdi. Kvazimodo başını aşağıya sallayaraq, əllərini köksündə çarpazlayıb dizi üstə dayanmışdı. Sonra bu iki adam arasında qəribə bir mükəlimə başladı: heç birisi bir kolmo belə söyləməirdi; keşiş hirsli, qorxunc və müdrik bir nəzərlə baxır, Kvazimodo isə rəzil və aciz halda dizin-dizin sürünürdü; halbuki, hamı gözəl başa düşürdü ki, Kvazimodo istəsə, keşişi birə kimi əzər.

Nəhayət, baş keşiş Kvazimodonun çiyinlərindən yapışıp sil-kələdikdən sonra ona ayağa durmağı və arxasınca gəlməyi əmr etdi. Kvazimodo ayağa durdu. Bu zaman mərasimdə iştirak edənlər hey-rətdən ayılıraq, bu qədərlə gözəlilmədən öz taxtından salınan papalarını müdafiə etmək istədilər. Qaraçıları, oğrular və başqa avaralar keşişin ətrafına toplaşaraq, yüksək və qorxunc səslə etiraz etməyə başladılar. Lakin Kvazimodo qorxunc yumruqlarını yuxarıya qaldı-raraq, onların qarşısını kəsdi və ac bir pələng kimi dişlərini çıcaıdı.

Keşiş əvvəlki sortliyini və ciddiliyini qoruyaraq əliylə Kvazi-modoya işarə etdi və dinməz-söyləməz yolu düzəldi. Kvazimodo irəliddə gedərək camaatı aralayıb yol açdı.

Camaatın arasından keçib meydana çatdıqda bir dostə avara onları təqib etmək istədi. Kvazimodo arxaya keçib baş keşişi müha-fizə edirdi. Möyus, eybəcər, pərişan, büzülmüş halda yeriyir, vəhşi heyvan kimi nərdləyərək diliylə dişlərini yalayır, hərəkotləri və baxışlarıyla kütləni geri çəkilməyə məcbur edirdi.

Onlar dar və qaranlıq bir küçüyə döndükdən sonra kütlə artıq onlara mane olmağa cəsarət etmədi; hamı qarşısında Kvazimodonun döşətli sifətini, qıvcırdayan dişlərini görürdü.

Qrenquar öz-özünə:

– Dünyada nə qəribə şeylər varmı! – dedi. – Görəsən, mən bu gecə harada şam edəcəyəm?

IV

AXŞAMLAR KÜÇƏDƏ GÖZƏL BİR QADINI TƏQİB ETMƏYİN NARAHAATLIQLARI

Qrenquar fikirləşmədən qaraçı qızının dalınca getdi. Qız keşişo ilə bərabər Qutelleri küçəsinə doğru hərəkot etdi. Qrenquar da o küçüyə yönəldi.

Öz-özünə:

– Hara getməyən nə fərqi var? – dedi.

Paris küçələrində fəlsəfi təcrübə qazanmış Qrenquar hara getdiyini məlum olmayan qoşəng bir qadını təqib etməyən insanın daha dərin xəyala dalmasına kömək etdiyini anlamışdı. Düşünmək azadlığın-dan könüllü olaraq imtina etməkdə, bundan tamamilə xəbərsiz olan başqa birisinin iradəsinə təbə olmaqda sərbəstliklə itaətkarlıqdan, köləliklə azadlıqdan ibarət bir şey vardı; bu da hər cür ifratçılığa hazır, daima müxtəlif yollar arasında tərəddüd edən və onlardan birini-nin köməyilə digərini gözəndə salan olduqca ziddiyətli xarakterə malik Qrenquara son dərcə xəş gəlirdi. O müxtəlif qütbləri olan iki maqnit arasında alt və üst, göy və yer, eniş və yoxuş, zenit və nadir arasında havadan asılı olan Məhəmmədin məqbərəsi ilə özünü müqayisə etməyi çox sevərdi. Qrenquar bizim əsrdə yaşasaydı, mütləq klassisizm ilə romantizm arasında orta mövqə tutardı. Lakin 300 il yaşamaq ona qismət olmadı və mən buna çox təəssüf edirəm. Onun bizim əsrdə yaşamaması olduqca ciddi bir boşluq yaratmışdır.

Lakin buna baxmayaraq, Qrenquar yoldan keçənləri, xüsusilə də, qadınların arımda düşməyə məcbur edən ciddi bir səbəb vardı: Qrenquarın harada gəcələyəcəyini bilmirdi. Amma Qrenquar buna-dək də mahir ovçuydu.

Beləcə, Qrenquar, dalğın halda gənc qızı təqib edirdi. Qız evlərinə qayıdan camaatı və bu gün yeganə açıq dükənlər olan meyxanaların bağlandığını gördükcə, daha sürətlə addımlayıb, keçisini qovurdu.

Qrenquar öz-özünə düşündü:

– O hər halda bir yerdə gecələyəcək; qaraçı qızların ürəyi çox yumşaq olur. Kim bilir?!

Öz-özünə verdiyi bu sualın arxasında xeyli cazibəli fikirlər gizləndirdi.

Qrenquar ara-sıra, dükənlərini bağlayan şöhrətliyərin yanından keçdikcə onların söhbətlərindən bəzi şeylər eşidirdi. Bu da onun sevindirici fərziyyələrini bir anlığa pozurdu.

Qocalardan biri başqa birinə deyirdi:

– Cənab Tibo Ferniql, bilirsiniz, bu gün yaman soyuqdur!

Qrenquar bunu qışın ilk günlərindən çox gözəl bilirdi.

– Bəli, bəli, cənab Bonifas Dizom! Görəsən, bu ilki qış yənə dəmi üç il bundan qabaqkı, 1480-ci ildəki qış kimi soyuq olacaq, yəni bir qucaq odun üç suya olacaqdır.

– Cənab Tibo, hələ bu 1470-ci ilin qışının yanında heç bir şeydir. O zaman saxta Martin günündən başlayaraq uzun bir müddət davam etdi. Dəhşətli saxtalar olardı! İş o dərəcəyə çatmışdı ki, parlament mirzələri üç-cə kəlmə yazmadan qələmlərinin mürəkəbi donardı; hətta məhkəmələrdəki bütün yazı işlərini dayandırmaq istəyirdilər.

Qrenquar bir az da yol getdi. İki qonşu qadın başlarını pəncərədən bayıra çıxararaq, bir-biri ilə söhbət edirdilər. Əllərindəki şamın alovu rütubətli havada çitirdayırdı.

– Madam la-Budrak, əriniz sizə baş verən bədbəxtliyi söylədi?

– Yox, Madam Türkan, nə olmuşdur ki?

– Məhkəmə notariusu cənab Jil Qodenin atı flamandriyalılardan və onların mərasimindən ürkəkək yana tulllanmış, Selestin rahibi Filipp Avriyonu ayaqları altında özmişdir.

– Aman, siz nə danışsınız? Adı bir şöhrət atımı? Süvari əsgər atı olsaydı, yənə dörd yarıydı!

Pəncərələr yənə qapandı, ancaq Qrenquarın xəyallarının ipi qırılmışdı. Xoşbəxtlikdən onları tez tapdı və qarşısında yeriyən qaraçı qızının və Calinin sayəsində iplərin ucunu yənə bir-birinə bağladı. O bu zərif və gözəl məxluqları, onların kiçik ayaqlarını, gözəl vücud-

larını, qəşəng hərəkətlərini sevə-sevə seyr edirdi; bu iki məxluq onun xəyalında birləşərək demək olar ki bütövləşmişdi. Bəzən onlar öz ağilları və aralarında ülfət etibarilə onun nəzarətində iki gənc qıza, bəzən də hərəkətlərindəki yüngüllük, qıvrıqlıq və məharət sayəsində iki keçiyə bənzəyirdilər.

Küçələr getdikcə qaranlığa qarq olurdu. Kilsə zəngləri artıq çoxdan işıqların keçirilməsi üçün işarə vermişdi; artıq gediş-gəliş kəsilir, pəncərələrdə işıq az-az təsadüf edilirdi. Qrenquar qədim günahsız ruhlar məzarlığının əhatə edən və pişik qarşdırmış sap yumağına bənzəyən və qarışıq və dolanbac küçə və dalanlardan keçərək gənc qızı təqib edirdi.

Bir-birinə bənzəyən və hər dəfə eyni nöqtədə birləşdiyi zənn edilən bu ayrı-ayrı döngələrdə azmış Qrenquar öz-özünə:

– Bu küçələrin quruluşunda heç bir məntiq yoxdur! – dedi. Gənc qız isə bir an belə tərəddüd etmədən, əksinə, getdikcə addımlarını sürətləndirərək yeriyirdi; çox ehtimal ki, onun müəyyən məqsədi vardı. Qrenquara gəlincə, o küçələrdən birinə döndükdə, Mərkəzi bazarın qarşısındaki rüsəvayılıq dirayinin səkkiz guşəli heykəlini görməsəydi, harada olduğunu qətiyyənlə bilməzdi. Dirayin başı Verdele küçəsindəki bir pəncərədə hələ də yanan işıqla işıqlanmışdı.

Gənc qız çoxdan kimsəni onu izlədiyini başa düşmüş, bir neçə dəfə başını döndürərək, ehtiyatla ona baxmışdı; hətta bir dəfə dayanıb, çörəkçi dükəninin yarımçıq qapılarında düşünə işıqda nə başdan-ayağa diqqətlə süzmüşdü; sonra Qrenquarın Qrev meydanında gördüyü kimi yənə üz-gözünü turşudub yoluna davam etmişdi.

Qızın üz-gözünü turşutması Qrenquarı düşündürdü. Qaraçının üzündə nifrət və istehza vardı. Qrenquar başını aşağı salıb, bir az arxa verdi və yenicdən gənc qızı izləməyə başladı; lakin birdən, küçələrdən birinin tinində bir anlıq onu gözəndən itirdikdə şiddətli çığırta eşitdi və dərhal addımlarını yeyinlətdi.

Küçə büsbütün qaranlıq idi. Lakin küçənin küncündəki həzrət Məryəm heykəlinin aşağısında, çuqundan qayırmış barmaqlıqın arasında yanan qatranlı keçə parçasının işığında Qrenquar gənc qızı gördü; o, ağzını yumağına çalışan iki nəfərin əlindən var gücü ilə dartınıb qaçmağa çalışdı.

Ürkmüş zavallı keçə başını aşağı sallayıb mələyirdi.

– Dayanın, quldurlar! – Qrenquar bağırdı və cəsarətlə dəstəyə yaxınlaşdı.

Gönc qızı tutan adam üzünü ona doğru çevirdi.

Qrenquar, Kvazimodonun dəhşətli üzünü tanıdı. Qrenquar dönməz qaçmadı, donmuş halda yerində mıxlanıb qaldı.

Kvazimodo ona yaxınlaşdı, əlinin bir hərəkəti ilə onu dörd addım uzaqlığa fırlatdı və sonra gönc qızı boğça kimi qoltuğuna vuraraq, sürətlə qaranlıqda yox oldu. Yoldaşı onu təqib etdi, zavallı keçici isə acı-acı mələyərk onları dalınca qaçdı.

Zavallı qız bağırırdı:

– Qoymayın! Qoymayın! Qatillər!

Birdən, qonşu küçədə görünən bir atlının uca səsi eşidildi:

– Dayanın, quldur köpək uşağı, bir saat bu qadını buraxın!

Bu, başdan-ayağa silahlı, oliquanlı, kral qarovulunun kapitanı idi.

O, mat qalan Kvazimodonun əlindən qaraçı qızı qopardı və onu yəhərin üstünə mindirdi.

Heyrətindən kərxan, amma tez də özünə gələn qozbel ovunu yenidən qoparmaq üçün zabitin üzərinə atıldıqda, arxadan gələn on beş-on altı nəfər əlilifəngli göründü. Bunlar Paris prevosu Robeor d'Estutvillin əmri ilə şəhərdə asayışı və intizamı mühafizə etmək üçün göndərilmiş kral qarovulu idi.

Kvazimodonu əhatə edərkən tutdular və qollarını bağladılar, o barbar bağırır, ağzı köpüklənirdi. Zülmət qaranlıq olmasaydı, onun kin və qəzəbdən daha da çirkinləşmiş sifətinin bütün qarovulu qaçırda-casına heç şübhə ola bilməzdi. Lakin gecənin qaranlığı onu ən qüvvətli silahından – eybəcərliyindən məhrum etmişdi. Yoldaşı isə qarışıqlıq əsnasında qaçıb gizlənmişdi.

Gönc qaraçı qız zabitin yəhəri üzərində vüqarla oylaşmış, əllərini gönc oğlanın çiyinlərinə qoydu. Zabitin gözəlliyinə və göstərdiyi köməyə valeh olaraq bir neçə saniyə diqqətlə onun üzünə baxdı. Sonra sükutu pozdu və onsuz da məlahətli olan səsini bir az daha məlahət verərək dedi:

– Cənab zabit, sizin adınız nədir?

Zabit köksünü qabardaraq:

– Feb de Şatoper... Əmrinizə hazırım, gözəlüm – dedi.

Qız:

– Təşəkkür edirəm, – dedi.

Kapitan Feb de Şatoper bığlarını yuxarıya doğru burduğu halda, gönc qız yerə düşən bir ox kimi atın üzərindən sürüşüb ildirim sürətli yox oldu.

Kapitan Kvazimodonun qollarını kəndirli daha möhkəm bağlamağı əmr etdikdən sonra:

– Lənətə gələsən! – dedi. – Qızı öldən buraxdım.

Jandarlardan biri filosofcasına dedi:

– Nə etməli, kapitan, quş uça da, yarası burdadır.

V

UĞRUSUZLUQLAR DAVAM EDİR

Yıxıldığı zaman huşunu itirən Qrenquar küçənin küncündəki Notr-Dam heykəlinin qarşısında uzanmışdı. Yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı.

Bir müddət yarıbhiş halda qalaraq xoş xəyallara daldı. Qaraçı qızın və keçinin xoyalları Kvazimodonun sanbalı yumruğuna qədirmişdi. Lakin bu çox uzun sürmədi. Bədəninin səkiyə dəyən hissələrinin üşüdüyünü hiss etdiyi üçün ayıldı və yenə acı həyata qayıtdı.

Təəccüblə özündən soruşdu:

– Mən nə üçün bu qədər üşüyürəm? – və yalnız indi bədəninin yarisinin palçıqın içində olduğunu anladı.

– Məlun çəpəgz qozbel! – o öz-özünə söyləndi və ayağa durmaq istədi; lakin başı gicəllənir, bədəninə ağırılıq hiss edirdi. Qalxa bilmədi. Bir əlini sərbəst idarə edə bildiyini görüb, burnunu tutdu və taleyinə boyun aydı.

Uzandıqı palçıqın içində gecələməyə məhkum olduğuna tam əmin olub, öz-özünə düşünməyə başladı (zəton yataqda xəyalə dalmayıb nə edəcəkdii!). “Bu Paris palçıqı nə pis qoxuyurmuş! Görünür, bu palçıqda bir çoxlu uçucu azot duzları var. Hər halda Nikolay Flamelin və başqa kimyagərlərin rəyi belədir...”

“Kimyagər” sözü birdən-birə ona baş keşiş Klod Frollonu xatırlatdı. Qrenquar bir az bundan əvvəl onun gözləri qarşısında baş verən təcavüz səhnəsini, qaraçı qızın üzərinə iki nəfərin hücum etdiyini və bu işə Kvazimodonun yardım etdiyini xatırladı. Onun xəyalında baş keşişin hirsli və qoddar siması dumanlı şəkildə görünür.

Qrenquar: “Bu çox təəccüblü bir şeydir!” – düşündü. Bu məlumatlara əsaslanaraq, onların təməli üzərində fantastik fərziyyə, bütün filosofların qurduğu oyuncaq evi qurmağa başladı. Amma sonra yenə həqiqi həyata qayıdaraq:

– Belə yaramaz! – dedi. – Belə getsə, donacağam.

Həqiqətən, gecələmək üçün seçdiyi bu gölməçə getdikcə daha narahat yataq olurdu. Hər bir damcı Qrenquarın bədənindəki hərəkətdən bir parça ayırıb, bədəni ilə gölməçənin hərəkəti arasında onu heç də məmnun etməyən tarazlıq əmələ gətirirdi.

Bu zaman Qrenquarın müsibətinə biri də əlavə olundu. Əsrlərdən bəri Paris küçələrini ayaqlayan və "Qamen" adı ilə məşhur olan ayaqyalın, balacaboy kiçik vəhşi uşaqlar hələ uşaq olduğumuz zaman, hər axşam məktəbdən çıxdığımız zaman yalnız salvarlarımızın cırıq olmamasına görə bizi daşa basardılar. Həmin uşaqlardan ibarət bir dəstə, bu yaramaz kiçik məxlüqlər qəhqəhə və bağırışlarla Qrenquarın uzandığı küçəyə doluşdular. Onlar şəhərin gecə istirahətini pozduqlarını vəclərinə belə almırdılar. Arxalarınca murdar bir torba süüyürdülər. Geydikləri ağac ayaqqabıların taqıltısı ölümləri belə oyada bilirdi. Qrenquar isə xoşbəxtlikdən ölü deyildi, yalnız yarım-can idi, odur ki, bədənini dikəltirdi.

Uşaqlar var qüvvələrini ilə bağırtdılar:

– Ey Qenneken Dandə! Ey Jan Pensburd! Küçənin küncündə dükanı olan köhnə dəmir alverçisi qoca Yevstafi Mubon bu saat öldü. Budur onun müqəvvası, biz bu saat onu yandırıcağıq! Axı bu gün bayramdır!

Uşaqlar müqəvvanı qaranlıqda görmədikləri Qrenquarın üzünə atdılar, eyni zamanda uşaqlardan biri müqəvvadan bir çəngə küleş qoparıb alışıdırmaq üçün Notr-Dam heykəlinin qarşısındakı qondilo sari yüyürdü.

Qrenquar öz-özünə söylədi:

– Getdikcə iş çətinləşir! Əvvəlcə soyuq idi, indi isə ehtimal ki, çox isti olacaqdır.

Qrenquarın vəziyyəti təhlükəli idi: o yağışdan çıxıb yağmura düşə bilirdi. Diri-diri bişirilmək istəmə və qazanın içindən sıçrayıb çıxmaq istəyən adamın qadir ola biləcəyi fəvqəladə güclə ayağa durdu, müqəvvanı uşaqların üzünə fırladıb qaçmağa başladı.

Uşaqlar bağırışdı:

– Aman yarəb! Qoca dəmirçi xortlamışdır.

Onlar da başqa tərəfə qaçmağa başladılar. Dava meydanı küleşəpən yapılmış müqəvvanın ixtiyarında qaldı. Salməçilər Belfore pater Le-Jüj və Qorroze iddia edirlər ki, ertəsi günü yerli ruhanilər müqəvvanı böyük təntənə ilə oradan götürmüş və yaxındakı kilisə-

lərdən birinə aparmışdılar. Həmin kilisənin müşaviri Mokonseyl küçəsinin küncündəki Notr-Dam heykəlinin göstərdiyi möcüzəni ibadət edənlərə nəql edərkən 1789-cu ilə qədər özünə böyük bir gəlir mənbəyi etmişdi. Onların dediyinə görə, məşhur 1482-ci il yanvar ayının altısı gecəsi Notr-Dam heykəli şeytani aldatmaq üçün ölüm-qabağı öz ruhunu küleşin içinə gizlətmiş və onu mərhum Yevstafi Mubonun bədənindən qovmuşdu.

VI

SINQ PİYALƏ

Bizim şair bir müddət geriyə belə baxmadan, haraya getdiyini belə bilmədən, bir neçə dəfə başı ilə divarın xıncıtlarına toxunaraq, bir çox gölməçələrdən keçərək yüyürdü. Qrenquar bir neçə küçə, dönnmə və dalan qaçdı, dəhşət və qorxu içərisində əski bazarnı dolanbac yollarında dolaşdı. Nəhayət, əvvəla həddindən artıq yorulduğu, həm də qəflətən ağılına bir fikir gəldiyi üçün dayandı.

Barmağını alnına dayayaraq öz-özünə dedi:

– Cənab Pyer Qrenquar, mənə elə gəlir ki, siz dolicasinə qaçırırsınız. Sizin kiçik dəcəl uşaqlardan qorxmağınızdan daha çox onlar sizdən qorxdular. Mənə elə gəlir ki, onlar cənuba doğru qaçdıqları zaman, siz onların ağac ayaqqabılarının səsinə aydınca eşidirdiniz; buna baxmayaraq, şimala doğru qaçmağa başladınız. Burada iki şeydən biri ola bilər: əvvəla, onlar qaçıb getdilər, beləliklə, onların qorxudan atdıqları küleş sizin üçün səhərdən bəri artırdığınız gözəl bir yataq ola bilirdi; bu yatağı həzrət Məryəm onun şərafinə gözəl bir misteriya yazdığınıza görə sizi mükafatlandırmaq üçün bir möcüzə kimi göndərmişdi. İkincisi, uşaqlar qaçmamış olduqları halda, şübhə-həsiz, küleşi yandıracaqdılar və bu halda siz də həmin ocağın başında gözələcə qızına və üst-başınızı quruda bilərdiniz. Hər halda bu küleş istər ocaq, istərsə də yataq halında, sizinçin göylər tərəfindən göndərilmiş nemət idi.

– Kim bilir, bəlkə də, Mokonseyl küçəsinin küncündə heykəli olan həzrət Məryəm belə Yevstafi Mubonu yalnız bunun xatirinə öldürmüşdü. Siz isə, ingilis fransızın qarşısından qaçan kimi, sizə lazım olan şeyləri buraxaraq var gücünüzlə qaçdınız. Siz sadəcə axmaqsınız!

Qrenquar geriye dönərək ilahi nemət olan küləş yığınınu axtarmağa çalışdı, lakin təəssüf! Səyləri əbəs idi. O yenə döngə və dalanların labirintində azaraq, daqiqəbaşı tərəddüd edərək dayanırdı. Nəhayət, tamamilə azdı və başını itirdi. Səbri tükənmiş halda bağırdı:

– Lənətə gəlmiş küçələr! – dedi. – Bunları iblis öz toru kimi dolaşdırmışdır.

Bu bağırıtı onu bir qədər rahatladı; bu zaman uzun və dar bir dönmənin sonunda gördüyü işıq da cəsarətləndirdi.

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət tapdım: o yanan mənim küləşimdir. – Sonra gecənin qaranlığında gəmisinin fələkətə uğrayacağını gözləyən sükançı kimi dərin bir pərəstişkarlıqla:

– Salam olsun sənə, ey dan ulduzu! – dedi.

Amma bu sözlərin Notr-Dam heykəlinə, yoxsa küləş yığınınu aid olmasından müəllifin heç bir xəbəri yoxdur.

Qrenquar daşsız, palçıqlı bir küçəyə üzüyüxarı bir neçə addım getdikdən sonra olduqca qəribə bir şey gördü. Küçə boş deyildi; hər tərəfdə biçimsiz və qeyri müəyyən kölgələr sürünür, gecələr çobanın qaladığı ocağa saman daşıyan yöndəmsiz dozanqurdular kimi döngənin sonunda olduğu güman edilən ocağa doğru hərəkət edirdilər.

İnsana ən böyük cəsarəti verəcək bir şey varsa, o da heç bir şey itirməyəcəyini anlamasıdır. Odur ki, Qrenquar qəhrəmancasına irəliyə doğru hərəkət edirdi. Az sonra ocağa doğru sürünən müəmmal kölgələrdən birinə çatdı. Ona yaxınlaşdıqda dal ayaqları qoparılmış çəyirtkə kimi əlləri üzərində tullana-tullana yeriyən ayaqsız və zavallı bir çolaq olduğunu gördü. Bu insan sifətində olan hörmətçəyin yanından keçərkən Qrenquar ispanca yarıqlı bir səs eşitdi:

– Məsih eşşinə, sədəqə verin, sinyor!

Qrenquar öz-özünə:

– Sənin dediyindən bir şey başa düşürəmsə, ikimizi də şeytan aparsın!

Qrenquar bu sürünən kölgələrin birini də seyr etməyə başladı. Bu da çolaq idi, qolları belə yox idi. Həm də o dərəcədə şikəst idi ki, üzərində dayandığı qoltuq ağacları və əsarlardan ibarət olan mürəkkəb sistem onu səyyar çatıya bənzədirdi. Yüksək və klassik təşəbhələr həvəskarı olan Qrenquar xəyalında onu Vulkanın canlı üçayağına bənzətdi.

Bu üçayaq canlı da Qrenquarı görəndə kimi papağını çıxarıb bərbər ləyoni kimi Qrenquarın çənəsinin altına uzadaraq ispanca uca səslə bağırdı:

– Cənab kavalər, yoxsula bir çörək pulu verin!

Qrenquar öz-özünə:

– Görünür, – dedi, – bu da nəşə istəyir. Ancaq hansı dildə danışdığını Allah bilir. Nə danışdığını özü başa düşürsə, hər halda mənədən daha xoşbəxtdir.

Birdən Qrenquarın fikri yayındı, əlilə əlinə vuraraq:

– Yaxşı yadıma düşdü! – dedi. – Görəsən, bunlar nə üçün səhərdən: “Esmeralda, Esmeralda!” – deyər bağırırdılar.

O, addımlarını yeyinlətmək istədikdə yenə nəşə qabağını kəsdi. Qarşısındakı xırda boylu, saqqallı, kor bir yəhudi idi; onu yekə bir it yedəyində dartdı, əlindəki əsasını qayıq küroyi kimi ətrafında fırladaraq macar şivəsilə qarışıq latınca fısıldadı:

– Sədəqə lütf edin!

Pyer Qrenquar dedi:

– Şükür Allaha, bir nəfər insan dili bilən tapıldı. Mənim üzümə olduqca mərhəmətli görünmüş olmalıdır ki, onlar cibimdə quru çörək belə olmamasına baxmayaraq, mənədən sədəqə istəyirlər! – Sonra kora müraciətlə sözüənə davam etdi: – Mən son köynəyimi keçən həftə satdım, yaxud sizin yalnız Ciceronun dilini başa düşdüyünüzü nəzərə alaraq söyləyə bilərəm:

Vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam.

Bu cümləni söylədikdən sonra, Qrenquar arxasını kora çevirdi və yoluna davam etdi. Lakin kor da sürətlə onun ardınca gəlməyə başladı. Bu zaman qolsuz da, əyriqəç da, bütün bu topal və şil adamlar qoltuq ağaclarını və əllərindəki əsalarını taqqıldadaraq, onu hər tərəfdən əhatə etdilər. Zavallı Qrenquarı təqib edərək, ağız-ağıza verib oxudular:

– Sədəqə verin! Bir parça çörək sədəqə verin!

Kor xüsusi olaraq səsini ucaltdıb, nəğmə oxuyurmuş kimi təkrar edirdi:

– Bir par-ça-a çö-ö-rək!

Qrenquar qulaqlarını əlləri ilə qapamağa çalışaraq bağırdı:

– Bu həqiqi bir Babil hörcəmreliyidir! – və qaçmağa başladı; lakin kor da, ayaqsız da, qolsuz da – hamısı onun arxasınca qaçmağa başladılar.

Qrenquar irəlİYə getdikcə, onun ətrafında qaynaşan korların, topalların, qolsuzların, bədəni yara tökmüş xəstələrin sayı getdikcə artırdı; evin qapılarında, qonşu küçələrdən, zirzəmilərdən – hər yerdən çıxaraq onu əhatə edirdilər, bunların hamısı bağırır, böyürür, mələyir, bir-birini itələyir, fıxırır, yağışdan sonrakı selikli böcəklər kimi, palçıqın içində çırpınaraq, ocağa doğru yüyürdülər.

Hələ də əl çökilməyib, təqib edilən Qrenquarın özü belə bu hadisənin nə ilə bitəcəyini anlamırdı; bu orijinal camaatın arasında pərişan vəziyyətdə yüyürək, axsaqların yanından, əyri qiçlərin üzərindən keçir, dəniz xərçəngləri yığına rast gəlmiş ingilis donanması kimi eybəcərlik yuvasının arasından keçməyə çalışırdı. O, gəriyə dönmək istəyirdi, lakin gecikmişdi: bütün bu güruh onun arxasında möhkəm bir divar çəkmişdi və bu divardan adlamaq keçmək mümkün deyildi. Bir tərəfdən bu amansız dalğa, digər tərəfdən də qorxu və birdən-birə başının gicəllənməsi onu irəlİYə doğru itələyirdi; hər şey ona qorxunc bir rəyā kimi görünürdü. İrəli getməkdən başqa çarəsi qalmamışdı.

Nəhayət, küçənin sonuna çatdı. Küçə geniş bir meydana çıxırdı. Bu meydana gecenin qatı qaranlıq arasında minlərcə işıq görünürdü. Qrenquar ayaqlarının sürəti sayəsində ondan kabus kimi əl çəkməyən bu üç topaldan qaça biləcəyinə ümid bəsləyərək yüyürdü.

Birdən topal əlindəki qoltuq ağaclarını bir kənara atdı və: “Ey insancıq, hara qaçırsan?” – dəyə bağıraraq Paris gəmenlərinin belə qıbtə edəcəyi sürətlə onun dalınca yüyürməyə başladı. Beliyəri isə vücudunu dikəldərək ayağa durdu və başındakı şlyapasını götürüb Qrenquarın başına basdı. Kor isə parlayan gözləri ilə onun gözlərinin içinə baxdı.

Zavallı şair qorxmış halda bağıraraq:

– Mən haradayam? – dedi.

Dördüncü kabus əvvəlkilərə yaxınlaşaraq cavab verdi:

– Məcəzələr Sarayında!

– Həqiqətən, burada qərİbə möcüzələr baş verir. – Qrenquar mızıldandı. – Burada korların gözləri açılır, topallar yüyürməyə başlayırlar. Bəs bunlara nicat verən haradadır?

Qrenquarın yanındakılar məsum səsle gülüşdülər. Zavallı şair ətrafa boylandı. O həqiqətən Məcəzələr Sarayı deyilən bir yerdə idi; gecenin gec vaxtında heç bir namuslu adam anadan doğulduğu gündən bəri bu sehrli yerə gəlib çıxmamışdı; təsadüfən buraya gələn

polislər və möhkəmə məmurları burada izsiz-tozsuz qeyb olurdular; hər gecə bu oğurlar bataqlığının, Parisin simasındakı bu iyronc yaranın içinə, bu nəcis quyusuna bütün şəhərin dilənçiləri, bütün Paris səfilləri və quldurları doluşar, səhər təzədən isə yenə oradan Parisin hər bir yerinə yayıldılar. Axşamlar Paris əhalisinin bütün avara və müfləxorları öz olvarını bu qorxunc yuvaya daşıyardılar; bura yalançılar və hiyləgörlər xəstəxanası idi; burada qaraçılara, kilsədən qovulmuş keşişlərə, məkəbdən çıxarılmış tələbələrə, alman, ispan, İtalyan və bir çox digər millətlərə, xristian, İslam, yəhudi, bütperəst və bu kimi bir çox dnlərə mənsub olan quldurlara rast gəlmək mümkün idi. Bunların hamısı bədənlərindəki yaralarını qəsdən daha da eşərək, gündüzlər sədəqə istəyir, gecələr isə qarətə məşğul olurdular; bir sözlə, bura böyük bir paltar dolabı idi; Paris küçələrində qarətçilər, fahişələr və qatillər tərəfindən oynanılan və sonu olmayan komediyanın oyunçuları paltarlarını burada geyinib, burada da soyunurdular.

Bura geniş və daşla pis döşənməmiş bir meydan idi; zətən, o zamanın bütün meydanları bu halda idi. Meydanın müxtəlif yerlərində ocaqlar qalanmışdı, ocaqların ətrafında qərİbə-qərİbə kölgələr qaynaşırdı. Onlar müxtəlif hərəkətlər edir, bağırır, hayqırırdılar; qəh-qəhə səsləri, qadın söyüşmələri, uşaq ağlaması eşidilirdi. Ocaqların işığında qabaran qollar və başlar minlərcə qərİbə hərəkətlər edirdilər. Ara-sıra ocağın şöləsilə işıqlanmış yerdə kölgə görünürdü; bu kölgənin insan, yoxsa köpek olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildi. Kişiyə qadın arasında, insanla heyvan arasındakı bütün fərqlər bu şeytanlar və cadugarlar yığıncağında silinib qeyb olur, hər şey iyronc bir yığın halında birləşib, eybəcər bir vəhdət əmələ gəlirdi.

Qrenquar pərişan olduğuna baxmayaraq, ocaqların xəlifcə titrəyən işığında bu böyük meydanın ətrafındakı əski və çirkin evlərin qarantlıq kölgələrini gördü; öyülmüş, soyulmuş, fəsadları kif basmış, bir və ya iki işıqlı pəncərəsi olan bu evlər qarantlıqda bir cərgəyə düzülərək qımlıdan gözlərilə yığıncağa baxan qasqabaqlı, çirkin, və böyük qoca qarı başlarına bənzəyirdi.

Bura onun tanımadığı məchul, eşidilməmiş, uyğunsuz, sürünən, qaynayan, qorxunc və tamamilə yeni bir ələm idi.

Qrenquar özünü büsbütün itirmişdi. Üç nəfər dilənçi kəlbətin kimi ondan yapışmış, ətrafında mələşən və hürən bir dəstə dilənçi onu

büsbütün susdurmuşdu. Bədbəxt Qrenquar bu axşam sənəbe olub-olmadığını xatırlamağa çalışırdı. Lakin bütün söyləri əbəsi idi. Hafizə və düşüncələrinin ipi qırılmışdı; gördükləri ilə hiss etdikləri arasında tərəddüd edərək, hər şeyə şübhəli nəzərlə baxır, höll edibə bilməyən bu məsələlər üzərində baş sındırırdı:

– Əgər mən mövcudamsa, demək, bütün bu gördüklərim həqiqətdir? Əgər bu həqiqətdirsə, mən mövcudam, ya yox?

Bu halda, onu ohatə edən və bar-bar bağırən camaatın arasından aydın bir səs eşidildi:

– Onu kralımızın yanına apar! Onu kralımızın yanına apar! Qrenquar öz-özünə söylənərək:

– Ya Məryəm! – dedi, – burada da kral varmış! Əminəm ki, o, keçədir!

Kütlə bir-birinə qarışaraq təkrar edirdi:

– Kralın hüzuruna, kralın hüzuruna!

Onu darta-darta haraya isə apardılar. Hər kəs onun ötəyindən yapışmağa soy edirdi. Lakin birinci yanaşmış üç dilənçi onu buraxmır və başqalarının ölündən dartaaraq bağırırdılar:

– O bizimidir, o bizimidir!

Zavallı şairin onsuz da köhnəlmiş bürüncəyi bu dartaardta büsbütün məhv oldu.

Bu dəhşətli meydandan keçəndə hiss etdi ki, yavaş-yavaş ağıl yerinə gəlir; bir neçə addım atar-atmaz artıq ətrafındakı hər şeyi anladı; yavaş-yavaş onu ohatə edən mühitə alışmağa başladı. İlk dəqiqələrdə onun şair təxəyyülü, yaxud da tamamilə başqa bir şey, yəni boş mədəsindən qalxan buxar ətrafı dumanlandıraraq onu ohatə edən hər şeyin üzərinə pərdə çəkmiş, dəhşətdən başqa nəşə görməsinə mane olmuşdu. Bu dəhşət hər şeyin şəklini itirir, yaxud böyüdüür, iyənə bir hala salır, qorxunc bir yığına bənzədir, hər şeyi şəraba, insanları isə kabusa döndərirdi. İndisə ətrafındakı həqiqi həyat göründü. Bu həqiqət istər-istəməz gözlərinə görünür, az qala ayağının altına girirdi; bu həqiqi həyat onun əvvəl yaratdığı qorxunc xəyalını yavaş-yavaş puç edirdi. Çox keçmədi ki, Qrenquar Stiks dalğaları üzərində deyil, palçıq içində yeridiyini, ətrafındakıların şeytan deyil, quldur olduqlarını, ortalıqda ruh deyil, sadəcə olaraq həyat olduğunu anladı. Çünki bu kimi hadisələrdə quldurla namuslu bir adam arasında qiymətli vasitə olan pul kisəsi yox idi. Nəhayət, ətrafındakı bu dəlixanaya böyük soyuqqanlıqla baxdıqdan sonra,

cadugörələrin məclisində deyil, bəlkə də sadəcə bir meyhanada olduğunu anladı.

Həqiqətən, Məcəzələr Sarayı deyilən bu yer meyhanadan başqa bir şey deyil idi. Lakin bu meyxana quldurlar və qaçaqlar meyxanası idi.

Cir-cındırlı mühafizə dəstəsi, nəhayət, onu aparıb lazımı yerə çatdırdığı zaman, gözələrinin qarşısında canlanan tamaşa onu şəri ələminə, hətta, cəhənnəm şəri ələminə belə qaytarmaq iqtidarında deyildi. Bu yer yalnız adı və qaba bir meyxana idi. Əgər bu hadisə on beşinci əsrdə olmasaydı, Qrenquarın Mikel-Anjelodan Qalloya qədər endiyini qoti surətdə söyləyə bilərdik.

Böyük, yuvarlaq sal daş üzərində qalanmış və ələvli dillərlə üstü boş sacayağın domirlərini qıpqırmızı qızartmış böyük bir ocağın ətrafına səliqəsizcəsinə bir neçə əski masa düzülüşdü; ilk baxışdan heç bir həndəsi gözün bunları bir-birinə uyğun düzmək, yaxud da heç olmasa küncələrini bir-birinə uyğun şəkildə qoymaq üçün nəzər salmadığı aydınca görünürdü. Masaların üzərində şərab, yaxud ağ pivə bardaqları vardı, bunların ətrafında isə şərabdən və ocağın hərətindən qıpqırmızı qızartmış və eys-ışrətə məşğul olan çoxlu adam görünürdü. Şən üzlü və yekəqarın bir kişi gurultu salaraq, açıqdən-açığa, ehtimal ki, çox da xoş əxlaq malik olmayan şərman bir qadını qucaqlayıv və öpürdü. Bu adam qalxın bir əsgərə, fit çala-çala öz yalançı yarasının sarığını açan və səhərdən bəri yüzlərcə tənziyə sarınmış sağlam və qüvvətli ayağın düzəldən oyunbaza bənzəyirdi. Əslində isə bu adam hər səhər öküç qanı və filbahar çiçəyi ilə özünə yaralı ayaq düzəldən fırıldaqçıydı. Ondən iki masa uzaqlıqda zəvvar paltarında başqa bir fırıldaqçı oturmuşdu; öyrəndiyi kədərli bir nəğməni unutmamaq üçün təkrar etdiyi görünürdü. Bir az o tərəfdə gənc bir oğlan keçmiş drasun əsgərindən yalandan qışş ələmək dərsi alırdı; həmin drasun sabun qırığını çeynəmək kimi olduqca sadə bir üsulla ağzından köpük çıxarmağın mümkün olduğunu öyrədirdi. Onun yanında oturmuş vodyanka xəstəliyindən əziyyət çəkən biri qarnını boyaldığından qorşu mərasim yanında həmin axşam oğurlanmış bir uşaq üstündə mübahisə edən dörd, ya beş nəfər oğru burunlarını əlləri ilə tutmağa məcbur oldu.

Onu qeyd edim ki, bütün bu çirkin adətlər iki əsr sonra, Sovalm söylədiyi kimi, kral sarayına çox əyləncəli görünmüş; krala kef vermək üçün kiçik Burbon sarayında səhnədə göstərilmiş və dörd

hissodən ibarət olan "Gecə" baletinin müqəddiməsini təşkil etmişdi. 1653-cü ildə yaşamış adamlardan biri ölavə edir ki: "Möcüzələr Sarayının hongamələri heç zaman bu qədər müvəffəqiyyətlə göstərilməmişdi. Benserad belə bu münasibətlə gözəl şeirlər yazmışdı".

Hər tərəfdən uca qəhqəhə səsləri, nalayiq nəğmələr eşidilirdi. Heç kəs yanındakı dinləmir, özü üçün mahni oxuyur, ara-sıra söyüş və hədyanlar yağdırırdı. Bəziləri şorab piyalələrini bir-birinə toqquşdurur və bu toqquşmalarda bir-birilə savaşımağa başlayaraq, piyalələri sındırır, şorab cındırlarının üzərinə axıb-tökülürdü. İri bir köpək ocağa hərdü; uşaqlar da bu eys-ışrətdə iştirak edir, təzəcə oğurlanmış uşaqsə bar-bar bağırırdı. Dörd yanında bir uşaq ayaqlarını havada oynadaraq və çənəsini masanın üzərinə dirəyərək dalğın-dalğın düşündürdü. Üçüncü bir uşaq vüqarlı görkəmdə əriməkdə olan şamın piyini masanın üzərinə yaxırdı. Nəhayət, dördüncü uşaq palçıqın içində dizi üstə oturub, var gücü ilə əlindəki kirəmit parçasını qazana vurur, Stradivariusun belə özündən getməsinə belə səbəb ola biləcək qəribə səslər çıxarırdı.

Ocağın yanına ağziüstə qoyulmuş çəlləyin üzərində bir dilənçi öyloşmişdi. Bu çəllək kralın taxtı, dilənçi isə bu qəribə səltənətin kralı idi.

Qrenquarı tutmuş üç dilənçi onu çəlləyin yanına apardı. Birdən ətraf sükət çökdü, yalnız uşaq yenə də əlindəki kirəmitlə qazanı döyöcləyirdi. Qrenquar nə başını qaldırmağa, nə də nəfəs almağa cürət etmirdi.

Onu götürmüş adamlardan biri:

– Ey, insancıq, papağımı çıxarsana! – dedi. Qrenquar bu sözlərin nə olduğunu başa düşənədək başqa bir dilənçi onun papağını başından qopardı. Qrenquarın papağı çox köhnə olsa da, hər halda onu günəşdən və yağışdan bir qədər qoruya bilərdi. Qrenquar yalnız ah çəkdi.

Bu zaman taxtında öyloşmüş kral soruşdu:

– Bu haramzada kimdir?

Qrenquar diksindi. Bu səs bir qədər təhdidlə guruldasa da, ona başqa bir səsi xatırlatdı; həmin səs bu gün onun misteriyasına ilk zərbəni endirmiş və xırıtılı səslə bitün salona bağırmışdı: "Məsih eşqinə, sədəqə verin!" Qrenquar başını qaldırmağa qərar verdi: onun qarşısındakı həqiqətən Klopen Trulyefu idi.

Klopen Trulyefu taxtda öyləşsə də, cındırlarını tərk etməmişdi, yalnız əlinin üzərindəki iyirəncə yara yox olmuşdu. Əlində xam qayıtdan qamçı vardı; belə qamçı camaatı qovalayan şəhər qarovulçularının əlində olur; Klopen Trulyefunun başında yuxarısı qapalı, yuvarlaq bir şey vardı; bunun uşaq papağı, yoxsa tac olduğunu müəyyənəşdirmək çətin məsələydi. Doğrusu, hər ikisinə bənzəyirdi.

Qrenquar bu güruhun kralı olan nifrət etdiyi bu dilənçini tanıdıqda özü də bilmədən bir az ürəklandı:

– Cənab... – dedi. – Monsenyor... Ser... Sizi necə adlandıрмаğı əmr edirsiniz? – saymağa başladığı rütbələri davam etməyi, yaxud dayanmağı, yuxarıdan-aşağıya, yaxud aşağıdan-yuxarı sadalamaq lazım gəldiyini özü belə bilmədən soruşdu.

– Fərqi yoxdur, nə cür istəyirsən çağır! İstəyirsən monsenyor, istəyirsən ser, yaxud sadəcə yoldaş de, amma bir az tez ol. Sən özünü müdafiə etmək üçün nə deyə bilərsən?

Qrenquar öz-özünə: "Özümü müdafiə etmək? – dedi. – Bu heç də mənim xoşuma gəlmir".

Bundan sonra Qrenquar dili dolaşa-dolaşa danışmağa başladı:

– Mən həmin adamam ki, bu gün səhər tezdən...

– Zəhrimar olsun! – Klopen onun sözünü kəsdi. – Ay axmaq, səndən yalnız adını soruşurlar, başqa bir şey soruşan yoxdur. Mənə bax, sən üç böyük və qüdrətli hökmdarın hüzurundasən: əvvəla mənim, oğrular səltənətinin baş hökmdarı Klopen Trulyefunun; sonra isə Misir və qaraçılar hersoqu Matvey Quniadi Spiqalinin; bu orada başsarıqlı oturan sarıbənzil qocadır. Nəhayət, üçüncü hökmdar Qalileya padşahı Gilyom Russodur; bu həmin şışman adamdır ki, yaramaz bir qadınla məşğul olduğu üçün bizi dinləmək belə istəmir. Biz səni mühakimə edənlərik. Sən cibgir olmadığın halda cibgirtlər səltənətinə daxil olmasan və bununla bizim şəhərimizin imtiyazlarını pozmuşsan. Əgər sən oğrular, hiyləgərlər, quldurlar, səfillər, yaxud heç olmasa, dilənçilər itifaqına mənsub olduğunu sübut edə bilməsən, bil ki, böyük bir cozaya düşər olacaqsan. De görək, sən bu zümrələrdən birinə mənsubsan? Özünə bəraət qazandırmaq üçün çalış, nəyə haqqın olduğunu söylə!

Qrenquar dedi:

– Təəssüf! Mən bu şərəfə layiq deyiləm... mən yalnız bir müəllifəm...

Trulyefu onu danışmağa belə qoymayaraq, sözünü kəsdi:

– Yetər! Sən bu saat dar ağacına çəkiləcəksən! Cənab vətəndaşlar, namuslu vətəndaşlar, bu sadə bir şeydir: siz öz yerinizdə bizimlə nə cür rəftar edirsiniz, biz də öz içrimizdə sizinlə elə rəftar edirik. Siz səfilləri nə cür qanunlarla mühakimə edirsinizsə, səfillər də sizi eyni qanunlarla mühakimə edir. Əgər bu sizin xoşunuza gəlmirsə, qəbahət bizdə deyildir. Ara-sıra kəndir xaltanı arasında namuslu bir adamın da sifəti görünməlidir: bu hal homin xaltanı daha da şərəfləndirər. Belə, dostum, tez ol! Əynindəki cür-cındırlarını orada oturan xanımlara payla! Bizim uşaqlar ləzzət alsınlar deyə mən səni asdırmağım əmr edəyəm, sən də hələlik kiseni onlara ver: heç olmasa içməyə bir şeyləri olar. Əgər sən, sizin yerlərdə Allaha ibadət deyilən şeyi icra etmək istəyirsənsə, buyur, həmin daxmaya daxil ol; orada sən bir az bundan əvvəl başqa şeylərlə bərabər kilsədən oğurlanmış olan mehrabı tapa bilərsən. Sənə dörd doqquq möhlət verilir.

Bu nitq heç də təsəlliverici bir şey deyildi.

Qalileya padşahı bağırdı:

– Mərhabə, Klopen Trulıyefu! Vallah mərhabə! – və heyrotindən əlindəki piyaləni masaya vurub sındırdı; bu cür moizəni müqəddəs papa həzrətləri belə söyləyə bilməzdi.

Qrenquar sakit bir səslə (nə cür oldusa o, tamamilə soyuqqanlılıqla və gur səslə) danışmağa başladı:

– Krallar və hökmdarlar! Ehtimal ki, siz çox yanılırsınız. Mənim adım Pyer Qrenquardır. Mən şairəm. Mən bu gün səhər məhkəməsinin böyük salonunda tamaşaya qoyulan həmin misteriyanın müəllifiyəm.

Klopen:

– Belə söylə, demək o sənsənmiş! – dedi. – Bəs necə! Bəs necə! Mən özüm bu gün orada idim. Lakin, yoldaş, bura bax! Sən necə xəyal edirsən, səhər tezdən doyunca bizim zəhləmizi tökdüyün halda bu axşam səni asmayacağımı zənn edirsən? Söylə, sən nə fikirdəsen?

Qrenquar: “İşlər xarəbdir”, – düşündü, lakin yenə son vasitəyə müraciət etdi, – sözlünü davam edərek:

– Mən şairlərin nə üçün sizin şərfəli ittifaqınıza daxil edilmədiyini anlamıram. Axır Ezop bir səfil idi. Homer – dilənçi idi, Merkuri isə oğurların Allahı olmuşdur...

Klopen onun sözünü kəsərək:

– Sən yenə orada nə çərilənməyə başlamısan! – dedi. – Buyur dar ağacına, iş qurtarsın getsin!

Qrenquar həyatını addımbaaddım müdafiə etməyə qərar verərək etiraz etdi:

– Şərəfətli ağam, bağışlayın, məsələ danışmağa layiq bir məsələdir... Gözləyin... bir doqquq gözləyin, sözlümü dinləmədən məni asmağım arzu etməsəniz, deyilmi?

Zavallımın səsinə həqiqətən ətrafındakı gurultu batırırdı. Balaca uşaq getdikcə qızışaraq daha bərkdən qazanı tiqıldadırdı. Qoca bir qarının sacayağın üzərinə qoyduğu piyqabı isə amansızcasına çatırdayaraq buğlamırdı.

Klopen Trulıyefu, Misir hersoqu və Qalileya hökmdarı ilə məsləhətləşmək istədi. Qalileya hökmdarı tamam sərxoş idi. Bundan sonra Klopen: “Sükut!” – deyə bağırdı. Boş qazança və piyqabı onun əmrini dinləməyərək öz duetlərini oxumağa davam etdikləri üçün, çəlləyin üzərindən sıçrayıb bir ayağı ilə qazanı, o biri ayağı ilə piyqabını fırlatdı. Qazan uşaqla bərabər on addım gəriyə düşdü, piyqabı isə ocağın üstünə aşdı. Bundan sonra Klopen Trulıyefu nə uşağın ağlamasına, nə də gözləmədiyi halda şamdan məhrum olan qoca qarının sakit mırılıtsına heç bir əhəmiyyət verməyərək, yenə böyük bir vüqarla öz taxtdına oyləşdi.

Klopenin işarəsilə bu qərübə padşahlığın bütün məmurları onun ətrafında nal şəklində toplaşdı; Qrenquar bunların ortasında dayanaraq öz həyatını xilas etməyə hazırlaşdı. Bu əski-üsküdən, cırcırdıdan, baltalardan, yaballardan, bir-birinə dolayan ayaqlardan, çılpaq və yoğun qollardan, mənasız və tutqun gic simalardan ibarət bir yarımdairəydi. Bu güruhun ortasında olan Klopen Trulıyefu həmin məclisin sədri, təbəələrinin kralı kimi çəlləyin üzərində oturması, həyvanı simasına nəcib rəng verən gözlərinin vəhşi parıltısı, qəddar, lovgə görünüşü ilə nəzəri cəlb edirdi: o, donuz başları arasındakı qaban başına bənzəyirdi.

Qabarlı əli ilə çirkin çənösini tumarlayaraq Qrenquara müraciət etdi və dedi:

– Mənə bax! Mən səni asmamaq üçün heç bir səbəb görmürəm. Doğrudur, bu sənin xoşuna gəlmir – səni başa düşmək olar: namuslu adamlar bu cür şeylərə adət etməyiblər. Siz şəhərlilər buna öyrəşməmişiz, kim bilir, nə düşünürsünüz! Lakin hər halda bilməlisən: biz sənin pisliyini istəmirik. Bu çətinlikdən qurtulmaq üçün mən səni olduqca sadə bir şey təklif edə bilərəm: bizimlə birləş.

Bu təklifin Qrenquara necə təsir bağışladığını təsəvvür edə bilərsiniz. O artıq özünü məhv olmuş sayırdı, amma birdən-birə qarşısında ümid işığı parlamışdı. O böyük ehtirasla bu ümidin etəyindən yapışdı.

– Əlbəttə, məmnuniyyətlə razıyam, – cavab verdi.

Klopen sözüne davam edərək:

– Sən xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razı olursanmı? – dedi.

Qrenquar cavab verdi:

– Bəli, xırda cibgirlər sırasına daxil olmağa razıyam.

– Sən özünü azad vətəndaşlar icmasınının bir üzvü sayırsanmı?

– Bəli, mən özümü azad vətəndaşlar icmasınının üzvü sayıram.

– Bizim səltənətimizin təbəəsi olursan, deyilmi?

– Bəli, sizin səltənətinizin təbəəsi oluram.

– Sərsəri olursan, deyilmi?

– Bəli, sərsəri oluram.

– Canla-başlamı?

– Canla-başla.

Bu zaman kral dedi:

– Buna baxmayaraq, sən yenə də asılacaqsan.

– Bələ də iş olar! – şair yalnız bunu söyləyə bildi.

Klopen halını pozmadan sözüne davam etdi:

– Yalnız bir fərq var, – dedi, – bir az sonra asılacaqsan. Həm də böyük bir təntənəylə, şanlı Paris şəhərinin hesabına, gözəl, daşdan qayrılmış dar ağacından və namuslu insanlar tərəfindən asılacaqsan. Hər halda bu da bir təsəllidir.

Qrenquar cavab verdi:

– Tamamilə doğru buyursunuz.

– Burada sən üçün başqa mənfəətlər də var. “Azad vətəndaş” olduğun üçün, küçələri təmizləməyəcək, işıq yandırmayacaq, yoxsulların xeyrinə heç bir vergi verməyəcəksən, halbuki bütün başqa parislilər bunu etməyə məcburdurlar.

Şair cavab verdi:

– Siz deyin olsun, mən razıyam. Mən sərsəri, cibgir, “azad vətəndaş”, bir sözlə, hər şey, nə istərsəniz olmağa hazırım. Bunu da sizə söyləyə bilərəm ki, mən daha çoxdan bu sənətlərin sahibi olmuşam, çünki mən bir filosofam; sizə də gözələcə məlumdur ki, hər şey filosofdan doğar.

Trüfyefu qaşlarını çataraq:

– Dostum, sən məni nə zənn edirsən? – dedi, – sən nə boş-boş çərənləyirsən! Mən yəhudi dilini başa düşmürəm, zətən bu bizim sənətimiz üçün tamamilə artıq bir şeydir. Mən artıq oğurluq belə etmirəm, – bir az yuxarıya qalx, mən adam öldürürəm. Mən cibgir deyiləm, qatiləm, anladınmı?

Qrenquar acıqlı və qırıq bir səsle söylənilmis bu sözlərin arasına bir neçə üzr kolması daxil etməyə çalışdı.

– Şərafətli ağam, bağışlayın, – dedi, – bu yəhudi dilində deyil, latıncadır.

Klopen getdikcə daha da qızışaraq bağırdı:

– Mən sənə yəhudi olmadığımı söyləyirəm. Vay səni, məlun yəhudi! Bu saat əmr edərəm, odur, orada sənənin yanında dayanmış zavallı alverçi yəhudi ilə birlikdə səni dar ağacından asımlar. Mən o yəhudinin hazırladığı saxta pulları boğazına bağlayıb, dar ağacından asılmış halda görmək arzusunda deyiləm.

Bu sözlərlə Klopen barmağını bir az bundan əvvəl Qrenquara “Sədəqə lütf edin” söyləyən kiçikboylu, saqqallı, macar yəhudisinə doğru uzatdı; bu yəhudi fransızca başa düşmədiyindən, hirsli hökmdarın qəzəbinə səbəb olduğunu anlamayaraq təəccüblə baxırdı.

Lakin Klopen yavaş-yavaş sakit olmağa başladı və nəhayət, bizim şairo dedi:

– Vay səni, yaramaz, demək, bizim aramızda yaşamaq istəyirsən?

Şair cavab verdi:

– Buna heç bir şübhə ola bilməz!

Klopen hirsle:

– Arzu etmək kafi deyil, – dedi, – təkcə arzu etməklə adama libas tikilməz, arzu yalnız cənnətə vasil olmaq üçün yaraya bilər; cənnətə oğurluq isə – tamamilə bir-birine zidd olan şeylərdir. Bizim mühtimimizə qəbul edilmək şərafinə nail olmaq üçün, sən nəyə layiq olduğun isbat etməlisən. Buyur, bu müqəvəni yoxla görüm.

Qrenquar cavab verdi:

– Nə əmr etsəniz, yoxlamağa hazırım!

Klopenin işarəsi ilə, bir neçə cibgir camaatdan ayrıldı və bir neçə dəqiqə sonra dallarınca bir şeyi sürüyə-sürüyə goldilər. Gotirdikləri şey iki dirokdən ibarət idi, uclarına da iki kürək bitişdirilmişdi. Kürəklər torpağa sancıldıqda diroklər dik dayanırdı. Diroklərin üst uclarının üzərinə bir ağac qoydular, beləcə, gözəl görünüşlü və

səyyar bir dar ağacı omələ götürüldü. Bir anda hazır olan dar ağacı Qrenquarın heyrətinə səbəb oldu. Burada hər şey yerində idi. Kəndir belə üstdəki ağacdən gözəl şəkildə sallanırdı.

Qrenquar bir az narahat olaraq öz-özünə:

– Onlar bunu nə üçün düzəldirdilər? – dedi. Lakin bu zaman eşidilən zınqırov səsi, onun diqqətini başqa bir şeyə cəlb etdi. Kəndirdən quşları qorxutmaq üçün istifadə olunan qırmızı bir paltar geyindirilmiş bir müqəvvanı asmağa başladılar. Müqəvvanın üzərindən o qədər zınqırov asmışdılar ki, bunlarla otuzadək ispan qatırını bəzəmək olardı. Zınqırovlar kəndirin tərənması bitincəyə qədər səsləndilər.

Klopen müqəvvanın altındakı köhnə sınıq-salxaq skamyanı Qrenquara göstərərək:

– Onun üzərinə çıx! – dedi.

Qrenquar cəsarət edərək:

– Amma, – dedi, – mən onun üzərinə çıxsam, boynumu sındıra bilərəm, sizin skamyanız Marsialın beytləri kimi axsayır. Onun bir misrasının ölçüsü – heksametr, o biri isə pentametrdir.

Klopen onun üzərinə bağıraraq:

– Sənə çıx deyirəm! – dedi.

Qrenquar silkələnən skamyanın üzərinə çıxdı və bir qədər soyətdikdən sonra, nəhayət, onun üzərində müvazinat yarada bildi.

Trulyefu sözünə davam etdi:

– İndi isə sağ ayağını sol ayağının dalına keçir və sol ayağının barmaqları üzərində dur.

Qrenquar dedi:

– Əlahəzrət, siz mütləq mənim boynumun sınmasını istəyirsiniz?

Klopen çiyinlərini oynadaraq:

– Mənə bax, dostum, – dedi, – sən doğrudan da lap həddindən artıq boşboğazlıq edirsən. Mən məsələni iki sözlə sənə izah edə bilərəm. Söylədiyim kimi, sən sol ayağının barmaqları üzərində qalxırsan və əlin müqəvvanın cibinə çatır; onun cibini yoxlayır və oradakı kəsni çıxararsan. Əgər bunu edərkən bir zınqırov belə cıncıldamasa, demək, sən cibgir olmağa layiqsən. Bundan sonra isə səni bir həftə ərzində yaxşıca döyəcləmək qalır.

Qrenquar dedi:

– Səy edərəm. Birdən zınqırovlar səslənməyə başladı?

– O zaman asılacaqsan, anladımı?

Qrenquar cavab verdi:

– Heç bir şey anlamadım.

– Elə isə bir dəfə də qulaq as. Sən müqəvvanı qurdalayır və cibindəki kəsni çıxararsan; əgər bu əməliyyat əsnasında zınqırovlardan biri belə səslənsə, sən asılmalı olacaqsan. İndi başa düşdümü?

Qrenquar dedi:

– Yaxşı, başa düşdüm! Bəs sonra?

– Əgər bir zınqırov belə səslənmədən kəsni çıxara bilsən, cibgir olacaqsan və bir həftə ərzində döyülecəksən. İndi aydındır?

– Yox, şərəfli ağam, hələ hər şey aydın deyil – dedi. – Mənim burada qazancım nədir: müvəffəq olmasam asılacağam, müvəffəq olsam – döyülecəyəm?

Klopen bağırdı:

– Bəs cibgirdür ittifaqına qəbul olunmaq sənə üçün heç bir şeydir? Biz səni, sənə mənfəəti olduğu üçün döyəcəyik; sən döyülməyə adət etməlisən.

Şair cavab verdi:

– Sizdən çox razıyam!

Klopen ayağı ilə çəllöyün üzərinə elə vurdu ki, gurultu bütün meydana yayıldı.

– Yaxşı, tez ol! – dedi. – Müqəvvanı yoxla, qurtar getsin! Lakin sənə qabaqcadan söyləyirəm, əgər bir zınqırov belə səslənsə, uyğun əvəzinə sənəni özünü asacaq.

Cibgirdür güruhu başçıların bu sözlərini eşidər-əşitməz əl çalmağa başladılar və elə amansız qəhqəhəylə dar ağacını əhatə etdilər ki, Qrenquar hər şeyin onlar üçün yalnız oyləncə olduğunu və onlardan aman gözləmənin əbəs olduğunu aydınca başa düşdü. Odu ki, Qrenquar hər şeydən əlini üzdü; yalnız bu çətin əməliyyatı edə biləcəyinə zəif ümid bəsləyirdi. Odu ki, bunu etməyə qərar verdi. Öncə ciblərini boşaltmalı olduğu müqəvvaya sarı dönüb səmimi dua oxudu. Ətrafındakı cibgirdürlərdən fərqli olaraq müqəvvada mərhəmət oyada biləcəyinə tam inanırdı. Bu saysız-hesabsız zınqırovlar və onların kiçik dilləri fısıldayaraq onu sancmağa hazırlaşan ilan dişlərinə bənzəyirdi.

Öz-özünə:

– Yəni monim bütün həyatım bu zıncırovların xəlifə titrəməsinə
dəndir? – dedi. Sonra əllərini ibadətə hazırlamış kimi sinəsinə
qoyub davam etdi:

– Ey zıncırovlar, sizə yalvarıram, cingildəməyin! Ey sevimli zıncırovlar, səslənməyin! Monim həyatımı xilas edin!

Qrenquar son dəfə Trulyefuya müraciət etməyə qərar verərək
ondan soruşdu:

– Birdən mən əlimi uzatdığım zaman külək əsdi?

– O zaman da asılmı olacaqsan! – Trulyefu qaşlarını belə tər-
pətmədən cavab verdi.

Qrenquar nə yalvarış, nə də duanın heç bir nəticə verə bilməyən-
cəyini anladıqdan sonra bütün cəsarətini topladı, sağ ayağını sol
ayağının dalına keçirdi, sol ayağının ucunda qalxdı və əlini uzatdı.
Lakin o uyuğa toxunmaq istəməmiş bir ayağının üzərində dayanmış
vücudu üç ayaq üzərində dayanmış skamyanın üstündə silkələndi;
o tam sürürlü olaraq müqəvədən yapışmaq istədi, müvazinət itirdi
və ağır daş kimi yerə düşdü. Müqəvəyə zərbədən əvvəlcə fırlandı,
sonra isə dar ağacından sallanmağa başladı. Minslərə zıncırovun
məşum səsi qulaqlarında cingildədi.

– Lənət olsun! – Qrenquar bağırdı və üzüqoylu yerə yıxıldıqdan
sonra ölü kimi oradaca qaldı.

O, başının üzərindəki zıncırovların qorxunc və məlun səslərinin
davam etdiyini aydınca eşidirdi. Cibgirlərin iblisinə qəhqəhələri
zıncırovların səslərinə qarışmışdı. Nəhayət, Trulyefunun səsi eşidildi:

– Ey, bu sarsağı ayağa qaldırın və bu saat dar ağacından asın.

Qrenquar ayağa durdu. Uyuq dar ağacından düşürülmüş və yer
şair üçün hazırlanmışdı. Onu skamyanın üzərinə çıxmağa məcbur
etdilər. Klopen ona yaxınlaşdı, öz əli ilə ilgoyi onun boynuna keçirdi
və əli ilə çiyinə vuraraq:

– Əlvəda dostum! – dedi. – Artıq sən bundan qurtulmazsan. Artıq
heç bir şey səni xilas edə bilməz.

“Aman verin” sözləri Qrenquarın dodaqlarında donub qaldı.
O ətrafına boylandı; heç bir ümid yox idi: hamı gülürdü.

Trulyefu camaatdan ayrılmış ucaboşlu oğlana dedi:

– Belvin de l'Etual, dar ağacının üstünə çıx.

Belvin de l'Etual məharətlə dar ağacının üstünə çıxdı və Qren-
quar bir dəqiqə sonra başını qaldırıqda, ov üzərinə pələng kimi
atılmağa hazırlaşan bir adam gördü.

Klopen sözüno davam etdi:

– İndisə, sən, Andre-Leruj, mən əlimi əlimə vurur-vurmaz,
skamyanı onun ayaqları altından çox, sən isə, Fransua Şant-Prün,
oğlanın ayaqlarından dartsasan, Belvin isə onun çiyinləri üzərinə
atılar. Hamınız birdən edirsiniz, – anladınız mı?

Qrenquar titrədi.

Trulyefu, mişqayın üzərinə atılmağa hazırlaşan hürümçək kimi
hazır dayanmış cibgirlərə dedi:

– Haydı tez olun, hamınız birdən!

Zavallı şair müdhiş bir intizar dəqiqəsi keçirdi. Klopen hələ yan-
mamış üzüm tənəyi çöplərinə ayağı ilə sakitlə ocağa doğru itələyirdi.
Sonra əllərini açdı və əl çalmağa hazırlaşaraq soruşdu:

– Hazırsınız mı?

Bir saniyə də keçsəydi – artıq hər şey bitmiş olacaqdı.

Lakin bu zaman birdən-birə Trulyefu bir şey yadına düşmüş
kimi dayandı.

– Dayan, dayan! – o bağırdı, – az qalmışdı yadımdan çıxırsın.
Bizdə bir qadının onu qəbul edib-ətməyəcəyini soruşmadan adam
asmaq adət deyildir. Dostum, sənə sən bir qurtuluş yolu da təklif
edirəm: ya bizim qadınlardan birinə evlənməlisən, ya da dar ağa-
cından asılmalı olacaqsan.

Bu qədim qaraçı adəti oxucuya nə qədər qəribə görünəndə də, hər
haldə bu gün belə əski ingilislər qanunlarında mövcuddur. Maraqlan-
anlar Beringtonun “Qeydlər”inə müraciət edə bilər.

Qrenquar rahat nəfəs aldı. Yarım saat ərzində ikinci dəfə
onunçün ümid işığı parlayırdı; ancaq artıq o heç bir şeyə ümid etməyə
belə cəsarət etmirdi.

Klopen yenə çölləyinin üzərinə çıxdı və oradan bağırdı:

– Ey, qarılar, qızlar, sizin aranızda bu sarsağa əraə getmək istəyənlər
yolunmuş bir pişik varmı? Ey Qolletta la-Şaron! Liza Truven!
Simon Joduin! Mari Pyedebu! Tonna la-Lonq! Berarda Fanuel!
Miqaela Jena! Klavdiya Ronjoreye! Matürina Jiroru! Ey, İzabella
la-Tyerri! Bu oğlanı müftə olaraq kim almaq istəyir?

Şübhəsiz, Qrenquar indiki acınacaqlı vəziyyətində çox da dadlı
loğmaya bənzəməzdi. Odur ki, qadınların hamısı Trulyefunun
təklifinə olduqca az həvəs göstərdilər. Zavallı Qrenquar yalnız bu
səsləri eşidirdi: “Yox, yox, asın onu! Heç olmasa, nəşolonerik!”

Bununla belə, camaatdan üç qadın ayrıldı və onu daha yaxından seyr etmək üçün dar ağacına yaxınlaşdı. Qadınlardan biri şişman idi. Sifəti dördbucaq şəkildəydi. Zavallı şairin parça-parça edilmiş bürüncöyünü və süzgəc kimi dolik-deşik olan sürtüyünü nəzərdən keçirdi, üzünü turşudaraq: "Lap cır-cındırdır!" – dedi. Sonra Qrenquara müraciət edərək soruşdu:

- Bürüncöyünü göstərsənə!
- Bürüncöyümü itirmişəm... – Qrenquar cavab verdi.
- Bəs papağın hanı?
- Papağımı əlimdən aldılar.
- Bəs çəkmələrin hanı?
- Əfsus! Çəkmələrimin altı qopmuşdur.
- Bəs kəməni nə etdin?
- Mənim bir quruş param belə yoxdur.

Qadın arxasını ona doğru çevirərək:

– Yaxşı, haydı dar ağacına çıx, hələ bir az da təşəkkür et! – dedi.

İkinci qadın üzü qırışlıq, əsmər və çirkin bir qarı idi; çox da zərif olmayan bu cəmiyyət daxilində belə, o öz çirkinliyi ilə hər kəsin nəzər-diqqətini cəlb edirdi. Bu qarı Qrenquarın ətrafında bir müddət gəzirdi. Qrenquar onun iddialarından qorxmağa başlamışdı; lakin bu qadın da, nəhayət, "o, çox ariqdır" deyə söylənərək geri çəkildi.

Üçüncü qadın gənc bir qız idi; üzü xoş və tərəvətli idi.

Zavallı şair pıçıldayaraq:

– Məni xilas edin! – dedi.

Gənc qız bir təəssüflə ona baxdı, sonra başını aşağı salladı, tumanını əzşirdirərək bir neçə saniyə tərəddüd içində dayandı. Qrenquar onun hər bir hərəkətini izləyirdi. Bu qız onunçün ən son ümid işığıydı.

Nəhayət gənc qız:

– Yox! Yox! Hilyom Longji məni dəyər, – dedi və yenə camaata qartışdı.

Klopen:

– Eh dostum, səninki götürmir! – dedi. Sonra çəlləyin üzərində ayaq üstə duraraq, hərəracı səsinə təqild edərək ucadan bağırmağa başladı və hamının gülüşməsinə səbəb oldu:

– Demək, kimsə onu arzu etmir? Kimsə, deyilmi? Bir-iki-üç! – bu sözlərdən sonra Klopen üzünü dar ağacına çevirdi və başını bula-yaraq əlavə etdi: – O sizin malınızdır!

Belvin de l'Etual, Andre Laruj, Fransua Şant-Prün yenə Qrenquara yaxınlaşdı.

Bu zaman kütlə qışqırmağa başladı:

– Esmeralda! Esmeralda!

Qrenquar dıksındı və üzünü səslərin gəldiyi tərəfə çevirdi. Camaat geriye çəkilərək gənc və olduqca gözəl bir qıza yol açdı. O, qaraçı qızı idi.

Qrenquar vəziyyətinin faciəli olmasına baxmayaraq, ikinci dəfə bu adı eşidərkən gördüyü qəribə hadisələrə heyran qalaraq:

– Esmeralda! – dedi.

Onun gözəlliyinin və cazibəsinin təsiri bu müdhiş oğru yatağında belə hiss edilir kimi görünürdü. Bütün kişilər, hətta qadınlar belə ona yol verdi, onun peyda olması bütün qaba və sərt üzləri güldürdü.

Esmeralda yüngül addımlarla zavallıya yaxınlaşdı; qəşəng çəpisi də onunlaydı.

Qrenquar yarımcın vəziyyətdə idi. Qız bir neçə saniyə dinməzco ona baxdı.

Sonra ciddi bir səsle Klopendən soruşdu:

– Siz bu adamı asmaq istəyirsiniz?

Klopen cavab verdi:

– Bəli, bacıcan, – dedi. – Əgər sən onu özünə ər qəbul etməsən, asmalı olacağıq.

Esmeralda alt dodağını nazla turşudaraq:

– Yaxşı, mən onu qəbul edirəm... – dedi.

Qrenquar bu sözləri eşidər-çəitməz qəti surətdə əmin oldu ki, səhərdən indiyə qədər başına gələn hadisələr yuxudan başqa bir şey deyil, bu hadisə də onun nəticəsidir.

Xeyr, bu yuxu deyildi. Kəndiri boynundan çıxarıb, onu skamyanın üzərindən yerə düşürdükləri zaman artıq bunu yuxu olmadığını anladı. Qrenquar dərin hoyocan içində idi. Oturmağa məcbur oldu.

Qaraçılar padşahı heç bir söz söyləmədən bir saxsı kasa gətirdi. Qaraçı qız kasanı Qrenquara uzatdı və bu sözləri dedi: "Kasanı yerə atın". Kasa yerə düşdü və parça-parça oldu.

Sonra qaraçılar padşahı əllərini onların başlarına qoyaraq:

– Qardaşım, – dedi, – o sonin arvadındır; bacım – o sonin öərindir. Dörd il bir-birinizlə yaşamalısınız. Haydı, gedin!

ZİFAF GECƏSİ

Bir neçə dəqiqə sonra bizim şair kiçik bir otaqda idi; otağın sivri qübbəsi vardı. Otaq yaxşıca qızdırılmış və qapalı idi; Qrenquar süfrə başında öyloşmüşdü. Süfrə sanki yaxınlıqdakı dolabın içində olan yeməli şeylərdən tezliklə üzərinə qoyulmasını gözlüyürdü. Qrenquarın ürayından yaxşıca bir yataq və gözəl bir qızın ılıfati keçirdi. Bütün bu sərgüzəştə bir sehr vardı. Qrenquar özünü ciddi şəkildə sehrli nağıl qəhrəmanı saymağa başlayırdı; ara-sıra ətrafına göz gəzdirir və iki qanadlı balıq qoşulmuş odlu bir araba görəcəyini zənn edirdi; çünki yalnız belə bir araba onu sürütlə cəhənnəmdən çıxarıb cənnətə apara bilərdi. Ara-sıra sanki həqiqi həyata qayıtmaq və ayaqları altındakı zəminin büsbütün itirməmək üçün bürüncəyinin dəliklərini diqqətlə nəzərdən keçirirdi. O əsnada keçirdiyi müxtəlif duyğular nəticəsində düşüncəsi incə bir iplə həyata bağlanmışdı.

Gənc qız ona heç bir əhəmiyyət vermir kimi görünürdü: o, otaqda o yan-bu yana dolaşır, oradakı sadə mebelləri səliqəyə salır, keçisi ilə söhbət edir, müxtəlif qrimaslar edirdi. Nəhayət, masanın başında öyloşdü. Artıq Qrenquar ona diqqətlə baxa bilirdi.

Oxucu, bir zamanlar siz özünüzdə və bəlkə də bu gün hələ də uşaq kimi qaldığınız üçün düşünürsünüz xoşbəxt hiss edirsiniz. Çox ehtimal ki, siz dəfələrlə (məna qalsa, günləri) – ömrümün ən gözəl çağlarını bu işə sərf etmişəm) bir çay kənarında, aydın, günəşli bir gündə bir yaşıl, yaxud göy cırcıramanın koldan-kola uçmasını izləmişsiniz. Sizin fikriniz və gözləriniz sürətli hərəkət etdikləri üçün seçilməsi belə çətin olan kiçik bir vücudun bir cüt lacivərdi və parıldayan qanadlarıyla kiçik və qijildayan bir ilgəm kimi uçduğunu seyr etmişdir. Qanadların titrəyişi arasından dumanlı şəkildə görünən bu uçan məxlük sizin nəzərinizdə bir xəyala, bir sərəba, sezilməyən və seçilməyən bir şeyə bənzərdi. Nəhayət, bu cırcırama zərif bir budanın ucuna qonardı; siz də nəfəs almamağa çalışaraq onun uzun, incə qanadlarını, uzun və minadən tikilmiş paltarını, almaz kimi parlayan gözlərini seyr edərdiniz. Nə böyük heyrtlə baxardınız! Onun yenə uçub gedəcəyindən və bütün xəyallarınızın pərişan olacağından qorxardınız. Bunu bir daha xatırlayın – o zaman siz indiye qədər yalnız rəqslər, nəğmələr və gurultular qasırğasında qımılday

yan Esmeraldanı tamamilə yaxından seyr edə bilən Qrenquarın nələr hiss etdiyini anlırsınız.

Qrenquar getdikcə daha çox xəyala dalıb, ona şüurlu şəkildə tamaşa edərkən:

– Belə, – dedi, – demək Esmeralda belə imiş! İlahi varlıq! Kūçə rəqqasəsi! Nə qədər böyük, həm də nə qədər kiçik bir varlıq! O bu gün səhər mənim misteriyamın iflasa uğramasına səbəb olmuş, indi isə məni ölümdən xilas edir. Mənim həm zalım, həm də mərhəmətli taleyim onun ölündədir. Çox gözəl qadındır! Əgər məni ölümdən xilas etdisə, görünür, mənə dəlicəsinə aşıq olmuşdur! – Sonra onun xasiyyət və fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən həqiqəti dərk etmiş kimi birdən ayağa durdu və öz-özünə düşündü: – Mən bunun necə olduğunu başa düşmürəm, amma hər halda mən onun əriyəm.

Qrenquar bu fikirlərin təsiri altında təşəbbüs göstərərək nəzakətə gənc qıza yaxınlaşdı. Qız geriye çəkildi:

– Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qrenquar özünün belə heyrtinə səbəb olan ehtiraslı səsə cavab verdi:

– Füsunkar Esmeralda, məgər özünüz başa düşmürsünüz?

Qaraçı qız gözlərini geniş açaraq ona baxdı:

– Mən sizin nə söyləmək istədiyinizi başa düşmürəm...

Qrenquar Möctüzələr Sarayının ən məsum sakiniylə tək qaldığını yadına salaraq getdikcə daha da qızıxdı və dedi:

– Mən təəccüb edirəm, sevgilim, məgər mən sənərin və sən mənim arvadım deyilsən?

Qrenquar sadələvhəsinə qızın belini qucaqladı. Lakin qız ani hərəkətlə otağın başqa bir küncünə sıçrayaraq onun ölündən çıxdı, yerə öyildi və qəddini düzəltəndə artıq ölündə xəncər vardı. Qrenquar onun bu xəncəri haradan çıxardığını belə görmədi. Qız həyəcanlı və məğrur halda dayanmışdı; onun üst dodağı bir qədər qalxmış, burun pərələri genişlənmiş, yanaqları qızarmış, bəbəkləri geniş açılmışdı. Ağ keçiyə də onun qarşısında dayanaraq yunu biz-biz olmuş, başını öyrək qəşəng və ulduzlu buynuzlarını Qrenquara doğru uzatmışdı. Bunlar hamısı bir anda baş verdi. Qız sancmağa hazırlaşan arıya bənzəyirdi.

Bizim filosof mat qaldı. Gözlərini gah keçiyə, gah da qıza dikirdi.

Nəhayət, heyrti bir qədər azaldıqdan sonra:

– Ya Məryəm! – dedi, – Bunlara nə olub?

Qaraçı qız sükutu pozaraq:

– Sən çox cürətli oğlanmısan! – dedi.

Qrenquar gülümsünərək:

– Bağışlayın, xanım, – dedi, – o halda nə üçün məni orliyə qəbul etmirsiniz?

– Sən dar ağacından asılmaq istəyirdin?

– Demək, siz yalnız məni xilas etmək üçün mənə gəlməyə razı oldunuz? – sevgi xəyalları boş çıxan Qrenquar soruşdu.

– Başqa nə ola bilərdi ki?

Qrenquar dodasını dişlədi: “Görünür, mənim zənn etdiyim kimi deyilmir? – o halda nə üçün zavallı kasanı sındırdılar?”

Esmeraldanın xəncəri ilə keçinin buynuzları hələ də müdafiə mövqeyindəydi.

Şair ucadan dedi:

– Madmazel Esmeralda, gəlin razılaşaq. Mən məhkəmə quyruğu deyiləm və hökumətin qadağan etməsinə baxmayaraq, sizin Parisdə silah daşmağımızla işim yoxdur. Halbuki, siz çox ehtimal ki, bir həftə bundan əvvəl, özü ilə qamə daşdığı üçün Noel Leqriven adlı birisinə böyük cərimə kəsildiyini gözəl bilirsiniz. Ancaq mənim bununla işim yoxdur. Qayıdram öz məsələmizə. Mən cənnətdəki payıma and içirəm ki, icazə verməyəsiniz və dəvət etməyəsiniz sizə qətiyyətlə yaxınlaşmayacağam; yalnız bir şey rica edirəm – mənə yemək verin.

Doğrusu, Qrenquar ehtirahlı təbiətə malik deyildi; o qadınlara hücumla qalib gələn adamlardan da deyildi. Başqa işlərdə olduğu kimi, sevgi məsələlərində də gözəlmək kimi tədbirlərə daha çox meyil edərdi. İndi ona böyük əzab verən aclıq əsnasında isə gözəl bir qadınla göz-gözə və qabaq-qabağa dadlı bir şam yeməyi yemək qəfildən təsadüf etdiyi bu sevgi sərəgüştünün müqəddiməsi ilə noticəsi arasında gözəl bir fasilə ola bilərdi.

Qaraçı qız heç bir söz demədi. Üzünü nifrətlə turşutdu, zərif başını quş kimi çevirdi, sonra ucadan güldü; xəncər yenə nəzərə çarpmadan yox oldu. Qrenquar arının öz iynəsini harada gizlətdiyini yenə də görə bilmədi. Bir dəqiqə sonra süfrədə bir parça çovdar çörəyi, bir parça piy, bir neçə alma və bir kasa ağ pivə göründü. Qrenquar bunları yeməyə başladı. Əlindəki bıçağını boşqaba zərbə çarpmasından bütün məhəbbətinin iştaha halına keçdiyini zənn etmək olardı. Gənc qız onun qarşısında oturmuş və dinməz-söyləməz ona

baxırdı; lakin fikri başqa şeylərlə məşğul idi; ara-stra gülümsəyirdi; zərif və incə qolu ilə, ağıllı başını dizləri üzərinə qoymuş keçini oxşayırdı. Bu qarnqulluluq və xəyalat səhnəsini sarı mumdan qayrılmış bir şam işıqlandırır.

Qrenquar qarnını bir qədər doydurduqdan sonra utana-utana süfrənin üzərində yalnız bir alma qaldığını gördü.

– Bəs siz yemək istəmirsiniz? – soruşdu.

Esmeralda yalnız başını yırğaladı və gözlerini otağın tavanına dikdi.

Qrenquar öz-özünə: “Görəsən o nə düşündür?” – dedi və onun gözlərinin baxdığı سمتə baxaraq düşündü: “Qübbənin sonundakı daşdan qayrılmış balaca adam fiqurunun onun diqqətini bu qədər cəlb edəcəyinə inanmaq mümkün deyil. Hər halda mən ondan daha yaraşlıyam, deyilmi?”

Sonra səsini ucaldıaraq yenidən danışmağa başladı:

– Madmazel!

Deyəsən, Esmeralda onun səsinə eşitmirdi. O yenə ucadan təkrar etdi:

– Madmazel Esmeralda!

Əbəs idi. Gənc qızın xəyalı uzaqlarda dolaşırdı, Qrenquarın səsi onu geri qaytarmaq iqtidarında deyildi. Xoşbəxtlikdən keçici xanımın qolundan yapışaraq xəfifcə dartmağa başladı.

Qaraçı qız dorin yuxudan oyanmış kimi:

– Calı, nə istəyirən? – dedi.

Qrenquar səhəb etmək üçün fürsət tapdığına sevinərək:

– Keçi acdır, – cavab verdi.

Esmeralda ovcunda bir parça çörək xırdaladı və Caliyə uzatdı. Calı şux və zərif hərəkətlə yeməyə başladı. Qrenquar onu bir daha fikrə dalmağa qoymamaq üçün fürsətdən istifadə edərək yersiz bir sual verdi:

– Demək, əriniz olmadığımı arzu etmirsiniz?

Gənc qız diqqətlə ona baxdı və cavab verdi:

– Yox!

Qrenquar sözü davam edərək:

– Bəs sevgiliniz olmadığımı? – dedi.

Qız ağzını büzdü və yenə dedi:

– Yox!

Qrenquar yenə təkid edərək:

– Bəs dost olmadığımı? – dedi.

Qız yenə diqqətlə onun üzünə baxdı və bir az susub sonra cavab verdi:

– Bəlkə də.

Filosoflar üçün olduqca böyük qiymətə malik olan “bəlkə” sözü Qrenquarı xeyli cürətləndirdi.

– Bəs dostluğun nə olduğunu bilirsiniz?

Qaraçı qız cavab verdi:

– Bəli, bilirəm. Dostluq qardaş–bacı kimi bir canla, bir ruhla, bir-birinə təmas edən, bütövləşməyən bilməyən bir əlin iki barmağı kimi yaşamaq deməkdir.

Qrenquar dedi:

– Bəs, sevgi?

– O... sevgi? – Esmeralda cavab verdi və bu sözü söylərkən səsi titrədi, gözləri parladı. – Sevgi – küll halında bütövləşmiş iki varlıq deməkdir; sevgi – mələyə çevrilmiş qadın və kişidir. Sevgi – göylər və asıman deməkdir!

Bu sözləri söylərkən küçə rəqqasəsinin üzündə qeyri-adi bir gözəllik göründü. Bu gözəlliyi və sözlərindəki şərq həyəcanı bir-birini tamamlayaraq Qrenquarı heyrətə saldı. Esmeraldanın incə və al dodaqları xəfifcə gülümsəyirdi. Ayna üzünə nəfəsdən dumanlı bir pərdə çökdüyü kimi, ara-sıra onun da aydın alnını xəfif bir dalğınlıq dumanı pərdələyirdi. Uzun, qara və ipək kirpikləri altından parlayan gözləri üzünə bəzən Rafaelin çəkdiyi qadınların üzündə görünən ülvə bir ruh bəxş edirdi.

Qrenquar yenə sual verməyə başladı:

– Yaxşı, söyləyin görək, sizin xoşunuza gəlmək üçün nə lazımdır?

– Kişi olmaq lazımdır.

– Bəs mən kişi deyiləm?

– Kişilərin başında dəbilqə, yanında qılınc və dabanlarında qızıl mahmızlar olur.

Qrenquar dedi:

– Hə, demək, kişi süvari olmalıdır. Siz kimisə sevirsiniz?

Esmeralda bir dəqiqə düşündü, sonra mənalı tərzdə cavab verdi:

– Bu yaxınlarda biləcəyəm.

Şair mehriban səsle soruşdu:

– Olmazmı bu axşam bilirsiniz? Niyə də mənə sevməyəsiz?

Qız ciddi tərzdə cavab verdi:

– Çünki mən yalnız mənə müdafiə edə biləcək bir adamı sevbilərəm.

Qrenquar qızardı və susdu.

Gənc qızın iki saat bundan əvvəl düşdüyü təhlükəli vəziyyət əsnasında onu lazımınca müdafiə edə bilmədiyinə işarə etdiyi görünürdü. Keçən axşam baş verən hadisələr arasında bir qədər unudulmuş bu xatirə onun yadına düşdü. Əlini alına vuraraq:

– Madmazel, – dedi, – yaxşı yadıma düşdü. Mən söhbəti görək həmin məsələdən başlayaydım; bir az pərişan olduğum üçün üzr istəyirəm. Siz Kvazimodonun pəncəsindən nə cür xilas ola bildiniz?

– Ah, məlun qozbel! – gənc qız titrəyərək bağırdı və əlləri ilə üzünü qapadı. Qız sanki qızdırma içində titrəyirdi.

Qrenquar yenə də ümidini itirməyərək təsdiq etdi:

– Həqiqətən dəhşətli adamdır, – dedi. – Siz onun əlindən nə cür xilas ola bildiniz?

Esmeralda ah çəkdi, gülümsədi və susdu.

Qrenquar başqa yollarla yenə həmin məsələyə qayıtmağa çalışıraq soruşdu:

– Bəs sizi nə üçün təqib etdiyini bilirsiniz?

– Yox, bilmirəm, – Esmeralda cavab verdi, sonra birdən qızı-şaraq əlavə etdi:

– Zətən siz də mənə təqib edirsiniz. Sizin məqsədiniz nə idi?

Qrenquar cavab verdi:

– Doğrusu, mən özüm də məqsədimin nə olduğunu bilmirəm.

Hər ikisi susdu. Qrenquar bıçağı ilə masanın üzərində qurdalanırdı; gənc qız gülümsəyərək divara baxırdı, sanki divarın o tərəfində nəşə vardı. Sonra birdən-birə incə bir səsle ispan nəğməsi oxumağa başladı:

Gözəl, rəngin quşlar susar,

Torpaq...

Lakin nəğməni bitirmədi və burada sözünü kəsərək Calini oxşamağa başladı.

Qrenquar yenə sözə başlayaraq:

– Nə gözəl keçiniz var, – dedi.

– Bu mənim bacımdır, – qız cavab verdi.

Şair yenə soruşdu:

– Bəs sizin adınız nə üçün Esmeraldadır?¹

– Bilmirəm, – qız cavab verdi və bu sözlərlə boynundakı muncuq sapından asılmış xırdaca və uzunsov dua qabını korsajından çıxardı. Dua qabından kafur qoxusu gəlirdi. Yaşıl ipək parçadan tikilmişdi, içində zümrüd daşına bənzəyən iri və yaşıl bir muncuq vardı. Sonra muncuğu göstərərək:

– Bəlkə buna görə, – dedi.

Qrenquar əlini duaya doğru uzatmaq istədi, lakin qız dərhal əlini çəkdi.

– Toxunma! – dedi. – Bu gözmuncuğudur! Toxunsaydın, ya ona ziyan verə bilərdin, ya da özünə.

Şairin marağı getdikcə artdığından soruşdu:

– Onu sənə kim vermişdir?

Qız barmağını dodaqlarına apardı və dua qabını yenidən korsajında gizlətdi.

Qrenquar ona daha bir neçə sual verməyə çalışdı. Lakin qız cavab vermirdi.

– Bəs “Esmeralda” sözü nə deməkdir?

– Bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Onun hansı dildə olduğunu bilirsiniz?

– Qəti bilmirəm. Yanılmayırsa, bu Misir sözüdür.

Qrenquar dedi:

– Elə mən də bu fikirdə idim. Demək, sizin əsliniz Fransalı deyil.

– Bilmirəm.

– Bəs ata-ananız kimdir?

Qız əski bir nəğmə ahəngi ilə oxumağa başladı:

“Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz. Qayığa minmədim, kürək çəkədim, çayları keçdim. Atam – quşdur, anam isə bir quşcuğaz”.

Qrenquar davam etdi:

– Yaxşı, çox gözəl! Bəs Fransaya nə zaman gəldiniz?

– Lap kiçik qız idim.

– Parisə nə zaman gəldiniz?

– Keçən il gəldim. Avqust ayının sonu idi. Şəhər qapılarından daxil olarkən, göydə bir sarı quşcuğazın uçduğunu gördüm. Öz-özümə: “Bu il qış çox soyuq olacaq” dedim.

¹ İspanca “zümrüd” deməkdir.

Qrenquar söhbətin nəhayət baş tutduğundan məmnun qalaraq:

– Siz deyən kimi də oldu, – dedi. – Mən bu qışı əllərimi daima nəfəsimlə qızdırırdım. Demək, siz peyğəmbərlik edə bilərsiniz, deyilmi?

– Yox, – qız cavab verdi.

– O qaraçılar padşahı dediyiniz adam sizin tayfanızın rəisidir, deyilmi?

– Bəli.

Şair bir az qorxa-qorxa dedi:

– Hər halda bizim evlənməyimizə o səbəb olmuşdur.

Qız homişəki adı qırmasını etdi:

– Mən sənin adını belə bilmirəm.

– Mənim adı mı? Buyurun, söyləyə bilərəm: adım Pyer Qrenquardır.

– Mən daha gözəl bir ad bilirdim.

– Siz məni qızışdırmaq istəyirsiniz, – şair sözə başladı, – lakin buna müvəffəq ola bilməyəcəksiniz. Məno qulaq asın, kim bilir, bəlkə də siz məni yaxından tanıdıqdan sonra sevcəksiniz. Siz məno özünü haqqında bəzi şeylər söylədiniz, odur ki, mən də qısaca olaraq öz tərcümeyi-halımı sizə nəql etməyi lazım bilərəm. Bilin ki, mənim adım Pyer Qrenquardır, özü də Honesdə xidmət edən bir kənd notariusunun oğluyam. Atamı pikardiyalılar dar ağacından asdılar, anamın isə iyirmi il bundan əvvəl Paris mühasirədə olarkən burqundiyalılar qarnını yırtmışdı. Beləliklə, mən hələ altı yaşında ikən yetim qaldım; Paris səkilərindən başqa sığınacaq yerim yox idi. Altı yaşından on altı yaşına qədər nə cür yaşayıb yetişə bildiyimi özüm də bilmirəm. Ara-sıra meyvə satan bir qadın məno bir gavalı verər, çörəkçi isə məno bir parça çörək atardı; axşamlar gecə qarəvulu məni küçədə tutub həbsxanaya aparardı. Mən də orada bir parça küleş üzərində uzanıb yatardım. Bununla belə, gördüyünüz kimi, sürdüyüm bu həyat mənim böyüməyimə və arıqlamağıma mane olmadı. Qış günlərində günəşin qabağında, Sen-San tağı altında qızardım; və iyun ayında, yayın isti bir çağında, bayram günündə ocaqların yandırılması məno olduqca qoribə görünürdü. On altı yaşında ikən bir sənətdən yapışmağa qərar verdim və sıra ilə bir neçə sənətdən yapışdım. Hərbi qulluğa girdim, qocaqlığım çatmadı: sonra gedib rahib oldum, lakin möminliyin yetmədi, hom də şorab

icməyi bacarmıram. Böyük bir məyusluğa düşdüyümdən bir dülgər yanına girdim, lakin dülgər olmaq üçün qüvvətim az idi. O zaman məktəb müəllimi olmaq qərarına gəldim. Doğrudur, mən oxumaq bilmirdim, lakin bu mənim üçün maneə ola bilməzdi. Bir sözlə, bir müddət keçdikdən sonra mən bu inandım ki, hər işdə mənim nəyimə çatmır; heç bir işə yaramadığımı gördükdən sonra öz xoşumla şair və qafiyəpərdaz oldum. Şairlik elə bir sənətdir ki, sərsərilikdən bir sonotə keçmək hər zaman mümkündür və hər halda bəzi tanış gənclərin mənə məsləhət etdikləri oğurluqdan bu daha yaxşıdır. Xoşbəxtlikdən, günlərin bir günü mən Paris Notr-Dam kilsəsinin hörmətli baş keşişi Klod Froloya təsadüf etdim. Klod Frolo mənə yardım etdi. Bu gün savadlı adam olmağıma o səbəb olmuşdur; mən Siserondan başlayaraq "Övliya həyatına" qədər bütün latın ədəbiyyatı ilə tanışam; Sxolastika, ədəbiyyat, vəzn, əl-kimya və bir çox hikmətlərə vafiqəm. Mən bu gün səhər məhkəmənin böyük salonunda xalqın qarşısında təntənə ilə tamaşaya qoyulan həmin mis-terianın müəllifiyəm. Mən 1456-cı ildə bir nəfərin dəli olmasına səbəb olan müdhiş bir səyyarə haqqında altı yüz səhifəlik bir kitab yazmışam. Bundan başqa mənim bir çox ayrı-ayrı qələbələrini də olmuşdur. Bir az topçu işi ilə tanış olduğumdan, Jan Moqun böyük topunun qayırılmasında iştirak etmişəm; bu həmin topdur ki, Şaranton körpüsündə təcrübə edildiyi zaman partlamış və iyirmi dörd nəfər adam öldürmüşdü. Ehtimal ki, bunu siz özünüz də yaxşı bilir-siniz. Artıq bundan sona əmin olarsınız ki, mən doğrudan da layiqli adamam. Mən sizin keçinizə bəzi əyləncəli şeylər də öyrədə bilərəm; məsələn, məlun və riyakar Paris yepiskopunun hərəkətlərini ona öyrədə bilərəm. Bu həmin yepiskopdur ki, dəyirmanının suyu ilə Dəyirman körpüsü yanından keçən yolçuların paltarını isladır. Nəhayət, misteriyamın pulunu versələr, mən xeyli pul qazanmış olacağam. Bir sözlə, mən sizin qulluğunuzda hazırım – özüm də, ağılım da, bütün təhsilim də, bütün elmim də sizə qurbandır. Xanım əfəndi, siz nə cür arzu edərsəniz, mən sizinlə yaşamağa hazırım. İstərsəniz pəhrizkar, istərsəniz ər və arvad kimi nəşələr içində olsun, istərsəniz qardaş və bacı kimi olsun, hansını istərsəniz mən razıyam.

Qrenquar susdu. Bu uzun monoloqunun qıza nə cür təsir bağış-layacağını gözləyirdi. Qız isə başını sallayaaraq yərə baxırdı.

Birdən xəlif bir səslə:

– Feb... – dedi və sonra həyəcanla Qrenquara sarı dönərək soruşdu: – Feb nə deməkdir?

Qrenquar onun monoloqu ilə bu sual arasında nə kimi əlaqə ola biləcəyini yaxşıca anlamasa da, öz bilik və elmini göstərmək üçün fürsət tapdığına sevindi. Alimənə tonda cavab verərək:

– Bu latın sözüdür, – dedi. – Özü də "Günəş" deməkdir.

– Günəş? – qız soruşdu.

Qrenquar əlavə etdi:

– Bəli, Günəş deməkdir, bu allahlar sırasına olan gözəl bir nişan-çınm adıdır.

– Allahmı? – qız təkrar etdi. Onun səsinə xəyali və ehtirash bir ahəng vardı.

Bu zaman qızın qolbaqlarından biri döşəmənin üzərinə düşdü. Qrenquar qolbağı axtarmaq üçün əyildi. Başını qaldıranda gənc qız keşişi ilə bərabər yox olmuşdu. Qrenquar cəftənin qapandığını eşitdi; bu, şübhəsiz qonşu otağa açılan kiçik qapı idi və bayırdan bağlanırdı.

Filosof düşündü: "Bari mənə yataq göstərəydi!"

Otağı dolaşdı. Yataq yox idi, lakin onu üstü qapaqlı iri taxta sandıqla rahathqla əvəz edə bilərdi; Qrenquar sandığın üzərinə uzandı. Alp dağlarının üzərinə uzanan qorxunc div nə hiss edə bilərsə, Qrenquar da özünü bu sandığın üzərində eləcə hiss edirdi.

Bir minvalla rahatlanmağa çalışaraq:

– Çarə yoxdur, – dedi, – bu rahatsızlığa qatlaşmağa məcburam. Amma heç söz ola bilməz, olduqca qərībə zifaf gecəsidir. Çox təəs-süf! Bu toy mərasimində, kasaların sındırılmasında sadətil və qədim bir ruh var idi. Bu mənim çox xoşuma gəlmişdi.

PARİS NOTR-DAM KİLSƏSİ

Heç şübhəsiz, Paris Notr-Dam kilsəsi dövrümüzdə də özəmətliliyi və gözəl bina sayılır. Lakin bu qədər gözəl mühafizə edilməsinə baxmayaraq, istər zamana, istər bu binanın ilk daşını qoymuş Böyük Karla, istərsə də son daşını qoyan Filipp-Avqusta qarşı hörmət duyğusunu unutmuş insanların bu möhtəşəm binanı tədricən dağıtmağa, məruz qoymalarını və korlamalarını gördükdə təəssüf etməmək, nifrət duyğusu ilə çırpınmamaq mümkün deyildir. Kilsələrimizin bu qoca çarixasının simasında qırıqlarla bərabər çapıq yerləri də görünür. Zəmanə hərisdir, lakin insan daha hərisdir; zaman kəndir, insana düşüncəsizdir. Bu əski kilsənin üzərində öz əksini buraxmış müxtəlif təxribat izlərini oxucu ilə birlikdə bir-bir nəzərdən keçirməyə başlasaq, bu təxribatın çox az bir qisminin zamana, böyük bir qisminin isə insanlara və xüsusi ilə arxitekturlara aid olduğu anlaşılır. Gəlin bir neçə bariz misal göstərik: hər şeydən əvvəl, memarlıq tarixində bu binanın fasadından gözəl arxitektura nümunəsi tapmaq çətindir; bu fasadın üzərində insanın gözləri qarşısında tədricən və birdən-birə, ciddi bir nizamla üç böyük şişbucaqlı qapılar ucalır, iyirmi səkkiz ədəd kral hücrəsinin zərif krujevası, ibadət otnasında baş keşişin yanlarında keşişlər dayandığı kimi, yanlarında iki uzunsov pəncərələri olan böyük və yuvarlaq baş pəncərə, öz incə sütunları üzərində ağır səkini saxlayan və yoncaarpağı şəklində tikilmiş yüksək zərif bir qalereya, nəhayət, bu iki qaranlıq və ağır qüllə, yonma daşdan qayrılmış taxtauşlar, bir sözlə, beş yarusda saysız-hesabsız heykəltəraşlıq əsərləri və naxişləri ilə yüksələn ehtişamlı bir binanın bu ahəngdar hissələri, kompleks halında özəmətliliyi birləşmişdir. O, daşlardan hörülmüş həqiqi bir simfoniya; insanın və xalqın yaratdığı böyük bir abidədir; İliada və İspan romanseroları

kimi vahid, eyni zamanda mürəkkəbdir; nəhəng bir dövrün bütün qüvvələrinin birləşməsindən əmələ gələn bu qəribə insanın hər bir daşına həkk olunmuş yüzlərcə şəkli sənətkar dühəsi ilə nizama salınmış fəhlə fantaziyası inikas etmişdir; bu, bir sözlə, ilahi yaradılış kimi qüdrətli və zəngin insan yaradıcılığıdır və sanki tanrıdan iki şeyi əxz edib: müxtəlifliyi və əbədiyyəti.

Fasad haqqında söylədiklərimiz bütün kilsəyə də aiddir; Paris kilsəsi haqqında söylədiklərimiz isə orta əsr xristianlığının bütün kilsələrinə aiddir. Özündən yaranmış bütün bu sənətdə nə varsa, hamısı məntiq və tənəsüb üzrə qurulmuşdur; nəhəngin ayağının baş bəməyini ölçməklə onun boyu haqqında aydın bir təsvir yaratmaq olar.

Gəlin Paris Notr-Dam kilsəsi fasadının bugünkü vəziyyətinə qayıdaq; salnaməçinin təbircinə, bu nəhəng və sərt bina onun porosifkarlıqla seyr edənləri öz özəmətliliyi ilə qorxudur. Hal-hazırda bu fasadda üç mühüm şey çatışır: əvvəla, keçmişdə bütün binanı əhatə edən on bir pilləli pilləkən. İkincisi, üç qapının arındakı hücrələrə qoyulmuş heykəllərin aşağı sırası və nəhayət, Xiləbertdən tutmuş Filipp-Avqusta qədər əlində dövlət rəmzinə tutan və birinci yarusun qalereyasının zinəti olan iyirmi səkkiz Fransa kralının heykəlləri. Pillekənlər zaman keçdikcə kilsənin üzərində tikildiyi ada torpağına yavaş-yavaş qalxması noticosində uçub getmişdir. Lakin Paris səkilərinin tədricən qalxması noticosində məbədin özəmətliliyi artıran pillələr bir-bir məhv olsa da, bundan kilsə müəyyən mənada qazanmışdır da; zaman kilsənin bütün fasadını əslirən qaranlıq koloriti ilə boyamış, bu qədim binaya özəmətliliyi bir cazibədarlıq vermişdir. Bəs bu iki sara heykəlləri kim məhv etmişdir? Kim bu hücrələri xaraba qoymuşdur? Mərkəzi qapının tən ortasında bu yeni, qanunsuz şişbucaqlı tağı kim oymuşdur. Kim baş qapının üzərindəki bu yeni və yabançı bir oxu dölmişdir? Kim XV Lüdovik üslubunda yapılmış bu ağır və zövqsüz qapını Biskornetin arabeskləri ilə yanaşı buraya asmağa cəsarət etmişdir? Bunları edən artıq zaman deyil, arxitektorlar, bugünkü sənətkarlar etmişlər.

Məbədin içinə daxil olaq. Heykəllərdən bəhs edildiyi zaman Paris məhkəməsinin böyük salonu, yaxud Strasburq zənginin şiş ucu qədər məşhur olan müqəddəs Xristoforun böyük heykəlini kim aşağı endirmişdir? Bəs məbədin mərkəzi və yuxarı balkonunun sütunları

arasında qoyulmuş saysız-hesabsız diz çökmüş, ayaq üstə duran, atlı insan heykəlləri, kişi, qadın, uşaq heykəlləri, krallıq, yepiskopların və cəngavərlərin mərmərlərindən, altundan, gümüştən, bürüncdən və mumdən qayırılmış heykəlləri hani? Kim onları öz qaba ölləriylə buradan süpürüb atmışdır? Hər halda, bunu zaman etməmişdir.

Bəs bu zəngin sandıq və tabutlarla əhatə olunmuş qədim Qotika məhrabını Val de Qrassin, yaxud Əlillər Evinin memarlıq nümunələrində bənzəyən mələk başları və buludlarla bəzədilmiş ağır mərmər sordabə ilə kim əvəz etmişdir? Kim bu biçimsiz və daş anaxronizmi Karlovinq memarlığına axmaçasına yamamışdır? Bolkə atası XIII Lüdovikin arzusunu yerinə yetirən XIV Lüdovik!

Vaxtilə babalarımızın gözəlirini oxşayan və onların nəzərini baş qapı üzərindəki yuvarlaq pəncərədən sivri qübbəyə doğru cəlb edən rəngli şüşələri bu soyuq və ağ şüşələrlə kim əvəz etmişdir? XIV əsrin hər hansı mömin bəndəsi vəhşi yepiskopların bu özəmətlə kilsoni boyadıqları qeyri-adi sarı rəngləri görsəydi, nə deyərdi? O bu rənglə orta əsrlərdə cəlladların namussuz adamların evlərini boyadıqlarını mütləq xatırlardı; o, Burbon konnetablina xəyanət etdiyi üçün həmin sarı rənglə Kiçik Burbon sarayının da boyandığını (cəza olaraq) yadına salardı. Soval dediyinə görə: "Bu o qədər gözəl və keyfiyyətli boya idi ki, bir əsr sonra belə öz təvəvətini qorumuşdu". Mömin bəndə kilsonin murdarlandığını düşünür və baş götürüb qaçardı.

Gözlerimizi yuxarıya qaldırdıqda, minlərcə xırda və müxtəlif bəzəliyə əhəmiyyət verməsək də, pəncərə xətlərinin çarpazlaşdığı yerə bərkidilmiş qeyri-adi dərəcədə zərif kilso zənginin necə olduğunu üzərində keçə bilmərik. Bu zəng də yaxınlıqdakı müqəddəs ibadət xananının sivri minarəsi kimi (onu da uçurmuşdular) qüllələrin üstündən göylərə doğru yüksəlir, öz şümal, kəskin, səmavi, şəbəkəli görünüşü ilə hər kəsi cəlb edirdi. 1787-ci ildə, ehtimal ki, gözəl zövqü olan bir arxitektora onu yerindən qoparmış, yerinə qazan qapığına bənzəyən iri qurğuşun lövhə vurmuşdu.

Orta əsrlərin gözəl sənətinə qarşı hər yerdə, xüsusən də Fransada bu cür münasibət var. Bu xarabazarlığın üzərində bu və ya digər dərəcədə dərin olan üç təxribat izini asanca görmək mümkündür: əvvəla, bunların bir qismi zamanın oylu vurulan yaralardır ki, bəzi yerlərdə binaların divarlarının qopmasına və paslanmasına səbəb olmuşdur; ikinci zərbəni vuran vəhşi bir hiddətlə onun üzərinə atılan, onun zəngin heykəltəraşlıq və naxışlı libasını soyunduran, onun rən-

gərəng pəncərələrini sındıran, arabesk və müxtəlif fiqurlardan ibarət olan boyunbağını qopardan, heykəllərini gah keşiş papağı, gah da tac geyindikləri üçün yıxan kor və anlamaz, siyasi və dini itxilləflər olmuşdur; nəhayət, üçüncü zərbəni vuran getdikcə daha da gülüncəşən, pozğunlaşan İntibah dövrünün nizamsız, parlaq rəcələrindən başlayıb getdikcə alçalan arxitektura modasıdır. Onu da qeyd etməliyə ki, modalar kilsəyə zaman və inqilablardan daha ziyadə zərər verməmişlər; çünki onlar canlı vücuda toxunmuş, əllərini sənət skeletinin üzərinə qoymuş, onu talan etmiş, çirkin hala salmış, binanın istər möntiq və istərsə də gözəllik baxımından həm şəklini, həm də ideyasını məhv etmişlər. Lakin bu azdır: onlar bu təxribatla kifayətlənməyərək, nə zamanın, nə inqilabların toxunmadığı şeyləri belə dəyişməyə qalxmışlar. Onlar "sağlam zövq" xatirinə, Qotika arxitekturasının yaraları üzərindən arxısızına öz gülüncə zinciravlarını, mərmər lentlərini, modəni toqqa dəmirələrini, qıvrımlarını, sarıqlarını, pərdələrini, çiçək çələnglərini, saçaqlarını, bürinc buludlarını, dolubədənlə eşq ilahələrini, yumruyanaq mələklərini asmışlar. Bunlar Yekaterina Mediçin məbədidəki gözəl sənət əsərlərini dağıdır, iki əsr sonra isə deyirlər ki, bu əzabkeş və süni sənət Dübərinin qəbul otağında yox olub gedəcək.

Beləliklə, yuxarıda söylədiklərimizə yekun vuraraq, həmin üç zərbənin bugünkü Qotika arxitekturasını eybəcər hala saldığını təkrar edirik. Üst qatdakı qırıqlar və urlar zamanın işidir. Kobud zorakılığın izləri, oyuqlar, dəliklər Lütərdən başlayaraq Miraboya qədər olmuş bütün inqilabların nəticəsi idi, nəhayət, şikəst edilmiş, kəşilməmiş, çarıxılmış bədən üzvləri, süni üzvlərin yamanması Vitruviya və Vinolya kimi yalançı klassik arxitektura professorlarının söylərinin nəticəsidir. Vəhşilər tərəfindən yaradılmış bu ehtişamlı Qotika arxitekturasını akademiklər məhv etmişlər. Özəmətlə və qərəzsiz zərbə vuran əsrlərə və inqilablara bir sürü imtiyazlı, diplomlu, alim memarlar da qoşulmuşdur. Onlar ölçüb-biçirək və zövqsüzcəsinə məhv edərək Qotika krujevasını XV Lüdovik dövrünün kəskin kolları ilə əvəz etmişlər. Bu can vərən aslana vurulan eşşək topiyi idi. Bu qurumaqda olan qollu-budaqlı və qocaman palıd ağacını həşəratların dəlik-dəşik edərək məhv etməsi idi.

Robert Senalis Paris Notr-Dam kilsəsinə qədim büt-pərəstlərin ifixarı olan və Gerostrati ölməz insanlar sırasına daxil edən Efesdəki məşhur Diana məbədi ilə müqayisə edərək Qalliya məbədidin

genişlik, böyüklük, yüksəklik və tikiliş xüsusiyyəti etibarilə Ellin məbədinə üstün olduğunu söyləmişdi. Bəs bu iki dövrün fərqi nədədir?¹

Zatən Paris Notr-Dam kilsəsini mükəmməl, tamamlanmış və müəyyən xarakterə malik abidə saymaq olmaz. O nə Roman, nə də Qotika məbədidir. Bu bina özü-özlüyündə müəyyən tipə malik deyil. Onda nə Turmüss abbatlığına xas özəmətlilik genişlik, nə düzgün dairəvi qübbə, nə üşüdücü çıpaqlıq, nə də yarımdairəvi xətləri üstünlük təşkil edən binalar kimi vüqarlı bir sadəlik var. O eyni zamanda Burj kilsəsi kimi ehtişamlı, yüngül, rəngarəng, təmtəraqlı, sivri arxitekturalara da malik deyildi. O, qədim, qaranlıq, alçaq, sirlı, qübbələrinin altında özilmiş kimi görünən tavanından başqa hər şeyi Misir üslubunda olan kilsələrdən də deyil. Bütövlükdə heroqlifləri, simvolik və kahninlə məxsus bəzəkləri, rombşəkilli və əyri-üyrü ornamentləri, çiçək və heyvan rəsmləri olsa da, heç bir zaman insan təsvirləri olmayan bu kilsələr söylədiyimiz memarlıqdan çox-çox uzaqdır; bunlar, yəni bu ibtidai sənət əsərləri memarlardan ziyadə yepiskopların yaradıcılığının məhsulu, Şərqi Roma imperiyasının Fateh Vilhelmədək davam edən ruhani və horbi ruhun daşıyıcısıdır. Bu məbədi başı göylərə çatan, rəngarəng şüşələri və heykəlləri ilə zəngin olan, sivri başlarını cəsərləni yuxarı qaldıran, əski ənənələrdən azad və əsas etibarilə zamanın əzad ruhunu təmsil edən məbədlər zümərəsinə də daxil etmək mümkündür deyil. Bu məbədlər siyasi cəhətdən daha şıltaq və sərbəst olmaqla bərabər bədi cəhətdən yeni arxitekturalara malikdirlər; bunlar artıq hərəksiz heroqlif və kahninlə məxsus şəkillər deyil, bəlkə də solib müharibələri dövründən başlayaraq XI Lüdvik dövründə də davam edən, sonotkarlara, müərəqqi şəxslərə və xalqa məxsus şəkillərdir. Paris Notr-Dam kilsəsi bütövlükdə nə roman üslubuna, nə də ərəb üslubuna aiddir.

Bu bina bir keçid dövrünə aid bina idi. Saksoniyalı memar kilsənin ortasındakı sütunları tikdirib qurtarmamış arxitektorların ilk təsəvvürlərinə görə yarımdairəvi qübbələri saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş roman kapitelləri üzərinə solib yürüşlərindən götürülmüş sivri qübbələr qoyuldu; bundan sonra şəriksiz hökmrən olan sivri qübbə bütün məbədin formasını müəyyənləşdirdi. Bununla

belə ilkin dövrlərdə təvəzökar və təcrübəsiz olan bu şəkil gətirdikə genişlənsə də, özünü saxlayır, ox və niza şəklində göylərə yüksəlməyə cürət etmirdi. Bu özünü yalnız sonralar tikilmiş ehtişamlı binalarda göstərə bildi. Sanki ağır roman sütunlarının yaxınlığı onu sıxdırı.

Bununla belə roman üslubundan Qotika üslubuna keçid təşkil edən bu binaların başqa stillərə nisbətən tədqiqat üçün az maraqlı olmadığı söylənməlidir: bu sənətin böyük bir ehtiyacı olduğu dövrlərdən olub, sivri formayla yarımdairəvi formanın sintezidir.

Paris Notr-Dam kilsəsi müxtəlif növlərin xüsusi və maraqlı nümunəsidir. Bu möhtəşəm binanın hər bir fasadı, hər bir daşı yalnız ölkənin deyil, bəlkə də elmin və sənətin tarixini təmsil edir. Bunun ən mühüm təfərrüatlarına vərəsaq, görürük ki, yan tərəfdəki kiçik qapı XV əsr Qotika arxitekturasının gözəllik və zərifliyi təmsil edir. Kilsənin orta hissəsindəki sütunlar həcm və ağırlıqları etibarilə hələ Karolinqlər dövründə tikilmiş Sen-Jermen abbatlığına bənzəyir.

Bir sözlə, bu qapıyla həmin sütunlar arasında altı əsrlik bir dövr olduğunu düşünmək mümkündür. Kimyəgərlər belə kilsənin baş qapısının üzərindəki simvolik təsvirlərə kimya elminin müxtəşər məzmununu tapa bilərlər. Buna bəzə nümunə Sen-Jak de la-Buşri kilsəsidir.

Beləliklə, Roma abbatlığı, orta əsr kilsəsi, Qotika və Saksoniya memarlığı, VII Qriqori dövrünün ağır və dairəvi sütunları, Lüter səflərinin simvolik emlləri, papanın təkhakimiyyətliliyi, kilsənin bölünməsi, Sen-Jermen və Sen-Jak abbatlıqları – bütün bunlar birləşmiş, bir-birinə qarışmış və Paris Notr-Dam kilsəsi şəklində zühür etmişdir. Bütün Paris kilsələrinin anası olan bu mərkəzi kilsəni əjdahaya bənzətmək olar: onun başı bir, bədəni başqa, üzvləri isə üçüncü bir kilsəyəndir. Bir sözlə, o hələsindən bir şey almışdır.

Təkrar edirik, müxtəlif üslublu bu binalar rəssamlar, sonotkarlar və tarixçilər üçün olduca maraqlıdır. Onlar siklopic binalar, Misir çəmənləri və nəhəng hind məbədləri kimi böyük memarlıq abidələri nümunələri olmaqla yanaşı, həm də kollektiv əməyin məhsulu, ayrı-ayrı dahililərin əsəri olmaqla bərabər, həm də hərəkətə gəlmiş xalqların əsəri, bir çox millətlərin tarixi, əsrlərin yaddaşı, təcridən meydənli tərk etmiş bir çox insan cəmiyyətlərindən qalan nəticə, bir sözlə, bir çox dövrlərin təmsilçiləridir.

¹ "Qalliyatlar tarixi", II kitab, III dövrə, c. I, sah.130.

Zamanın hər bir dalğası onun üzərində müəyyən bir təbəqə buraxır, hər bir növü bu binaların üzərində müəyyən bir iz, hər bir fərd – bir daş buraxıb gedir. Qunduzların, arıların işi də belədir, insanların da işi belədir. Bu nöqteyi-nəzərdən Babil qülləsinə də böyük bir arı pəyəyi kimi baxmaq lazım gəlir.

Yüksək dağlar kimi, yüksək binalar da əsrlərin məhsuludur. Bözən sənətin forması dəyişdiyi halda, binalar hələ də tamamlanmamış qalır. O zaman onlar sakit tərzdə sənətin gətirdiyi yolla inkişaf etməkdə davam edirlər. Yeni sənət bu binanı olduğu kimi qəbul edib, ona daxil olur, onu mənimsəyir, onu istədiyi kimi davam etdirir və mümkünsə, tamamlayır. Bütün bu iş tamamilə sakit şəkildə, heç bir şey pozulmadan, heç bir reaksiya əmələ gəlmədən, təbii qanunlara uyğun şəkildə davam edir. Sonra yeni bir budaq meydana çıxır, bitkinin şirəsi ona keçməyə başlayır və bitkinin boy atması davam edir. Eyni binanın müxtəlif yüksəkliklərində müxtəlif sənətlərin tədricən lehimlənməsi bir çox böyük əsərlər, xüsusilə bəşəriyyət tarixi üçün maraqlı material təşkil edə bilər. İnsan, sənətkar, fərd bu küll arasında itib gedir, müəllifin adından belə iz qalmır; insan ağı onda öz ifadəsini və ümumi yekunun tapır. Burada zaman memar, xalq isə – bənnadır.

Şərq memarlığının kiçik qardaşı olan xristian Avropanın arxitekturası üzərində dayansaq, burada bir-birinin üzərində olan üç lay görmək mümkündür: Roman layı, Qotik layı və İntibah dövrü layı; İntibah dövrü layını yunan-Roma layı da adlandırmaq mümkündür.

Roman layı ən qədim və ən qalın laydır. Onun forması yarımdairəlidir və sonralar ən üst layda, yəni İntibah dövrü üslubunda yenidən zühur edir, lakin bu dəfə yunan sütunları üzərində meydana çıxır. Sivri üslub onların arasında qalır. Bu üç laydan yalnız birinə mənsub binalar tamamilə fərqli olmaqla küll və vəhdət şəklindədir. Buna misal olaraq Jümyej abbatlığını, Reyms kilsəsini, Orleandakı Müqəddəs xaç kilsəsini göstərmək mümkündür. Lakin bu üç layın kənarları, rənglərin günəş spektrində qarışması kimi, bir-birinə qarışaraq birləşir. Keçid dövrünə aid qarışıq üslublu binalar da buradan meydana gəlmişdir. Məsələn, bu binalardan bəzilərinin təməli Roman üslubunda olduğu halda, ortaları Qotik üslubda, yuxarıları isə yunan-Roma üslubundadır. Bunlar altı yüz il ərzində tikilmişdir. Bu kimi binalara misal olaraq, Etamp şatosu qülləsini göstərə bilərik. Belə binalara az-az təsadüf edilir. İki formaya, iki dövrü təmsil edən binalara daha çox təsadüf olunur. Burada hər şeydən əvvəl Paris

Notr-Dam kilsəsini göstərmək mümkündür. Bu binanın yuxarısı sivri olduğu halda, alt sütunları getdikcə Roman təbəqəsinə keçir. Sən-Deni darvazaları və Sen-Jermen kilsəsinin orta hissəsi də roman üslubundadır. Bundan başqa, Boşervil kapitulunun gözəl bir salonu da bu sıraya daxildir ki, burada Roman təbəqəsi divarın ortasına qədər çatır. Nəhayət, Ruan kilsəsi də bu zümərəyə daxildir. Əgər onun mərkəzi sancağının başı İntibah üslubunda olmasaydı, tamamilə Qotika üslubunda ola bilərdi.

Lakin bütün bu boyalar və fərqlər binanın yalnız zahirinə aiddir, binanın mahiyyəti çox az dəyişmişdi. İçəriyi yenə eyni şəkildə idi. Hissələri yenə məntiqli şəkildə qurulmuşdu. Məbədinin naxışlı və heykəlli üzü nə qədər gözəl görünsə də, altında daim rüşeym halında olsa belə Roma divanxanalarının izlərini tapmaq mümkündür. O, yer üzünün dəyişməz qanunları ilə inkişaf edir. O yenə xaçə bənzəyir və bu xaçın uclarından biri hücrə halına keçərək balkon əmələ gətirir; kilsənin və məbədinin daxilində mərasim üçün olan yan qalereyalar yenə əvvəlki yan qapılara bənzəyir. Kilsənin ortasından bura sütunlar arasındakı keçidlərlə keçmək mümkündür.

Məbədələrin, qapıların, zənglərin, bürclərin sayı əsrin, xalqın və sənətkarın fantaziyasına görə dəyişir. İbadət üçün lazım olan şeylər tikildikdən sonra arxitektora artıq öz fantaziyasına güc verir. O, heykəlləri, dairəvi pəncərəcikləri, rəngli şüşələri, arabeskləri, işləmələri, hücrələri, bəreyefləri xoyal və arzusuna görə düzür. Əsasında bu qədər nizam və vəhdət görünən belə binaların əcaib və müxtəlif cür görünməsi də buradan qaynaqlanır. Ağacın gövdəsi hərəkətsizdir, lakin onun üzərindəki yarpaqlar olduqca müxtəlif və şıltaqdır.

II

YÜKSƏKLİKDƏN GÖRÜNƏN PARİS

Biz ecazkar Paris Notr-Dam kilsəsinin ümumi mənzərəsini oxucunun gözləri önündə canlandırmağa çalışdıq. Bu kilsənin on beşinci əsrdə malik olduğu və bu gün məhrum qaldığı bütün gözəllikləri qısaca olaraq göstərdik. Lakin bunu etməkə bərabər, bu gözəlliklərdən on mühümünü unutduq. Bu da o dövrdə bu kilsənin qülləsindən görünən Parisin mənzərəsidir.

Həqiqətən, kilsənin divarlarında ona perpendikulyar olaraq yapılmış qaranlıq və dolanbac pilləkənlə ehtiyatla çıxma bilən adam, nəhayət, yüksək terraslardan birinə çatır. Bu terras işıq və havayla doludur; buradan adamın gözləri qarşısında hər tərəfdən ehtiyatlı və müstəsna bir mənzərə canlanır; bütövlükdə Qotika üslubunda qurulmuş şöhrətləri görmək oxucular, bu mənzərənin nə demək olduğunu təsəvvür edə bilərlər. Günümüzdə bu kimi şöhrətlərdən yalnız bir neçəsi qalmışdır. Məsələn: Bavariyada Nürenberq, İspaniyada Vittoriya; bunların xırda nümunələri də var. Belə nümunələrdən Bretandakı Vitre, yaxud Prussiyadakı Nordhansen şöhrətləri bu gün də mühafizə edilməkdədir.

Paris üç yüz ətli il bundan əvvəl, yəni XV əsrdə nəhəng bir şəhər idi. Bizim, kimi bugünkü parislilərə, şəhərimizin o zamandan bəri son dərəcə böyüməsi ilə fəxr etməyimizə heç bir əsas yoxdur. Paris XI Lüdovik dövründən bəri yalnız şəhərin üçdə biri qədər böyümüşdür. Sahəsi böyüdə də gözəlliyinə olduqca böyük xələl gəlmişdir.

Paris beşik formasında olan qədim ada-şəhərdə yaranmışdır. Bu adanın qumlu sahilinə onun ilk sərhədi, Sena sayı isə ilk xəndəyi olmuşdu. Paris bir neçə əsr ərzində bu adadan xaricə çıxma bilməmişdi; qitə ilə onun arasında iki körpü vardı; bu körpülərdən biri çayın şimal qolunun, o biri isə cənub qolunun üzərindən çəkilmişdi. Bundan başqa, bu iki körpünün üzərində istehkam da vardı ki, eyni zamanda darvaza yerinə də işlədirdi. Bunlardan biri çayın sağ kənarındakı Böyük Şatle, o biri sol kənarındakı Kiçik Şatle darvazaları idi. Bundan başqa, Paris hələ Kapetinqlər xanədanına mənsub olan ilk krallardan başlayaraq adada sıxıldığı və heç bir tərəfə çevrilməyə belə imkanı olmadığı halda yavaş-yavaş çaydan keçməyə başlayaraq onun sağ və sol sahilinə yayıldı. Artıq evlər və başqa tikililər Senanın hər iki sahilindəki düzləri işğal etməyə başlayırdı. Paris Böyük Şatleni və Kiçik Şatleni əhatə edərək divar və qüllələrdən ibarət yeni bir zəncir təşkil etmişdi. Bu qədim hasarın bəzi izlərini hələ keçən əsrdə görmək mümkündür; lakin artıq bu hasardan yalnız xatirə və rəvayət qalmışdır ki, bunu da Bodel, yaxud Boduayye darvazalarının adında – Karlovinqlər dövrünün “porta Boquada”-sında görə bilərsiniz.

Yavaş-yavaş, getdikcə şəhərin mərkəzindən kənara sıxışdırılan evlərin dalğası bu hasarın təməlini yuyub aparmış və nəhayət, onu tamamilə uçurmuşdu. Bir qədər sonra Filipp-Avqust bu şəhəri yeni

bir bəndlə əhatə etmiş, Parisi uca, iri və möhkəm qüllələrlə hasarlamışdı. Bunun sayəsində, bu evlər tam bir əsr zorfında bir-birinin arasına girərək, hövzəyə içərisinə tökülən su kimi eninə deyil, bəlkə yuxarıya doğru artmağa başlamışdı. Evlər aşağılara uzanır, yuxarılara uzanır, bir mərtəbəli evlər iki və üç mərtəbəli olmağa başlayır, hər bir ev daha çox hava udmaq üçün başını qonşu evlərin çiyinlərinə yuxarıya qaldırmağa çalışırdı. Onlar getdikcə küçələri doldurur, küçələr isə getdikcə daralır. Hər bir boş yer dərhal dolur və qeyb olurdu. Nəhayət, evlər Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş hasar da aşdı və sərbəst buraxılmış məktəblilər kimi son, nizamsız, qaydasız bir halda tarlalara doğru yayılmağa başladı. Tarlada yerləşdikdən sonra özlərini bağçalarla əhatə etməyə, yerlərini rahatlamğa başladılar. 1367-ci ildən başlayaraq şəhər o qədər böyüdü ki, xüsusilə Sena çayının sağ sahilində yeni bir hasara ehtiyac duyuldu. Bu hasar da V Karl tərəfindən tikildi. Lakin Paris kimi bir şəhərin böyüməsi heç vaxt dayana bilməz; yalnız bu cür şəhərlər böyüyürək paytaxt ola bilər. Bunlar bütün ölkənin bütün coğrafi, siyasi, əxlaqi və ideoloji potensialının axdığı, bütün xalqın bütün təbii sərvətlərinin topladığı böyük bir mədəniyyət çeşməsi və hövzəsidir; ticarət, sənaye, maarif, bir sözlə, əhalinin bütün canlı qüvvələri, onun bütün ruhu damcı-damcı, əsrlər boyu bu hövzələrə tökülür. Bu səbəbdən heç də təəccüb edilməməlidir ki, V Karlıın hasarı da müəyyən dövrdən sonra Filipp-Avqustun hasarının taleyinə məruz qaldı. Şəhər XV əsrin sonundan başlayaraq, bu hasarı da aşmış, ətrafa yayılmışdı. Şəhərin civarları geniş tarlalara tutmuşdu. XVI əsrdə bu hasar geriye çəkilmiş və getdikcə əski şəhərin içərisinə dalmış kimi görünürdü. Artıq bu hasarın xaricində yeni və böyük bir şəhər omlə gəlmişdi.

Bələcə, hələlik bəhs edəcəyimiz XV əsrdə Paris artıq Dönük Yulianın dövründə Böyük və Kiçik Şatlelə bir növ rüseyim halında olan hasarların üç ümumi mərkəz xəttini silib aparmışdı. Möhtəşəm şəhər qollarını, ayaqlarını uzadaraq böyüdükcə keçənlik paltarını dağından uşağ kimi təcridən ətrafındakı divarlardan ibarət dörd kəməri qoparmışdı. Hələ XI Lüdovik dövründə bu ev dənizi arasında tək-tək yerlərdə görünən qüllə xarabalarına təsadüf etmək olardı. Sel basmış sohrada yalnız yüksək təpələrin başları görünürdü ki, qədim hasarların bir hissəsini təşkil edən qüllə xarabaları ev dənizi içində görünürdü. Bu xarabalar köhnə Parisdən qalma və yeni şəhərin altına basdığı adalar idi.

O zamandan bəri Paris daha da dəyişmiş və bu dəfə artıq öz gözəlliyini bir qədər itirmişdi. Lakin o yalnız XV Lüdvik zamanında tikilmiş yeni bir hasarı aşmışdı; bu hasar palçıq və zibildən yapılmış, acınacaq bir görünüşə malik idi; onu tikmiş krala və tərənin edən şairo layihə bir hasar idi.

"*Le mur murant Paris rend Paris murmurant*".

Paris hələ on beşinci əsrdə bir-birindən tamamilə fərqlənən üç ayrı şəhərə bölünürdü; bu üç şəhərin hər birinin xüsusi siması, ixtisası, özünəməxsus adətləri, imtiyazları və tarixi var idi. Bu üç şəhər: Qədim şəhər, Universitet məhəlləsi və Yeni şəhər idi. Adada tikilmiş Qədim şəhər üç şəhərin ən qədimi və ən kiçiyi idi; bu şəhər yerdə qalan şəhərin anası sayılırdı; tobric caizə, o, iki ucaboylu gənc qız arasında oturmaş balacaboy qoca qarı kimi Universitet məhəlləsi ilə Yeni şəhər arasında sıxışmışdı. Universitet məhəlləsi Sena sayının sol sahilində idi; la-Turnel qalaçasından Nel qalaçasınadək uzanırdı. Bu gün həmin yerlərdə Şorabçı bazarı və Sikkə sarayı vardır. Universitet məhəlləsinin hasarı düzəngahda çıxırdı; vaxtilə Yulian homin düzəngahda özünə hamam tikdirmişdi; Müqəddəs Cenevəv təpəsi də hasarın bu tərəfində idi. Bu divarların son nöqtəsi Papa darvazaları idi; bu da indiki Parisdə təxminən Panteonun olduğu yerdə idi. Parisin bu üç hissəsindən ən böyüyü Yeni şəhər idi. Yeni şəhər Sena çayının sağ sahilində idi. Bir neçə yerdə ara verən sahilboyu Bilyi qülləsindən Buva qülləsinə qədər, yəni bu gün çörək dükənləri olan yerdən Tyuilriy qədər Sena çayının şəhər hasarını yararaq keçdiyi bu dörd nöqtə – sol sahildeki la-Turnel və Nel qülləsi sağ sahilindəki Buva və Bilyi qülləsi orta əsrlərdə dörd Paris qülləsi adı ilə məşhur idi. Senanın sağ sahilindəki yeni şəhər Universitet məhəlləsindən də uzaqlara gedirdi. Buradakı şəhər hasarının ən görkəmli yeri bu günə qədər xarabalıqları mühafizə edilən Sen-Deni və Sen-Marten darvazaları idi.

Söylədiyimiz kimi, Parisin bu üç hissəsinin hər biri ayrıca bir şəhər idi; lakin bu şəhərlərin imkanları məhduud olduğundan bir şəhər qonşu iki şəhərdən ayrı yaşaya bilməzdi. Bu üç şəhərin xarici görünüşü də bütövlü mütəxəlif idi; Qədim şəhərdə kilsələr çox olduğu halda, Yeni şəhərdə – saraylar, Universitet məhəlləsində isə – məktəblər çox idi. Qədim şəhərin ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik bözi

xüsusiyyətləri də vardı. Məsələn: küçələrdən keçmək üçün haqq almaq haqqı yol idarəsinə verilmişdi. Bu məsələni bir kənara qoysaq, ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, adanın sahibi Yepiskop, sağ sahilinin sahibi – Şəhər İdarəsi roisi, sol sahilinin sahibi isə – universitet rektoru idi. Lakin şəhərin ən böyük sahibi Paris prevosu hesab olunurdu; o zamanlar Paris prevosu seçkilə vəzifə deyil, kral məmuru idi. Adada ən gözəl bina Paris Notr-Dam kilsəsi, sağ sahilə – Luvr və şəhər idarəsi, sol sahilə isə – Sorbonna idi. Bundan başqa, adada – xəstəxana və oğullar evi, sağ sahilə – Böyük bazar, sol sahilə isə – "Pre-aux-Clers" deyilən yer vardı. Çayın sol sahilində tələblər tərəfindən yapılan qəbahət adadakı məhkəmə tərəfindən mühakimə edilirdi, cəzalı isə müqəssirlər sağ sahilə, Monfokon həbsxanasında çəkirdilər; lakin bəzən məsələyə universitet rektoru qarşı və tələbələr öz vələzində asmaq imtiyazını kral hökuməti qarşısında müdafiə edirdi (Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, universitet imtiyazlarının böyük bir qismi, o cümlədən, daha ciddi imtiyazlar kral hökumətinin ölündən üsyanlar sayəsində alınmışdır. Bu, tarixin ümumi qanunudur: hər zaman kral hökumətinin ölündən ona aid olan imtiyazları zorla qoparmaq lazım gəlir. Bu barədə oski bir sənədə sadələşdirilmiş bir söz yazılmışdır: "Vətəndaşların hökmdarlara qarşı sudaqəti ara-sıra üsyanlarla pozulsa da, bu onların imtiyazlarının artmasına səbəb olur").

XV əsrdə Sena dalğaları Paris hasarının daxilindəki beş adanın sahilinə çarpırdı: bu adalardan biri o zamanlar ağaclıq olan Mahudçular adası idi, həmin ağaclıq bu gün tamamilə qırılmışdır; İnek və Kilsə adaları isə o zamanlar bomboş idi; hər adada yalnız kiçik bir koma vardı. Bu komalar Yepiskopun ixtiyarında idi (XVII əsrdə bu iki ada vahid bir ada təşkil edirdi, bu gün ona Müqəddəs Lüdvik adası deyilir). Nəhayət, dördüncü ada – Qədim şəhər idi. Onun da yanunda – Çobanlar adası vardı; həmin ada hələ o vaxtlar Yeni körpünün altında itmişdi. O dövrdə Qədim şəhər bu beş körpü vasitəsilə Parisin başqa hissələrilə birləşirdi; bu körpülərin üçü çayın sağ qolu üzərindən, ikisi isə – sol qolu üzərindən çəkilmişdi. Kilsə və Sorraflar körpüsü – daşdan, Dəyirman körpüsü – ağacdan tikilmişdi; sol sahildeki Kiçik körpü – daşdan, Sen-Mişel körpüsü isə – taxtandan idi; bu körpülərin üzərində də evlər və daxmalar tikilmişdi. Universitet məhəlləsində Filipp-Avqust tərəfindən tikilmiş altı darvaza vardı, bunlar da; Sen-Viktor, Bənd, Papa, Sen-Jak, Sen-Mişel, Sen-

¹ "Parisli ohatə edən hasar Parisi üsyan etməyə məcbur edir" (frans.).

Jermen darvazaları idi. Sağ sahilədəki şəhərin V Karl tərəfindən tikilmiş altı darvazası vardı, bunlar da Bilyi qülləsindən başlayırdı: Sent-Antuan, Tampl, Sen-Marten, Sen-Deni, Monmartr və Sent-Onore qapıları idi. Bütün bu darvazalar istehkam rolu oynayırdı. Bununla belə yenə də gözəl görünürdülər. Bütün şəhər ətrafında geniş və dərin xəndək qazılmış və Senanın axar suyu buraya buraxılmışdı. Gecə vaxtı darvazalar bağlanır, şəhərin yuxarı və aşağı tərəflərində isə çayın ortası ilə yoğun dəmir zəncirlər uzanırdı. Beləcə, Paris gecələr sakit uyuya bilirdi.

Şəhərin bu üç hissəsinə yüksəklikdən baxılsa, onların hər birinin qərribə və qarışıq yumağa bənzədiyi görünür. Bununla belə, şəhərin bu üç parçasının kompleks təşkil etdiyi ilk baxışdan aydın olur. İki uzun və paralel küçə aramsız və dönmədən düz xətt boyunca şəhərin bu üç hissəsini başdan-ayağa, cənubdan şimala doğru, Sena çayına perpendikulyar şəkildə yarır keçir və üç hissəni birləşdirərək birbirinə qarışdırır. Şəhərin bu hissəsindən o biri hissəsinə daima dalğa-dalğa insanlar axışır və bu üç, bir-birindən ayrı görünən hissələr bu iki küçə sayəsində qovuşurdu. Küçələrdən biri Sen-Jak qapılarından Sen-Marten darvazalarına doğru uzanırdı; Universitet məhəlləsində bu küçə Sen-Jak adlandıqı halda, adada Yəhudilər küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Marten küçəsi adlanırdı. İkinci küçə sol sahilə la-Karp, adada Daqqaçılar küçəsi, sağ sahilə isə Sen-Deni küçəsi adlanırdı; küçə boyunca Senanın bir qolu üzərindən Sorraflar körpüsü, o biri qolu üzərindən isə Sen-Mişel körpüsü çəkilmişdi. Bu küçə Universitet məhəlləsindəki Sen-Mişel darvazasından Sen-Deni qapılarına qədər uzanırdı. Müxtəlif adlara baxmayaraq, bu küçələrin hamısı bir yerdə iki küçə təşkil edirdi və bunlar bütün Parisin mərkəzi küçələri, şahdamarı idi. Bu üçhissəli şəhərin başqa damarları da ya şahdamara qarşır, ya da ondan qüvvət alırdı.

Paris bu başından o başına yarır keçən bu iki baş diametral və bütün şəhərə məxsus küçədən başqa, sağ və sol sahillərin də özlərinə məxsus baş küçələri vardı; bu küçələr bütün şəhər boyu və çaya paralel olaraq uzanıb bütün şəhərə aid olan iki şahdamar küçəyə perpendikulyar idi. Çayın sağ sahilindəki baş küçə Sent-Antuan darvazasından Sent-Onore darvazasına qədər düz xətt boyunca uzanırdı; sol sahilə isə Sen-Viktor darvazasından Sen-Jermen darvazasına qədər uzanırdı. Yuxarıdakı iki küçə ilə yarılan iki baş küçə dolanbca Paris küçələrinə məxsus qərribə və məharətlə işlənmiş naxışa bən-

zəyirdi. Bu qarışıq naxışlara diqqətlə baxsaq, burada başları geniş iki dərz olduğunu görmək olardı: bunlardan biri çayın sağ sahilində, o biri isə sol sahilində idi: bundan başqa bir neçə küçə radius təşkil edərək körpülərdən darvazalara doğru ayrılırdı. Paris indi də həmin həndəsi fiqura bənzər görünüşə malikdir.

Paris Notr-Dam kilsəsinin qülləsindən baxaraq, bu şəhərin 1482-ci ildə bütövlükdə nə kimi bir təsir bağışladığını oxucuya izah etməyə çalışaq.

Tövşüyö-tövşüyö, nəhayət, qüllənin üst qatına qalxmış bir adamın gözləri hər şeydən əvvəl bir yığın dam, boru, küçə, körpü, meydan, bürc və kilso zəngləri qarşısında qamaşmağa başlayacaqdır. Hər şey birdən-birə nəzərinizi cəlb edəcəkdir – divarların dişləri, sivri uclu damlar, hasarın bucaqlarındakı qüllələr, XI əsrə aid daş piramidə, XV əsrə aid aynalı sütun, Şatonun yurmu və hamar qalaçası, dördbucaqlı, bəzəkli kilso zəngi, irili-xırdalı, alçaq və hündür bir çox şeylər diqqətinizi cəlb edəcəkdir. Gözləriniz bu dolanbca mənzərəyə dalacaqdır. Burada hər şey orijinal, dahiyənə və gözəldir; burada boyanmış və bəzəkli fasadı olan alçaq qapılı və külafirəngili kiçik bir evlərdən başlayaraq qüllələrə sütun kimi əhatə olunmuş əzəmətli Luvr sarayına qədər hər şey sənət əsəridir. Nəhayət, göz bu qarışıqlığa öyrəşdikdən sonra bu mənzərəni ən kiçik detallarına qədər görə bilər.

Hər şeydən əvvəl Qədim şəhərin mənzərəsi nəzərə çarpir. Boş-boğazlıq etməklə bərabər ara-sıra yararlı sözlər də söyləmiş Soval demişdir ki: "Qədim şəhərin yerləşdiyi ada – bataqlığa düşmüş və həmişəlik Senanın ortasında qalmış böyük gəmiyə bənzəyir". Bir az əvvəl biz XV əsrdə bu gəminin çayın hər iki sahilinə beş körpü vasitəsilə yaxınlaşdığımız izah etmişdik. Gəmiyə bənzəyən bu ada, vaxtilə qədim heraldika alimlərini də heyran qoymuşdu, çünki Parisin qədim gerbində gəmi şəklinin əmələ gəlməsi, Faven və Paskeninin izah etdiyi kimi, buraya gəmidə gəlmiş normandiyalıların mühasirəsi nəticəsində deyil, bəlkə də izah etdiyimiz həmin səbəbdən dolayı idi. Ümumiyyətlə, hər bir gerb onu tədqiq edən adam üçün bir cəbrdir, xüsusi bir dildir. Orta əsr tarixinin birinci yarısı Roman üslubunda tikilmiş kilsələrlə yazıldığı kimi ikinci yarısı da gerblərlə yazılmışdır. Feodalizmin heroqliflorini özəz etmişdir.

Bələliklə, Qədim şəhər tamaşaçının nəzərində arxası şərqə, burma işə qərbə doğru çevrilmiş gəmiyə bənzəyirdi. Qərbə doğru

çevrildikdə, bir yığın oski damlar gözə çarpırdı; bunların da üzərində Sent-Şapelin fil belinə bənzəyən qurğuşun qübbəsi geniş qanad açmışdı. Bu qübbə onun cəsədini, on inco, ən bəzəkli qübbə idi. Onun şəkəsi arasından lacivərdi göy üzü görünürdü. Kilsə yaxınlığındakı üç küçə kilsə sokisi tərəfdən oski binalarla əhatə olunmuş gözəl bir meydançaya çıxırdı. Bu meydançanın cənub tərəfində xəstəxananın qırıqlı və tutqun fasadı yüksəlirdi. Xəstəxananın damı sızacaq tökmüş və söpmiş kimi görünürdü. Bir az da uzaqda, sağda, solda, şorqədə, qərbdə, Qədim şəhərin yerləşdiyi dar sahədə müxtəlif dövrlərə, müxtəlif üslublara zidd olan 21 ədəd kilsə zəngi qüllələri ucaldı; onların həcmi də müxtəlif idi: bəziləri Roman üslubunda yapılmış və sanki qurdlar tərəfindən dəlik-dəlik edilmiş olan Sen-Deni kilsəsi kimi alçaq, bəziləri isə Sen-Pyer və Sen-Landri kilsələri kimi inco zəng qüllələrinə malik idi. Kilsənin arxasında, şimalda doğru Qotika qalereyalı olan monastır binaları uzanırdı, cənuba doğru isə – yarım Roman üslubunda tikilmiş Yepiskop sarayı görünürdü; kilsənin şərqi tərəfində olduqca geniş bir çöl vardı. Diqqətli göz bu evlərin arasında hələ VI Karl zamanında şəhər tərəfindən Jüvenal Dezyursenə hədiyyə edilmiş binanı və onun yüksək pəncərələri üzərində qurulmuş yüksək qəşəng qübbələri görə bilirdi; bir az o tərəfdə isə Paris bazarının qatran yaxılmış dükənləri görünürdü; daha uzaqlarda 1458-ci ildə genişləndirilmiş Sen-Jermen-Le-Vye kilsəsinin yeni qübbəsi görünürdü; vaxtılıq bu kilsəni genişlətmək üçün Fev küçəsindəki bir neçə evi uçurmaq lazım gəlmişdi. Nəhayət, o tərəf-bu tərəfdə camaatla dolu döngələr görünürdü. İki küçənin kəsişdiyi yerdə bir rüsvayçılıq sütunu qurulmuşdu; bu küçələr başdan-başa əhəngli sal daşlardan basılmış, gözəl Filipp-Avqust körpüsünün qalıqlarından ibarət idi. Atlar sürüşməsin deyə daşların arası ilə çığırlar açmışdılar. XVI əsrdə həmin körpüyə biçimsiz çaylaq daşları döşənmişdi. Xalq buna "Comiyot körpüsü" adı vermişdi. XV əsrdə tez-tez təsadüf edilən naxışlı pilləkənləri olan qülləli boş bir həyət də görünürdü; bu kimi həyətlərə la-Burdonne küçəsində bu gün də təsadüf etmək mümkündür. Nəhayət, müqəddəs məbədin sağ tərəfindən azca qərbdə doğru qüllələri çayın sularında əks olunan möhkəm binası ucaldı. Adanın qərb tərəfində salınmış Karl bağçasındakı hündür ağaclar Çoban adası üzərinə pərdə çəkmişdi. Suyu gəlincə, onu adanın heç yerindən görmək mümkün deyildi: Sena körpülərindən altında, körpülər isə evlərin altında görünməz olmuşdu.

Suyun buxarlanmasından əmələ gələn kif sayəsində damları yamyayıl görünən bu üstüörtülü körpüləri keçərək soldakı Universitet məhəlləsinə nəzər atdıqda insan hər şeydən əvvəl qala və qüllələrdən ibarət böyük və alçaq tikililərə heyran qalır. Bu Kiçik Şaltle idi; onun geniş meydanı Kiçik körpünün bir qismini işğal etmişdir. Daha sonra, sahilboyu, şorqədən qərbdə, la-Turnel qülləsindən Nel qülləsinə doğru nəzər saldıqda bəzəkli dirəkləri olan bir sıra binalar görəcəksiniz; bu binalar bir neçə mərtəbədə ibarət olub, tirlər üzərində ucalır; rəngli şüşələri var. Bundan başqa öyrə xətlə düzülmüş bitməz-tükənməz şəhərli evləri görünür ki, bunların da arası bəzən küçələrlə və bəzən də daşdan tikilmiş böyük bir evin fasadı, yaxud küncü ilə kəsilirdi; bu daş ev adətən həyətli-bağçalı, fiqelli olurdu. Bir-birini sıxışdıran dənizsalq evləri yığın arasında daşdan tikilmiş bu ev qara camaat arasında düşmüş vüqarlı ağaya bənzəyirdi. Sahil boyunda bunun kimi beş, yaxud altı böyük ev vardı. Bunlar da Lotaringiya hersoqunun sarayı, la-Turnel qülləsinin yaxınlığındakı Bernardin monastırının evləri, Nel sarayı idi; Nel sarayının baş qülləsi o zaman ki Paris üçün istisna təşkil edirdi; sarayın sıvırı ucu ildə üç ay öz qara üçbucaqları ilə batan günəşin qızılı şüalarının qarşısını kəsirdi.

Zaton, Senanın bu sahilində o qədər də böyük ticarət və hərəkət yox idi. Məktəblilər burada sənət sahiblərindən daha çox gurultu salırdılar. Burada sahil deyilən şey Sen-Mişel körpüsündən Nel qülləsinə qədər davam edən əraziydi. Sena sahilinin başqa hissəsi Bernardin monastırının o biri tərəfində olduğu kimi daşla döşənməmişdi. Yaxud burada bir yığın ev görünürdü ki, onların təməlləri iki körpünün arasındakı evlər kimi tamamilə suyun içində idi. Buraya paltar yuyan qadınlar toplaşaraq bağırışırdı, şəhərdən axşama qədər paltar döyəcləyərək nəğmə oxuyurdular. İndi də belədir. Bu yer Parisin ən şən bucaqlarından biri sayılır.

Universitet tərəf sanki qayalıqdan ibarət idi; başdan-ayağa qədər bir-birinə bənzəyən və sıx kütəldən ibarət idi. Universitetin bir-birinin üstünə çıxması iti uclu damları eyni həndəsi fiqurlara bənzəyirdi, onlara yuxarıdan baxdıqda mürokkəb kristala bənzəyirdilər. Küçələrin qoribə və dolanbək xətləri bu ev yığının müxtəlif həcmli çörək dilimləri kimi doğrayırdı. O zamanlar universitetdə qırx iki kollec vardı. Bu kolleclər müxtəlif məhəllələrdə bərabər şəkildə yerləşmişdi. Bütün binaların müxtəlif və alabəzək çardaqları sadə

damlar kimi cyni materialdan idi. Bunlar adi damların üzərində yüksəlirdi və doğrusunu söyləsək, həndəsi fırların kvadratından, yaxud kubundan başqa bir şey deyildi. Onlar kompleks halında olan binanı daha da mürəkkəbləşdirir, onun vəhdətini pozmayaraq, əksinə, görünüşünü tamamlayırdı. Ümumiyyətlə, həndesinin son dərəcə ahəngdar elm olduğunu etiraf etməliyik.

Çayın sol tərəfində də bir topa xırda şəhərli evləri üzərində gözəl görünüşlü bir neçə xüsusi ev yüksəlirdi. Bu evlərdən hal-hazırda möhv olmuş Neverranı, Roma və Reyms mehmanxanalarını və Klüni otelini göstərmək mümkündür. Xoşbəxtlikdən, bu otel mühafizə edilmiş və bu gün də hər hansı rəssamın üzünü güldürə bilər; bu otelin qülləsini bir neçə il bundan əvvəl monasix yerə uçurmuşdular. Klüni otelinin yaxınlığında gözəl yarımdayırovı tağlara malik görkəmli bir Roma sarayı – Yuliyən hamamı yüksəlirdi. Burada da bir çox abadlıqlar vardı, onların arxitekturası saraya nisbətən ciddi və sərt görünə də, eyni dərəcədə gözəl və özəmətli idi. Hər şeydən əvvəl Bernard abbatlığının üç zəng qülləsi gözə çarpırdı. Dördbucaqlı qülləsini mühafizə etsə də, başqa hissələrinin yoxluğu təəssüratını oyadan müqəddəs Cəneveyev abbatlığı da görünürdü. Yarı monastir, yarı məktəb olan Sorbonnanın yalnız qərribə orta hissəsi mühafizə edilmişdi. Gözəl dördbucaqlı müqəddəs Maturin monastiri də yaxınlıqda idi; yenə orada olan müqəddəs Benedikt monastirinin divarları arasında, bu kitabın yeddinci və səkkizinci nöşrləri arasındakı fasilə zamanı tələsi teatr binası tikmişdilər. Fransiskan monastirinin bir-birinin üzərində yüksələn üç böyük qülləsi və nəhayət, Paris Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsində baxdıqda Nel qülləsi ilə bərabər üfün üzərində göz oxşayan Avqustin monastirinin yüksək qülləsi də maraqlı mənzərə təşkil edirdi. Monastirə mülki binalar arasında həqiqətən orta vəziyyətdə olan kolleclər burada monastirlə saraylar arasında idi; kolleclərin arxitekturası ciddi və zərif, heykəltəraşlığı saraylara nisbətən daha az mücərrəd, üslubu monastirlərin üslubuna nisbətən daha az ciddi idi. Təəssüf ki, artıq bəxş və iqtisadiyyatı bu qədər böyük məharətlə birləşdirmiş Qotika sənətinin memarlıq abidələrindən heç bir iz qalmamışdır. Kilsələr (Universitet məhəlləsində bir çox belə kilsə var; onlar burada da, Sen-Jülyen kilsəsinin yarımdayırovı formasından Sen-Severin kilsəsinin sivri formalıradək müxtəlif memarlıq dövrlərini təmsil edirlər) hər şeyin üzərində hökmranlıq edir və bütün bu ahəngdarlıq içəri-

sində təzə bir ahəng təşkil etməklə bərabər, az qala hər bir addımda divarları sivri qüllə başları, şəbəkəli zəng qüllələri və ayrı-ayrı bucaqlarla yarırdılar. Bunların ömələ gətirdiyi ötlər, damların sivri kənarlarını gözəl şəkildə tamamlayırdı.

Universitet məhəlləsinin olduğu yer tənəlik idi. Məhəllənin cənub-şərq hissəsindəki müqəddəs Cəneveyev tənəsi xüsusi yüksək idi. Bu sayız-hesabsız dar və dolanbaç kəmərlər, ev yığınları, kilsə zəngi qülləsindən baxdıqda maraqlı mənzərə təşkil edirdi; bunlar həmin tənənin başından nizamsız və şaquli şəkildə dörd tərəfə enir, tənənin yamacları ilə çaya doğru enirdi. Yuxarıdan baxdıqda, bəzilərinin yuxaldığı, bəzilərinin aşağı durduğu, bir-birindən yarışaraq yüyürdükələri zənn edilirdi. Eyni zamanda küçələrdə və meydanlarda durmadan hərəkət edən minlərcə qara nöqtələr gözərimiz qarşısında dalğalanır; bu nöqtələr yüksəklikdən görünən insanları idi.

Nəhayət, qüllə başları arasındakı boşluqda, bir-birinə qarışmış sayız-hesabsız evlərin damları arasında üzərinə mamır göyərmiş ucaq divarlar, böyük və dairəvi bir qüllə, qala kimi dişli darvazalar görmək olardı: bu divar, bu qüllə və bu darvaza Filipp-Avqust hasarının qalıqları idi. Bir az uzaqda yaşıl çəmənlər görünür, böyük yollar qvrım lent kimi uzanırdı; ilk başda bəzən yolboyu evlərə təsadüf edilə də, şəhərdən uzaqlaşdıqca evlər daha az görünməyə başlayırdı. Bozi şəhər civarlarının böyük əhəmiyyəti vardı. Məsələn, la-Turnel qülləsi tərəfində Sen-Viktor kəndinin əhəmiyyəti az deyildi. Buraya Biyevr çayı üzərindən tağı körpü çəkilmişdi; buradakı abbatlıqda Yoğun Lüdovik dəfn edilmişdi. Səkkizguşəli qülləsi olan kilsə XI əsrə məxsus dörd zəng qülləsilə əhatə edilmişdi; daha uzaqlarda hələ o zamanlar belə üç kilsəsi və bir monastiri olan Sen-Marso kəndi vardı. Bir az da uzaqda, soldakı xalçaçılar emalatxanasının dörd ağı divarının yanından keçib, Sen-Jak kəndini, onun yolayrıcındakı gözəl və zərif xaçını, müqəddəs Yakov namına tikilmiş kilsəsinə görə bilərsiniz; bu kilsə o zamanlar dördə olan Qotika (sivri damlı ev) üslubunda idi; olduqca gözəl görünüşü vardı. Oradakı müqəddəs Maqluar kilsəsi də XIV əsrin gözəl binalarından idi; sonralar Napoleon bu binanı ot anbarı etmişdi. Bundan başqa həmin kənddə Notr-Dam de Şan kilsəsi vardı ki, Bizans mozaikası ilə bəzənmişdi. Nəhayət, məhkəmə idarəsinin ixtiyarında olan, bağ-bağatlı karteziyanlar monastirinin gözəl binasını bu gün də mövcud olduğu üçün bir kənara qoyaq. Çox

da yaxşı ad çıxarmayan Vover xarabalarının da üzərindən alayaq. Daha uzaqlara nəzər saldıqda qərbdə Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinə və onun Roman üslubunda qurulmuş üç qülləsinə, arxasında isə Sen-Jermen kəndini görə bilərsiniz: o zamanlar bu kənd böyümüş, on beş-iyirmi küçə və dōngəyə malik idi. Bu kənddə müqəddəs Sulpis kilsəsinin sivri uclu zəng qülləsi yüksəlirdi. Kilsənin yaxınlığında dörd tərəfdən hasarlanmış bir yer görmək olardı ki, vaxtilə burada Sen-Jermen bazarı təşkil edilirdi, indi isə sadə bir bazar vardı. Kilsədən bir az uzaqda abbatlığın yuvarlaq və qəşəng qülləsi, qurğuşundan konus şəklində tikilmiş damı görünürdü. Bir az da o tərəfdə kirami zavodu vardı. Sonralar homin yerdə Tuilri sarayı tikilmişdi. Çörəkçilər küçəsi ümumi çörəkxanaya aparırdı. Bundan başqa təpənin üzərində bir dəyirman, ayrıca bir yerdə tikilmiş çüzam xəstəxanası da vardı. Lakin bu tərəfdə ən çox nəzəri cəlb edən və insanın gözlərini ayıra bilmədiyi şey vadısa, o da abbatlığın özü idi. Həqiqətən, yarı kilsə və yarı saray olan bu monastıra, Paris yepiskoplarının bir gecə belə keçməyi şərafət saydıqları bu yeməkxanaya, arxitektor kilsə görünüşü və gözəlliyi vermişdi. Abbatlığa məxsus zərif Moryom məbədi, geniş yataq otağı, geniş bağçalar, barmaqlıqlar və qalxma körpü, yaşıl fonda görünən dişdiş çəpər, əsgər və rahiblərlə dolu həyətlər – Qotik hücrələr üzərində əsaslı surətdə qurulmuş və üç yarımdairəvi qüllənin ətrafında toplaşan hər şey, uzaq üfüqlərdə heyvətamiz və gözəl bir mənzərə təşkil edirdi.

Nəhayət, Universitet məhəlləsinə doyuncu tamaşa etdikdən sonra, üzünü sağ sahilə çevirdikdə gözlərinizin qarşısında tamamilə başqa bir mənzərə canlanır. Şəhərin bu hissəsi sol sahilə nisbətən daha geniş olmaqla bərabər, sol sahil kimi vohdət təşkil etmir. Elə ilk baxışdan onun heç də bir-birinə bənzəməyən bir neçə hissəyə bölündüyünü görmək mümkündür. Şərq tərəfdə, yəni Qalliya valisi Kamulogenin Sezarı saldıqı məşhur bataqlığın şərifinə bu gün də "Marais" (bataqlıq) adlanan şəhər hissəsində sıx tikilmiş böyük evlər çayın sahilinə qədər uzanırdı. Yanaşı tikilmiş dörd ev, yəni Jui, Sans, Barbo və Kraliça sarayının xırd qüllələrlə əhatə olunan şiferli damların əksi Sena çayının sularında düşürdü. Bu dörd ev Nonendiyer küçəsindən Selestin rahibləri abbatlığa qədər olan ərazini işğal etmişdi; abbatlığın qülləsi, diş və taxtauşları gözəl bir mənzərə təşkil edirdi. Bu ehtişamlı binaları çaydan ayrıran bir neçə kif basmış koma onların gözəl fasadlarına, daş çərçivəli, dördbucaqlı iri pəncə-

rələrinə, oxvari və heykəllərlə bəzədilmiş darvazalarına, divarların zərif profilinə, hər bir yeni bina tikildikdə meydana çıxan arxitektural gözəlliklərinə (bunun sayəsində Qotika məmarlığının daima yeni formalar kəşf etdiyi zənn edilirdi) tamaşa etməyə heç də mane olmurdur. Bu gözəl binaların arxası ilə qaz qurğularını və hasar dişlərinə göstərən, gah da geniş budaqlı ağacların arxasında gizlənən Sen-Pol sarayının böyük hasarı uzanırdı. Bu sarayda vaxtilə Fransa kralı Burqundiya hersoqundan heç də az məşhur olmayan iyirmi iki şahzadəyə, onların məyyitələri və nəvələrinə gözəl və ehtişamlı otaqlar vermişdi; Roma imperatoru da Parisə gəldiyi zaman öz lovğa məyyitələri birlikdə həmin sarayda yerləşmişdi. Onu da qeyd edim ki, o zamanlar hökmdarlar üçün ayrılan iqamətgah on bir rəsmi otaqdan az olmamalı idi; burada qəbul salonunda tutmuş, ibadətə xanaya qədər vardı. Hələ hər bir mənzildə lazım olan yataq və vanna otaqları, qarqarob və başqa otaqlar buraya daxil deyildi. Bundan başqa, mətbəx, xidmətçi otaqları, dəhliz və bir çox anbarlar vardı ki, bunların da sayı iyirmi ikiyə varardı. Burada çörəkxanaya və saqi otaqları da olmalı idi. Kralın hər bir qonağı üçün bağçalar da ayrılırdı: bundan başqa müxtəlif oyunlar, məsələn: top və halqa oyunları üçün otaqlar, heyvanxana, quş hini, balıq gölləri, tövlələr, manejlər, kitabxanalar, silah otaqları və demirçixanaya olardı. O zamanlar kral sarayı, məsələn Luvr, yaxud Sen-Pol sarayı – belə saray idi. Bu saray – şəhər içində şəhər idi.

Bu saat üzərinə çıxdığımız qüllədən Parisi görünən Sen-Pol sarayı, yuxarıda bəhs etdiyimiz dörd böyük bina ilə əhatə olunsada, yəne də gözəl və özəmətli görünürdü. Sütunlu və şüşəli uzun qalereyalara yüksək sənətkarlıqla baş bina ilə birləşdirilməsinə baxmayaraq, bu sarayda V Karl tərəfindən tikdirilən üç malikanəyə aydınca görmək olardı. Bunlardan – Pti-Müs şigelinin damını gözəl naxışlı məhəccərlər əhatə etmişdi; abbat Sen-Morun malikanəsi istehkamlı qəsr şəklində tikilmiş, böyük qülləsi, mazgalları, ambrazurları və xırd bastionları vardı. Qalxma körpü üçün yapılmış iki dəlik arasında bulunan geniş Saksoniya darvazaları üzərində abbatın gerbi asılmışdı; nəhayət, qraf Etampın malikanəsi vardı ki, uzaqdan baxdıqda yarıuçuk qülləsi xoruz pipiyinə bənzəyirdi. Orada-burada, dəstə-dəstə bitmiş palıd ağacları öz görünüşləri ilə böyük kələmi andırırdı; işıq və kölgələrlə qumıldayan gölün sularında qular üzürdü. İçəri həyətlərin gözəl guşələri görünürdü.

Üfqudə görünən bu binaların təşkil etdiyi amfiteatrın getdikcə yüksəldiyini izləyən tamaşaçı, Sent-Antuan küçəsindəki evlərin damları arasında əmələ gəlmiş dorin qobunu keçdikdən sonra, nəzərini Anqlem sarayında dayandıracaq. Müxtəlif dövrlərə aid olan bu böyük binaların əski və yeni hissələri yamaqlı bir kaftana bənzəyirdi. Lakin qurğuşundan qayırılmış toboqələri və misdən yapılmış cürbəcür arabeskləri və novları ilə gözə çarpan yeni binanın orijinal bir surətdə yapılmış sivri konarlı yüksək damı əski binanın qızaran xarabalrı üzərində zərif şəkildə yüksəlirdi. Qədim binanın böyük qüllələri, zaman keçdikcə çöllək kimi şişmiş və qocalıqdan beli bükülmüş halda başdan-ayağa çat verdiyindən şalvarı açılmış şişman adama bənzəyirdi. Bu binanın arxasında Turnel sarayının meşəyə bənzəyən qüllə başları görünürdü. Dünyada heç bir şey, nə Əlhəmmə, nə Şambor sarayı bu qüllələr, zəng qüllələri, borular, flügerlər, spirallar, fənörələr, pavilyonlardan ibarət olan bu böyük meşə qədər şəhrkar, cazibədar bir mənzərə təşkil edə bilməz. Bunların hamısı daşdan yonulmuş böyük bir şahmat taxtasına bənzəyirdi.

Bir az əvvəl söylədiyimiz kimi, o zamankı görünüşünü bir qədər təsvir etməyə çalışdıqımız və yalnız ən mühüm xüsusiyyətlərini qeyd etdiyimiz bu məhəllə, şəhərin şərç hissəsindəki V Karl hasarı ilə Sena çayının əmələ gətirdiyi bucağı işğal etmişdi. Yeni şəhərin mərkəzini əsasən kiçik şəhərli evləri tuturdu. Şəhərin bu hissəsinə açılan üç körpü sağ sahilə adanı və sol sahilə birləşdirirdi; körpülərin bir xüsusiyyəti var: əvvəlcə adı evləri, sonra isə sarayları yaratmağa başlayır. Arı pətoyinin hücrələri kimi bir-birinə sıxışdırılmış şəhərli evlərinin də öz gözəlliyi vardı. Yuxarıdan baxdıqda böyük şəhərlərin damları dalğalanan bir donizə bənzəyir. Küçələr bir-birini kəsib keçərək və bir-birinə qarışaraq yüzlərə qərribə həndəsi formalar yaradır. Ulduzun səlləri ətrafına yayılmış kimi, şəhər bazarından hər tərəfə bir çox küçələr və dalanlar uzanırdı. Sen-Deni və Sen-Marten küçələri saysız-hesabsız qol-budaqları ilə yanaşı, budaqları bir-birinə qarışmış iki böyük ağac kimi dağa dırmaşdı. Burada gözəl binalar da az deyildi. Sərraflar körpüsü yaxınlığında gözəl evlər vardı. Körpünün arxası ilə axan Sena çayı dayırmanın çarxlarının hərəkətindən köpükləndirdi. Artıq Şatle Dönük Yulian dövrünün Roma qülləsi deyil, XIII əsr in feodal qülləsi görünüşü təsirini bağışlayırdı. Bu qüllə elə iri daşlardan tikilmişdi ki, ən möhkəm bir ling ilə belə üç saat ərzində bir vərşokdan artıq dəlmək mümkün deyildi. Bir az uzaqda Sen-Jak de la-Buşri kilsəsinin gözəl

zəng qülləsi, hər bucağında yerləşmiş heykəllər görünürdü. Bu bina hələ o zaman tamamilə başa çatmamış olsa da, yenə ehtişamlı görünürdü; o zamanlar bu binanın üzərində sonradan damın dörd küncünə qoyulmuş dörd nəhəng yox idi. Bu nəhənglər köhnə Parisin sirlərini anlamaq üçün yeni Parisi düşündürən dörd sfinksə bənzəyirdi. Heykəltəraş Raul bu nəhəngləri yalnız 1526-cı ildə qurub başa çatdırmışdı, ona da bu əməyi müqabilədə camisi iyirmi frank vermişdilər. Daha sonra, Qrev meydanındaki "Sütünlü Ev" görünürdü; onun haqqında oxucularımıza izahat verməmişik. Bir az o tərəfdə yeni dəblə tikilmiş giriş qapıları ilə bərab edilən Sen-Jervo kilsəsi, qədim oxvari qübbələri yarımdairəvi qübbələrdən fərqlənməyən Sen-Meri kilsəsi, ehtişamlı qülləsi dillərə düşən müqəddəs loann kilsəsi görünürdü. Bütün bu binalar öz gözəlliklərini bu dolanbac, qaranlıq, dar və bəzən murdar küçələrdə dəfn etməkdən çəkinməyən memarlığın gözəl abidələri idi. Buraya küçələrdə dar ağaclarından daha tez-tez təsadüf edilən naxışlı ağac xaçları da əlavə edin; uzaqdan, damların arasından Məsumlar məzarlığının gözəl hasarı; bazarın qarşısında tüstü bacaları üzərində yüksəklərə qalxan risvaçılıq sütununu; içərisində daima camaat qaynaşdığı Xaçlar dalanındaki pilləkəni; taxıl bazarının yuvarlaq binalarını; orada-burada, evlər arasında qorq olan, sarmaşıqlarla bəzənmiş, alçaq qapılı və xaraba qalmış qədim Filipp-Avqust hasarının qalıqlarını; sahilboyunu və oradakı minlərcə dükənləri və sallaqxanaları; Sena çayını və Sena limanının Yepiskop limanına qədər hər yeri tutmuş qayıqlar təsəvvürünüza gətirərsəniz, zamankı, yəni 1482-ci ildəki Parisin nə demək olduğunu heç olmasa təxminən təsəvvür edə bilərsiniz.

Biri saraylardan, o biri adı evlərdən əmələ gələn bu iki məhəllədən başqa, Yeni şəhərdə bir çox abbatlıqlar da vardı ki, onu qala divarlarının arxa tərəfində şərçdən qərbdəək uzanan monastır və ibadət xanalarından ibarət başqa bir xətt kəmərk kimi əhatə edirdi. Sent-Antuan və Qədim Tampl küçələri arasında bulunan Turnel parkının bir qədər yaxınlığında müqəddəs Yekaterina abbatlığı vardı; bu abbatlığın geniş bostanları ta şəhər hasarına qədər uzanırdı. Qədim və Yeni Tampl küçələri arasında Tampl abbatlığı yüksəlirdi; bu abbatlıq, dişli bir hasarla əhatə edilmiş geniş boşluq arasında ayrıca yerləşmiş qüllə yığınınından ibarət idi. Yeni Tampl və Sen-Marten küçələri arasında ehtişamlı və istehlaklı Sen-Marten abbatlığı yerləşmişdi; bağçalar arasında yerləşmiş kilsə, qüllə və zəng qülləsi, gözəllikdə yalnız Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin qarşısında əyilə

bilirdi. Sen-Marten və Sen-Deni küçələri arasında üçlər abbatlığın nəhayət, Sen-Deni ilə Montorqeyl küçələri arasında – qadınlar monastırını yerləşmişdi. Bunun da yanında Möcüzələr sarayının kif bəsmiş damları və uçmuş hasarı görünürdü. Monastırlardan ibarət uzun bir zəncir arasında bulunan bu bina yeganə mülki bina idi.

Nəhayət, damlar arasında görünən və şəhər hasarı ilə Sena sayının aşağı qolunun təşkil etdiyi qərb bucağını işğal edən dördüncü qrup evlər Luvrun ətrafına sarınmış heyətərlə malikanələrdən ibarət yeni bir qovşaq idi. Filipp-Avqustun Qədim Luvr sarayının qeyri-mütonasib binasının bir çox xırda qüllələrini nəzərə almasaq, iyirmi üç kiçik həcmli qüllələrlə əhatə edilmiş baş qülləsi uzaqdan Alan-son və Kiçik Burbon saraylarının Qotik damları ilə sıxılmış kimi görünürdü. Bu çox qülləli əjdaha, iyirmi dörd başını daima yuxarıya tutmuş Parisin qocaman qarovulu. günəş şüaları altında parlayaraq min bir rəngə çalan nəhəng qurğusun, yaxud pulcuqlu şifer damı ilə Yeni şəhərin qərb tərəfindəki cizgilərin olduqca orijinal şəkildə tamamlayırdı. Şəhərin hasarları arxasında darvazalara yaxın yerdə Sena çayının sol sahilindəki kondlərə nisbətən az sayda, lakin dağınmış şəkildə bir neçə qəsəbə yerləşmişdi. Bastiliyanın arxasında, Sent-Antuan abbatlığının ətrafında toplaşmış iyirmiə qədar daxma gələcəkdə Parisin Sent-Antuan civarını yaratmaq üçün bir nüvə rolunu oynamışdı; bir az uzaqlıqda taxıl düzləri arasında itib gedən Popenqur kondi; daha uzaqda – az qala başdan-başa meyxanalarından ibarət olan şən və fəkil Qurtıl kondi; Sen-Loran civarı və uzaqdan baxdıqda zəng qülləsi ilə Sen-Marten darvazasının sivri uclu qüllələri arasında qərç olan kilsəsilə qonşuluqda ki Sen-Ladr kondi ilə bitmiş Sen-Deni civarı; Monmartr qapılarının arxasındakı ağ hasarlarla əhatə edilmiş Qranj-Batelyer kondi, daha sonra isə – Monmartr təpəsi və vaxtilə dəyirmanların sayı qədər kilsəyə malik olan, lakin bugünkü cəmiyyətdə cismani qida ruhani qidanın üstün tutulduğu üçün yalnız dəyirmanları mühafizə edilmiş təpənin tabaşırli yamaqları görünürdü. Nəhayət, Luvr sarayının arxasındakı vadidə Sent-Onore civarı vardı ki, o zamanlar hələ sox böyük idi. Onun arxasında isə Donuz bazarı və ortaqda qaralan müdhiş bir qazan yerləşmişdi; bir zamanlar həmin qazanda saxta pul kəsonləri diri-diri bəşirəmişlər. Qurtıl və Sen-Loren kondləri arasındakı boş düzənlikdə yüksələn bir təpənin başında uzaqdan üstüaçıq, təməli dağılmış yarı-uçuq sütunlara bənzəyən bir bina görünürdü. Bu bina nə Parfenon idi, nə də Olimp Yupiterinin məbədi. Bu bina – Monfokon həbsxanasıdır.

Nə qədər qısa olmağa çalışsaq da, saydığımız bu binalar oxucunun yaddaşında o zamankı Parisin ümumi görünüşü təsvirini pozmayınca, bir neçə sözlə, bütün dediklərimizə yekun vurmağa çalışsaq. Şəhərin mərkəzindəki Qədim şəhər boz zirehinin altından öz körpülərini nəhəng tsbağa pəncələri kimi uzatmışdı. Solda, trapesiya şəklinə Universitet məhəlləsi, sağda isə – Yeni şəhərin geniş yarımdairəsi, zəngin bağçaları və müxtəlif abidələri görünürdü. Şəhərin bu üç hissəsi də hər tərəfdən bir çox küçələr və dalanlarla yarılmışdı. Bütün bu evlər yığmı az qala ortadan Sena sayı ilə iki yera bölünmüşdü. Dü-Breylin söylədiyi kimi, "Ana Sena" bir çox adalar, körpülər və qayıqlarla dolu idi. Bunların ətrafında da geniş düzənlik, gözəl tarla və gözəl kondlər vardı; sol tərəfdə – İssi, Vujirar, Vanvr, Monjur, Jantilyi və onların yuvarlaq, dördbucaqlı qüllələri; sağ tərəfdə – Konflandan başlayaraq, Vill-d'Eveqə qədər iyirmidən ziyadə müxtəlif kond görünürdü. Üfiqədə fontan hovuzu kimi dairə şəklinə düzəlmüş təpələrdən ibarət gözəl bir haşiyə cızılmışdı. Nəhayət, uzaqlarda, şərç tərəfdə – Vensenn və onun dördbucaqlı yeddi qülləsi; cənub tərəfdə – Bisetrin sivri uclu qüllələri; şimalda – Sen-Deni qülləsi; qərbdə isə – Sen-qlu qəsri görünürdü. 1482-ci ildə, Paris Notr-Dam kilsəsinin təpəsində yuva qurmuş qarğaların gördüyü Paris bu idi.

Bununla belə, Volter bu şəhər haqqında söyləmişdi ki, XV Lüdo-viko qədar burada yalnız dörd gözəl bina olmuşdur: Sorbonna kilsəsi, Var de Qras, Yeni Luvr sarayı və yaxşı xatirimdə deyil, səhv etmirəmsə, Lüksemburq sarayı. Xoşbəxtlikdən, "Kandida"nı yazdığına və acı gülüşün misilsiz ustadı olduğuna görə bu fikir onun təzəyə qalmasına mane olmamışdır. Bu onu göstərir ki, insan dahi ola bilər, lakin sənətin bu və ya digər sahəsi haqqında heç bir təsviri olmağa da bilər. Mosolen Molyer, Rafaello Mikelancelonu "öz əsrlərinin Minyarı"¹ andlandırmaqla, onlara böyük bir şərəfə layiq görmüşdü.

Gəlin XV əsrdəki Parisə qayıdaq.

O zamanlar Paris yalnız gözəl bir şəhər deyil, eyni zamanda orta əsrlərin daş salnamələrinə yazılmış monolit-şəhər, sənət əsəri və orta əsrlərin tarixi idi. O, iki təbəqədən, yəni Roman və Qotika təbəqəsindən ibarət olan bir şəhər idi, çünki Roman təbəqəsi, Yuliyən hamamları istisna olmaqla, çoxdan yox olub getmişdi. Amma

¹ Minyar XVII əsrin xırda partetistidir.

bu töbəqənin izləri hələ də orta əsrlərə məxsus qalın töbəqələr arasında görünürdü. Kelt töbəqəsinə gəlincə, onun izlərinə quyu qazıdaqda belə buna təsadüf etmək qeyri-mümkün idi.

Əlli il bundan əvvəl, İntibah deyilən dövr bu qədər ciddi və eyni zamanda zəngin vəhdətə öz fantaziyaasının gözqamaşdırıcı ehtisamını, arxitektura sistemini, yarım dairəvi Roma qübbələrini, Yunan sütunlarını və Qotik tağlarını, özünün zərif və mükəmməl heykəltəraşlığını, arabesklərə və yarpaqşəkilli naxışlara olan rəğbətini. Lütərin müasiri olan arxitektura bütövrəstliyini qarşıdırdıqda bəlkə də Paris daha da gözəlləşdi. Baxmayaraq ki, nəzər və düşüncəmizdə daha az harmonik oldu. Bu parlaq dövr də uzun sürmədi. Təəssüf ki, "İntibah" lazımı bitərəflik göstərmədi. O tikməklə kifayətlənməyərək, həm də yıxmağa başladı. Doğrudur, onun yerə ehtiyacı vardı. Hər halda, noticədə belə oldu ki, Qotik Paris yalnız qısa müddət yaşadı: Sen-Jak de la-Buşri kilsəsinin tikilişi bitir-bitməz, əski Luvru uçurmağa başladılar.

O zamandan bu böyük şəhər gündən-günə çirkinləşdi. Bu dəfə, Roman Parisini məhv edən Qotik Paris özü məhv oldu. Lakin onun yerini hansı Parisin tutduğunu söyləmək mümkündürmü? Yox, mümkün deyildir. Türlidə¹ – Yekaterina Mediçi Parisi, Şəhər Hələdiyyəsinə isə – ikinci Henri Parisi mövcuddur. Bu iki bina hələ böyük zövqlə tikilmişdir; Pale-Royaldakı dördüncü Henri Parisinin binaları kərpicdən tikilmişdi, şiferli damları vardı; bu binalar üçrəngli idi; Val de Qrasdakı XIII Lüdovik Parisi alçaqboylu və xain bir memarlıqdan ibarət idi; qübbələr paltar səbəti yığınınə bənzəyirdi; sütunları şişman, günbəzləri qozbel idi; Əlillər Evindeki XIV Lüdovik Parisi bir növ geniş, zəngin, qızıl rəngli, soyuq idi; Müqəddəs Sülpsis kilsəsindəki XV Lüdovik Parisi qıvrımlardan, lent düyümlərindən, buludlardan, kası yarpaqlarından, vermşəldən ibarət idi.

¹ Bu ehtisamlı sarayın genişləndirilməsini, təmir edilməsini, dəyişdirilməsini, yəni tamamilə bərpa edilməsini böyük kədər və nifrətlə gördük. İntibah dövrünün bu zərif əsərlərinə toxunmaq üçün müasir arxitekturların oli hoddindən artıq ağrıdır. Bunun üçün ümidvarıq ki, onlar bu əsərlərə öz uzaqlıqda cəsarət etməzlər. Türlü sarayının ucurulması yalnız vəhşilik əlaməti deyildi, bu eyni zamanda xoyanot idi. Bu saray yalnız XVI əsrin gözəl bədii əsəri deyil. Bu saray XIX əsr tarixinin bir sahifəsidir. O artıq karatların məli deyil, xalqın mədir. Onu olduğu kimi saxlayaq. İnqilablar ona iki dəfə öz damğasını basmışdır: 1792-ci ilin 10 avqustunda və 1830-cu ilin 29 iyulunda. Artıq bu saray müqəddosdur. Əsirin V nösrinə edilən qeyd. Paris, 7 aprel 1831-ci il.

Həm də bunlar daşdan düzəldilmişdi. Panteondakı XVI Lüdovik Parisi Romadakı müqəddəs Petro sarayının pis təqlidi idi (Panteon sanki büzüsmüşdü, xotları düzgün deyildi). Respublika dövrünün Parisi – Tibb məktəbində özünü göstərir: bu bina yarıyunan-yarıroma üslubunda tikilmiş və III ilin konstitusiyası Mynos qanunlarına nə qədər bənzəyir, o da Parfenon və Qoliziyə bir o qədər bənzəyən zavallı bir binadır (arxitekturlar zarafatla ona "Messidor üslubu" deyirlər). Napoleon Parisi – Vandom meydanındadır; hər halda bu üslub özünəməxsus özəmətdən məhrum deyildir; bu özəmət onun toplardan əridilmiş bürcünə sütununda görünür. Restavrsiyası Parisi – Birja binasıdır: bu binada hər şeydən əvvəl olduqca hamar frizini qoruyub saxlayan ağ sütunlar nəzərə çarpır; ümumilikdə isə iyirmi milyona başa gələn dördbucaqlıdan ibarətdir.

Şəhərin müxtəlif məhəllələrindəki bir çox binalar öz üslubu, forması və bənzərlikləri baxımından dövr üçün xarakterik bu abidələrə bağlıdır. Bilici gözü bunu dərhal sezmə bilər. Yalnız baxmağı bacarmaq lazımdır. O zaman bütöv bir əsrin ruhunun və müəyyən bir hökumət dövrünün xüsusiyyətlərini qapı dəstəyində belə ifadə olunduğunu anlamaq çətin məsələ deyildir.

Bələliklə, təkrar edirik, bugünkü Paris heç bir ümumi simaya malik deyildir. O, müxtəlif əsrlərdən alınmış bir çox nümunələrin məcmusudur. Həm də on gözəl nümunələr ortalıqdan yox olmuşdur. Fransanın paytaxtı yalnız evlər sayəsində böyüyür, lakin necə evlər! Əgər belə davam edərsə, Paris hər əlli ildən bir öz ümumi simasını dəyişməyə məcbur olacaqdır. Odu ki, Paris arxitekturasının tarixi əhəmiyyətinin az qala gündən-günə yox olub getməsi olduqca təbii haldır. Getdikcə Parisdə tarixi abidələr azalmağa başlayır və hamının gözləri qarşısında tikilən evlərin dalğası altında yox olub gedir. Babalarımız daş binalı Parisi görmüşdülər; uşaqlarımız isə yalnız suvaqlı Parisi görəcəklər.

Yeni Parisin yeni binalarına gəlincə, biz böyük bir məmnuniyyətə bu barədə bir söz deməyə də bilərik. Buna səbəb bizim bunların qarşısında müəyyən dərəcədə heyran qalmamağımız deyil. Cənab Sufflo tərəfindən tikilmiş müqəddəs Cenevəv kilsəsi, şübhəsiz, daşdan yapılmış dadlı qoğala bənzəyir və onun heç zaman misli-bərabəri olmamışdır. Fəxri Legion binası da dadsız kökə deyil. Taxıl bazarnın qübbəsi ingilis jokeyinin pilləkənə sancılmış papağına bənzəyir. Müqəddəs Sülpsis kilsəsinin qülləsi iki ədəd

klarmeti andırır. Eybi yox, bu da fəna arxitektura forması deyil! Bundan başqa, bu evin damı üzərində, hər şeyi tamamlamaq üçün, teleqraf da qurmuşdular. Müqəddəs Roq kilsəsinin baş qapıları öz ehtişamı ilə yalnız müqəddəs Aqvitanlı Fomanın kilsəsi ilə müqayisə edilə bilər: hər ikisində yuvarlaq şəkilli Qolqofa və ağacdan qayırılmış qızıl rəngdə Günəş var. Bunların hamısı böyük zəka tələb edir. Nəbatat bağçasının dolanbac yollarındaki fənar də qərribə bir şeydir. Sütunları Yunanıstana, pəncərə və qapılarının yarımdairəsi Romaya, böyük və alçaq qübbələri İtaliyaya dövrünə bənzəyən Birja binasına gəlincə, şübhəsiz, o da olduqca düzgün və təmiz memarlıq abidəsidir; bunu sübut etmək üçün bu binanın heç zaman Afında belə qətiyyətlə təsadüf edilməyəcək üst mərtəbəylə bəzədildiyini göstərmək olar. Bu binanın gözəl düz xətti bəzən böyük zövqlə parçalanmış və soba boruları qurulmuşdur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edirəm ki, hər hansı binanın görünüşü bir qayda olaraq onun təyinatına uyğundur və bu təyinat öz-özülüyündə binanın xarakterindən xəbər verir. Sözsüz ki, kral sarayı və parlament binası, şəhər bələdiyyəsi və məktəb, maneje və akademiya, anbar və məhkəmə binası, muzey və kazarma, türbə, məbəd və teatr üçün eyni müvəffəqiyyətlə yarayan bu abidəyə fəxr etmək lazımdır. Hələlik isə bu binadan yalnız birja kimi istifadə edirlər. Bundan başqa, hər bir bina yalnız bir iqlimə uyğunlaşdırılmışdır. Şübhə yoxdur ki, həmin bina xüsusi olaraq bizim soyuq və yağışlı iqlimimiz üçün tikilmişdir. Damı Şərqdə olduğu kimi yastıdır. Odur ki, qış vaxtı damın qarını süpürmək lazım gəlir; zətən damın qar süpürməyə ölverişli tikildiyinə kim şübhə edə bilər? O ki qaldı bir az əvvəl böhs etdiyimiz təyinat məsələsinə, bina öz təyinatına tamamilə uyğundur: bu bina Yunanıstanda olsaydı, məbəd olardı, Fransada isə birja olmuşdur.

Bələliklə, şübhəsiz, bütün bu binalar gözəl arxitektura abidələridir. Bunlara Rivoli küçəsi kimi bir neçə olduqca gözəl və izdihamlı küçələr əlavə edilərsə, bir zamanlar hava balonundan Parisə baxdıqda tamaşaçının gözləri qarşısında zəngin xətlər və ehtişamlı təsvirlər, rəngarəng mənzərələr, şahmat taxtasında görünən sadə bir əzəmət və valehedici gözəllik görünəcəyinə şübhə edilə bilməz.

Hər halda bugünkü Paris gözələrimizin qarşısında nə qədər gözəl görünsə də, XV əsrin Parisini yazdıma salın və onu təəvvür edin; qüllə və zəng qüllələrindən ibarət bu qərribə hasarın arasından bir işıqlı dünyanı seyr edin. Üfüqlərin səmasında köhnə Parisin Qotik

profilini canlandırın; onun binalarına gözəl fantastik görünüş verən Ay işığını Parisin üzərinə salın və yalnız bundan sonra onu bugünkü Parislə müqayisə edin.

Yeni şəhərin sizə verə bilmədiyi təsiri əski şəhərdən almaq arzusundasınızsa, böyük Paxsa, yaxud Üçlör bayramında sohor çağrı yüksək bir yerə qalxın, oradan bütün şəhəri seyr edin, kilsə zənglərinin səslərinə qulaq asın. Göylərdən verilmiş bir işarəyə – çünki bu işarəni verən günəşdir – minlərcə kilsə birdən-birə səslənməyə başlayacaq. Əvvəlcə siz orkestrdəki musiqiçilərin “tutti” işarəsini gözləyərək öz musiqi alətlərini köklədikləri kimi, kilsələrin bir-birini səslədiyini eşidəcəksiniz. Sonra isə hər bir zəng qülləsinin səsinə aydınca eşitməyə başlayarsınız; lakin bu uzun zaman davam etmir: zəng səsləri getdikcə ucalır və bunların bir-birinə qarışmasından, gurlamasından füsunkar bir konsert yaranır. Siz bir-birinə qarışan, bir-birini yararaq şəhərin üzərində uçan və uzaqlara dağılan səslərin ehtizazı qarşısında heyran qalırırsınız. Halbuki, bu səslər dənizə heç də xaosa bənzəmir. Gurultulu olsa da, ahəngdən də məhrum deyildir. Siz zənglərin ayrı-ayrı notlarını eşidirsiniz; iri və xırda zənglərin hər bir qammasını izləyə bilərsiniz, siz müqəddəs Yefstafiya kilsəsinin böyük zənginin boğuş və yeknəsoq gurultusunu, uzaq bir qəsəbədə məchul bir kilsənin çalan zənginin bilinməz yerlərdə qeyb olan koskin və sürətli notlarını eşidirsiniz. Bu qərribə konserti, mükəmməl idarə edilən orkestrdəki kontrabas kimi, baş rolda Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük zənginin boğuş səsi müşayiət edir. Və bu gurultunun arasından, ara-sıra açılan məbəd qapılarından gələn kilsə nəğmələri qulaqlarınıza çatır.

Bəli, bu musiqi bir opera qədər yüksəkdir. Paris adətən gündüzlər danışır, gecələr isə Paris adətən nəfəs alır. Lakin burada – Paris oxuyur. Bu zənglər xoruna diqqətlə qulaq asın; bu yarım milyon insanın piçiltisində, çay dağlarının sahələrdə çarpmasında, ösən rüzgarlara, Parisi ohata edən dörd məşənin kvartetinə qulaq asın. Qoy bu səslər kilsə zənglərinin gurultusunda həddindən artıq koskin görülmə biləcəkdir şeylərin təsirini yumşaltsın. Bundan sonra siz bu suala cavab verərsiniz: məgər siz yer üzündə bu zəng konsertindən, bu səslərdən, hər biri üç yüz fut ağırlığında olan daş fleytalarda bir səslə oxuyan on minlərcə mis səsdən, bu böyük orkestr-şəhərdən, fırtınaya bənzəyən bu simfoniyanın daha parlaq, daha əzəmətli və daha çox ruh oxşayan bir şey görmüsünüz?

MƏRHƏMƏTLİ İNSANLAR

Yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisələrdən on altı il əvvəl, Fomin həftəsinin gözəl bir səhər çağı, ibadətdən sonra, Paris Notr-Dam kilsəsinin binasında canlı bir məxluq tapmışdılar. O, kilsənin astanasında, müqəddəs Xristoforun təsviri qarşısında qurulmuş beşiyin üzərində uzanmışdı. 1413-cü ilə qədər bu təsvirin qarşısında diz çökmüş kavalər Antoni dez-Essarın heykəli vardı (bu ildən sonra istər müqəddəs Xristoforu və onun pərəstişkarını oradan götürməyi lazım bilmişdilər). Mərhəmətli insanlar rəhm etsin deyə həmin beşiyin üzərinə uşaq tullamaq adət halını almışdı. Beşiyin qarşısında sədəqə üçün mis qab da qoyulmuşdu.

1467-ci ilin Fomin günündə bu beşikdə uzanmış canlı məxluq beşik ətrafında toplaşmış, xüsusilə, zərif cinsin nümayəndələrindən, ibarət yəni qoca qarılardan ibarət böyük bir dəstənin böyük marağına səbəb olmuşdu.

Qabaqda dayanmış dörd nəfər qadın beşik üzərində əylərkən bağırırdılar; əyinlərindəki rəhiyə bənzəyən boz bününcək-lərindən rəhiyə olduqları dərhal gözü çarpırdı. Mən bu dörd təvazökar və hörmətli şəxsin adlarını gələcək nəsillər qarşısında gizlətmək üçün heç bir səbəb görmürəm. Bu dörd qadın Aqnesa la-Germ, İoanna de la-Tarm, Henriyetta la-Qotyer və Hoşer la-Violet idi. Bunların dördü də dul arvad idi. Dördü də Etyen-Qodri məbəbində yaşayırdı. Roislərinin icazəsi ilə və Pyer d'Elyi nizamnaməsinə uyğun olaraq mövzuya qulaq asmaq üçün evdən çıxmışdılar.

Bu hörmətli qadınlar hal-hazırda Pyer-d'Elyi nizamnaməsinə riayət etsələr də, Mişel de Bram və Piza kardinalı nizamnamələrini heç bir əhəmiyyət vermədən pozurdular. Bu nizamnamələrə görə, onlar həmişə öz susunluqlarını ciddi şəkildə qorunmalıydılar.

Aqnesa taxta beşiyin üzərində qurdalanan və camaatın toplaşmasından qorxaraq bar-bar bağıraraq bu kiçik məxluqa baxaraq Hoşerdən soruşdu:

– Bacı, bu nədir?

İonna dedi:

– Əgər hər kəs öz uşağını bu cür atmağa başlasa, biz nə edəcəyik?

Aqnesa sözüünə davam etdi:

– Mənim uşaqdan başım çıxmayıdır, lakin mənə elə gəlir ki, bu uşağa baxmaq günahdır.

– Bu ki, uşaq deyildir, Aqnesa, bu natamam bir meymuna bənzəyir, – Hoşer dedi.

– Bu bir işarədir! – Henriyetta la-Qotyer də sözüünə davam edərkən dedi:

Aqnesa yenə sözü başladı:

– Deməli, xaç mərasimi həftəsindən başlayaraq, bu günə qədər bu üçüncü möcüzədir. Zəvvarlara istəhsiz etməyə cəsarət edən və Obervilli Məryəm ana tərəfindən qoribə surətdə cəzalandırılan adamın başına gələn möcüzədən bir həftə belə keçməmişdir; o, son bir ayda baş verən ikinci möcüzə idi.

– Bu ki, sadəcə eybəcər bir uşaqdır, – İonna dedi.

Hoşer sözüünə davam edərkən:

– Həm də görülməmiş, nə yaman bağırır, az qalır oxuyanın səsinə batırsın, – dedi. – Nə bar-bar bağırırsan, səsinə kəssənə!

La-Qotyer qollarını köksünə qoyaraq dedi:

– Ehtimal ki, bu eybəcəri Reyms arxiyepiskopu cənabları Paris arxiyepiskopu cənablarına göndərmişdir.

Aqnesa la-Germ dedi:

– Mən bunun kafirlə donuzun birləşməsindən əmələ gələn bir heyvan olduğuna əminəm. Hər halda bu xristian uşağı deyil, onu ya suya, ya da ocağa atmaq lazımdır.

La-Qotyer əlavə etdi:

– Mən ümidvaram ki, onu heç kəs öz evinə aparmaz.

– Aman, yarəbbi! – Aqnesa yenə sözü başladı. – Küçünün sonunda, arxiyepiskop sarayının yaxınlığındakı torbiyə evində çalışan zavallı dəyələrin halı nə acınacaqdır! Bu eybəcərə nə cür döş verəcəklərini xəyalına belə getirə bilmirəm. Mən döşümü xortdana verərdim, amma buna verməzdim.

İonna dedi:

– Amma bu zavallı la-Qerm nə sadədil qadındır! Sən bu eybəcörün an azı dörd yaş olduğunu və şübhəsiz, ət yeməyi sənin döşündən üstün tutduğunu görmürsənmi?

Həqiqətən, “bu eybəcər” yeni doğulmuş uşaq deyildi (onu başqa cür adlandırmağa biz özümüz də çox çətinlik çəkirik). O, üzərində o zamankı Paris yepiskopu olan Gilyom Şartyenin damğası basılmış kətan torbaya qoyulmuş olduqca kələ-kötür, ayrı-üyrü və nadincə bir şey idi. Torbanın içindən başa bənzər bir şey görünürdü. Bu baş eybəcərliyin son dərəcəsi idi. O bir yığın sarı saçdan, bir ədəd ağlayan gözdən, ucadan bağırdığı üçün ağzından və ona yaxınlaşacağı adamı dərhal dişləyəcəyi zənn edilən dişlərdən ibarət idi; bu qoribə məxluq torbanın içərisində çürümür və onu əhatə edən, get-gedə çoxalən camaatın böyük heyrotinə səbəb olurdu. Başında arxasına sallanan uzun örtüyü olan Aloiza Qondelorye adlı zəngin və şanlı bir qadın altı yaşında qəşəng bir qucağızın olından tutaraq buradan keçərkən birdən dayandı və beşikdə bulunan bu zavallı məxluqa baxdı. İpək və məxmər paltarlı qızı Fler de Lis Qondelorye isə incə barmağı ilə çarpayımın üzərindəki “atılmış uşaqlar” yazısını höccələyirdi.

Zəngin xanım üzünü nifrətlə çevirirək:

– Tfu! – dedi. – Mən belə zənn edərdim ki, buraya həqiqətən yalnız uşaqları qoyurlar.

Xanım bu sözlərlə beşiyin qarşısındakı mis qabın üzərinə gümüş bir pul tullayaraq, çıxış qapısına doğru yönəldi. Gümüş pul mis pullar arasında ucadan cingildədi və taxta beşiyi əhatə edən sadə qadınların heyrotinə səbəb oldu.

Bir az sonra kral protonotariusu olan lovğa alim Rober Mistrıqol da buradan keçirdi. Onun bir öləndə iri həcmli dua kitabı vardı. O biri əli ilə də arvadı Gilyemetta la-Meressin qolundan tutmuşdu. Beləliklə, möhtərəm alimin hər iki tərəfində bir ədəd rəqulyator vardı: biri ruhani, digəri isə biri dünyəvi rəqulyator idi.

Rober Mistrıqol beşiyə nəzər saldıqdan sonra:

– Atılmış uşaq! – Yəqin ki, Flegetonun sahilindən tapılmışdır.

Arvadı dedi:

– Onun yalnız bir gözü var. O biri gözünün yerində isə ziyilə bənzər bir şey var.

Rober Mistrıqol etiraz etdi:

– Bu ziyil deyil, yumurtadır və yumurtanın içində bunabənzər başqa bir şeytan balasının mayası var. Həmin şeytan balasının göz çuxurlarında isə yenə də bunun kimi bir yumurtu var. Hamısı belədir.

Gilyemetta la-Meress soruşdu:

– Siz bunu haradan bilirsiniz?

Protonotarius cavab verməkdən çəkinərək:

– Haradan bildiyimin fərqi yoxdur, hər halda bilirəm, – dedi.

Hoşer soruşdu:

– Cənab protonotarius, sizcə bu uşağın gələcəyi necə olacaq?

Mistrıqol cavab verdi:

– Çox pis olacaq.

– Aman, yarab! – Qoca qarılardan biri bağırdı. – Hələ adam keçənlik taun xəstəliyini düşünəndə və deyilənə görə, ingilislərin Qonfler sahilinə çıxmağa hazırlaşdıqlarını eşitdikdə lap qorxuya düşür.

Orada dayanmış başqa bir qarı əlavə etdi:

– Bəlkə də bu hadisə saray əhlinin sentyabrda Parisə köçməsinə mane oldu; ticarət isə onunuz da pis bir haldadır.

Joanna de la-Tarm dedi:

– Zənnimcə, bu balaca cadugər beşiyə deyil, odun şələsi üzərinə qoyulsa idi, Paris əhalisi üçün daha yaxşı olardı.

Bir qarı əlavə etdi:

– Həm də bu odun şələsini yandırmaq lazımdır.

Rober Mistrıqol:

– Bu çox ağıllı iş olardı, – dedi.

Gənc bir keşiş bir neçə dəqiqə idi ki, qadınların laqırtısına və protonotariusun mülahizələrinə qulaq asırdı.

Bu keşişin geniş ciddi alnı, dərin baxışları vardı.

O camaatın arasında sakitcə qabağa keçərək, balaca cadugərə baxdı və əlini uzatdı. Tam vaxtında atılmış addım idi, çünki mömin qadınlar qəşəng bir tonqalın alovlanması xəyallarına gətirdikcə ağızları sulanırdı.

Gənc keşiş:

– Mən bu uşağı qəbul edirəm, – dedi, – və uşağı əbasımın altına alaraq yola düşdü. Hamı onun dalınca heyrotli gözlərlə baxırdı. Bir dəqiqə sonra gənc keşiş o zaman kilsədən monastıra aparacaq qapının arxasında yox oldu.

Heyrət bir qədər azaldıqdan sonra Leonna de la-Tarm qonşusu Henriyyəta la-Qotyerin qulağına doğru öylələrək:

– Bacı, mən sizə demədimmi, bu gənc keşiş Klod Frolo cadugərdir, – dedi.

KLOD FROLLO

Klod Frollo həqiqətən adi adam deyildi.

O, keçmiş əsrdə gah xırda zadəganlara, gah da yüksək burjuaziya-yaya mənsub edilən orta bir ailədən idi. Ailəsinə Paqlə qardaşlarından Tırşap mülkü miras qalmışdı. Vaxtilə bu mülk yepiskopun idi. Bundan başqa onlara iyirmiyə qədər ev də qalmışdı ki, bu evlər XIII əsrdə konsister məhkəməsində uzun müddət davam edən itilafə səbəb olmuşdu.

Klod Frollo hələ uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən ruhani mənəbənə hazırlanırdı. Ona latın dilini öyrətmişdilər, yeniyetmə vaxtından başını aşağı salmağa və sakit sözlə danışıqla adət etmişdi. Atası onu Universitet məhəlləsindəki qapalı Tərşi kollecino oxumağa qoymuş, o burada latınca öyrənərək və dua kitabı oxuyaraq böyümüşdü.

Təbiət etibarilə, o qəmgin, ciddi və çalışqan uşaq idi; dərslərini çox asanlıqla öyrənərdi. Tənəffüsdə gurlutu etməz, yoldaşlarının dəcəlliklərində və öyləncə məclislərində iştirak etməz və salnaməçilərin "Universitetdə altıncı üsyan" kimi gurlutulu adla adlandırdıqları 1463-cü il qarışıqlıklarından kənarda gözərdi. O qismon az aristokrat olan məktəblərdə oxuyan tələbələrini incitməz və bəzən həqiqətən də olduqca güllünə paltarlar geyinən bu məktəbliləri lağa qoymazdı. Digər tərəfdən, o, bütün dərslərə gəlməyə səy göstərərdi. Həqiq dərsi verən abbat Sen-Pyer de Val Frollonun həmişə birinci skamyada, kafedranın qarşısında oturduğunu, professorun mühazirəsini dizlərinin üzərində səylə yazdığını və qışın soyuq günlərində donmuş barmaqlarını isitdiyini görərdi. Kilsə tarixi professoru Mil-d'İlyenin də hər bazar ertəsi öz mühazirələrində ilk gördüyü tələbə Klod Frollo olardı. Klod Frollo hər zaman tələsə-tələsə və tövsü-yərək auditoriyaya daxil olardı. Bunun sayəsində, Klod Frollo on altı yaşlarında ikən ilahiyat elmində hər bir kilsə xadimi ilə, sxolastika elmində isə – Solbon doktoru ilə yarışa çıxma bilərdi.

Klod Frollo ilahiyatı bitirdikdən sonra kilsə tarixi elminə girişdi və böyük elmi cəhirlə bütün kilsə dekretləri – Gispal yepiskopu Teodorun, Vorms yepiskopu Buşarın, Şartri yepiskopu İvin, Böyük Karlın dekretlərini tamamlamış, Qratsiyanın dekretlərini, XI Qriqorinin məcmuəsini və papa III Honorinin "Ruhun aynası haqqında"

risaləsini qismon tədqiq etmişdi. O, 618-ci il yepiskop Teodorun başlayaraq, 1227-ci ildəki papa IX Qriqoriyə qədər böyük bir dövrü əhatə edən orta əsrlərə aid bütün mülki və dini hüquqdan baş çıxır və təhlil edə bilirdi.

Dekretləri mənimsədikdən sonra, o, təbətəbi və azad incəsənəti öyrənməyə başladı. Klod Frollo bitki və müalicə məlhəmləri elmini tədqiq etdi, qızdırma, yara və çiban haqqında əsəşli məlumatlar əldə etdi; beləliklə, Jak d'Espər böyük bir həvəslə ona təbib diplomu, Rişar Gellon isə – cərrah diplomu verdi. Bir sözlə, o bu dövrdə məlum olan bütün elmləri mənimsəmişdi; o dövrdə bütün elmin və hikmətin cəvherini təşkil edən latın, yunan və yəhudi dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdi. O, elmi sərəvətləri haqqı bir cəhirlə bir-bir mənimsəyirdi. 18 yaşında ikən artıq dörd fakültənin hamısını bitirmişdi. Gənc alimin həyatının yalnız bir məqsəd vardı: o da oxumaq idi.

Həmin dövrdə, yəni 1466-cı ildə yay olduqca keçdiyindən taun xəstəliyi peyda olmuş, bunun nəticəsində tək Paris qraflığında 40 mindən yuxarı adam ölmüşdü. Ölənələr arasında, salnaməçi Jan de Truanın söylədiyinə görə, "gözəl və xoş təbiətli, həkim və alim, kral münəccimi Arnul" da vardı. Şəhərin Tırşap küçəsində bu xəstəliyin böyük fəlakət törətdiyi haqda xəbər yayılmışdı. Bu həmin küçə idi ki, Klodun atan-anası da burada öz kiçik mülklərində yaşayırdılar. Gənc məktəbli təşvişə düşüb tələsik evlərinə qayıtdı və içəriyə girər-girməz, atasını-anasını doğrudan da ölmüş gördü. Klodun bütün ailəsindən yalnız bələkdə olan kiçik qardaşı qalmışdı. Zavallı çocuq evdə yap-yalnız qaldığından, beşiyin içində bar-bar bağırırdı. Gənc tələbə, uşağı qucağına aldı və dalgın halda evdən bayıra çıxdı. Bu zamana qədər o yalnız elmin nə olduğunu bilirdi, indi isə həyatla tanış olmağa məcburdu.

Bu hadisə Klodun həyatında dönüş səbəb oldu. 19 yaşında ikən yalnız yetim qalmağ deyil, bələkə ailədə başçı olmağ məcburiyyətinə qaldığından, o dərhal məktəb xəyalpərəstliyindən adi həyata qayıtmağa məcbur oldu. Əvvəlcə kiçik qardaşına qarşı yalnız mərhəmət hiss etdiyi halda, az sonra bu zamana qədər elm və kitabdan başqa heç bir şeyi səvməyən bir adamın qadir olduğu sədəqət və cəhirlə onu səvməyə başladı.

Az sonra bu sevgi misilsiz dərəcəyə çatmışdı; indiyə qədər qəlbində zərrəcə sevgi hissi duymamış bir adam üçün bu bir növ ilk

sevda olmuşdu. Uşaq yaşlarından zorla xatırlaya bildiyi ata-anasından ayrılmış, kitablar arasında həbs edilmiş, indiyə qədər yalnız əgla əhəmiyyət verən. elmin dərinliklərinə dalan və klassik ədəbiyyatı tədqiq edirkən zənginləşən bu zavallı tələbə, indiyə qədər bir dəfə belə öz könlünün səsini qulaq vermək üçün bir hadisəyə belə təsadüf etməmişdi. İndisə sanki göydən düşmüş balaca qardaşı, birçə günün içində həm atasından, həm də anasından məhrum qalan bu uşaq, onu dəyişdirmiş və tamamilə yeni bir insan etmişdi. O, yer üzündə Solbon müəhazirələrindən və Homerin şeirlərindən başqa şeylər də olduğunu, insanın məhəbbətsiz yaşaya bilməyəcəyini, ülfət və məhəbbət hissindən məhrum olan bir insanın – cırıldayan, qulaqları batıran yağlanmış araba təkərindən başqa bir şey olmadığını anladı. Sadəlik olduğundan və həyatı az tanıdığından elə zənn etdi ki, ailə məhəbbəti, qan əlaqəsi – yeganə qanuni və zəruri bir əlaqədir və bütün varlığını tamamlamaq üçün yalnız kiçik qardaşına qarşı məhəbbət bəsləmək kifayət edər.

Bu səbəblə o kiçik Jani dərin, hərərətli, dalğın təbiətə məxsus bütün ehtirası ilə sevmişdi. Bu kiçik, zəif, sarışın, qırmızıyanaq, zavallı məxluq, eynən yetim olan qardaşından başqa heç bir istinad-gahı olmayan bu yetim yavru, onu ruhanın dərinliklərinə qədər mütəəssir edirdi; hər zaman ciddi təkəkkürə alışdığından Jani taleyini də dərindən mərhəmət duyğusu ilə düşünməyə başlamışdı. O, olduqca böyük ehtiyat tələb edən, olduqca xəfif və incə bir məxluqa nə cür baxılırsa, ona da eyni böyük qayğı ilə baxmağa başladı. Ona qardaşdan artıq oldu, ana oldu.

Uşaq anasını itirdiyi zaman hələ süddən ayrılmamışdı: odur ki, Klod onu dayəyə verdi. Ona Tırşap mülkündən başqa, atasından Bisetr civarında, dördbucaqlı Jantiliya qülləsinin yaxınlığında bir dəyirman da qalmışdı. O zaman dəyirmançının arvadı öz sağlam uşağını əmizdirirdi. Dəyirman Universitet məhəlləsindən çox da uzaq olmadığı üçün Klod balaca qardaşını dəyirmançının arvadının yanına aparmağı qət etdi.

Bu gündən sonra həyatının yalnız özü üçün lazım olmadığını anladığından ona daha qarşı ciddi nəzərlərlə baxmağa başladı. Kiçik qardaşının fikri onu istirahət saatlarında məşğul ediyi kimi, dərns oxuyarkən də daha çox soy göstərməsinə səbəb olurdu. O öz həyatını Allah qarşısında məsul olduğu qardaşının tərbibəsi ilə məşğul olmağa, heç bir zaman evlənməməyə və yalnız qardaşının səadət və rahatlı-

ğını təmin məqsədilə çalışmağa qərar verdi. Bu hadisə onun özünü ruhani mənəbəinə həsr etmək niyyətini daha da möhkəmləndirdi. Alimliyi, mülayim təbiəti, nəhayət, Paris yepiskopunun varisi adını daşması, onun qarşısında kiilsə qapılarını bütün genişliyə açdı. İyirmi yaşında ikən, papanın xüsusi icazəsilə, o, keşiş oldu və Paris Notr-Dam kilsəsinin ibadətini gec keçirilirdiyi "tənbəllər hissəsi" deyilən bir hissəsində kiçik keşiş vəzifəsində çalışmağa başladı.

Yalnız kiçik qardaşını yoxlamaq üçün dəyirmanə gedərkən ayrılı bildiyi kitablarına aludə olduğundan bu yaşlarda az-az təsadüf edilən ciddi və təvəzökar həyat sürməsi və güclü ağıl sayəsində çox keçmədən hamının hörmətini qazanmış və heyratına səbəb olmuşdu. Tezliklə alim kimi şöhrəti xalq arasına yayıldı. Ancaq o zamanlar tez-tez təsadüf edildiyi kimi, onun da alimlik şöhrəti dəyişilərək cadugər şöhrətilə əvəz olundu.

Bir dəfə Fomin günündə "tənbəllər hissəsi"ndə ibadəti keçirib öz hücrəsinə qayıtdıqda Klod Frollo atılmış uşaqlar üçün müəyyən edilmiş beşiyin ətrafında bir dəstə qoca qarınnı toplandığını gördü və üzərinə bu qədər təhdid və nifret yağdırılan bu zavallı kiçik məxluqa yaxınlaşdı. Uşağın acınacaqlı vəziyyəti, eybəcərliyi, kiçik qardaşını xatırladan acizliyi, nəhayət, ölürsə, onun öziz kiçik qardaşının da kim bilir, bəlkə bunun kimi atılan uşaqlar taleyino məruz qala biləcəyini birdən-birə təsəvvür etməsi – bütün bu duyğular və fikirlər qəlbini mərhəmətlə doldurdu və noticədə Klod Frollo bu uşağı özü ilə aparmağa qərar verdi.

Uşağı torbanın içindən çıxarıdıqda, onun həqiqətən son dərəcə eybəcər olduğunu anladı. Uşağın sol gözünün üzərində bir ziyil vardı; başı çiyinlərinin içinə girmişdi. Bel sümüyü öyr, dös qəfəsi, qılçaları öyr idi; buna baxmayaraq, uşaq canlı bir həyat eşqilə çırpınırdı; Klod Frollo onun hansı dildə danışdığını anlamasa da, bağırmasından sağlam və qüvvətli ağı ciyərə malik olduğunu görünürdü. Uşağın eybəcərliyi Klodun qəlbində mərhəmət oyatmışdı. O, kiçik Janiın gələcəkdəki günahlarını nə olursa-olsun, göstərdiyi mərhəmət müqabilində onun hesabına sayılması üçün qardaşına qarşı bəslədiyi məhəbbət xatirinə bu uşağı da saxlamağa and içdi. Beləliklə, öz kiçik qardaşının adına xeyriyyə sormayosi qoymuş olurdu; günlərin bir günündə Janiı xeyrili ləşərdən və cənnət qapılarını açan həmin paralardan tamamilə məhrum qala biləcəyini nəzərə alaraq, indidən onun xeyrinə ehtiyat görürdü.

Uşağın adını "Kvazimodo" qoydu. Bu uşağı tapdığı günü qeyd etmək, yoxsa bununla bu kiçik məxluqun natamam və biçimsiz olduğunu söyləmək istədiyindənəm məlum deyil, hər halda, nə üçün Kvazimodo adlandırıldığını müəyyənləşdirmək də mümkün deyil. Həqiqətən, Kvazimodo! – öyrü vücutlu, qozbel və total bir şey olduğundan "guya insan"dan başqa bir şey deyildi.

III

VƏHŞİ SÜRÜNÜN ÇOBANI DAHA ZALIM OLUR

1482-ci ildə artıq Kvazimodo böyümüşdü.

Bir neçə il bundan əvvəl – 1472-ci ildə Luyi de Bomonun yerinə kilsonin baş keşişi vəzifəsinə təyin edilmiş ögey atası Klod Frolonun söyləri sayısında Paris Notr-Dam kilisəsində o, zəngçalan vəzifəsinə təyin edilmişdi. Luyi de Bomon da vaxtilə XI Lüdovikin bərbəri olmuş Olivye Le-Demin himayədarlığı sayısında Gilyom Şartyedən sonra Paris yepiskopu təyin edilmişdi.

Bələliklə, Kvazimodo zəngçalan vəzifəsində çalışırdı.

Getdikcə məbədlə zəngçalan arasında bir növ qəribə, lakin olduqca çıx əlaqələr yaranmışdı. Öz eybəcərliyi və qaranlıq keçmiş sayısında işıqlı dünyadan həmişəlik uzaqlaşmış, ta uşaqlıqdan bu ikiqatlı təlsim dairəsinə girmiş zavallı onu ohatə edən mühitin içində, sığındığı binanın divarları daxilindəki şeylərdən başqa heç bir şey görməməyə adət etmişdi. O böyüdükcə Paris Notr-Dam kilisəsi tədrisçən onun üçün bir yumurta, bir yuva, bir ev, bir vətən və bir dünya olmuşdu. Şübhəsiz, bu canlı məxluqla bu bina arasında dərin və sirləli bir əhəngdarlıq vardı. Hələ balaca olduğu zaman məbədin qaranlıq dəhlizlərində iməklərdən onun insan simasını və heyvan vücudunu görə bir adam binada heç bir canlı məxluq olmadığı zamanlarda onu burada dolaşan cinə bənzədə bilərdi. Daha surətlər o, zəngi hərəkətə gətirən kəndirdən ilk dəfə şüurlu bir surətdə yazmış, ondan salınaraq zəngi çalmağa başladığı zaman ikinci atası Klod, nəhayət, uşağın dili açıldığını və danışmağa başladığını zənn etmişdi.

¹ Katoliklərdə Fomin günü paxsadan sonrakı ilk bazar gününə deyilir. "Quazimodo" eyni zamanda latınca "guya, guya ki" deməkdir.

Bələliklə, Kvazimodo yaşadığı, yatdığı, heç bir zaman içərisindən çıxmadığı, daima gizli təzyiqini hiss etdiyi bu binanın divarları arasında yavaş-yavaş böyüyürək, nəhayət, tamamilə bu bina ilə birləşmiş, onun üzvi hissələrindən biri olmuşdu. Vücudunun kələ-kötürü bir növ bu binanın küncələrinə sıxışmış və Kvazimodo bu evin yalnız sakini deyil, bəlkə də malı olmuşdu; hətta demək olardı ki, ilbiz yerləşdiyi bəliqulluğunun formasına düşdüğü kimi, o da nəhayət, bu binanın şəklinə düşmüşdü.

Kilsə onun məskəni, yuvası, qabığı idi. Onunla bu əski kilsə arasında bir növ gizli və dərin bir təmas, maqnetik və demək olar ki, kimyəvi bir yaxınlıq vardı. Tısbəgə öz canağına bağlı olduğu kimi, o da bu binaya bağlı idi. Kilsenin kələ-kötür divarları onun qımına çevrilmişdi.

Əlbəttə, bina ilə insan arasında apardıığımız bu qəribə, bərbəşə, simmetrik, üzvi birləşmə təsəvvürü yaratmaq üçün mürciət etdiyimiz məcazları oxucular hərfi mənada anlamamalıdır. Bu qədər uzun zaman bir-birə yaxın yaşamaları sayəsində onun kilsonin ən xırdaca hissələrinə belə bağlandığını, bu kilsonin varlığına qarışdığını söyləmək də əbəsdir. Bura sanki onun öz eviydi. Burada onun enmədiyi zirzəmi bucağı, zənglərin üzərində toxunmadığı bir nöqtə belə yox idi. O, tez-tez kilsonin bayır tərəfindən bir neçə mərtəbəsinə dirmaşa-dırmaşa çıxar, divar çıxıntılarından və qüllənin heykəllərindən yapışaraq yuxarıya qalxardı. Qayaya dirmaşan kərkənkələ kimi, kilsonin başına dirmaşdığını dəfələrlə görmüşdü. Kilsonin başındakı iki böyük nəhəng bürcün yüksək qorxunc və təhdidədi mənzərəsi onda zərrə qədər dəhşət oymatmışdı. Baş bundan heç bir zaman gicəllənməzdi; bu bürclərin üzərinə xeyli asanlıqla dirmaşdığını, bunların onun əlləri və ayaqları altında təhlükəsiz bir şey olduğunu görənər Kvazimodonun onları sanki öyrətdiyini düşüncə bilərdilər. Bu nəhəng kilsonin uçurumları arasında daima sıçraması, dirmaşması və sürüşməsi sayəsində o nənki meymuna, yaxud da dağkeçisən dönmüşdü, hətta Kalabriya uşaqları kimi yeriməkdən öncə üzməyi, körpə çəgə ikon donizə oynamağı öyrənmişdi.

İnsana elə gəlirdi ki, o yalnız vücudu ilə deyil, ruhuyla da kilsəyə alışmış. Bu ibtidai həyat içində ruhundakı halları və kələ-kötür qabığında ruhunun qəbul etdiyi şəkli müəyyən etmək çətin məsələydi. Kvazimodo tokgözlü, qozbel və total yaranmışdı. Klod

yalnız böyük zəhmət və xarıqlədə səbirlə ona danışmağı öyrədə bilmədi. Lakin təbiət sanki bu zavallı məxluq hər bir nöqsanla təchiz etmədiyinə təəssüf edirmiş, çünki təbiətin etmədiyini tale tamamlamışdı. Kvazimodo 14 yaşında zəngəlan olduqdan bir qədər sonra vücudundakı nöqsanlara bir nöqsan da əlavə etmişdi; zəngələrin gurultusu onun qulaq pərdəsini yırtmış və tamamilə kəlməmişdi; doğulduğu zaman, xarici aləmlə əlaqə bağlamaq üçün təbiətin ona verdiyi yeganə yol birdən-birə əbədi bağlanmış, bununla da Kvazimodonun ruhu işıqlandırən yeganə sevinc və həyat işığı sönmüşdü. Kvazimodonun ruhu dərindən qaranlığa qorq olmuşdu. Zavallı eybəcər dərindən əlac yox idi. Qulaqlarının kəlməsi, onun dilini də lal etmişdi. Çünki o, qulaqlarının kəlməsini anladıqdan sonra ətrafındakı adamların qəhqəhəsinə səbəb olmamaq üçün daim susmağa qərar vermiş və yalnız yalnız olduğu zamanlar öz-özünü ilə danışmağa başlamışdı. Klod Frolonun bu qədər böyük zəhmətlə açdığı dilini, o özü könüllü bağlamışdı. Bir az sonra bunun nəticəsi daha da pis oldu; ehtiyac onu danışmağa vadar etdiyi zaman, dili dolayır, paslanmış qapı cəfəsi kimi cırdılayırdı.

Bu möhkəm və qalın qabığın arasında Kvazimodonun ruhuna giro, bu eybəcər varlığın qəbinin dəriniyi ölçə bilsəydik, bu qaranlıq məxluqun məzmununu anlaya, onun ən qaranlıq ruhi qatlarına, daxilindəki bütün gizli yerlərə işıq sala və bu qaranlıq mağaranın daxilində hər halda ehtimal edilən ruhun üzərinə birdən-birə parlaq bir işıq sala bilsəydik, şübhəsiz bu zavallı ruhu hissələrdən məhrum və acmacıqlı bir yerdə, miskin vəziyyətdə görərdik. O, ayaq üstə durmaq üçün olduqca alçaq, uzanmaq üçün olduqca qısa olan Venetsiya həbsxanalarına salınan zavallı insanların vücudlarına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, eybəcər vücudun içində ağıl da get-gədə bütün qüvvəsini itirir. Kvazimodo vücudunun təmsalında yaradılmış ruhunun mövcudluğunu olduqca dumanlı şəkildə hiss edirdi. Xarici təəssürlər onun şüuruna çatıncaya qədər bir çox dəyişikliklərə uğrayırdı. Onun beyni bir növ başqa aləm idi: ondan keçən bütün fikirlər, qırıq və ayri-ayrı şəkildə meydana çıxardı. Odur ki, düşüncələrinin düşgün ola biləcəyi də şübhəliydi. Bunun nəticəsində döfələrlə gördüyü şeylərə aldanır, döfələrlə yanlış rəylər verir, beynində döfələrlə çilgən və gic fikirlər əmələ gəlirdi.

Bu zavallı beynin quruluşunun ilk noticəsi bu idi ki, o heç bir şeyə doğrudan-doğruya və sağlam düşüncəyə baxa bilmirdi. Bu şeylər onun üzərində heç bir təsir buraxmazdı. Xarici aləm, bizim kimi adi insanlara nisbətən onun nəzərində daha uzaqda görünürdü.

Bu eybəcərin bədbəxtliyinin ikinci tozahürü – onun kinli olması idi. Hoqiqətən, Kvazimodo vəhşi olduğu üçün kinli, eybəcər olduğu üçün vəhşi idi. Bəzən təbiət də bizim qədər məntiqli ola bilər. Həddindən artıq çoxalan gücü də kininin səbəblərindən biri idi. Qobbs deyir: “Qüvvətli uşaq mərhəmətli ola bilməz”. Bununla belə, vicdanla qeyd edilə bilər ki, bu kin onun qanında olmaya da bilirdi. Həyatının ən ilk addımlarından, o bir sövq-təbii ilə hər kəsin ona nifrət etdiyini, onun rədd etdiyini, ondan çəkdiyini hiss etmiş, sonra da bunu aydınca anlamağa başlamışdı. Böyükdən sonra isə ətrafında nifrət və kəndən başqa heç bir şeyə təsadüf etməmiş və bu qərara gəlmişdi ki, insanlara eyni şeylə cavab verməlidir; onu yaralamaş silahı götürdü: o da kinli oldu.

Kvazimodo insanlarla ünsiyyət qurmaya da bilirdi. Onun üçün kilsə də kafi idi. Bu kilsədə mərmərdən qayrılmış müxtəlif insanlar, krallar, övlətlər, yepiskoplar vardı; bunlar heç olmasa onun üzünə tüpürür və ona sakit, xeyirxah bir nəzərlə baxırdılar. Zətan başqa heykəllər də, iblislər və divlər də Kvazimodoya nifrət etmirdilər; bəlkə də buna səbəb onların Kvazimodoya bənzəmələri idi. İblislər və divlər başqa insanlara olduqca istəhəzli nəzərlə baxırdılar. Övlətlərinə onun dostu idi. Ona xeyir-dua verirdi. Divlər də onun dostu idi, onlar Kvazimodonu müdafiə edirdilər. Kvazimodonun bu heykəllər məclisini sevməsinə səbəb də elə bu idi. O, çox zaman bu heykəllərdən birinin qarşısında diz çöküb oturur və bu heykəllə saatlarla söhbət edərdi. O, heykəllə söhbət etdiyi zaman kilsəyə girən olanda, Kvazimodo serenada oxuyarkən yaxalanmış aşiq kimi qaçıb aradan çıxardı. Kilsə onun üçün yalnız cəmiyyət deyildi. O, böyük bir aləm, təbiət idi. Kvazimodo pəncərələrdəki rəngli şüşələrdən başqa çiçəklilik hasar, üzərinə Şaksoniya kapitellərindəki daş qubur qonmuş daş yarpaqlardan düşən kölgədən başqa kölgə, kilsənin böyük qüllələrindən başqa dağlar, ayaqları altında gurlayan Parisdən başqa dəniz təsəvvür edə bilməzdi. Lakin o hər şeydən çox öz məbədinin zəngini sevirdi. Bu zəng onun ruhunu oyadı, bəzən onun dar bir yerdə mərhəmətsiz surətdə özünə zavallı qanadlarını açmağa imkan

verərək onu xoşbəxt edirdi. O bu zəngləri sevər, oxşardı, onlara söhbət edirdi. Onların dilini başa düşürdü. O bu zəngləri ta kiliyindən böyüyünə qədər sevdi. Ortadaki zəng qülləsi və yan tərəfdəki iki qüllə onun üçün üç böyük qəfəsdən başqa bir şey deyildi. Bu üç qəfəsdə onun bəslədiyi quşlar yaşar və yalnız onun üçün oxuyardılar. Doğrudur, bu zənglər onun qulaqlarını kar etmişdi, lakin məlumdur ki, analar bəzən onlara daha çox əzab və məşoqqət vermiş övladlarını daha çox sevdilər.

Bir şey də nəzərə alınmalıdır: Kvazimodonun eşitdiyi zəng səs-ləri onun qulağına hələ də çatan yeganə səs idi. Odur ki, o ən böyük zəngə qarşı xüsusi məhəbbət bəslərdi; bayram günlərində onun ətrafında guruldayan bütün bu zəng ailəsi içərisində onun ən çox sevdiyi böyük zəng idi. O bu zəngin adını Mariya qoymuşdu. Mariyadan başqa cənub tərəfdəki qüllədə yalnız bir zəng vardı ki, həcmi bir qədər kiçikdi. Bu zəngin də adını Jakelina qoymuşdu. Bu zəngin adı onu kilsəyə bəxş etmiş Jan Montekyünün arvadı Jakelina Montekyünün şərəfinə qoyulmuşdu. Jan Montekyü bu zəngi kilsəyə bəxş etməsinə baxmayaraq, bir müddət sonra Monfokonda başını collada təslim etmişdi. İkinci qüllədə altı zəng vardı. Nəhayət, altı ən kiçik zəng böyük pəncərənin üzərindəki qüllədən asılmışdı. Bundan başqa burada taxtadan qayrılmış bir zəng də vardı ki, böyük cümlə axşamından parlaq Məsih səhər ibadətində qədər çalınardı. Beləliklə, Kvazimodonun ixtiyarında cəmi on beş zəng vardı, lakin bunların arasında onun ən çox sevdiyi zəng yəni də Mariya idi.

Zənglərin ucadan çaldığı günlərdə Kvazimodonun sevinci həddindən artıq daşardı. Baş keşiş: "Başla" deyər-dəməz o dərhal baş-qalarının aşağı endiyi cəldlikdən də böyük sürətlə dik burma pillə-könə yuxarıya dırmaşardı. Tövşüyə-tövşüyə böyük zəngin asıldığı yərə çatır, bir neçə saniyə böyük məhəbbət və pərəstişkarlıqla ona baxar, sonra nəvazişlə söhbətə başlayaraq uzun yolda çapacağı atını oxşayan süvari kimi zəngi oxşamağa başlardı; o sanki zəngin ağır zəhmət çəkəcəyinə təvəssüf edirdi. Bu nəvazişlərdən sonra Kvazi-modo aşağı mərtəbədəki köməkçilərinə bağıraraq başlanmalarını əmr edirdi. Zəngçalının köməkçiləri kəndirdən tutar, halqa cırılda-mağa başlar və az sonra böyük metal kütləsi yavaş-yavaş hərəkətə gəlirdi. Kvazimodo nəfəsini çəkərək, onun yellənməsini seyr edirdi. Zəng dilinin birinci zərbəsindən Kvazimodonun dayandığı taxta

döşəmə titrəyirdi. O hər dəfə zərbə vuranda silkələnərək çılğın bir qəhqəhəylə bağırardı: "Haydı!" Zəngin yellənməsi getdikcə artar və o artıqca, getdikcə daha iri dairələr cızıqca Kvazimodonun yeganə gözü də getdikcə genişlənir və getdikcə daha çox fosfor parıltısı kimi parıldamağa başlardı. Nəhayət, zənglər çalmağa başlar, bütün zəng qülləsi titrərdi; daşdan, sinkdən və taxtadan qayrılmış zəng hissələri sanki rəqs edirdilər – hər şey, təməl dirəklərindən zəng qülləsinin başındakı xaça qədər hər şey titrəməyə başlardı. Kvazimodo su qazanı kimi qaynardı; o, o yan-bu yana gəzirdi, qüllə ilə birlikdə titrər, bütün vücudu sarsılırdı. Zəng də sanki qızışmağa başlayaraq, mis ağzını zəng qülləsinin hər iki divarı qarşısında növbəylə açardı. Və bu ağzdan dörd mil uzaqlara yayılan səslər çıxardı. Kvazimodo zəngin açıq ağzı qarşısında dayanar, öyilər və yenə qalxardı. Sanki zəngin gurultusuyla nəfəs almasını özünə çəkərdi; o gah iki yüz fut dərindəki ayaqlarının altında qaynayan meydana, gah da hər saniyə qulağının dibində gurlayan zəngin böyük mis dilinə nəzər atardı. Bu onun eşidə bildiyi yeganə bir səs idi, dünyanın sükutunu pozan yeganə bir səs idi. Kiçik bir quşcuğaz günəşin şüalarından həzz aldığı kimi, o da bu səslərdən nəşlənərdi. Birdən dəliliyi tutar, yeganə gözü cəhənnəm kimi parlamağa başlardı. Hürümçək milçəyi təqib etdiyi kimi, o da ona yaxınlaşan zəngi təqib edərdə birdən-birə üzərinə atılırdı. Zəngdən yapaşaraq onunla birlikdə yellənər, bürüncdən qayrılmış bu divın qulağından möhkəmcə tutaraq dizlərini bir-birinə sıxar, dabanları və vücudunun ağırlığı ilə zəngin yellənməsini daha da sürətləndirərdi. Zəng qülləsi tir-tir titrərdi; Kvazimodo bağırır və dişlərini çıncıdadardı. Sarı saçları başında dimdik qalxar, köksü tövşüyə-tövşüyə çırpınar, zəng isə bu çılğın atının altında kişnərdi. Bu – zəng deyildi, bu – zəngçalan deyildi, bu – bir fırtına, qarışğa, başgicəllənməsi, sayıqlama idi; bu – səmavi atın yalından yapışmış ruh idi; bu, yarınsan-yarızəng şəkildə qərribə bir cəntəvr – idi. Bu – misdən qayrılmış, qorxunc və qanadlı bir atın üzərində göylərdə uçan Astolf idi.

Bu qərribə məxluqun burada olması bütün məbədə başqa bir həyat veriridi. Mövhumatçı xalqın rəyinə görə, bu zəngçalanda kilsənin bütün daşlarını canlandıran və bu əski məbədinin daxilindəki hər şeyi

¹ Oyanış dövrü italyan şairi Lüdivik Ariostonun "Qozobli Roland" cəngəvor poemasının qəhrəmanı. O öz qanadlı atı ilə Aya, cənnətə, cəhənnəmə və s. ucar.

titrədən gizli bir qüvvə vardı. Bu məbədi zinetləndirən minlərcə heykəli canlandırmaq üçün bu eybəcər karlığın kilsədə olması kafi idi.

Həqiqətən, bütün kilsə bu qeyri-adi zəngçalının əllərində itaət-kar silah kimi idi; o, səsini ucaltmaq üçün işarə gözləyirdi; Kvazimodo bu binanın həqiqi cini idi. O sanki bütün binanı nəfəs almağa məcbur edirdi; o bu binanın hər yerində vardı, o sanki eyni zamanda bu kilsənin hər bir yerində görünmək iqtidarındaydı. Bir də gördün ki, meydana toplaşmış camaat uçurumun üzərinə sallanmış və imək-ləyərək dırmaşan, gips meduzaların birinin içini yoxlamaq üçün divarın bir çıxıntısından o biri çıxıntısına sıçrayan eybəcər karlığı dəhşətlə seyr edərdi: məlum olurdu ki, bu Kvazimododur və qarğa yuvalarını dağıtmaqla məşğuldur. Bəzən də da məbodin içində gözən bir adam Kvazimodonu qaranlıq bir bucaqda qaş-qabağını sallayaraq oturmuş görürdü. Gah da zəng qülləsində böyük bir baş və kəndirin ucundan çılgıncasına sallanan biçimsiz bir vücut görünərdi: bu da Kvazimodo idi, axşam ibadət üçün zəng çalardı. Bəzən qülləni zinetləndirən və kilsə damının qalereyasını əhatə edən zərif yonma məhəccərin üzərində gecələr biçimsiz bir vücutun dolaşdığını görmək olardı. Bu da bizim qozbel idi. Qonşu qadınların söylədik-lərinə görə, bu zaman bütün kilsə fantastik, xariqüladə və qorxunc bir mənzərə alardı; sanki kilsənin gözlori və ağız vardı; sanki bu qocaman məbodin qarovulunu çəkmə daş köpəklər gecə-gündüz ağız-larını açaraq, boğazlarını uzudaraq hürür, daş ilanlar fısıldayırdı; yeni il gəcəsində ibadətə gələn kilsənin təybatay açılmış böyük qapılarında içəriyə girdikləri zaman bu qorxunc div sanki camaatı udurdu. Sanki onun boğazından keçənlər bir daha yer üzünə qayıt-mayacaqdı. Bütün bunlara səbəb Kvazimodo idi. Misirdə onu bu evin Allahı sayardılar, orta əsrlərdə ona şöyatin deyirdilər; halbuki o, məbodin qəlbi idi.

Kvazimodo o dərəcədə bu məbodin qəlbi idi ki, onun həqiqətən yaşadığını bilən hər kəs, bu gün Paris Notr-Dam kilsəsini kimsəsiz, ruh-suz və ölü görür; onlar buradan bir şeyin yox olduğunu hiss edirlər. O – həyatdan məhrum edilən böyük bir vücutdur. O, ruhunu təslim edən skeletdir; yalnız keçmişdə ruhun olduğu yeri görmək müm-kündür. Yalnız bu qədar. O, bir kollodir ki, göz dolıqları var, lakin gözlori əbədi olaraq sönbür.

IV KÖPƏK VƏ ONUN SAHİBİ

Lakin yer üzündə bir insan vardı ki, Kvazimodonun bütün bəşər övladına qarşı bəslədiyi nifrət ona aid deyildi. O bu insanı kilsəni sevdiyi qədər, bəlkə daha çox sevirdi: bu adam – Klod Frollo idi.

Bu məhəbbətin səbəbini anlatmaq çətin deyil. Klod Frollo onu öz himayəsinə almış, saxlamış və ona tərbiyə vermişdi. Hələ uşaq-kən, başqa uşaqlar onu incitdiyi, köpəklər isə ona hürdüyü zaman-larda o hər dəfə Frollonun dizləri arasında sığınmağı adət etmişdi. Klod Frollo ona danışmağı, oxumağı və yazmağı öyrətməmişdi; nəhə-yət, Klod Frollo onu zəngçalan etmişdi. Kvazimodonu böyük zənglə qovuşdurmaq – Romeonu Cülyettaya qovuşdurmaq kimi bir şey idi. Odur ki, Kvazimodonun minnətdarlığı dərin, ehtirash və nəhayətsiz idi; atalığının üzü ara-sıra əməli və ciddi görünməyə də, səsi adətən quru və sərt, hətta kəskin və amirane olsa da, Kvazimodonun ona qarşı minnətdarlığı bir dəqiqə belə zəifləməmişdi. Kvazimodo baş keşişin müti köləsi, vəfah xidmətçisi, sayıq köpəyi idi. Zavallı zəng-çalanın qulağı tutulduqdan sonra onunla Klod Frollo arasında gizli hərəkət dili əmələ gəlirdi. Bu dili yalnız onlar anlaya bilirdilər.

Bələliklə, baş keşiş Kvazimodonun az-çox əlaqə saxladığı yeganə insan idi. O yer üzündə yalnız iki şeylə əlaqəyə girmişdi: kilsə və Klod Frollo ilə.

Heç bir şey baş keşişin zəngçalanın üzərindəki hökmü və zəng-çalanın baş keşişə qarşı məhəbbətilə müqayisə edilə bilməzdi. Klod Frolloya yalnız bir işarə etmək, yalnız filan şeyin ona xoş gələ biləcəyini düşünmək kafi idi ki, Kvazimodo dərhal kilsənin zəng qüllə-sindən başaşağı atılsın. Kvazimodonun son dərəcə inkişaf etmiş fiziki qüvvəsini kor-koranə başqa birinin ixtiyarına verməsi qeyri-adi görünürdü. Bu yalnız oğul məhəbbəti və ya nəökirin ağaya sədə-qəti deyil, həm də daha güclü ağılı qarşısalınmaz təsiri idi. Fəqir, bədbəxt və miskin bir məxlük, yüksək və dərin, müdrik ağılı qarşı-sında başını sallayaraq nəzərlərlə baxardı. Nəhayət, kim bilir, bəlkə də burada hər şeydən ziyadə təşəkkür və minnətdarlıq duy-gusu vardı. Bu, o qədər hüquqsuz bir minnətdarlıq idi ki, onu nə ilə müqayisə edəcəyimiz belə bilmirik. Bu fəzilət insanlar arasında çox da təsadüf edilən şeylərdən deyil. Bələliklə, bir sözlə deyə bilirik ki, heç bir zaman heç bir köpək, heç bir at, heç bir fil öz sahibini, Kvazimodo baş keşişi sevdiyi qədər sevməyib.

KLOD FROLLO FƏSLİNİN DAVAMI

1482-ci ildə Kvazimodonun iyirmi, Klod Frollonun isə otuz altı yaşında idi; Kvazimodo böyümüş, Klod Frollo isə qocalmışdı.

Artıq Klod Frollo Torşi məktəbinin sadələh tələbəsi, bir körpənün sevimli hamisi, bir çox elm və bilikli əxz etmiş, lakin həyatla az tanış olan gənc və xoyalpərəst bir filosof deyildi. O, ciddi və sərt, hətta qəmgin bir keşiş, ibadətə gələn böyük bir kütlənin ruhani atası idi; onu artıq "cənab baş keşiş" çağırırdılar, o, yepiskopun ikinci müavini idi. Monleri və Şatofor ibadət xanalarını və 174 kənd məbədlərini idarə edirdi. Onun qasqabaqlı və ciddi siması vardı; onun qarşısında yalnız cübbəli kiçik nəğməçilər deyil, yaşlı nəğməçilər və ruhanilər də tütürdülər; kilsə evyanının sivri qübbələr altından yavaş addımlarla, özəmətli və dalğın halda qollarını köksündə çarpzalayıb başaşağı addımlardı. Başını o qədər aşağı sallardı ki, bütün üzündə yalnız geniş və daz alını görmək mümkündür olardı.

Klod Frollo ruhani mənəblərə yüksəlsə də, nə elmdən, nə də kiçik qardaşının tərbiyəsindən ayrılmamışdı. Bu iki şey onun həyatının ən ciddi qayəsi idi. Lakin zaman keçdikcə əvvəllər onunçün bu qədər şirin olan vəzifələrə bir qədər acı qarışırdı: keşiş Pol Diakon demişkən, zamanın təsirindən ən yaxşı donuz piyi də aclaşır. Tərbiyə aldığı döyirmanın şərəfinə di-Mulən¹ adlandırılan kiçik Jan-Frollo o qədər də Klodun arzu etdiyi bir istiqamətdə yetişmədi. Böyük qardaşı ilə zənn edirdi ki, onun müti, çalışqan, mömin, dinc bir uşaq çıxacaq; halbuki kiçik qardaş bağbanın bütün söylərinə baxmayaraq, hər zaman üzünü günəşə doğru çevirən ağaclar kimi böyüyür və gözəl budaqlarını yalnız tənbelliyə, dəcəlliyə və səyahətə doğru uzadırdı. O, olduqca intizamsız və haqiqi bir şeytan balası idi; bu da Klodun qasqlarının çatılmasına səbəb olurdu; lakin eyni zamanda o, sevimli və şən bir cocuq idi. Bu da böyük qardaşın gülümsəməsinə səbəb olurdu. Klod onu vaxtilə özünün oxuduğu Torşi məktəbinə qoydu, vaxtilə Frollo adı ilə iftixar edən bu müqəddəs yerin bu gün Frollo adı ilə ləkələndiyini gördükcə kədəri daha da artırdı. O, tez-tez Jana bu barədə olduqca uzun və ciddi nəsihətlər verərdi; bu

kiçik yaramaz isə komediyalarda və həyatda çox-çox təsadüf edilən olduqca mərhəmətli qəlbə malik olduğundan qardaşının nəsihətlərini səbirlə dinlərdi. Lakin nəsihətləri dinləyib qurtardıqdan sonra yenə əvvəlki dəcəlliyinə və yaramazlığına başlardı. O gah yenicə məktəbə gəlmiş bir tələbəni incitməyə başlar (bu adət bizim günlərə qədər davam edən qiyəmətlı bir ənənədir), gah da özü kimi bir dəstə yaramaz uşağa rəhbərlik edərək meyxanarı dağıdır, meyxanaçını döyür və çöllöklərdəki şərəbi açıb yerə tökərdi; sabahkı gün isə məktəbin sub-inspektoru Kloda latınca yazılmış bir şəhadətnamə götürərdi; bu şəhadətnamədə Janın fəmiyyəsi qarşısında bu sözlər yazılırdı: "Dava-dalaş, səbəbi – həddindən artıq şərəb içmə". Nəhayət, hələ yalnız 16 yaşında olan bu uşağın yaramazlıqlarının meyxanalarla kifayətlənmədiyi, hətta bəzən başqa, daha ədəbsiz yerlərdə olduğu xəbərləri yayılırdı.

Ən təmiz bir məhəbbətdə aldandmış Klod Frollo bundan məyus olar, daha çox elmlə məşğul olmağa başlar, öz məhəbbətini heç olmasa ona istehza etməyə və qayğısını çəkdiyiniz üçün bəzən xırda-para ilə əvəzini verən, lakin hər halda heç vaxt bu qayğıları əvəzsiz buraxmayan elmə qarşı daha çox məhəbbət bəslərdi. Beləliklə, o get-gedə alim olur və eyni zamanda hər bir alimliyın təbii bir nəticəsi kimi getdikcə daha ciddi bir keşiş və daha kədərli insan olurdu. Hər bir kəsin ağılında, xasiyyətdə və davranışlarında müəyyən paralellik mövcuddur. Bu paralellik daim inkişaf edir və yalnız həyatdı təsadüf edilən böyük dönüşlər zamanı pozula bilər.

Klod Frollo gənc yaşlarından insanın əldə edə bildiyi bütün məsələlərə vəqif olduğdan sonra tənbel adamların dayandığı nöqtədə dayanmaq istemirdisə, zəruri olaraq yolunda davam etməli və doymaq bilməyən ağı üçün yeni qidalara axtarmalı idi. Qədim təsvirlərdə olduğu kimi, insan öz quyruğunu dişləməsi hər şeydən artıq elmə tətbiq edilə bilər. Çox ehtimal ki, Klod Frollo da bunu öz təcürbəsində anlamışdı. Bəzi ciddi adamlar onun bütün bəşər elminə vəqif olduğdan sonra qadağan olamıyş elmlər ələminə dalmağa cəsəret etdiyini söyləyirdilər. Haqqında deyirdilər ki, o təcürbən elmin bütün meyvələrini dadmış və nəhayət, aqlıqdanmış, yoxsa toxluqdanmış qadağan edilmiş meyvədən də dadmışdır. Oxucularımızın xatırladığı kimi, Klod Frollo Sorbonna ilahiyat alimlərinin konfranslarında da, Sena Marten məktəbində kanonik hüquq təcürbələrini disputlarında da, Paris Notr-Dam kilsəsinin daxilində doktorların yığıncaqlarında

¹ Döyirmançı deməkdir (*frans.*).

da ara-sıra iştirak edərdi; o zaman o, Paris universitetin dörd fakültəsi tərəfindən yetişdirilən, icazə verilmiş və bəyənilmiş bütün nemətlərdən dadmışdı, bür nemətlər onu doymurduğı halda bezdirmişdi. O zaman Klod Frollo bu bitmiş, məhdud maddi aləmin dərinliklərini araşdırmağa başlamışdı. O, günahə batmaq qorxusu qarşısında belə ehtiyat etməmiş, kimyəgərlər, münəccimlər və germetiklərlə bir süfrəyə oturmışdu. Vaxtilə orta əsrlərdə bu süfrənin ətrafında İbn Rüşd, parisi Gilyom və Nikolay Flamel kimi adamlar görkəmli yer tutardılar; həmin süfrənin ətrafında uzaq keçmişlərdə yeddışamlı bir şamdanın işığında, Süleyman peyğəmbər, Zərdüş, Pifaqor öyləşirdi. Hər halda belə zənn edirdilər; bu doğrudur, ya doğru deyil – başqa məsələ.

Hər halda baş keşiş “Məsum Ruhlar” məzarlığıni tez-tez ziyarət edərdi. Doğrudur, həmin məzarlıqda 1466-cı ildə vəba xəstəliyindən ölmüş atası ilə anası da dəfn edilmişdi. Lakin ehtimal ki, yaxınlıqda bulunan Nikolay Flamel və Klod Pernelin məzarları üstündə ata-anasınınkindən daha çox ibadət edərdi. Dəfələrlə onun Lombardiyalıları küçəsindən keçdiyini, Katiblər küçəsi ilə Marivo küçəsi arasındakı kiçik bir evə gizli-gizli girdiyini görmüşdülər. Bu evi Nikolay Flamel tikdirmiş və təqribən 1417-ci ildə bu evdə də vəfat etmişdi. O zamandan bu evdə kimsə yaşamırdı. Bütün ölkələrin kimyəgərləri və germetikləri evin divarları üzərinə öz adlarını o qədər yazmışdılar ki, divarlar xarab olmuşdu; ev uçub dağılırdı. Qonşulardan bəziləri bir dəfə qapının dəliyindən baxanda baş keşişin zirzəmilərdə böyük sayılı topağı qazıdığını görmüşdülər. Deyilənə görə, Nikolay Flamel bu zirzəmilərin divarları üzərində müxtəlif heroqliflər və şeirlər yazmışdır. Bir çoxlarının fikrincə, Flamel tapdığı qızıl iksirini də bu zirzəmilərdə basdırmışdı. İki əsr idi ki, kimyəgərlər evin içini eşib qazaraq onu xarabə qoymuşdular.

Baş keşiş Paris Notr-Dam kilsəsindəki simvolik qapılara da qoribə məhəbbət bəsləyirdi. Bu cadu kitabı bütün binanı daima tərənnüm edən müqəddəs dastana ləyaqətsiz baş səhifə əlavə etdiyi üçün, güman ki, cəhənnəm əzablarına məruz qalan Paris yepiskopu Gilyom tərəfindən daş hərəflərlə həkk olunmuşdu. Baş keşiş haqqında belə bir rəvayət vardı ki, o, müqəddəs Xristoforun nəhəng heykəlini dərinəndə tədqiq etmiş, o zamanlar kilsənin heyətində olan və xalqın rüşxəndlə “Cənab Leqri” adlandırdığı başqa bir böyük və müəmmalə heykəli də əsaslı surətdə öyrənmişdir. Lakin onun daha çox

heyətə saatlarla oturduğunu və baş qapıların üzərindəki yonma bəzəkələri tədqiq etdiyini görmək mümkündür idi. Bəzən əllərindəki çıraqları aşağıya sallamış ağılsız heykəllərini, gah da əllərindəki çıraqlarını qarşılarında saxlayan ağıllı qız heykəllərini tədqiq etdiyini zənn etmək olardı: bəzən də sanki qapıların sol qanadı üzərində təsvir edilmiş qarğanın, kilsənin gizli bir nöqtəsinə baxdığı zənn edilən gözələrinin istiqamətini təqib edərdi. Şübhəsiz, qızıl iksiri Nikolay Flamelin zirzəmisində basdırılsa, həmin qarğanın gözələrinin baxdığı nöqtədə basdırılmış olacaqdı. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, nə cür olmuşdusa, Paris Notr-Dam kilsəsi binasına Klodla Kvazimodo kimi bir-birinə heç də bənzəməyən iki adam eyni zamanda məftun olmuşdu. Bunlardan biri yarınsan, vəhşi, tamamilə ağıldan məhrum kimi bir vücud idi; o, bu kilsənin gözəlliyini, intizamını, əhəngdarlığını sevmişdi; o biri – alim və ehtiraslı bir insan idi, o da bu kilsənin daxili mənasını, əsətirini, simvolizmini, bir sözlə, daima insan ağı qarşısında duran müəmmasını sevmişdi.

Baş keşiş Qrev meydanına baxan və zənglərin olduğu yərə yaxın kilsə qüllələrindən birində yaşayırdı. Onun yaşadığı yer kiçik bir hücrə idi. Deyilənə görə, onun icazəsi olmadan buraya kimsə, yepiskopun özü belə daxil ola bilməzdi. Bu hücrə vaxtilə böyük bir cadugər şöhrəti qazanmış yepiskop Hüqo Bezanson (1326–1332) tərəfindən zəng qülləsinin təpəsində, qarğa yuvalarının yaxınlığında tikilmişdi. Bu hücrədə nə olduğunu kimsə bilmirdi; lakin gecələr qüllədəki kiçik pəncərədə qumıldayan qaribə və tünd qırmızı bir işıq kiçik fasilələrlə səyridiyini, yox olduğunu və yenidən səyridiyini yaxındakı meydançada dəfələrlə görmüşdülər; bu işıq sanki körüklərdən omələ gəlirdi. Hər halda bu, şam işığı deyil, ocaq işığı idi. Yuxarıdakı pəncərədə səyriyən bu işıq aşağıdakılara olduqca qaribə təsir bağışlırdı. Qonşu qadınlar bir-birilə piçıldışaraq deyirdilər: “Baş keşiş yənə ocağını qalamışdır; hər halda bu bir şeytan ocağıdır”.

Çox ehtimal ki, bütün bu söylədlərimizdə cadugərlikdən zorrə qədər əsər belə yox idi, lakin o olmadan tüstü çıxmaz; alim baş keşiş isə onsuz da o qədər yaxşı ad çıxarmamışdı; bununla belə etiraf etməliyə ki, Misirin bütün elmləri – nekromantiya, hər bir cadugərlik, hər cür sehrbazlıq, nə qədər məsum xarakterə malik olsa da, Paris Notr-Dam kilsəsi konsistoriya hakimləri arasında Klod Frollo qədər amansız düşməne malik ola bilməzdi. Buna baxmayaraq, kilsə

kapitulunun bütün alimləri ehtimal ki, oğrusayağı "qoyma, qaçdı, tutun oğrunu!" deyər hər kəsdən əvvəl bağırmağa başlayan baş keşişi cöhnənin bütün işlərinə vəqif olan, kabalistikanın¹ dərinliklərinə dalan və gizli surətdə səhrkarlıqla məşğul olan adam hesab edirdilər. Sədə xalq da məsələyə bu nəzərlə baxırdı. Xalqın nəzərində Kvazimodo şeytan mücəssəməsi, Klod Frollo isə cadugör idi. Hər kəsə bolliydı ki, zəngçalan müəyyən müddət baş keşişə xidmət etdikdən sonra isə ruhunu ona təslim edəcəkdə. Odur ki, baş keşiş olduqca ciddi bir həyat sürməsinə baxmayaraq, mömin adamların nəzərində yaxşı ad qazana bilməmişdi. Hər bir riyakar qarı onun cadugör olduğunu hiss edirdi.

Zaman keçdikcə Klod Frollonun qəlbi də getdikcə sərtləşir və quruyurdu; hər halda onun qara bulud arxasından görünən üzündə parlayan ruhunu görəndə hər bir kəs dərhal bu qərara gələ bilirdi. Başındakı tüklərin vaxtından əvvəl tökülməsinə, başını hər zaman aşağıya sallanmasına, daima dəridən köks ötürməsinə səbəb nə idi? Bir-birinin üzünə hücum etməyə hazırlaşan iki öküz kimi qaşlarını çatdığı halda dodaqlarındakı töbəssümü doğuran gizli fikir nə idi? Başında qalmış saçları nə üçün bu qədər tez ağarmışdı? Onun gözlərini domna ocağının divarında açılmış dəliklər kimi arasıra par-par parladan hansı daxili hərəkət idi?

Daxilində əzab çəkdiyini göstərən bütün bu əlamətlər nəql etdiyimiz bu dövrdə daha da artmışdı. Gözlərində o qədər qarıba və qorxulu bir ifadə vardı ki, dəfələrlə onu kilsədə yalnız görəndə kiçik nəğməçilər dəhşətlə ondan qaçıb gizləndirdilər. İbadət əsnasında onun yaxınlığında olanlar xora bəzi anlaşılmaz sözlər əlavə etdiyini dəfələrlə eşitməmişdilər. Kilsənin düşmələrini təmizləmək üçün tutulmuş qadın dəfələrlə baş keşişin cübbə altından barmaqlarını və yumruğunu əsəbi-əsəbi sıxdığını görmüş və qorxmışdu. Bununla bərabər, baş keşiş getdikcə daha da ciddi və sort olmağa başlayırdı. O heç bir zaman bu qədər ciddi həyat sürməmişdi. İstər mənsəbi, istərsə xasiyyəti etibarilə o həmişə qadınlardan uzaq gözərdi. İndi isə onun sanki qadınlara dərin nifrət bəslədiyini görürüdü. İpək bir tumanın yelləməsinə görə-görməz dərhal obasının başlığını qaldırırdı. Qadınlara qarşı o qədər ciddi ki, 1481-ci ilin dekabr ayında kralın qızı Şahzadə Anna dö-Bojyö kilsənin nəzdindəki monastırı ziyarət etmək

¹ Hüsnülik

istədiyi zaman o buna qəti surətdə etiraz etmiş və "hansı silk və nə yaşda olursa olsun bütün qadınların" monastıra daxil olmasını qadağan edən 1334-cü il nizamnaməsini yepiskopa göstərmişdi. Yepiskop isə "içəriyə buraxılmaması etiraz doğura biləcəyindən, zadəgan nəslə mənsub bəzi qadınların" istisna edilməsi haqqındakı ləqat Odonun məktubunu xatırlatmağa məcbur olmuşdu. Lakin baş keşiş yenə etiraz etmiş və 1207-ci ildə nəşr edilmiş ləqat məktubunun 1334-cü ildəki nizamnamədən 127 il əvvəl olduğunu və sonrakı qərarların əvvəlki qərarları ləğv etdiyini göstərmişdi. Hər halda, o, şəxsən şahzadənin hüzuruna çıxmaqdan imtina etdi.

Bundan başqa, son zamanlar onda qaraçı qadınlara qarşı bir növ xüsusi nifrət oyanmışdı. O, yepiskopa müvafiq olaraq, qaraçı qadınlara kilsənin qarşısındakı meydanda rəqs etmək və qaval çalmağın qadağan edilməsi haqqında ondan xüsusi əmr ala bilməmişdi. Eyni zamanda, kif basmış konsistor aktlarının arasında eşələnərək keçdi və donuz vasitəsilə insanları pis yola aparmağa itihah edilən cadugörün və cadugör qadınların yandırılması, yaxud asılmasına dair sənədləri toplamağa başlamışdı.

VI

XALQIN NİFRƏTİ

Əvvəldə söylədiyimiz kimi, kilsənin yaxınlığındakı məhəllələrdə yaşayan adlı-sanlı və adsız-sansız adamlar istər baş keşişi, istərsə də zəngçalanı sevmirdilər. Klod və Kvazimodo çox zaman bir yerdə küçüyə çıxardılar. Beləliklə, onların bir yerdə çıxdıqlarını və xidmətçinin ağasının daltıca kilsənin yaxınlığındakı dar, qaranlıq və rütubətli döngələrlə getdiyini gördükdə əgər Klod Frollo başını yuxarıya qaldıraraq ətrafında döyükn itoyandanları cəsəratli və əzəmətli baxışlarıyla süzməyəydi (lakin Klod Frollo çox nadir hallarda başını qaldırırdı), onların üzərinə təhqirlər, atmacalar və qəhqəhələr yağmağa başlardı. Klod Frollo ilə Kvazimodo yaşadıkları məhəllədə Reneyin bu misralarını xatırladırdılar:

Şairi təqib edər hər yetən, hom hər yolçu,
Sanki birobətdanlar qovalarlar bayquşu.

Gah da dəcəl uşaqlardan biri Kvazimodonun donqarına sancaq batırmaqdan dərın bir zövq alaraq həyatını və sümüklərini böyük risk altına qoyur; gah da qoca və arsız bir qarı Klodu dirsiyi ilə dürtmələyərək qulağına pıçıldardı: "Vay soni şeytan! Yaxşı ölə düşmüşən". Gah da bir dəsto dilənçi qarı sütunların yanındakı pillələrdə öyləşərək Kvazimodo ilə baş keşiş oradan keçəndə gurultu salar və onların dalınca: "Vay, vay, vay, birinin vücudu nə qədər gözəldirsə, o birinin ruhu da o qədər gözəldir", – deyərək nəzakətli sözlər yağdırırdılar. Gah da bir dəsto küçə uşağı və məktəbli bir ayaqları üstündə tullana-tullana sıraya düzülər və tıkanlı sözlər ataraq onları latınca alqışlayardılar: "Eia! Eia! Claudus eum claudo!"¹.

Lakin keşişlə zəngəlan çox zaman bu sözlərə önəmliyyət verməzdi; keşiş öz dərın düşüncələrinə dalır, zəngəlanınsa qulaqları kar idi.

1

ABBAT SEN-MARTEN

Klod Frollonun alimliyinin və ciddi bir həyat sürməsinin sorağı hər yana yayılmışdı. Xüsusilə, şahzadə Bojyonu kilsəyə buraxmaqdan imtina etdiyi zamandan onun şöhrəti daha da artmışdı. Beləliklə, bir ziyarətin xəbəri uzun zaman yaddaşlardan silinməmişdi.

Axşam vaxtı idi. Klod yenidən ibadətə öz hücrəsinə qayıtmışdı. Hücrəsində, bəlkə də, küncdəki barıtə bənzərən qara tozla dolu bir neçə banka istisna edilərsə, heç bir qəribə və sirli bir şey yox idi. Doğrudur, divarın bəzi yerlərində müxtəlif yazılar görünürdü; lakin bu yazılar kilsə xadimlərinin əsərlərindən iqtibas edilmiş hədislərdən başqa bir şey deyildi.

Baş keşiş böyük bir sandığın qarşısında öyləşdi. Hücrədə üçşamlı mis bir şamdan yanırdı. Sandığın üzərində əlyazmalar vardı. Baş keşiş dirsiyini Otənli Honoriyin "Tale və azad iradə haqqında" sərlövhəli kitabının açıq səhifəsi üzərinə qoydu və yenidən çap olunmuş kitabı dalğın-dalğın vərəqləməyə başladı. Bu kitab onun hücrəsində yeganə çap olunmuş əsər idi. Qapının döyülməsi baş keşişin dalğınlığını pozdu.

Dişləri arasından sümüyün qoparıldığını görəndə aç köpək nə cür mırıldayırsa, alim də cyni odobli sosto bağıraraq soruşdu:

– Kimdir?

Qapının arxasından həy verdilər:

– Dostunuz Jak Kuaktyedir!

Klod qapını açmaq üçün ayağa durdu.

Həqiqətən, gələcək kralın hökimi idi. Bu adam əlli yaşlarında, sort və yaltaq üzli, tülkügöz bir kişi idi. Lakin o, tək deyildi; onunla birlikdə içəriyə bir adam da girdi. Klod bu adamı tanımadı. Hər ikisinin öynində uzun və tünd boz rəngli dələ dərisindən astarı olan paltar və qayış kəmərlər vardı. Papaqları da eyni maldan və cyni rəngdə

¹ "Ehey, ehey Klodla çolaq" (*lat.*). Söz oyunu: "Claudus" latınca çolaq deməkdir.

idi. Əlləri paltarın geniş qolları arasından görünmür, ayaqları uzun paltarlarının qırışları altında görünmürdü. Papaqlarını tamamilə göz-
lərinin üzərinə basmışdılar.

Baş keşiş onları hücrəyə dəvət edərək:

– Xoş gəlmişsiniz, ağalar, – dedi. – Mən gecənin bu vaxtında bu qədər hörmətli qonaqların məni ziyarət edəcəyini heç zənn etməzdim. – Bu nəzakətli sözləri söyləməklə bərabər, sınaycı və narahat baxışlarla hökimin və yoldaşının üzünə baxdı.

Doktor Kuaktye bütün Frans-Konte sakinlərinə məxsus uzanan və bir qədər nəgmə oxuyurmuş kimi səslənən şivə ilə cavab verdi:

– Klod Frollo de Tırşap kimi böyük bir alimi ziyarət etmək heç bir vaxt gec ola bilməz.

Bu sözlərdən sonra, doktor ilə baş keşiş arasında nəzakətli sözlər başladı. Bu nəvaziş və nəzakət o zamanki adətlərə görə alimlər arasında olan hər bir söhbətdən əvvəl zəruri idi. Bununla belə, bu nəvazişlər onların bir-birinə qarşı dərin nifrət bəsləmələrinə heç də mane olmazdı. Bu adət indi də davam etməkdədir. Başqa bir alimi böyük bir səxavətlə tərif və mədh edən hər bir alimin dili şəkər qarışdırılmış zəhərə bənzər.

Jak Kuaktyenin Klod Frolloya söylədiyi nəzakətli sözlər möhtərəm doktorun öz uğurlu karyerası müddətində kralın xəstəliklərindən aldığı dünya nemətlərinə aid idi. Bunlar hər halda qızıl iksirinin kəşfindən daha əhəmiyyətli və daha əsaslı idi.

Klod Frollo deyirdi:

– Ah, cənab doktor! Qardaşınız oğlu Pyer Versenanın yepiskop mənsəbi aldığını eşidər-eşitməz o qədər sevindim ki... O, Amyen yepiskopu təyin edilmişdir, deyilmi?

– Bəli, cənab baş keşiş, şükür olsun cənab Allaha.

– Hələ bilirsiniz milad bayramının birinci günündə siz, prezident cənablarının hesab palatasında bütün qulluqçularla bərabər başda çıxış etdiyiniz zaman nə qədər özəmətli idiniz.

– Cənab Klod, vitse-prezident, yalnız vitse-prezident ola bilər.

– Sent-Andre küçəsindəki yeni və cəhəşəmli evinizin inşaatı nə yerdədir? Həqiqətən, Luvr sarayına bənzəyir. Ərik ağacından qayırılmış qapının üzərinə hökk olunmuş yazı xüsusilə mənim xoşuma gəlir. Necə də məzəli və sevimli sözdür: "Sahildə məskən".

– Heyhat! Cənab Klod, bu evin tikilməsi mənə çox baha oturmuşdur. Ev tikildikcə, mən daha çox müflis olmağa başlayıram.

– Nə olar, zaton sizin gəliriniz də çoxdur. Hər halda sizin müflis müşkül məsələdir.

– Mənim Puassidəki kastelyanlığım keçən il mənə heç bir gəlir gətirmədi.

– Lakin sizin Triyeldə, Sen-Cemsdə, Sen-Jermen-an-Ledə yığdığınız torpaqbasdı vergilər az deyil.

– Onlar nədir ki, yalnız iyirmi altı livrdən ibarətdir, həm də Paris livri deyildir.

– Bundan başqa siz kraldan məvacib alırsınız. Hər halda bu daimi bir mədəxildir.

– Bəli, dostum Klod, lakin bu qədər bəhs edilən bu yaramaz Polinyi mülkü on yaxşı illərdə belə mənə almış qızıl eküdən artıq gəlir gətirmir.

Klodun Jak Kuaktyeyə söylədiyi bu komplimentlər tikanlı və bir qədər istehzalı tərzdə söylənməmişdi. Həm də bunu söylərkən, üzü zalım və zəhərli təbəssümlə güldürdü. Bu təbəssüm öz mənəvi üstünlüyünü hiss edən, lakin maddi nemətlərdən məhrum olan bir adamın üzündə görünə bilər. Bununla belə Jak Kuaktye heç bir şey sezmirdi.

Nəhayət, Klod onun ölini çıxaraq:

– Allaha and içirəm ki, – dedi, – sizi bu qədər sağ-salamat görməkdən çox məmnunam.

– Cənab Klod, çox təşəkkür edirəm.

Klod yenə dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü. Sizin əlahəzrət xəstənin nə haldadır?

Doktor birlikdə gəlidiyi yoldaşına qıyqacı nəzər saldıqdan sonra cavab verdi:

– Həlt pis deyil, lakin doktorunun haqqını vaxtında vermir.

Yoldaşı soruşdu:

– Kuaktye dostum, siz eləmi zənn edirsiniz?

Bu sözlər heyret və məzəmmətlə söylənməmişdi. Doğrusu, tanıdığı bu adam otağın qapısından girər-girməz təşvişə düşən baş keşiş bu məchul adama diqqətli bir nəzər atdı; baş keşiş söhbətə başlamaz maraqlandığı bu məchul adamı saymıyaraq XI Lüdovikin imtiyazlı xüsusi doktoru qarşısında nəzakət göstərməyə məcbur olmuşdu. Bununla belə Jak Kuaktye ona müraciət etdiyi zaman yenə də heç bir şey sezmirdi.

– Cənab Klod, yaxşı yadıma düşdü, mən sizin yanınıza sizin dostlarınızdan birisini gətirmişəm. O sizin haqqınızda çox şeylər eşitmişdir və sizinlə tanış olmaq istəyir.

Baş keşiş diqqətlə Kuaktyenin yoldaşına baxdı və bu mochlun adamın dərin və şübhəli nəzərlə onu süzdüyünü hiss edərək dedi:

– Siz də elmlə məşğul olursunuz, deyilmi?

Çırağın saldığı zəif işıqda bu adamın altmış yaşında, ortaboylu, zəif və bir qədər xəstə bir qoca olduğunu görmək olardı. Onun üzü aristokrat üzünə bənzəməsə də, hər halda düzgün və ciddi idi; gözləri dərin dəliklərin içərisində qərribə bir parıltı ilə parıldayırdı. Papağının altında isə geniş, ağıllı və qırıqlı alnı görünürdü.

Bu mochlun adam baş keşişin sualına cavab verərək:

– Hörmətli ustad, – dedi, – sizin şöhrətinizi çox eşitmişəm, odur ki, sizinlə tanış olmağa qərar verdim. Mən alimin otağına girmədən əvvəl öz ayaqqabılarımı çıxaran yoxsul və əyalət zadəganından başqa bir şey deyiləm. Adımı bilmək arzu etsəniz, söyləyə bilərəm – adam Turanjo dayıdır.

Baş keşiş: “Çox qərribədir, adı heç də zadəgan adına bənzəmir!” – düşündü və, qarşısında qeyri-adi bir adam olduğunu zəif də olsa hiss etdi. Qeyri-adi bir ağıl sahibi olduğundan, Turanjo dayının xoz papağı altında qeyri-adi bir ağıl olduğunu anlamışdı; onun ciddi üzünə baxdıqca qaşqabaqlı üzündə Jak Kuaktyenin sözlərindən doğan istehzalı təbəssüm gecə düşdükcə qeyb olan boz qaranlıq kimi yavaş-yavaş çəkilməyə başlamışdı. O yəni ciddi tərzdə və sakitcə öz böyük kreslosunda oyləşdi, yenə dirşəyini masanın üzərindəki adı nöqtəyə dirədi, başını isə əlinə söykədi. Bir müddət susduqdan sonra işarə ilə qonaqlarını oturmağa dəvət etdi və Turanjoya dedi:

– Hörmətli cənab, siz mənimlə hansı elmlə bağlı məsləhətləşməyə gəlmisiniz!

Turanjo cavab verdi:

– Hörmətli ustad, mən xəstəyəm, həm də bərk xəstəyəm. Siz böyük bir həkim şöhrətinə maliksiniz. Mən də sizinlə bir təbib kimi məsləhətləşmək üçün yanınıza gəlməyə qərar verdim.

Klod çiyinlərini qaldıraraq:

– Təbib kimi! – dedi. O bir neçə dəqiqə nə söyləmək istədiyini düşünürmüş kimi susdu, sonra sözüünə davam edərək: – Cənab Turanjo, – dedi, – oğur bu sizin doğru adınızdırsa, başınızı lütfən bu tərəfə çevirin. Sualınızın cavabı həmin divarın üzərində yazılmışdır.

Turanjo onun əmrini icra etdi və başının üzərində divarda cızılmış yazını oxudu: “Təbabət elmi – yuxuyozmanın balasıdır – Yambliqus”.

Doktor Jak Kuaktye yoldaşının bu sualından heç də məmnun qalmamışdı. Klodun cavabı onun narazılığını daha da artırdı. Turanjo dayının qulağına doğru əylərək baş keşişin eşidə bilməyəcəyi yavaş bir səsle dedi:

– Mən bunun dəli olduğunu sizə qabaqcadan söyləmişdim. Siz özünüz gözünüzlə görüb, inanmaq istədiniz.

Turanjo dayı eyni yavaş səsle və acı təbəssümlə cavab verdi:

– Lakin doktor Jak, bu dəli haqlı da ola bilər.

Kuaktye soyuq tərzdə dedi:

– Nə cür əmr edirsiniz, – sonra baş keşişə müraciət etdi: – Siz alim adamsınız, cənab Klod, lakin keçənlik qar insanı nə qədər maraqlandırarsa, siz də Hippokratla bir o qədər maraqlanırsınız. Təbabət elmi bir yuxuyozma imişi! Əzəzaqlar və əttarlar bu sözlərinizi eşitmiş olsaydılar, sizi daşa basacaqlarına heç bir şübhənməzdi. Demək, siz miksturaların qana, məhləmlərin dəriyə təsirini danırırsınız? Siz insan deyilən əbədi xəstə üçün xüsusi olaraq yaranmış, bu dünya deyilən bitki və mədəniyyətdən ibarət əbədiyyət əzəzanasını inkar edirsiniz?

Klod soyuq bir əda ilə cavab verdi:

– Mən nə əzəzananı, nə də xəstəni inkar edirəm; mən yalnız təbibim inkar edirəm.

Kuaktye getdikcə daha da qızıqaraq davam etdi:

– Demək, sizin fikrinizcə, podaqra xəstəliyinin bədəninə daxil olan yara olması, güllə yarasının üzərinə qızardılmış siçan qoyularaq sağaldılması, qoca kişinin damarlarına gənc insanın qanı ustalıqla daxil edilərsə, qocanın gəncə bilməsi, iki dəfə ikinin dörd olması, bədənin iflic olanda əvvəlcə qabağa, sonra isə geriyyə əylənmək səhv fikirdir?

Baş keşiş heç də pozulmayaraq cavab verdi:

– Bəzi şeylər haqqında mənim xüsusi rəyim vardır.

Kuaktye hirsindən qıpqırmızı qızardı.

Turanjo dayı dedi:

– Yaxşı, yaxşı, cənab Kuaktye, hirsilənməyən vaxtı deyildir. Axı cənab baş keşiş bizim dostumuzdur.

Kuaktye sakit oldu, lakin yenə də dişləri arasında bu sözləri çıxardı:

– Bu dəlidir, sadəcə dəlidir.

Turanjo dayı bir qədər susduqdan sonra sözü başlayaraq:

– Lakin – dedi, – cənab Klod, mən sizin hüzurunuzda bir qədər sıxıldığımı hiss edirəm. Halbuki, mən həm can çağlığım, həm də taleyim haqqında sizinlə məsləhətləşmək istəyirəm.

Baş keşiş cavab verdi:

– Hörmətli cənab! Əgər bu məqsədlə gəlmisinizsə, mənim pirləkenimi çıxmaq üçün əziyyət çəkməyə də bilərsiniz. Mən təbətə elminə inanmadığım kimi, astrologiyaya da çox az inanıram.

– Doğru söyləyirsiniz? – Turanjo heyrətlə soruşdu.

Kuaktye saxta qəhqəhəylə güldü və astadan Turanjoya dedi:

– Mən sizə söyləmədimmi? Siz bunun dolı olduğunu görmürsünüz mü? O, astrologiyaya inanmır!

Klod sözünə davam edərək:

– Hər bir ulduz şüası ilə insan başı arasında bir sap mövcud olduğunu zənn etmək nə qədər puç və əfsanə bir xəyaldır! – dedi.

Turanjo soruşdu:

– O zaman siz nəyə etiqad edirsiniz?

Baş keşiş bir müddət susdu, sonra söylədiyi sözləri rədd edən qəribə təbəssümlə dedi:

– Mən Allaha etiqad edirəm.

Turanjo dayı xaç çəkərək:

– Cənab Allaha!

Kuaktye:

– Amin! – dedi.

Turanjo sözünə davam edərək:

– Möhtərəm cənab baş keşiş! – dedi. – Mən bu qədər dindar bir adama təsadüf etməkdən çox məmnunam. Lakin nə cür ola bilər ki, siz böyük bir alim olduğunuz halda elmə inanmırsınız?

– Yox, qətiyyətlə belə deyildir. – Baş keşiş Turanjonun qolundan yapışaraq bağırdı və göz bəbəklərində parlaq bir işıq yandı. – Yox, mən elmi inkar etmirəm. Mən elmin dərinliklərində bu qədər uzun bir müddət boş yerə olaşmışam; mən hər halda elmin sayəsində bu dərcəyə gəldim ki, qarşımdakı uzun zirzəminin son nöqtəsində bir işıq, alov gördüm. Şübhəsiz, bu, hökimlərin və çalışqan insanların ilahi nuru tapdıqları gözqamaşdırıcı baş laboratoriyadan gələn işığın inikasıdır.

Turanjo onun sözünü kəsərək soruşdu:

– Bəs sizin şübhəsiz və həqiqi saydığınız şey nədir?

– Kimya.

Kuaktye dedi:

– Cənab Klod, şübhəsiz, kimyada həqiqət var, lakin təbətə astronomiyamı inkar etməyin nə mənası vardır?

Baş keşiş höyəcənlə:

– Sizin yaratdığınız diaqnoz elmi də və astrologiya elmi də puç və əfsanədir.

Doktor güldü və dedi:

– Demək, siz Epidavr və Xaldeyə çox də böyük hörmət bəsləmirsiniz.

– Qulaq asınız, cənab Kuaktye. Mən öz düşüncələrimi sizə açıq söyləyirəm. Mən kral həzrətlərinin bəş tətibi deyiləm və əlahəzrət astrologiya elmi ilə məşğul olmaq üçün öz rəsədxanasını mənim ixtiyarına verməmişdir. Hirsələnməyin və mənim sözlərimə qulaq asın. Təbətə elmi bütötlü puç bir elmdir. Bunu kənara qoyaq. Bəs siz astrologiya elmindən nə kimi bir həqiqət oxz edə bilərsiniz? Astrologiya elmi sayəsində isbat edilən şübhəsiz bir həqiqəti mənə göstərə bilərsinizmi?

– Siz kabbalistika üçün mühüm olan köprücük sümüklərinin simpatik xasiyyətini inkar edə bilərsiniz?

– Cənab Kuaktye, bütötlü bu söylədikləriniz səhvədən başqa bir şey deyil. Sizin heç bir düsturunuz həqiqətə uyğun deyil, halbuki kimya bir çox əhəmiyyətli kəşflər əldə etmişdir. Yəni siz bu noticələri inkar edə bilərsiniz: yerin içərisinə basdırılmış buz parçası min il keçdikdən sonra büllura çevrilir. Hər bir mədəniyyətin bəbəsi qurğuşundur, çünki qızıl mədəniyyət deyildir, qızıl – nurdur. Qurğuşun tətəricən hər biri iki yüz ildən ibarət olan dörd dövr keçirir, sonra arsen, daha sonra qalay, ən sonunda isə gümüş olur. Məgər bu fakt deyilmi? Lakin körpücük sümüklərinin gizli qüvvəyə malik olduğuna, ovuc və ulduzlarnın üzərindəki xətlərin gizli qüvvəyə malik olduqlarına inanmaq nə qədər gülünc bir şeydir. Bu bozi vəhşilərin etiqadınca, sarköynök quşunun köstəbəyə və taxılın balığa dönməsi kimi gülüncdür.

Kuaktye dedi:

– Mən də kimya ilə məşğul olmuşam. Mən iddia edirəm ki...

Lakin höyəcənlə baş keşiş onun sözünü kəsdi və dedi:

– Mən isə həm kimya, həm astrologiya, həm də təbətə elmi ilə məşğul olmuşam. Bütötlü həqiqət də yalnız bundadır (bu sözlərlə

sandığın üzərindəki içi tozla dolu olan bankanı götürdü). Yalnız bundadır hər şey! Hippokrat – xülyadır, Uraniya – xülyadır, Hermes – fikirdir! Qızıl isə bir Günəşdir; qızıl yaratmağı bacarmaq – Allaha benzəmək kimi bir şeydir. Yer üzündə yeganə bir elm varsa, o da budur. Təkrar edirəm, mən təbii astrologiya elmini əsaslı surətdə öyrənmişəm və iddia edirəm ki, bu elmlər puç və əfsanədir. İnsan bədni qaranlıq bir şeydir; soyuzalor da qaranlıqdır.

Bu sözləri deyib oturduğu kürsüdə geriye doğru öydü. Üzündə cəsarət və ilham ruhu görünürdü. Turanjo sakitcə ona baxırdı. Kuaktye özünü gülümsəməyə məcbur edərək, sezdirmədən çiynlərini qaldırıb yavaş səsle təkrar edirdi:

– Divano, başdan-başa divanədir!

Birdən Turanjo ondan soruşdu:

– Yaxşı, siz o gözəl məqsədə çatdı bildinizmi? Siz qızıl yarada bildinizmi?

Baş keşiş dorin düşüncələrə dalmış insan kimi qırıq-qırıq cavab verdi:

– Əgər mən buna müvəffəq olsaydım, Fransa kralının adı Lüdovik deyil, Klod olardı.

Turanjo qaşlarını çatdı.

Klod nifrətli bir təbəssümlə sözüünə davam edərək:

– Mən nə danışım! – dedi. – Buna müvəffəq olsaydım, Şərqi İmperiyasını yenidən dirəldə biləcəyim halda, Fransa taxtı nəyimə lazımdır?

Turanjo:

– Eləmi! – dedi.

Kuaktye mırıldandı:

– Vay səni bəd xəbərlər divanə!

Baş keşiş həmsöhbətlərindən çox özüne mürciət edirmiş kimi sözüünə davam etdi:

– Amma mən hələ də sürünürəm, hələ də üzümü və dizlərimi zirzəmilərin daşlarında qanatmağa məcburam. Mən hələ güman edirəm, amma görmürəm. Mən oxumuram, yalnız höccələyə bilirim.

Turanjo soruşdu:

– Siz höccələməyib artıq əsaslı surətdə oxumağa başladığınız zaman, qızıl qayıra biləcəksinizmi?

Baş keşiş cavab verdi:

– Buna şübhə edilə bilərmi?

– Allah görür ki, mənim pulu böyük ehtiyacım var, mən sizin kitablarınızı oxuyub öyrənmək istədim. Hörmətli ustad, lütfən söyləyin. Sizin elminiz Allaha xoşdur?

Klod bu suala özəmətlə bir təmkinlə cavab verdi:

– Bəs mən kimin xadimiyəm?

– Doğru buyurursunuz, ustad. O halda siz mənə bunları öyrətməyə razı olarsınızmi? Mənə bəzi əlifbası ilə tanış edin.

Klodun patriarxlara məxsus özəmətlə kahin görünüşü vardı.

– Ey qoca, məchuliyət ələminə səyahət etmək üçün uzun illər lazımdır. Sizinsə ömrünüz, zənnimcə, kifayət etməz. Artıq sizin saçınız ağarmışdır. Halbuki, mən qalın meşəliklərə yalnız qarasaçlı girmək mümkündür ki, oradan çıxdıqda saçlar ağ olsun... Elm özlüyündə insanın üzündə qırıqlar əmələ gətirir, onu qurudur və solmağa məcbur edir; onun qəhəli qırıqlarına ehtiyac yoxdur. Lakin siz bu yaşda böyük həvəslə müdrik insanların çətin əlifbasını öyrənməyə başlamaq istəyirsinizsə, buyurun, gəlin, təcrübə edərim. Ey qoca, mən sizi ehramlara tamaşa etməyi, Heredotun bəhs etdiyi Misir padşahlarının türbələrini, Babil qülləsini, Hindistandakı Eqlinq məbədinin ağ mərmərdən tikilmiş böyük məhrabını tamaşa etmək üçün səyahətə vadar etmişəm. Mən də sizin kimi, müqəddəs Səkrə kitablarındakı Xaldevya saraylarını, Süleymanın məbədinə görmüşəm. Zətin bu məbəddən çoxdan xarabazara çevrilmişdir. Bəni-İsrail padşahlarının məqbərələri və onların daş qapıları da çoxdan uçmuşdur. Biz yalnız əlimizdə olan Merkuri kitabından alınmış parçalarla kifayətlənirik. Mən sizə bərkət simvolu olan müqəddəs Xristoforun heykəlidən, müqəddəs məbəddəki bir əlini buludlara doğru qaldıran, o biri əlini isə bir qab üçün sallamış iki mələkdən bəhs edəyəm...

Baş keşişin əvvəlki kəskin cavablarından bir qədər pozulmuş Jak Kuaktye yenə qüvvə toplayaraq müsahibinin səhvini tutmuş alim təntənəsilə Klodun sözünü kəsdi və dedi:

– Hörmətli Klod, siz səhv edirsiniz: simvol ilə ədəd eyni şey deyil; siz Orfeylə Merkuriyə qarışdırırsınız.

Baş keşiş ciddi tərzdə cavab verdi:

– Yox, siz səhv edirsiniz! Dedal – təməldir; Orfey isə divardır; Merkuri – bütöv binadır, o hər şeydir. – Sonra Turanjoya üzünü tutaraq sözüünə davam etdi: – Siz nə zaman arzu etmiş, gələ bilərsiniz. Mən Nikolay Flamel putasının dibində qalmış qızıl parçalarını sizə göstərə bilərəm. O zaman siz onu əsil qızıl müqayisə edə

bilərsiniz. Mən sizi yunan kəlamının sirlə qüvvəsi ilə tanış edərdim. Lakin hər şeydən əvvəl mən sizə əlifbanın marmar hərflərini, kitabın granit səhifələrini oxutduracağam. Biz yepiskop Gilyom və müqəddəs Yumru loanın qapılarında başlayaraq müqəddəs məbədə qədər gedəcəyik, sonra biz Marivo küçəsindəki Nikolay Flamelin evinə, onun Məsum ruhlar məzarlığında qəbrinin yanına, Monmoransi küçəsindəki iki xəstəxanaya gedəcəyik. Mən sizə Sen-Jerve xəstəxanasının baş qapısının qarşısında qoyulmuş dörd ədəd böyük çuqun sacayaqların üzərindəki və Ferroneri küçəsindəki heroqlifləri oxumağı öyrədəcəyəm. Bundan sonra biz birlikdə müqəddəs Cenevçev, müqəddəs Martin, müqəddəs Yakov fasadlarını tədqiq edəcəyik.

Üzündəki ifadədən çox da axmaq bir adam olmadığı görünən Turanjo artıq Klodun sözlərini anlamırdı. Nəhayət, onun sözlərini kəsərək:

– Lakin – dedi, – sizin bəhs etdiyiniz kitablar haradadır? Mən onların haqqında bir kəlmə belə eşitmədim!

Baş keşiş hücrənin pəncərəsinə açdı və barmağı ilə böyük Paris Notr-Dam kilsəsini göstərdi:

– Budur kitabların biri, – dedi.

Notr-Dam kilsəsi ulduzlu göylərin üzərində qara siluet kimi görünürdü. Kilsənin qüllələri, divarları və qübbəsi şəhərin ortasına qonmuş ikibaşlı böyük bir sfinkse bənzəyirdi.

Baş keşiş bir müddət sakitcə bu nəhəng binaya baxdı, sonra ah çəkdi və sağ əlini masanın üzərindəki çap olunmuş kitaba, sol əlini isə kilsəyə doğru uzatdı və kitabdan kilsəyə doğru kədərli baxaraq dedi:

– Əfsus! Bu onu məhv edəcək!

Tələsik kitabın səhifəsinə baxan Kuaktye özünü saxlaya bilməyib bu sözləri söylədi:

– Burada dəhşətli bir şey vardır? “Müqəddəs Pavelin risalələrinə aid qeydlər. Nürenberq, Antoni Qoberger, 1474”. Bu heç də təzə şey deyil. Bu kitab sirləri təfsir edən Pyer Lombarın əsəridir. Bəlkə onun çapı sizi qorxudur?

Dərin fikrə getdiyi görünən Klod bu zaman baş barmağını Nürenberq çapxanasından çıxmış bu kitabın üzərinə qoyub, bu sirlə sözləri söylədi. Əfsus! Əfsus! Xırda şeylər böyük şeylərə qalib gəlir; bir diş böyük bir kütləni parça-parça edir. Bir Nil sığovulu timsahı öldür-

rür. İtuburun qılınca-balıq balınası öldürür, kitab isə binanı məhv edəcək.

Bu zaman kilsə zəngləri çalınaraq çıraqların söndürülməsi signalı verildi. Doktor Kuaktye öz yoldaşına yavaş səsle daima bu sözləri təkrar edirdi: “O dəli olmuşdur”. Yoldaşı isə cavabında bu dəfə: “Mən də elə zənn edirəm” – deyirdi.

Artıq bundan sonra monastırda yabançı kimse qala bilməzdi. Hər iki qonaq getməyə məcbur idi.

Turanjo Klodla vidaləşməyə:

– Cənab baş keşiş! – dedi, – mən əlim adamları çox sevirəm və onları təqdir edirəm, odur ki, sizə qarşı da xüsusi hörmətim var. Sabah Turmel abbatlığına gəlin və abbat Sen-Marten de Turu soruşun.

Baş keşiş qonaqları ötürdükdən sonra çaşqın halda öz otağına qayıtdı; çünki o, nəhayət, Turanjo dayının kim olduğunu anlamışdı; o, Turmel abbatlığında mühafizə edilən monastır sənədlərindən birində yazılmış bu sözləri xatırladı: “Abbat Sen-Marten, yəni Fransanın kralı abbatlığın kanoniki sayılır. O, müqəddəs Venansiyanın xələfi olduğundan, monastır mədaxilinin bir qismi ona çatır. O xəzindərar kreslosunda əyləşməlidir”.

Deyənlə görə, o gecədən sonra XI Lüdovik hər dəfə Parisə gələndə baş keşişlə söhbət edirdi; onu da deyirlər ki, Klodun kralın etimadını qazanması XI Lüdovikin köhnə dostlarından olan Olivye Le-Denlo Jak Kuaktyenin həsədinə səbəb olurdu; hətta Jak Kuaktyenin buna görə kralı dəfələrlə məzəmmət etdiyini də söyləyirdilər.

II

BU ONU MƏHV EDƏCƏK

Baş keşişin “Bu onu öldürəcək. Kitab binanı məhv edəcək.” kimi müəmmal sözlərində hansı mənə gizləndiyini araşdırmaq məqsədilə bu fikirlərin üzərində bir qədər dayanacağıımız üçün xanım oxuculardan üzr istəyirik.

Bizim rəyimizcə, bu fikrin iki tərəfi vardır. Əvvəla, bu fikir bir rahibin fikri idi; burada kilsə xadimlərinin yeni qüvvə, yəni mətbuat qarşısında hiss etdikləri qorxu sezilirdi. Bu qorxu Quttenberq çap maşınının qaranlıqı yardığını görəndə mehriban xadiminin gözlərinin kor olması nəticəsində gözlərinin kor olması nəticəsində ürayında

omələ gəlmişdi. Mətbu sözdən qorxan kilsə məhrabı və əl yazısı, şifahi söz və yazılı söz idi; bu qorxu Legion mələyinin altı milyon qanadını birdən-birə çarpmasını gören quşçuğazın qorxusuna bənzəyirdi. Bu qorxu bəşəriyyətin azad olmasını hiss edən və gören, zəkani etiqad üçün son bir quyu qazdığını, ağılın dindarlığı taxtından düşürdüyünü, dünyanın Romalı titrətdiyi günlərin yaxınlaşdığını bəsirot gözü ilə gören və anlayan peyğəmbərin səsi idi. Bu, çap maşını sayosində ilahiyat qabından buxarlanan insan düşüncəsini gören filosofun peyğəmbərliyi idi. Bu, qalanı deşən mis toxmağı görüb dəhşətə gələn və öz-üzünə: "Qüllə tab gətirməyəcək" söyləyən əsgərin çarəsizliyinə bənzəyirdi. Bu, bir qüvvənin başqa bir qüvvəni əvəz etməsi demək idi. Bu: "çap maşını kilsoni məhv edəcək" demək idi.

Lakin hər şeydən əvvəl ağıla gələn və bu sadə fikrin daxilində birinci fikrin nəticəsi olan, lakin daha az aydın və daha mübahisəli olan, keşişdən ziyadə filosof və sonatkarə aid olan başqa bir fəlsəfi fikir vardı. Bu fikir ondan ibarət idi ki, insan düşüncəsi şəklini dəyişdikə, ifadə üsulunu da dəyişəcək, hər bir nəslin rəhbər düşüncəsi eyni üsul və vasitələrdən qidalanacaq, bu qədr möhkəm və əsaslı olan daş kitab daha möhkəm və daha əsaslı olan başqa bir kitaba təslim olacaq. Baş keşişin bu qeyri-müəyyən formulasında başqa bir mona da vardı: bir sonət başqa bir sonəti möğlüb edəcək; kitabçılıq arxitekturanı məhv edəcək.

Hoqqəton, insanın yaranışından xristian erasının XV əsrinə qədər arxitektura həmişə bəşəriyyətin böyük kitabı olmuş, bəşəriyyətin maddi və mənəvi inkişafının müxtəlif mərhələlərini ifadə etmişdir. İbtidai insanlar öz yaddaşlarının həddindən artıq yükləndiyini hiss etdikdə, başur övladının gətirdikə çoxalan xatirələrini mühafizə etmək üçün şifahi sözlün acizliyi meydana çıxdıqda bu xatirələri daha oyanı, daha möhkəm və eyni zamanda daha təbii bir şəkildə təsvir etməyə başladılar: hər bir xatirəni bir abidə şəklinə mühafizə etdilər.

İlk abidələr adi qaya qırıntılarından ibarət idi. Musa deyirdi ki: "Buqlara dəmir toxunmamışdı". Arxitektura da yazı kimi əlifbada başladı: daşı dikinə qoyurdular; bu da hərf demək idi; və hər bir hərf bir heroqlifdən ibarət idi; hər bir heroqlifdə də, sütunun başındakı kapitellər kimi müəyyən ideyalar yarırdı. İbtidai tayfalar hər yerdə və hər zaman, yər kürəsinin hər bir nöqtəsində bu cür etmişlər. Keltlərin "dik duran daşlar" ma istər Sibirdə, istərsə də Cənubi-Amerika pampaslarında təsadüf edilir.

Sonralar sözlər quraşdırmağa başladılar: daşı daş üstünə qoyaraq qranitdən hecalar təşkil etməyə, hecalarından sözlər omələ gətirməyə başladılar. Kelt dolmenləri və kromlekləri, etrus kurqanları, yəhudilərin ohəngdən qayrılmış körpikləri – bunlar hamısı xüsusi adlardır. Bəzi tikililər, xüsusilə kurqanlar müəyyən adamların adlarından ibarət idi. Bəzən bu sözləri yazanın ixtiyarında çoxlu daş və yer olanda o, cümlə qurmağa başlayırdı. Karnakdakı üst-üstə qalaqlanmış druid daşları artıq uzun bir cümləydi.

Nəhayət, növbə kitablara da çatdı. Rəvayətlər simvolları yaratdı, ağacın budayı yarpaq altında görünmədiyini kimi, bunlar da simvolların altında qeyb olmağa başladı. Bəşəriyyətin etiqad etdiyi bu simvollar gətirdikə artmış, böyümüş və mürokkəbləmişdi. Bütün bu simvolların təsvir etmək üçün ilk abidələr kifayət etmədi; bu abidələr, eynən özləri kimi çılpaq, sadə, torpaqdan doğmuş ibtidai rəvayətləri təsvir etmək üçün kifayət idi. Simvollar özlərini binaların üzərində ifadə etməyə başladılar. Bunun nəticəsində arxitektura insan düşüncəsi ilə birlikdə inkişaf etməyə başlayaraq minlərcə başa və qola malik bir diva döndü. Uçucu simvol deyilə biləcək simvolların gözəçarpan, əbədi, maddi şəklini yaratdı. Halbuki qüdrət və qüvvət mücəssəməsi olan Dedal ölçülərlə məşğul olduğu, ağıl mücəssəməsi olan Orfey nəğmələr oxuduğu halda, hərf mücəssəməsi olan sütun, heca mücəssəməsi olan qübbə, söz mücəssəməsi olan ehram, birdən-birə həndəsə və şeir qanunlarıyla hərkətə gələrək qruplaşmış, kombinasiyalar qurmuş, bir-birinə qarışmış, yüksəlmiş, enmiş, gah yer üzündə bir sıraya düzülmüş, gah da göylərə doğru ucalmışdılar. Nəhayət, onlar müəyyən dövrün ümumi ideyasının əmri ilə Ekliq məbədi, Ramzə məqbərəsi, Süleyman məbədi kimi gözəl binaları təşkil edən bu gözəl kitabları yazma bilməmişlər.

Baş ideya, yəni sözlər yalnız bu binaların mahiyyətində deyil, bəlkə də onların şəklinə də ifadə olunmuşdu. Məsələn, Süleyman məbədi yalnız müqəddəs bir kitabın sadə bir cildi deyildi, bu məbəddə öz-özlüyündə müqəddəs bir kitab idi. Keşişlər onun hər bir hasarında qrafik surətdə tərəcumə və təsvir edilmiş sözləri oxuya bilirdilər; onlar bir məbəddən o biri məbəddə keçərək sözlərin son nöqtədə, ön konkret və eyni zamanda arxitektura şəkli olan bir gamidə mühafizə edilmiş son bir mənasına çatıncaya qədər bu sözlərin nə cür dəyişdiyini görə bilirdilər. Beləliklə, söz binanın içində idi. Lakin bu sözün şəkli insanın bədəni üzvi mumiya tabutunun üzərində təsvir edilirdiyi kimi, onun qabığında təsvir edilmişdi.

Yalnız binaların şəkli deyil, bəlkə də bu binaların tikilməsi üçün seçilən yerlər də onların təsvir etdikləri ideyanı xatırladır. Şən, yaxud ələmli bir simvolu təcəssüm etdirmək və gözə xoş gəlmək üçün Yunanıstanda məbədləri dağların zirvəsində tikirdilər. Hindistanda isə bu məbədləri dağların içərisinə girərək, oradakı bir sıra nəhəng qranit qayaları dələrək biçimsiz zirzəmi məbədlər oyurdular.

Bələliklə, son altı minillik dövrdə arxitektura olduqca qədim zamanlarda tikilmiş Hindistan məbədlərindən başlayaraq, Köln kilsəsinə qədər hər zaman insan nəslinin nəhəng kitabı olmuşdur. Bu son dərəcə doğru bir şeydir; hər bir dini simvolun, hər bir insan ideyasının bu böyük kitabda öz abidəsi, öz səhifəsi vardır.

Hər bir mədəniyyət teokratıyadan başlayıb, demokratiyada başa çatır. Mütəliyyətin tədricən azadlığa keçməsi haqqındakı qədim arxitekturada da hiss olunur; biz təkid edirik ki, memarlıq yalnız binaları tikməklə, yalnız əsati, yaxud bir kahin simvolunu ifadə etməklə, müqəddəs kitabların sirli lövhələrini müxtəlif heroqliflər vasitəsilə öz daş səhifələri üzərinə köçürməklə kifayətlənmir. Hər halda başqar cəmiyyətdə belə hallar olur. Müqəddəs simvol azad fikrin təsirilə silinir, yox olur, insan kahinlərin dəyənlərinin altından qurtulur, fəlsəfi sistemlərin inkişafı dini ifşa edir, belə olsaydı, arxitektura insan əqlinin bu yeni halını ifadə etmək iqtidarında ola bilməzdi; bunun yalnız ilk səhifələri yazıla bilirdi, son səhifələr isə boş qalardı; bələliklə, onun işi yarımqçı, kitab isə natamam qalardı. Halbuki, həqiqətdə tamamilə başqa şey görürük.

Misal üçün orta əsrləri yada salaq. Bu əsrlər bizə daha yaxın olduğundan onları anlamaq daha asandır. İlk dövrdə kilsə xadimləri Avropanı təşkil edir, Vatikan Kapitolıya ətrafındakı Roma xarabalıqlarından əmələ gəlmiş yeni Romanın ünsürlərini toplayır və öz ətrafına yığırdı. Xristianlıq cəmiyyəti yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün bütünpörəstlik mədəniyyətinin xarabalıqlarına yarıya biləcək materiallar axtarır və tapdığı qırıntılardan yeni bir ıyerarxiya binası tikirdi. Bu binanın da qübbəsini ruhanilik təşkil edirdi. Həmin dövrdə barbarların əli altında, xristianlığın təsiri altında, qədim yunan-Roma arxitekturasının xarabalıqlarından Roman arxitekturasının əmələ gəlməsi əvvəlcə ümumi kaos fonunda dumanlı şəkildə hiss edilir, sonra isə aydınca görünməyə başlayırdı. Roman arxitekturası isə Misir və Hindistan memarlığının doğma bacısı, katolisizmin əbədi

ələməti, papa vəhdətinin silinməz heroqlifləri idi. Həqiqətən, bu dövrün bütün təfəkkürü zülmətli roman üslubunda görünmüşdü. Buradakı hər şeydə VII Qriqorinin hökmranlıq vəhdəti, mütəliyyəti, sarsılmazlığı hiss olunur. Buradakı hər şeydə keşiş görünməyə də, heç bir yerdə insan görünmür; burada silklər öz ifadəsinə tapsa da, xalqdan heç bir əsər-ələmət yox idi.

Nəhayət, Səlib müharibələri dövrü başlayır. Bu hər halda qüvvətli bir xalq hərəkatı idi; hər bir xalq hərəkatı isə, səbəb və məqsədlərindən asılı olmayaraq, hər zaman öz arxasınca bir iz, azadlıq ruhu buraxır. Nəso yeni bir şey əmələ gəlməyə başlayır. Bundan sonra qızgın xalq hərəkatları dövrü başlayır ki, buna da tarixdə "jakeriya", "prageriya" və "liqa" deyirlər. Hökumətlər titrəməyə, mütəliyyətlər dağılmağa başlayır. Feodallar ruhanilikdən hakimiyyət bölünməsinə tələb edir, lakin bir az sonra tarix meydanına xalq çıxacaqdir ki, o hakimiyyətin böyük qismini, aslan payı tələb edəcəkdir. Əsil aslan da buna deyərler. Bələliklə, ruhanilərin arasından zadəganlıq, zadəganların arasından isə xalq keçib meydana çıxır. Avropa dəyişir, onun dəyişməsilə arxitektura da dəyişməyə başlayır. Arxitektura səhifəni mədəniyyətlə birlikdə çevirmiş, yeni dövrün ruhu onu əmrə müntəzir halda tapmışdır: xalqlar Səlib müharibələrindən azadlıq götirdikləri kimi, arxitektura da sivrı qübbələr götirmişdi; bələliklə, yavaş-yavaş, Roma baş keşişinin hökmranlığı ilə birlikdə roman arxitekturası da ölür. Heroqliflər kilsələrdən qeyb olaraq, feodal qəsrələrində məskən salır. Bunun sayəsində zadəganlıq öz nüfuzunu artırmağa çalışır. Keçmişdə olduqca doqmatik sayılan məbədlər belə burjuazıyanın, elin, azadlığın malı olur, keşişin hökmranlığından çıxır, sənətkarın malı olur. Sənətkar bu məbədi istədiyi kimi dəyişir. Hər bir sirt, əsati və ənənə məbəddən xaric edilir, fantaziya və şitaqlıq hakim olur. Keşişlər yalnız kral qapıları və məhrab qalmışdır. Divarlar isə artıq sənətkarın malıdır. Arxitektura kitabı dinin, Romanın, keşişin əlindən çıxaraq, xoyal, şeir ələminə, xalqın əlinə keçir. Arxitekturanın sürətli və dəfərlə dəyişməsi də bununla izah edilə bilər. Altı-yeddi əsr hökmranlıq etmiş dərğün, hərəksətsiz və sabit roman arxitekturasından sonra gələn bu arxitektura dövrü üç əsrdən artıq davam etmir. Sənətso iri addımlarla yoluna davam edir. Vaxtilə bütünlükdə yepiskoplara aid olan bu işə xalqın dühəsi və orijinallığı hakim olur. Hər tayfa bu kitabın üzərində bir şey yazır. Hər tayfa kilsələrin ön fasadlarındakı əski Roma heroqliflorini

qazıyır, artıq burada özünə yer edən yeni simvolların altındakı ayrı-ayrı nöqtələrdə əski ehkamların xüfif izləri görünür. Artıq milli cild altındakı dini əsası seçmək çətinləşir. Bu dövrdə daşda ifadə edilmiş düşüncənin müəyyən üstünlükləri var və bu üstünlükləri bugünkü mətbuat azadlığı ilə müqayisə etmək mümkündür. Bu "azad arxitektura" idi.

Lakin bir məsələ var ki, bu azadlıq həddini aşaraq son dərəcə uzaqlara gedir. Bəzən yalnız baş qapılar deyil, bəlkə də bütün fasad, hətta bütün məbəd yalnız kilsənin ideyasına uyğun deyil, tamamilə yabançı olan simvolik bir monamə təvəssüm edirdi. XIII əsrdə parislil Gilyom, XV əsrdə isə Nikolay Flamel bəzən belə şeylərə yol verirdilər. Buna misal olaraq Sen-Jak de la-Buşi kilsəsini göstərmək mümkündür.

O zamanlar fikir azadlığı yalnız bu sahədə yaşaya bilər, bu səbəbdən də azadlıq yalnız bina deyilən kitabların üzərində tozəhür edə bilirdi. Binalarda əbədiləşdirilmiş fikirlər kitablarda söylənsəydi, bu kitablar cəllad tərəfindən bazar meydanında yandırılırdı. Lakin şübhəsiz, bu şəkildə meydana çıxmaq üçün onlar olduqca böyük ehtiyatsızlıq göstərməli idilər. Beləliklə, kilsənin fasadında ifadə edilmiş fikir, kitabda ifadə edilmiş fikrin edamına hazır olmalıydı. Ona görə, azadlıq ideyası yer üzündə tozəhür etmək üçün arxitekturdan başqa bir yol və vasitə tapa bilmədiyindən özünü bu sahəyə vermişdi. Bütün Avropada sayca insanı heyran qoyan və inanılmaz dərəcədə saysız-hesabsız kilsə və məbədlərin tikilməsinə də səbəb yalnız budur. O zamanki cəmiyyətin bütün maddi və mənəvi qüvvələri bir mərkəzdə, arxitekturalarda birləşmişdi. Beləliklə, sənət Allah evi tikmək bəhanəsilə getdikcə daha da genişlənirdi.

O zamanlar şairlik təbii mənəviyyət olan hər bir adamın xüsusiyyəti idi. Kütəllər arasında yayılmış və tunc qalxanlardan ibarət mürəkkəb divar kimi hər tərəfdən sıxışdırılan xalq dühəsi arxitekturalardan başqa bir yol tapa bilmədiyindən özünü sənətin bu növüylə ifadə edirdi. Onun illadaları kilsələr şəklinə doğrudur. Bu dövrdəki bütün sənətlər arxitekturalara təbə olmağa məcbur idi; hər bir sənət böyük ustaddan dərslər almağa başlayırdı. Şair-arxitektör öz ideyalarını ifadə etmək üçün binanın fasadında lazım olan heykəltərəşliq əsərlərini yaratmağı heykəltərəşə, binanın rəngli şüşələrini çəkməyi rəssama, zəngləri asmağı və ahəngdar səsələr çıxarmağı zəngçalana tapşırırdı. O zaman dar mənada yoxsul sayılan və əlyazmalar halında acınacaq

həyat sürən şeir də nöyəsə bonzömək üçün yüksək bir şərq, yaxud mənsur bir mədəhiyyə şəklinə binanın bir küncündə yerləşmişdi; bir sözlə, şeir, Eskiin faciələrinin Yunanıstandakı Elevation əsərlərində, yaxud Tövrətin Süleyman məbədində oynadığı rolunu oynamaq istəmişdi.

Beləliklə, məmarlıq Qutenberq qədər bütün dünya üçün ümumi olan yazı şəkli idi. Şərq tərəfindən başlanmış, Yunanıstan və Roma tərəfindən davam etdirilmiş olan bu qranit kitab orta əsrlər tərəfindən tamamlanmışdı.

Ruhani məmarlığın xüsusiyyətləri hərəkətsizlikdən, tərəqqiyə qarşı mifratdən, önəmli xatələrdən, ibtidai tiplərin mühafizə edilməsindən, insanın və bütün təbiətin simvolizminə anlaşılmayan tələblərə təbə olmasından ibarət idi. Bu anlaşılmaz kitabları yalnız onlardan xəbərdar olanlar oxuya bilirdi. Zətən, burada hər bir təşbehin, hər bir iyrənc şeyin onları mühafizə edən mənası var. Hindistan, Misir, Roma binalarından rəsmlərini dəyişməyi, yaxud heykəltərəşliqda çeşidlilik əmələ gətmələrini tələb etmək çox qorbu görünür. Onlar yaxşılaşma doğru hər bir dəyişikliyi küff sayırdılar. Arxitekturanın daşlarla əlaqədar olması səbəbsiz deyil: arxitektura özü də axırda döndür daş olur.

Əksinə, xalq məmarlığı tikililərinin xarakterik xüsusiyyətləri onların rəngarəngliyi, mütorəqqiliyi, orijinallığı, dəbdəbəli olması və durmadan inkişaf etməsidir. Onlar dindən o qədər uzaqlaşmışlar ki, öz gözəlliklərinin qayğısına qalar, daha gözəl qədim heykəllər, əski abidələr yarada bilirdilər. Onlar müasirdirlər, boşuqduirlər. Əhəmət olunduqları bütün ilahi şeylərə özlərini məxsus olan insanı keyfiyyətləri calamağa çalışırdılar. Onlar simvolikduirlər, ancaq təbiətin özü kimi dərk olunandırlar. Teokratik və xalq məmarlığı arasında olan fərq kəhinlərin dil ilə xalq dili arasında da, herəqlişə sənət arasında da, Süleyman peyğəmbərli Fidi¹ arasında da mövcuddur.

Burada söylədiklərimizə qısaca yekun vurmalı olsaq, minlərcə dəfələrlə və əhəmiyyətsiz etirazların üzərindən keçərək, yuxarıda ümumi şəkildə söylədiklərimizə əsasən bu notisiyə gəlirik: məmarlıq XV əsrdə qədər boşuqduirlərin əsas salnaməsi olmuşdur; bu dövrdə binalarda ifadə olunmayan heç bir böyük və əhəmiyyətli fikir meydana çıxmamışdır; hər bir dini fikir kimi, hər bir xalq arzusu da bu

¹ Məşhur yunan heykəltərəşi

və ya digər memarlıq abidəsi şəkildə ifadə olunmuşdur; bundan başqa, daşın üzərində ifadə edilməmiş heç bir az-çox ciddi insan düşüncəsi də meydana çıxmamışdır. Görəson, nə üçün? – Onunçün ki, hər bir fikir – istər fəlsəfi və istərə dini olsun – əbədi olmaq istəyir; çünki bir nəslə həyəcana gətirmiş ideya, başqa bir nəsli də həyəcana gətirmək və özündən sonra iz buraxmaq istəyir. Belə olduğu halda əl yazısı əbədiyyət və ölməzliyi təmin edə bilərmə? Şübhəsiz, bina daha möhkəm, zaman dəyişikliklərinə daha az təbə olan bir kitabdır. Yazılı sözü möhv etmək üçün bir süngər və kitab qurdu yetər. Daşa hökk olunmuş sözü möhv etmək üçün iso zolzələ, yaxud da böyük bir inqilab lazımdır. Halbuki barbarlar Kolizeyi möhv edə bilmədi, sellər isə ehramları silib apara bilmədi.

On beşinci əsrdə hər şey dəyişməyə başlayır.

İnsan düşüncəsi özünü əbədləşdirmək üçün nəinki arxitektura-dan daha möhkəm və sarsılmaz, bəlkə də daha sadə və asan üsul köşf edəcək.

Memarlıq taxtından salınır: Orfein daş hörfləri Quttenberqin qur-ğuşun hörfləri ilə əvəz edilir.

Kitab binanı möhv edir.

Çapçılığın köşf olunması – bütün tarixi hadisələr arasında ən böyük hadisədir. Çapçılıq – bütün inqilabların anasıdır. Boşarıyyətin fikirlərini ifadə etmək vasitəsi kökündən dəyişildi; insan fikri köhnə formasını yenisi ilə dəyişdi. Adəm dövründən bu yana bilik və elmi təmsil edən simvolik ilan, nəhayət, öz qabığını maddədi.

Fikir mətbu söz sayısında əbədləşdi; o qanadlandı, onu ələ keçirmək mümkün deyildi. O, möhv edilə bilməzdi. Fikirilər havada cövlan etməyə başladı. Memarlığın hakim olduğu dövrlərdə fikir nəhəng dağ kimi müəyyən əsrə və məkana hakim olurdu. İndi isə o bir dəstə quş kimi havada uçur və dörd tərəfə qanad çalara hər yeri bir anda işğal edir.

Bir daha təkrar edirik: insan fikri bu şəkildə tamamilə sarsılmaz bir şeydir. Keçmişdə o, sabit idi, indi isə uçan maddə olmuşdu. Keçmişdə o möhkəm idi, indi isə ölməz olmuşdu. Maddəni möhv etmək hələ mümkün bir şeydir, lakin hər yerdə var olanı puç etmək mümkün deyildir. Yer üzünü səl bassa – ən yüksək dağ belə dalğalar altında qeyb olar, amma quşlar yenə havada uçar; seldən birco gomi belə qurtulsa, onlar istirahət etmək üçün bu gominin üzərinə qonarlar, onun üzərində duraraq səlin azalmasını və bu xaosdan ömələ

gələcək yeni dünyanı gözləyirlər. Həmin yeni dünya doğarkən, üzərində uçan, qanadlı və canlı fikri görür.

Onu da qeyd edək ki, bu, insan fikrini ifadə etmək üçün ən mühüm vasitə deyil; eyni zamanda bu ən sadə, ən münasib və ən yararlı bir vasitədir; onun yükü ağır deyil. Halbuki, özünü binalarda ifadə etməyə məcbur olan bir fikir, başqa sənətlərə də müraciət etməyə məcburdur; bunun üçün tonlarla qızıl, dağlar qədər daşı, bir meşə çatı, minlərcə işçi lazımdır. Kitab şəkildə ifadə olunmuş fikir üçün isə bir parça kağız, bir qədər mürəkkəb və bir ədəd qələm kafidir. Odur ki, insan fikrinin çapxanası memarlıqdan üstün tutulmasın heç də təəccüb edilməməlidir. Bir çayın mənbəyindən kanal çəkilərsə və bu kanal çaydan dərini olarsa, çay öz keçmiş məcrasını tərk etməyə məcbur olacaq.

Odur ki, kitab çapxanasının icad edilməsindən sonra memarlığın yavaş-yavaş sönməsinə və zoifləməsinə heç də təəccüb edilməməlidir. Burada çayın suyu azalır, həyat əlamətləri yox olur, əsrlərin və xalqların fikirləri memarlıq əsərlərindən uzaqlaşır. On beşinci əsrdə mətbu söz hələ zəif olduğu və qüdrətli memarlıqdan yalnız artıq qalan şirəni çəkmə bildiyi üçün memarlığın zoifləməsi hələ az nozərə çarpırdı. Lakin XVI əsrdən başlayaraq memarlıq ciddi surətdə zoifləməyə başlayır, artıq ictimai fikrin başqı ifadəçiliyindən məhrum olur; o, zavallı və klassik formaya keçir; Avropa Qalliyaya məxsus orijinal şəkildən ucan və Roman şəklinə, həqiqi və müasir şəkildən – psevdantik şəklinə keçir. Memarlığın bu süqutuna da İntibah dövrü deyirlər. Lakin bu süqut özəmətlidir, çünki əski Qotika dühəsi nəhəng Mayn çapxanasının arxasında qürub edən günəşdir və bir yığın qarışıq Roma tağlarını və Korfin sütunlarını hələ bir müddət öz son şüaları ilə işıqlandırır. Bizsə qürub edən bu günəşin son şüalarını sübh şəfəqi zənn edirik.

Lakin memarlıq başqa sənət növləri ilə müqayisə olunmağa başladığı andan, ohatə diairosini, hakim və müstəbid mövqeyini məhdudlaşdırdıqdan sonra artıq başqa sənətlər qarşısında təbə gətirmək iqtidarında deyildi. Memarın zəncirlədiyi bu sənətlər azadlığa çıxaraq uçub hər bir tərəfə yayılırlar. Onlar bu qurtuluş sayəsində qazanırlar, öz ixtiyarlarına buraxılıqlarından qüvvətlənməyə və möhkəmlənməyə başlayırlar. Heykəltəraşlıq naqqaşlığa, ikona çəkmək sənəti – rəssamlığa, liturgiya – musiqiyə çevrilir; sanki Böyük İskəndərin ölümündən sonra onun imperiyası parçalanır və hər bir hissəsi ayrı-

ayrı padşahlıq olur. Beləliklə, Rafael, Mikelancelo, Jan Qujon, Paless-trina kimi on altıncı əsrə nur saçan parlaq zəkalar doğur.

Sənətlərlə birlikdə insan fikri də hər sahədə azad olmağa başlayır. Orta əsrin zindqları katolisizmin bədənini yaralamışdılar. XVI əsr isə din birliyinə son zərbəni endirdi. Kitab çapı olmasaydı, islahat yalnız parçalanmaya olardı; kitab çapı islahatı inqilabə çevirdi. Mətbuatsız din azadlığı ağılaşmışdır.

Bu sadəcə təsadüf, yoxsa tələdir, hər halda Quttenberq Lüterin həqiqi sələfidir.

Nə isə, orta əsrlərin günəşi tamamilə batdıqdan, Qotika dühası əbadi olaraq sənət üfütqlərindən yox olduqdan sonra memarlıq da get-gedə solmağa, sönməyə və puç olmağa başlamışdı. Mətbu kitab binanı eşən, onun qanını soran qurda bənzəyirdi. Bina getdikcə öz rəngini itirir, zəifləyir, arıqlayır, xırdalanır, sölur, bir heç olmağa başlayırdı. O artıq, heç bir şey ifadə etmirdi. Onda keçmiş sənətin xətirosi belə hiss olunmurdu. Öz şirasından qida almağa məcbur olduğu üçün insan fikrinin inkişafı ilə bir yerdə addım ata bilmədiyindən, bütün sənət növləri tərəfindən tərk edilmiş bina sənətkar tapı bilmədiyi üçün peşəkarlara müraciət etməyə başlayır. Əlvən şüşələrin yerinə sadə şüşələr qoyulur; heykəltoraşın yerini daşyonan tutur; arxitekturanın bütün qüvvəti, bütün orijinallığı, bütün həyatı, bütün zəkası yox olur; arxitektura zavallı kopyıya şəklində yaşamağa başlayaraq səfil bir həyat sürür.

Hələ XVI əsrdə binanın zəruri, həm də olduqca yaxın ölümünü qabaqcadan anlamış Mikelancelo mühdş bir qərara gəlmişdi. Bu sənət dahisi Panteonu Parfenonun üzərində yerləşdirərək Romada müqəddəs Pyotr kilsəsini yaratmışdı. Memarlığın bu böyük əsəri orijinal arxitekturanın son və yeganə işiğidir. Bu, yekun vurulması zəruri olan daşdan qayrılmış uzun bir hesab vərəqənin altında nəhəng bir sənətkarın atdığı imza idi. Lakin Mikelancelo öldükdən sonra, öz kabus və kölgəsini görmüş zavallı arxitektura nə ilə məşğul idi? O, müqəddəs Pyotr kilsəsinin nümunə götürərək, onu kopyıya etməyi belə bacarsaydı, dörd yarı olardı: xeyr, o bu kilsəyə nəzirə yaratmağa başlayır. Bunu gördükdə insan hiddətə gəlir. Sonrakı əsrlərin hər birinin müqəddəs Pyotr kilsəsi kimi bir kilsəsi var: XVII əsrin Val de Qras, XVIII əsrin müqəddəs Kilsəyev kilsəsi var. Bundan başqa: hər bir ölkədə müqəddəs Pyotr kilsəsi var: məsələn Londonda və

Sankt-Peterburqda; Parisdə isə iki və ya üç belə kilsə vardır. Lakin bu kilsələr – ölməzdən əvvəl uşaqlaşan zəif bir sənətin gülünə və boş laqərtisindən başqa bir şey deyildir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bu böyük binalarla birlikdə XVI-XVIII əsrlərdəki sənətin ümumi simasını araşdırsaq, burada da eyni tonozüllü və zəifliyi görəcaıyk. II Fransiskodan başlayaraq, arxitektura formaları get-gedə silinməyə başlayır və bunların arasında xəstəlikdən sonra arıqlamış adamın sümükləri görünüyü kimi, həndəsi fiqurlar görünməyə başladı. Sənətkarın yaratdığı gözəl xətlərin əvəzinə cizgiçinin ruhsuz və soyuq xətləri əmələ gəldi; bina artıq bir bina olmaqdan çox çoxbucaqlı həndəsi fiqura bənzəməyə başladı, Halbuki arxitektura çılpaq hədəni örtmək üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı: o gah yunan frontonunu Roma frontonu ilə qarışdırır, gah da bünun əksini edirdi. Bununla belə, meydana çıxan şeylər Panteon, Parfenon və Romadakı müqəddəs Pyotr kilsəsinin zavallı surətlərindən başqa bir şey deyildi. Üslublarında elə bir vohdat yox idi. Budur Kral meydanında, Dofin meydanında küncələri yonma daşdan tikilmiş IV Henrinin körpici evləri! Budur, XIII Lüdovik əsrinin ağır, alçaq, biçimsiz, qəzəblə qübbəli kilsələri! Budur İtaliyaçılığın ən fəna nəzirosi olan Mazarini arxitekturası! Budur XIV Lüdovikin sarayı, saray əhli üçün tikilmiş uzun, soyuq, cansızca kazarmalar! Budur XV Lüdovikin üslubu, hindiba yarpaqları, vermışel bəzəkləri, onsuz da duzsuz, qarışıq və qəca bir arxitekturanı dıha da çirkinləşdirən ziyil və fırlar. İkinci Fransiskodan başlayaraq XV Lüdoviko qədər bu yaramazlıqlar böyük sürətlə artırdı. Əvvəlki sənətdən yalnız dori və sümük qalmışdı. Ehtimal ki, bu sənət can verməkdə idi.

Görəsən, o zaman kitab çapı hansı vəziyyətdə idi? Memarlıq tərk edən bütün həyat qidaları ona doğru axırdı. Memarlıq arıqladıqca, kitab çapı kökəlir və böyüyürdü. Keçmişdə başoriyyətin binalara sərf etdiyi bütün qüvvə artıq kitablara sərf edilməyə başlayırdı. Artıq kitab XVI əsrdən başlayaraq zəifləməkdə olan arxitekturanın səviyyəsinə çatır, onunla mübarizəyə girişir və nəhayət, onu öldürürdü. XVII əsrdə kitab çapı o qədər qüvvətliydı və öz qüdrət və qalibiyyətinə o dərəcə inanırdı ki, artıq yer üzündə böyük ədəbi mərhələ açmaq iqtidarında olduğu hiss olunurdu. Mətbəh XVIII əsrdə XIV Lüdovikin sarayında kifayət qədər istirahət etdikdən sonra Lüterin eski qılıncını götürüb Volteri silahlandırmış və memarlıq sahəsində ağır zərbə endirdiyi qəca Avropanın üzərinə gurultulu hücum etmişdi.

XVIII əsrin sonlarına yaxın hər şeyi yıxmış və qalib gəlmişdi. Artıq XIX əsrdə o yaratmağa başlamalıydı.

Burada özümüzlə bir sual verək: görəsən, son üç əsrdə bu iki sənətdən hansı insan fikrinin həqiqi ifadəsi olmuşdur? Bu iki sənətdən hansı insan fikrinin yalnız ədəbi və xolastik cəhətlərini deyil, bəlkə də onun hərəkətlərini geniş, dərin və etraflı ifadə edə bildirdi? Hansı sənət fasilə və aqıqlı yaratmadan daima insan nəslinə üstün gəlir, minayaqlı div kimi daima irəliləyə doğru gedirdi? Memarlıq, yoxsa kitab çapı?

Əlbəttə, kitab çapı! Memarlığın ölməsinə, qəti olaraq ölməsinə, mətbu kitab tərəfindən öldürülməsinə heç bir şübhə ola bilməz. Öldürməsinə də səbəb bu idi ki, memarlıq əsəri ancaq daha əzəmətli davam etməsinə baxmayaraq, daha bahalı idi. Hər bir kilsə milyardlarla pul deməkdir. Bu arxitektura kitabının özünü köçürmək, yəni minlərcə böyük və cəhəngşar binalar tikmək, bir şahidin sözlərinə görə, "əski paltarını çıxarıb atmaq və bütün dünyanı yeni, ağ rəngli keşiş geyimlərlə bəzəmək üçün", minlərcə memarlıq abidələrinin yarandığı dövrə bir daha qayıtmaq üçün nə qədər böyük vəsait lazım gəldiyini oxucular özləri təsəvvür etsinlər.

Kitab yaratmaq üçün isə uzun zamana görə yoxdur. Kitabın qiyməti daha ucuzdur və daha azlaqarda intişar tapa bilər. Hər cür insan fikrinin bu yolla getməsi də heç təəccüblü deyil. Əlbəttə, buradan belə bir nəticə çıxarmamalıdır ki, guya memarlıq ayrı-ayrı yerlərdə ayrı-ayrı cəhəngşar abidələr və əsərlər yaratmamışdır. Memarlığın hökümran olduğu dövrdə xalq tərəfindən bir yerə toplanaraq və ayrı-ayrı rəpsodiyalardan ibarət bir toplu kimi meydana çıxan İliadalar və Romanserolar, Mahabaratlar Nibelunqlar dastanı yarandığı kimi, kitabın hökümranlığı zamanında da böyük bir ordu tərəfindən qənimət alınmış toplardan təkmil sütün yaradıla bilərdi. Dahi bir arxitektora təsadüfən XX əsrdə də doğula bilər. Məsələn, XIII əsrdə, arxitekturanın hakim olduğu bir zamanda böyük şair Dante doğulmuşdu. Lakin memarlıq artıq hər şeyə üstün gələn, hakim və kollektiv bir sənət ola bilməzdi. Artıq bəşəriyyətin böyük dastanları, böyük binaları, böyük əsərləri tikilməyəcəkdir. Artıq bu dastanlar, binalar və əsərlər çap olunacaq.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, memarlıq gələcəkdə təsadüfən yüksəlsə belə, hər halda hakim ola bilməyəcəkdir; o, vaxtilə omr etdiyi və qanunlarını müəyyonlaşdırdığı ədəbiyyatın qanunlarına

tabe olmağa məcburdur. Bu sənət növləri artıq öz rollarını dəyişmişdir. Şübhəsiz, sayları əzəmətli olsa da, arxitektura dövründə yaradılmış poemalar monumentaldır. Məsələn, Hindistandakı Vijay poeması çox qəribə, qol-budaqlı, hind məbədləri qədər anlaşılmaqdır. Misirdə şerin binalar qədər əzəməti vardır; qədim Yunanıstanda şeirdə gözəllik və aydınlıq vardır; xristian Avropasında şerin xüsusiyyəti katolik əzəmətindən, xalq sadəliyindən, İntibah dövrünün zəngin və cəhəngşar təbiətindən ibarət idi. Tövrət – Ehtimallara, İliada – Parfenona, Homer – Fidiyə bənzəyir. XIII əsrdə yaşamış Dante – son Roman kilsəsidir; XVI əsrdə yaşamış Şekspir isə – son Qotik məbəddir.

İndiyə kimi bir qədər natamam və istər-istəməz qırıq şəkildə söylədiyimiz fikirlərə yekun vuraraq, onu deyə bilərik ki, bəşəriyyətin iki növ kitabı, iki növ oylazması, iki növ təfəkkür tərzı vardır: biri memarlıq, o biri isə kitabdır. Biri daş kitab, digəri kağızdan hazırlanmış kitabdır. Uzaq əsrlərin dərinliklərinə baxmaq imkanı verən bu iki kitab müqayisə ediləndə sütunlar, portallar, obelisklər şəklinə meydana çıxmış qranit kitabələrin, nəhəng əlifbaların, ehtimallardan başlayaraq zəng qüllələrinə qədər, Xeopsdan başlayaraq Strasburqa qədər bütün yer üzünü, bütün keçmiş əhatə edən və insan əllərlə yaradılmış bu böyük dağların yox olmasına təəssüf etməmək mümkündür. Bu daş səhifələrdən bütün keçmiş oxumaq mümkündür. Memarlığın yazdığı bu kitabı tez-tez oxumaq, onun səhifələrini çevirmək faydasız olmazdı; lakin yəne də o demək deyildir ki, kitabın yaratdığı binanın əzəmətini inkar etmək olar.

Bu bina – böyük bir binadır. Avara bir statistikə hesablamasına görə, Qutenberqdən başlayaraq bu günə qədər çap olunmuş bütün illərin bir-birinin üzünə qoysaq, Yerlə Ay arasında ki məsafəni doldurmaq mümkündür. Lakin biz burada bu əzəmətdən bəhs etmərik. Bununla belə kitab çapının bu günədək bizə nə verdiyini təsəvvür etmək istəsək, o qarşımıza bütün bəşəriyyətin yorulmadan tikdiyi, özülü bütün yer kürəsinə dayanan və zirvəsi gələcəyin çatı dumanlıqları arasında gözədən itən nəhəng bir bina şəklinə meydana çıxar. Bu həqiqətən bir fikr qaynağıdır. Bu, qızıl qanadlı bal anlarının toplaşdığı arı pəntəyidir.

Bu binanın minlərcə mərtəbəsi var. Bu binanın kənarlarında elmin qaranlıq mağaraları görünür; mağaraların içərisindən bir-birinə yol var. Sənət bu binanın ön tərəfində yaratdığı müxtəlif arabesklər,

yuvarlaq pəncərələr, yonma bəzəklərlə gözləri qamaşdırır; burada hər bir fərdin əməyi nə qədər xüsusi əhəmiyyətə malik olsa da, yəni də öz yerində və göz qaбаğında, burada hər şey aһəngdardır. İnsan təfəkkürünün bu monumental binasını Şekspir məbədindən başlayaraq, Bayron məscidinə qədər minlərcə qüllə zintləndirir. Bu binanın təməlinə memarlığın kitabına yazılmamış bəşəriyyətin bəzi qədim yazıları qeyd edilmişdir. Qapının sol tərəfində ağ mərmərdən hazırlanmış əski bir bəreləf var. Bu Homerdır; sağ tərəfdə – bir çox dillərə malik olan Tövrat yeddici başını qaldırılmışdır. Daha uzaqda Vedalar və Nibelunqlar kimi bir qədər qarışıq əsərlərlə birlikdə Roman-sero əjdahasının başı görünür.

Ancaq bu gözəl bina hələ də tamamlanmayıb. Kitab çapı o qədər böyük mexanizmdir ki, daima cəmiyyətin bütün intellektual şirasını sorur və yeni işlər üçün yeni ideyalar püskürür. Bütün insan soyu material məşəsi üzərində dayanmışdır; hər bir ağıl – bənnadır; hər bir sadə adam ona tapşırılan yarığı doldurur, öz daşını qoyur, döləkləri tutur, divarları suvayır və bunun nəticəsində bina gündən-günə yüksəlir. Ayrı-ayrı ədəblərin fərdi töhfələri ilə yanaşı kollektiv töhfələr də əmələ gəlir; məsələn XVIII əsr “Ensiklopediyası”, inqilab dövrü isə “Moniteri” vermişdir.

Həqiqətən, çapçılıq sonsuz spirallər üzərində artan və böyüyən bir bina; burada dillər bir-birinə qarışır, burada yorulmaz fəaliyyət, istirahətsiz əmək, bütün bəşəriyyətin əməkdaşlığı var. Yeni tufan, yeni barbar hücumları olarsa, bəşəriyyət üçün vəd edilmiş məskəndir. Bu bina – insan nəslinin ikinci Babil qülləsidir.

ALTINCI KİTAB

1

KÖHNƏ MƏHKƏMƏ SİSTEMİNƏ QƏRƏZSİZ BAXIŞ

1482-ci ildə yer üzündə ən xoşbəxt bir adam vardı ki, bu da Beynəlxalq, d'İvri və Marqadakı Sent-Andri baronu, kral müşaviri və kamergeri, Paris şəhər şurasının üzvü kavalier Rober d'Estutvil idi. 17 il bundan əvvəl, daha doğrusu 1465-ci il noyabr ayının 7-də, yeni quyuqlu ulduz çıxan il bu adam kraldan Paris prevosu vəzifəsi kimi gəlirli bir vəzifə almışdı. Bu vəzifə xidmət olmaqla yanaşı, həm də fəxri vəzifə idi. İsa Lomonusun söylədiyinə görə, bu vəzifə bəzi haqq və ixtiyarları, bəzi siyasi imtiyazlarla birləşdirirdi.

1482-ci ildə kral XI Lüdovikin qızı ilə Burbon kavalierinin izdivacı dövründə kralın özündən vəzifə almış zadəganların olduqca qoribə vəziyyətdəydilər. Rober d'Estutvil Paris şəhər şurasında Jak de Vilyeni əvəz etdiyi gün Jan Dove de Eli, de Torreti əvəz edərək məhkəmə rəisi vəzifəsini tutmuşdu. Yəni həmin gün Jan Juvenel Dezersen Fransalı ali məhkəməsi sədri vəzifəsini tutan Pyer de Morvilliyeni əvəz etmiş, Renyo de Dorman isə kral sarayının müdiri vəzifəsində olan Pyer Pyuni əvəz etmişdi. Halbuki, prezident, ali məhkəmə sədri və saray müdiri vəzifələrində nə qədər adamlar dəyişilsə də, Rober d'Estutvil yəni də Paris şəhər şurasının sədri vəzifəsində qalmaqla idi. Formanlarda yazıldığı kimi, bu vəzifə ona “əmanət” edilmişdi. Haqqı ilə söyləmək lazımdır ki, o bu vəzifəni doğrudan da yaxşı mühafizə edirdi. Bu vəzifədən yapışmış, ona adət etmiş, onunla o qədər qarışmışdı ki, XI Lüdovik səltənətinin ikinci dövründə kralın dəyişikliyi olan meylinə belə tab gətirmiş və davam edə bilməmişdi. XI Lüdovik şəkkak, qayğılı və səbirsiz adam idi; o, tez-tez dəyişiklik etmək, yeni adamları təyinat etməklə hökumətinin sarsılmazlığını təmin etmək niyyətində idi. Kavalier d'Estutvil

bununla da kifayətlənmədi, öləndən sonra belə həmin vəzifəyə oğlunun təyin edilməsini qabaqcadan təmin edə bilmişdi. Artıq iki ildə ki, zadəgan Jak d'Estutvilin adı atasının adı ilə bərabər Paris şöhrət şurası üzvlərinin siyahısına daimi qeyd olunmuşdu. Bu, şübhəsiz, az-az təsadüf edilən müvəffəqiyyət və böyük hörmət idi. Onu da qeyd etməliyəm ki, Rober d'Estutvil qəhrəman bir döyüşçü idi. Kralı müdafiə edərək "İctimai rifah lıqası" oleyhinə namusla vuruşmuş və 14...-cü ildə kraliça Paris şöhrətinə daxil olanda ona şəkərdən qayrılmış qəşəng bir maral bağışlamışdı. Bundan başqa Rober d'Estutvilin kral qarovulunun rəisi və kralın dostu olan Tristan ilə də yaxınlığı vardı. Bütün bu söylədiklərimizdən aydın görünür ki, messir Rober olduqca xoş və şən həyat sürürdü. Əvvəla, o, yaxşı məvacib alırdı. Onun baxdığı mülki və cinayət işlərinin gələn gəlir və üzüm tənəyindən sallanan iri üzüm salxımları kimi bütəcəsinə əlavə olunurdu. Rober d'Estutvilin gəlirinə Mant və Korbey körpülərindən, düz çökənlərdən və odun ölçənlərdən alınan vergi də əlavə edilirdi. Bundan başqa, Rober d'Estutvil şöhrət mərasimlərində qırmızı şabalıd rəngli libaslar geyinmiş bütün müşavirlərin qarşısında gözəl əsgər paltarında addımlamaq ixtiyarına da malik idi. Həmin paltarın təsvirini bu gün də onun Normandiyaadakı Valmon abbatlığında olan məqbərəsində görə bilərsiniz. Onun gözəl dəbilqəsi isə bu gün Monleridə mühafizə edilir. Holə bütün şöhrət və höbsxana qarovuluna, höbsxanalardakı bütün xidmətçilərə, iki nəfər Şatle katibinə, on altı şöhrət məhəlləsindəki on altı komissara, baş höbsxana müdirinə, dörd nəfər daimi serjanta, on iki nəfər atlı şöhrət qarovulçusuna, yüz iyirmi nəfər piyada qarovulçuya, gecə qarovulu başçısına, onun komandasına və köməkçilərinə rəislik etmək də özgə bir ələm idi. Holə mühakimə və edam etmək, cəza vermək, adam asmaq, şaqqalamaq haqqını demirik. Bundan başqa, onun o qədər də ciddi olmayan cəzalarına da ixtiyarı vardı (formanlarda söylənilirdiyi kimi "bu cəzalar birinci instansiyaya aid" olan cəzalar idi). Bütün bu imtiyaz və haqq yeddi dairədən ibarət olan bütün Paris qraflığında ona verilmişdi. Rober d'Estutvil hər gün Filipp-Avqustun Şatlesindəki geniş və alçaq tağlar altında məhkəmə qərarları oxuyardı. Bundan böyük bir nəşə ola bilirdimi? O günün axşamı isə Rober d'Estutvil savab işlərdən ayrılaraq istirahət etmək üçün arvadı Ambruaz de Lorenno cəhiz verilmiş Pale-Royal hasarları arxasında, Qaliley küçüsündəki gözəl evinə gedərdi. Həmin günün səhəri cəzaya məhkum ediydi

zavallı isə gecəsini uzunluğu on bir futdan, eni yeddi futdan, hündür-lüyü isə on bir futdan ibarət olan höbsxana hücrəsində keçirərdi.

Rober d'Estutvil Paris hakimi vəzifəsinə daşımaqdan başqa baş kral məhkəməsinə də çalışırdı. Bu günə qədər az-çox yüksək rütbəli elə bir adam olmamışdı ki, başını collada təslim etməzdən əvvəl onun ölindən keçməsin. Nemur qrafını Böyük bazara, konnetabl Sen-Polu isə Qrev meydanına aparmaq üçün Bastiliya ətrafındakı Sent-Antuana¹ yola düşən də həmin Rober d'Estutvil idi. Cənab d'Estutvil konnetabla qarşı dərindən nifrət bəsləyirdi. Odu ki, onun Qrev meydanına gedərkən etiraz etdiyini və çırpındığını gördükcə cənab d'Estutvil səmimi qəlbədən sevinmişdi. Xoşbəxt və sakit həyat yaratmaq və Paris burqomistrələri tarixində fəxri səhifəyə düşmək üçün əlbəttə, söylədiklərimiz çox-çox kafidir. Həmin tarixdən öyrənmə bilirik ki, Udar de Vilvevin Buxri küçəsində evi vardı. Gilyom de Xanqast isə biri böyük, biri isə xırda iki ev almışdı. Bundan başqa Gilyom Tibu Klopen küçəsindəki evlərinin müqəddəs Cenevveyə rəhbərlərinə vəsiyyət etmiş, Hüq Obriyo isə Kirpi lövhəli bir evdə yaşayırdı. Bir sözlə, bu tarixdən çox sayda belə şeylər öyrənmək mümkün idi.

Şən və xoşbəxt həyat sürməyə səbəb olan bu qədər imtiyaz baxmayaraq, Rober d'Estutvil yanvar ayının yeddində yuxudan nəşəsiz oyanmışdı. Nəşəsinin nə üçün pozulduğunu belə izah edə bilməzdi. Buna səbəb bəlkə havanın tutqun olması idi. Bəlkə iri həcmli mədəsinə taxdıqı əski Monleri kəməri onu sıxırdı? Bəlkə pəncərəsinin yanında keçən arsızlar bağıra-bağıra öz ədəbsiz nəğmələrini oxumuş və ona lazımı dərəcədə hörmət göstərməmişdilər? Bəlkə o, yeni kral VIII Karlin gələn il onun gəlirini tam üç yüz yetmiş frank on altı su yarım azaldacağını dumanlı şəkildə etmişdi? Oxucu bu forziyyələrdən istədiyini seçə bilər. Bizə gəlincə, bu bu fikirdəyəm ki, onun kefi elə kefi pozulduğu üçün pozulmuşdu.

Oxucu bunu da nəzərə almalıdır ki, bu hadisə bayramın səhəri günü baş vermişdi. Yəni artıq hər kəs üçün, xüsusilə də şöhrət hakimləri üçün olduqca sıxıntılı bir gün başlamışdı. Çünki şöhrət hakimləri bayram günlərindən sonra adətən Paris küçələrini ağızmacan dolduran zir-zibili süpürməyə məcbur idilər. Bundan başqa, həmin gün Rober d'Estutvilin məhkəmədə iclası vardı. Keçmiş zamanlarda isə

¹ Qesr, qala

– elə indi də belədir – məhkəmə iclasları nədənsə adətən hakimlərin keflərinin pozulduğu günlərə təsadüf edirdi. Çox ehtimal ki, hikmət sahibi olan təbiət bunu onunun belə etmişdi ki, hakimlər öz acaqlarını kral, qanun və ədalət namının bir adamdan çıxınsınlar.

Bununla belə, məhkəmə iclası Rober d'Estutvilin iştirakı olmadan açıldı. Cənayət və mülki işlərə, xüsusi şikayətlərə baxan köməkçilər adətləri üzrə artıq işə başlamışdılar. Səhər saat səkkizdən başlayaraq Şatle salonlarının birində qalın palıd ağacından qayrılmış arakəsmə ilə divar arasına sıxışdırılmış onlarca kişi və qadın kral məhkəməsinin üzvi və baş hakimin müavini Florian Barbədyenin mühakiməsinə böyük hörmətlə tamaşa edirdilər. Bu məhkəmə olduqca maraqlı və əyləncəli bir tamaşa idi. Onu da qeyd etməliyik ki, Florian Barbədyenin mühakiməsi tapmaca kimi bir şey idi.

Məhkəmə zalı kiçik, alçaq tavanlı və tağlı idi. Otağın dal tərəfində bir masa vardı. Masanın üzərində zənbəq şəkilləri çəkilmişdi; masanın qarşısına palıd ağacından iri bir kreslosu vardı; bu kreslo conab d'Estutvilin idi və hal-hazırda boş idi; kreslonun sol tərəfində hakimin müavini Florian Barbədyenin kreslosu qoyulmuşdu. Bir qədər aşağıda əyləşmiş katib kağızın üzərində nə işə qaralayırdı. Otağın bir tərəfində, masanın qarşısında camaat əyləşmişdi; qapı ilə masanın yanında isə bənövşə rəngli kamlot geyinmiş və döşlərində ağ xaç nişanları olan səhər qarovulları vardı. Qırmızı və göy rəngli zolaqlı gödəkə geymiş iki nəfər şəhər milis serjantı hakimlər masasının arxasında görünən alçaq və bağıl qapının qarşısında qarovul çəkirdilər. Qalın divardakı yeganə, dar və sivri pəncərədən düşən zəif qış işığı iki məzəli heykəli işıqlandırirdi. Bu heykəllərdən biri çirəyi saxlayan daşdan yonulmuş şeytan, o biri isə salonun dal tərəfindəki zənbəqlı masanın arxasında əyləşmiş hakim idi.

Həqiqətən, məhkəmə masası arxasında, iki qom kağızın ortasında dırsoklonorək oturmuş, uyaqlarını tünd qəhvəyi rəngli uzun bürünçəyinin otəkləri arasında bir-birinə dolamış, başını ağ quzu dərisindən tikilmiş yaxalığına soxmuş, oradan yalnız bir cüt tükü qası, bir cüt qırmızı, otli və sallaq yanaqları, bir cüt qımlıdayan gözü görünən bir adamı özünü təsvür etsəniz, Şatle məhkəməsinin üzvi Florian Barbədyenin necə adam olduğunu aydınca təsvür edə bilərsiniz.

Buraya Florian Barbədyenin kar olduğunu da əlavə etməlisiniz. Əlbəttə, məhkəmə üzvünün kar olması kiçik nöqsandır. Bununla belə, qulağının kar olması Florian Barbədyenin çox asanlıqla və eti-

raz qəbul etməyəcək şəkildə mühakimə etməsinə mane olmurdur. Doğrudan da hakime bircə şey lazımdır: o özünü ələ kərgərməlidir ki, guya qulaq asır; məhkəmə məhkəmə üzvü isə, kərgüzarlıqda əsas şərtlərdən olan bu qaydanı çox gözəl icra edirdi. Çünki onun diqqətinə heç bir gurultu mane ola bilməzdi.

Məhkəmə salonunda olanlar arasında onun hərəkətlərini amansız şəkildə təftiş edən bir nəfər vardı. O da bizim dostumuz Jan Frollo Dü-Mülən idi. Bu həmin dünənki dəcəl məktəbli idi ki, ona məktəb skamayasından başqa hər yerdə təsadüf etmək mümkündür.

Jan Frollo yoldaşı Roben Pussenlə birlikdə tamaşa etdikləri bu səhno haqqında bəzi qeydlər etdiyi halda yanında əyləşmiş yoldaşı xəlvətcə gülürdü. Jan yavaş səsle Roben Pussenə müraciət edərək dedi:

– Baxsana! Baxsana! Janna dü-Büisonu görürsən? O, yeni körpüdəki tonbalın gözəl qızıdır! Bu qoca axmaq işə ona cəza verir. Onun gözü hardadır, qulaqları hardadır, gömürmü, eşitmirmi? Kədəş iki dəfə “Ey Allahımız!” duasını oxumağa görə on beş su dörd çuqun çərime kəsilər? Çox ağır cəzadır! Nəgmə oxuyanlar üçün çox ağır qanunlar var. Bes bu kimdir? Aha, tanıdım, zirehli geyim ustası Roben Şiyef de Vildir. O, yenicə səxo qəbul edilmişdir. Nə olar, qoy getsin həbsxanada səxo qəbul edilməsinə bayram etsin. Bir bax, bir bax! Oğrular arasındakı iki zadəganı görürsən? Eqlə de Suen ilə Yüten de Maylyidir! İkisi də cəngəvdirdi! İsayə an olsun, belədir ki. Aha, anladım! Onlar aşış-aşiq oynayırlarmış! Bes bizim müdhiş qumarbaz rektorumuz nə üçün burada deyil? Kral xəzinəsi mənfəətinə yüz Paris livri çərimə! Bu Barbəden nə yaman adamdır! Nə yaman düyü-şür! Tanıt onun qulaqları kərdir, heç bir şey eşitmir. Qardaşım kimi baş keşiş olum, əgər belə şeylər mənim qabağımı alsə. Cəco-gündüz oynamağa, oyunla yaşayıb-ölməyə, əvvəlcə köynəyimi, sonra isə ruhumu belə oyunda uduzmağa hazırım. Aman Allah, nə çox xanım var! Aha, gözəllərim, buyurun, buyurun! Ambraua Leküyer, İzabella la-Paynett, Berardo Jironen! Vallah, bunların hamısını tanıyıram! Cərimə cəzası! Cərimə cəzası! Lap haqqındadır! Ulduzlu komər bağladığımız bəsdir! On Paris “su”su! Hə, nazlı xanımlar, kefiniz necədir! Off! Eybəcər qoca hakim! Off! Kar Florian! Off, Sarsaq Barbədyen! Hələ əyləşməsinə görürsənmi? O istər şikayətçini, istərsə də məhkumu, əlinə keçən hər şeyi içəri ötürməyə çalışır! O hər şeyi udur! Boğula-boğula udur, qarnını doldurur. Cərimələr, vergilər,

məhkəmə xərcləri, cərimələr, fəlaqqa, həbsxana, hər şey onun üçün qoğal, yaxud müqəddəs loan marsipanı kimi bir şeydir. Hələ baxsana! Bir qadın da var! Tibo la-Tibodur ki var! Qlatinyi küçəsindən çıxmağa cürət etdiyi üçün onu da məhkəməyə çəkiblər. Bas bu oğlan kimdir? Aha! Tanıdım! Oxatan Jifrua Mabondri! Aha! Allaha qarşı küfr edirmiş! Tiboda cərimə! Jifruaya cərimə! Hər ikisinə cərimə! Qoca kafkar! Görünür, o bu işlərin ikisini də qarışdırmışdır. Mərc gəlirəm ki, o qızı əllahsızlıq üçün, jandarmı isə gecə gəzintisi üçün cəzaya məhkum edəcəkdir! Roben, Roben, baxsana, diqqətlə baxsana! Onların gətirdikləri kimdir? Baxsana, nə çox serjant çağırmışlar! And içirəm Yupiterə, bütün köpəklər buradadır. Görünür, çox yekə bir heyvan ovlamışlar. Ehtimal ki, qabandır! Roben! Bu çöldonuzunun çox yekə bir şey olacağını zənn ediorəm. Aman Allah! Bu ki bizim dünənkı qəhrəmanımız, bizim təlxəklər keşişi, bizim zəngəçalanımız, qəzbelimiz, topalımız, təlxəyimizdir! Bu ki, Kvazimodur!

Həqiqətən, yeni gətirilən adam Kvazimodo idi. Kvazimodonu qolları bağlı halda böyük bir qarovul gətirirdi. Onu əhatə edən qarovulçularla birlikdə məhkəmə salonuna gecə qarovulunun rəisi də daxil oldu. Onun yaxasında Fransanın gerbi, arxasında isə Paris şəhərinin gerbi vardı.

Bununla belə, Kvazimodonun bütün şəxsiyyətində ona qarşı bu qədər fəvqəladə tədbirlər görülməsi üçün eybəcərlikdən başqa heç nə yox idi. O, qasqabaqlı, sakit və sakit halda dayanmış, yalnız arasıra tək gözündə parlayan hirsli və kədərli baxışlarla qolundakı zəncirlərə baxırdı. Eyni kədərli və hirsli nəzərlərlə ətrafındakılara da baxırdı. Baxışlarında məyus və yorğun bir ifadə vardı, qadınlar barmaqlarını uzadaraq onu göstərirdi, eybəcərliyinə gülürdürlər. Bu zaman hakim Florian katibin ona verdiyi Kvazimodonun işini diqqətlə nəzərdən keçirdi, sonra bir müddət fikrə getdi. Sorğu-suala başlamazdan əvvəl hər zaman göstərdiyi ehtiyatlılıq sayəsində məhkəmənin adlarını, vəzifələrini, nədə müqəssir bilindiklərini qabaqcadan bilirdi. Odur ki, qabaqcadan müttəhimlərin gözlənilən cavablarına iradlar hazırlayır və karlıqni bürüzə verməməyə çalışaraq istintaqçı çətinliklərdən qurtulurdu. Qarşısındakı iş kor adamı idarə edən et kimi bir şey idi. Bəzən qoribo bir sual, yaxud yersiz bir sözlə karlıqni aşkara çıxsa da, bəziləri onun dərindən ağıl sahibi, bəziləri isə axmaq zənn edərdilər. Lakin hər iki halda məhkəmənin namusuna zərər

qədər ziyan dəyməzdi. Çünki hər bir hakim üçün axmaq, yaxud dərindən ağıl sahibi olmaq qar olmaqdan daha yaxşıdır. Beləliklə, o öz karlıqni hamıdan gizlətməyə çalışır və adətən buna müvəffəq olurdu. İş o yerə çatmışdı ki, axırda özünü belə aldatmağa başlamışdı. Bu o qədər çətin bir iş də deyildi. Bəllidir ki, bütün qəzbellər həmişə başlarını yuxarıya qaldıraraq yeriyir, bütün pəltəklər nitq söyləməyi sevər, bütün karlar isə olduqca yavaş danışar. Florianə gəldikdə, o yalnız qulaqlarının azca eşitmədiyini zənn edirdi. Bu onun öz şəxsiyyətinə səmimi və ayıq qiymət verdiyi döçüqlərdə ictimai rəyə etdiyi yeganə güzəşt idi.

Beləliklə, hakim Florian Kvazimodonun işini layiqincə mənimsədikdən sonra başını qaldırdı, əzəmətli və bitərəf görünmək üçün gözlerini qıydı. Beləcə o yalnız kar deyil, həm də kor olmuş, nümunəvi hakim üçün zəruri olan iki əsas şərti təmin etmişdi. Hakim Florian əzəmətli bir hərəkətlə sorğuya başladı:

– Adınız nədir?

Bu zaman "qəndə nəzərdə tutulmamış" kazus baş verdi: karlıqni sorğu-sual edirdi. Ona sual veriləcəyini Kvazimodoya kimse deməmişdi. Odur ki, diqqətlə hakimın üzünə baxır və cavab vermirdi. Kar hakim isə, müqəssirin kar olduğunu bilmədiyindən adətən bütün müqəssirlərin cavab verdiyi kimi onun da cavab verdiyini zənn edərək mexaniki surətdə və axmaqcasına suallarına davam etdi:

– Çox yaxşı! Nəçə yazınız var?

Aydın bir məsələdir ki, Kvazimodo bu suala da cavab vermədi. Hakim cavab aldığına əmin olduğundan yenə sözlünə davam etdi:

– Nə işlə məşğulsunuz?

Yenə sükut. Salondakılar bir-birinin üzünə baxaraq pıçıldamağa başladılar.

Hakim müqəssirin üçüncü suala da cavab verdiyini zənn edərkən halını pozmadan sözlünə davam etdi:

– Yetər! Siz üç şeydə itiham edirsiniz: əvvəla gecə əsayişi pozmuşunuz; ikinci, yüngül təbiətli bir qadını zorlamaq istəmişiniz; üçüncüsü, kral həzrətlərinin qarovuluna qarşı açıqdan-açıq müqəvəmət göstərmişiniz. Bu itiham məddələri üzrə izahat verməlisiniz. Cənab katib, müqəssirin indiyə qədər söylədiklərini qeyd etdinizmi?

Sualı eşidən katib özünü saxlaya bilməyib güldü, onun arxasınca camaat elə bir sarsıdıcı bir qəhqəhə ilə gülməyə başladı ki, kar hakim və kar müttəhim bunu görməyə bilməzdi. Kvazimodo boylanıb baxdı

və donqar çiyinlərini nifrətlə oynadı, hakim Florian isə müttəhimin yaramaz cavab verməsindən camaatın şiddətlə gülməyə başlamasını zənn edərək Kvazimodonun çiyinlərini oynatmasını da təsəvvürünün doğruluğuna yozaraq, töəcəüblə məsələyə qarışdı və müttəhimə acıqlanaraq kəskin bir söz söyləməyi lazım bildi:

– Məlun, sən mənim sualına elə cavab verirsən ki, bu cavab üçün səni doyuncə döymək lazımdır. Sən kiminlə danışdığını bilirsənmi?

Aydın bir məsələdir ki, hakimnin sözləri camaatı daha da güldürdü. Bu sözlər o qədər qoribə və axmaq göründü ki, polislər belə gülmək komanda verilibmiş kimi bərkənd gülməyə başladılar. Yalnız Kvazimodo ətrafında olanları qətiyyətlə başa düşmədiyindən ciddi nəzərlərlə baxırdı. Hakim getdikcə daha da hirsələnirdi. Müttəhimə acıqlanıb onu qorxutmaqla camaata da təsir edəcəyinə və özlerini ədəbli aparmalarına məcbur edə biləcəyinə ümid bəsləyirdi.

– Vay səni məlun, quldur! Sən kral hözrətləri tərəfindən hər bir cinayətin öününü almaq üçün və ümumi sakitliyi mühafizə etmək üçün təyin edilmiş məhkəməyə müraciət etməyə cürətmi edirsən? Sən bilirsənmi mən kiməm? Mənim adım Florian Barbeyendir! Mən hakim cənablarının müaviniyəm! Həm də komissaram, müstəntiqəm, nəzarətçiyəm, həm də mənim ixtiyarım yalnız Parisə deyil, bəlkə onun bütün ətrafına çatır.

Aydın məsələdir ki, kar adam başqa bir karla istədiyi qədər danışa bilər. Bu zaman məhkəmə masasının arxasındakı qapı açılmasaydı və salona Paris prevosunun özü daxil olmasaydı, öz rütbə və vəzifələrini saymağa başlayan hakim Florianun nitqinin harada və nə zaman bitəcəyini Allah bilirdi. Bununla belə, Paris prevosunun gəlməsi hakimnin getdikcə artmaqda olan dilavərliyinə mane ola bilmədi. Hakim Florian üzünü bir qədər prevoya tərəf çevirdi, bir az əvvəl Kvazimodoya yağdırdığı hədələrini bir qədər zəiflədərək ona müraciət etdi:

– Cənab prevo, məhkəməyə qarşı yaramazlıq və hörmətsizlik göstərdiyi üçün mən bu müqəssirə lazım bildiyiniz cəzanı verməyinizi rica edirəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra alından kağızın üzünə göz yaş kimi düşən iri tər damcılarını tövşüyərək silə-silə yenə yerində öyləşdi.

Rober d'Estutvil qaşlarını çataraq, karın anlaya biləcəyi amirano və təsirli hərəkətlə üzünü Kvazimodoya çevirdi, sonra ciddi səsle ondan soruşdu:

– Səni buraya nə üçün gətiriblər, yaramaz?

Zavallı adını soruşduqlarını zənn edərək, nəhayət, sükutu pozdu və boğuq səsle cavab verdi:

– Kvazimodo!

Bu cavab suala heç uyğun olmadığından, yenə hamı gülməyə başladı. Cənab d'Estutvil isə hirsindən qıpqırmızı qızaraq bağırdı:

– Məlun, sən mənə də gülürsən?

Kvazimodo harada işlədiyini soruşduqlarını zənn edərək cavab verdi:

– Mən Notr-Dam kilsəsinin zəngçalanıyam.

Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu səhər yuxudan kefsiz oyanıldığından bu cür cavabları eşitmədən də yetərlincə əsəbiləmiş prevo onun sözünü kəsərək:

– Zəngçalansan! – kinayəylə dedi. – Bu saat mən ömr edərəm, Paris meydanlarının hər birində sənin belində çubuqla zəng çalsınlar! Məlun, eşidirsənmi?

– Əgər siz mənim yaşımı soruşsunuzsa, deyə bilərəm ki, Martin günündə mənim təxminən iyirmi yaşım tamam olacaqdır.

Bu dəfə prevonun səbir kasası tamamilə daşdı.

– Bəli! Məlun, sən məhkəməyə istehza edirsən! Serjant, bu yaramazı Qrev meydanına aparın və bir saat döyö-döyö danışdırın. Yaramaz, mən sənə göstərəm! Həm də onu meydana apararkən, ömr edin ki, carçı dörd boru çalanla bərabər Parisin bütün yeddi məhəlləsinin hər birində bu məlunun məhkəməyə qarşı açıq-açığına hörmətsizlik göstərdiyi üçün cəza aldığı xəbər versinlər.

Katib dərhal bu ciddi və sort, lakin ədalətli qərar kitabına yazmağa başladı.

Bir küncdə öyləmiş Jan Frolo dü-Mülən bağıraraq:

– Yekəqarın cənabın başı haqqı, çox ədalətli məhkəmədir! – Zəhrimara qalasan! – dedi.

Baş hakim yenə üzünü Kvazimodoya çevirdi və gözlerini bəzələdərək dedi:

– Mənə elə gəlir ki, bu yaramaz “zəhrimara qalasan” söylədi. Cənab katib, məhkəmədə ədəbsiz sözlər söylədiyi üçün cəzasının üzünə on iki su məbləğində cərimə də əlavə edin. Həm də bu cərimənin yarısı müqəddəs Yevstaf kilsəsinin mənfəətinə olsun. Mən bu kilsənin mənfəətini həmişə gözləyəyəm.

SİÇAN YUVASI

Oxucunun icazəsiylə dünən axşam Esmeraldanın dalınca getmək üçün Qrenqarla birlikdə tərki etdiyimiz Qrev meydanına qayıdaq.

Səhər saat on idi, dünənki bayramın izləri hələ də görünürdü. Kükünün döşməsi qırıq şeylər, lentlər, şlyapa lələkləri, şam damcıları, xalq şönlüyünün qalıqları ilə dolu idi. Bir çoxları sönmüş ocaqların kösövlərini ayaqları ilə eşəloyir, "Sütünlü ev" in qarşısında dayanaraq, binanın dünənki ehtişamlı görünüşünün xatirəsinə gətirir və son dəfə zövq almaq üçün evin divarındakı mıxları seyr edirilər. Şirin su və pivi satanlar arabalarını camaat arasında sürürək keçməyə çalışırdılar. Alverçilər dükanlarının qapısı önündə dayanıb söhbət edir və bir-birini çağırırdılar. Bütün söhbətlər dünənki bayram, Flandriya səfirləri, Koppenol və təlxaklər keşişi haqqında idi. Hər kəs öz rəyini söyləyir, hamı ucadan gülürdü. Heydandakı rüsvayçılıq sütununun ətrafında dayanmış dörd nəfər atlı polis serjantının yanına bir dəstə avara adam toplaşmışdı. Onlar gözlənilən cəzaya tamaşa etmək intizarı ilə köntüllü olaraq uzun müddət dayanıb baxmağa və əziyyətə qatlaşmağa hazır idilər.

Oxucu Qrev meydanında omələ gələn bu canlı və gurultulu səhnəyə nəzər salsaq, meydanın qərb tərəfində sahillə bucaq yaradan yarımqotik-yarımroman üslubunda tikilmiş qədim Tur-Rolan evinin fasadının bir tınındə parlaq rənglərlə boyanmış, kiçik bir çardaqla yağışdan, barmaqlıqlarla oğruların qorunan böyük ictimai dua kitabı olduğunu görə bilər. Barmaqlığın olsa da, kitabı vərəqləmək olurdu. Kitabın yaxınlığında meydana açılan sivrişəkilli, bir-birinə bitişdirilmiş iki xaça bənəyən zolaqlı bir pəncərə vardı. Köhnə evin aşağı mərtəbəsində oyulmuş dolikdən ibarət, bu kiçik və qapısız hücrənin yeganə pəncərəsindən içəriyə bir qədər işıq və hava da girməyə bilirdi. Hücrədə hökm sürən kədərli sükut Parisin ön izdihamlı və ən gurultulu meydanının yanında xüsusilə nəzərə çarpırdı.

Bu hücrə üç əsrdən bəri Parisdə şöhrət qazanmışdı. Üç əsr bundan əvvəl Roland qülləsinin sahibi xanım Roland Səlib müharibələrindən birində həlak olmuş atasının xatirəsi üçün öz evinin divarında bu hücrənin oyulmasını əmr etmiş və geniş sarayından yalnız qapısı bağlı olan bu zaviyoni özü üçün saxlamış və həmişəlik burada

Məhkəmənin qərarı bir neçə dəqiqədə yazılıb qurtardı. Qərarın məzmunu aydın və qısa idi. O zaman Parisdə və onun dairələrində mövcud olan məhkəmə işləri hələ islah edilməmişdi. Bu islahatı sonralar prezident Tibo Balye ilə kral prokuroru Rojer Barm keçirmişdi. O zaman məhkəmə işlərində saysız-hesabsız paraqraflar və maddələr yox idi. Bunları yalnız XVI əsrin başlanğıcında adlarını çəkdiyimiz həmin iki vəkil məhkəməyə daxil etmişdi. O zaman hər şey aydın, sadə idi. Müəkkəb deyildi. Məhkəmənin yalnız bir məqsədi vardı. Dəngəsi olmayan və kolluğa təsadüf etməyən bütün cığırın sonunda dar ağacı, çarx və rüsvayçılıq sütunu görünürdü. Hər halda, insanlar o zaman haraya varacağılarını bildirdilər.

Katib yazdığı qərarı məhkəmə sōdrinə təqdim etdi. Sōdr qərarın üzərinə möhürünü basdı və məhkəmənin başqa şöbələrində sōdrlik etmək üçün salondan çıxdı. Kefsiz olduğundan gün ərzində bütün Paris hōbsxanalarını dustaqla dolduracağına təəccüb etməmək də olardı. Jan Frollo ilə Roben Pusspen öz-özlərinə xōlvətçə gūlüşürdülər. Kvazimodo laqeyd və təəccüblü baxışlarla ətrafa boylandı.

Katib, Florian Barbedyenin imza atmazdan əvvəl qərarı oxuyarkən bu zavallıya bir qədər rəhm edərək onu yumşaldma biləcəyinə ümid edərək ağzını Florianın qulağına yapışdırdı və Kvazimodonu göstərərək:

– Bu adam kədir! – dedi.

Katib ümid edirdi ki, istər mütəəhimə, istərsə də hakimə aid olan bu nōqsan Fiorianda müəssirə qarşı bir qədər mərhəmət oyada bilər. Lakin yuxarıda söylədiyimiz kimi, Florianın ən çox çalışdığı bu idi ki, kimsə onun karlığını bilməsin; bundan başqa Florian o dərəcədə kar idi ki, katibin ona söylədiyi sözləri də eşitmədi. Bununla belə, hakim eşitdiyini göstərmək üçün cavab verdi:

– Belə de! Onda başqa məsələ. Mən bunu bilmirdim. Elə isə o, rüsvayçılıq sütununun yanında bir saat da artıq dayanmalıdır. – Bu sözləri söylədikdən sonra, hakim qərarı dəyişdi və nəhayət, imzaladı.

Kvazimodoya kin bəsləyən Roben Pusspen dedi:

– Ona bu da azdır! Bundan sonra camaatla necə rəftar etmək lazım olduğunu anlayar.

yerləşmişdi; daxmanın kiçik pəncərəsi yay-qış açıq qalırdı. Bu qadın yerdə qalan bütün var-dövlətini və mülkünü Allah yolunda yoxsullara paylamışdı. Roland xanım diri-diri özünü dəfn etmiş kimi bu məzarın içində tamam iyirmi il ölüm intizarı ilə yaşamış, gündüzlər və gecələr ibadət edərək Allahdan atasının əfv edilməsini diləmiş, qara torbadan ibarət paltarında, kül yığını üzərində uzanmış, yastıq əvəzinə daş belə qəbul etməyərək yaşamışdı. Onun yediyi bir parça çörək, içdiyi bir qab su idi. Bunu da onun pəncərəsinə mərhəmətli yolçular götürüb qoyardılar. Beləliklə, öz var-yoxunu yoxsullara paylayan madam Roland – özü sədəqə ilə yaşayırdı. Məzara köçməzdən, yəni ölümündən əvvəl madam Roland öz hücrəsini özü və başqaları üçün durmadan ibadət etmək ehtiyacını hiss edən, öz böyük dərdini, yaxud böyük günahlarını diri-diri dəfn etmək istəyən ələmlə qadınlara, analara, dul arvadlara, qızlara vəsiyyət etdi. Vaxtilə yoxsullar bu qadın üçün ehtisamlı dəfn mərasimi təşkil etmişdilər; bu mərasim zahirən parlaq olmasa da, göz yaşları və minnətdarlıqla zəngin idi; təəssüf lər guşonışın olmuş mömin qadın himayəsi olmadığından övlialar sırasına daxil edilməmişdi. Bu hal yoxsulları məyus etmişdi. Daha azad düşünən yoxsullar özlərinə təsəlli verərək, bunun Romadan cənnətdə daha asan olduğunu düşündürdülər və papaya müraciət etməyə imkanları olmadığından, cənab Allaha müraciət edərək bu mərhum qadın üçün ibadət edirdilər. Əksəriyyət isə Rolandın xatirəsini müqəddəsləşdirməyə başlayaraq, onun paltarının cırıqlarını müqəddəs oşya kimi mühafizə etmişdi. Mərhum qadının xatirəsi üçün şəhər idarəsi ictimai dua kitabı sifariş etmiş, kitabı hücrənin pəncərəsi önünə qoymuşdu. Beləliklə, ibadət etmək üçün arasıra burada dayanan yolçular, ibadət zamanı sədəqə vermək lazım olduğunu da xatırlayırdılar. Beləcə, madam Rolandın zaviyəsinə varış olan zavallı münzəvi¹ qadınlar tamamilə unudulmayıb, öz zaviyələrində acından ölməyə bilirdilər.

Zatən orta əsr şəhərlərində diri-diri dəfn edilmiş adamların bu kimi məzarları az deyildi. O zamanlar ən izdihamlı küçələrdə, ən gurultulu meydanlarda belə, demək olar ki, atların ayaqları, arabaların təkərləri altında bu cür zirzəmilərə, quyulara, qapısı hörlülmüş, barmaqlıqlı daxmalara təsadüf etmək olardı; bu daxmalarda əbədi bir yas tutmaq, əbədi bir cəza çəkmək üçün könüllü olaraq özünü

məhkum etmiş insanlar gecə və gündüz ibadətə məşğul olurdular. Bu qəribə mənzərədən ağılımıza gələn ilk fikir, evlə qəbir, qəbiristanlıqla kənd arasında orta halqa təşkil edən bu müdhiş hücrə, könüllü olaraq guşonışınliyə çəkilən və artıq ölü hesab edilən bu canlı məxluq, qaranlıqda son damcı yağını yandıran çıraç, zirzəmidə qımlıdan həyat nişanəsi, bu nəfəs, bu səs, qutu içində edilən əbədi ibadət, həmşöhlük olaraq başqa bir ələmə doğru çevrilmiş bu üz, başqa bir güneşi ifadə edən göz, məzar daşı arxasından gələn səsləri dinləyən qulaq, vücudun əsiri olan ruh, hətəsxananın əsiri olan vücud və nəhayət, canlı bədənlə qranitdən ibarət iki qabıq altında daim sızıldayan ələmlə bir ruh nə qədər xalqa yabançı idi. Ondən nə qədər uzaq idi. Kimsənin bunlardan xəbəri yox idi.

O dövrün az düşünən və qaba dindarlığı dərin iman və etiqadın təsiri altında edilmiş bu hərəkətin nə qədər mürəkkəb olduğunu dərk etmirdi. Xalq bu cür şeylərə sadə nəzərlə baxırdı; bu fədakar insana hörmət bəsləyir, ona pərəstiş edir, bəlkə də onda müqəddəs bir şey olduğunu zənn edir, lakin onun çəkdiyi əzabları düşünməz, bu hal onun qəlbində mərhəmət oyatmazdı. Ara-sıra zavallı münzəviyə bir parça çörək götürir, hələ diri olub-olmadığını anlamaq üçün kiçik pəncərədən içəriyə baxardılar; lakin kimsə onun adını soruşmaz, onun nə zamandan bəri ölmək istədiyini bilməzdi; zirzəminin içində cürü-yən bu canlı skelet haqqında bəzi şeylər soruşan bir adama təsadüf edilə belə, ona sədəqə bu cavabı verirdilər: Kişi olduqda – “rahib”, qadın olduqda isə – “rahibədir” deyərdir.

Beləliklə, o dövrdə hər şeyə sadə nəzərlə, metafizikazıq, mübaşlğəsiz, böyüdücü şüeyə müraciət etmədən, adi gözələ baxardılar. O zamanlar hələ nə maddi, nə də mənəvi təbiət üçün mikroskop icad edilməmişdi. Bundan başqa, bu hadisəyə kimsə əhəmiyyət verməşə də, o zamanlar tənhalığa çəkilənlərin sayı heç də az deyildi. O zamanlar Parisdə tövbə və ibadətə açıq çox sayda belə zaviyə vardı. Lakin onu da qeyd etməliyə ki, ruhanilər camaatda dinə qarşı olan rəğbətini canlandırmaq üçün bu zaviyələrin boş qalmamasına çalışırdılar. Könüllü olaraq ibadətə məşğul olmaq istəyənlər tapılmayanda buraya cüzam xəstəliyinə tutulanları basardılar. O zamanlar Qrev meydanındakı qəfəsdən başqa Monfokonda, Məsum ruhlar məzarlığında və yanılmıramsa, Klışon məhəlləsində də bu cür qəfəslər vardı. Bu gün həmin zirzəmi və hücrələrin izləri qalmışdır;

¹ Tanha həyat keçirən, guşonışın

BİR QOĞALIN TARİXÇƏSİ

yaşayan rəvayətlər isə bu hücrələrin çox olduğunu isbat edir. Universitet məhəlləsində də bu cür zirzəmilər vardı. Müqəddəs Cenevəv dağının təpəsində bir orta ösr lövu su quyusunun dibindəki peyin yığımı üzərində uzanaraq tam otuz il yeddi tövbə duası oxumaqla məşğul olmuşdu. Bu adam gecələr hündür səslə dua oxuduğundan bu gün belə "Danışan su quyusu" küçəsinə daxil olan bir şəxs həmin münzəvinin səsini eşitdiyini zənn edir.

Tur-Rolan evindəki hücrəyə gəlincə, qeyd etməliyik ki, bura heç vaxt guşənişin qıtlığı çəkmirdi. Madam Roland öldükdən sonra, o, çox nadir hallarda bir və ya iki il boş qalmışdı.

Bir çox qadınlar ata-analarını, sevgililərinin yasını ölənə qədər saxlamaq, öz günahlarını ibadətə uyub aparmaq üçün özlərini bu hücrəyə qapayırdılar. Onlara daxil olmayan hər işə burnunu soxan acıdul parislilər burada dul qadınların az olduğunu qeyd edirlər.

O zamankı adətə görə, divarın üzərindəki latın yazısı bu hücrənin əhəmiyyətini hər bir savadlı yolçuya anladır. Hər bir binanın nəyə xidmət etdiyini qapının üzərindəki qısa devizlə izah etmək adətə ta XVI əsrin ortasına qədər davam etmişdi. Məsələn, bu gün belə Fransada Turvildəki sabiq feodal höksxanasının qapısı üzərində bu sözləri oxumaq mümkündür: "Sileto et spera" (sükət və ümid et); İrlandiyada isə Forteskyü sarayının böyük qapıları üzərindəki gerbin altında belə bir yazı var: "Forte scutum, salus ducum" (rəhbərliyin qurtuluşu möhkəm qalxandır); İngiltərədə, Kouper qonaqpərvər qrafların qəsrlərinin qapısının üzərində isə belə bir yazı var: "Tuum est" (Bu, sənikidir). Məsələn burasındadır ki, o zamanlar hər bir bina bir fikir mücəssməsi idi.

Tur-Rolan evinin qapalı hücrəsində qapı olmadığından, hücrənin pəncərəsi üzərində iri latın hərfləri ilə belə bir lövhə vurulmuşdu: "Tu, ora" (Sən, ibadət et).

İncə mötləbləri anlamağa ehtiyac duymayan, Böyük Lüdovikə lövhəsini "Sən-Dənə Qapıları" sözləri ilə tərcümə etməyə meyil göstərən xalq təfəkkürü həmin qaranlıq və rütubətli hücrənin adını da "Siçan yuvası" (Trou aux Rats) qoymuşdu. Beləliklə, latınca "Tu, ora" yazısını bir qədər sərbəst tərcümə etmişdi. Bu ad çox tənənlə olmasa da, daha bədii səslənirdi.

Bu əhvalat baş verən zaman Tur-Rolan evindəki hücrə boş deyildi. Oxucu hal-hazırda bu hücrədə kimin olduğunu bilmək istəyirsə, biz onun diqqətini Siçan yuvasına cəlb etməklə yanaşı, sahilboyu ilə Şatle məhəlləsindən Qrev meydanına doğru gedən üç qadınları laqırtıma da yönəltməliyik.

Bu qadınlardan ikisi ösil Paris qadınlarına məxsus paltar geymişdilər. Başlarında ağ, kətinə loçəkləri, göy və qırmızı zolaqlı çitdən tikilmiş tumanları, kənarları rəngli saplarla tikilmiş, qıçlarına yapışmış ağ hörmə corablari və sarı göndən tikilmiş, altı qara, biçimsiz çəkmələri vardı. Xüsusən də başlarına qoyduqları şey, lent və krujevayla bəzədilmiş byuznuzlara bənzəyirdi. Bəzi qəşəbalərdə yaşayan kəndli qadınlar bu gün də belə şeylər taxırlar. Bundan başqa, onların başlarına taxdıqları şey rus qvardiyası alaylarında istifadə olunan papaqlara bənzəyirdi. Hər halda, geyimlərinə varlı tacir təbəqəsinə mənsub olduqları məlum olurdu. Qulaqlarında sırğa, barmaqlarında üzük və başqa qiymətli şeylər yox idi; lakin qiymətli şey taxmamaları yoxsulluqlarından deyil, bəlkə də cərimə vermək istəmədiklərindən idi.

Üçüncü qadının paltarı da təxminən əvvəlki iki qadının paltarına bənzəyirdi; lakin o, görünüş və hərəkətlərindən əyalət notariuslarının arvadlarına bənzəyirdi; qurşağını çox yuxarı bağlamasından belə bu qadının Parisə yaxın zamanlarda gəldiyi anlaşılırdı. Bundan başqa, başına qatlama loçək örtmüş, çəkmələrinə bant bağlamışdı, tumanı isə uzununa deyil, eninə qırılmışdı; bir sözlə, qadının geyimində sağlam zövqə uyğun olmayan nə desən tapmaq mümkündür.

Əvvəlki iki qadın əyalət qadınlarını Parislə tanış edən şöhrətli qadınlara xas yerləşlə yeriyirdilər. Əyalətdən olan qadın kök bir uşağın qolundan tutmuşdu. Uşağın o biri əlində iri bir qoğal vardı. Təəssüf ki, bunu da qeyd etməliyik ki, havanın soyuqluğundan axan burnunu yaylıqla deyil, dişi ilə silirdi.

Uşağı sürüyə-sürüyə aparmaq lazım gəlirdi. O, ayaqları dolaşadolaşə yeriyir və tez-tez bürdəyirdi. Anası isə hər dəfə onu süüyürdü. Doğrudur, o ayaqlarının altına baxmaqdan, daha çox qoğala baxırdı.

Çox ehtimal ki, onu dişlirilə qoğala hücum çəkməyə qoymayan ciddi bir səbəb vardı; hər halda o, qoğala toxunmur, yalnız ona sevgiyə baxmaqla kifayətlənirdi. Bu kiçik şişman uşağa bu qədər əziyyət vermək üçün olduqca zülmkar bir adam olmaq lazım idi.

Qadınların üçü də (o zamanlar yalnız zadəgan təbəqəsinə mənsub olan qadınlara "xanım" deyərkdilər) birdən danışdırlar.

Qadınların arasında yaşca ən kiçik və ən şişman olanı əyalətli qadına deyirdi:

– Damuazel Mayetta, bir az sürətlə gedək, mən gecikməkdən çox qorxuram. Şatledə dedilər ki, onu dərhal rüsvayçılıq sütununun yanına gətirəcəklər.

İkinci parisli qadın onun sözünü kəsərək dedi:

– Bu nə sözdür, damuazel Udarda Münye, siz nə danışsınız? O, düz iki saat rüsvayçılıq sütununa bağlı saxlanılacaqdır. Gecikmərik. Əziz Mayetta, siz heç rüsvayçılıq sütununa bağlanmış adam görmüsünüz?

Əyalətli qadın cavab verdi:

– Əlbəttə, Reymsdə görmüşəm.

– Bizim Parisdəki rüsvayçılıq sütunlarının yanında Reyms sütunu heç bir şeydir. Mən əminəm ki, orada yalnız kondliləri bağlayırlar. Nə böyük şeydir ki!

Madam Mayetta dedi:

– Yalnız kondliləri?.. Reymsdə?.. Mahudçular meydanında? Yox, belə deyil. Biz orada çox gözəl canilər də görmüşük. Hətta atasını və anasını öldürən canilər də görmüşük. Yalnız kondliləri? Siz bizi nə zənn edirsiniz, Jerveza?

Əyalətli qadın öz şəhərlərinin rüsvayçılıq sütununun şərəfini müdafiə edərək, əsəbiləşirdi. Xoşbəxtlikdən, madam Udarda Münye söhbətin mövzusu vaxtında dəyişdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, damuazel Mayetta, – o soruşdu, – bizim Flandriya səfirləri haqqında rəyiniz necədir? Əcəba, siz bu cür əcaib qulyabanıları Reymsdə də görmüsünüz?

Mayetta cavab verdi:

– Yox, səmimi etiraf edirəm, flandriyalıları yalnız Parisdə görmək mümkündür.

– Səfirələrin arasındakı uzunboylu adamı gördünüzü? Görək ki, corabçı idi.

Mayetta cavab verdi:

– Bəli, gördüm, o, Saturna çox bənzəyir.

– Bəs üzü çıpaq qarına oxşayan şişman kişini gördünüzü? Qırmızıgözlü, cındır paltarlı, saçları dimdik duran alçaqbov səfiri də gördünüzü?

Üçüncü qadın söhbətə qarışdı və dedi:

– Amma hər şeydən gözəl onların atları idi. Həqiqətən, bu atlar onların ölkəsində olan modaya görə bəzədilmişdi.

Əyalətli qadın Mayetta lovgalanaraq onun sözünü kəsdi və dedi:

– Ah, özizim, siz 1461-ci ildə Reyms şəhərində kralın taxta çıxdığı gün prins və kral meyvətinin atlarını görseydiniz neylerdiniz! Nə gözəl örtükləri və çulları vardı! Bu örtüklərin bəzisi zərif qızıl ipəkdən tikilib ətrafına samur xəzi tutulmuşdu; bəzisi məxmərdən idi. Bəzilərindən üzərində qiymətli daşlar, qızıl və gümüş, rəngli qotazlar vardı. Hər halda çox bahalıydı. Hər bir atın üzərində gözəl bir paji aylaşmışdı.

Madam Udarda soyuq səslə cavab verdi:

– Amma bütün bu söylədiklərinizə baxmayaraq, yenə də flandriyalıların atları çox gözəl idi. Hələ dünən axşam tacirlərin roisi şəhər idarəsi binasında onların şərəfinə ehtişamlı bir ziyafət təşkil etmişdi. Orada onları konfet, şəkərləmə və bir çox başqa-başqa dadlı şeylərə qonaq etmişlər.

Jerveza dedi:

– Ay qonşu, siz nə danışsınız. Flandriyalılar dünən axşam cənab kardinalın evində, kiçik Burbon sarayında idilər.

– Yox, düz deyil, onlar şəhər idarəsi binasında idilər!

– Yox, yox, yox! Burbon sarayında idilər!

Udarda əsəbi halda sözüünə davam etdi:

– Mən lap yəqin bilərəm ki, onlar şəhər idarəsində idilər. Hətta mən bunu da bilərəm ki, orada doktor Skurabl latınca bir nitq də söyləmişdir; bu nitqdən onlar çox məmnun qalmışdılar. Bunu mənə orim söylədi. Özü də universitetin daimi kitabxanəçisiydi.

Jerveza da əsəbiləşməyə başlayaraq:

– Mən də lap yəqin bilərəm ki, onlar Burbon sarayında olmuşlar, – dedi. – Hətta kardinalın saray təsərrüfat müdirinin onları nəyə qonaq etdiyini də bir-bir saya bilərəm: onlar on iki cüt punş və dadlı

¹ Orta osrlrdo saraylarda xidmət edən zadəgan nəsindən oğlan.

şorab kvartı içmişlər; 24 ədəd qızıl rəngli Lion marsipanı qutusu boşaltmışdılar; hər biri iki girvənkə ağırlığında iyirmi dörd ədəd dadlı çörək yemişlər; altı çöllək Bon şorabı boşaltmışlar; bu şorab həm ağ, həm də qırmızı, özü də on yaxşı şorab imiş. Elo güman edirəm ki, sizi inandırmaq üçün bu faktlar tamamilə kifayət edir. Mən bunların hamısını ərimdən eşitmişəm; o, kapitulda əlli nəfərə rəhbərlik edir; o hətta bu gün səhər Mesopotamiyadan Parisə gəlmiş Trabzon imperatoru ilə papa İoannın səfirlərini Flmandriya səfirləri ilə müqayisə edirdi. Onların qulaqlarında sığıraları da varmış.

Udarda bu qədər etraflı dolulırdən sonra da halını pozmayaraq:
– Amma hər halda onlar şəhər idarəsində şam ediblər, – cavab verdi, – həm də şəhər idarəsi bina olandan bəri bu qədər böyük ziyafət olmasını kimsə xatırlamır.

– Mənsə sizə deyirəm ki, onlar Kiçik Burbon sarayında şam etmiş, serjant Le Sek isə onlara xidmət etmişdir. Sizi də çaşırdıran budur.

– Mən sizə deyirəm ki, şəhər idarəsində olmuşlar.
– Əzizim, onlar Burbon sarayında olmuşlar. Hələ mən bunu da söyləyə bilərəm ki, bu münasibətlə sarayın darvazalarından bir lövhə asılmış və lövhənin üzərində “Ümid” sözü yazılmış.
– Ziyafət şəhər idarəsində olmuşdur, şəhər idarəsində olmuşdur deyirəm. Hətta Güsson-Levuar orada fleyta çalmışdır.

– Mən də sizə deyirəm ki, bu belə deyil!
– Mən də sizə deyirəm ki, belədir ki, var!
– Mən də sizə deyirəm ki, belə deyil!
Mehriban və şişman Udarda təslim olmaq istəmirdi. Artıq bir-birinin saçını yolmağa hazır idilər ki, birdən Mayetta səsləndi:
– Baxın, baxın, görürsünüz körpünün yamına nə qədər adam yığı-şib. Yəqin nəyəsə baxırlar.

Jerveza dedi:
– Hə, mən də dəf səsi eşidirəm. Görünür, yenə qaraçı Esmərdaldə keçisi ilə bərabər oyun çıxarır. Mayetta, tez ol gedək, balacanı da bir az tez sürü. Siz buraya Parisin qəribəliklərini görməyə gəlməmişiniz? Dünyon Flmandriya səfirələrini gördünüz, bu gün də qaraçı qıza baxarsınız.

– Qaraçı qıza? – Mayetta bağırdı və oğlunun ölindən bərk-bərk yapışaraq geriye döndü. – Allah məni ondan uzaq etsin. Mənim bəlamı oğurlayar. Gedək, Eşaş, qaçaq burdan!

O sahilboyu ilə Qrev meydançasına doğru yüyürməyə başladı. Körpüdən tam uzaqlaşana qədər qaçdı. Dalınca sürükləyö-sürükləyö aparadığı uşaq yıxdı. O da tövsüyo-tövşüyo dayandı. Bu zaman Jerveza ilə Udarda ona çatmışdılar.

Jerveza soruşdu:
– Qaraçı qızın uşağını oğurlayacağı hardan ağılıza gəldi? Siz nə danışırsınız!

Mayetta dalgın halda başını yırğaladı.
Udarda dedi:
– Çox qəribədir, Qudula bacı da qaraçılar haqda bu fikirdədir.

Mayetta soruşdu:
– Qudula bacı kimdir?
Udarda cavab verdi:
– Əgər siz bunu bilmirsinizsə, dərhal anlaşılır ki, Reymsdən gəlmisiniz. Qudula bacının Şıçan yuvasının məhbusu olduğunu bilmirsiniz?

Mayetta soruşdu:
– Necə? O bizim qoğal apardığımız həmin yoxsul qadındır?
Udarda başını yırğalayaraq onun sözlərini təsdiq etdi:

– Özüdür ki, var. Bu saat siz onu Qrev meydançasındakı pəncərədən görəcəksiniz. O da şəhər meydançalarında rəqs edən və fala baxan soyyar qaraçılar haqda sizinlə eyni fikirdədir. Qaraçılara qarşı bu qədər böyük nifrət bəsləməsinin səbəbi məlum deyil. Lakin siz, Mayetta, siz niyə onlardan bu qədər qorxursunuz?

Mayetta əllərilə uşağın yumru başını oxşayaraq dedi:
– Ah, mən Paxita Şanflerinin başına gələn hadisənin mənim də başıma gəlməsinin istəmirəm.

Jerveza onun ölindən yapışaraq:
– Aman, – dedi. – Sevimli Mayetta, bunu bizə də söyləyin.
Mayetta cavab verdi:

– Məmnuniyyətlə. Amma çox qəribədir: necə ola bilər ki, siz Paris qadınları bunu hələ də bilmirsiniz. Yaxşı, mən sizə danışaram, ancaq burada dayanmağın mənası yoxdur. Yeriyyə-yeriyyə də danışmaq olar. Məsələn belə olub. Paxita Şanfleri 18 yaşında gözəl bir qız idi. O zamanlar mən də onun kimi gözəl idim. Bütün işlərdə də özü müqəssirdir. Hal-hazırda o da mənim kimi otuz yaşında, dolu və qoşəng bir qadın ola bilərdi. Əri olardı, oğlu olardı. Zətən onun ayaqları on dörd yaşında ikon bürümüşdü. O, Reymsdə yaşayan soyyar

musiqiçi Gibertonun qızı idi. Bu homin musiqiçidir ki, VII Karln tacqoyma mərasimində Orlean bakirəsi ilə bir qayıqda Vel çayı ilə Sileridən Müüzona qədər üzdüyü zaman kralın qarşısında gözəl bir hava çalmışdı. Paxitanın atası öləndə uşağın yaşı çox az idi; onun yalnız anası qalmışdı. Qardaşı Pradon Parisdə mis qab və qazan ustası idi; Paren-Harlen küçəsində emalatxanası vardı; özü də keçən il ölüb. Görürsünüz ki, bu qız çox yaxşı bir ailədən çıxmışdı. Bədbəxtlikdən, onun anası çox mərhəmətli, lakin ağıl o qədər də başında olmayan bir qadın imiş; qızına heç bir şey öyrətməyib; qızın bacardığı yalnız bir qədər tikmək və nazlanmaq idi. Beləliklə qız getdikcə böyüyür, evin gəliri isə artmırdı. Qızla anası Reyms şəhərində, çayın yaxınlığında, Folpen küçəsində yaşayırmışlar. 1461-ci ildə, yəni kralımız XI Lui taxta çıxdığı il – Allah onun ömrünü uzun etsin! – Paxita o qədər gözəl və o qədər şən bir qız idi ki, onun adını “nazlı qıscu-ğaz” qoymuşdular. Qızın gözəl dişləri vardı. Onları göstərmək üçün hər zaman məmnuniyyətlə gülürdü. Molun məsələdir ki, bu gün güldüyün şeyə sabah ağlarsan və gözəl dişlər hər zaman gözəl gözllərin mənzərəsini pozur. Şanfleri də belə bir qız idi. Anası ilə birlikdə yoxsul həyatı keçirirdilər; soyyar musiqiçi öləndən sonra işləri daha da xarablaşmışdı. Dərziliklə məşğul olaraq təxminən altı su qazanırdılar. Vaxtilə soyyar musiqiçi sağ ikən onlar bir gecədə, kralın taxta çıxdığı gün bir həftəyə qazandıqlarından on dəfə artıq qazanmışlar. Artıq o zamanlar keçmişdi. 1461-ci ilin qış ayları idi. Evlərində ocaq qalmaq üçün bir odun parçası belə yox idi. Soyuğun şiddətindən Paxitanın yanaqları qıpırmızı qızarmış, o daha da gözəlləşmişdi; kişilər onu təqib edərək bəzi cəzəbedici təkliflər edirdilər. Nəhayət, qız məğlub olmağa məcbur oldu. – Estaş! Qoğalı dişləmə! – Bazar günlərinin birində qız kilsəyə boyunda qızıl xaç gələndə onun artıq möhv olduğunu dərhal anladıq. Təsəvvür edin, on dörd yaşında! Onun ilk sevgilisi Reyms yaxınlığındakı qəsrin sahibi gənc vikont Kormontrel idi. Bundan sonra kralın atlı qarovulunun zabiti Anri de Triankur da onun sevgilisi oldu. Bir müddət də keçdi, qız daha da alçaldı və təcridən serjant Şior de Balyonun, Kamer-lakey Geri Oberjonun, şahzadənin bərbəri Mase de Frenünün, kral aşpazı Teven-nen Lemuanın ölinə keçdi; nəhayət, daha da alçalaraq, küçə musiqiçisi Gilyom Rasinin və fənərci Tyerri Demerin sevgilisi oldu. Ən nəhayətdə isə zavallı Şanfleri hər kəsin malı oldu. Artıq ona qızıl pul deyil, qara pul verirdilər. Bir sözlə, bir il belə keçməmiş zavallı

qız oğrular başçısının konizi olmuşdu. Heç ağılınıza yerləşə bilirmi? Birce ildə Şanflerinin başına nələr gəlmişdi!

Mayetta ah çəkdi və kirkpklərində görünən göz yaşlarını sildi. Jerveza dedi:

– Lakin mən bu hadisədə xariqülədə heç bir şey görmürəm, nə qaraçıların, nə uşaqların buraya nə dəxli olduğunu anlamıram.

Mayetta cavab verdi:

– Bir az səbir edin. Bu saat uşağın dəxli olduğunu anlarız. 1466-cı ildə, yəni düz 16 il bundan əvvəl Paxitanın bir qızı olmuşdu. Zavallı qadın! O nə qədər sevinirdi! O çoxdan uşaq arzulayırdı. Anası çoxdan öldüyündən Paxitanın artıq yer üzündə nə sevdidi, nə də onu seven bir məxluq qalmışdı. İlk günahım işlətdiyi gündən keçən beş il ərzində zavallı Şanfleri on bədbəxt insan olmuşdu. Onun kimsəsi yox idi, küçədən keçərkən hər kəs onu barmaqla göstərir, şəhər qarovulçuları onu dəyürdülər; cır-cındırlı küçə uşaqları onu incidirdilər. Həm artıq onun iyirmi yaşı vardı. İyirmi yaş isə bu cür həyat sürən qadınlar üçün qocalıq deməkdir. Gözəlliyi ilə al-ver etməsi artıq keçmişdə dərzilik sənətindən qazandığından da az gəlir verirdi. Üzündə görünən hər bir qırıq onun qazancını bir ekü azaldırdı. Artıq qış günləri onun üçün böyük əzabə çevrilmişdi, yəni ocağında odun, torbasında isə o qalmamışdı. Sofalotə adət etdiyindən artıq işləyə də bilmir, buna görə də böyük əzabə çəkirdi. Sən-Remi kilsəsinin keşişi bu cür qadınların qocalıqda aclıqla soyuğu hamdan çox hiss etdiklərini daha yaxşı anlırdı.

Jerveza Mayettanın sözünü kəsərək:

– Çox yaxşı, – dedi, – bəs qaraçıların buna nə dəxli var?

Daha səbirlə və diqqətlə qulaq asan oldu:

– Dayansana, Jerveza, – dedi, – hamısını əvvəldən söyləseydi, onda nə qalardı ki? Davam edin, Mayetta.

Mayetta sözüne davam etdi:

– Deməli, bu qadın çox möyüs və çox bədbəxt idi. Şəhərdən axşama kimi ağlayırdı. Lakin ləkəli və yalqız olmasına baxmayaraq, yer üzündə sevə biləcəyi və onu sevə biləcək bir insan olsaydı, o özünü daha az bədbəxt və daha az kimsəsiz hiss edərdi. Belə bir insan yalnız uşaq ola bilərdi, çünki yalnız uşaq bu iş üçün məsum ola bilər. Zavallı Şanfleri ondan dərhal üz çevirməyən yeganə insan olan bir oğrunu sevdikdən sonra buna daha çox inanmışdı. Lakin bir müddət keçdikdən sonra oğrunun da ona nifrət etdiyini anladı. Seven

qadınların onların qəlbini təmin edən sevgiliyə, yaxud da uşağa ehtiyacları var; yoxsa onlar çox bədbəxt olurlar. Artıq sevgiliyə malik olmaq imkanından məhrum olduğu üçün bütün gücüylə uşaq arzularına başladı. Əxlaqsız həyat sürməsinə baxmayaraq, ibadətindən qalmayan bir qadın kimi daima uşaq üçün Allaha yalvarırdı. Cənab Allah ona rəhm etdi və uşaq verdi... Məlum məsələdir ki, uşağın olmasına çox sevinmişdi; daim ağlayır, uşağı oxşayır və öpürdü. Uşağa özü süd verməyə başladı; yeganə mələfəsindən uşaq üçün əski qayırdı. Artıq nə soyuq, nə də achiq hiss edirdi. Hətta yenidən gözəl olmuşdü: qarımış qız gənc ana olmuşdu. Yenə pərəstişkarları peyda oldu. Onları rədd etmirdi. Çünki uşağını saxlamaq üçün ona pul lazımdı. Bu vasitəylə qazandıqları pullara uşaq əskisi, döşlük, krujeva loçəklər və ipək koftalar tikirdi. Özünə bir orqan almağı belə xəyalına gətirmirdi. – Estaş, sənə demədimmi qoğalı yemə! – Uşağın adını Aqnesa qoymuşdular. Uşağın atasının adını Şanfleri özü belə bilmirdi. Şübhəsiz, heç bir şeyin əsirgəməyən anasının sayəsində qızıcağ kiçik şahzadə kimi daim ipəklər və krujevalar içində idi. Onun bir cüt incə çəkmələri vardı. Bu cür çəkmələri kralımız XI Lüdovikin uşaqları belə geyməmişdi. Qızın anası bütün dərziilik sənətini yadına salaraq bu çəkmələri onun üçün öz əli ilə tikmişdi. O qədər güləbətini işlətməmişdi ki, bir cübbəyə belə yetərdi. Mən əminəm ki, bu qədər gözəl gül rəngli çəkmələri kimsə görməmişdi. Onlar mənim baş barmağım boya idi və bunları uşağın ayağında görünən bu qədər kiçik bir çəkməyə ən incə ayağın belə girə biləcəyinə inanmazdı. Amma uşağın da nə qədər kiçik, nə qədər gözəl, qəşəng və gül rəngli ayaqları vardı. Ayaqlarının rəngi çəkmələrin rəngindən də qəşəng idi. Udarı, sizin də uşağınız olanda kiçik uşaq ayaqlarından və əllərindən gözəl heç bir şeyin olmadığını anlırsınız.

Udarı ah çəkərək cavab verdi:

– Mən özüm də uşaq arzu edirəm. Lakin bu yaramaz Andre Münye ilə nə etmək olar?

Mayetta sözüünə davam etdi.

– Amma Paxitanın uşağının yalnız əlləri və ayaqları gözəl deyildi. Mən onu görəndə dörd aylıq idi. Həqiqətən, ay parçası idi. Qəşəng qara gözləri, incə ağızçıqazı və yeni-yeni qıvrılmağa başlayan ipək qara saçları vardı. İndi on altı yaşında gözəl qaraşın bir qız olar. Anasının məhəbbəti gündən-günə artırdı. O daima qızını oxşayır, öpür, qıdıqlayır, çimdindir, bözüyürdi. Zavallı ana lap doli olmuş kimiydi.

Hər dəqiqə Allahına şükür edirdi. Onun ən çox heyran qaldığı şey uşağın kiçicik və gül rəngli ayaqçıcaqları idi. Bu ayaqçıcaqlar onu vəcdə gətirirdi. Dodaqlarını uşağın ayaqlarından ayırmazdı. Sevsə-sevə onlara tamaşa edirdi. Gah bu ayaqları kiçik çəkmələrinin içinə soxar, gah da soyundurur və işığa doğru gətirərək diqqətlə seyr edərdi; uşağı carpaysının üzərində yeridərdi. Bütün ömrünü bu kiçik ayaqların qarşısında diz çökərək keçirməyə, körpə isanın ayaqları kimi geyindirib-soyunduraraq öpüb-yalamağa hazır idi.

Jerveya yavaş səsle dedi:

– Bunların hamısı yaxşı sözlərdir, ancaq bunun qaraçılara nə dextli var?

– Bu saat, bu saat – Mayetta cavab verdi. – Gözəl bir gün idi. Reyms şəhərinə qərribə adamlar gəlmişdi. Bunlar daima bütün ölkəni dolayan sərsərilər və dilənçilər idi. Özlərinin roisləri və ağsaqqalları vardı. Əsmərlüzlü, qıvrımsaçlı idilər. Qulaqlarında gümüş sığrıqları vardı. Qadınlar kişilərdən daha çirkin idi. Üzləri daha qara idi; saçları açıq, saçları dağınıq idi; oyunlarında alabazək cındır tumanları, arxalarında isə lifdən hörülmüş bürüncökləri vardı; saçları at quyruğu kimi dallarından sallanırdı. Ayaqlarına dolayan uşaqlar meymunları belə qorxuda bilərdilər. Bu qrup Reyms şəhərinə Polşadan keçərək Aşağı Misirdən gəlmişdi. Deyilənə görə, onlar papanın yanında tövbə edərək bağışlanmalarını xahiş etmişdilər. Papa da onlara ceza təyin etmişdi; bunun noticəsində onlar yeddi il bir gəcə belə yatağa uzanmadan yer üzünü dolamalı idilər. Reyms gəlməklərində məqsəd öz gələcəklərini bilmək istəyən vətəndaşların falına baxmaq idi. Məlum məsələdir ki, onları şəhərə buraxmadılar. Bütün qaraçı alayı Bren qapılarının arxasında işlədilməyən tabaşir karxanasının yaxınlığında, üzərində dayırman olan təpənin düşündə çadır qurmuşdu. Bütün Reyms əhalisi onların çadırına gəlməyə başladı. Qaraçıların reymslilərin əllərini müayinə edir və qərribə şəkildə surətdə gələcəkdən bəhs edirdilər; onlar Yəhudanın papa olacağını belə söyləməyə hazır idilər. Bununla belə, çox keçmədi ki, onlar haqqında cürbəcür pis xəbərlər yayılmağa başladı: cibdən pul kisəsi çıxardıqlarını, uşaqları oğurladıqlarını və hətta insan öti yediklərini söyləyirdilər. Ağullı görünmək istəyənlər ehtiyatsız olanlara deyirdilər ki, onların yanına getməyin. Ancaq sonra özləri xəlvətçə oraya gədirdilər. Bir sözlə, hamı aqlını itirmişdi. Məsələ burasındadır ki, onlar gələcəyi heç də peyğəmbərlərdən pis xəbər vermirdilər. Qaraçı

qadınlar gənc qızların ovularında qarğa dilində, yaxud türkçə – yaxşı yadımda deyil – yazılmış qərībə şeylər oxuyurdular; bunu eşidən analar qızlarını pəroştışlə baxır, fəxr edirdilər. Məsələn, qızlardan biri krala, o biri papaya, üçüncüsü isə kapitana ərə getməli idi. Zavallı Paxita da maraqlanaraq qızının taleyinin göləcəkdə necə olacağını öyrənmək istədi. Kim bilir, bəlkə də gününün bir günündə onun qızı Aqnesa Ermonistan çarçısı, yaxud bunabənzər bir şey olacaqdı. Nəhayət, bir gün o da qaraçıların yanına getdi. Qaraçı qadınlar uşağa tamaşa etməyə, onun oxşamağa, onun incə ollorinə heyran olmağa, qara dodaqları ilə onu öpməyə başladılar. Zavallı ana isə sevindir. Onların ən çox heyran qaldığı şey Aqnesanın ayaqları və çökməcləri idi. O zaman uşağın olsa-olsa bir yaşı olardı; lakin artıq dil açmış, anasının üzünə baxaraq, şən-şən güldürdü; totuq və yuyumru bir uşaq idi; bir sözlə, lap cənnət pərilorinə bənzəyirdi. Uşaq qaraçı qadınları gördükdə çox qorxmuş və ağlamışdı. Lakin anası onu daha da bərk-bərk öpməyə başlayaraq falçıların onun sevimli Aqnesası haqqında söylədiklərindən məmnun halda evinə qayıtmışdı. Falçıların peyğəmbərliyinə görə, Aqnesa gözəllərin gözəli, mərhəmətli bir kraliçə olmalı idi. Paxita qucağında gələcəkdə kraliçə olacaq uşağ tutmasıyla fəxr edərək Folpen küçəsindəki damına qayıtdı. Ertəsi gün uşağın çarpayda sakitcə yatdığından istifadə edərək – o həmişə uşağı öz yanında yatızdırardı – qapını bağlamadan Şeşri küçəsində yaşayan qonşu qadının yanına qaçdı ki, vaxt göləcək, İngiltərə kralı ilə Həbəş hersoquunun onun qızına xidmət edəcəyini və bir çox bu kimi boş şeyləri söyləsin. Geriyə dönərkən pilləkəndən uşağın ağlamasını eşitmədiyini üçün öz-özünə dedi: “Çox yaxşı, uşaq hələ yatır”. Qapı taybatay açıq idi. Halbuki, o qapını örtüyünü olduğunu gözəlcə xatırlayırdı. Zavallı ana tələsik otağa içinə girdi və özünü yatağa doğru atdı. Yataq boş, uşaq isə orada yox idi. Paxita yüyürə-yüyürə otaqdan çıxdı, pilləkənləri düşdü və başını divara vura-vura bağırmağa başladı: “Yavrum. Hanı mənim balam? Balamı kim apardı?” Küçə boş və kimsəsiz idi, onun evi isə qonşu evlərdən uzaqda idi. Kimsə onun uşağını kimin apardığını söyləyə bilməzdi. O bütün şəhəri dolaşdı, bütün küçələri araşdırdı, bütün günü çəşqin halda hər yeri gözdü, balası oğurlanmış vəhşi heyvan kimi qapıların, pəncərələrin yanında dayandı, inlədi, ağır-ağır nəfəs aldı. Saçları dağılmışdı, döhşətli görünüşü vardı, gözələri od tutub yanırdı, lakin ağlaya bilmirdi. Yolcuların qabağını kəsərək, bağırırdı: “Mənim

qızım! Mənim qızım! Mənim sevimli quzcığazım! Mənim qızımı kim mənə qaytarsa, onun qulu olaram, köpəyi olaram, bütün könlümü ona təslim edərəm!” Yolda Sen-Remi kilsəsinin keşişinin təsədüf etdi və ona dedi: “Cənab keşiş, mən torpağı dirnaqlarla ökməyə hazırım, yalnız mənim uşağımı qaytarm!” Udarda, sizi inandıraram ki, onu görnlərin ürəkləri qan ağlayırdı, hətta mən olduqca sət adam olan prokuror Ponsa-Laqabrın belə ağladığını gördüm. Zavallı ana! Axşam evə qayıtdı. O evdə olmadıqı zaman iki qaraçı qadını qoltuqlarında bir bağlama otağa girdiklərini, az sonra çıxıb qapını bağlayaraq tələsə-tələsə getdiklərini qonşu qadınlardan biri görmüşdü. Qaraçıları gətirdikdən sonra otaqda uşaq ağlamasına bənzər bir şey eşidildi. Yazıq ana şən-şən güldü, pilləkəni sürətlə çıxaraq, yuxarıya qaçdı, yarı qüvvə ilə qapını itələyib içəriyə girdi... Onun döhşətli halını təsvir edə bilməyimiz, Udarda! Çarpayının üzərində qəşəng, gül kimi Aqnesanın, Allahın kərəmi olan bu gözəl yavrunun əvəzində, balaca iyrcən, topal, çəş, qozbel bir eybəcər uzanmış, bar-bar bağırırdı. Yazıq ana gözəlri döhşətli qapayaraq bağardı: “Yəni, bu cadugörlər mənim qızımı bu qorxunc eybəcərlə çevirmişlər!” Qonşular Paxitanın dəli olacağından qorxaraq, bir eybəcərlə götürüb aparmışdılar. Əlbəttə, bu kiçik və qorxunc eybəcəri şeytanla əlaqəyə girmiş qaraçı qadından biri doğmuşdu. Onun dörd yaşı olardı və insan dilinə bənzəməyən bir dil də bəzi şeylər danışırdı. O, tamamilə anlaşılmayan sözlər söyləyirdi. Paxitaya golinçə, o döşəmənin üzərində Aqnesanın çökməsinin düşdüyünü görüb – qızından ana qalan yalnız bu idi – çəkmə tayını dodaqlarına sıxdı və uzun bir müddət lal və hərəkətsiz, nəfəs belə almırdan durdu. Kənardan tamaşa edən onun ölü zənn edə bilərdi. Birdən-birə bütün vücudu sarıldı, çılğın halda çökə təməni öpməyə və hıçqıraraq ağlamağa başladı. Sanki qəlbi parça-parça olmuşdu. Sizi inandıraram ki, biz hamımız ağlayırdıq. Paxita bağırırdı: “Mənim qızım, mənim sevimli quzcığazım, sən haradasan?..” Bu bağırır bizim bağırımızı yanrdı. Mən bu gün belə bunu yadıma salarkən ağlayıram. Bizim yavrularımız bizim qanımızdan deyilmə? Sevimli Estəşim! O nə qədər gözəldir! Bilirsiniz, o nə qədər sevimidir! Hələ dünən o mənə qayıdıb deyirdi: “Mən jandarm olmaq istəyirəm...” Ah, Estəşim, sənənd məhrum olsaydım, nə edərdim?.. Paxita birdən ayağa durdu və bar-bar bağıraraq, bütün şəhərin küçələrini dolaşmağa başladı. O: “Qaraçı çadırına, qaraçı çadırına! Cadugörləri yandırmaq lazımdır!” bağırırdı.

Lakin məlum oldu ki, qaraçılar artıq Reymis tork etmişlər; geco o qədər qaranlıq idi ki, artıq onları təqib etmək belə mümkün deyildi. Ertəsi gün Reymisin iki mil uzaqlığında, ardıclı düzdo, Tillua ilə Ge arasında Paxitanın uşağına məxsus bant da tapılmışdı. Bundan başqa, burada böyük bir ocağın qalıqları, bir neçə qan damcısı və keçi qığı vardı. Bunu gören şahər əhalisi həmin yerdə qaraçıların ziyafət düzəltmələrini və iblislə birlikdə uşağı yediklərinə artıq şübhə etmədi. Yazıq Paxita bu dəhşətli xəbəri eşitdikdə ağlamadı belə; o nosə demək istəyir, lakin bacarmayaraq yalnız dodaqlarını tərpedirdi. Ertəsi gün onun saçları ağappaq ağarmışdı, bir gün keçdikdən sonra isə o, şahərdən yox oldu.

Udar da dedi:

– Həqiqətən müdhiş əhvalatdır, elə bir sərgüzəştir ki, qatili belə ağlada bilər.

Jerveza əlavə etdi:

– Mən indi sizin qaraçılardan bu qədər qorxmağınızə heyrt etmirəm.

Udar da sözüno davam edərək:

– Həm də siz Estaşi götürüb getməkdə çox ağıllı iş gördünüz. Hər halda bunlar – Polşa qaraçılarıdır – dedi.

Jerveza dedi:

– Yox. Deyirlər, bunlar Kataloniyadan, İspaniyadan gəlmişlər.

Udar da cavab verdi:

– Kataloniyadan?.. Ola bilər... Mən həmişə Kataloniya ilə Polşanı və Valoniyanı qarışdırıram. Hər halda onların qaraçı olduqları qətidir.

Jerveza əlavə etdi:

– Buna da heç şübhə edilə bilməz ki, onlar kiçik uşaqları yeməkdən çəkinməzlər. Əgər mənə bu qaraçı Esmeraldanın öz balaca ağzıcağı ilə uşaq əti yediyini söyləsələr, heç də təəccüb etməm. Onun ağ çəkişi çox qarıbo şeylər göstərir; hər halda burada bir cadu var.

Mayetta kədərli hekayəsinin davamına bənzəyən dərin düşüncəyə dalaraq dinnəz-söyləməz yeriyirdi. Bu dalğınlıq yalnız hekayənin təsiri ilə əmələ gələn həyocan titrəyişlərinin qəlbinin ən dərin guşələrino çatdığı zaman kəsilə bilirdi. Jervezanın: “Yaxşı, Paxita Şanflerinin necə olduğunu kimsə öyrənə bilmədimi?” – sualına Mayetta heç bir cavab vermədi. Jerveza onu adı ilə çağıraraq, əlini

silkələdi və yenə sualını təkrar etdi. Mayetta dərin yuxudan oyanmış kimi görünürdü.

Qulaqlarında cingildəyən sözləri şüursuz halda təkrar edərək:

– Paxita Şanfleri necə oldu? – dedi. Sonra sanki bu sözlərin mənasını anlamğa çalışaraq bir qədər qızıxdı və cavab verdi:

– Yox, onun necə olduğu məlum olmadı! – Bir az da susdu, sonra yenə sözüno davam edərək dedi: – Bəziləri onu axşam qaranlığında Fleşambo qapısından çıxaraq Reymisdən getdiyini gördüklərini söyləyirdilər; bəziləri isə onun şahər təzədən oski Baze qapılarında keçdiyini söyləyirlər. Bir dilənçi onun kiçik qızıl xaçını tapmışdı; bu xaç həmişə bazar təşkil edilən bir talada daşdan qayrılmış bir xaçın üzərindən asılmışmış. Onu 1461-ci ildə möhv edən də bu xaç idi: bu xaçı ona ilk sevgilisi vikont Kormontreyl bağışlamışdı. Paxita böyük ehtiyac içində olsa da, heç vaxt bu xaçdan ayrılmağa razı olmazdı; sanki o bu xaçı həyatından artıq sevirdi. Odur ki, biz hamımız bu xaçı gördükdə artıq onun ölmüş olduğunu zənn etdik. Bununla belə, Levot meyhanasının xidmətçiləri onu böyük Paris yolu ilə ayaqyalın gedərək gördüklərini söyləyirdilər. Lakin əgər bələydisə, o, Vel qapılarında keçməli idi, bu isə o biri sözlərə uyğun gəlmirdi. Mənə gəlincə, mən bu fikirdəyəm ki, o həqiqətən Vel qapılarında keçmişdir. Lakin Parisə daxil olmaq üçün deyil, o biri dünyaya getmək üçün.

Jerveza dedi:

– Mən siz başa düşmürəm.

Mayetta möyus bir təbəssümlə cavab verdi:

– Vel qapılardan keçdikdə çaya rast gəlirsən.

Udar da titrəyərək dedi:

– Demək, o özünü suda boğmuşdur, deyilmi?

Mayetta dedi:

– Boli, özünü suda boğmuşdur... Zavallı atası Giberto! O, günlərin bir günündə qayıtda nəgmə oxuya-oxuya körpünün altından keçərkən həmin körpünün altından sevimli Paxitanın da keçəcəyini heç xətinə gətirə bilirdimi! Həm də qayıqsız və nəgmə oxumadan!

Jerveza soruşdu:

– Bəs ayaqqabı necə oldu?

Mayetta cavab verdi:

– Ayaqqabı qadınla bərabər yox oldu.

Udar da dedi:

– Biçarə ayaqqabı!

Udarda şişman və həssas bir qadın idi. Mayetta kimi o da bir ah çəkərək bununla kifayətlənmək niyyətində idi. Lakin Jerveza maraqlı qadın olduğundan bununla kifayətlənməyərək üzünü Mayettaya doğru çevirdi və birdən-birə soruşdu:

– Yaxşı, bəs o eybəcər uşaq necə oldu?

– Hansı eybəcər uşaq? – Mayetta ondan soruşdu.

– Cadugərlərin Paxitanın qızının əvəzində qoyub getdikləri balaca qaraçı eybəcəri soruşuram... Onun axırı nə oldu? Onu suda boğdular, deyilmi?

Mayetta cavab verdi:

– Heç də belə olmadı.

– Necə heç də belə olmadı? Yaxşı, bəlkə odda yandırdılar? Zətən cadugər toxumu ilə belə rəftar etmək lazımdır.

– Dediklərimdən heç biri olmadı, Jerveza. Cənab baş yepiskop qaraçı uşağın halına yanaraq çin və şeytanları onun bədəninə xaric etdi, xaç suyuna saldı, xeyir-dua etdi və Paris Notr-Dam kilsəsində atılmış uşaqlar üçün qurulmuş uşaq evinə qoyulması üçün Parisə göndərdi.

Jerveza narazı halda öz-özünə söylənərək:

– Bu yepiskoplar da lap başa bələdir! – dedi. – Onlar elə bilirlər ki, alim olduqları üçün başqa adamların etmədiklərini etməlidirlər. İnsaf et, Udarda, bu da heç bir işdirmi? Çin toxumunu Allah məbədinə atmaq olarmı? Heç şübhə ola bilməz ki, bu eybəcər uşaq iblis yavrusudur... Yaxşı, Mayetta, bəs Parisdə o necə oldu? Mən bu uşağın heç bir xeyirxah xristian tərəfindən qəbul edilmədiyinə əminəm.

Mayetta cavab verdi:

– Bilmirəm. Elə o vaxtlar mənim ərim şəhərdən iki mil uzaqlıqda yerləşən Berüdə kənd notariusu vəzifəsinə təyin olundu. Bununla da biz bu əhvalatı tamam yaddan çıxardıq. Hamı də Berü ilə Reyms arasında iki topə var, onlar Reymsin zəng qüllələrini görməyə belə mane olur.

Möhtərəm qadınlar söhbət edə-ədə Qrev meydanına çatdılar. Başları söhbətə qarışdığından Tur-Rolan evindəki kiçik məbədin yanından belə dayanmadan keçərək mexaniki sürətdə rüsvayçılıq sütununa doğru hərəkət etdilər. Sütunun ətrafındakı camaat getdikcə çoxalırdı. Çox ehtimal ki, bu saat hər kəsin diqqətini cəlb edən bu

tamaşa Şiçan yuvasını da, onun yaxınlığında dayanmaq fikrində olduqlarını da tamamilə unuduracaqdı; lakin birdən Mayettanın darta-darta apardığı altı yaşlı gənbul Estaş səfərlərinin məqsədini onlara xatırladı.

İnstinkt ilə “Şiçan yuvası”nın arxada qaldığını hiss edən balaca Estaş dedi:

– Anacan, indi qoğal yeyo bilərəmmi?

Estaş bir qədər hiyləgər və daha az qarınqlu olsa idi, bir az da gözləyər, yalnız evlərinə, Universitet məhəlləsinə, Andre Münyenin Balans küçəsindəki mənzilinə qayıtdıqdan sonra və artıq “Şiçan yuvası” ilə bu mənzil arasında Senanın iki qolu ilə beş körpüdən ibarət məsafə əmələ gəldikdən sonra bu ehtiyatlı sualı verməyə cəsarət edərdi:

– Anacan, indi qoğal yeyo bilərəmmi?

İndisə bu sual tamamilə yersiz və ehtiyatsız idi, çünki o, anasının çoxdan unuduğu məsələni onun yadına saldı.

Mayetta birdən-birə dedi:

– Vay, yaxşı yadıma düşdü. Biz məhbub qadını bütövlüklə unudmuş ki, Şiçan yuvasını mənə göstərim, qoğalı ona verim.

Udarda dedi:

– Bu saat, bu saat! Bunu etsəniz, çox gözəl və xeyirli bir iş görürsünüz.

Lakin məsələnin bu yerdə olması heç də Estaşın xoşuna gəlmədi.

– Vay, mənim qoğalım! – deyərək inləməyə başlayaraq, çiynlərini atdı. Məlumdur ki, bu hərəkət uşaqlarda ən böyük narazılıq ifadə edir.

Qadınların üçü də geriyyə qayıtdı. Məbədə yaxınlaşdıqda Udarda yerdə qalan iki qadına dedi:

– Biz üçümüz də birdən-birə pəncərədən içəriyə baxmamalıyıq, çünki biz tərki-dünya qadını seksondirə bilərik. Mən pəncərədən baxanda, siz elə edin ki, guya ibadətə məşğulsunuz. Qadın mənə bir az tənqir. Nə zaman yaxınlaşmaq lazım gəldiyini mən sizə işarə ilə bildirirəm.

Bu sözləri deyib, Udarda təkbaşına pəncərəyə yaxınlaşdı. Pəncərədən içəriyə baxar-baxmaz, dərhal onun üzündə dərin mərhəmət və acıma ifadəsi görünürdü; şən və gülür üzünün rəngi o qədər sürətlə dəyişdi ki, sanki birdən-birə parlaq gün şüasının yerini zəif ay işığı

tutdu. Gözləri yaşardı, ağlayacaqmış kimi dodaqları büzüldü. Bir dəqiqə sonra barmağını dodaqları üzörünə qoydu və əli ilə Mayettya işarə etdi. Mayetta dərhal ayaqlarının ucunda yavaş-yavaş yeriyərək yaxınlaşdı. O qədər həyəcanlı və dərin bir sükülə yaxınlaşdı ki, sanki can verən xəstənin yatağı yanında idi.

Doğrudan da, bu iki qadının gözləri qarşısında açılan mənşərə o qədər də fərqli deyildi. Qadınlar no hərəkət edə bilir, no də ah çəkə bilirdilər, yalnız sakitcə barmaqlıqlı pəncərədən içəriyə baxırdılar.

Bu, çatma tağlı qübbəsi olan dar hücrə idi. Forma etibarilə bir qədər katolik yepiskopunun mitansının iç tərəfinə bənzəyirdi. Küncdə boş daş döşəmənin üzöründə bir qadın oturmuşdu, daha doğrusu çömbəlmişdi. Qadın dizlərini əlləri ilə qucaqlayaraq bərk-bərk köksünə sıxmış, çənəsini isə dizlərinə dayamışdı. Kərpic rəngində bir torba geniş qatlarla bədənindən aşağıya sallanırdı. Uzun və ağarmış saçları bədəninin və ayaqlarının üzöründən döşəməyə qədər sallanmış, üzünü büsbütün örtmüşdü. İlk baxışda olduqca qoribə bir şeyə bənzəyirdi. Daxmanın qaranlığında bir növ qaramtıl üçbucaq kimi görünürdü. Pəncərədən içəriyə düşən işıq onu biri qaranlıq, digəri işıqlı olan iki hissəyə bölürdü. Bu qadın Qoyyanın rəsmlərindəki yarışıq-yarıqaranlıq fonda solğun bənizli, hərəkətsiz, kədərli halda qəbir üzöründə əyləşmiş, yaxud həbsxana barmaqlığına söykənmiş kabusa bənzəyirdi. Bu nə qadın, nə kişi, nə də müəyyən formaya malik canlı məxluq idi: o yalnız bir heykəl, yalnız bir kabus idi. Alatoranda qaranlıqla işıq bir-birinə qarışdığı kimi, o da kabusla qarabəsmənin qarışığıydı. Arıq və kədərli üzünü yerədən uzanan saçlarının altından çox çətinliklə görmək olurdu. Paltarının altından soyuq və rütubətli döşəmənin üzörünə qoyduğu yalnız ayaqlarının barmaqları azacıq görünürdü. Bu matəm libasının altından görünən ən kiçik şey belə tamaşaçının titrədə bilirdi.

Bu heykəl o qədər hərəkətsiz idi ki, onun daş döşəməyə möhkəm bağlandığını düşünmək olardı. Onun nəfəs alması belə sezilmirdi. Gecələrini və gündüzlərini yalnız yırıq bir torba içində, yanvar ayının sazağını ayaqyalın, ocaqsız və işıqsız, rütubətli bir dəlində, qranit daşların üzöründə, kiçik pəncərəsindən heç bir günəş işığının keçə bilmədiyini, yalnız külək əsdiyini bir daxmada keçirsə də, sanki heç bir əzab çəkmir, heç bir şey hiss etmirdi. Sanki üzöründə əyləşdiyini daşla

birlikdə donub daş olmuş, pəncərədən içəriyə əsən buz kimi soyuq külək onu dondurub buz parçası etmişdi. Gözləri hərəkətsiz halda bir nöqtəyə dikilmişdi. İlk baxışda o xəyalata, sonra isə bütö bənzəyirdi. Yalnız ara-sıra gömgöy göyormiş dodaqları nəfəs almaq üçün xəfifcə açılır və titrəyirdi, lakin yelin apardıqı xəzan yarpaqları kimi yeno ruhsuz və cansız halda qalırdı. Ara-sıra tutqun gözləri də nəyəsə baxardı, lakin bu baxışlarda ələmli, inadlı, dərin bir şey vardı; daim bir nöqtəyə dikilir, bayırdan görünməyən naməlum bucağa tuşlanırdı; sanki bu baxış onun möyüs qəlbindəki bütö ələmli düşüncələri gizli bir şeylə gizli bağlarla birləşdirirdi.

Məskəninə görə "münzəvi", paltarına görə "torbalı" adı ilə xalq arasında məşhur olan bu qadın belə bir qadın idi.

Qadınların üçü də – Mayetta ilə Udardanın yanına Jerveza da gəlmişdi – pəncərədən daxmanın içərisinə düşən xəfif işığa da mane olurdular; lakin işıqsız qoyduqları zavallı qadın onlara heç bir əhəmiyyət vermirmiş kimi görünürdü.

Udarda yavaş səsə dedi:

– Ona mane olmayaq! O vəcd içindədir, dua edir!

Mayetta getdikcə artan həyəcanla bu yorgun və solğun bənizə, bu pırpızlı başa baxırdı. Gözləri yaşardı.

– Qoribədir! – dedi.

Mayetta pəncərənin barmaqlığı arasından başını içəriyə soxdu və zavallı qadının gözlərini ayırmadıqı küncə baxdı. Başını barmaqlığın arasından çıxaranda üzü göz yaşları ilə islanmışdı.

Udardadan soruşdu:

– Siz bu qadını hansı adla çağırırsınız?

Udarda cavab verdi:

– Biz ona Qudula bacı deyirik.

Mayetta dedi:

– Mən isə ona Paxita Şanfleri deyirəm.

Bu sözləri deyib barmağını dodaqlarına doğru apardı və başını barmaqlığın arasından içəri soxaraq küncə baxmaq üçün Udardaya işarə etdi. Udarda içəri baxdıqda münzəvi qadının gözlərini ayırmadıqı küncdə altın və gümüş gülbətinlə ustalıqla işlənmiş kiçikçik və qırmızı rəngli bir ayaqqabı gördü. Udardadan sonra Jerveza da daxmanın küncünə baxdı. Sonra qadınların üçü də bu zavallı anaya baxaraq ağlamağa başladılar.

Lakin nə onların baxışları, nə də göz yaşları münzəvi qadının diqətini cəlb etmədi. Yenə əlləri əvvəlki vəziyyətdə qalmış, dodaqları lal və sözsüz, gözləri isə bir nəqtəyə dikilmişdi; onun həyatını bilənlərin qəlbi isə bu qırmızı ayaqqabıya baxdıqca parça-parça olurdu.

Qadınların üçü də uzun zaman susdular; onlar pıçılıyla danışmağa belə cəsarət etmirdilər. Bu böyük sükut, böyük dər, xırda başmaqçıqdan başqa hər şeyi unudan bu dərin və lal sükut onlarda elə bir təəssürat oyatmışdı ki, sanki masxa və milad günlərində mehriban ölündə dayanmışdılar.

Nəhayət, ən çox maraqlanan, buna görə də daha az həssas olan Jerveza münzəvi qadını çağırmağa cəsarət etdi:

– Qudula bacı, ay Qudula bacı! – dedi.

Jerveza hər dəfə səsinə bir az da yüksəldərək qadını üç dəfə çağırırdı. Lakin münzəvi qadın yenə hərəkətsiz idi: nə bir baxış, nə bir nəfəs, nə bir söz, nə də bir hərəkət. O, lal və sakit idi.

Udarda daha yumşaq və nəvazişli səsə qadını çağırmağa başladı:

– Bacıcan! Qudula bacı!

Yenə eyni sükut, yenə eyni hərəkətsizlik.

Jerveza dedi:

– Nə qoribə qadıncıdır! Onu sanki topla da oymatmaq mümkündür deyil.

Udarda dedi:

– Bəlkə də gözləri kordur, – Jerveza əlavə etdi.

– Bəlkə də o ölüb! – Mayetta bağırırdı.

Hər halda bir şey aydın idi ki, ruh letargiya yuxusu ilə yatmış bu hərəkətsiz vücudu törk etməmişdisə də, insanın bədən üzvlərinin hiss edə biləcəyi yerlərdən uzaqlaşmış, qaranlıq bucaqlara dalmışdı.

Udarda dedi:

– Görünür, qoğalı pəncərənin yanında qoyub getməliyik. Ancaq belə etsək, dəcol uşaqlar qoğalı oğurlaya bilərlər. Görəsən, onu nə oymatmaq olar?

Bu zamana küçədən iri bir köpəyə qoşulmuş kiçikcik bir araba keçirdi. Estaşın fikri bu arabanın yanında idi. Birdən o, qadınların pəncərədən nəyə baxdıqlarını gördü; Estaş uşaq marağı ilə daşın üzərinə durmuşdu. Barmaqlarının ucuna qalxaraq koppuş və qırmızı yanaq üzünü pəncərəyə yaxınlaşdırıb bağırırdı.

– Anacan, qoy mən də baxım!

Münzəvi qadın bu ağızdan, tərəvətli, saf uşaq səsinə eşidər-eşitməz səksəndi. Başı yay kimi sürətli hərəkətlə geriye çevrildi. Zəif və nazik əllərlə alına düşən saçlarını kənara atdı və təəccüblü, ələmli və məyus gözlərilə çocuğun üzünə baxmağa başladı. Gözləri ildırım kimi parladı.

Qadın birdən-birə başını dizləri arasına soxaraq bağırırdı:

– Pərvədigara, bən özge uşaqlarını mənə göstərmə!

Boğuş və xırıltılı səsi sanki sinəsini parçalayırdı.

Balaca Estaş vüqarlı bir səsə dedi:

– Salam, xanım!

Gözlənilməz sarsıntı münzəvi qadını ayıltı. Bədəninə titrətmə tutdu; dişləri bir-birinə dəyməyə başladı. Başını bir qədər qaldırdı və qışırmaq istəyirəm kimi dirsəklərini yana açdı, əllərlə ayaqlarını qucaqlayaraq:

– Aman! Nə soyuqdur! – dedi.

Udarda məyus olaraq:

– Zavallı qadın! – dedi. – Ocağınızı qalamaq lazımdır?

Münzəvi qadın başını yirgələdi.

Udarda ona bir şüşə uzadaraq sözünə davam etdi:

– Buyurun, bir az darçın şərabi için! – dedi. – İçin! Bu sizi qızdırar!

Qadın yenə başını yirgələdi və diqqətlə Udardanın üzünə baxaraq dedi:

– Su!

Lakin Udarda yenə öz sözündə durmuşdu:

– Yox, yox, ay bacı, yanvar ayının soyuğunda da heç su içilməyib! Siz bir qədər darçın şərabi içməli və sizinçün bişirdiyimiz bu qoğalı yeməlisiniz.

Qadın Mayettanın ona doğru uzatdığı qoğalı rədd edərək dedi:

– Qara çörək!

Jerveza da birdən-birə mərhəmət duyğusu ilə coşaraq, çiyindəki mahud bürüncöyünü çıxararaq:

– Alın, alın, – dedi. – Bu bürüncək sizinkindən daha istidir. Alın, onu çiyinizə salın.

Lakin qadın şərabi qoğaldan imtina etdiyi kimi, bürüncöyü də rədd edərək cavab verdi:

– Torba!

Mərhəmətli Udarda dedi:

– Axı siz hər halda dünənki bayramı bir şeylə qeyd etməlisiniz. Münzəvi qadın dedi:

– Mən onsuz da dünən bayram olduğunu bilirəm. Budur, iki gündür ki, kəsəmdə bircə damcı su belə yoxdur. – Sonra bir qədar susdu və yenə əlavə etdi:

– Bayram olanda məni yaddan çıxarırlar – çox da yaxşı edirlər. Mən insanları büsbütün unuduğum halda, onlar məni nə üçün yad etsinlər? Ocağın közü sönəndə, kül də soyuq olur.

Bu qədar uzun nitqdən yorulmuş kimi o yenə başını dizlərinin üzərinə qoydu. Sadə və mərhəmətli Udar da bu son sözlərdən soyuqdan şikayət duyaraq, yenə sadələşməsinə soruşdu:

– İstəyirsiniz, bu saat sizin ocağınızı qalayaq?

Münzəvi qadın qərib bir səsle soruşdu:

– Ocaqmı?.. On beş ildən bəri torpağın içində yatan zavallı yavrumu qızdırmaq üçün ocağımın atəşi yetərmə?

Vücudu büsbütün sarsılır, səsi titrəyir, gözləri parlayırdı. Dizlərinin üzərində qalxdı. Birdən-birə rəngi qaçmış, zəif əlini ona baxan uşağa doğru uzatdı və bağırırdı:

– Aparın uşağı! Tez aparın! Bu saat qaraçı gələcək!

Bu sözləri deyib, torpağa yıxıldı; alnı daş döşəməyə döydi; daşa dəyən daş səsi eşidildi. Qadınların üzünə onun öldüyünü xəbər etdi. Lakin bir neçə saniyə sonra o yenə tərpəndi. Dizlərinin və dirsəklərinin üzərində sürünə-sürünə uşaq ayaqqabısını qoyduğu küncə doğru getdi. Qadınlar artıq pəncərədən baxmağa cəsarət etmədilər. Lakin yanıqlı və dəhşətli bağırışları başın sanki divara vurulmasından əmələ gələn boğuş gürultü arasından dərin ahlal və öpüş səsləri eşidilirdi. Nəhayət, üçünü də sarsıdan yüksək gürultudan sonra artıq heç bir şey eşitmədilər.

Jerveza başını pəncərədən içəriyə soxmağa cəsarət edərək:

– Yoxsa özünü öldürdüyü? – dedi. – Bacı! Qudula bacı!

Udar da təkrar etdi:

– Qudula bacı!

Jerveza sözünə davam edərək:

– Aman Allah! – dedi. – O tərpənmiş. Yoxsa öldü? Qudula?..

Mayettanın nəfəsi darıxırdı. Uzun zaman bir söz belə söyləyə bilmədi. Nəhayət, özünü zorlayaraq dedi:

– Dayanın! – Sonra pəncərəyə doğru öyilərək, daxmanın içində uzanmış qadını çağırırdı: – Paxita! Paxita Şanfleri!

Sönməkdə olan fitili püflüyörək fişəngi bilmədən partladan və üz-gözünü yandıran bir uşaq bu sözlərin Qudula bacıya bağışladığı təsirdən Mayettanın qorxduğu qədər qorxmazdı.

Münzəvi qadın bütün vücudu ilə titrədi, yalın ayaqları ilə sıçrayaraq, gözləri parlaya-parlaya pəncərəyə doğru yüyürdü, Mayetta, Udar da, Jerveza və uşaq qorxularından sahilə qədər qaçdılar. Bu zaman pəncərənin barmalığında qadının ələmli üzü görünürdü. O, vəhşi bir qəhqəhə ilə gülürək bağırırdı:

– Oho!.. Məni çağıran kimdir? Qaraçımı?

O tərəf-bu tərəfi baxan gözləri rüsvayçılıq sütununun yaxınlığındakı səhnəni gördü. Üzündə dəhşət görünürdü. Skeletə bənzəyən əllərini pəncərənin arasından uzadaraq xırıltılı səslə bağırırdı:

– Sən yenəmi buradasan, ey qaraçı törəməsi? Məni çağıran sən idin! Ey uşaq oğrusu! Lənət olsun sənə, lənət olsun, lənət olsun!..

IV

BİR DAMCI SU ÜÇÜN GÖZ YAŞI

Bu sözlər, cəmi meydanda cəmi zamanda davam edən iki səhnəni birləşdirən xəttə bənzəyirdi. Bu səhnələrdən biri Siçan yuvasında, o biri isə rüsvayçılıq sütununa qalxan pilləkəndə baş verirdi ki, bunu bir azdan təsvir edəcəyik. Birinci tamaşanın şahidləri yalnız üç qadın idi; onlarla oxucunu bir az əvvəl tanış etmişdik. İkinci tamaşanın tamaşaçıları isə camaat hamısı idi; Qrev meydanındakı rüsvayçılıq sütununun və dar ağacının ətrafına toplaşmış tamaşa edərdilər.

Dar ağacının dörd tərəfində səhər saat doqquzdan dörd nəfər polis serjantı dayanmışdı. Camaat da edamı, adam asılmasa da, hər halda birinin döyülcəyini, yaxud qulaqlarının kəsiləcəyini, bir sözlə, bunabənzər bir şey olacağını gözləyirdi. Qısa müddətdə camaat o qədər çoxalmışdı ki, əvəz adamların hər tərəfdən sıxışdırıqları dörd serjant özlərini müdafiə etmək üçün dəfələrlə yumruq və qırmanc-larının yardımına müraciət etməyə məcbur olmuşdu. Onsuz da bu cür tamaşalardan qabaq aparılan bu hazırlıqlara alışan camaat o qədər böyük bir səbirsizlik göstərmirdi. Olduqca sadə, on fut hündürliyində və içibəş daş kubdan ibarət olan bu tikintinin ətrafında dolaraq öylənirdi. Yonulmamış daşlardan ibarət olan olduqca dik bir pilləkən kubun yuxarıdakı meydançasına qalxırdı. Burada üfqi şəkildə

bütöv palıd ağacından hazırlanmış bir çarx qoyulmuşdu. Coza veriləni bu çarxa bağlayırdılar. Diz üstüdə çökdürüb əllərini dalında bağladılar. Kiçik tikintinin daxilində qurulmuş çıxırıq vasitəsilə hərəkətə gələn məhvör çarxi fırlatmağa başlayır, çarx isə fırlanmaqla bərabər üfufi vəziyyətini saxlayırdı. Beləcə coza verilənin üzünü meydanın hər tərəfindən görmək mümkün idi. Buna canını "çevirmək" deyirdilər.

Oxucu aydınca görür ki, Qrev meydançasındaki coza yeri şöhrət idarəsinin yanındakı coza yeri qədər maraqlı deyil. Burada nə dömürlü dam, nə sökkizgüşəli fənər, nə zərif sütunların dama bitişik yarpaq və çiçək şokilli başlıqları, nə əcaib və biçimsiz novlar, nə ağac işləmələri, nə də ustahqla yonulmuş daşlar vardı. Buradakı dörd divar torpaqdan hörlülmüş və bütün inşaat iki taxtandan, nazik və çılpaq daşdan qayrılmış bir dar ağacından ibarət idi. Bir sözlə, qotik arxitekturasının həvəskarları üçün burada çox da qiymətli bir şey yox idi. Yalnız onu da qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə yaşayan tələbsiz avarlar arxitekturdan baş çıxarmır və coza yerinin gözəlliyini çox az düşündürdülər.

Nəhayət, arabanın dalına bağlanmış canını gotirdilər. Canını eşafotun üzərinə çıxarıqda onu meydanın hər tərəfindən kəndir və qayışla çarxa bağlı halda görmək mümkün oldu. Dərhal bütün meydana bağırı, qəhqəhə və fit səsləri eşidildi. Hamı Kvazimodonu tanıdı.

Bu həqiqətən Kvazimodo idi. Taleyin qəribə gərdişi varmış! Hələ dünən xalqın heyranlıq və bağırması ilə alqışlanan, Misir hersoqu, Tun kralı və Qaliley imperatorundan ibarət məyyətlə əhatə edilmiş və tələklər kəşifi sifətində ortaya atılan Kvazimodo bu gün yenə həmin meydana, rüsvayçılıq sütununun yanında qolları bağlı halda dayanmağa məcbur edilmişdi. Camaatın arasında onun özü də, yəni dünənki fateh və bugünkü cani də daxil olmaqla elə bir adam tapılmazdı ki, bu dəyişikliyin nə üçün baş verdiyini aydın başa düşə bilsin. Bunun üçün Qrenquar və onun fəlsəfəsi lazım idi.

Nəhayət, əlahəzrət kralın carçısı Mişel Nuare xalqı susdurdu və bir səsle bir şöhrət çıxarılmış məhkəmə qərarını oxudu. Sonra polis paltarı geyinmiş məyyəti ilə birlikdə arabanın arxasında dayandı.

Kvazimodo ətrafında baş verən bu səhnəyə tamamilə laqeyd nəzərlərlə baxır, qaslarını belə tərpətmirdi. O zamankı doxtərxana

dilinə görə, "kəndir və zəncirlər möhkəm olduğu üçün" müqavimət göstərmək mümkün deyildi. Bir sözlə, onun qolları kəndir və qayışla o qədər möhkəm bağlanmışdı ki, bağlar bədənini belə kəsirdi. Bu adət və ənənə bizim günlərə qədər davam edir. Bu gün belə fəlaqə vuranlar bizim mədəni, insanpərvər və mərhəmətli xalqımız arasında vətəndaşlıq hüququna malikdirlər. (Hələ biz kürek cəzasından və gilyotindən bəhs etmərik.)

Kvazimodonu itələyə-itələyə aparmış, sürümüş, yuxarı dartmış və qollarını bağlamışdılar. O heç bir müqavimət göstərməmişdi. Onun simasında vəhşi, yaxud kütd adamının üzünü görüldən heyrətdən başqa heç bir şey yox idi. Hamı onun kor olduğunu bildirdi. İndisə onun kor olduğunu da zənn etmək olardı. Onu dizüstü yuvarlaq taxanın üzərində oylşdırdılar – o yenə müqavimət göstərmədi. Əynindəki gödəkcə ilə köynəyi çıxardılar, qurşaqdan yuxarısı çılpaq qaldı – o yenə müqavimət göstərmədi. Mürəkkəb bir sistem təşkil edən qayış və toqqalarn vasitəsilə onu çarxa bağladılar – Kvazimodo bu dəfə də heç bir müqavimət göstərmədi, yalnız, qəssabın arabasından başı sallana-sallana aparılan dana kimi tövsüyə-tövsüyə nəfəs alırdı.

Jan Frolo dü-Mülən dostu Pusspenə dedi (şübhəsiz, bu iki tələbə bu coza mərasimində iştirak etməyi də özləri üçün zəruri vəzifə saymışdı):

– Nə gic adamdır! Qutuya qoyulmuş bəcək kimi heç nə anlamır.

Kvazimodonun çılpaq qozbelini, dəvə döşünə bənzəyən döşünü, qıllı və qaba çiyinlərini gördükdə, xalq yüksək qəhqəhəylə gülməyə başladı. Qəhqəhə sakitləşməmiş şöhrət idarəsi məmurlarına məxsus mündir geymiş alçaqboylu, möhkəm vücdulu bir adam taxtandan üzərinə çıxdı və məhkumun yanında dayandı. Dərhal bu adamın adı dildən-dilə dolışdı; bu adam Paris məhkəməsinin rəsmi cəlladı Pyero Torterü idi.

Pyero Torterü qara rənglə boyanmış qum saatını səhnənin bir küncünə qoydu. Saatın üst şüşəsinə qırmızımtıl qum doldurulmuşdu, xırdaca qum qırıntıları altdakı şüşənin içinə tökülürdü. Bunu etdikdən sonra, Pyero Torterü gödəkcəsini çıxardı və sağ əlinə incə bir qamçı aldı. Qamçının başına mıxça ilə bir neçə uzun, ağ rəngli, parlaq, düymümlü və ucları dömürlənmiş qayış bağlanmışdı. Sol əlilə köynəyin sağ qolunu dirsayinə qədər çirmədi.

Bu zaman Jan Frollo sarışın və qıvrımsaçlı başını camaatın başı üzərində qaldıraraq (o daha yaxşı görə bilmək üçün dostu Pusspenin çiyinlərinə dırmaşmışdı) bağırdı:

– Ağalar və xanımlar, buyurun! Bu saat mənim qardaşım baş keşişin zəngəcalını cənab Kvazimodoya cəza verəcəklər. Buyurun, gəlin, tamaşa edin, Şərq arxitekturasının gözəl bir nümunəsidir. Beli qübbə, ayaqları isə ayrı sütunlardır.

Bu sözləri eşidən xalq, xüsusilə uşaqlar və gənc qızlar qəhqəhərlə gülüşməyə başladılar.

Nəhayət, collad ayağını yerə vurdu və çarx fırlanmağa başladı. Kvazimodo qayıqların altında titrədi. Eybəcər üzündə birdən-birə görünən küt heyrət camaatın daha çox gülüşməsinə səbəb oldu.

Çarx fırlanaraq Kvazimodonun qozbelini colladın qarşısına gətirdikdə cənab Pyero sağ əlini qaldırdı, nazik qayıqlar ilan kimi havada qjıldayıb zavallının belinə endi. Kvazimodo yuxudan oyanmış kimi səksəndi. Artıq o anlamğa başlamışdı. Bədəninə sıxan qayıqların altında büzüdü; eybəcər üzündə heyrət və ağrıqarışıq daha çirkin ifadə göründü. Lakin o, yenə də bir səs belə çıxarmadı. Yalnız ilan varmış kimi başını yirgəlaməyə başladı.

Birinci taziyanədən sonra ikinci, sonra üçüncü və sonra isə sayəsiz hesabsız taziyanələr enməyə başladı. Çarx fırlanır, taziyanələr yağdırdı. Az sonra zavallının belində qan göründü. Qan qozbelin qaralması çiyinlərdən sel kimi axırdı; nazik qayıqlar isə havada qjıldayaraq qan damcılarını camaatın üzünə sıçardılar.

Kvazimodo zahirən yenə də ətrafında baş verənlərə tamamilə laqeyd görünürdü. O əvvəlcə çox da kəskin hərəkət etmədən, yavaşca qollarını bağlayan qayıqları qoparmaq istədi. Hər halda bir çoxları onun tək gözününə qaldığını, əzələlərinin gərginləşdiyini, bədən üzvlərinin büzüldüyünü, kondirle qayıqların isə dartıldığını gördü. Bu ümidbiz bir təşəbbüs idi; qayıqlar yenə də əvvəlki kimi möhkəm idi. Onlar yalnız bir az cırlıdadı, lakin qopmadı. O zaman zəifləmiş Kvazimodonun üzündəki heyrət ifadəsinin əvəzinə dərin və acı bir məyusluq göründü. O yeganə gözünü yumdu, başını köksünə doğru salladı və özünü ölüliyə vurdu.

O artıq heç bir hərəkət etmirdi; heç bir şey onun ən zəif hərəkətinə belə səbəb ola bilməzdi. Nə bədənindən axan qan, nə getdikcə daha da şiddətlənən taziyanələr, nə get-gedə qızıxan və qan gördükcə daha da sərxoş olan colladın qozabı, nə də uçan bəcəyin qjiltınsın-

dan daha kəskin olan müdhiş qayıq qjiltısı, xülasə heç bir şey onu hərəkətə gətirə bilməzdi.

Nəhayət, cəzanın əvvəlindən dar ağacına qalxan pilləkənin yanında qara atın üzərində dayanmış möhkəm məmur qara rəngli əsasını qum saatına doğru uzatdı. Collad əlini aşağı saldı. Çarx dayandı; Kvazimodonun gözü yavaş-yavaş açıldı.

Taziyanə cəzası bitmişdi. Colladın iki köməkçisi cəzalanının qanı çiyinlərini yudular, çapıqları bitişdirən bir yağ ilə bədəninə yağladılar, sonra isə çiyinlərinə sarı bir kotan parçası atdılar. Pyero Torteri isə qanla islanmış qayıqları çırparaq qanı əşafotun üzünə tökdü.

Lakin Kvazimodonun cəzası bununla bitməmişdi. O, Florian Barbeydən törəfəndən Rober d'Estutvilin qoranasına əlavə edilmiş müdrik bir qeydə görə, bu rüsvayçılıq sütünunun yanında bir saat ayaq üstə dayanmalı idi. Çox ehtimal ki, Florian Barbeydə Kumenli İoanna aid olan və "surdus absurdus" (kar-axmaqdan) ibarət oski bir cinası təsdiq etmək üçün bu qeydi yapmışdı. Odur ki, collad qum saatını çevirdi və ədalət sonuna qədər davam etsin deyə qozbeli çarxa bağlı saxladı.

Sadə xalq, xüsusilə orta əsrlərdəki xalq cəmiyyətdə uşağın ailədə oynadığı rola bənzər rol oynayırdı. Nə qədər ki, o oxlaqı və oqlı baxımdan həddi-büluğa çatmayıb, şairin uşaqlar haqqında söylədiklərini onun haqqında da söyləmək mümkündür: "Bu yaşda onlar mərhəmətin nə olduğunu bilməzlər".

Yuxarıda, tamamilə əsaslı olmasa da, xalqın Kvazimodoya nifrət bəslədiyini söyləmişdik. Hər halda xalq arasında bu iyrenc və mürdar donqar zəngəcalana qarşı kin və nifrət bəsləməyən bir adam belə tapılmazdı. Odur ki, onu rüsvayçılıq sütünuna bağlı görənlər böyük fərəhlə sevinmişdi; bir az əvvəl çəkdiyi müdhiş cəza və bu cəzadan sonra düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdə camaatda mərhəmət duyğusu oyatmaq əvəzinə bəlkə də onun nifrət və kinini daha da şiddətləndirmiş, onu miskin qəhqəhələrlə silahlandırmışdı.

Odur ki, indi rəsmi vəkillərin təbiri ilə desək, "ictimai cəza" verildiyi zaman xüsusi intiqamın minlərcə şəkildə meydana çıxmasına təəccüb etməməliyik. Hər şeydə olduğu kimi, burada da qadınlar üstünlük qazanmışdılar. Demək olar ki, qadınların hamısı onu sevmirdi, bəziləri kimi, bəziləri isə çirkin olduğu üçün ona kin bəsləyirdi. Eybəcərliyinə görə nifrət bəsləyənlər xüsusilə böyük həyəcan keçirirdilər.

– Vay səni kafir! – Bir qadın bağırırdı. O biri qadın:
– Onun yalnız bir işi var, o da süpürgəyə minib at çapmaq!
Üçüncü bir qadın qəhqəhə çəkərək deyirdi:
– Bax, o bu gün dünənkindən daha gözəldir. Heyif ki, dünyanın bugünkü kimi olmadı. Amma nə gözəl tələklər keşişi çıxardı!
Qoca bir qarı təəssüflə qeyd etdi:
– Hələ bu nədir ki, bu yalnız rüsvayçılıq sütunudur. Dar ağacı lazımdır!
– Ey məlun zəngçi, səni nə zaman öz böyük zənginlə birlikdə yerin yüz fut dərinliyinə basdıracaqlar?
– Buna baxsana, hələ bu iblis ibadət üçün zəng də çalır!
– Vay səni məlun bayaqş, qozbel, çaş, qulyabani!
– Bir qadın uşağını salmaq istəyirsə; ona bir dəfə baxsa, kifayətdir: ona baxmaq həqiqətən də dava-dərmandan qüvvətlidir.
İki dost tələbə – Jan Frollo ilə Roben Pussen isə boğazlarını yırtı-yırta əski bir xalq nəğməsinə oxuyurdular:

Canı üçün bir xalta yetər,
Uyqu üçün də küləş.

Zavallının üzərinə hər tərəfdən istehza, söyüş, təhqir, bəzən də daş yağırdı.

Kvazimodo kar idi, lakin o, tək gözüylə əla görürdü. Xalqın hiddəti isə üzərdə də sözlər qədər aydın və mənalı görünürdü. Həm də onun üzərinə yağdırılan daşlar hər tərəfdən eşidilən gurultulu qəhqəhələrin mənasını çox gözəl izah edirdi.

O, bir müddət özünü toxtatmağa çalışdı. Lakin getdikcə, cəlladın qamçıları altında tab götürən səbri tükənməyə başladı: o, minlərcə xırda bələyin sancmasına davam getirə bilmədi. Asturiya ölküsü də pikadorun nizəsinin sancılmasından heç bir şey hiss etmədiyi halda, itlərin hürüşməsindən və bayraqların yellənməsindən hiddətlənir.

Kvazimodo əvvəlcə yavaş-yavaş hədələyici baxışlarla xalqı nəzərdən keçirdi. Lakin çarxa bərk-bərk bağlandığından baxışları zəhləsini aparan və yarasını didən çibinləri qovmaq üçün aciz idi. Onda Kvazimodo o qədər şiddətlə güc verməyə və dartınmağa başladı ki, əski çarxın taxtaları belə çirtdiləməyə və cırdılmağa başladı.

Bu hal kütlənin daha çox gülüşməsinə və gurultusuna səbəb oldu. Zavallı zəncirlərinin heç bir vasitəylə qopara bilməyəcəyini gördükdə sakitləşməyə məcbur oldu. Yalnız ara-sıra dərinləndən nəfəs alaraq hiddətlə ah çəkirdi. Üzündə nə qızartı, nə də həyə ifadəsi görünürdü. O, həyənin nə olduğunu anlamaq üçün mədəniyyətdən olduqca uzaq, ibtidailiyə olduqca yaxın idi. Bundan başqa bu cür eybəcər adamda həyat hissi ola bilərmidi? Onun getdikcə daha da qaranlıqlaşan, daha da elektrikləşən eybəcər üzünə qəzəb, kin, ələm və ümitsizlik bulud kimi yayılır, parlayan tək gözündə yanən minlərcə qığılcım elektrik cərəyanı kimi sifətini titrədirdi.

Lakin Kvazimodo camaat arasında qatır belində gələn keşişi gördükdə bu bulud bir dəqiqəliyə dağıldı. Zavallı hələ uzaqdan keşişi və qatırı görər-görməz, üzü aydınlaşdı. Üzündə əvvəlki aciz hiddətin əvəzində qoribə təbəssüm, mülayimlik göründü. Keşiş yaxınlaşdıqca, üzündəki təbəssüm daha da artır, o, xoşbəxt görünürdü. O, sanki öz xilaskarını qarşılayırdı. Lakin cəza yerinə yaxınlaşdıqda qatır üstündə əyləmiş keşiş kimə cəza verildiyini bilən kimi başını aşağı saldı, qatırın başını sürətlə geri döndərdi və çarxa bağlanmış adama yalnızca nəzərlərindən qurtulmaq istəyirmiş kimi oradan uzaqlaşdı. Sanki acınacaqlı vəziyyətdə olan bu zavallının onu tanıya biləcəyindən və ona salam verə biləcəyindən ehtiyat edirdi.

Bu ruhani baş keşiş Klod Frollo idi.

Kvazimodonun simasına yenə qara buludlar çökdü. Hər dəfə onun dodaqlarında təbəssüm görünürsə də, bu təbəssüm artıq ağrılı, ələmli və dərin kədər ifadə edən təbəssüm idi.

Bir qədər də keçdi. Artıq saat yarımdan çox olardı ki, ona əzab verir, təhqir edir, söyür və istehza edərək, az qala daşlayırdılar.

Birdən-birə Kvazimodo çarxın üzərində o qədər müdhiş bir qüvvə ilə qımıldandı ki, hər şey titrədi. O, nəhayət, bu vaxtdək israr etdiyi sükutunu pozaraq insan səsinə çox it hürüşünə bənzərən və ətrafındakı gurultunu batıran xırıltılı və qəzəbli səslə baxırdı:

– Su!

Bu qorxunc səs kütlədə mərhəmət oymatmaqdan, əksinə, dar ağacını əhatə edən mərhəmətli parislilərin daha böyük qəhqəhələrinə səbəb oldu; etiraf etməliyə ki, parislilər bu zaman oxucunu bir az əvvəl tanış etdiyimiz qaragürüha mənsub quldur və qatillərin dəstəsindən qəddar və zalım idilər. Zavallının ətrafında onun susuzluğuna

istehza edən səslərdən başqa heç bir səs eşidilmirdi. Doğrudur, o, mərhəmətə layiq olduğu qədər, həm də gülünc və iyrənc görünürdü; üzü qıpqırmızı qızarmışdı, qan-tar içindəydi, gözləri vəhşi heyvan gözləri kimi parlayır, ağzından qəzəb köpükləri daşdıran, dili isə bir qarış çıxmışdı. Camaatın arasında susuzluqdan əzab çəkən bu zavallı adama su vermək istəyən mərhəmətli bir qəlb tapılırdı belə, bu rəhmdil insanı öz niyyətindən çəkəndirmək üçün cəza yerində kifayət qədər mövhumat və şər mövcud idi.

Bir neçə dəqiqə də keçdi. Kvazimodo yenə ümitsiz baxışlarla kütləyə baxdı, daha müdhiş və acı səsə bağırdı:

– Su!

Yenə qəhqəhələr guruladı.

Roben Pusspen murdar bir gölməçədən götdürüyü süngəri ona doğru fırladaraq bağırdı:

– Al bunu iç, al bunu, məlun bayquş! Hələ mən sənə çox borc-lyam!

Bir qadın Kvazimodonun başına doğru daş ataraq dedi:

– Al bu da sənə su, hər gecə bizi öz məlun zənginlə oyatdığın yetər!

Bir çolaq əlindəki ağacıyla onu vurmağa çalıtaraq bağırırdı:

– Hə, necəsən, dostum, sən yenə də zəng qülləsinin təpəsindən özürimizə bəla yağdıracaqsan?

Adamlardan biri onun başına bir bardaq parçası ataraq bağırdı:

– Al, bu bardaqdan iç, məlun eybəcər! Sənin eybəcər üzün, Allahın nifrət etdiyi murdar sifətin mənim arvadımın ikibaşlı uşaq doğ-
masına səbəb olmuşdur.

Bir qoca qarı ona doğru kirəmit parçası ataraq vızıldadı:

– Hələ mənim pişiyim də altayaqlı bala doğmuşdur. Müqəssir sən deyilsənmi?

Kvazimodo təngnəfəs halda üçüncü dəfə bağırdı:

– Su!

Bu zaman onun gözləri qarşısında qərribə bir mənzərə yarandı: Camaat aralanaraq yol verdi, qərribə geyimli, əli qavallı gənc bir qız camaatdan ayrıldı: qızın arxasınca qızılı buynuzlu ağ bir çöpüş irəliləyirdi.

Kvazimodonun gözü parladı. Bu qız onun keçən gecə qaçırmaq istədiyini həmin qaraçı qız idi; o bu anda həmin iş üçün cəza aldığıni

dumanlı şəkildə düşünürdü. Ancaq bu forziyyə tamamilə yersiz və əsassız idi. Çünki ona cəza verilməsinə səbəb yalnız kar olması və kar hakimin əlinə düşməsi idi. Odur ki, Kvazimodo qızın ona doğru gəlməkdə məqsədinin intiqam almaq və ona sillo vurmaqdan başqa bir şey olmayacağına şübhə etmirdi.

Həqiqətən gənc qız sürətli və xəlif addımlarla pilləkənlə yuxarıya çıxdı. Kvazimodo kin, qəzəb və acizliyindən təngnəfəs olmuşdu. O, çarxı darmadağın etmək istərdi. Onun gözündə ildırım gücü olsaydı, şübhəsiz ki, gənc qaraçı qız yaxınlaşar-yaxınlaşmaz dərhal onu məhv edərdi.

Gənc qız heç bir söz söyləmədən ondan əbəz yerə üzünü çevirməyə çalışan Kvazimodoya yaxınlaşdı və kəməridəki su qabını açaraq zavallının qurumuş dodaqlarına yaxınlaşdırdı.

Bu zaman indiyədək qurumuş və qıpqırmızı qızarmış tək gözündə iri bir yaş gilosı görünürdü. Göz yaşı onun hələ də kin və məyusluq yağan eybəcər və iyrənc üzünə düşdü. Kim bilir, bəlkə də bu göz yaşı onun axıtıldığı ilk göz yaşı idi. O öz susuzluğunu belə büsbütün unutmuşdu. Qaraçı qız bir qədər səbirsizlik göstərərək, su qabının boğazını onun naqqa balığı kimi iridişli ağzına yaxınlaşdırdı. Kvazimodonun susuzluğu o qədər şiddətli idi ki, suyu böyük qurtumlarla içərək su qabını tamam boşaltdı.

Suyu içdikdən sonra öz çirkin dodaqlarını irəli uzatdı. Şübhəsiz, susuzluğunu yatıran bu gözəl əli öpmək istəyirdi. Lakin gənc qız bəlkə də onun gecəki hərəkətini xatırlayaraq, ona etimad bəsləmədiyindən bir az əvvəl oxşadığı heyvanın qolunu dişləyə biləcəyindən qorxan uşaq hərəkətilə əlini geri çəkdi. Zavallı Kvazimodo məzəmmət və kədərlə dolu nəzərlə ona baxdı.

Dərin mərhəmət hissilə eybəcər və kinli, eyni zamanda bədbəxt məxluqa yardım edən gözəlliyə, tərəvətə, paklığa, füsunkarlığa və zorifliyə kim heyran qalmazdı. Rüşvayçılıq sütununun yanında bu mənzərə daha əzəmətliydi. Hotta kütlə belə vəcdə gələrək əl çalmağa və qışqırmağa başladı.

Bu dəqiqələrdə münzəvi qadın rüşvayçılıq sütunu meydançasındakı qaraçı qızı hücrəsinin pəncərəsindən görərək dəhşətli səsə bağırdı:

– Lənət olsun sənə, qaraçı törəyi! Lənət olsun! Lənət olsun!

QOĞAL HEKAYƏSİNİN SONU

Esmeralda sapsarı saraldı, ayaqları bir-birinə dolaşaraq aşağı endi. Münzəvi qadının səsi onu təqib edirdi:

– Düş, düş, oğru qaraçı! Sənin də oraya çıxmaq vaxtın gələcək!

– Münzəvi sorsəmliyə, – camaat arasında narazı mızıltilar eşidildi və bununla da bütün söz-söhbət bitdi. Çünki o zamanlar bu cür qadınlar qorxulu sayıldığından, onların hərəkətləri cozasız qalırdı. Bundan başqa, xalq arasında gecə və gündüzünü ibadətə keçirən şoxtələrə qarşı hədsiz hörmət vardı.

Bir az da keçdi, artıq Kvazimodonu geri qaytarmaq lazım idi. Onu çıxardan azad edib, qollarını açdılar. Kütlə dağılışdı.

Yoldaşlarıyla evlinə qayıdan Mayetta Böyük körpüə çatanda, birdən-birə dayandı və oğlundan soruşdu:

– Yaxşı yadıma düşdü, Estaş, qoğalı nə etdin?

– Ana, – uşaq cavab verdi, – siz o daxmada oturan qadınla söhbət edəndə iri bir köpək qoğalının bir parçasını dişləyib yedi. Ona görə mən də qoğalı yeməyə başladım.

Anası dedi:

– Vay sən, yaramaz uşaq! Sən qoğalın hamısını yedin?

– Yox, ana, qoğalı köpək yedi. Mən ona dedim ki, yemək olmaz... o isə mənim sözümə qulaq asmadı. Onda mən özüm də yeməyə başladım...

Mayetta mızıltilı səslə, lakin eyni zamanda gülümsəyərək:

– Nə yaramaz uşaqdır, – dedi. – Udar da xanım, inanmırsınız, o bu saat bizim Şarlaranjdakı bağımızda olan bütün turş giləsləri də yeyə bilər. Babası boş yerə onun gələcəkdə kapitan olacağını söyləmiş ki! Yaxşı, belə olsun, cənab Estaş, ancaq bir də belə iş görəsən, vay halına, qarınqulu!

YEDDİNCİ KİTAB

KEÇİYƏ SİRR VERMƏYİN TƏHLÜKƏSİ

Bu hadisələrdən bir neçə həftə keçdi.

Mart ayı idi. Perifrazın klassik babası Dübarta hələ Günəşə "şamlar padşahı" adını verməyə də, yəni də o parlaq və şən bəhərlə işıq saçdı. Gözəl və ilıq yaz günlərindən biri idi. Bütün Paris meydanlara və küçələrə çıxaraq böyük bayram keçirirmiş kimi sevinir və güldürdü. Bu aydın, sıcaq və işıqlı günlərin müəyyən saatında o zamankı Paris Notr-Dam kilsəsinin baş qapısı olduqca gözəl bir rəngə boyanır. Bu həmin bir saatdır ki, batmaqda olan günəş son şüaları ilə kilsənin qərb tərəfini işıqlandırmaya başlayır. Günəşin şüaları getdikcə üfqişək alaraq, kilsənin sivri fasadını qabartmaq üçün yavaş-yavaş meydana uzaqlaşır. Fasadın dik divarlarıyla yuxarı qalxaraq onun minlərcə qabarıq bəzəklerini gölədən çıxmağa məcbur edir, bu zaman nəhəng mərkəzi xonça dəmirçi küresinə bənzərən təpəgöz gözü kimi işıq saçır.

Belə bir saatda, batmaqda olan günəşin qırmızımtıraq şüalarının işıqlandırdığı kilsənin tam qarşısında, meydanca ilə Papert küçəsinin tinində gözəl və Qotik üslubda tikilmiş evin darvazaları üzərindəki daş balkonda bir neçə gözəl və gənc qız şən-şən söhbət edir və gülüşürdülər. Sivri, incilərlə bəzənmiş başlıqlarından ayaqlarına qədər uzun örtüklər sallanır, öyünlərində incə, işləməli köynəklər vardı; o zamankı dəbə görə köynəklərinin hörməsi arasından döşləri də xəlifcə görünürdü. Üst tumanlarına nisbətən alt tumanları daha geniş və daha bahalı idi (bu da o zamankı dəbin qoribə hallarından biri idi), öyünlərində nə vardısı, hamısı incə qaz-qazdan, ipəkdən və məxmərdən tikilmişdi. Əllərinin ağıllı bütün vaxtlarını boş-boş keçirdiklərini göstərirdi. Söylədiklərimiz nəzərə alaraq bu qızların zəngin və məşhur ailələrə mənsub olduqlarını anlamaq mümkün idi. Həqiqətən bu xanımlar, yəni Fier de Lis de Qondelorye və onun rəfiqələri – Dina

de Kristeyl, Amelotta de Monmişel, Kolomba de Qayfonten və balaca de Şanşevriye bu zaman, yəni aprel ayında kralın qardaşı qraf Bojünün öz zövcəsi ilə birlikdə, şahzadənin gələcək zövcəsi Flandriya şahzadəsi Marqaritaya müəyyənləşdirilmiş, sonra isə onları şahzadəni qarşılamaq üçün Flandriyaya göndərmək üçün Parisə gəlməsi münasibətilə dul Qondeloryenin evində toplaşmış nəvə ailələrin qızları idi. Otuz millik bir dairədə yaşayan bütün zadəganlar qızlarının bu şərəfinə nail olmasına müsbət cavab verirdi. Bu münasibətlə Parisə çoxlu qız gətirilmiş, yaxud göndərilmişdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qızların ata-anaları, qohum-qardaşları onları mühafizəsini sabiq kral nişanlı əsgərinin dul arvadı Aloiza de Qondelorye tapşırırdı. Bu xanım öz yeganə qızı ilə birlikdə Paris Notr-Dam kilsəsinin qarşısındakı evində yaşayırdı.

Gənc qızların öyləşdikləri balkona sarı rəngli Flamandriya dərisindən olan divar kağızıyla bəzədilmiş otaqdan çıxılırdı. Sarı rəngin üzərinə qızıl boya ilə yaraqlar və budaqlar çəkilmişdi. Tavana çatan sütunlar qızıl və qoribə rəngli kiçik rəsmilərlə bəzədilmişdi. Üstü işləməli sandıqçaların üzərində cürbəcür daşlar parlayırdı; gözəl bir dolabın üzərində donuz başı çəkilmişdi. Donuz başının üzərindəki gerb rəsmi ev sahibinin əski zadəgan arvadı, yaxud dul arvad olduğunu göstərirdi. Otağın dal tərəfində, yuxarıdan aşağıya doğru gerb və qalxanla bəzədilmiş yüksək buxarının yanında böyük bir kreslo vardı. Qırmızı məxmərlə örtülmüş bu kreslodə madam Qondelorye öyləşmişdi. Üzəndən və geyimindən onun əlli beş yaşa çatdığını dərhal müəyyən etmək olardı.

Qondelorye xanımın yanında məğrur baxışlı, bir qədər lovğa və ədəb ab gürünən bir gənc durmuşdu. Bu gənc bir çox qadının aşiq olma biləcəyi yaraşlı gənclərdən idi. Lakin onu da qeyd etməliyəm ki, fizionomiya elmi ilə az-çox tanış olan daha ciddi adamlar onu gördükdə yalnız çiyinlərini çəkirdilər. Gəncin öyündə kral qvardiyası nişançılarının xas parlaq geyim vardı. Bu libas həkayətimizin birinci hissəsində təsvir etdiyimiz Yupiterin geyiminə oduqca bənzədiyindən ikinci dəfə təsvir etməyə ehtiyac duymuruq.

Gənc qızların bəzisi balkonda, bəzisi də balkonun yanındakı otaqda öyləşmişdi. Qızlar qızıl qotazlı məxmər mütəkkəllərdə, yaxud gözəl palıd ağacından qayırılmış incə kreslolarda öyləşmişdilər. Hər birinin dizi üzərində tikməli kətan vardı. Hamısı da tikmə tikirdilər. Kətanın bir ucu döşəməyə sərilmiş xalının üzərinə düşmüşdü.

Onlar aralarında gənc bir oğlan olduğunu hiss edən gənc qızlara məxsus piçqılı və yavaş səsli söhbət edirdilər. Lakin yalnız burada olması ilə qadın izzəti-nəfsini hərəkətə gətirmək iqtidarında olan gənc isə zahirən qızlara heç bir əhəmiyyət verməmiş kimi görünürdü. Qızlar bir-birinin ardınca və var gücləri ilə onun diqqətini cəlb etməyə çalışdıqları halda, o, zəhmət olmasa əlcəyələ kəmərinin piçliyini silməklə məşğul idi.

Ara-sıra ev sahibəsi gəncə yavaş səsli söhbət söyləyirdi, o isə bir qədər məcburi və bir qədər də yəndəmsiz nəzakətlə ona cavab verirdi. Kapitanla piçildəşərək söhbət etdikcə Aloiza xanımın qızı Fler de Lisə altdan-altan baxmasına və gülməsinə görə, məsələnin nə yerdə olduğunu anlamaq mümkün idi. Çox ehtimal ki, onlar öz aralarında həmin gənclə Fler de Lisin gələcəkdəki izdivacından bəhs edirdilər. Zabitin soyuq tərpənməsi isə hər halda onun sevginin məsələsində o qədər də ciddi olmadığını aydın göstərirdi. Zabitin üzündə çıxıntı və məzəmmət vardı. Bugünkü qarnizon podporuçıqları zabitin üzündəki bu ifadəni heç bir çətinlik çəkmədən: "Köpək kimi itaətqardır" ifadəsilə tərif edə bilirdilər.

Bir çox analar kimi qızı üçün heç bir şey əgilməyən madam Qondelorye isə zabitin bu soyuqluğunu qətiyyənlə görməyərək, Fler de Lisin iynəylə tikmə tikməsinə, yaxud yumağı açmaqda göstərdiyi məharətə zabitin diqqətini cəlb etməyə çalışaraq, piçildəşərək piçildəşərək onunla söhbətləşməkdə davam edirdi.

– Baxın, öziz kuzen, siz bir baxın ona! Görürsünüz necə ayılır! – zabitin paltarının qolundan yapışmış özünə tərəf dartaraq qulağına deyirdi:

– Həqiqətən, doğru buyurursunuz, – gənc cavab verib yenə öz pərişan halına və soyuq sükutuna dalırdı.

Lakin bir dəqiqə sonra o yenə ayılmayıb məcbur olurdu. Madam Aloiza isə yenə piçildəşirdi:

– Həç ömrünüzdə deyiliniz üzəndən xoş, şən və gözəl üz görmürsünüz? Görürsünüz nə gözəl sarışın saçları var, üzü nə qədər gözəldir! Hələ əllərinin incəliyini bir baxın! Görürsünüz nə gözəl gərdəni var! Sanki durma boynudur! Bilirsinizmi, bəzən sizə nə qədər qibət edirəm! Vay səni, çapaqın, təbiət sizi kişi yaratmaqla nə qədər xoşbəxt etmişdir! Doğrudan da, Fler de Lis füsunkar qızıdır və siz onu dəlicəsinə sevirsiniz, deyilmi?

– Şübhəsiz, – zabit cavab verirdi. Lakin tamamilə başqa cür düşündü.

Birdən Madam Aloiza onun çiyinə xəfficə toxunaraq dedi:

– Onunla bir damışamız! Nədən utanırsınız?

Öz tərəfimizdən oxucunu inandıra bilirik ki, bu utancaqlıq kapa-tının nə məziyyəti, nə də qüsuru ydu. Buna baxmayaraq, o tələb olunanı etməyə çalışdı.

Fler de Lisə yaxınlaşaraq dedi:

– Sevimli əmiqizi! Rica edirəm söyləyin görüm, hördüyünüz bazək nəyin təsviridir?

Fler de Lis məzəmmətli səslə cavab verdi:

– Sevimli əmioğlu! Mən bunu sizə üç dəfə söyləmişəm. Bu, Neptunun mağarasıdır.

Çox ehtimal ki, Fler de Lis anasına nisbətən kapitanın soyuq-luğunu və pərişanlığını daha aydın hiss edirdi. Zabit sözünə davam edərək yenə soruşdu:

– Bəs bu Neptun mağarasını kimin üçün tikirsiniz?

– Müqəddəs Antoni abbatlığı üçün, – Fler de Lis başını belə qaldırmadan cavab verdi.

Kapitan xalçanın bir ucunu əlinə aldı və soruşdu.

– Sevimli əmiqizi, borunu bu qədər söylə üfürən bu şişman jan-darm kimdir?

– Tritondur, – Fler de Lis cavab verdi.

Fler de Lisin qırıq-qırıq söylədiyi cavablarında məzəmmət hiss olunurdu. Gənc zabit onun qulağına nəzakətli, yaxud bayağı bir şey söyləmək lazım gəldiyini anlamışdı. Hər halda nə olursa olsun, bir şey söyləməli idi. Onun qulağına doğru əyildi:

– Ananızın VII Karl zamanındakı nənələrimiz kimi daima üzərində gerb hörülmüş tuman geyməsinə səbəb nədir? Sevimli əmiqizi, ona söyləyin ki, bu cür tumanlar artıq dəbdən düşmüşdür, həm də gerb şöklində hörülmüş qarmaqla dofna yarpağı¹ onu hərəkət edən qazan qapağına bənzədir. Doğrusu, sizi əmin edirəm ki, artıq gerb üzərində oyləşmək dəbdə deyil.

¹ Burada olduqca çətin tərcümə edilən bir cinas var. Qondelorye fəmiliası, "gond", "qarmaq" və "f urier", dofna ağacı sözlərindən ibarətdir. (Ruscaya tərcümə edonin qeydi).

Fler de Lis gözəl gözlərini ona doğru çevirərək, məzəmmətədi-ci və yavaş səslə dedi:

– Sizin mənə söyləmək istədiyiniz elə bundan ibarətdir?

Bu zaman mərhəmətli madam Aloiza de Qondelorye qızla oğlan-ın bir-birinə doğru oylidklərinə və pıçıladaşdıqlarına heyran və məmnun olaraq, dua kitabının qarmağını olındo oynada-oynada öz-özünə deyirdi:

– Nə gözəl aşıqanə mənərədir!

Kapitan getdikcə özünü daha da narahət hiss edərək, yenə tikmə məsolosinə qayıtdı:

– Doğrudan da çox gözəl tikmədir, – dedi.

Bu halda Kolomba de Kafonten yaraşqlı kapitandan cavab ala-cığına ümid bəsləyərək, Fler de Lisə müraiciət edərək soruşdu:

– Sevimli Qondelorye, siz Roş Qüyuyon sarayının divar kağızla-rını görmüsünüz?

Kolomba de Kafonten suyuşirin, gözəl, sarşın bir qız idi. Əyində belini qucan mavi rəngli ipək paltarı vardı.

Diana de Kristeylin çox gözəl dişləri olduğundan, o daima yeri gəldi-gəlmədi gülürdü. O da gülə-gülə söhbətə qoşularaq soruşdu:

– Siz olduqca gözəl bağçası olan həmin saraydan bəhs edirsiniz?

Amelotta de Monmişel qıvrımsaçlı qəşəng və qaraşın bir qız idi. Diana adətən güldüyü kimi, o da adətən səbəbini özü belə bilmədən ah çəkirdi. Amelotta de Monmişel dedi:

– Bu sarayın yaxınlığında əski Paris hasarından qalmış böyük və qədim bir qüllə var, deyilmi?

Madam Aloiza da söhbətə qoşularaq dedi:

– Sevimli Kolomba, deyosən, siz VI Karl zamanında conab Bak-villün sahib olduğu evdən bəhs edirsiniz, orada doğrudan da, divar-lara gözəl qobelenlər çəkilmişdir.

Gənc zabit biglərini buraraq dedi:

– VI Karl zamanında, VI Karl... Aman yarəb, möhtərəm xanım nə qədim zamanları xatırlamışdır.

Madam Qondelorye sözünə davam edərək:

– Həqiqətən çox ehtişamlı qobelenləri var, – dedi. – Çox qiymətli işdir, mənə elə gəlir ki, onlar nadir incilərdir.

Yeddi yaşında, zəif vücudlu Berenjera de Şanşevriye adlı bir qız balkon sürəhisinin yonca yarpaqları şöklində qayrılmış dəşiklərdən meydana baxırdı. Birdən bağıraraq dedi:

– Ah, əziz xaç ana, baxsana, meydanda öli qavallı nə gözəl rəq-qasə rəqs edir! Həm də ətrafına nə qədər adam toplaşib!

Həqiqətən otaqda qaval səsi eşidilməyə başlamışdı.

Fler de Lis istəmədiyi halda üzünü meydana doğru çevirib dedi:

– Qaraçı qızı olacaq!

– Baxaq, baxaq! – rəfiqələri bağırsaaraq, balkonun sürəhisinə doğru yüyürdülər. Nişanlısının soyuqluğundan fikrə dalan Fler de Lis isə asta addımlarla onların arxasınca getdi. Gənc zabit isə onun-çün bu qədər ağır bir səhəbtin bitməsinə səbəb olan bu hadisədən məmnun qalaraq yenica növbədən qurtulmuş əsgər kimi yenə buxarının yanına qayıtdı. Halbuki, gözəl Fler de Lisin yanında qarovul çəkmək o qədər də ağır vəzifə deyildi. Əvvəllər bu vəzifə onun çox xoşuna gəlirdi; lakin bu gözəl qızla yaxınlığı artıq onu bezdirmişdi. İzdıvaca getdikcə yaxınlaşması isə onun qəlbini günün-gündən daha da soyudurdu. O həm də xaraktercə stabil adam deyildi; onu da açıq söyləməliyə ki, onun zövqü də bir qədər bayağı idi. Məşəqə olduqca gözəl bir ailəyə mənsub olmasına baxmayaraq, hərbi qulluqda olduğu zaman bir qədər qaba şeylərə adət etmişdi. Meyxana kimi kef yerlərini çox sevər, o qədər də nəzakət tələb etməyən qadınlar arasında özünü rahat və azad hiss edərdi. Doğrudur, bir qədər təhsil də almış və ailədə bəzi yaxşı vərdislərə yiyələnmişdi, lakin olduqca gənc yaşlarında ailəsini tərk edərək hərbi qulluğa girdiyindən əski zadəganlıq dəbdəbəsi əsgərlik həyatının gedişindən get-gedə solur, öz əski parlaqlığını itirirdi. Onu ən çox dərindən Fler de Lisin yanında olmasığıydı; bununla belə, ara-sıra yenə də onu ziyarət edərdi; bunun iki səbəb vardı: biri bu idi ki, öz sevgisini yavaş-yavaş sağa-sola xərclərsə də, olduqca kiçik bir qismini bununçün mühafizə etmişdi; ikinci səbəb o idi ki, bunca vüqarlı, ciddi, nəzakətli, tərbiyəli şəxslər arasında söyüş adət etmiş dilinin açılmasından və ağzından meyxana sözünün çıxmasından daima ehtiyat edirdi. Belə bir iş baş versəydi, əməlli-başlı qiyamət qopa bilərdi!

Bütün bunlara baxmayaraq, o yenə də zəriflik və ədə məsələsində kimsədən geri qalmazdı. Bu şeylərin bir-birinə necə uyğun gələ biləcəyini oxucular özləri müəyyən edə bilərlər. Mənim vəzifəm yalnız bir tarixçi kimi hər şeyi söyləməkdən ibarətdir.

Beləcə, gənc zabit bir necə doqquz ayaq üstə dayanıb nə isə düşü-nür, bəlkə də heç düşünmürdü. Buxarının bəzəkli tininə söykənmişdi. Birdən Fler de Lis üzünü ona tutaraq soruşdu (biçarə qız özünü elə göstərirdi ki, guya ona hirsələnib):

– Sevimli əmioğlu, iki ay bundan əvvəl gecə qarovulunda ikən bir qaraçı qızı bir dostə yaramaz əlindən xilas etdiyinizi söyləmə-mişdiniz?

Kapitan cavab verdi:

– Bəli, əmioğuz, deyəsən, belə bir şey söyləmişəm.

– Elə isə orada, meydanda rəqs edən qaraçı qız həmin qaraçı deyil ki? Buraya gəlib baxsanız, bəlkə onu tanıdınız, Feb.

Qızın onu yaxınlaşmağa dəvət etməsində bir növ bəzişməq arzusu vardı. Bu arzunu onu öz adı ilə çağırmamışda da görmək olardı. Kapitan Feb de Şatoper (bu fəsilin başlanğıcından bəhs etdiyimiz zabitin adı belə idi) asta addımlarla balkona çıxdı.

Fler de Lis əlini mehribancasına onun çiyninə qoyaraq:

– Odur, meydanda rəqs edən bu qıza baxın... – dedi. – Bu sizin xilas etdiyiniz qaraçı qız deyil?

Feb meydana baxdı və cavab verdi:

– Bəli, özüdür ki, var. Mən onu keçisindən tanıyıram.

Amelotta heyrətindən əllərini yelləyərk:

– Ah, doğrudan da, nə qəşəng keçidir! – qışqırdı.

Balaca Beranjerə soruşdu:

– Onun buyuzları doğrudanmı qızıldandır?

Madam Aloiza kreslosundan durmayaraq soruşdu:

– Bu qız keçən ilin sonunda Jibar qapılarında Parisə daxil olan qaraçılardan deyil ki?

Fler de Lis yavaşca ona söylədi:

– Anacan, bu qapılara indi cəhənnəm qapıları deyirlər.

Fler de Lis anasının bəzən işlətdiyi köhnə sözlərin kapitanın xoşuna gəlmədiyini yaxşı bilirdi. Həqiqətən də, gənc zabit madam Aloizanın sözlərini eşidər-eşitməz gülə-gülə mızıldamağa başlamışdı:

– Jibar qapıları! Jibar qapıları! Görək ki, kral VI Karl bu qapılardan keçmişdi.

Beranjeranın gözləri daima ora-bura baxırdı. Birdən gözlərini kilsənin qüllələrindən birinə dikərək qışqırdı:

– Xaç ana! O yuxarıdakı qara paltarlı adam kimdir?

Gənc qızlar yuxarı baxdılar. Doğrudan da, Qrev meydanına baxan şimal qülləsinin təpəsində bir adam sürəhiyə söykənmişdi. Paltarından ruhaniyyə oxşayırdı. Aşağıdan onun paltarını və əllərini başını tutduğunu aydınca görmək mümkün idi. Bu adam heykəl kimi

hərəkətsiz dayanmış, gözlerini meydandakı tamaşaya dikmişdi. O, göydən sorçə yuvasını güdən və havada uçaraq diqqətlə bu yuvaya baxan çalığana bənzoşirdi.

Fler de Lis dedi:

– Bu Jozas baş keşişidir.

Kolomba de Qajfonten dedi:

– Əgər onu buradan tanıya bilirsinizsə, demək, gözləriniz çox iti görür.

Diana de Xristeyl dedi:

– O kiçik rəqqasəyə nə yaman diqqətlə baxır!

Fler de Lis:

– Rəqqasənin işi çox fəna ola bilər! – dedi. – Baş keşiş qaraçı qızları heç sevməz.

Amelotta de Monmişel əlavə etdi:

– Çox təəssüf ki, bu adam ona bu qədər qərribə nəzərlə baxır!

Qız o qədər gözəl rəqs edir ki...

Birdən Fler de Lis bağırdı:

– Sevimli əmioğlu Feb! Madam ki, siz bu qaraçı qızı tanıyırsınız, ona işarə edin bizim yanımıza gəlsin. Heç olmasa, bir qədər əylənərik.

Gənc qızlar hamısı birlikdə əl çalaraq bağırdılar:

– Lüt fən, rica edirik, lüt fən!

– Bu nə sözdür! – Feb cavab verdi. – Şübhəsiz, o məni çoxdan unutmuşdur; mən onun adını belə bilmirəm. Madam ki, arzu edirsiniz, xanımlar, sınayaram. – Bu sözləri deyib, gənc zabit balkonun sərahisindən əyilərəcə əsa səslə bağırdı:

– Ey, sevimli qız!

Bu zaman rəqqasə qaval çalmırdı. Başını səs gələn tərəfə çevirdi; parlayan gözlərini Febin üzünə dikdi. Yerində donub qaldı.

– Sevimli qız! – kapitan təkrar etdi və onu barmağıyla çağırdı.

Gənc qız bir daha ona baxdı, sonra qıpqırmızı qızararaq qavalını qoltuğuna aldı və təəccüblə baxan tamaşaçıların arasından yol açaraq, ilan tərəfindən ovsunlanan quşçugaz kimi, asta-asta Febin çağırdığı evin qapısına doğru getdi.

Bir dəqiqə sonra salon qapısının pərdəsi açıldı; qapıda qıpqırmızı qızarmış, tövsümü, pərişan gənc qaraçı qız göründü. İri gözlərini yerə dikərək, qapının qarşısında dayandı. Balaca Beranjera əl çalmağa başladı.

Rəqqasə hərəkətsiz dayanmışdı. Onun görünməsi gənc qızlara qorubə təsir bağışlamışdı. Heç bir şübhə yox idi ki, onları ruhlandırın demənlə və qarışıq bir arzu idi: onlar özlərini yaraşlıq zabitə bəyən-dirməyə çalışırdılar; zabitin parlaq mundiri qızların bütün naz və ədə oxlarının atıldığı hədəf idi; gənc zabit onların arasına düşdüyü andan qızların arasında gizli bir rəqabət yaranmışdı; bu rəqabətə çalacaq heç biri öz qəlbində belə etiraf etmək istəməirdi. Buna baxmayaraq bu rəqabət hər an, hər dəqiqə onların sözlərində, hətta hərəkətlərində duyulurdu. Bununla belə, onların hamısı təxminən eyni dərəcədə gözəl olduqlarından eyni silahla vuruşur və hər biri qələbə çalacağına ümid bəsləyə bilirdi. Lakin qaraçı qızın gəlişi birdən-birə bu tarazlığı pozdu. Qaraçı qız o qədər gözəldi ki, qapının astanasında görünər-görünməz bütün otaq xariqülədə parlıtıyla işıqlandı. Palıd ağacı və divar kağızından ibarət olan bu dar məkənda o, böyük meydandakından daha gözəl və daha cazibədar görünürdü. Gənc qızlar ixtiyarsız olaraq onun gözəlliyi qarşısında mat qalmışdılar. Hər biri öz qəlbində bu qaraçı qızın gözəlliyindən nə qədər uzaq olduğunu hiss etmişdi. Odu ki, təbiri caizsə, yavaş-yavaş cəbhəni dəyişdilər. Bir-birinə bir söz deməyələr də, bir-birini yaxşı anlamışdılar: kişilərin ağilları ilə anlaya bilmədikləri şeyi, qadınlar öz instinktləriylə daha tez anlayır və bir-birinə daha tez cavab verirlər. Artıq onların arasında düşmən yox idi; hamısı birdən-birə bunu hiss etmiş və dərhal öz sıralarını sıxlaşdırmışdılar. Bir stəkan suyu boyamaq üçün bir damcı şərəb kafidir. Gözəl qadınlar məclisində müəyyən əhvali-ruhiyyə yaratmaq üçün daha gözəl bir qadının zühur etməsi kifayətdir. Xüsusilə, əgər bu qadınların arasında yalnız birçə kişi olarsa, bunun təsiri daha çox olar.

Odu ki, qaraçı qızın məclisin qadın qismi tərəfindən soyuq qarşılınması heç də təəccüblü deyil. Qızlar qaraçı qızı başdan-ayağa süzdülər. Sonra bir-birinin üzünə baxdılar, bununla da hər şey həll olundu: onlar bir-birini yaxşı başa düşürdülər. Gənc qız isə son dərəcə pərişan olduğundan gözlərini belə qaldıra bilmir, ona müraciət olunacağını gözləyirdi.

Hər kəsdən əvvəl sükutu kapitan pozdu.

Çəsarətli və ədalətli bir səslə:

– Vədanıma and olsun, – dedi, – çox gözəl məxludur! Sevimli əmioqız, sizin fikriniz nədir?

Bu sözü nəzakətli aşıq heç olmasa bir az yavaş söyləyərdi. Bununla belə, bu sözlər qaraçı qızın gəlməsindən sonra əmələ gələn qadın qısqanclığını dağında bildirdi.

Fler de Lis özünü yalandan etinasız göstərərək, ağız-burnunu aydı:

– Niyə, pis deyil!

Qızlar bir-birilə pıçıldadıılar.

Nəhayət, qızlardan heç də az qısqanmayan madam Aloiza (o öz qızı üçün qısqanırdı) rəqqasəyə dedi:

– Əzizim, bəri gəlsənə!

Gənc qaraçı qızın yarı boyunda olan kiçik Beranjerə gülməli bir vüqar ilə təkrar etdi:

– Yaxın gəlsənə, yavrum!

Qaraçı qız əsilzadə xanımına yaxınlaşdı; Feb də ona doğru bir neçə addım ataraq təntənəli səslə dedi:

– Məni tanıdığınızı üçün özümü xoşbəxt saya bilərəm, kiçik xanım?..

Gənc qız onun sözünü kəsərək gülümsədi və baxışlarını ona yönəldərək olduqca məhrıbançasına cavab verdi:

– Əlbəttə, tanıdım!

– Yaddaşı çox yaxşıdır! – Fler de Lis dedi.

– Ah, yaxşı yadıma düşdü, – Feb cavab verdi. – Siz o axşam qəfil-dən yox oldunuz. Yoxsa məndən qorxurdunuz?

– Yox, – qaraçı qız cavab verdi.

“Əlbəttə” və “yox” sözlərini olduqca qərribə və xüsusi tərzdə tələffüz edirdi. Bu, Fler de Lisin heç də xoşuna gəlmədi.

Aşağı təbəqəyə mənsub qızla danışmağa başlar-başlamaz dərhal dili açılan Feb sözüünə davam edərək:

– Gözəl! – dedi, – siz öz əvəzinizdə mənim qollarım arasında qaşqabaqlı, tək-göz və qəzəblir eybəcəri qoyub getdiniz. Səhv etmərsən, o, Notr-Dam kilsəsinin zəngçalanı idi. Onun baş keşişin qeyri-qanuni oğlu olduğunu mənə söyləmişdilər, lakin bəziləri onu lap şeytanın doğduğunu iddia edirlər. Onun müqəddəs bayram günlərinə bənzəyən əyləncəli bir adı var. Yaxşı xatirimdə deyil... Hər halda bu ad bayram adına bənzəyir. Bu məlun sizi qaçıрмаq istəyirdi. Sanki siz kilsə qarovulçuları üçün yaranmışınız! Vay quldur! Görəsən, o sarsaq sizdən nə istəyirdi? Söyləşsəniz!

– Mən özüm də bilmirəm, – qız cavab verdi.

– Nə böyük cəsarət! Tanınmayan, bilinməyən bir zəngçalan qız qaçırır, sanki qraf imiş! Rəzil bir yaramaz zadəgan ovu ovlayır! Bu görünməmiş, eşidilməmiş bir şeydir! Zaton, o öz payını aldı. Pyyerro Tortoro zarafat bilməz. Sizi məmmun edərsə, xəbər verə bilərəm ki, o məlun cəzasını layiqincə aldı.

Bu sözlər qaraçı qızın yadına Qrev meydanındakı səhnəni saldı:

– Zavallı! – dedi.

Kapitan qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq dedi:

– Lənət şeytana! Nə yersiz mərhəmətdir! Mənim də qarım papanın qarını kimi şişsin, oğur mən...

Burada zabıt burada birdən-birə özünü topladı:

– Xanımlar, – dedi, – çox üzr istəyirəm, az qalmışdı axmaq sözlər danışım.

Kolomba de Qayfonten:

– Ayıb deyilmi, müsyö! – dedi.

Fler de Lis yavaş səslə əlavə etdi:

– Çarə nədir! O bu yaramaz həşəratın dililə danışır.

Fler de Lisin qəzəbi getdikcə artırdı. Şübhəsiz, kapitanın getdikcə qaraçıya daha çox heyran olması onun hirsinin yatmasına səbəb ola bilməzdi. Zabıt dabanının üzərində fırlanaraq əsgər sadələvhlüyü ilə:

– Vallah, çox yaxşı qızdır! – dedi.

Diana de Kristeyl yenə ağzını açaraq gülməyə başladı:

– O, vəhşilər kimi geyinmişdir!

Bu söz hər kəs üçün işıq mənbəyi oldu. Çünki bu sözlə qaraçı qızın ən zəif cəhəti kəşf edilmişdi. Qızın gözəlliyini inkar edə bil-mödiklərindən paltarına hücum etdilər.

Amelotta de Monmişel qıza dedi:

– Əzizim, doğrudan da, laçəksiz və baş örtüyü olmadan küçələrdə nə cür dolaşa bilərsiniz?

– Bu qədər də qısa tuman geyinmək olar? – Kolomba Qayfonten əlavə etdi.

Fler de Lis istehza ilə sözüünə davam edərək dedi:

– Əzizim, qızıl kəmər daşıyırınsız, sizi polis serjantları küçədən tutub apara bilirlər.

Diana de Kristeyl istehza ilə gülürək:

– Əzizim, – dedi, – Bilirsinizmi, bütün ədəbli qadınlar kimi qollar paltar geyinsəydin, qolların günəşdən bu qədər yanmazdı.

Əsobiləmiş, zəhərli ilan dillərilə zavallı küçə rəqqasəsini bütün vasitələrlə sancmağa çalışan bu təbiiyəli xanımlar Feb de Şatoperdon daha çox diqqətolayiq idilər. Bu xanımlar eyni zamanda həm zalım, həm də lətif idilər; onlar zavallı qaraçı qızın cürbəcür parçalardan tikilmiş olan qurama paltarına kinli nəzərlərlə baxıb, az qala iyləyirdilər. Qızın üzərinə qəhqəhələr, istehzalar, iynəli sözlər yağdırdı. Zavallı gənc qaraçı qızın üzərinə kinli baxışlar və ucuz lətifələr dolu kimi yağdırdı; qarşımızdakılar sanki gözəl bir konizin döşünə qızıl iynələr sancmaqla öylənən şanlı və şöhrətli Roma matronaları idi. Sanki gözəl vücudlu, burunlarının dəlikləri genələn tulalar gözləri parlaya-parlaya, ovcunun toxunmağı qadağan etdiyi zavallı və aciz maralı iyləyirdilər.

Həm də bu şöhrətli xanımlar arasında zavallı küçə rəqqasəsi kimi idi ki? Onlar çox ehtimal ki, onun burada olmasına əhəmiyyət belə verməyərək, gözəl olsa da, onun barəsində olduqca iyrenməyə niyyətli bir şey haqqında danışmış ucadan danışır, hər şeyi üzünə söyləyirdilər.

Qaraçı qız bu sancmalara laqeyd qalmırdı. Ara-sıra yanaqları həya ilə qızarıb, gözləri isə kinli-kinli parlamağa başlayırdı; dodaqlarından sətir bir söz qopmaq istəyirdi, üzündə isə oxucuya tanış olan ifadə görünürdü. Lakin qaraçı qız məlahət, qəm və itaətlə dolu gözlərini Febin üzünə dikərək susurdu. Bundan başqa, onun gözlərində xoşbəxtlik və məhəbbət vardı. Sanki qovulacağından qorxduğu üçün səbr edir və danışmırdı.

Febə gəlincə, o gülür və arsızlıqla mərhəmət qarışıq əhvali-ruhiyyə ilə qaraçı qızın tərəfini saxlayırdı.

Ayaqlarının qızıl məhmizlərini cingildəyərkə təkrar edirdi:

– Onlara fikir verməyin, yavrum, qoy nə istəyirlərsə danışsınlar. Əlbəttə, sizin paltarınız bir qədər adətdən xaric və qəribə görünə bilər. Lakin siz o qədər gözəlsiniz ki, bunların hamısı gözəlliyiniz qarşısında heç bir şeydir.

Sarıncı Kolomba Qayfonten kinayəli təbəssümlə başını dala qov-zayaraq və durma boynunu göstərərək dedi:

– Aman yarəb! Mənə elə gəlir ki, kral nişançılarının qəlbi qaraçı qızlarından çox asanlıqla alovlanırlar!

– Niyə də alovlanmasın? – Feb cavab verdi.

Haraya düşəcəyi belə nəzərə alınmadan atılmış daş kimi təsadüfən söylənən bu cavabı eşidən Kolomba, Diana, Amelotta, Fler de

Lis, bir sözlə, qızların dördü də gülüsməyə başladılar. Ancaq Fler de Lis o qədər güldü ki, gözləri yaşadı.

Kolombanın qarşısında gözlərini yerə dikən qaraçı qız yenə başını qaldırdı, sevinc və qürur dolu gözlərini yenə Febin üzünə dikdi. Bu zaman o, fəvqələdə dərəcədə gözəl görünürdü.

İndiyə qədər bu səhnəni sakitcə seyr edən və nə baş verdiyimi yaxşı başa düşməyən madam Qondelorey Febin son sözlərinin təhqiramiz olduğunu hiss edərək birdən-birə bağırdı:

– Aman yarəb! Mənim ayaqlarımın altında qurdalanan nədir? Tfu! Nə murdar heyvandır!

Bu heyvan qaraçı qızla birlikdə daxil olan və şöhrətli xanımın yanından keçərək buyuzları ilə onun tumanları arasında dolayıb qalmış keçicik idi. Bu hadisə söhbəti dəyişdi. Qaraçı qız heç bir söz demədən keçiciyəzin buyuzlarını paltarlardan azad etdi.

Berenjera sevincindən atılıb-düşməyə başlayaraq bağırdı:

– Vay! Budur, qızıl dirmaqlı keçiciyəz!

Qaraçı qız diz çöküb xeyli müddət yalnız buraxdığı keçisindən bağışlanmasını rica edirmiş kimi yanağım onun başına söykədi.

Bu zaman Diana Kolombanın qulağına doğru əylənərək dedi:

– Aman yarəb! Necə olub ki, mən bunu qabaqcadan düşünməmişəm. Bu qaraçı qızın keçisi də varmış! Onun cadugər olduğunu söyləyirdilər. Həm də keçisi çox qəribə şeylər göstərə bilər.

– Çox yaxşı, elə isə qoy bu keçiyi bir qədər bizi öyləndirsin!
– Kolomba sözsə başladı. – Keçi bizə bəzi şeylər göstərsəydi, pis olmazdı.

Diana ilə Kolomba bir səsə qaraçı qıza müraciət edərək:

– Əzizim, – dedilər, – keçinizi bir qədər oynatsanız.

– Mən sizin bu sözlərlə nə demək istədiyinizi anlamıram, – rəq-qasə cavab verdi.

– Yəni biz deyirik ki, keçiyi oyundan-filandan, cadudan-zaddan bizim üçün göstərsin də, öylənək.

– Çox yaxşı, çalışaram, – qız cavab verdi və “Cali”, “Cali” deyərək keçinin qəşəng başını oxşamağa başladı.

Bu zaman Fler de Lis keçinin boynundakı dəri və üzəri işlənmiş kiçik kisoni görərkə qaraçı qızdan soruşdu:

– Bəs bu nədir?

– Bu mənim sirmimdir, – qaraçı qız ciddi tərzdə cavab verdi və iri gözlərlə Fler de Lisin üzünə baxdı.

Fler de Lis düşündü: "Sənin sirrini anlasaydım, pis olmazdı".

Ev sahibəsi isə yerindən ayağa duraraq narazı tərzdə dedi:

– Hə, qaraçı qız, ya sən, ya da keçin qarşımızda rəqs etməzsə, burada olduğunuzu anlamaqda çətinlik çəkəcəyəm.

Qaraçı qız heç bir söz söyləmədən yavaş addımlarla qapıya doğru yönəldi. Lakin qapıya yaxınlaşdıqca ayaqlarının sürəti də azalırdı. Sanki onu burada maqnit cazb edirdi. Birdən yaşarmış gözlərini Febin üzünə dikdi və dayandı.

Kapitan qışqırdı:

– Doğrudan da belə getmək yaramaz! Qayıdın və bizim qarşı-mızda rəqs edin. Həm də gözəlim, yaxşı yadıma düşdü, sizin adınız nədir?

Rəqqasə gözələrini ondan ayırmayaraq cavab verdi:

– Esmeralda!

Gənc qızlar bu qeyri-adi adı eşidər-eşitməz dəli kimi qəhqəhə çəkrək gülməyə başladılar.

Diana dedi:

– Bir qız üçün nə qədər də dəhşətli bir ad!

– Görürsünüzmü, – Amelotta cavab verdi. – Doğrudan da bu cadugər imiş!

Madam Aloiza təntənəli səsle:

– Əzizim, – dedi, – bu ada müqəddəs kitablarda təsadüf edilmiş.

Bu əsnada kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyindən istifadə edən Beranjera əlindəki dadlı çörəklə keçini otağın uzaq bir küncünə çəkiş onunla bərk-bərk dostlaşmışdı. Uşaq maraqlanaraq keçinin boynundakı dua qabını açmış və içindəkiləri xalının üzünə tökmüşdü. Bu əlifba idi, hər bir hərfi də kiçik bir taxta üzərində ayrıca yazılmışdı. Taxtacıqları xalının üzünə tökər-tökməz keçinin öz fokuslarından birini göstərməyə başladığını çöcük heyərlə anlamışdı: keçiciyəz qızıl dırnağı ilə hərləri bir-bir çıxarır və xəlifcə itələyə-itələyə onları qayda ilə düzürdü. Bir az sonra bu hərlərdən bir söz omələ gəlmişdi. Beranjera isə heyrətindən əllərini sallayaraq birdən-birə bağrıdı:

– Fler de Lis ana! Bir baxsana, gör keçini nə etmişdir!

Fler de Lis onun yanına yüyürdü. Bütün vücudu sarıtdı. Keçinin döşmənin üzünə düzdüyü hərlərdən "Feb" sözü omələ gəlmişdi.

Qız titrək səsle soruşdu:

– Bunu kim yazdı? Keçimi?

Beranjera sadəlvəhcəsinə cavab verdi:

– Bəli, bəli bibi, bunu keçini yazdı.

Uşaq hələ yazı yazmayı bilmədiyindən buna şübhə etmək olmazdı.

Fler de Lis: "Demək, onun sirri bu imiş" düşündü.

Uşağın səsini hamı yüyürüşdü. Anası da, gənc qızlar da, qaraçı qız da, zabit də burada idi. Qaraçı qız keçinin etdiklərini gördükdə əvvəlcə qıpqırmızı qızardı, sonra sapsarı saralaraq kapitanın qarşısında dayanıb, cani kimi titrədi. Kapitan isə mömnun təbəssümü və heyərlə ona baxırdı.

Gənc qızlar heyran qalaraq pıçıldadırdılar:

– Feb! Bu ki kapitanın adidir.

Fler de Lis daş kimi donub qalmış qaraçı qıza dedi:

– Sizin gözəl hafizəniz var! – Sonra hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başlayaraq qəşəng əllərilə üzünü qapadı və kədərli səsle dedi:

– Aman, bu qız cadugərdir!

Eyni zamanda qəlbinin dərinliyində bir səsini ona – "Bu sənin rəqibindir!" – pıçıldadığını eşirdi.

Fler de Lis bayıldı.

Anası qorxuya düşərək bağrıdı:

– Qızım! Qızım! – Rədd ol buradan, məlun qaraçı!

Esmeralda dərhal bədbəxtlik törədən hərlərini yığırdı, əli ilə Caliyyə işarə etdi və Fler de Lisi bir qapıdan çıxaranda o da başqa qapıdan çıxdı.

Kapitan Feb yalqız zaldıqda hansı qapıya doğru getmək lazım gəldiyini düşünərək bir sənəyi tərəddüd etdi. Nəhayət, qaraçı qızın ardınca getdi.

II

KEŞİSLƏ FİLOSOFLU EYNİ ŞEY DEYİL

Gənc qızların şimal qülləsinin sürəhisinə söykənərək meydana rəqs edən qaraçı qıza diqqətlə tamaşa edərkən gördükləri keşiş həqiqətən Klod Frolo idi.

Yəqin ki, oxucular Klodun qüllənin təpəsində özü üçün təşkil etdiyi o sirli hücrəni unutmamışlar. (Sözarası söyləməliyəm ki, mən indi belə içərisinə kiçik dördbucaqlı bir pəncərədən baxılması mümkün olan hücrənin həmin hücrə olduğuna qəti surətdə əmin

deyiləm. Bu pəncərə zəng qülləsinin şərq tərəfində, insan boyu hündürlüyündə qayırtılmaqla bərabər, zəng qülləsinə qalxan yolda olan kiçik meydançaya baxırdı. Hal-hazırda bu hücrə bomboşdur, divarları kilsə fəsadını təsvir edən biçimsiz, iyrcən, saralmış təsvirlərlə doludur. Suvağı tökülmüş bir daxmadır. Elə güman edirəm ki, hazırda bu daxmada yarasa və hörümçəkdən başqa heç bir şey yoxdur və onlar oraya düşən çibinlərlə birlikdə müdhiş bir mübarizə aparırlar.)

Hər gün, gün batmazdan bir saat əvvəl, baş keşiş zəng qülləsinə çıxar və öz hücrəsinə girib, bəzən bütün gecəni burada keçirirdi. O gün, daxmasının alçaq qapısına çatıb daima kəməridən asılı torbasında daşdığı açarı açar yerinə salmaq istədikdə birdən qulağına meydandan qaval və şax-şax səsləri gəldi. Söylədiyimiz kimi, bu daxmanın yalnız bir pəncərəsi vardı ki, o da kilsənin damına açılırdı. Klod Frollo tələsik açarı açar yerindən çıxardı. Bir az sonra o, dalğın və kədərli halda həmin qüllənin təpəsində dayanmışdı. Gənc qızlar da onu məhz bu vəziyyətdə görmüşdülər.

O, ciddi, hərəkətsiz və darin düşüncələrə dalmış, yalnız bir nöqtəyə baxırdı; bütün Paris onun ayaqları altında idi. Aşağılarda minlərcə evin şiş damları, yaşıl çəmənlər, körpülərin altından ilan kimi qıvrıqla-qıvrıqla keçən çaylar, küçələrdə və meydanlarda dalğa-dalğa axan insanlar, tüstü dumanları, Notr-Dam kilsəsinin ətrafında sıx düzülmiş haşiyəli damlar görünürdü. Lakin bu böyük şəhərdə baş keşişin yalnız bir şey görürdü, o da kilsə qarşısındakı meydança idi; bu izdihamın içində gördüyü şey isə yalnız bir sima – qaraçı qız idi.

Bu baxışın nə cür baxış olduğunu və onun gözlərində yanan ələvün haradan doğduğunu müəyyənləşdirmək çətin məsələydi. Bu hərəkətsiz, eyni zamanda qaşqın və rahatsız baxış idi. Küləyin əsməsindən titrəyən ağac budaqları kimi ara-sıra ixtiyarız titrəməyə sarsılan hərəkətsiz vücuduna, söykəndiyi mərmərdən də hərəkətsiz görünən dirsəklərinin donuqluğuna, üzündə daş kimi donmuş təbəssümünə baxan hər kəs Klod Frollonun bütün vücudunda yalnız gözlərinin canlı olduğunu söyləyə bilərdi.

Rəqqasə rəqs edirdi. Qaval barmağının ucunda fırlanır və havaya atılırdı. Yuxarıdan üzərinə düşən qurğuşun baxışların ağırlığını belə hiss etməyə o qədər, qıvrıq və xəlif hərəkətləri Provans sarabandası rəqsini oynayırdı. Ətrafına böyük izdiham toplaşmışdı. Ara-sıra qırmızı və sarı köynəkli bir adam ətrafındakı dairəni genişləndirir, sonra isə rəqqasədən bir az aralıda qoyulmuş kreslodə öyləşib keçinin başını

dizlərinin üzərinə qoyurdu. Çox ehtimal ki, bu adam qaraçı qızın yol-daşı idi. Klod Frollo bu adamın üzünü yaxşı görə bilmirdi.

Baş keşiş bu məchul adamı gördükdən sonra artıq iki nöqtəyə baxmağa başlamışdı. Onun diqqəti bu adamla rəqqasə arasında bölünmüşdü. Get-gedə gözlərinə matəm və qaranlıq çökürdü. Birdən Klod Frollo dikoldi. Bədənini şiddətlə titrətməyə başladı.

Dişləri arasında mırıldanaraq:

– Bu adam kimdir? – dedi. – Mən qaraçı qızı həmişə tək görmüşəm.

Sonra dolama pilləkənin dolanbac qübbəsi altında yox olaraq aşağıya endi.

Zəng qülləsindəki daxmanın yarıaçıq qapısının yanından keçərək, həyətinə səbəb olan bir şey gördü: Kvazimodo pəncərənin üzərindəki daş siporin arxasından başını çıxarıb meydançaya baxırdı. Meydandakı tamaşaya o qədər dalmışdı ki, yanından keçən atalıqma əhəmiyyət belə vermirdi. Onun yeganə gözündə həlim və qəribə ifadə vardı.

Klod öz-özünə söylənərək:

– Çox qəribədir, – dedi. – Yoxsa bu da qaraçı qıza baxır?

Klod Frollo aşağıya enib, bir neçə dəqiqədən sonra zəng qülləsinin aşağı mərtəbəsindəki qapıdan meydana çıxdı.

Meydanda qaval səsinə toplaşmış tamaşaçılara yaxınlaşaraq soruşdu:

– Bəs qaraçı qız necə oldu?

Tamaşaçılardan biri:

– Bilmirəm! – dedi. – İndicə harayasa getdi. Yanılmıramsa, onu bax o evə, qarşdakı evə rəqs etməyə çağırırlar.

Baş keşiş bir az əvvəl qaraçı qızın rəqs etdiyi yerdə, bir dəqiqə bundan əvvəl rəqqasənin sürətli və qıvrıq ayaqları altında qeyb olan qəşəng və qəribə bəzəkli xalçanın üzərində sarı-qırmızı köynək geymiş bir adam gördü; bu adam bir az pul qazanmaq üçün əllərini belinə qoyaraq başını qaldırmış, üzü qızarmış, boynu uzanmış halda bir az əvvəl öyləşdiyi kreslonu dişlərində tutaraq ətrafına toplaşmış camaatın arasında dolayırdı; o, qonşu qadınların birindən aldığı və olduqca zavallı səslə miyoldayan pişiyi kreslonun üzərində öyləşdirmişdi.

Təlxək pişik və stulla bədənini tor basa-basa yanından keçəndə baş keşiş bağırırdı:

– Bu nədir! Pyer Qrenquar! Siz burada nə edirsiniz?

Baş keşişin zəhmli səsi zavallı təlxəyi edə səksəndirdi ki, o, müvazinətini itirdi və stul pişiklə bərabər oradakıların başına düşdü. Camaat arasında zavallı üçün heç də təhlükəsiz olmayan səş–küy qalxdı. Çox ehtimal ki, Pyer Qrenquar (bu doğrudan da Pyer Qrenquar idi) pişiyini aldığı qonşu qadınla hesablaşmalı idi. Bu hadisə onun üçün çox baha olacaqdı. Ətrafındakı adamların üzü, başı cırmaqlanmış və əzilmişdi. Lakin Qrenquar Klod Frollonun ona işarə edərək arxasınca getməsinə istədiyini görüb, qarışıqlıqdan istifadə etdi və qaçıb kilsədə gizləndi.

Klod Frollo kilsəyə daxil oldu və bir neçə addım getdikdən sonra sütünlardan birinə yaxınlaşdı və diqqətlə Qrenquarın üzünə baxdı. Lakin Qrenquar bu alim və ciddi adamın onu təlxək paltarında görməsindən həyə edir, ona tamamilə başqa bir nəzərlə baxacağını zənn edirdi. Keşişin baxışında isə heç bir istehlaz və kinayəli şey yox idi; əksinə, onun baxışı sakit və dərin idi. Nəhayət, baş keşiş söze başladı:

– Pyer, – dedi, – yaxın gəl. Siz mənə bəzi şeyləri anlatmalısınız. Hər şeydən əvvəl bir sualıma cavab verin. Sizin iki aydan bəri görünməməyinizə və birdən–birə sizin üçün çox da yaraşmayan cənnət alması kimi qırmızı–sarı bir paltar geyərək meydana oyunbazlıq etməyinizə səbəb nədir?

Qrenquar yazıq bir səslə dedi:

– Ruhani ata! Bu həqiqətən müdhiş bir paltardır və mən özümü balqabaq üçün soxulmuş pişik kimi hiss edirəm. Etiraf edirəm ki, bu paltarla pifaqorcu bir filosofu polis serjantlarına döydürmək kimi təhlükəli bir işə üz–üzə qoymaqla çox da yaxşı iş görmədiyimi anlayıram. Lakin möhtərəm ata, çarəm nədir? Hər şeyə müqəssir mənim köhnə sürtükümdür. Nə edə bilərəm ki, bu sürtük cındır olub köhnə paltarsatanın səbətində istirahət etmək bəhanəsilə hələ qışın əvvəlindən olduca alçaqcasına mənə xoyanət etmişdir. Bundan sonra artıq mən nə edə bilirdim! Təəssüf ki, zamanımızdakı mədəniyyət hələ o dərəcəyə çatmamışdır ki, qədim filosof Diogenin arzu etdiyi kimi çil–çılpaq küçələrdə gəzə biləm. Bunu da nəzərə alın ki, məsələ yanvar ayında baş vermişdir. Hava çox soyuq və küləkli idi. Qışın bu fəslə isə bəşəriyyəti tərəqqi yolunda irəliləyi doğru bir addım aparmağı təcrübə etmək üçün çox da münasib deyildir. Mən elə bu vəziyyətdə idim ki, birdən əlimə bu xirqələr düşdü. Mən onları

götürüb mənim kimi kip qapalı olan bir adamı o qədər də kip örtməyəm əski qara sürtükü atdım. Odur ki, müqəddəs Jemənya sayaqı təlxək libasında gəzirəm. Çarəm nədir? Apollonun özü belə çar Admetin donuzlarını otarmışdırmı?

Baş keşiş:

– Söz yoxdur, özünüz üçün çox gözəl bir məşguliyyət tapmışsınız! – dedi.

– Möhtərəm, ruhani ata! Etiraf etməliyəm: fəlsəfə ilə məşğul olmaq və şeir yazmaq, körük basmaq, yaxud atəşi göylərdən almaq, pişikləri kresloya bağlayaraq küçələri dolaşmaqdan daha yaxşıdır. Odur ki, mənə çağırduğunuz zaman özümün eşşəkdan də axmaq olduğumu anladım. Amma, ustad, mən nə edə bilərəm? Axı yemək, içmək lazımdır! Ən gözəl ləskəndəriyyə şeirləri belə mədə boş olduqda pendir parçasına nisbətən heç bir şeydir. Həm də çox ehtimal ki, mənim Flandriyalı Marqarita üçün gözəl bir toy şeri yazdığımı bilirsiniz. Şəhər idarəsi bu şerin gözəl olmadığını bəhanə edərək mənə bunun əvəzində heç bir şey vermədi. Sanki dörd ekü üçün Sofoklun tragediyasını yazmaq mümkün imiş. Beləliklə, mən sadəcə acından ölmək təhlükəsi qarşısında idim. Xoşbəxtlikdən təbiət mənə çox qüvvətli bir çənə vermişdir. Mən də öz çənəmə dedim: “Oyun göstər, qüvvətini bildir, özün–özünü dolandır, *ale te ipsam*”. Bir dəstə sorsəri ilə dost oldum, onlar mənə cürbəcür şeylər və fokuslar öyrətdilər. İndi mən hər gün dişlərimə bir parça çörək verirəm. Bu parça çörəyi də dişlərim qan–tərimlə qazanmışdır. Hər halda etiraf edirəm ki, öz istedadımı çox fəna bir şəkildə tətbiq etməkdəyəm. Bunu da yaxşıca anlayıram ki, insan ömrü dişlərində kreslo saxlamaq və qaval çalmaqla keçirmək üçün yaranmamışdır. Lakin möhtərəm baş keşiş cənabları, məsələ yalnız ömrü keçirməkdə deyil, bəlkə ömrün davamı da lazımdır.

Klod dincməz–söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı. Birdən onun dərin gözələrində ciddi bir ifadə göründü. Qrenquar qolbinin ən dərin güşəsində birinin eşələndiyini hiss etdi.

Klod dedi:

– Pyer, bunların hamısı düzdür. Lakin mənə söyləyin görüm necə oldu ki, siz hal–hazırda bu rəqqasə qaraçı qızla bir məclisə düşmüşünüz?

Qrenquar cavab verdi:

– Sadə bir şey. O mənim arvadımdır, mən də onun öriyəm. Keşişin qara gözləri alovlanaraq parıldadı. Hirsle Qrenquarın qolundan yapışaraq bağırdı:

– Məlun, sən doğrudanmı bunu etdin? Sən doğrudanmı Allahı o dərəcədə unuttun ki, bu qadınla əlaqəyə girdin?

Qrenquar titrəyərək cavab verdi:

– Möhtərəm ruhani ata! And içirəm cənnətdə olan payıma, and içirəm sizə ki, əgər sizi narahat edən yalnız bu isə, mən heç bir zaman o qıza toxunmamışam.

– O halda sən nə boş-boş ər-arvadlıqdan danışırsan? – keşiş soruşdu.

Qrenquar mümkün dərəcədə qısa şəkildə, artıq oxucuların bildiyi Məcəzələr Sarayında baş verən toy və kassanın sınıması hadisəsini nəql etdi. Hər halda anlaşılığına görə, indiyə qədər bu izdivac heç bir nəticə verməmişdi. Qaraçı qız elə ilk gündən başlayaraq hər dəfə zıf gecəsindən çəkinirdi.

Qrenquar hekayəsini bitirdikdən sonra:

– Bu çox acı bir şeydir, – dedi, – lakin mənim bədbəxtliyim bundadır ki, mən bakirəyə evlənmişəm.

Qrenquar hekayəni nəql etdikcə get-gedə sakit olan baş keşiş soruşdu:

– Siz bu sözlərlə nə demək istəyirsiniz?

Şair cavab verdi:

– Bunu izah etmək çox çətin məsələdir. Bilirsinizmi, bütün məsələ bir növ mövhumatdır. Mənim arvadım tapılmış, yaxud atılmış uşaq olmuşdur. Bunu mənə bizim aləmdə qaraçılar padşahı deyilən qoca bir təlxək söyləmişdir. Tapılmış və atılmış uşaq isə eyni şey deməkdir. Qızın boynunda bir talisman var. Bu talismanın sayəsində bu qızın öz ata-anasını günlərin bir günündə tapa biləcəyini söyləyirlər. Lakin bu qız öz bakirəliyindən məhrum olsa, talisman öz qüvvəsini itirəcəkdir. Elə buradan da aydınca görünür ki, biz hər ikimiz olduqca pəhrizkar bir həyat sürürük.

Klodun üzü get-gedə açılırdı.

– Demək, Pyer, – dedi, – sizin zənninizcə bu qıza bu günə qədər kimsə toxunmamışdır?

– Cənab Klod, necə olub ki, bu gür mövhum fikir onun ağılına möhkəmcə batmışdır. Doğrudur, bu qədər böyük səfalət içində yaşayan qaraçıların arasında pak və məsum qalmaq çətin məsələdir.

Lakin onun bu məsələdə üç müttəfiqi var: biri qaraçılar hersoqu, o biri qaraçılar dostu, üçüncüsü isə xırdca bir xəncər. Qaraçılar hersoqu onun öz himayəsi altına almış və ehtimal ki, gələcəkdə onu şəhvətpərəst bir abbata mənfəətlə sata biləcəyinə ümid bəsləyir. Qaraçılar dostu isə ümumiyyətlə, ona müqəddəs bir şey kimi pərəstiş edir. Nəhayət, bu yaramaz qızın kiçik bir xəncəri var ki, şəhər hakimlərinin qadağan etməsinə baxmayaraq, onu hər zaman özüylə bərabər gəzdirir və gizli bir yerdə saxlayır. Onu qucaqlar-qucaqlama xəncərin dərhal öldürəcəyinə heç bir şübhə ola bilməz. Doğrusunu söyləyirəm, lap arı kimi bir şeydir.

Baş keşiş Qrenquarın bu izahatından kifayətlənməyərək ona suallar verməyə başladı. Qrenquarın cavablarından anladığına görə, Esmeralda olduqca lotif, gözəl və məhzun bu qız imiş; yalnız özünü bəzən bürüdülməsi gözəlliyini bir qədər pozmuş; bu qız olduqca sadəvil və eyni zamanda ehtiraslı bir qız idi; o indiyə qədər kişi və qadın arasında olan fərqi nədən ibarət olduğunu belə bilmir; o yalnız gurultu, rəqs və təmiz havanı sevir; o, ayaqlarına gözə görünməyən qanadlar taxılmış arıya bənzər; o sanki fırtına içində uçur və dolayır. Bütün bu xasiyyətlərinə səbəb sürdüyü sərsəri həyatdır. Qrenquarın öyrəndiyinə görə, bu qız uşaq ikən Kataloniyani, bütün İspaniyani, Siciliya adasını dolayıb; hətta mənsub olduğu qaraçı dostu onu Axay torpağındakı Əlcəzair padşahlığına da aparıb. Axay torpağı isə bir tərəfdən, Kiçik Albaniya ilə Yunanıstanla, o biri tərəfdən isə Siciliya dənizi ilə həmsərhəddir. İstanbulun yolu da buradadır. Qrenquarın söylədiyinə görə, qaraçılar yalnız bütün ağ ərəblərin baş hakimi olan Əlcəzair padşahının hökmünə tabe olurlar. Əsil haqiqət budur ki, Esmeralda uşaq ikən Macarıstan vasitəsilə Fransaya gəlmişdir. Gənc qız doğladığı ölkələrdən qərribə-qərribə dil və şivələrin qarışdırılması, dilini şirirləşdirən olduqca qərribə sözlər və nəğmələr götürüb. Dilinin rəngarəngliyi yarı Paris, yarı Afrika dəbində olan paltarına bənzəyir. Dolandıqı məhəllələrin əhalisi onun şənliyini, sevimli görünüşünü, diribaşlığını, nəğmələrini və rəqsini sevirdi. O, bütün şəhərdə yalnız iki adamın ona qarşı nifrət bəslədiyinə dərinənin inanır. Bu iki adamdan danışanda həmişə qorxu keçirir: bunlardan biri Qrev meydanındakı münzəvi qadındır. Bu murdar qadın nədənsə bütün qaraçılara qarşı nifrət bəsləyir və hər dəfə bu zavallı rəqqasə onun pəncərəsinin yanından keçərkən lenet yağdırmağa başlayır: ikincisi isə bir keşişdir ki, hər dəfə ona təsadüf

edərkən nəzərlərilə onu sancır və üroyinə vəlvələ salan sözlər söylöyür.

Son sözlər baş keşişi olduqca pərişan etmişdi. Lakin Qrenquar baş keşişin kefinin pozulmasına heç bir əhəmiyyət vermədi, çünki ilk dəfə qaraçı qıza rast gəldiyi axşamı, o axşam baş keşişin oynadığı rolu tamamilə unutmaq üçün qayğısız şairi iki ay bəs etmişdi.

Qrenquar sözüna davam edərək dedi:

– Bu kiçik rəqəşə heç bir seydən qorxmur. O heç vaxt fala baxmadığından qaraçı qızlara qarşı irəli sürülən cadugorlik ittihamı təhlükəsindən uzaqdır. Qrenquar isə onun əri deyil, qardaşıdır. Həm də zavalı filosof ən nəhayət, öz taleyi ilə barışmış və böyük bir səbirlə platonik ər rolunu aparır. Hər halda onun sığınmağa bir yeri və yeməyə bir parça çörəyi vardır. Hər səhər sərsənilər yuvasından adəton, bu gənc qaraçı qızla bərabər çıxar, küçələri, meydanları doləşaraq, yoldan keçən camaatın və pəncərədən baxanların atdıqları xırda pulları toplardı. Hər axşam öz daxmalərnə qayıdardılar; qız yatdığı daxmanın qapısını bağlar, Qrenquar isə onunla bərabər mömin yuxusıyla uyuyardı. Onun izah etdiyinə görə, sürdüüyü həyat olduqca xoşdur və əyaləmin zənginləşməsinə yardım edir. Bundan başqa insafla söyləmək lazımdır ki, bizim filosof həqiqəton bu qaraçı qıza aşiq olduğuna çox da əmin deyildi. O eyni dərəcədə qızın keşişini də sevirdi. Bu keçi sevimli, həlim, ağıllı, başadüşən, bir sözlə, çoxbilmiş keçiydi. Zəton, orta əsrlərdə öz müəllimini tonqala qədr aparən belə oxuməşlara tez-tez təsadüf etmək olardı. Halbuki, qızıl dirmaqlı keçiyyəin guya cadugorlik hesab olunan oyunları olduqca məsum şeylər idi. Qrenquar bu oyunları müfəssəl surətdə və məmnuniyyətlə baş keşişə izah edirdi. Baş keşişin isə bunlarla maraqlandığı görünürdü. Ümumiyyətlə, söyləməlidir ki, keçidən tələb edilən oyun üçün qavalı bu və ya başqa bir şəkildə tutmaq kifayət idi. Qaraçı qız keçini özü öyrətmişdi. Və bu səhədə onun o qədr böyük məharəti vardı ki, hərlərdən keçisinin Feb sözünü yazma bilməsi üçün yalnız ikicə ay kifayət etmişdi.

Keşiş dedi:

– Febmi? Nə üçün Feb?

– Səbəbini mən də bilmirəm! – Qrenquar cavab verdi. – Bəlkə də bu sözdə gizli və sirli bir mənə var. O bu sözü tək qaldığı anlarda daima piçitləylə söylöyür.

Klod diqqətlə baxan gözlərini Qrenquarın üzündən ayırmayaraq sözüna davam etdi.

– Siz bu sözün ad olmadığını əminsiniz?

– Kimin adı ola bilər? – şair soruşdu.

– Mən nə bilim? – keşiş cavab verdi.

– Ağılıma bir şey gəlir: bu qaraçılar qismən atəşpərəst olurlar və günəşə ibadət edirlər. Çox ehtimal ki, bu məsələ Feb sözünün nə mənada olduğunu bizə aydın izah edir.

– Yox, yox! Pyer, bu məsələ sizin üçün nə qədr aydınsa, mənim üçün bir o qədr qarantlıqdır.

– Mənim üçün heç bir təfəvüti yoxdur. Qoy o nə qədr istəyir Febin adını söyləsin; mənə bu kifayət edər ki, Cali artıq onu sevdiyi qədr, mənə də sevir.

– Cali nə deməkdir?

– Onun keçisinin adıdır.

Baş keşiş çənosini əlinin üzərinə dayadı, sanki dərindən düşüncəyə daldı. Bir dəqiqə sonra, birdən-birə üzünü sürətlə Qrenquara çevirərək soruşdu:

– Ona toxunmadığına and içirənsə, deyilmi?

– Kimə?.. Keçiyəmi?

– Yox, yox! Qadını söyləyirəm.

– Öz arvadımmamı? And içirəm ki, toxunmamışam.

– Sən tez-tezi onunla yalnız qalırınsa?

– Hər axşam bir yerdəyik. Hər halda bir saat bir yerdə qalırıq.

Klod qaşlarını çətararaq dedi:

– Aha!.. Siz bu bir saat içində dua oxumaqlamı məşğul olursunuz?

– Sizi əmin edirəm ki, mən bu vaxtın ərzində bir çox dualar oxuyabilmərəm. O isə mənə toyuğun kilsəyə verdiyi əhəmiyyət qədr baş qoşar.

Baş keşiş həyəcanla təkrar etdi:

– Ananın botnina and iç ki, sən o qıza zərər qədr belə toxunmamışsan.

– Mən yalnız anama deyil, hətta ataın başına belə and içərəm ki, ona toxunmamışam.

– İndi isə hörmətli ruhani ata, icazə verin sizə bir sual verim.

– Söyləyin!

– Bütün bunların sizə nə dəxli var?

Baş keşişin solğun üzü gönc qız yanaqları kimi qıpqırmızı qızardı. O, bir qədər susdu, sonra kefi pozulmuş kimi cavab verdi:

– Mənə qulaq asın, Pyer Qrenqar. Mənə məlumdur ki, siz hələ kilsədən rədd edilməmişiniz. Mən sizin halınıza yəmb, sizə yaxşılıq etmək niyyətindəyəm. Halbuki, bu qaraçı qızla ən kiçik bir əlaqəyə girişmək belə sizi iblisin qulu edə bilər. Siz gözəl bilirsiniz ki, ruh hər zaman bədənin sayısında möhv olur. Əgər siz bu qadına toxunarsınız, başınızda böyük holalar gələcəkdir.

Qrenqar qulağının ardını qaşıyaraq:

– Mən bir dəfə təcrübə etdim... – dedim. – O bizim toy etdiyimiz gün idi... Lakin o zaman ölüm yandı.

Keşiş dedi:

– Pyer, siz buna necə cəsarət edə bildiniz? – Keşişin üzünə qaranlıq çökdü.

Şair gülümsəyərək sözüünə davam etdi:

– İkinci dəfə isə, mən yatağıma uzanmadan əvvəl qapının dəliyiindən açırıyə baxdım və orada tək bir köynəyin içində, incə və çilpaq ayağıyla çarpayını cırıldadan ən gözəl qadını gördüm.

Baş keşiş Klod, Qrenqara qəzəblə baxaraq bağırırdı:

– Rədd ol cəhənnəmə!

Klod heyrtlənmiş Qrenqarı itələyərək iri addımlarla kilsənin qarantıq qübbəsi altında yox oldu.

III

ZƏNGLƏR

Zavallı Kvizimodo qətlgaha bağlandığı gündən sonra Paris Notr-Dam kilsəsinin yaxınlığında yaşayanlar onun artıq əvvəlki həvəslə zəng çalmadığını görürdülər. Əvvəllər o, zəngləri böyük bir həvəslə çalar, zənglərin uzun müddət səslənməsinə yol verər, səhər saatlarından axşam ibadətinə qədər uzanan böyük melodiyalar yaradər, ibadət əsnasında böyük zəngi var qüvvəsilə hərəkətə gətirər, nişanlanma, yaxud adqoyma günlərində kiçik zənglərin hərəkətlərindən böyük nəğmələr və qammalar yaradardı. Bu qammalar müxtəlif və zəngin səslərdən ibarət bəzək kimi havada uçub, dolaşardı. Qədim kilsənin

üzərində səhərdən axşama qədər zənglər guruldardı; burada hər zaman bu mis dodaqlarla yorulmadan nəğmə oxuyan bir varlıq ruhunu hiss etmək olurdu. Lakin artıq bu ruh harasa qaçmışdı; artıq kilsə məyus görünürdü, artıq kilsə əsasən sükut içində yaşayırdı. Bayram və dəfn günlərində zənglər soyuq və quru səslə, kilsə nizam-naməsinin tələb etdiyi kimi, çalınırdı. Artıq bu zənglərdə heç bir şey hiss olunmurdu. Kilsənin daxilində ibadətə müşayiət edən orqan səslərilə bayırdakı zənglərin səslərindən ibarət ikiqat gurultudan yalnız orqan səsləri qalmışdı. Zəng qülləsinin öz bəstələrindən məhrum olduğunu zənn etmək olardı. Bununla belə, Kvizimodo yenə də zəngçalan vəzifəsində qalırdı. Görəsən, ona nə olmuşdu? Onun qəlbini hələ də gomirən qətlgah təsiri idimi? Yoxsa onun ruhunda yenə colladın təziyələri eşidilirdi? Onun çəkdiyi cəza qəlbindəki yeganə sevgini – zəng məhəbbətini susdurmuşdu? Yoxsa onun sevgilisi Məryəm adlı böyük zəngin rəqibi vardı? Yoxsa gözəl Məryəm zəngçalan üçün daha əziz və gözəl olan başqa bir şey görə on dörd kiçik qardaşı ilə bərabər unudulmuşdu?

İş belə gətirdi ki, 1482-ci ilin 25 martı çərşənbə axşamına düşmüşdü. O gün hava o qədər təmiz və aydın idi ki, Kvizimodonun qəlbində yenə zənglərə qarşı əski məhəbbəti baş qaldırmışdı. Kilsə xadimi dəri ilə örtülmüş, qızıl suyuna çəkilmiş dəmir mıxçılı və olduqca ustalıqla düzəldilmiş yonma bəzəkli baş qapıları taybatay açarqan Kvizimodo da şimal zəng qülləsinə qalxmışdı.

Kvizimodo zəng qülləsinin üst tərəfinə çıxdıqdan sonra bir müddət buradakı altı zəngə baxaraq başını məyus-məyus yırgaladı. Sanki onunla bu zənglər arasında əmələ gəlmiş yadlığa görə qübbələndirdi. Lakin zəngləri hərəkətə gətirər-gətməz, bu zəng salxımlarının əlində müti bir alət olduğunu yenidən hiss edər-ətməz, budaqdan-budağa sıçrayan quş kimi səs pillələrilə gah yuxarı qalxan, gah da aşağı enən bu zəngli və həyəcanlı oktavını görə-görməz (o bu səsləri yalnız görə bildirdi, çünki eşitməyə qadir deyildi), qığılcım saçan simlərini titrədən stretto, trel və arpecio ifa edən bu iblis çalmağa başlar-başlamaz Kvizimodo qulaqlarının kar olmasına baxmayaraq, yenə özünü mosud hiss etdi, bütün dördlərin unutu və çoxşün çay kimi qəlbinə dolan sevinc üzünə sirayot etdi. Kvizimodo o yan-bu yana dolaşaraq əl çalır, bir kəndirdən, o biri kəndirə sarı qaçır, xoru idarə edən dirijor kimi öz səsi və hərəkətlərilə altı müğənniyə ruh və can verirdi.

– Haydı, haydı, Qabriel, – deyirdi, – haydı daha ucadan! Tənbəl olma! Tibaldo, meydanı susdur! Geriyə qalma! Haydı, tez ol, tez ol! Vay səni, tənbəl, sən paslanmısın yoxsa, sənə nə olmuşdur? Bax, indi çox yaxşıdır! Tez olun, tez olun! Sürotlə hərəkət edin! Məni susdurduğunuz kimi, qulaqlarımı kar etdiyiniz kimi onların da qulaqlarını kar edin. Çox gözəl, Tibaldo, çox gözəl! – Vay səni, Gilyom, heç utanmırsan? Sən hamıdan böyüksən, amma Panye hamıdan balacadır, halbuki Panye səndən daha yaxşı işləyir, onun səsi səninkindən gurultuludur. Vay, vay, vay! Heç utanmırsanmı! Yaxşı, yaxşı, Qabriel! Daha şiddətlə çal! Daha şiddətlə çal!.. Ey! Ey siz, sərçələr, yuxarıda gizlənmisiniz, niyə sesinizi kosmişsiniz? Sesinizi heç eşitmək mümkün deyil! Siz yalnız ağzınızı ayırırsınız, özünüzlə elə göstərsiniz ki, guya oxuyursunuz, halbuki, susursunuz! Haydı, tez olun! Bu gün vəhy günüdür. Həm də görürsünüz, günəş nə gözəldir?! Həqiqi bir gurultu salmalıınız. Zavallı Gilyom! Vay səni, şişman dostum, sən lap yorulmusan ki...

Kvazimodo bu sözlərlə öz zənglərini hərəkətə gətirirdi. Altı zəng bir-birilə bəhsə girərək gürəşir, zıncırovlarla bəzənmiş İspaniya qatırları kimi sağrıların günəşdə parladır və ara-sıra bağırın sarbanın təkidlə yüyürdürlər.

Birdən Kvazimodo zəng qülləsinin damındaki aspid kirəmitlərin üstündən meydançaya baxdığı meydan ortasında qarıbə paltarlı gənc bir qızın dayandığını gördü. Bu qız meydana bir xalı sərmiş və ağ keçisini onun üzərinə çıxarmışdı. Qızla keçinin ətrafında camaat toplaşmağa başlamışdı. Bu tamaşa birdən-birə onun fikrini dəyişdi, soyuq hava cərəyanı qaynayan qatranı sorinlətdiyi kimi, onun da musiqi həyəcanını soyutdu. O, artıq zəngləri çalmırdı; arxasını zənglərə doğru çevirərək, şifer siporin arxasında çömbəldi və artıq bir dəfə baş keşişi də heyrətləndirdiyi heyran, xəyal, dalğın, mehriban və aşıqanə nəzərlərlə gənc qıza baxmağa başladı. Unutduğu zənglər birdən-birə susdu. Sərraflar körpüsündə dayanıb Kvazimodonun saldıdığı gurultudan nəşə alan zəng həvəskarları bundan heç də məmnun qalmadılar. Onlar sümük göstərilərək əvəzində dəş verilən it kimi töəcəbüllü və narazı halda buradan uzaqlaşdılar.

Yenə həmin mart ayının gözəl günlərindən biri idi. Mart ayının 29-u, şənbə günü, müqəddəs Yevstafiya günü idi. Bizim gənc dostumuz Jan-Frollo de Mülən paltarını geyinəndə birdən cibindəki kisəndən metal cingitisi çəşildiyini anladı.

Kisəni şalvarının cibindən çıxararaq:

– Zavallı kisəm! – dedi. – Bu necə ola bilər! Doğrudanmı bir qəpik pulum belə yoxdur? Zavallı kisa! Səni aşıq oyunu, pivə kasaları və Venera boşaltdı! Sən nə qədər boz, qırıq və yaramazsan! Sən qoca qaranın döşlərinə bənzəyirsən! Sizdən soruşuram, cənab Siseron və cənab Seneka! Sizin osorləriniz odur, baxın, cildləri özəlmiş və qabarmış halda pəncərənin önünə atılmışdır, sizdən soruşuram, bəs onda bildiklərim mənim nəyimə görəkdir! Mən xəzinə məmurundan, yaxud Sərraflar körpüsündəki yəhudilərdən də yaxşı bilərəm ki, üzərində xaç nişanı olan qızıl pulun qiyməti 35 unsiyadır, hər bir unsiya da 25 su və 8 qəpikdir. Üzərində aypara nişanı olan qızıl pulun qiyməti 36 unsiyadır və hər bir unsiya 26 su və 6 Paris quruşudur. Lakin aşıq oyununa qoymağa bir mis quruşum olmadığı halda bütün bunlar mənim nəyimə görəkdir! Ey böyük konsul Siseron, bu elə böyük bir bədbəxtlikdir ki, bunun altından müfəssəl mülahizələrlə, hər cür “quemadmodum” və “verum enim vero” sözlərlə çıxıb bilməzsən.

Jan pərişan və məyus halda paltarını geyindi. Çəkmesini düymələyəndə ağına bir fikir gəldi; lakin bu fikirdən özünü çökündürməyə çalışdı; ancaq bu fikir yenə onu yormağa və incitməyə başladı. Jan jiletini tersinə geymişdi, bu isə onun daxilində böyük bir mübarizə gətirdiyini açıq-aydın göstərirdi. Nəhayət, papağını döşəmənin üzərinə çırparaq bağdı:

– Daha pis! Qoy, olan olsun! Qardaşımın yanına getməliyəm! Söyüş və təhqir eşitsəm də, hər halda bir qədər pul öldə edə bilərəm! Jan sürtükünü tez-tələsik geydi, papağını döşəmənin üzərindən götürdü və olduqca ümidsiz halda otaqdan bayıra çıxdı.

O, Laqarp küçəsilə Köhnə şəhərə doğru yola düşdü. Güşet küçəsindən keçərkən burnuna şişə qızaran ətin ləzzətli qoxusu gəldi. Jan bu böyük ictimai mətbəxə məhəbbətlə baxdı; bu mətbəx vaxtilə Fransisko rahibi Kalatajironun aşağıdakı patetik sözlərinə səbəb

olmuşdu: “Həqiqətən, bu aşxanaların tayı-bərabəri yoxdur!” – Lakin Janın yemək üçün pulu yox idi, odur ki, ah çəkərək Şatle qapılarına doğru addımladı. Şatle qapıları ikiqatlı iri qüllədən ibarət idi və bu qüllə Qədim şəhərin giriş qapısını mühafizə edirdi. Burada istehza üçün Perine Leqlerqin heykəli qoyulmuşdu. Həmin Perine Leqlerq vaxtilə VI Karl zamanında Parisi ingilislərə təslim etmişdi. Odur ki, onun heykəlini hamının təhqir edə bilməsi üçün Laqarp və Büsi küçələrinin tininə qoymuşdular. Üç əsr idi ki, buradan keçənlər həmin heykələ daş və palçıq atırdılar. Bu artıq adət halını almışdı. Buna baxmayaraq, Jan heykəlin yanından keçərkən daş götürüb atmaq zəhmətinə qatılmadı.

Jan de Molendino Kiçik körpünü və müqəddəs Cenevveyə küçəsinə keçdikdən Notr-Dam kilsəsinin yanına çatdı. Burada yeno fikrə gedərək Leqrinin heykəlinin yanında gozişməyə başladı.

– Hər halda, söyüşdən vaz keçmək mümkün olmayacaq, halbuki pul vərəcəyi də böyük şübhə altındadır, – iztirabla təkrar etdi.

Jan kilsədən çıxan xidmətçilərdən birini dayandıraraq baş keşişin harada olduğunu soruşdu.

Kilsə xadimi cavab verdi:

– Yanılmıramsa, o zəng qülləsindəki hücrəsinə getdi. Ancaq siz kralın, papanın, yaxud bunabənzər adamların adından gəlməmişnizsə, ona mane olmadığınızı heç də məsləhət görmürəm.

Jan sevincindən ol çalmağa başlayaraq bağırdı:

– Nə yaxşı oldu! Qardaşımın cadugorliklə məşğul olduğu daxmanı görməkçün nə gözəl bir təsadüf!

Bu fikrin təsiri altında qəti addımlarla qara boyalı kiçik qapıdan keçib zəng qülləsinin üst qatına çıxan müqəddəs Jil pilləkəni ilə yuxarı qalxmağa başladı.

Yolda öz-özünə düşünürdü:

– Nəhayət, mən bu daxmanı görəcəyəm! And içirəm həzrət Moryəmə ki, qardaşımın hamıdan var qüvvəsilə gizlədiyi bu hücrə olduqca maraqlı şeydir. Bu fəlsəfə daşı məni adı çay daşı qədər maraqlandırmır. Odur ki, onun sobasının üzərində böyük bir fəlsəfə daşı görməkdənsə, yağlı qayğanaq tapsaydım, daha məmnun olardım.

Jan sütünlu qalereyaya çıxdıqdan sonra nəfəsini dördi və sonu olmayan bu pilləkənə lənətlər yağdırmağa başladı; sonra Şimal qülləsindəki dar qapıdan içəriyə daxil olub yeno yuxarı qalxmağa başladı. Zənglərin asıldığı meydanın yanından keçdikdən sonra yan tərəfdə,

alçaq bir qübbənin altında qalan dəmir qəfəsi və ağır qifillli alçaq bir qapı gördü. Bu qapını tapmaq istəyənlər qapının qara boyası üzərində ağ hərflərlə cızılmış aşağıdakı yazı ilə onun asanca tanıya bilərlər: “Mən Koralini sevirəm. 1823. İmza etdi: Ejen”. “İmza etdi” sözü mətin içində yazılmışdır.

Jan:

– Of! – dedi. – Çox ehtimal ki, o buradadır!

Açar qifilin üstündə idi və qapı içəridən bağlanmışdı. Jan yavaşca qapını açıb başını içəriyə soxdu.

Şübhəsiz, hörmətli oxucu rəssamlığın Şekspiri olan Rembrandtın gözəl və lətif əsərlərini bir qədər tanıyır. Onun bir çox ecəzkarı lövhələri arasında doktor Faustun təsvir edən ən gözəl bir rəsmi var; bu rəsm həqiqətən insani həyrətə salır. Gözləri qamasdıran bir rəsmdə qaranlıq hücrənin ortasında bir masa təsvir edilib. Masanın üzərində müxtəlif qeyri-adi şeylər var: skelet başları, qlobuslar, distillə cihazı, kompaslar, heroqliflər, perqamentlər. Masanın qarşısında uzun bürüncəklili xəz papağı gözünün üstünə basmış bir alim oturub. Onun vücudunu yarıya qədər qaldıraraq və yumruğunu masanın üzərinə dayayaraq böyük maraqla və dəhşətlə qaranlıq boşluqda parlayan günəş şüaları kimi otağın dal tərəfində, divarda parlayan bir növ elmi sehr hərflərindən ibarət olan işıqlı bir dairəni seyr edir. Bu kabbaltik günəş parlayaraq sanki öz sirli parıltısı ilə yarımqaranlıq otağı doldurur. Bu lövhə eyni zamanda həm gözəl, həm də dəhşətlidir.

Jan yanaqçıq qapıdan başını içəriyə soxmağa cəsarət etdikdə onun gözləri qarşısında Faustun hücrəsinə bənzər bir mənərə canlandı. O da qarşısında xəfficə işıqlanmış qaranlıq bir otaq gördü. Burada da böyük bir masa, böyük bir kreslo, kompaslar, şüşələr, tavandan asılmış heyvan skeletləri vardı; döşəmənin üzərində qlobus, içində cücülər və qərribə otlar olan şüşələr, ölü başları, bir-birinin üzərinə atılmış və vərəqlərinin cənərləri əzilmiş və çirilmiş qalın əlyazmalar vardı. Bir sözlə, burada o zamankı elmo aid hər cür “zir-zibil” görmək olardı; bunlar hamısı toz və hörmüçək toru ilə qapanmışdı; burada yalnız parlaq hərflərdən ibarət dairə və qartal günəşə baxan kimi heyranlıqla əlovlu bir kabusu seyr edən həmin alim yox idi.

Lakin hücrə boş deyildi. Böyük kreslodə masaya doğru əyilmiş vəziyyətdə bir adam oturmuşdu. Bu adam arxasını Jana doğru çevirdiyindən yalnız çiyinləri və boynu görünürdü; lakin Jan təbiətin qırx-dığı bu dazbaşı dərhal tanıdı.

Deməli, Jan öz qardaşını tanıyırdı. Lakin qapı o qədər yavaş açılmışdı ki, Klod qardaşının hücrəyə girdiyini eşitməmişdi. Hər şeyə marağ göstərən toləbə fürsətdən istifadə edib bir neçə dəqiqə otağa göz gözdirdi. Otaqda yenincə gördüyü böyük soba divanın sol tərəfində, pəncərənin tam altında idi. Pəncərədən içəriyə düşən işığın qaranlıq otaqda yaratdığı fonda krujeva pordosinə bənzəyən girdə höürümçək toru vardı. Torun ortasında isə, bir höürümçək hərəksiz oturmuşdu. Ocağın üzərində bir-birinə qarışmış fantastik şüşələr, müxtəlif qablar, retortalar, kolbalar vardı. Jan burada tava görmədiyi üçün ah çəkdi. "Amma qardaşımın qiyamət mətbəxi varmı", – düşündü.

Ocaq yanırdı, hətta demək olardı ki, bu çoxdan bəri qalanmışdı. Jan kimyəgərlik alətləri arasında, şüşədən hazırlanmış bir maska gördü. Bu maskanı çox ehtimal ki, baş keşiş qorxulu bir tərkib hazırlayarkən özünü oddan mühafizə etmək üçün üzünə taxırdı. Şüşə maska toz basmış və unudulmuş halda otağın bir küncünə atılmışdı. Onun yaxınlığında eyni şəkildə toz basmış bir köyük vardı, köriyün üzərində latın hərfləri ilə yazılmış aşağıdakı yazını oxumaq olardı: "Spira, Spera – Nəfəs al, ümid et".

Kimyəgərlər arasında olan döbə görə divarlar bir çox başqa yazılarla doldurulmuşdu; bu yazılardan bəziləri müəkkəblə yazılmış, bəziləri isə divarın üzərində cızılmışdı. Burada həm Qotik, həm yəhudi, həm yunan, həm də latın yazılarına təsadüf etmək olardı. Bunlar nizamsız şəkildə bir-birinə qarışmış və bir-birinin üzərinə atılmış, ağac budaqları kimi bir-birinə dolamışdı. Burada müxtəlif fəlsəfolərdən, hikmətlərdən, müxtəlif sayıqlamalardan ibarət qoribə bir xəlitə vardı. Bəzən bu yazılar demir nizələrin üzərində ucalan bayraq kimi gözə çarpır və qabarırdı. Bu cür yazılar əsasən qısa yunan, yaxud latın sətirlərindən ibarət idi. Qısa əsrlərdə bu sətirləri çox gözəl izah edə bilirdilər. *Unde? Inde? – Homo homini monstrum. – Astra, castra, nomen, nomen. – Μέγα βιβλιον, μέγα χανον. – Sapere aude. – Flat, ubivult, vo sairo!*¹ Bəzən çox ehtimal ki, heç bir mənası olmayan ayrı-ayrı sözlərə də təsadüf etmək olardı. Məsələn: *Αναρχωφαιρα* (taleyin puç edilməsi), kim bilir, bəlkə də bu sözdə monastir daxilindəki hoyata acı bir işarə vardı. Başqa bir yerdə yeno

sadə dini qaydaya təsadüf etmək olardı. Bu da düzgün hekkzametr şəkildə ifadə edilmişdi. Məsələn: "*Coelestum dominum, terrestium icito domuum*". Ara-sıra bəzi Şərç yazılarına da təsadüf edilirdi. Lakin Jan yunan dilini çox da mükəmməl bilmədiyindən bunları oxuya bilmədi; bütün bu yazılar ulduz, insan, heyvan və üçbucaq şəkilləri ilə bəzənmişdi. Hücrənin divarı meymunun müəkkəblə bəzənmiş qələmlə cizmə-qara etdiyi kağız parçasına bənzəyirdi.

Ümumiyyətlə, otaq nizamsız və daima boş olan bir otağa bənzəyirdi; təcrübə qablarının bərhad vəziyyətdə olduğu otaq sahibinin uzun müddətdən bəri öz məşğələlərindən uzaqlaşdırıldığını göstərirdi.

Otağın sahibi üzərində müxtəlif qoribə rəsmlər çəkilmiş böyük bir əlyazma üzərinə geyilərək sanki dərin fikrə getmişdi. Hər halda Jan oyaqkən yuxu görən bu adamın böyük dalğınqlıq söylədiyi aşağıdakı sözləri eşitdikdə bu qorala qoradı:

– Bəli, Manu belə deyir, Zərdüşt də bu fikirdədir: Günəş oddan, Ay isə Günəşdən işıq alır. Od – kainatın ruhudur, odun ibtidai atomları daimi corəyanlar şəkildə bütün dünyaya yayılır, bu corəyanlar fəzada bir-birinə təsadüf edərək işıq əmələ gətirir; onlar yer üzərində bir-birinə təsadüf etdikləri yerdə qızıl əmələ gətirir. – İşıq və qızıl eyni şeydir; istər işıq, istərsə də qızıl odun konkret formalarıdır; bunların arasında yalnız bir fərq var: bu fərq də görünən və duyulan şeylə, maye və bərk cisimlər arasında olan fərqdır. Lakin bu da eyni cisimlərdən ibarətdir. Burada da su buxarı ilə buz arasında olan fərq vardır. Yalnız bu qədar! – Bu, boş bir xəyal deyil, bu – təbiətin ümumi qanunudur. – Lakin təbiətin ümumi qanununu necə öyrənmək olar? – Mənim əlimə düşən bu işıq belə qızıldır. Müəyyən bir qanunla saçılan və yayılan atomlardır, yalnız bunları başqa bir qanun əsasında qatlaşdırmaq lazımdır! – Lakin buna hansı vasitəyə müvəffəq olmaq mümkündür? – Bozi alimlər günəş ziyasını torpağın içinə basdırırdılar. İbn Rüşdi, – bəli, bəli, İbn Rüşdi günəş ziyalarından birini böyük Kordova məscidində Quranın olduğu sol sütunun altında basdırmışdı; lakin iş burasındadır ki, təcrübənin müvəffəqiyyəti olub-olmadığını öyrənmək üçün bu yeri yalnız səkkiz min il sonra qazıb çıxmaq lazımdır!

Jan öz-özünə dedi:

– Vay soni, şeytan! Bu qızılı çox gözləmək lazım gələcək. Baş keşiş dalğın-dalğın sözüünə davam edərək:

¹ Haradən? Oradanmı? – İnsan, insan üçün heyvandır. Ulduzlar, cadırgah, ad, ilahiyət. – Böyük kitab, böyük qanun. – İdrak etməkdə cəsur ol. – İstədiyi yerdə üzür.

– Bəzi alimlər də deyirdilər ki, bu təcrübəni Sirius ziyası ilə etmək lazımdır – dedi. – Lakin məsələ burasındadır ki, bu planetin ziyası başqa ulduzlarla birlikdə Yer kürəsinə çatmadan əvvəl bir-birinə qarışdığı üçün onu öldürmək çox çətin bir işdir. – Nəhayət, Flamel bu fikirdədir ki, bu təcrübəni adı odla etmək daha asandır. – Flamel! Bu adın özündə belə bir qəzavü-qəder və qismət var. Flamma!¹ – Bəli, bəli, bütün qüvvət əloddadır! – Almaz kömürdə, qızıl isə atəşdədir! Lakin bunları oradan nə cür çıxarmalı? – Majistri deyir ki, əsrar və cadu qüvvəsinə malik olan bəzi qadın adları var. Təcrübə əsnasında bu adlar çəkilsə, müvəffəqiyyət qazanıla bilər. – Baxaq görək, bu barədə Manu nə deyir: “Qadınların hörmət qazandığı yerlərdə allahlar məmnun qalır; qadınların nifrət qazandıqları yerlərdə, allahlara ibadət etmək və yalvarmaq əbədsir! Qadınların dodaqları hər zaman pak və təmiz olur; bu – axar su kimi bir şeydir, bu – Günəşin ziyasıdır. – Qadın adı ahəngdar olmalıdır, bu ad insanı oxşamalı, ruhu həyəcana gətirməlidir. Qadınların adı uzun samitlərlə bitməli və xeyir-dua sözlərinə bənzəməlidir”. – Bəli, bu müdrik haqlıdır. Doğrudan da Mariya, Sofiya, Esméral... – lənətlər olsun! Yənə bu fikir!..

Klod kitabı bərkədən ördü və uzaqlaşmaq istəməyən bir fikri özündən qovmaq istəyirmiş kimi alını uvuşdurdu. Sonra masanın üzərindən, bir mıxça və kiçik bir çökək götürdü. Çökəcin dəstəsi üzərində qoribə cadu işarələri vardı.

Acı-ası gülürək:

– Son zamanlar mən heç bir təcrübədə uğur qazana bilmirəm – dedi. – Məndən uzaqlaşmaq istəməyən bir fikir beynimə yerləşib onu dəşir. Mən fitilsiz və yağısız yanan çıraq sahibi Kassiodorun sirini belə tapa bilmirəm. Halbuki, bu bəlkə də çox sadə bir şeydir!

– Belə! Yəni bu qədər sadə şeydir! – Jan öz-özünə donqulandı. Baş keşiş sözüünə davam edərkən dedi:

– Beləliklə, insanı mənasız dəli şəklinə salmaq üçün rəzil bir fikir kafidir. Ah, Nikolay Flamel! Bir dəqiqə belə öz böyük məqsədinə uzaqlaşdırmağa müvəffəq ola bilməyən Klavdiya Pernel burada olsaydı, mənə necə də güldürdi! Necə! Zexiyelin möcüzələr göstərən çökici mənim əlimdədir! Bu məşhur ravvin öz hücrəsində öyləşib çökicini mıxçaya vurduğu zaman ölüm məhkum etdiyi düşməni minlərcə mil uzaqda olsa da, bir dirsək yerə girirdi. Bir dəfə

Fransa kralı axşamüstü bu cadugörün qapısını lüzumsuz yerə döydüyü üçün Parisdə səkidə dızədək yerə batmışdı. Bu hadisə üç əsr bundan əvvəl baş vermişdir. – Heyhat! Bu saat həmin çökək və həmin mıxça mənim əlimdədir, lakin bu alətlər domirçinin öldükə məşə qəder qorxulu deyil. Bütün məsələ yalnız bundadır ki, Zexiel çökicini mıxçaya vurduğu zaman söylədiyi həmin tilsimli söz kəşf edilmişdir.

Jan özü-özünə düşündü: “Boş sözlərdir!”

– Çox gözəl, bir dəfə də təcrübə edək! Əgər təcrübə müvəffəqiyyətli olsa, mıxçanın başında göyümtül qılgıncım parlayacaqdır. – Emmen-getan! – Yox, bu deyil. Sigeyani, Sigeyani! Qoy bu mıxça Feb adını daşıyan hər bir kəsin mozarını qazsın. Ah, lənətlər olsun! Yənə eyni fikir, daima eyni fikir!

Çökici hiddətlə kənara fırlatdı, sonra başını masanın üzərinə qoydu. Kreslonun arxası hündür olduğundan Jan onun üzünü görmürdü. O, bir neçə dəqiqə yalnız Klodun kitab üzərində əsəbi bir halda sıxılmış yumruğunu gördü. Birdən Klod ayağa fırladı, kompası götürdü və divara böyük hərflərlə yunanca bir söz yazdı: ΑΥΡΑΧΗ!

Jan öz-özünə dedi:

– Qardaşım ağılım itirib, latınca “Fatum” sözünü yazmaq daha asan olardı, axı həmin yunanca bilməsi vacib deyil.

Baş keşiş yənə kreslosuna əyləşdi və qızdırılmı xəstə kimi başını iki əli arasına aldı. Jan heyətlə qardaşına baxırdı. Quşçuğak kimi qayğısız olan, daima öz arzularının və meyillərinin əsiri olan, müdhiş ehtirasların nə olduğunu bilməyən bu təbiət yavrusu başı bambaşqa əyləncələrlə məşğul olduğundan insan ehtiraslarını dalgalanaraq necə şiddətlə aşib-daşdığını, çıxış yolu tapmayanda özünü ürayə çırpdığı, içəridən çılgın hiçqırıqlarla və dilsiz həyəcanlarla partladığını, səddi qoparıncaya qədər, öz coşqun dalgalarını yeni bir məcraya salıncaya qədər böyük fırtınalar qopara biləcəyini təsəvvürünə belə getirə bilmirdi. Klod Frollonun soyuq və ciddi qılaş Janı hər zaman aldadardı, arsız məktəbliyi qar örtülü Etnanın altında qaynar, qızğın lavanı olduğunu ağına belə getirə bilməzdi.

Bütün bu gördüklərini bərdən-birə anlayıb-anlamadığı bizə məlum deyil, yalnız bunu bilir ki, yüngül fikirli gənc olmasına baxmayaraq, görməyə haqqı olmadığı bir şeyi gördüyünü, böyük qardaşının qəlbindəki ən dərin və ən intim yerə baxdığını və bunu Kloddan gizlətmək

¹ Alov

¹ Tale

lazım gəldiyini anlamışdı. Baş keşişin övvəlki hərəkətsizliyi yenidən təkrarlanan kimi yavaşca bir neçə addım qapıdan uzaqlaşdı və pilləkəni yenica çıxarmış kimi ayaqlarını tappıldatmağa başladı.

Baş keşiş hücrənin dərin bir küncündən bağırdı:

– Buyurun! Mən sizi çoxdan gözləyirəm. Qosdon qapını örtməmişdim. İçəriyə buyurun, canab Jak!

Jan cəsarətlə içəriyə daxil oldu. Bu ziyarətdən heç də məmnun qalmayan baş keşiş kreslodan sıçrayaraq bağırdı:

– Bu sizsiniz, Jan?..

– Bəli, – dilli və şən məktəbli cavab verdi, – Jak olmasın, Jan olsun, nə fərqi var, hər ikisi “J” ilə başlayır...

Klodun üzünü yenidən sörtləşdi:

– Bura niyə gəlmisiniz? – o soruşdu.

Jan özünü utancaq, zavallı və ədəbli göstərməyə çalışaraq papağını əlinə olduqca məsum tərzdə fırlaya-fırlaya:

– Qardaşım, – cavab verdi, – gəldim ki, sizdən bir neçə...

– Nə istəyirsən?!

– Bir neçə məsləhət lazımdır, böyük ehtiyacım var.

Jan: “Bir az da pul, buna olan ehtiyacım daha çoxdur” – sözlərini deməyə cürət etmədi. – Cümlənin son hissəsi boğazında qaldı.

Baş keşiş ciddi tərzdə:

– Müsibə, – dedi, – mən sizdən çox narazıyam.

Tələbə dərin bir ah çəkərək qorxa-qorxa soruşdu:

– Təəssüf?

Klod kreslosunu ona doğru çevirdi və Janın üzünü diqqətlə baxaraq sözüünə davam etdi:

– Sizi görməyimə çox şadam.

Bu müqəddimə yaxşı heç nə vəd etmədi. Jan möhkəm danlanacağına hiss edirdi.

– Jan, sizin haqqınızda hər gün şikayətlər gəlir, keçən gün gənc vikont de Ramonşanı ağacla döymüsünüz. Bu dava-dalaş nədir?

– Boş bir şeydir! – Jan cavab verdi. Bu yaramaz dəliqanlı atın elə yerlə çapırdı ki, üzörimizə palçıq sıçratmaqla öylənirdi.

Baş keşiş sözüünə davam etdi:

– Bəs, Maye Farjelin paltarını nə üçün cırır-cırır etmişiniz?

– Eh, bu barədə heç danışmağa dəyməz! O, lap cır-cındır içindəydi! Tamamilə boş şeydir!

– Şikayətdə “cır-cındır” deyil, “paltar” yazılmışdır, son ki latın dilini bilirsən?

Jan bir söz söyləmədi.

Klod başını yırğalayaraq sözüünə davam etdi:

– Bəli, indi tələbələr dərslərini belə oxuyurlar! Az-maz latınca bilirlər. Suriya dilini heç anlamırlar. Yunan dilinə isə əhəmiyyət vermirlər. Ən savadlıları belə yunan sözüünə təsadüf etdikdə: “Bu yunandır, oxumağa dəyməz” – deyərək üzərindən keçirlər.

Tələbə cəsarətlə Klodun üzünə baxaraq dedi:

– Qardaşım! Divarda yazılmış həmin yunan sözüünün mənasını fransızca sizin üçün izah etməmi istəyirsiniz?

– Hansı sözü?

– ΑΥΡΥΧΗΝ.

Baş keşişin yanaqları xəlif tüstü kimi yüngülcə qızardı. Bu tüstü vulkanın içəridən fəaliyyətə başladığını göstərirdi.

Amma Jan bunu görmüşdü.

Böyük qardaş çətinliklə soruşdu:

– Çox yaxşı, Jan, söyləy görüm, bu sözün mənası nədir?

– Tale, – o dedi.

Klodun rəngi qaçdı, tələbə isə qayğısızcasına sözüünə davam etdi:

– Bu sözün altında eyni xətt ilə cızılmış ΑΥΡΥΧΕΙΑ, sözü isə “eyib” deməkdir. Görürsünüzmü, mən yunancanı çox yaxşı biliyəm. Baş keşiş susurdu. Yunan dili dərsi onu dərin düşüncələrə daldırdı.

Ərköyün böyüdülmüş uşaq hiyləgörlüyünə malik Jan xahişini dilə gətirmək üçün fürsət düşdüyünü anladı, odur ki, olduqca mülayim səsle dedi:

– Sevimli qardaşım, yəni siz mənə o qədər az sevirsiniz ki, yaradıcılıqlara və küçə uşaqlarına bir neçə yumruq vurduğuma görə mənə acığınız tutur!

Lakin bu sözlər böyük qardaşa istənilən təsiri bağışlamadı. Günəş buluda təsir etməyən kimi, baş keşişin alını yenə qırışmış qaldı.

Baş keşiş sərt tərzdə soruşdu:

– Bu sözləri söyləməkdə məqsədin nədir?

Jan ürəkclənərək cavab verdi:

– Məqsədim? Nə olacaq! Mənə pul lazımdır.

Baş keşiş qardaşının cəsarətli xahişini eşidən kimi sakit oldu və üzündə atalığı ifadəsi göründü.

– Jan, – dedi. – Sən bilirən ki, bizim Tirsəpdəki fermamız vur-tut 39 livr və 11¹/₂, su mədəxil verir. Doğrudur, bu fermayı Palle qardaşları işlədən gəliri daha az idi, lakin hər halda bu pul da bir şey deyil.

Jan mətanətlə dedi:

– Bəs pul lazım olanda mən nə etməliyəm?

– Bundan başqa sən yaxşı bilirən ki, həmin mülkümüz girov qoyulmuşdur və onu geri qaytarmaq üçün cənab yepiskopa iki gümüş marka verməliyik. Mənsə indiyə qədər bu məbləği toplaya bilməmişəm. Sən ki bunu bilirən, deyilmi?

Jan üçüncü dəfə dedi:

– Mən yalnız bunu bilirom ki, mənə pul lazımdır.

– Yaxşı, söylə görüm, bu pul sənəin nəyinə gərəkdir?

Bu sualı eşidəndə Janın gözlərində ümid şöləsi parladı, yenə mehriban bir səslə dedi:

– Görürsünüz, qardaşım, mən sizi hər boş iş üçün yormazdım, siz elə zənn etməyin ki, mənim məqsədim sizdən pul alıb meyxanalarda kef etmək, yaxud Paris küçələrində at çapmaqdır. Həm də at qiymətli yəhərlə bəzənmiş olsun, yanında bir nəfər xidmətçi. Yox, qardaşım, bu pul mənə xeyirli bir iş üçün lazımdır.

Klod bir qədər təəccüblə soruşdu:

– Bu necə xeyirli işdir?

– Mənim iki yoldaşım var. Onlar birləşərək yoxsul bir arvadın uşağı üçün paltar almaq istəyirlər, bu paltarın da qiyməti 3 florindir. Onların hər biri bir florin qoyur, mən də...

– Yaxşı, bu iki yoldaşının adı nədir?

– Birinin adı qəssab Peyerdir, o birinin adı isə quşbaz Baptistdir.

Baş keşiş dedi:

– Belə! Top kilsə məhrabına yaradığı qədər, bu adlar da xeyirli işə yarar.

Bu yerdə bir az gec olsa da, Jan öz dostları üçün olduqca yersiz adlar uydurduğunu anladı.

– Bundan başqa, – Klod sözünə davam etdi, – yoxsul qadının üç florin qiymətində uşaq paltarını nəyinə lazımdır? Nə zamandan bəri dul arvadlar öz uşaqlarını bu cür geyindirməyə başlayıblar?

Səbri tükənmiş Jan bağırdı:

– Yaxşı, elə isə sizə açıq söyləyə bilərəm, bu pul mənə bu axşam İzabella la-Tyerri ilə Val-d'Amura getmək üçün lazımdır.

– Əxlaqsız mənfur! – baş keşiş bağırdı.

– *Avayneia* – Jan sakitcə cavab verdi:

Bəlkə də qəsdən qardaşının otağındakı divardan oxuduğu bu söz Kloda qoribo təsir bağışladı. Dodaqlarını gəmirərək qızardı və susdu.

Nəhayət, Jana dedi:

– Get... Mən qonaq gözləyirəm.

Jan son dəfə səy edərək dedi:

– Qardaşım! Heç olmasa mənə bir az xırda pul verin, mən bu gün hələ də nahar etməmişəm.

Klod dedi:

– Sən Qrasiannın dekretalləri ilə məşğul olsaydın, daha yaxşı olardın.

– Doförlərim itib.

– Latın ədəbiyyatından kimi öyrənirsiniz?

– Horatsinin kitabını oğurlatmışam.

– Bəs Aristotelə nəyi keçibsiniz?

– Qardaşım, ruhani atarlardan birinin dediyinə görə kafirlərin öz yollarını azmasına səbəb həmişə Aristotelin metafizikası olmuşdur. Rədd olsun Aristotel! Onun yalançı hökmlərinin etiqadımı pozmasını istəmirəm.

Baş keşiş dedi:

– Cavan oğlan, kral son dəfə şəhərə gəldikdə, onun məyyəyətində zadəganlardan Filipp de Komin adlı biri vardı. Həmin adamın atının çuluna bu sözlər yazılmışdı: "İşləməyən dişləməz". Bunu həmişə yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm.

Jan barmağını yanına dayayaraq, gözlərini yerə dikmiş və hirsli halda dinməz-söyləməz dayanmışdı. Birdən üzünü su quşu məharətli Kloda sarı çevirərək dedi:

– Beləliklə, sevimli qardaşım, demək, bir parça çörək almaq üçün mənə bir neçə quruş verməkdən belə imtina edirsiniz.

– İşləməyən dişləməz.

Amansız baş keşişin bu cavabını eşitdikdə, Jan hıçqırıqlarla ağlayan qadın kimi əllərilə üzünü qapadı və ümitsizcasinə bağırdı:

– Otototototi.

– Bu nə deməkdir? – Klod heyətlə soruşdu.

Jan dirmaqlarıyla elə indicə cırmaqlayaraq qızardığı və ağlamasının kimi görünən gözlərini cəsarətlə Klodun üzünə dikərək:

– Siz bunu bilmirsiniz? – soruşdu. – Bu yunancadır. Bu Esxilin anapestidir. Kədarin ən yüksək dərəcəsinə ifadə edir.

Bu sözləri deyib elə qəhqəhə çəkdi ki, bunu gören ciddi baş keşiş də gülməməkdən özünü saxlaya bilmədi. Haqiqətən, buna onun özü müqəssir idi. Uşağı bu qədər ərköyün böyütmək olar?

Jan, Klodun gülümsöməsini görüb cəsarətləndi və sözünə davam edərək:

– Ah, sevimli qardaşım, – dedi. – Mənim çəkmələrimə baxsanız, lap dağılmışdır. Bu yırtıq çəkmələrdən faciəli bir hal ola bilərimi?

Lakin baş keşiş yenə ciddiləşdi:

– Mən sənə yeni çəkmə göndərərəm, – dedi, – lakin sənənin əlinə pul verməyəcəyəm.

Jan yalvarmaqda davam edərək:

– Qardaşım, – dedi, – heç olmasa bir az ver. Söz verirəm ki, bunun övəzində bütün Qrasianı əzbər öyrənərəm, Allaha ürəklə ibadət etməyə başlayaram, elm və fəzilət aləmində haqiqi Pifaqor olaram! Ancaq Allaha and verirəm, mənə bir az pul verin, görmürsünüzmü, aclıq öz müdhiş ağzını açmışdır, bu ağız cəhənnəmdən daha qaranlıq və daha dərin, rahibin burnundan daha pis qoxuyur.

Klod yalnız başını yırğaladı və yenə dedi:

– İşləməyən...

Lakin Jan onun sözünü kəsərək bağardı:

– Elə isə, rədd olsun hər şey! Yaşasın sənlilik! Gedib meyxanalarda dalaşacağam, döyüşəcəyəm, qab-qacaq sındıracağam, qızlarla oylonucayəm! – Jan papağını tavana qədər atıb barmaqları ilə çirtmə çaldı.

Baş keşiş hirsli onun üzünə baxaraq:

– Jan, – dedi, – sənənin qəlbin yox imiş.

Jan dedi:

– Onda Epikürün sözü inansa, mənim bir şeyim də çatmır ki, nədən qayırdığı və adının nə olduğunu məlum deyil.

– Jan, siz özünü düzəltmək barədə çox ciddi düşünməlisiniz.

Tələbə gözlərini Klodun üzündən ayıraraq, təcrübə qablarına dikdi.

– Bu nədir! – qışqırdı. – Demək, burada hər şey xaindir, şübhələr də, düşüncələr də!

– Jan, sən çox təhlükəli yoldasan, haraya getdiyini bilirsənmi?

Jan cavab verdi:

– Meyxanaya gedirəm.

Klod dedi:

– Meyxana isə, rüsvayçılıq sütununa aparır.

– Nə olar! Rüsvayçılıq sütunu da hər halda başqa sütunlar kimi bir sütundur, kim bilir, bəlkə də Diogenin onun sayəsində, nəhayət, insanı kəşf edə bilmişdi.

– Rüsvayçılıq sütunu isə dar ağacına aparır.

– Dar ağac isə təzəli qoldur, bir ucundan insan, o biri ucundan isə bütün dünya asılmışdır. İnsanın buradakı rolu o qədər də acınacaqlı bir şey deyil.

– Dar ağac isə cəhənnəmə aparır.

– Nə olar! Hər halda cəhənnəmdə soyuq olmaz.

– Jan, Jan, sizin axırınız çox pis olacaq.

– Hər halda övvəlini yaxşı başlamışam!

Bu zaman pilləkəndən ayaq səsləri eşidildi.

Klod barmağını dodaqlarına apararaq dedi:

– Sakit! – Jak gəlir. – Sonra yavaş səsə olavə etdi: – Jan, mənə qulaq asın, burada gördüklərinizi və eşitdiklərinizi heç vaxt heç kəsə söyləmə. Tez ol, bu sobanın içində gizlə və tərpənmə.

Jan sobanın içinə girdi. Bu zaman onun ağılma gözəl bir fikir gəldi.

– Mənə bax, qardaşım: mən susmağa hazırım, ancaq bunun övəzində mənə bir florin verməlisiniz.

– Yaxşı, yaxşı! Söz verirəm, ancaq sənəni kəs.

– Ancaq bir şərtlə, pulu qabaqcadan ver!

Baş keşiş hirsli-hirsli pul kisəsini ona ataraq bağardı:

– Yaxşı, yaxşı, al!

Jan yenidən sobanın içinə girmişdi ki, qapı açıldı.

V

QARA PALTARLI İKİ ADAM

İçəriyə qara paltar geyinmiş qaş-qabaqlı bir adam daxil oldu. Dostumuz Janı heyərləndirən hər şeydən öncə (Jan sobanın içində rahatca öyləşərək oradan otaqda baş verən hər şeyi görüb-çşidə bildirdi) gələn adamın miskin görkəmi idi. Onun üzündə mülayim bir ifadə vardı, lakin bu, hakimlərə və pişiklərə xas şübhəli mülayimlik idi. Saçları tamam ağarmışdı, üzünün qırışlarından altmış yaşlarında olduğu məlum olurdu. Gözlərini tez-tez qırpır; sıx və ağarmış qaşları vardı; dodaqları sallaq, əlləri isə son dərəcə iri idi. Jan dərhal bu adamın ya həkim, ya da hakim olduğuna qərar verdi; bundan başqa adamın burnuyla ağzı bir-birində çox aralıydı ki, bu da Janın rəyincə, şibhəsiz, axmaqlıq nişanəsi idi. Jan bunu da anladıqdan sonra olduqca

narazı halda sobanın bir küncünə qısıldı. Kim bilir, neçə saat bu qədr narahat vəziyyətdə, həm də çox da xoş olmayan bir məclisdə qalacaqdı.

Baş keşiş gələn adamı qarşılamaq üçün ayağa belə durmadı. Yalnız işarə ilə qapının yaxınlığındakı kresloya əyləşməsinə təklif etdi. Bir az sudsular. Baş keşiş sanki yenə də öz dərin düşüncələrinə dalmışdı. Sonra bir qədər himayədar tonda:

– Xoş gördük, cənab Jak, – dedi.

– Xoş gördük, cənab baş keşiş, – qonaq cavab verdi.

“Cənab Jak” və “cənab baş keşiş” sözlərinin tələffüzündən, şübhəsiz, müəllimlə tələbənin görüşdüyü bəlli olurdu.

Qonaq Klodun sükutuna mane olmaq istəmədi. Klod bir az sudsudan sonra sözü davam etdi:

– Necədir, – dedi, – irəliləyişə ümid varmı?

– Təəssüf, cənab keşiş, – qonaq qəmli-qəmli gülümsəyərək cavab verdi, – mən ocağı üfürməyə davam edirəm; kül boldur, lakin bir zərrə qızıl əmələ gəlmir.

Klod səbirsiz hərəkət edərkən:

– Cənab Jak Şarmolü, mən heç də bundan bəhs etmərəm, sizin cadugör oleyhinə başladığınız məhkəməni soruşuram. Yanılmırsam, siz adamın adını söyləmişiniz. Onun adı Mark Senen olmalıdır, özü də hesablaşma palatasında xidmət edir, elə deyilmi? O, cadugörlüyünü etiraf etdimi? İşgəncə bir nəticə verdimi?

– Təəssüf, vermədi, – Jak yenə qəmli təbəssümlə cavab verdi.

– Biz bu şəraifə nail ola bilmədik; bu adam daş kimi bir şeydir, onu qaynar suda qaynatsalar da, heç bir söz söyləməz. Onun qollarını, ayaqlarını burub çıxarmışlar, başına min oyun açmışlar – lakin heç bir nəticə verməmişdir. O, müdhiş bir adamdır. Artıq mən də taqətdən düşmüşəm.

– Siz onun evindən heç bir şey tapa bilmədinizmi?

Jak torbasını eşələyərək:

– Bəs nə! Bəs nə! – Əlbəttə tapdım. Biz onun otağından bu perqamenti tapdıq. Bunun üzərində bəzi sözlər yazılmışdır, mənasını da başa düşürük. Halbuki, istintaq hakimi Filip Leliye yəhudi dilini bir az bilir. O bu dili Brüsseldə Kantersten küçəsindəki yəhudilərin işinə baxdığı zaman öyrənib.

Jak bu sözləri söyləməklə bərabər perqamenti də açdı.

Baş keşiş:

– Göstərsən! – dedi və əlyazmaya nəzər saldıqdan sonra bağırdı: – Cənab Jak, bu ki həqiqətən cadugörlükdir! “Emen hetan” – acınanların kef məclisinə yığışan yarasaların sözüdür. “Per ipsum, et cum ipso, et in ipso” – bu da iblis cəhənnomə vasilə etmək üçün söylənilən düsturdur. “Hax, pax, max”, – bunlar da – tibb istilahlarıdır. Qudurmuş itlərdən xilas olmaq üçün söylənilən duadır. Cənab Jak, siz kilisə işlərinə baxan kral prokurorsunuz, bu sözü mən sizə söyləyirəm, bu əlyazma – çox zərərli bir şeydir.

Jak yenə torbasının içində eşələndi:

– Onda biz bu adama yenə işgəncə verməliyik. Bunu işo Mark Senenin evindən tapmışıq.

Torbasından çıxardığı qab Klodun sobasının üzərindəki qablara bənzəyirdi.

Baş keşiş dedi:

– Vay! Bu kimyagör kolbasıdır.

Jak bir az qorxa-qorxa gülümsəyərək sözü davam etdi:

– Etiraf etməliyəm, mən bu qabda da təcrübə etdim, lakin bu təcrübə də heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı.

Baş keşiş qabı nəzərdən keçirməyə başladı.

– Görəsən, o öz qabının üzərinə nə həkk etmişdir? “Ox, ox”. Bu düstur adətən birədən qorunmaq üçün söylənir! Bu Mark Senen sadəcə cahil bir adammış ki! Mən elə güman edirəm ki, bu cür sözlərin yardımı ilə siz qızıl əldə edə bilməyəcəksiniz. Bunu yatağınızda uzananda yastığınızın altında qoyun, bundan başqa heç nəyə yaramaz!

Kral prokuroru dedi:

– Yaxşı yadıma düşdü, səhvlər məsələsini soruşacaqdım! Bir az bundan əvvəl aşağıda kilisənin böyük qapılarını nəzərdən keçirirdim; Həzrət Məryəmin ayaqları altında diz çökmüş yeddi çılpaq heykəlin arasındakı ayaqları qanadlı heykəlin həqiqətən Merkurinin heykəli olduğuna qəti əminsiz?

– Əlbəttə, – Klod cavab verdi. – Hər halda İtaliya alimi Avqustin Nifo belə nəql edir. Bu həmin alimdir ki, saqqallı iblislə əlbir idi və ondan bir çox şeylər öyrənmişdi. Hər halda aşağıya endiyimizdə mən gözlərim qarşısında olduğundan bunların hamısını sizə izah edərdəm.

Şarmolü hörmətli təzim edərkən:

– Toşəkkür edirəm, – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı, sizdən bir şey daha soruşacağam: həmin kiçik cadugör qızı həbs etmək üçün ömr verməyimi nə zaman arzu edərsiniz?

– Hansı cadugör qızı?

– Siz tanıyırsınız, bu həmin gənc qaraçı qızıdır ki, kansistor hakiminin qadağan etməsinə baxmayaraq, hər gün gəlib kilsə qarşısında roqş edir. Onun qızı buynuzlu bir keçi də var. Çox ehtimal ki, bu keçinin ruhuna cinlər daxil olub, o həm oxumağı, həm yazmağı, həm də hesab çəkməyi Pikatriksdən pis bacarmır. Yalnız bu keçinin mövcudluğu belə bütün qaraçı qadınları asdırmaq üçün əsas ola bilər. İndi çox mənasib vaxtdır, lazım gələrsə, biz tez qorar vəro bilərik. Amma etiraf etməliyəm, bu roqşasə çox gözəl qızıdır! Nə qədər də gözəl qara gözləri var! Sanki iki Misir yaqutudur! Çox yaxşı, biz onunla nə zaman məşğul olacağıq?

Baş keşiş ağappaq ağararaq güclü eşidilən səslə dedi:

– Vaxtı çatanda mən sizə söylərəm! – Sonra bir az toxdayaraq olavə etdi: – Hələlik isə siz Mark Selenlə məşğul olun.

Şarmolü gülümsöyərək:

– Bu barədə, narahat olmayın! – dedi. – Evə qayıdar-qayıtmaz, dərhal ona təzadən işgəncə verilməsini əmr edəçəyəm. Lakin mən sizə açıq söyləməliyəm, bu insan deyil, şeytandır. O hətta Pyer Tor-terinin özünü belə tongo gətirə bilər. Onu üfuci xaltanın içinə salıb istintaqım edəçəyik. Artıq buna kimsə tab gətirə bilməz. Bunu da təcrübə edək.

Klod qəmlı düşüncələrə dalmış kimi görünürdü. Nəhayət, Şarmolü tərəf döndü:

– Pyer... yəni, cənab Jak, mən sizə başqa söz söyləmək istəyir-
dim... siz Mark Selenlə məşğul olun.

– Bəli, bəli, cənab Klod. Zavallı! O hələ çox əziyyətlər çək-
məlidir! Lakin nə etməli! Təqşir özündədir! Cadugörlər məclisində
nə işi vardı! Hesab palatasının xidmətçisi böyük Karlin bu məşhur
sözünü bilməli idi ki: “Cinlər xeyrə aparmaz”. Bu qızın məsələsinə
gəldikdə – onun adı Smeraldadır, nədir – mən bu barədə sizin əmr-
lərinizi gözləyəcəyəm. Yaxşı yadıma düşdü! Biz böyük qapılardan
keçəcəyimiz zaman, çox rica edirəm, kilsənin baş qapısının üzə-
rində təsvir edilmiş bağban rəsminin mənasını mənə izah edin. Bu
əkinçi-filan deyildir ki? Cənab Klod, fikriniz başqa yerdədir?

Həqiqətən, Klod öz ələmində olduğundan Şarmolünün sözlərinə
qulaq asırdı. Şarmolü onun gözlərinin pəncərənin yaxınlığındakı
iri hörmüçək toruna dikildiyini gördü. Bu zaman sadələvə bir mil-
çək bahar günəşinə doğru uçmaq üçün özünü hörmüçək torunun
içinə salmış və orada doləşib qalmışdı. İri bir hörmüçək torun silko-
ləndiyini hiss edib oturuğu uzaq bir küncdən sıçramış, dərhal milçə-
yin üzərinə atılmış, qabaq ayaqları ilə onu ortadan qatlamış və çirkin
xortumunu başına sancmışdı.

Kansistor məhkəməsinin kral prokuroru:

– Zavallı milçək, – dedi və onu xilas etmək üçün əlini uzatdı.

Lakin baş keşiş birdən-birə yuxudan oyanmış kimi əsəbi hərəkətlə
onun əlindən yapışdı və bağırdı:

– Cənab Jak, qoyun təleyin hökmü yerinə yetsin!

Prokuror qorxmış halda özünü ona çevirdi: sanki onun əlindən
dəmir kolbətlinə yapışmışdı. Keşişin gözləri donuq halda baxır və
parlayır; o, gözlərini milçəklə hörmüçəkdən ibarət olan bu kiçik,
lakin müdhiş səhnədən ayırmayırdı.

Nəhayət, Klod boğuş səslə:

– Bəli, bəli... Bu bir rəməzdir! Görürsünüz, o yenicə doğulmuş,
yenicə uçmağa başlamışdı, o, şən və nəşəli idi, bahar, hava və azadlıq
axtarırdı! Lakin bu məlun pəncərəyə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz mur-
dar hörmüçək haradansa zühur etdi! Yazıq roqşasə! Yazıq milçək!
– Sənin təleyin budur! Jak, ona toxunmayın, onun təleyi budur! Hey-
hat, Klod, sən də bir hörmüçəksən! Lakin Klod, sən eyni zamanda
bir milçəksən! Sən elmə, işığa, günəşə doğru uçurdun, sən yalnız
azad dünyaya, əbədi həqiqətə nuruna nail olmaq arzusu ilə yaşayırdın;
lakin başqa bir ələmə, nur, bilik və elm ələminə açılan bu parlaq
pəncərəyə atıldıqda, sən, ey kor milçək, ey çılgın alim, sən, səninlə
bu nur arasında təleyin çəkdiyi incə hörmüçək torunu görmədin, sən
ey zavallı, divanə, başını itirib bu torun üzərinə atıldın, indisə başın
yaralı, qanadların yolunmuş, bu torun içində çürpənərək təleyin dəmir
pəncələrindən qurtulmaq istəyirsən. Cənab Jak, hörmüçəyə toxun-
mayın, qoyun öz işini bitirsin!

Şarmolü heç bir şey anlamayaraq onun üzünə baxırdı.

– Sizi əmin edirəm ki, – dedi, – ona toxunmaram; yalnız Allaha
and verirəm, əlimi buxanınız. Siz mənim ələmdən sanki kolbətlinə
yapışmışsınız.

Lakin baş keşiş onun sözüne qulaq asmaq niyyətində deyildi.

Gözlərini pəncərədən ayırmayaraq sözüne davam etdi:

– Ey divano! Sən öz inco milçək qanadlarınla bu müdhiş toru yarib keçə bilsəydin, elə zənn edirsən ki, nura çata biləcəkdin? Əfsus? Bu toru keçdikdən sonra sən şüşəyə, şöffaf müqavimətə, büllur divara, bütün fəlsəfi sistemləri hoqqıqotdən ayıran, misdən daha möhkəm bir şeyə rast gələcəkdin. Ey puç elm! Nə qədər alim öz başını sənə vurub parçalanmaqçün uzaqlardan uçub gəlir! Nə qədər müxtəlif elmi sistem bir-birinə qarışaraq bu əbədi şüşəyə çırpılır və vızıldadır!

O susdu. Qeyri-ixtiyari söylədiyi elmi mülhizələr sanki onu sakitləşdirmişdi; Jak Şarmolu isə aşağıdakı sualı verməklə onu yenə də həmin dünyaya qaytardı:

– Cənab Klod, sizə bir sualım var: qızıl öldə etmək üçün mənə nə zaman yardım edəcəksiniz? Mən hər halda bir noticə öldə etməyi çox istərdim.

Baş keşik acı təbəssümlə çiyinlərini oynatdı:

– Cənab Jak, – dedi, – Mixail Pselin “İblislərin qüdrəti və fəaliyyəti haqqında dialoq” əsərini oxuyun. Oradan anlayarsınız ki, bizim yaptığımız iş o qədər də günahsız və məsum iş deyil.

Şarmolu dedi:

– Cənab Klod, rica edirəm, yavaş danışın. Mən özüm də belə zənn edirdim. Lakin kilsə işlərinə baxan kral prokuroru kimi adı bir vəzifədə işlədiyiniz və ildə yalnız otuz türk eküsü miqdarında maar aldığınızçün istər-istəməz kimya ilə də məşğul olmağa məcbursanız. Ancaq siz allaha, yavaşdan danışaq.

Bu halda Şarmolu sobanın altında diş qırdamasına bənzər səslər eşitdi.

Bundan xeyli narahat olaraq soruşdu.

– Bu nə səssizdir?

Məsələ burasındadır ki, Jan gizləndiyi yerdə narahat vəziyyətdə oturmaqdan tənə gəlmiş və birdən oradan bir parça quru çörək, bir parça da kif bəsmiş pendir tapmışdı. Səhərdən bəri ağzına heç bir şey almadığından heç nəyi nəzərə almadan Allahın qismət etdiyi ruzini yeməyə başlamışdı. Bundan başqa, olduqca ac olduğundan çörəyi çox həvəslə yeyir və quru çörək parçasını özən dişlərinin əmələ gətirdiyi səsi belə azaltmağa çalışmışdı. Bu səs prokurorun diqqətini cəlb etməsi və onu təşvişə salmışdı.

Klod dərhal cavab verdi:

– Bu çox ehtimal ki, mənim pişiyimdir, şıcan tutmuşdur.

Bu izahat cənab Şarmolünü tam təmin etdi.

Ehtiramla gülümsəyərək:

– Hoqqıqotən, – dedi, – bütün böyük mütəfəkkirlərin evlərində hər zaman ev heyvanları olmuşdur. Hotta Servi belə deyir ki: “Hər bir mənzilin cini olmalıdır”.

Lakin Klod, Janın yeni bir əngəl çıxara biləcəyindən qorxduğu üçün, möhtərəm tələbəsinə məbədin böyük qapılar üzərindəki bəzi təsvirləri birlikdə tədqiq etmək istədiklərini xatırlatdı və hər ikisi otaqdan çıxdılar. Jan bu hadisədən çox sevinmişdi. Çünki artıq dizlərində əbədi olaraq çənəsinin izi qalacağından qorxmağa başlamışdı.

VI

TƏMİZ HAVADA SÖYÜLƏN YEDDİ SÖYÜŞÜN TƏSİRİ

Jan sobanın altından çıxaraq:

– Şükür Allaha! – dedi. – Nəhayət, bu iki bayquş çıxıb getdi! Rədd olsunlar cəhənnəmə! Xaqş, paqş, maqş! Biro! Qudurmuş it! Şeytan!.. Boş-boş danışmaqları bir şey qalmadı! Onların səs-küyündən qulaqlarım bu saat da cingildəyir. Üstəlik də kiflənmiş pendir! Vay! Yaxşı, baxaq görək, qardaşımızın kisəsində nə var, sonra isə bütün bu pulları şüşəyə çevirək.

O heyvət və məhəbbətlə tam vaxtında əlinə düşmüş kisoni nəzərdən keçirdi, üst-başını düzəldi, çəkmələrinin tozunu sildi, hissə bulaşmış qollarını təmizlədi, fit çaladı, bir az fırlandı, qardaşının kabinetindən bir şey götürüb-götürməməyin mümkün olduğunu aydınlaşdırmaq üçün o tərəf-bu tərəfə boylandı, qiymətli daşları olmadığından sobanın üzərindəki bəzi rəngbərəng şüşəcikləri İzabella la-Tyerə bağışlaya biləcəyini nəzərə alaraq, bu şüşəcikləri götürdü, nəhayət, qardaşının kilidləməyərok getdiyi qapını açdı, onu rahatlıqla açmaq üçün qapının açığı buraxaraq quş kimi tullana-tullana pilləkənlə aşağı enməyə başladı. Qaranlıq pilləkəndə bir şeyə toxundu, həmin şey mırıldanaraq geriyyə çəkildi. Jan bunun mütəlak Kəvazimodo olduğunu düşündü. Bu fikir ona o qədər əyləncəli görünürdü ki, ucadan qəhqəhə çəkdi və yanlarını tuta-tuta, gülə-gülə, son pillələri də endi. Jan artıq meydanda idi. Ancaq hələ də qəhqəhəylə gülürdü!

Ayağı səkiyə çatar-çatmaz yerə bir topik vurdu və bağırdı:

– Artıq sənə qatdım ey gözəl və sevimli Paris torpağı! Bu məlun pilləkən Yaqub peyğəmbərin mələklərini belə tənqə gətirə bilər. Yəni kifli bir pendir yemək və pəncərədən Parisin zəng qullələrinə baxmaq üçün göyləri dələn bu daş pilləkəni dırmaşmağa ehtiyac varmı?

Jan bir neçə addım da irəlilədikdən sonra yarasaların ikisini də, yəni böyük qardaşı ilə Jak Şarmolünü gördü; onlar kilsənin böyük qapılarının üzərindəki yənə bəzəkləri diqqətlə nəzərdən keçirirdilər. Jan xələtə onlara yaxınlaşdıqda baş keşişin yavaş səsə Jaka bu sözləri söylədiyini eşitdi: “Əyyubun bu heykəlini göy daşın üzərində kənarlarına qızıl çəkdirək Paris yepiskopu Gilyom yaptırmışdır. Əyyubun heykəli fəlsəfə daşını təsvir edir. Bunun daha mükəmməl formasını əldə etmək üçün təcürübdən keçirmək və yonmaq lazımdır. Raymond Lüllü deyir ki: “Formanın xüsusiyyəti mühafizə edildikdə, ruha zərər dəymir”.

Jan öz-özünə dedi:

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Hər halda pul kəsisi cibimdədir.

Bu zaman Jan arxadan gur və ahdəngdar bir səs eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Lənət olsun İblisin balasına! Lənət olsun! İşıqlı gün görməsinlər! Papaya and olsun və s. və i.a.

Jan ucadan dedi:

– Bu səs hər halda mənim dostum kapitan Febin səsidir.

Baş keşiş, quyruğunu içərisindən tüstü çıxan və kralın başı görünən vannanın içində gizlənməmiş oğdahanın mənasını kral prokuroruna izah edərkən Febin adını eşitdi. Klod diksindi, Şarmolünün hədsiz heyratına səbəb olaraq birdən-birə susdu və boylanıb baxdıqda qardaşı Janın madam Qondeloryenin evi qarşısında dayanmış ucaboy bir zabitle söhbət etdiyini gördü. Bu həqiqətdən də kapitan Feb də Şatoper idi. Feb nişanlısının evinin küncünə söykənərək hələ də söyüş yağdırırdı.

– Kapitan Feb, – Jan, Febin qolundan yapışdı, – amma siz çox gözəl söyüş söyə bilmişsiniz.

– Cəhənnəm ol burdan! – Kapitan bağırdı.

– Özün cəhənnəm ol! – məktəbli cavab verdi. – Amma sevimli kapitan, lütfən söyləyin görüm, ağzınızdan bu gözəl sözlərin sel kimi axmasına səbəb nədir?

Kapitan onun ölünü sığaraq cavab verdi:

– Çox üzr istəyirəm, dostum Jan. Məsələ burasındadır ki, dörd-nalə gedən atı dayandırmaq o qədər də asan deyil. Mən ki dördnalə çapa-çapa söyürdüm. – Sonra başını yuxarıya qaldıraraq dedi: – Bu saat bu axmaq qızların yanından gəlirəm, hər dəfə də bunların yanından çıxanda ağzım söyüşlə elə dolur ki, boğulmamaq üçün, bayıra çıxar-cıxmaz dərhal bu söyüşləri küçüyə tūpürməyi lazım bilirəm.

Jan soruşdu:

– İstəyirəm, gedək bir şey içək.

Bu təklif kapitanı tamamilə sakitləşdirdi.

– Böyük məmnuniyyətlə, – o cavab verdi, – ancaq pulum yoxdur.

– Zərəri yoxdur, mənə pul var.

– Doğrudan? Göstər baxım!

Jan özəmətlə, eyni zamanda sadələvhəsino kəsosini açaraq kapitanə göstərdi. Bu zaman baş keşiş heyrotədən donub qalmış Şarmolünü tək buraxaraq onlara yaxınlaşdı və bir neçə addımlıqda dayandı. Janla Feb isə kəsini yoxlamaqla məşğul olduqlarından ona heç bir əhəmiyyət vermədilər.

Feb bağırdı:

– Jan, bu nə deməkdir! İçi pulla dolu bir kəsə, həm də sizin cibinizdə? Bu, su vedrosinə oksə düşmüş Ay kimi bir şeydir: Ayı vedrənin içində görünür, halbuki orada deyil. Mərc gələrdəm ki, sizin kəsəndəki pul deyil, daşdır.

– Doğrudur, siz haqlısınız. Baxın, cibimdə nə cür daşlar gəzdirirəm! – Jan heç bir söz söyləmədən vətəni xilas edən romaliya məxsus loğvalıqla kəsənin içindəkiləri yaxındakı səkinin üzərinə boşalttı.

Feb dedi:

– Bu həqiqətdən də puldur, xırdası da var, irisi də! Lap heyran qalmışam!

Jan özəmətlə və təmkinlə dayanmışdı. Pullardan bir neçəsi səkinin üzərindən palçığa düşdü: kapitan bu pulları götürməkcün əyilmək istədiso də, Jan ona mane olaraq dedi:

– Kapitan Feb də Şatoper, heç utanmırımsız?

Feb pulları bir-bir saydı və Jana müraciət edərək tənənəli səsle:

– Bilirsiniz, Jan, burada tam iyirmi üç Paris susu var! – dedi. – Siz bu gecə Başkəsənlər küçəsində kimi soymusunuz?

Jan sarışın başını yuxarı qaldırdı və gözlərini istehza ilə qıyaraq dedi:

– Bəs bizim ağıldankəm qardaşımız baş keşiş nəyə görökdür!
Feb bağırdı:

– Lənət şeytana! Çox layiqli adammış!

Jan dedi!

– Çox yaxşı, gedək içməyə.

– Yaxşı, hara gedəcəyik? – Feb soruşdu. – “Hövvanın alması”na?

– Yox, kapitan. “Qədim hikmət”ə gedək. Mənim bu meyxanadan xoşum gəlmir.

– Jan, onu cəhənnəmə rədd elə! “Hövvanın alması”nın şərabı daha dadlıdır. Bundan başqa, bu meyxananın qapısında günəşin şüaları altında xumarlanan üzüm tənəyi var. Mən şərab içərkən onu seyr edərek öylənirom.

– Çox yaxşı. “Hövveya” və onun almasının yanına gedək, – Jan razı oldu və Febin qolundan yapışaraq sözüünə davam etdi:

– Sevimli kapitan, yaxşı yadıma düşdü, siz bu saat Başkəsonlər küçəsini yad etmədiyiniz, ancaq yanlış söylədiyiniz. İndi artıq belə söyləməyirlər: indi ona Quldurlar küçəsi deyirlər.

Dostlar “Hövvanın alması” meyxanasına doğru getdilər. Şübhəsiz, getmədən əvvəl yerə düşmüş pulları yığışdırdılar. Bu da aydın məsələdir ki, baş keşiş də onları uzaqdan təqib etməyə başladı.

Baş keşiş narahat və məyus halda addımlayırdı. Görəsən, bu adam, bir az əvvəl Qrenqarla görüşündən sonra yadından çıxara bilmədiyini həmin məlun Feb deyil ki? Buna əmin deyildi, lakin hər halda onun Feb olduğunu bilirdi. Bu rəmzi söz baş keşişin iki qayğısız dostu xəlifə addımlarla təqib etməsi, onların sözüünə qulaq asması, onların hər bir hərəkətini təşvişlə seyr etməsi üçün yetərli idi. Onların söhbətlərinə qulaq asmaq çətin də deyildi: onlar olduqca ucadan danışır, söhbətlərinin ətrafdakılar tərəfindən eşidiləcəyindən sıxılmaz və ehtiyat etmirdilər. Onlar qadınlardan, duellərdən, şərabdan və başqa axmaq şeylərdən bəhs edirdilər.

Birdən küçələrdən birinin tündü qaval səsi eşidilər. Zabitin öz yoldaşına bu sözləri söylədiyini Klod açıq-aydın eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Tez ol, tez gedək!

– Kapitan Feb, nə olub?

– Qaraçı qızın məni görəcəyindən qorxuram.

– Hansı qaraçı qız?

– Keçisi olan gənc qaraçı qız.

– Esmeraldamı?

– Elədir ki, var, Jan. Mən daima onun bu qəribə adını yadımdan çıxarıram. Tez gedək, yoxsa məni tanıyar. Onun küçədə mənimlə söhbət etməsini heç istəmirəm.

– Kapitan Feb, siz onunla tanışsınız?

Burada baş keşiş Febin güldüyünü və Janın qulağına doğru öyilərkən ona bir neçə söz pııldadığını gördü. Sonra Feb qəhqəhələrlə gülməyə başlayaraq tənənəli şəkildə başını yırğaladı.

Jan soruşdu:

– Doğru söyləyirsiniz?

– Namusuma and içirəm! – Feb cavab verdi.

– Bu axşam?

– Hə, hə, bu axşam.

– Onun gələcəyinə əminsiz?

– Jan, siz çəmsiniz, yoxsa sizə nəse olub? Heç belə şeylərdə şübhə etmək olar?

– Elə isə, kapitan Feb, sizə deyə bilərəm ki, çox bəxtiyarsınız!

Baş keşiş bütün söhbəti eşitmişdi. Dışları bir-birinə toxunur, vücudunu xəlifə titrəmə sarsıdırdı. O, bir dəqiqə dayandı, başı gicələnmiş adam kimi fənər dirəyinə söykəndi, sonra yenə bu iki dostun arxasınca getdi.

Lakin onlara çatanda artıq söhbətin mövzusunu dəyişmişdi, artıq onlar bağıra-bağıra şəhər, ancaq o qədər ədəbli olmayan bir nəğmə oxuyurdular.

VII

KABUS

O zamanlar məşhur olan “Hövvanın alması” meyxanası Universitet məhəlləsində Rondel ilə Batonye küçələrinin tündü yerləşirdi. Bu meyxana alt mərtəbədə, xeyli geniş, lakin olduqca alçaq bir salondaydı. Salonun qübbə şəklində tavanı vardı; tavan sarı rəngə boyanmış hündür taxta sütuna dayanmışdı. Salonda masalar düzülmüşdü; divardan isə par-par parıldayan qurğuşun qablar asılmışdı; küçəyə böyük bir pəncərə açırdı, qapının ağzında üzüm tənəyi bitmişdi.

Salon qonaqlarla dolu idi. Onların arasında çoxlu yüngüləxlaq qadınları da vardı. Qapının üzərində köhnə bir lövhə vardı. Lövhənin üzərində öləndə alma olan bir qadın təsvir edilmişdi. Lövhə paslanmış və yüngül meh əsdikdə belə tərpənərək qonaqları çağırması kimi hərəkətə gəlir və cırıldayırdı.

Artıq qaralıqlaşdı. Küçə işıqları hələ yandırılmamışdı. Bu səbəbdən meyhananın işıqları gecə qaralığında uzaqdan görünən dəmirçixana kimi parlayırdı. Stəkan səsləri, şən gurultular eşidilirdi; yoldan keçənlər sınıq pəncərələrdən bağırtı və söyüş səsləri eşidirdilər. Tərlənmiş pəncərə şüşəsindən yüzlərcə müxtəlif adamlar görünür, arası müdhiş qəhqəbə səsləri eşidilirdi. Buradan keçənlər öz işləri üçün tələsdiklərindən bu gurultuya fikir vermirdilər. Yalnız cır-cındır geyinmiş küçə uşaqlarından biri ara-sıra ayaqlarının ucuna qalxaraq pəncərədən içəri baxar və bərkəndən bağırdı:

– Ey, sərxoşlar!

Həmin gurultulu meyhananın qarşısında bir nəfər o yan-bu yana dolaşır və daim pəncərədən içəri baxırdı. Qarovulçu qarovul çəkdiyi yerdən ayrılmadığı kimi, o da buradan bir addım belə uzaqlaşmırdı. Bu adam öynindəki bürüncəyini üzünə çəkmişdi. Bürüncəyi bəlkə də özünü soyuqdan qorumaq, ya da paltarını gizlətmək üçün meyhananın yanındakı dükandan yenidən satın almışdı. Bu adam ara-sıra qurğuşun çərçivəli pəncərənin yanında dayanıb diqqətlə qulaq asır, içəriyə baxır və ayaqlarını yerə döyəcəliyirdi.

Nəhayət, meyhananın qapısı açıldı; ehtimal ki, onun gözlədiyi də bu idi. Qapının ağzında iki sərxoş göründü; yarıcaq qapıdan bayıra düşən işıq onların şən və qırmızı üzlerini işıqlandırmışdı. Bürüncəkli adam küçənin o biri tərəfinə keçib oradan bunları seyr etməyə başladı.

Sərxoşlardan biri bağıraraq dedi:

– Yüz min lənət olsun! İndi saat 7 olacaq! Artıq görüşə getmək vaxtıdır!

– Sizi inandırırım ki, – yoldaşı dili dolaşa-dolaşa dedi, – mənim evim söyüş küçəsində deyil. Mən İoann kilsəsinin yaxınlığındakı Yumşaq çörək küçəsində oluram. Əgər buna etiraz etməyə başlasanız, kərgəndandan da iribuyuz olduğunuz məlum olacaq. Hər kəsə məlumdur ki, bir dəfə ayı belinə minmiş adam qorxu-filan bilməz, siz isə... sizsə dadlı şeyləri çox sevirsiniz!

Birinci sərxoş dedi:

– Dostum Jan, siz tamamilə sərxoşsunuz!

İkinci sərxoş yığılanaraq:

– Kəfiniz nə istəyirsə söyləyin, Feb, – cavab verdi, – lakin buna baxmayaraq, artıq sübut edilmişdir ki, Platonun siması ovçu tulasına bənzəyirdi.

Şübhəsiz, oxucu bunların bizim dostlarımız – kapitanla tələbə Jan olduğunu anlamışdır. Yəqin ki, küçənin o biri tərəfindəki adam da bunları tanımışdı. O, asta addımlarla bu iki dostu təqib etməyə başladı. Dostlardan birinin ayaqları bir-birinə dolaşdı, kapitan isə kef məclislərinə daha çox adət etdiyindən xeyli mətin və düzgün addımlarla yeriyirdi. Bürüncəkli adam onların danışığına diqqətlə qulaq asaraq aşağıdakı maraqlı söhbəti eşitdi:

– Zəhrimara qalsın! Cənab tələbə, siz düz xotlə yeriyə bilmirsiniz! Yaxşı bilirsiniz ki, mən bir az sonra sizi tərək etməliyəm. Artıq saat yeddidə və indi mənim görüşüm var.

– Mənə mane olmayın! Mən göylərdə ulduzlar və alovlu nizələrlə görüşürəm! Sizsə... gülməkdən cırlan Dampmartən qəsrinə bənzəyirsiniz.

– Jan, nənin ziyillərinə and içirəm ki, siz olduqca boş sözlər danışsınız. Qulaqlarım sizə qulaq asmaqdan yoruldu. Jan, yeri gəlmişkən, heç pulunuz qaldı?

– Cənab rektor, burada heç bir səhv yoxdur: “Parva boucheria” – “xırda qəssab dükən” deməkdir.

– Jan, dostum Jan, siz gözəl bilirsiniz ki, mən Sen-Mişel körpüsündə bu qıza görüş təyin etmişəm. Mən onunla birlikdə körpünün yaxınlığında dükən saxlayan Falurdel qarının evinə getməliyəm. Mən bu qarının otaq kirayəsini verməliyəm. Dostum Jan, qardaşımızın kişəsində olan pulların hamısını sorubamı verdik? Kəsinin dibində heç bir şey qalmayıb? Sən bilmirsənmi ki, bu kaftar qan mənə inanmaz, borclu qalmağıma razı olmaz...

– Vaxtımdan olduqca səmərəli istifadə etdiyimi anlamağım hər cür var-dövlətdən və puldan qiymətlidir...

– Vay, lənətə gəlmiş! Buraxın, boş-boş danışmağı! Nəhayət, mənə söyləyin görün, pulunuz qaldı, ya qalmadı? Qalıbsa, onları mənə verin, yoxsa Əyyub kimi cüzam xəstəliyinə tutulsanız da, Sezar kimi qotur olsanız da, bütün ciblərinizi axtarmağa məcbur olaçağam!

– Hörmətli ağam, Qalyam küçəsinin bir ucu Şuşaçilər küçəsilə, o biri ucu isə Toxucular küçəsilə kəşisir.

– Bəli, bəli, dostum Jan, mənim zavallı yoldaşım, siz Qalyam küçəsi haqqında çox doğru söylədiniz, lakin Allah eşqinə, özünüzo golin, mənə bir az pul lazımdır, artıq saat yeddidir.

Jan:

– Sakit ol və qulaq as! – dedi və dili dolaşa-dolaşa məhni oxumağa başladı.

Səbri tamamilə tükənmiş kapitan bərkədən qışqırdı:

– Vay səni, məlun tələbə, yediyin loğma sənin boğazında qalsın! – və Janı elə bərk itələdi ki, Jan əvvəlcə hasara deydi, sonra isə səkinin üzünə yuxıldı. Feb soruşları heç vaxt tərk etməyən qardaşlıq mehribanlığıyla Janın başını qaldırdı, təbiətin Paris küçələrində yoxsullar üçün hazırladığı və varlıqların “zibil yığını” adlandırdıqları yastıqların birinin üzünə qoydu. Kapitan Janın başını çürümüş kələm yığınından ibarət qalağın üzünə qoydu. Tələbə dərhal xoruldamağa başladı. Lakin kapitanın qəlbində hələ də Jana qarşı kin qalmışdı.

Möhkəm yuxuya getmiş tələbəyə müraciət edərək:

– Bu sənin üçün daha pis olar, – dedi, – hər halda yoldan keçən bir şeytan arabası səni götürüb aparar! – Bu sözləri söylədikdən sonra Feb uzaqlaşdı.

Uzun müddətdən bəri onları təqib edən bürüncəkli adam küçənin ortasında uzanmış Janın başı üzərində təəddüdlə dayandı, sonra dərindən bir ah çəkərək kapitanın arxasına getdi.

Əgər oxucu etiraz etmərsə, biz də onların etdiyi kimi, Janı açıq səma altında buraxaraq onların dalınca gedək.

Kapitan Feb Sent-Andre küçəsinə çatdıqda birinin onu təqib etdiyini anladı. Təsədüfən boylanıb geriyə baxdıqda, uzun kölgəyə bənzər bir şeyin divarların yanına ilə xəlvcəyə onun dalınca gəldiyini gördü. Feb dayandıqda – kölgə də dayandı; Feb yenə yeriməyə başladıqda – kölgə də yeriməyə başladı. Ancaq bu hadisə onu heç də təşvişə salmadı. Öz-özünə dedi:

– Qoy gəlsin. Onsu da cibimdə bir quruşum yoxdur!

Feb Otən vaxtilə oxumuşdu məktəbin qarşısında dayandı. Uşaq olarkən məktəbin yanından keçərkən giriş qapısının qarşısında kardinal Pyer Bertranın heykəlinin qabağında dayanar, Priapin Horatiusinin satıralarında acı bir dillə şikayətlənərək etdiyi həqarətlərdən birini edərdi, özü də bu həqarəti o qədər böyük kin-küdurətlə edərdi ki, onun sayəsində “Eduya yepiskopu” heykəlinin ayağındakı yazı

artıq tamamilə silinib getmişdi. Küçədə kimsə yox idi. Lakin Feb müdirinin düyməsini saymazına düymələyərək başını yuxarıya qaldırırdıqda ona doğru yaxınlaşan kölgəni gördü; kölgə o qədər yavaş addımlarla yaxınlaşırdı ki, yalnız onun şlyapasını və bürüncəyini görə bildi. Kölgə ona yaxınlaşıb kardinal Bertranın heykəlinədən də hərəksiz halda qarşısında dayandı və gecənin qaranlığında pişik gözləri kimi parlayan gözlərini kapitan Febin üzünə dikdi.

Kapitan qorxaq adam deyildi; əlidayənləklə quldura rast gəlsəydi belə, qorxmazdı; bununla belə, bu səyyar heykəli, daşdan qayırılmış bu adamı gördükdə bədəninə titrəmə hiss etdi. O zamanlar gecələr Paris küçələrini dolaşan kabus haqqında müxtəlif şayiələr dolaşırdı. Bu daş kimi donmuş adamı gördükdə kapitanın ağılına gələn də bu oldu. O bir neçə daqiqə dinməz-söyləməz kabusa baxdı, sonra sünü qəhqəhə çəkərək dedi:

– Hörmətli cənab, əgər siz mənim fərz etdiyim kimi, oğrusunuzsa, sizə söyləməliyəm ki, mənim nəzərimdə boş qoz qabığı ovlayan ley-ləyə bənzəyirsiniz. Əzizim, mənim var-yoxum məhv oldu. Baxın, siz oraya müraciət etməlisiniz. Bu məbəddə gümüşdən qayırılmış bir xaş var.

Kölgənin əli bürüncəyin altından uzandı və ayı pəncəsi kimi ağır bir şey kapitanın çiyinə endi. Kölgə eyni zamanda dilə gələrək dedi:

– Kapitan Feb de Şatoper?

– Adımı haradan bilirsiniz? – Feb bağırdı.

Bürüncəkli adam müdhiş səslə sözüünə davam edərək dedi:

– Mən yalnız sizin admızı deyil, eyni zamanda bu gün görüşə getdiyinizi də bilirəm!

Feb heyrətlə cavab verdi:

– Tamamilə doğrudur!

– Görürsünüz saat 7-yə təyin edilmişdir.

– Bu da doğrudur, on beş daqiqədən sonra.

– Falurdel qarının evində görüşəcəksiniz.

– Doğrudur.

– Sen-Mişel körpüsünün yanında.

– Dualarda buna müqəddəs Mikayıl məleyi deyirlər.

Kabus mırıldanaraq:

– Kafir! – dedi. – Siz qadınla görüş təyin etməsiniz.

– Əlbəttə, kişiyə təyin etməyəcəyəm ki!

– Bu qadının adı...
– Smeralda! – Feb şon soslə bağırdı. Yavaş-yavaş həmişəki qayğısızlığı geri qayıtdı.

Kölgə bu adı eşitdikdə Febin çiyini bərkədən sıxaraq bağırdı:

– Kapitan Feb de Şatoper, sən yalan söyləyirsən!

Kapitan qüvvətlə dartınaraq qolundan yapışmış dəmir kəlbətin-dən qurtuldu, üzündə qəzəb və kin vardı. Məğrurcasına şpaqasının dostoyindən yapışdı. Bu qəzəbin qarşısında hərəkətsiz dayanmış bürüncəkli adamı görün olsaydı, qorxardı. Bu mənərə Don-Juanla komandor heykəlinin vuruş səhnəsinə bənzəyirdi.

– İsayə və Şeytana and olsun! – kapitan bağırdı – Bu sözü Şatoper nəslinə mənsub olanlara demək olmaz! Sən bu sözü təkrar etməyə cürət edə bilməzsən!

– Sən yalan söyləyirsən! – kölgə sakit soslə təkrar etdi.

Kapitan dişlərini qıcırdatdı; bu halda o hər şeyi unutmuşdu. Nə xəyalatı, nə kabusu, nə də xurafatı nəzərə alırdı. O yalnız qarşısında onu təhqir etmiş adamı görürdü. Hirsindən boğula-boğula:

– Elə isə, çox gözəl!.. – dedi və şpaqasını çıxardı. Əsəbdən titrəyərək dili dolaşa-dolaşa: – Yaxın gəl! Tez ol! Sizinləyəm! Şpaqanızı çıxarınız! Qoy bu söki ikimizdən birimizin qanı ilə boyansın! – dedi.

Lakin düşməni yerindən tərpənmədi. Kapitanın vuruşmağa və ona hücum etməyə hazır olduğunu gördükdə, o acı və kədərdən titrəyən soslə:

– Kapitan Feb, – dedi, – siz öz görüşünüzü yadımdan çıxarırı-sınız.

Feb kimi tezqızısan adamlar südlü siyağı bənzəyirlər: içinə bir damcı soyuq su tökmək kifayətdir ki, köpü yatsın. Kapitanın əlində parlayan şpaqasını aşağı endirməsi üçün bu söz kifayət etmişdi.

Bürüncəkli adam sözüünə davam edərkə dedi:

– Kapitan, mən səhə, o biri gün, bir ay sonra, bəlkə də on il sonra sizin boğazınızı kəsməyə hazırım, lakin siz hər şeydən əvvəl görüşə getməlisiniz.

– Doğrudan da, – Feb sanki özünə təsəlli verərək dedi, – görüş osnasında qadınla şpaqanın hərəsinin öz yeri var, bunların ikisi də varsa, birində niyə vəz keçməliyəm!

Yad adam təkrar etdi:

– Siz görüşünüzə gedin...

Feb kefi bir az pozulmuş halda şpaqasını qınına qoydu:

– Cənab, – dedi, – bu nəzakətinizə görə çox təşəkkür edirəm. – Doğrudan da, mən sizin dorsinizi səhə də verə bilərəm; indiliklə mənə xoş dəqiqələrdən mərhum etmədiyiniz üçün sizdən çox razıyam. Doğrudur, gözəlimin yanına sizi küçənin ortasında xəndəyə uzatdıqdan sonra da vaxtı-vaxtında gedə bilərdim. Belə hallarda qadınları bir az gözlətmək heç də fəna deyil. Lakin mənə elə gəlir ki, siz doğrudan da layiqli düşmənsiniz. Bu səbəbdən haqq-hesabımızı səhəyə qədər təxirə salsaq, daha yaxşı olar. Artıq mən görüşə gedirəm! Siz bu görüşün saat yeddiyə təyin olunduğunu bilirsiniz. – Feb qulağının ardını qaşdı: – vay, zəhrimara qalasan, lap yadımdan çıxmışdı! – dedi. – Otağın pulun vermək üçün cibimdə bir qəpiyim yoxdur; qoca fahişə isə pulu qabaqcadan tələb edəcək. Zətən, onun mənə inanmamağa haqqı var.

Yad adam:

– Onda bunu verərsiniz... – dedi və Feb yad adamın soyuq əlinin onun ovcuna iri bir sikkə qoyduğunu hiss etdi. O, pulu qəbul etməkdən özünü saxlaya bilmədi və onun əlini sıxdı.

– Allaha and olsun ki, – o bağırdı, – siz qəribə oğlansınız!

– Yalnız bir şərtim var, – yad adam dedi, – isbat etməlisiniz ki, siz haqlısınız, mən isə haqsızam, mənə otağın bir bucağında gizlədin ki, oradan bu qadının sizin söylədiyiniz qadın olduğunu görə bilim.

Feb cavab verdi:

– Mənim üçün heç bir fərq yoxdur! Mən Martanın otağını kirayə götürürəcəyəm, siz isə qonşuluqdakı it daxmasında yerləşərək oradan hər şeyi görə bilərsiniz.

Yad adam dedi:

– Yaxşı, elə isə gedək!

– Əmrinizə hazırım! – kapitan cavab verdi. – Mən yaxşı bilirməm, lakin ola bilər ki, siz bir iblis mücəssəməsiniz, hər halda bu axşamlıq dost olaq. Səhəyə isə bütün borclarımı qaytararam. Həm pulla, həm də şpaqa ilə.

Onlar sürətli addımlarla yola düşdülər. Bir neçə dəqiqə sonra su şirlitəsi eşidildikdə Sen-Mişel körpüsünə çatdıqları məlum oldu.

– Əvvəl mən sizə dediyim yərə apararam, – Feb yoldaşına dedi, – sonra isə gözəlimin dəlnca gedərəm. O mənə Kiçik Şatle yaxını-ğında gözləyəcək.

Febin yoldaşı heç bir söz söyləmədi, ümumiyyətlə, qeyd etməliyi ki, bir yerdə getdikləri müddətdə o, bir kəlmə də danışmamışdı. Nəhayət, Feb alçaq bir qapının önündə dayandı və qapını bərk-bərk döydü. Qapının dəliyində işıq göründü. Dışiyox ağzından çıxan bir səs soruşdu:

– Kimdir?

Kapitan söyüşlə cavab verdi, güman ki, bu işarəydi; qapı dərhal açıldı və qoca bir qarı göründü; qarının əlində əski bir şamdan vardı; qadın da, istərsə şamdan da – hər ikisi titrəyirdi. Bu, belə bükülmüş, cır-cındır geyinmiş, başı əski ilə sarınmış qoca bir qarı idi; üzü, əlləri, boynu qırıxmışdı; dodaqları sallanmış, üst dodağının ətrafında isə ağ tükülər görünürdü, o öz görünüşü ilə pişiyə bənzəyirdi.

Menzilin içi heç də sahibosindən gözəl deyildi. Masalar əhənglə ağardılmışdı; tavanın dayaqlarını zaman qaqqara qaraltmışdı. Sobanın yarısı uçmuş, otağın küncələrindən hörtümçək torları sallanırdı; otağın ortasında qıçları sınımış bir neçə masa və skamya vardı; ocağın külündə murdar bir uşaq eşələnirdi; otağın dal tərəfində isə tavan-dakı lyuka dirənmiş pilləkən vardı.

Febin sirlı yoldaşı bu fahişəxanaya girdikdən sonra bürüncəyinin yaxasını gözəlirəndək qaldırdı. Kapitan isə söyüş söyə-söyə əlində parlayan təzə ekünü qoca qarıya göstərər deyirdi:

– Martanın otağını...

Qoca qarı öyilərək tozım etdi, pulu aldı və masanın siyirməsinə qoydu. Bu, qara bürüncəklı adamın kapitana verdiyi pul idi. Qoca qarı masanın yanından ayrılan kimi pırpızsaçlı və cır-cındır palırlı uşaq külün içindən çıxıb qutuya yaxınlaşdı, pulu böyük möharətlə oradan çıxarıb yerinə çubuq dəstəsindən qopardığı quru bir yarpaq qoydu.

Qoca qarı qonaqlara işarə edərək dalınca gəlmələrini tapşırırdı. Pilləkənlə yuxarıya qalxmağa başladılar. Üst mərtəbəyə çıxdıqdan sonra qoca qarı şamdanı sandığın üzərinə qoydu, Feb isə menzili əla tanyan adam kimi qaranlıq dəhlizə baxan qapını açdı.

Sonra yoldaşına müraciət edərək:

– Əzizim, – dedi, – siz burada gizlənməlisiniz...

Bürüncəklı adam heç bir söz söyləmədən ona itaət etdi, kapitan isə o içəriyə girdikdən sonra qapını örtüdü və əftəni keçirdi. Bir dəqiqədən sonra qoca qarı ilə birlikdə pilləkəndən enməyə başladılar. Otaq tamamilə qaranlıqlaşdı.

ÇAYA BAXAN PƏNCƏRƏNİN FAYDASI

Klod Frolo (belə zənn edirik ki, Febdən daha düşüncəli olan oxucu bürüncəklı adamın baş keşiş olduğunu çoxdan anlamışdır) qaranlıq daxmaya düşdükdən sonra harada olduğunu anlammaq üçün bir neçə dəqiqə əlloşdı. Bu daxma damla otaq arasında üçbucaq şəklinə əmələ gəlmiş bir şey idi. Orada nə adi pancərə, nə də baca vardı; damın əyri olması isə, Klodun daxmanın içərisində uzanmasına mane olurdu; odur ki, Klod təsadüfən tapdığı murdar bir zibil yığını üzərində çömbəlib oturdu. Başı hərəratı içində idi. Ətrafını əllərlə araşdırdıqdan sonra sınıq şüşə parçası tapdı və şüşəni alına qoyaraq hərəratını bir qədər azaltdı.

Görəsən, həmin anda Klodun ruhunun dərinliklərində nələr baş verirdi? Bunu yalnız Allah və onun özü bilir. Feb, Esmeralda, Jak Şarmolü, Parisin küçələrində buraxdığı və böyük məhəbbətlə sevdiyi kiçik qardaşı, keşiş cübbəsi, hansısa Falurdelin yanına gedərkən bəlkə də itirməkdən qorxmadığı namuslu adı; bütün bu sərgüzəştlərin onun düşüncəsində bir-birinə necə uyuşduğunu izah etmək çətindir. Lakin bir şeyə şübhə ola bilməz ki, bu düşüncələr onun şüurunda bir yerdə toplaşaraq müdhiş harmoniya yaratmışdı.

O, on beş dəqiqə gözələdi; bu müddət ərzində düz yüz il qocaldığını hiss etdi. Birdən ağac pilləkənin cırlıtısını eşitdi. Kimsə pillələrlə yuxarıya qalxmırdı. Qapı açılıqda işıq göründü. Qurdların yeyib çürütdüyü qapının ortasında iri bir dəlik vardı; Klod bu dəlikdən baxmağa başladı: qonşu otaqda baş verənləri bu dəlikdən görmək mümkün idi. Onun gözləri qarşısında belə bir mənzərə açıldı; pişik-sifət qarı əlində şamdan dayanmışdı; Feb isə bığlarını bura-bura baxırdı. Nəhayət, Klod üçüncü simanı da gördü; bu Esmeralda idi. Esmeralda qapının arxasında görüldükdə sanki Klodun gözləri qarşısında cazibədar bir xəyal canlandı. Klod tir-tir titrədi, gözləri qaraldı, qanı başına vurdu, qulaqları cingildədi, ətraf başına fırlanmağa başladı. O, bihüş oldu və bir neçə dəqiqə heç bir şey görmədi, heç bir şey eşitmədi.

Yenidən özüne gələndə artıq qanı qonşu otaqda deyildi. Otaqda yalnız Feblə Esmeralda qalmışdı; onlar taxta sandığın üstündə yanaşı oturmuşdular; şam onların gənc üzvlərini və daxmanın dal tərəfindəki

yoxsul çarpayını işıqlandırır. Çarpayının yanında pəncərə vardı. Pəncərənin yağış damcılarının parçaladığı hörümçək toruna bənzəyən qırıq şüşələrdən göyün bir parçası və qalaq-çalaq buludlardan özü üçün yastıq düzəldərək uyuyan Ay görünürdü.

Gənc qız karıxmış kimiydi; yanaqları od tutub yanırdı. Vücudu titrəyirdi. Uzun kirpikləri qızarmış yanaqlarına kölgə salırdı. Üzünə baxmağa cəsarət etmədiyi zabit isə çox məmnun görünürdü. Qız şüursuz şəkildə barmaqının gözəl, ancaq yöndəmsiz hərəkətiylə skamyanın üzərində qərribə-qərribə şokillər çəkir və barmağına baxırdı. Ayaqlarının üzərində keçisi yatdığından onları görmək mümkün deyildi. Kapitan, görünür, xüsusi olaraq bu görüş üçün bəzənib gəlmişdi. Sürtükünün yaxasından və yanlarından qızıl qotazlar sallanırdı. Bu qotazlar o zamanlar çox gözəl hesab olunurdu.

Onların nə danışdığını Klod böyük çətinliklə eşidə bildirdi. Qanı beyninə vurmuş, qulaqları cingildəyirdi (zətən, iki sevgilinin laqçırtısı, içində mazaqlaşma olmasa, kənardan baxan adama o qədar də maraqlı görünür, bu laqçırtı "mən səni sevirəm" ifadəsinin müxtəlif şəkillərdə söylənilməsindən başqa bir şey deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, Klod onların söhbətinə laqeyd tamaşaçı kimi qulaq asmırdı).

Gənc qız başını qaldırmadan:

– Ah, cənab Feb, – deyirdi, – siz mənə nifrət edirsiniz! – Mən çox pis hərəkət etdiyimi anlayıram.

Zabit isə nəvazişli tərzdə cavab verirdi:

– Gözəl, sənə nifrət etmək? Sənə nifrət etmək! Allah eşqinə söyləyin, mən nə üçün sizə nifrət etməliyəm?

– Sizinlə buraya gəldiyim üçün.

– Zənnimcə, bu məsələdə biz bir-birimizi yaxşı başa düşmürük; Mən sənə nifrət etməliyəm, kin bəsləməliyəm.

Gənc qız qorxunc nəzərlə ona baxaraq:

– Kin bəsləmək? Mən sizə nə etmişəm ki? – dedi.

– Sən məni uzun zaman yalvarmağa məcbur etmiş.

– Çarəm nədir?... – qız ah çəkdi. – Mən andımı pozmaq istəmirdim, tilsimim öz qüvvətini itirə bilər və mən heç vaxt ata-anamı tapmaya bilərəm. Ancaq nə fərqi var! Qoy, olan olsun! Artıq mənə nə ata, nə də ana lazımdır.

Qız bu sözləri söyləyərkən sevinc və məhəbbətdən yaşarmış gözlərini kapitanın üzünə dikdi.

Feb bağırdı:

– Əgər mən bundan bir şey anlayırsam, Allah belimi sındırsın. Esməlda bir daqiqə susdu, sonra gözləri yaşardı, köksündən bir ah qopdu və bu sözləri söylədi:

– Ah, sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz!

Gənc qızın varlığında o qədər ismət və günahsızlıq vardı ki, Feb özünü onun yanında bir qədər narahat hiss etdi. Lakin son sözlər onu yenə cürətləndirdi.

– Sən məni sevirsən! – O, heyranlıqla çısqırdı və qaraçı qızın belini qucaqladı. O bunu çoxdan gözləyirdi.

Klod bütün bu səhnəni öz daxmasından seyr edirdi. Tez-tez qoltuğundakı xəncərin ucunu barmağı ilə yoxlayırdı.

Qaraçı qız xofli hərəkətlə kapitanın ona sarılmış əllərini özündən uzaqlaşdırmağa çalışaraq sözüno davam etdi:

– Feb! Siz çox mərhəmətli və alicənabınız! Siz gözəlsiniz! Siz məni, zavallı qaraçı qızı ölümdən xilas etdiniz. Nə vaxtdır ki, məni xilas edən zabitin fikrini dəyişdirəsiniz. Feb, mən sizi tanımamışdan çox-çox əvvəl xəyallarınızla yaşayırdım. Çoxdandır ki, sizin kimi gözəl geyimli, şpaqlı və gözəl simalı bir adam arzu edirdim. Sizin adınız da gözəldir, Feb, mən sizin hər şeyinizi sevirəm: adınızı da sevirəm, şpaqınızı da sevirəm. Feb, şpaqınızı çıxarın, verin baxım.

Feb gülümsəyərkən:

– Uşaq! – dedi və şpaqasını çıxardı.

Qaraçı qız şpaqanın dəstəyinə, tiyəsinə baxdı, dəstəyin üzərindəki yazını maraqla oxudu və nəhayət, onu öpərək dedi:

– Sən igid bir adamın şpaqasısan. Mən öz kapitanımı sevirəm!..

Feb fürsətdən istifadə edərək, gənc qızın bir az yılmış gözəl və incə boynundan öpdü. Qız dimdik qalxdı, lələ kimi qızardı, Klod isə qaranlıq daxmanın içində dişlərini qıcadı.

Qaraçı qız dedi:

– Feb, mənim sizə sözüüm var, qoyun sözüümü deyim, ancaq əvvəlcə bir az otağın içində gəzin, mən sizin boyunuzu seyr etmək, məhmizlərinizin səsinə eşitmək istəyirəm. Siz necə də yaşayışlısınız!

Kapitan onu razı salmaq üçün ayağa durdu və qızı özündən məmnun halda süzörək:

– Sən nə qədər uşaqsamı?! – dedi. – Gözəl, bəs sən məni rəsmi paltarında görməmişəm?

– Təəssüf ki, görməmişəm... – qız cavab verdi.

Feb:

– Rəsmi paltarım doğrudan da çox gözəldir! – Yenə qızın yanında oylşdı. Lakin bu dəfə övvəlkindən daha yaxın oturdu.

– Mənə bax, sevgilim... – Feb sözə başladı.

Qaraçı qız uşağ şonliyi və şıltaqlığıyla incə əlini bir neçə dəfə onun dodaqlarına vurdu.

– Yox, yox, mən sizə qulaq asmaq belə istəmirəm! – o dedi. – Siz mənə sevirsiniz? Mənə cavab vermənizi istəyirəm. Siz mənə sevirsiniz?

Kapitan bir dizi üzünə çökərək:

– Məloyim, ruhum, gözəl, səni sevməmək mümkündürmü! – dedi. – Vücudum, həyatım, ruhum, hər şeyim sənidir, nəyim varsa sənə qurbandır! Mən səni sevirəm və heç bir zaman səndən başqa kimsəni sevməmişəm!

Kapitan bu cür hallarda belə cümlələri o qədər təkrar etmişdi ki, bu dəfə də nəfəsini dərmədən və yanlışdan söylədi. Qaraçı qız onun ehtirah etirafını eşitdikdə səadət dolu olan gözlərini göyü əvəz edən murdar tavana doğru qaldırdı və dedi:

– Ah! Artıq mən ölümə də hazırım!

Feb onu bir daha öpmək üçün yaranmış vəziyyətdən lazımınca istifadə etdi; bu öpüş zavallı baş keçişin öz daxmasında cəhənnəm azabları çəkmişinə səbəb oldu.

Kapitan dedi:

– Ölməkmi! – məloyim, gözəl, sən nə danışsan! Yupiterə and içirəm ki, əsil yaşamaq vaxtı indidir! Bu qədər xoş bir şeyin başlanğıcında ölmək?! Bu, nə qəribə zərəfadır! Məsələn qətiyyəndə bəndə deyil. Qulaq as, sevgilim Similyar... Bağışla... Esmeralda... sənin adın kafir adı kimi bir şeydir, tez-tez dolaşmaq salıram. Bu ad mənim üçün qalın meşəlik kimi bir şeydir.

Yazıq qız dedi:

– Aman, yarob! Halbuki, bu ad qəribə olduğu üçün mənə o qədər xoş gəlirdi ki, Əgər sizin xoşunuza gəlmirsə, mənə sadəcə Marqo çağırma bilərsiniz.

– Yaxşı, yaxşı sevgilim, boş-boş şeylər üçün ağlama! Bu sadə bir addır, yalnız buna vərdis etməliyəm. Mən sənin adını əzbər öyrənərəm, o zaman işlər lap düzələr. – Mənə qulaq as, sevgilim Similyar, mən səni o qədər sevirəm ki, mən səni o qədər sevirəm ki, ağla belə sığışmaz. Bir xanım var, səni sevdiyim üçün lap ağılı itirib.

Gənc qızın qəlbində qışqıncılıq duyğusu oyandı. Onun sözünü kəsərək:

– Kimdir o? – dedi.

– Onun adı sənin nəyinə lazımdır? – Feb cavab verdi. – Yaxşı, sən mənə sevirənmisən?

Qaraçı qız dedi:

– Əlbəttə, sevirəm!

– Çox gözəl! Mən səni sübut edərdim ki, mən də səni sevirəm. Mən səni yer üzünün ən xoşbəxt qadını etməsəm, qoy bütpərəstlər allahı Neptun mənə öz yabasının ucunda qaldırıb həlak etsin! Biz bir yerdə qəşəng bir otaq taparıq. Mən öz nişançılarımı rəsmi marşla sənin pəncərələrinin qarşısından keçirərəm, mənim nişançılarım hamısı atlıdır və kapitan Milyonun nişançılarına həmişə qalib gələ bilərlər. Nişançılarının əlində dəyənək, ox, tüfəng var. Mən səni Rulyi yaxınlığındakı meydana rəsmi tamaşadır. Sırada səksən min əsgər olur! Otuz min əsgər polad zireh, dəbilqə geymişdir; altmış yeddi min bayraq var; parlament, hesab palatası, xəzinə, sikkəxana bayraqları – bir sözlə, dərəcəli dərəcədə nəhəng bir ordu. Mən səni kral heyvanxanasındakı şirlərə baxmağa aparacağam; qadınlar vəhşi heyvanlara baxmağı çox sevirlər.

Gənc qız sözlərin mənasına belə vərmeden sevgilisinin səsinə qulaq asır və bu sözlərin təsirindən ən xoşbəxt xəyallara dalmışdı.

Kapitan yavaşca qaraçı qızın komorini açmağa çalışaraq sözünü davam etirdi:

– Ah, sən nə qədər xoşbəxt olacaqsan!

Onun “çirkin hərəkətdən” qeyzlənmiş qız müqavimət göstərərək bağırdı:

– Siz nə edirsiniz?

– Heç bir şey... – Feb cavab verdi. – Zənnimcə, sən mənim yanıma köçəndən sonra əynindəki bu küçə və meyxana paltarını çıxarıb atmalısan.

Gənc qız nazla dedi:

– Feb, mən sənin yanında olacağam! – Və yenə xoyala daldı.

Kapitan onun müti quzuya dönməsindən cəsarətlənərək belini qucaqladı. Qız artıq heç bir müqavimət göstərmirdi. Sonra o yavaş-yavaş qızın korsaajının bağlarını açmağa başladı. Bağları açarkən qızın boynundakı yaylığını torpətdi. Öz daxmasında həyəcan içində boğulan keşş yaylığın altından qaraçı qızın üfşükdə bulduqların arxasından yüksələn Ay kimi girdə, gözəl və əsmər çiyini gördü.

Gonc qız yenə də Febə heç bir müqavimət göstərmirdi; sanki heç bir şey görmürdü. Kapitanın gözləri parlayırdı.

Birdən qız üzünü ona çevirərək sonsuz məhəbbətlə baxdı və dedi:

– Feb, mənə öz dinlə tanış et.

Kapitan qəhqəhələrlə gülürək:

– Mənim dinimləmi! Səni mənim dinimlə tanış etməli! Lütfən

söylə görüm, mənim dinim sənə nəyin gərəkdir!

Qız sadəlövhcasinə cavab verdi:

– Sənə orə getmək üçün, mən sənənin dinini tanımalıyam.

Kapitanın üzündə eyni zamanda heyrət və nifrət, qayğısızlıq və heyvani bir ehtiras görünürdü.

– Belə de! İndi də, bunu uydurdun! – dedi. – Bizim evlənməyimizə ehtiyac varmı?

Qaraçı qız sapsarı saraldı və möyus halda başını köksünə salladı.

Feb məhraban səsle sözlünə davam edərək:

– Sevgilim, – dedi, – bu nə axmaq sözdür! Toy-filan nədir?

Məgər keşişin duası olmazsa, insanlar bir-birini sevə bilməzlər?

O bu sözləri ən navazişli və oxşayıcı səsle söyləyərək getdikcə qaraçı qıza daha çox yaxınlaşırdı. Yenə qolları ilə onun qıvrıq və incə belindən yapışdı, gözləri parlamaya başladı; belə dəqiqələrdə Yupiterin özü belə bir çox axmaq işlər görmüş, mərhəmətli Homer isə buludu onun yardımına çağırışdı. Hər şey kapitan Febin də belə dəqiqələr keçirdiyini göstərirdi.

Klod bütün səhnəni görürdü. Daxmanın qapısı çürümüş çəllək taxtalarından qayırılmışdı, onların arasından o qədər geniş dəliklər açılmışdı ki, o, yurtdışı kimi qonşu otağa sığıya bilərdi. Bu osmor bənizli, enlikürək rahib indiyədək monastır həyatı sürməyə məhkum edildiyindən izdivacsız yaşadığı halda, gecə baş verən ehtirash, aşiqanə səhnəni seyr edərkən titrəyir və qanı qıçnayırdı. Bu həyasız gənc zabit gənc və gözəl qızın üst-başını aşırırdı. Qızın bu halı və zabitə təslim olmağa hazır görünməsi Klodun damarlarındakı qanını ərimiş qurğuşun kimi qaynamağa məcbur edirdi. O, fəvqələdə bir hal keçirirdi. Gözləri ehtirash bir qişqanlıqla hər bir çıxarılan sancağı, hər bir açılan düyməni təqib edirdi. Üzünü həşəratların çürüdüüyü qapı deşiklərinə sıxaraq baxan zavallı Klodu bu halda görənələr onun qəfəsin barmaqlığı arasından gəzdir bir ceyranı boğan çapqalı seyr edən pələngə bənzədiyi zənn edərdi. Klodun gözləri qapının dəlikləri arasından yanan şam kimi parlayırdı.

Birdən Feb sürətli hərəkətlə qaraçı qızın çiyindəki yaylığı açdı. Sölgün və dalğın halda oturmuş zavallı qız birdən-birə ayıldı. Sürətli hərəkətlə həddindən artıq üzlülük edən zabitdən uzaqlaşdı və çıpaq çiyinlərinə, sinəsinə baxaraq qıpqırmızı qızardı, utandı, incə və gözəl öllərlə sinəsini örtməyə çalışdı. Yanaqlarındakı parlaq qırmızıluq olmasaydı, onu bu cür səssiz və hərəkətsiz vəziyyətdə görənələr həya heykəli olduğunu zənn edərdilər. Qız başını aşağı salmış, gözlərini yerə dikmişdi.

Kapitanın yersiz hərəkəti onun boynundakı talismanı aşkara çıxarmışdı.

Kapitan hürküdüüyü gözələ yenidən yaxınlaşmaq üçün fürsətdən istifadə edərək soruşdu:

– Bu nədir?

Qız həyəcana dedi:

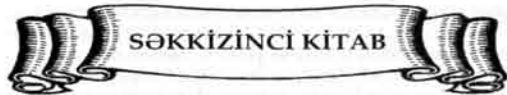
– Ona toxunmayın! O mənim talismanımdır! Ata-anama layiq ola bilsəm, onları tapmaqda mənə yardım edəcək. Cənab kapitan, mən buraxın! Ah, mənim anam! Ah, zavallı anam! Anam! Sən haradasan? Mənim köməyimə gəl! Cənab Feb, Allah eşiqinə, yaylığını geri qaytandır!

Feb bir neçə addım geri çəkildi və soyuq səsle dedi:

– Ax, xanım əfəndi, artıq mənə sevmədiyinizi anladım!

Zavallı qız kapitanın boynuna sarılaraq onu öz yanında öyləşdirdi və dedi:

– Mən səni sevmirəm?.. Sevimli Feb, mən səni sevmirəm? Ey kinli adam, sən mənə əzab vermək üçün bunu qəsdən söyləyirsən! Çox gözəl, al mənə, al bütün varlığımı! Nə istəyirsən et, nə istəyirsən edə bilsərsən, mən səninəm! Talismanla nə işin var! Anamla nə işin var? Sən mənim anamsan, çünki mən səni sevirəm! Feb, sevimli Feb, sən mənə görürsən? Feb, mənəm, mənə baxsana. Mən sənənin rədd etmək istəmədiyim, daima sənənin dalınca qaçan həmin qızıcağam. Ruhum, həyatım, bütün varlığım, hər şeyim sənidir, sevgilim! Çox gözəl, nə olar, evlənmək sənənin xoşuna gəlmirsə, evlənməyə də bilirik; zətən mən nəyəm ki? Mən yazıq bir küçə rəqqasəsiyəm, sənə, sənə Feb, sən zadəğansan. Mənim nə qədər axmaq olduğumu görürsən! Heç rəqqasə də zabitə orə gədə bilər! Görürük ki, mən lap dəli olmuşam, yox Feb, yox, arzu edərsən, mən sənənin oynaşın, sənənin oyunaşın, sənənin bəyləncən olaram. Yalnız sənənin, yalnız sənənin kənişin olaram! Mən yalnız bunun üçün yaranmışam! Qoy mən namussuz olum, qoy hər kəs mənə nifrət etsin, mənəncüm heç bir fərqi yoxdur,

SƏKKİZİNCİ KİTAB

QURUMUŞ YARPAĞA DÖNƏN GÜMÜŞ PUL

Qrenquar və qaraçı dostəsi böyük təşviş içində idilər. Bir ay idi ki, nə Esmeraldadan xəbər vardı, nə də onun keçisindən. Esmeraldanın tapılmaması qaraçılar roisini və bütün sərəsərləri məyus etmişdi; Qrenquarın da dördi ikiqat artmışdı. Qaraçı qız bir axtamüstü yox olmuş və o zamandan bəri tapılmırdı. Çox axtardılar, lakin bütün axtarışlar heç bir nəticə vermədi. Adam ölə salmağı sevən bəzi kiçik uşaqları qızı bu axşam Sen-Mişel körpüsü yaxınlığında bir zabitlə birlikdə gördüklərini Qrenquara söyləyirdilər. Lakin qaraçılar qanununa görə heç bir şeyə inanmayan filosof ar idi; bundan başqa, o öz arvadının nə qədər möhkəm olduğunu hamıdan yaxşı bilirdi. O, məsum bir qızla qərübə tilsimin birləşməsindən möhkəm bir qaya əmələ gəldiyini şəxsən təcrübən çıxarmışdı. O bu iki amilin müstəqil gücünü riyazi üsulla da hesablamışdı. Oduq ki, bu cəhətdən tamamilə arxayın idi.

Bununla belə, Esmeraldanın yoxa çıxmasının səbəbini anlamıq çətin idi. Qrenquar dorin məyusluq içindəydi. Əgər mümkün olsaydı, o hətta arıqlayardı da. Bu həsrət və kədər ona yer üzündə hər şeyi unutturmuşdu. O hətta öz ədəbi hovəsini, "düzgün və qeyri-düzgün fiqurlar haqqında" böyük əsərinə bəlo unutmuşdu. O bu əsərini əmlinə pul keçər-keçməz çap etdirmək niyyətində idi. (Qrenquar, Huq de Sen-Viktorun yazdığı "Didascalion"un Spirli Vindelın məşhur şriftləriylə çap olunduğunu gördükdən sonra sayıqlamağa başlamışdı.)

Bir gün Qrenquar dorin məyusluq içində la-Turmelin yanında keçərkən camaatın məhkəmə binası yanında toplaşdığını gördü.

Məhkəmə binasından çıxan bir gəncdən soruşdu:

– Burada nə var?

Gənc cavab verdi:

– Doğrusu, nə olduğunu özüm də bilmirəm, deyirlər, bir qadın jandarmı öldürmüşdür və indi onu mühakimə edəcəklər. Deyildiyinə

yalnız bir şeyi arzu edirəm: məni sev! Yalnız məni sevmək məni yer üzündə ən şən və xoşbəxt qadın etmək üçün kifayətdir. Feb, mən qocalanda çirkin olacağam, artıq sənin möhəbbətinə layiq olmayacağam. Ey mənim ağam, onda siz məni rədd etməyin, qoyun, heç olmasa, sizə qulluq edim, başqa qadınlar sizin üçün şərf hərəcək, mənə sizin kəntiniz olacağam, mən yalnız onlara baxacağam. Mahimzlərinizi, paltarınızı, çəkmələrinizi təmizləməyə mənə icazə verəcəksiniz, deyilmi? Feb, doğrudanmı bunları etməyə mənə icazə verəcəksən? Feb, indi ki belədir, al məni, mən sənin qulunam, Feb, yalnız, sev məni! Bizim kimi qaraçı qadınlar yalnız iki şey lazımdır: azadlıq və sevgi!

Qız bu sözləri söylərkən gənc zabitin boynunu qucaqladı, ağlamış gözəl gözllərlə aşağıdan yuxarı onun gözllərini baxır və sevinclə gülmüşöydü. Onun məxmər və gözəl köksü zabitin paltarının mahuduna sürtünürdü. Gözəl və çılpaq vücudu onun dizləri üzərində qıvrılırdı. Sərməst və sərxoş olan kapitan dodaqları ilə onun gözəl, əsmər çiyindən öpdü. Gənc qız başını arxaya öymiş, gözllərini tavana dikərək bu həsrətli öpüşlərin təsirində titrəyirdi.

Birdən Febin başı üzərində kin və hiddətdən gömgöy göyərmiş solğun bir baş gördü. Onun kinli gözlləri parlayırdı; bu üzün yanında xəncərli bir əl də gördü. Bu üz və bu əl Klodun idi. O, qapını sındırmış və özünü iki sevgilinin yanına atmışdı. Dəhşət içində titrəyən gənc qız bu müdhiş hadisədən özünü itirərək dili tutuldu. Sanki göyərçin başını qaldıranda iri yumru gözllərlə yuvasına baxan çalagını görmüşdü.

Qız qışqırmaq iqtidarında deyildi. O yalnız xəncərin Febin üzərinə endiyini və buğlanaraq qalxdığını gördü.

Kapitan döşəmənin üzərinə yığılaraq bağırdı:

– Vay, mələun!

Qız huşunu itirdi. Gözlləri yuxularkən, şüurunu itirərək həsrətli bir şeyin dodaqlarına toxunduğunu hiss etdi və bu öpüş onu collad damğası kimi yandırdı.

Özünə gələndə gecə qarovulu əsgərlərini gördü. Kapitanı çay içində otaqdan aparırdılar. Keşiş yox olmuş, otağın dal tərəfində çaya baxan pəncərə isə taybatay açıq idi. Biri döşəmənin üzərindəki bürüncəyin zabitin olduğunu zənn edərək qaldırırdı. Qız ətrafdakıların bu sözləri dediyini eşidirdi:

– Bu cadugər, kapitanı xəncərlə öldürmüşdür!

görə, işdə cadunun da rolu olduğundan məhkəməyə yepiskop, konsistor hakimləri, bir də Notr-Dam kilsəsinin baş keşişi olan qardaşım da dəvət edilmişdir. O bütün günlerini məhkəmədə keçirir. Mən onunla bir-iki kəlmə danışmalıydım, lakin salon dopdolu olduğundan camaatın arasından keçə bilmədim. Məna pul lazımdır, odur ki, qardaşımı görə bilməməyim məni çox məyus etmişdir.

Qrenquar dedi:

– Əzizim, mən böyük məmnuniyyətlə sizə pul verərdim, ancaq təəssüf ki, ciblərimin yırtığı sikkələrin ağırlığından əmələ gəlməmişdir.

Qrenquar bu gəncin qardaşı olan baş keşişlə tanış olduğunu ona söyləməyə cəsarət etmədi. Artıq oxucuların bildiyi kilsədəki hadisədən sonra Qrenquar onun yanına gəlməmişdi. Bu məsələ onu çox narahat edirdi.

Gənc yenə öz yoluna davam etdi. Qrenquar isə məhkəmənin böyük salonuna doğru gedən pilləkənlə çıxaraq camaatın ardınca getdi. O bu fikirdə idi ki, kədərini azaltmaq üçün məhkəmədə cənaət işlərinə qulaq asmaqdan gözəl çarə tapıla bilməz. Çünki hakimlərin sən dərəcə axmaq və gülünc adamlar olduqlarını bilirdi.

Qrenquarın qarışdığı izdiham dinnməz-söyləməz irəliyə hərəkət edirdi. Qədim binanın içərişisiylə ilan kimi qıvrılan qaranlıq koridorda uzun müddət sıxışdırılıb tapdalandıqdan sonra, nəhayət, Qrenquar böyük salona çıxan alçaq qapının yanına çatdı. Qapı açıq idi. Ucaobay olduğundan salondakı səhnəni dalğalanan camaatın başı üzərindən seyr edə bilirdi.

Bura geniş və yarımqaranlıq bir salon idi. Qaranlıq onu daha da geniş göstərirdi. Artıq qaranlıqlaşdığından salonun dar və sıvri pəncərələrindən içəriyə ancaq zəif işıq düşürdü. Bu işıq da salonun müxtəlif şəkəllərdən ibarət qübbəsinə çatmamış yox olub gedirdi. Masanın üstünə şamdanlar qoyulmuşdu. Kağız yığınları üzərində bellərini bükürək oturmuş katiblər nəse yazırdılar. Otağın qapıya yaxın hissəsi camaatla dolmuşdu. Sağ və sol divarın yanında uzun cübbəli adamlar aylaşmışdı. Otağın dal tərəfində yüksək bir yerdə hakimlər cərgəylə aylaşmışdı. Sən sıralarda oturan hakimləri qaranlıqda görmək mümkün deyildi. Hakimlərin üzləri ciddi və hərəkətsiz idi; divarlarda çoxlu zənbəq şəkli vardı. Hakimlərin başları üstündə İsanın dar ağacındakı təsviri güclə görünürdü; hər tərəfdə təbəzrin-

lər və nizələr parlayırdı. Salonda yanan şamların işığı onların dəmir uclarına düşmüşdü.

Qrenquar yanındakı adamların birindən soruşdu:

– Cənab, lütfən söyləyin, orada kilsə məclisində yepiskopların aylaşdığı kimi cərgə-cərgə oturan bu adamlar kimdir?

Müsahibi cavab verdi:

– Cənab, sağ tərəfdəkilər məhkəmə üzvləridir, sol tərəfdəkilər isə müstəntiqdirlər; birincilərin əynində qırmızı cübbə, o birilərin əynində isə qara cübbə var.

Qrenquar yenə soruşdu:

– Bəs qan-tər basmış qırmızı cübbəli o şişman adam kimdir?

– O, cənab sədrin özüdür.

Qrenquar məhkəmə işçilərini (çox güman ki, məhkəmənin elə bu binasında pyesinin uğursuzluğunu indiyədək unuda bilmədiyindən) qətiyyətlə sevmirdi. Odur ki, yenə soruşdu:

– Bəs onun arxasında oturan qoyunlar kimdir?

– Bunlar kral dəftərxanasının məruzəçiləri cənablardır.

– Bəs hamıdan qabaqda oturan o donuz kimdir?

– Parlament məhkəməsinin katibi cənablardır.

– Bəs sol tərəfdəki qırmızı pişiyə bənzəyən şişman adam kimdir?

– O, konsistor məhkəməsinin kral prokuroru Jak Şarmolüdür.

Məhkəmə üzvlərilə birlikdə aylaşmışdır.

Qrenquar dedi:

– Cənab, lütfən, bir sualına da cavab verin. Onlar burada nə edirlər?

– Mühakimə edirlər.

– Mühakimə edirlər?.. Kimi mühakimə edirlər? Mən burada heç bir məhkum görmürəm.

– Məhkum deyil, məhkumdur. O, arxasını bizə çevirdiyi üçün buradan görmək mümkün deyil. Onu camaat tərəfdən də görmək mümkün olmaz. O, baltaların arasında oturmuşdur.

Qrenquar sözüne davam edərək:

– Bəs bu qadın kimdir? – dedi. – Onun adı nədir?

– Özüm də yaxşı bilmirəm, müsyo, mən yenəcə gəlmişəm. Lakin bu fikirdəyəm ki, burada söhbət cadugərlikdən gedir. Hər halda məhkəmədə ruhani məhkəməsinin üzvləri də var.

Bizim filosof dedi:

– Çox yaxşı, bu böyük və hakim adamların insan ötinə necə yedik-
lərinə tamaşa edərkən, hər halda, maraqlı tamaşadır...

Qonşusu ona dedi:

– Müsə, necə düşünürsünüz, cənab Jak Şarmolünün çox müla-
yim görünüşü var, deyilmi?

Orenquar:

– Bəli, bəli! – cavab verdi. – Mən, ümumiyyətlə, cənab Şarmolu-
nün dodaqları kimi incə dodaqları və onunku kimi zədəli burun poro-
ləri olan adamların həlimliliyinə çox da inanmıram.

Bu zaman yaxındakılar işarə edərək bu iki boşboğazı susdurdular;
məhkəmədə mühüm bir istintaq başlayırdı.

Salonun ortasında üzünü paltarları ilə örtmüş qoca bir qarı dayan-
mışdı. Qarı deyirdi:

– Cənab hakimlər! Mən mərhum Falurdelin arvadıyam. Qırx ildir
ki, Sen-Mişel körpüsündə yaşayıram və vergiləri vaxtı-vaxtında
verirəm. Mənim mənzilim körpüdən bir az yuxarı yaşayan boyaqçı
Tassenanın evinin qarşısındadır. Cənab hakimlər, mən indi qoca bir
qarıyam, lakin bir zamanlar gözəl bir qız idim. Qonşularım son günlər
mənə deyirdilər ki: “Falurdel nəyə, axşamlar cəhronizə çox öyirmə-
yin; şeytan öz buynuzları ilə qoca qarılarnı yununu daramağı sevər.
Keçən il Templ məhəlləsində dolanan kabus bu il də Qədim şəhərə
keçmişdir. Falurdel nəyə, ehtiyatlı olun, bu kabus sizin də qapınızı
dəyö bilər!” Bir axşam mən cəhronin yanında aylaşmışdım. Bir də
gördüm ki, qapımı döyürlər. Soruşdum: “Kimdir?” Mənə söyül-
məyə cavab verdilər. Qapını açdım; qəriyyə iki nəfər girdi. Bunlardan biri
gözəl bir zabit, o biri isə qara paltarlı adam idi. Bu adamın yalnız
qızarmış kömür kimi parlayan qara gözlləri görünürdü; gözllərindən
başqa heç bir şey görmək mümkün deyildi. Üzünü şlyapası və bürün-
cəyi ilə örtmüşdü, onlar mənə dedilər ki, bizi Martanın otağına burax.
Cənab hakimlər, Martanın otağı mənzilimin yuxarı mərtəbəsindəki
otağın adıdır. Hamı bunu bilir. Cənab hakimlər, bu otaq ən təmiz
otaqdır. Onlar bu sözü söylədikdən sonra mənə bir ekü verdilər. Mən
pulu masanın qutusuna qoyub öz-özünə dedim ki, çox yaxşı oldu, hər
halda, sabah Qloriyet sallaqxanasından bağırısaq almaq üçün işimə
yayar. Biz yuxarıya qalxdıq. Üst otağa çıxar-cıxmaq dönbə geriyyə
baxdıqda gördüm ki, qara bürüncəklilik adam yox olmuşdur. Mən buna
bir qədər təəccüb etdim. Gözəl zabit ağayana bir adama oxşayırdı;
onunla birlikdə aşağıya endik, o çıxıb getdi, yenə yumağın dördə

birini ayırmışdım ki, zabit gözəl bir gənc qızla qayıtdı, bu qız gəlin-
cik kimi bir şey idi, saçları dağınmıq olmasaydı, günəşdən də gözəl
görünürdü. Qızın yanında iri bir keçi vardı. Keçinin qara, yaxud ağ
olması yaxşı yadımda deyil. Bu keçi mənə düşündürdü. Qızın gəlmə-
sinin mənə doxlu yox idi, lakin keçinin nə üçün gəldiyini başa düş-
mədim. Cənab hakimlər, mən ümumiyyətlə, buynuzlu və saqqallı
heyvanları sevmirəm; onların saqqalları erkəklərə, buynuzları isə
şeytanlara oxşayır. Buna baxmayaraq, heç bir söz demədim: hər halda
mənə bir ekü vermişdilər. Cənab hakimlər, mən doğrumu mülahizə
etdim, deyilmi? Zabitlə gənc qız yuxarıya qalxdı və orada yalnız qal-
dırdı. Keçi də onların yanında idi. Zabitlə qızı üst mərtəbəyə gəl-
dikdən sonra mən yenə aşağı endim və ayırməyə başladım. Bunu
da söyləməliyəm ki, mənim mənzilim iki mərtəbədən ibarətdir və
dal tərəfi körpünün üstündəki bir çox evlər kimi çaya baxır; istər istər,
istərsə də alt mərtəbədəki pəncərələri körpüyə deyil, çaya baxır.
Beləliklə, mən sakitcə öyirməklə məşğul idim. Lakin nədənsə kabus
heç cür yadımdan çıxmırdı. Keçinin görünməyə dərsə kabusu yadıma
düşdü. Bundan başqa gənc qızın paltarları da çox qəribə idi. Birdən
yuxarıdan bağırtdı səs eşitdim. Ağır bir şey döşəmənin üzərinə yıxıldı,
pəncərə açıldı, mən üst mərtəbədəki pəncərənin tam altındakı pənc-
ərənin yanına yüyürdüm. Bir də gördüm ki, gözllərimin qarşısında
qara bir şey özünü suya atdı. Bu, keçinin paltarları geymiş bir kabus idi.
O gecə aydın bir gecə idi. Odur ki, onun paltarını aydınca görə bil-
dim. Kabus çaya tullandıqdan sonra Qədim şəhərə doğru üzməyə
başladı. Mən qorxulardan titrəyə-titrəyə gəcə qarovulunu çağırmağa
başladım. Qarovulçular mənim mənzilimə daxil oldular və bir az sə-
xəş olduqlarından məsələnin nə yerdə olduğunu aydınlaşdırmadan
məni döyücləməyə başladılar. Nəhayət, mən hadisəni onlara başa
saldım, biz üst mərtəbəyə qalxdıq. Bir də nə gördük? Otağın döşə-
məsi qan içində idi, kapitan isə boğazında xəncər uzanmışdı. Qız
üzünü ölmüclüllüyyə qoymuş, keçi isə o yan bu yana qaçdı. “Bu nə
işdir başıma gəldi!” – düşündüm. İndi iki həftə döşəməni yuyub-
təmizləməyə məcbur idim! Söz yox ki, çox qəribə işə düşmüşəm!”
Zavallı gənc zabit! Onu götürüb aparadılar. Qız isə çıl-çılpadı!
Qarovul onu da özllərilə bərabər apardı. Ancaq söhbət edin! Məsələ
bununla qurtarmadı, məsələnin ən pisi halə qabaqdadır! Səhər tez-
dən mən masanın qutusunu açıb oradan pulu götürmək istədim, hal-
buki qutuda pul əvəzinə qurumuş bir yarpaq vardı!

Qarı susdu.

Camaatın arasından dəhşətli uğultu keçdi.

Qrenquarın qonşusu:

– Bu kabusa, bu keçiyə şeytan işi deyirlər!

Bunların yanında duran biri isə:

– Bəs bu qurumuş yarpaq nə deməkdir! – əlavə etdi.

Üçüncü bir şəxs:

– Heç şübhə ola bilməz ki, bu qız cadugərdir, özü də gənc zabitləri soymaq üçün iblisle ittifaq bağlamışdır!

Qrenquarın özü də bu hadisəni çox qərribə və həqiqətə uyğun saymaq üzrə idi.

Məhkəmə sədri vüqarla:

– Şahid Falurdel, – dedi. – Sizin məhkəməyə başqa nəşə söyləmək niyyətiniz varmı?

Qarı cavab verdi:

– Cənab hakim, artıq sözüüm yoxdur, yalnız onu deyə bilərəm ki, bu hadisə haqqında yazılmış protokolda mənim mənzilimin çirkin, qoxumuş və murdar əxlaqsızlıq yuvası olduğu göstərilir. Bu bir az ifratdır. Doğrudur, körpünün üstündəki evlər çox da bəzəkli deyil, orada çoxlu adam yaşayır, bununla belə, burada yaşayanların əksəriyyəti qəssabdır, qəssablar isə varlı olurlar, onların arvadları şəhər xanımlarından heç də əskik deyil.

Qrenquarın nəzərində siması əjdahaya bənzəyən hakim ayağa durdu və dedi:

– Lütfn, diqqətli olun! Rica edirəm, cənab hakimlər müqəssirin üstündə xəncər olduğunu nəzərə alsınlar. Şahid Falurdel, iblisin sizə verdiyi puldan əmələ gələn quru yarpağı özünüzlə bərabər götürməyinizi?

– Bəli, cənab prokuror, – qarı cavab verdi. – Mən o yarpağı tapdım, budur!

Pristavlardan biri quru yarpağı götürüb əjdahaya verdi, o isə qaş-qaşağını çataraq başını yırğaladı və yarpağı sədrə verdi; sədr isə yarpağı kilşə işlərinə baxan kral prokuroruna verdi. Beləliklə, quru yarpaq bütün məhkəmənin nəzərindən keçdi.

Jak Şarmolü:

– Bu qovaq yarpağıdır, – dedi. – Cadugərliyin yeni isbatından başqa bir şey deyil...

Hakimlərdən biri sözə başlayaraq:

– Şahid! – dedi. – Siz yanınıza iki adamın gəldiyini söyləyirsiniz: biri əvvəlcə yoxa çıxan, sonra isə Sena çayını keçərkən gördüyünüz keşiş paltarlı adam, o biri isə zabitdir. Sizə pulu verən bunların hansı idi?

Qarı bir az düşündü və sonra cavab verdi:

– Zabit idi!

Camaat arasında gurultu qopdu:

Qrenquar öz-özünə düşündü: “Bax, bu məsələ mənim imanımı bir az sarsıtdı!”

Bu zaman kral prokuroru Filipp-Leyle yenə danışımağa başladı:

– Cənab hakimlərin icazəsilə xatırlatmalıyam, mərhum zabitin ölüm ayağında söylədiyi və onun dilindən hərfən yazılmış sözlərdən məlum olur ki, o, qara paltarlı adamları danışımda bəlkə də onun şeytan ola bilməsi ehtimalını barədə bir qədər düşünmüşdü. Zabit bunu da əlavə edib ki, kabus müqəssir qadının Falurdel qarının evinə gətirilməsində israr edimiş. Həm də kapitan cibində pulu olmadığını söylədikdə bu adam ona gümüş bir ekü vermiş və zabit bu pulu otaq kirayəsi olaraq qarına vermişdir. Bütün bunlardan sonra bu pulun cəhənnəmə aid olduğu görünür.

Bu məntiqi dəlil güman ki, Qrenquarın və camaatın arasındakı başqa şökkakların bütün şübhələrini dağıtdı.

– Zaten, məsələyə aid olan bütün sənədlər cənab hakimlərin öлиндədir, – kral prokuroru əlavə etdi, – və bu barədə Feb de Şatoperin ifadəsini yoxlamaq olar.

Müqəssir qadın bu adı eşitmək ayağa durdu və üzü göründü. Qrenquar onun Esmeralda olduğunu görüb dəhşətdən mat qaldı.

Esmeraldanın üzü ölü sifəti kimi sapsarı saralmışdı. Onun böyük diqqətlə hörlümüş və qızıl pullarla bəzənmiş saçları pərişan halda çiyinlərinə tökülmüşdü. Dodaqları gömgöy göyormiş, çuxura düşmüş gözləri vəhşi nəzərlərlə ətrafa boylanırdı.

– Feb! – o bağırdı. – Amandır, cənab hakimlər, mənə öldürməzdən əvvəl bir sualıma cavab verin, sizi Allah and verirəm, söyləyin görüm, sağdırmı?

Sədr cavab verdi:

– Mütəhəmm, sakit olun! Bunun sizə dəxli yoxdur!

– Amandır, mənə rəhm edin, söyləyin görüm, o sağdırmı! – qız təkrar etdi və zərif əllərini döşünə qoydu. Eyni zamanda zəncir səsləri eşidildi.

Kral prokuroru yenə quru səsə cavab verdi:

– Yaxşı, mən sizə söyləyəm: o can verir. Razi qaldınız mı?

Zavallı heç bir söz söyləmədən skamyaya çökdü. Gözləri qap-quru, üzü isə mumdən ağ idi.

Sədr yanındakı alçaq skamyada öyləmiş qarapaltarlı, güləbatınli papaq qoymuş boynu zəncirli, əliçubuqlu adama müraciət edərək:

– Cənab pristav, o biri müttəhimi getirin.

Həminin nozəri kiçik qapıya doğru çevrildi. Az sonra qapı açıldı.

Qrenqar tamamilə mat qaldı: salona qızıl buynuzlu və qızıl dirnaqlı keçə daxil oldu. Gözəl heyvancığaz bir saniyə qapının astanasında dayandı və boğazını uzatdı. Sanki yüksək qayanın üzərində dayanıb qarşısındakı geniş üfünqə baxırdı. Birdən keçə qaracağı qızı görüb masanın və katibin başı üzərindən tullayıb müttəhimin dizlərinə sığındı, onu oxşamasını, yaxud nəvaziş göstərməsini istəyirmiş kimi ayaqları altında uzandı; lakin müttəhim hərəkətsiz dayanmışdı, zavallı Cali isə onun bir baxışına belə nail ola bilmədi.

Falurdel qarı dedi:

– Vay, vay! Bu həmin murdar heyvandır! Mən onların ikisini də tanyırım!

– Cənab hakimlər arzu edirsə, keçinin sorğusuna başlayaq, – Jak Şarmolü dedi.

Həqiqətən, ikinci müqəssir Cali idi. O zamanlar heyvanların cadugərlikdə təqsirli bilinərək məhkəməyə çəkilməsi nadir hadisələrdən deyildi. Məsələn, Paris məhkəməsinin 1466-cı dair maliyyə hesabatında Korbeyl şəhərində edam edilmiş Jille-Sular adlı bir nəfərlə onun donuzunun məhkəmə xərclərinə aid çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Burada hər şey qeyd olunmuşdur. Donuz üçün qazılan quyunun pulu, Morsan limanından gətirilmiş 500 çubuq dəstəsi, üç kasa şorab və üç girvənkə çörək. Bunları edam edilmiş donuz üçün hazırlasalar da, böyük bir qismi cellada çatmışdı. Nəhayət, həmin hesabatda donuzun on bir gün örzində saxlanması sərəf olunan vəsait də göstərilmişdir. Bəzən məhkəmə heyvanlarla da kifayətlənmirdi; Böyük Karlin və Mərhəmətli Luinin qanunlarına görə, göydə görünməklə mərhəmətli vətəndaşların rahatlığını pozan alovlu kabuslara belə böyük cəzalar tətbiq edilmişdi.

Kilsə işlərinə baxan kral prokuroru dedi:

– Bu keçinin ruhuna girmiş və heç bir ovsuna tabe olmaq istəməyən iblis ıstıradırsə və məhkəməni qorxutmağa başlarsa, qabaq-

cadan söyləyirik ki, o zaman dar ağacı, ya da tonqal tələb etməyə məcbur olacağı!

Qrenquarın alınada soyuq tər göründü. Şarmolü qarşısındakı masanın üzərinə qoyulmuş qaracağı qavalını götürüb keçiyə göstərdi və soruşdu:

– İndi saat neçədir?

Keçə ağıllı gözlərlə ona baxdı, sonra qızıl dirnağını qaldırıb yeddi dəfə döşəməyə vurdu; həqiqətən saat yeddi idi. Camaat nifrət və döşətlə dalğalanmağa başladı.

Qrenquar artıq özünü saxlaya bilməyərək bağırdı:

– O özünü məhv edir! Məgər siz heyvanın nə etdiyini özü belə bilmədiyini görmürsünüz?

Pristav hirsle bağırdı:

– Ey, kimdir səs salan, sakit olun!

Jak Şarmolü yenə həmin qavalın sayəsində oxucunun bildiyi bir çox oyunları keçiyə göstərdi. Məsələn, indiki ilin hansı ayı olduğunu, ayın neçəsi olduğunu və sairəni bir-bir göstərdi. Məhkəmə mübahisələrinə məxsus optik gözübağlıca sayəsində Calinin Paris küçələrində dəfələrlə göstərdiyi adı oyunlara həmişə heyran qalan camaat bu oyunları məhkəmə salonunda görəndə son dərəcə pərişan oldu. Hamı keçinin ruhunda şeytan olduğuna inandı.

Kral prokuroru bununla da kifayətlənməyərək Calinin boynundan asılmış dəri torbanı açıb içindəki hərfləri döşəmənin üzərinə boşaltdı, keçə isə hərflərin arasından ayağı ilə üç hərf götürüb "Feb" sözünü düzəltdi. Bu hadisə zavallı kapitanın cadugərliyə qurban olduğunu aydınca isbat edirdi. Odur ki, hər kəs öz ciltvəsi və gözəlliyilə həmin heyran qoyan qaracağı qıza, bu cazibədar rəqqasəyə müdhiş, qansoran bir iblis kimi baxırdı.

Rəqqasənin özü isə, hərəkətsiz və meyt kimi oturmuşdu. Nə Calinin əyləncəli hərəkətləri, nə hakimlərin təhdidləri, nə də camaatın boğucu gurultusu ona təsir etməirdi. Yalnız qarovulçulardan biri amansızcasına qolundan tutub silkələyəndə xəyaldən ayıldı. Sədr tənənlə və ucadan:

– Müttəhim, – dedi, – siz cadugərliklə məşğul olan qaracılar tayfasına mənsubsunuz. Siz bu işdə məhkəməyə cəlb edilmiş tilsimli keçə ilə birlikdə mart ayının 29-da, cəhənnəm qüvvələrinin, cadu və tilsimin köməyiylə kral nişançılarının kapitanı Feb de Şatoperi

xəncərlə öldürməkdə təqsirli bilirsiniz. Siz bu təqsirinizi yenə də inkar edirsiniz?

Gənc qız üzünü ollərlə örtərək bağırdı:

– Aman, nə böyük dəhşət! Mənim Febimi! Aman! Nə böyük müsibət!

Məhkəmə sədri yenə laqeyd səsle təkrar etdi:

– Siz yenə bunu inkar edirsiniz?

Qız həyəcan içində olduğundan qırıq bir səsle:

– Mən sizə əvvəlcə söyləmişəm, – cavab verdi. – Bu hadisənin necə baş verdiyini özüm belə bilmirəm. Mən yalnız bunu bilirəm ki, onu öldürən keşişdir. Bu keşişi mən tanıyıram. Lakin o məni çoxdan təqib edən bir keşişdir.

Hakim onun sözünü təsdiq edərkən:

– Bəli, bəli, – dedi. – Kabus–rahib, deyilmiş!

– Aman ağalar, mənə rəhm edin! Mən zavallı bir qızam!..

– Qaraçı qız, – hakim düzəliş verdi.

– Müqəssir inad ilə təqsirini boynuna almadığı üçün, – Jak Şarmolü mehriban səsle sözü başlayaraq dedi, – mən məhkəməyə onun işgəncə ilə danışdırılmasını təklif edirəm.

Məhkəmə sədri xəbər verdi:

– Məhkəmə buna razıdır.

Zavallı qız tir–tir titrədi. Bununla belə, o, qarovulçuların ömrinə tabe olaraq ayağa durdu və xeyli mətin addımlarla yeriməyə başladı. Qabağında Jak Şarmolü ilə konsistor məhkəməsinin üzvləri, ətrafında isə iki sıra nişançılar addımlayırdı. Onlar gizli qapıya doğru hərəkət etdilər. Qapı açıldı və dərhal bağlandı. Zavallı Qrenquar bədbəxt gənc qızın müdhiş bir pəncəyə düşdüyünü zənn etdi.

Qız qapının arxasında yox olduğdan sonra acı mələmə səsi eşidildi: keçiciyə öz xanımı üçün ağlayırdı.

İclas müvəqqəti dayandırılmışdı. Məhkəmə üzvlərindən biri hakimlərin yorulduğunu və işgəncənin bəlkə də çox uzun sürəcəyini söylədi; lakin məhkəmə sədri ciddi səsle cavab verərək hakimin hər şeydən əvvəl öz vəzifəsini yerinə yetirməyə məcbur olduğunu qeyd etdi.

– Nə axmaq qadındır! – Qoca bir hakim mırıldanaraq dedi, – biz hələ şam etməmişik, o isə işgəncə verilməsinə razı olur!

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ FƏSLİNİN DAVAMI

Esmeraldamın keçdiyi koridorlar o qədər qaranlıq idi ki, onları gün işığında belə çiraqla işıqlandırmaq lazım gəlirdi. Zavallı qız qarovulla ohəto olunmuş halda koridorlardan keçərək be neçə pilləkən enib yenə qalxdıqdan sonra qaranlıq bir otağa atıldığını hiss etdi. Dairəvi formada olan bu otaq bu günədək yeni Parisin binaları arasında mühafizə edilmiş böyük qüllələrdən birinin aşağı mərtəbəsində yerləşirdi. Bu zirzəmidə ponçoro yox idi; işıq yalnız alçaq və demir qapının arasından sızma bilirdi; ancaq otaq qaranlıq deyildi: qalın divarın içində böyük bir soba vardı; soba qalanmışdı, onun qırmızımtraq işığı zirzəminə işıqlandırır; bu işığın müqabilində zirzəminin bir küncünə qoyulmuş nazik piy şamın işığı solğun nura bənzəyirdi. Sobanın demir qapağı qaldırılmışdı. İçindəki alovla işıqlandırılmış dəliyin ətrafında demir çubuqların ucları görünürdü; bu çubuqlar qara, iti və seyrək dişlərə bənzədiyindən soba, ağzından alov saçan əfsanəvi əjdahaya bənzəyirdi.

Zavallı qız sobanın işığında otağın divarlarından asılmış müxtəlif qorxunc ələtləri gördü. Bu ələtlərin nəyə lazım olduğunu bilmirdi. Otağın ortasında göndən hazırlanmış döşək vardı; döşək demirli kəmərlə tavandakı halqaya bağlanmışdı. Halda daş qübbənin ortasından asılmış və ağacdan qayırılmış divin burnuna keçirilmişdi. Hara gəldi atılmış maşalar, kolbotinlər, enli üçbucaq bıçaqlar kürənin içində yanan kömürün üzərində qıpqırmızı qızarmışdılar. Bir sözlə, sobanın içində yanan məşəm və qırmızı işıq şöləsi hara düşürdü, qorxunc işgəncə ələtlərinə işıqlandırır.

Bu cəhənnəmə o zaman sadəcə “işgəncə otağı” deyirdilər, Çarçapının üzərində rəsmi cəllad Pyerra Tortörü aylaşmışdı. Cəlladın iki eybəcər köməkçisi vardı. Onların da dördbucaq şəklində üzvləri, kətan şalvarları və gön döşükləri vardı. Sobanın içində qızarmış demirləri köməkçilər o üz–bu üzə çevirirdilər.

Zavallı gənc qız ürəkli olmaq istəyirdi, lakin otağın içinə daxil olar–olmaz dəhşətindən titrəməyə başladı. Otağın bir tərəfində qarovul osqorları sıraya düzülmüşdü; o biri tərəfində isə konsistor məhkəməsinin üzvləri olan keşişlər dayanmışdı. Otağın bir küncünə

masa qoyulmuşdu, masanın üzərində mürəkkəbqabı vardı. Məhkəmə katibi masanın arxasında ayləşmişdi.

Jak Şarmolü mehriban təbəssümlə qaraçı qıza yaxınlaşaraq:

– Əziz balam, – dedi, – siz yenə də inad edirsiniz?

Qız xəlifcə eşidilən bir səsle:

– Artıq heç bir sözüm yoxdur... – dedi.

– Elə isə, – Şarmolü sözüə davam etdi, – bu hal bizi çox məmnun etməsə də, arzu etdiyimizdən daha ciddi şəkildə danışırdımağa məcburmuş. Zəhmət çəkiş çarpayımın üstündə ayləşin. Cənab Pyerra, xanım üçün yer boşaldın və qapını bağlayın.

Pyerra mırıldanaraq yerindən durdu və dedi:

– Qapını bağlasa, ocaq söne bilər.

Şarmolü razılaşırdı:

– Yaxşı, əzizim, qapını açıq qoyaq.

Esmeralda ayaq üstə dayanmışdı. Üzərində bir çox bədbəxtlərin əzabları içində çırpındığı bu gön döşək onu qorxudurdu. Əti ürşəydi. Özüni itirmiş halda dayanıb mənasız nəzərlərlə qarşısına baxırdı. Cəllad köməkçiləri Jak Şarmolünün işarəsilə onun qollarından yapışmış çarpayımın üzərində ayləşirdilər. Onlar qızın heç bir yerini ağrıtmədilər, lakin gön döşəkləri onun çiyinlərinə toxunduqda damarlarındakı qanın üroyinə vurduğunu hiss etdi. Zavallı qız pərişan nəzərlərlə bütün otağı süzdü. Divardan asılmış işğonco alətlərinin qarmaqlarından qopub ona doğru gəldiklərini, vücudu üzərində süründüklərini zənn edirdi; lakin onun nəzərində bunlar alət deyil, yarasa, qırxaş, hörümçək, qorxunc və yırtıcı quşlar idi.

Şarmolü soruşdu:

– Doktor buradadırmı?

– Buradayam, – qara cübbəli adam cavab verdi.

Qız bu adamı yenidən gördü. Səsinə eşidər–eşitməz diksindi.

– Xanım, – konsistor məhkəməsinin prokuroru yenə mehriban səsle dedi, – mən üçüncü dəfə sizdən soruşuram: siz müqəssir olduğunuzun yenədəmi inkar edirsiniz?

Bu dəfə qız heç bir səs çıxarmaq iqtidarında deyildi. O, yalnız başını yırğaladı.

Jak Şarmolü yenə soruşdu:

– Demək, siz yenə inad edirsiniz? Elə isə nə qədər məyus olsam da, qanunun üzərimə qoyduğu vəzifələrin icra etməyə məcburam.

– Cənab prokuror, nədən başlayaq? – Pyerra soruşdu.

Şarmolü qafiyə axtaran şair kimi dalğın görkəm alaraq susdu, sonra isə dedi:

– İspaniya çökməsindən başlayın.

Zavallı qız Allah və insanları tərəfindən yalnız buraxıldığını hiss edərək başını düz saxlaya bilməyib aciz–aciz köksünə salladı.

Cəlladla həkim ona yaxınlaşdılar. Cəlladın köməkçiləri isə bu müdhiş cəbbəxanada nəşə axtarmağa başladılar.

Zavallı qız bu dəhşətli alətlərin səsləndiyini eşitdikdə qalvanik cərəyanın toxunduğu ölü qurbağa kimi titrədi.

Yavaşca, kimsənin eşitməyəcəyi səsle:

– Ah, mənim Febim! – dedi və yenə sakit və hərəkətsiz mərmər heykələ döndü.

Bu mənzərə hakimdən başqa hər kəsin üroyinə yumşalda bilirdi. Sanki şeytan cəhənnəmin yanan daşları üzərində günahkar bir ruhu sorğu–sual edirdi. Bir neçə saniyədən sonra müdhiş mişarların, çarxların və millərin zəli kimi yapışacağı bu zavallı vücud cəllad və kölbətinlərə qurban olacaq bu yazıq məxluq quzu kimi mehriban və zərif, qar kimi ağ Esmeralda idi. İnsanların ədalət məhkəməsi bu biçərə dəri dənasını müdhiş işğonco dayımanında üyütməkdən başqa bir şey tapa bilməmişdi.

Pyerra Torterünün köməkçiləri qaba əllərilə gənc qızın qəşəng ayağını soyundurdular. Bu ayaqlar o qədər gözəl və zərif idi ki, Paris küçələrindən və meydanlarından keçən yolçular ona heyran qalırdılar. Cəllad belə bu yumşaq, incə və ağ ağaya baxaraq öz–özünə mırıldandı:

– Doğrusu, adamın heyfi gəlir!

Bu əsnada baş keşiş burada olsaydı, şübhəsiz, öz iş otağındakı hörümçək və mişək səhnəsini xatırlardı.

Az sonra zavallı qız gözlərinə pərdə çəkən dumanın arxasından “İspaniya çökməsi” deyilən şeyin ayağına doğru yaxınlaşdığını gördü; daha sonra bu müdhiş ayaqqabının vintlərinin burulduğunu, ayağını sıxmağa başladığını hiss etdi. Dəhşət ona güc verdi.

– Çıxarın bunu ayağımdan! – dəhşətlə bağırdı, sonra saçları dağıtmaq halda yerindən sıçrayıb əlavə etdi. – Aman verin!

O, kral prokurorunun ayaqlarına yığılmaq üçün döşəyin üzərindən sıçradı, lakin ayaqları ağır demir çökmələrin içində olduğundan qanadları yamış arı kimi döşəmənin üzərinə yığıldı.

Jak Şarmolünün işarəsilə onu yenə döşəyin üstünə qoydular; iki qüvvətli əl, tavadan sallanan qayıqı onun incə belinə bağladı.

– Sızdən son dəfə soruşuram, – Jak Şarmolü sarsılmaz soyuqqanlılıq və təvazökarlıqla dedi. – Təqsirinizi boynunuza alırsınız mı?

– Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm.

– Onda təqsirinizi isbat edən dəlillərə nə deyirsiniz?

– Təəssüf ki, cənab hakim, mən bunu izah etmək iqtidarında deyiləm.

– Demək, yenə də inkar edirsiniz?

– Bəli, inkar edirəm.

– İşinizə davam edin, – Şarmolü, Pyerraya dedi.

Pyerra alətin dəstəyini çevirdi, çökmə daraldı və zavallı qız yer üzündə heç bir şeylə təsvir edilməyəcək dəhşətli bağırçı qopardı.

– Dayanın, – Şarmolü cəllada dedi, sonra qaraçı qıza müraciət edərək: – Boynunuza alırsınız mı? – dedi.

– Boynuma alıram, – gənc qız bağırdı, hər şeyi boynuma alıram! Yalnız rəhm edin!

Zavallı qız cəzaya tab gətirəcəyinə yarılmışdı. Bu günə qədər şən, məmnun, qayğısız və azad həyat sürmüş gənc qızı ilk şiddətli ağrı məğlub etdi.

Kral prokuroru dedi:

– İnsanlıq hissilə sizə söyləyirəm ki, əgər təqsirinizi boynunuza alsanız, siz ölüm cəzasına məhkum ediləcəksiniz.

– Mənim üçün heç bir fərqi yoxdur! – Zavallı qız bağırdı və belinə bağlanmış kəmərdən sallanaraq təqətsiz halda gön döşəyin üzərinə yıxıldı.

– Ayağa durun, gözəl, özünüzü düz saxlayın, – Pyerra onu qaldiraraq dedi, – Yoxsa siz cənab Burqundiya hersoqunun boynundan asılmış qızıl yuna bənzəyirsiniz.

Jak Şarmolü ucadan dedi:

– Cənab katib lütfən, yazın! Beləliklə, ey gənc qız, siz cadugərlər, eybəcərlər, cinlər və yarasalarla bir yerdə eys-ışrət etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi? Cavab verin.

– Bəli, – qız olduqca yavaş səsle cavab verdi.

– Siz caduları eys-ışrətə çağırmaq üçün iblisin buludlara çıxardığı qoçu gördüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi? Çünki bunu yalnız cadugərlər görə bilərlər.

– Bəli!

– Siz büt-pərəstlərin murdar bütələrinə, Bofomet başlarına sitayiş etdiyinizi boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Siz məhkəməyə cəlb edilmiş keç sifətində züھر edən şeytənlə daim əlaqədə olduğunuzu boynunuza alırsınız, deyilmi?

– Bəli!

– Nəhayət, siz şeytan və kabusların yardımı ilə mart ayının 29-da gecə vaxtı kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüzü boynunuza alırsınız, deyilmi?

O, hərəkətsiz gözlərini hakimın üzünə dikdi və heç bir həyəcan və çaşqınlıq hiss etmədən şüurlu surətdə cavab verdi:

– Bəli!

O, tamamilə sındırılmışdı.

Şarmolü dedi:

– Cənab katib, bütün sözlərini yazın! – Sonra üzünü cəlladlara çevirib əlavə etdi: – Müqəssiri işğəncədən azad edin, onu məhkəmə salonuna aparın!

Zavallının ayağından çökmə çıxarıldıqdan sonra konsistor məhkəməsinin prokuroru qızın hələ də ağrıdan büzülmüş ayağını yoxlayaraq dedi:

– Zərəri yoxdur, ayağınız az zədələnmişdir. Siz lap vaxtında bağırdıq, ayağınız ələ bir vəziyyətdədir ki, bu saat rəqs də edə bilərsiniz, gözəl.

Sonra prokuror konsistor məhkəməsinin üzvlərinə dedi:

– Budur, – dedi, – məhkəmə həqiqəti aşkar etdi! Ağalar, həqiqəti aşkara çıxarmaq hər zaman xoşdur! Bu xanım isə hər halda bizim ona qarşı nəzakətlə davrandığımızı etiraf edə bilər.

III

GÜMÜŞ PUL VƏ QURU YARPAQ FƏSLİNİN SONU

Zavallı qız sapsarı saralmış vəziyyətdə və əxsaya-əxsaya məhkəmə salonuna qayıdanda camaat onun gəlişindən olduqca məmnun oldu. Kütlənin göstərdiyi bu məmnunluq teatrda antrakt bitdikdən və son səhnədən sonra pərdə qalxmağa başlayanda tamaşaçıların nümayiş etdirdiyi ovqata bənzəyirdi. Hakimler tezliklə şam edə biləcəklərini

düşünürək ikiqat sevindilər. Keçi də sevincindən mələdi. Zavallı keçi öz xanımına doğru atıldısa da, skamyaya bağlı olduğundan ona qovuşa bilmədi.

Artıq hava tamamilə qaranlıqlaşmışdı; şamların sayının artmasına baxmayaraq, otaq çox zəif işıqlandığından salonun divarlarını yaxşı görmək mümkün deyildi. Şər qarışanda hər şeyin üzərinə sanki duman çökülür; bu boz fon arxasında hakimlərin soyuq simaları tutqun şəkildə görünürdü. Onların qarşısında, salonun o biri tərəfində, qaranlıqda bir ağartı görünürdü. Bu, müttəhim idi.

Zavallı qız sürünə-sürünə, nahayət, öz yerinə çata bildi. Şarmolü ovulco vüqarla kreslosuna oyləşdi, salonda sakitlik yarandıqda yenidən ayağa qalxdı və sənsindəki təköbbürü gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Müttəhim hər şeyi boynuna aldı.

– Qaraçı qız, – məhkəmə sədr dedi, – siz cadugorlığı, fahişəliyi, kapitan Feb de Şatoperi qətlə yetirdiyinizi boynunuza aldınız, deyilmi?

Qızın üroyi sıxıldı; qaranlıqda titrəyö-titrəyö hiçqırdığı eşidilirdi.

– Nö cür istərsəniz olsun, – o, zəif səslə cavab verdi, – hər şeyi boynuma aldım, ancaq mənə bir az tez öldürün.

– Cənab kral prokuroru, – məhkəmə sədri dedi, – məhkəmə sizin noticənizə qulaq asmağa hazırdır.

Jak Şarmolü çantasından iri bir dəftər çıxarıb müxtəlif hərəkətlər edərək və müəyyən sözləri qeyd etməyə çalışaraq latınca üzündən oxumağa başladı. Burada məhkəmun təqsirlə olduğunu sübut edən bütün dəlillər Siseronun çox sevdiyi Plavtdan gətirdiyi iqtibaslarla zənginləşdirdiyi parafrazalarındakı kimiydi. Natiqlik sənətinin bu gözəl əsərini oxucuya bütövlükdə təqdim edə bilmədiyimizə çox təəssüf edirik. Natiq dram aktyorundan daha gözəl oxuyurdu. Nitqinin giriş hissəsini bitirməmişdi ki, alından iri tər damcıları göründü. Gözləri az qala hədəqəsindən çıxırdı.

Birdən uzun bir cümlənin tən ortasında sözünü kəsdi. Adətən mərhəmətli və bir az da axmaq görünən gözləri parladı. Bu sözlər dəftərcəsində olmadığı üçün hakimlərə fransızca müraciət edərək bağırdı:

– Cənab hakimlər! Bu məsələdə o qədər şeytan işi var ki, iblisin özü belə məhkəmə iclasında iştirak edir və bizə gülür! Şeytannın sifətini görmək istəyirsinizmi?

O, əlini uzadaraq keçini göstərdi. Keçi isə Şarmolünün hərəkətlərini görüb təqlid etməyə başladı. O, dal ayaqlarının üzərinə oturub

qabaq ayaqları və saqqallı başıyla cənab kral prokurorunun patetik hərəkətlərini yamsılayırdı. Keçiciyin özgələrin hərəkətlərini təqlid edə bilməsi Paris əvalarının həmişə heyrətləndirib. Oxucular bəlkə də bu məsələni xatırlayırlar. İndi isə bu təsadüfi hadisə, bu “sübut” olduqca böyük effekt doğurmuşdu. Keçiciyin ayaqlarını bağladılar. Kral prokuroru natiqliyinə davam etdi. Onun nitqi sonsuz olsa da, olduqca gözəl idi. Biz bu nitqin yalnız sonunu təqdim etməklə oxucudan onun həm də xırtıltılı səs və müdhiş hərəkətlərlə söyləndiyini təsvür etməyi rica edirik.

– Beləliklə ağalar, bu cadugör artıq işfə edilmişdir, onun cinayəti sübuta yetirilmiş, cinayotkar niyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Odur ki, biz Qədim səhərə məxsus bu adada ali məhkəmə haqqına malik olan Paris Notr-Dam kilsəsinin möhtərəm ruhani xadimləri adından öz və tələb edirik: əvvəla, müttəhim cərimə edilməlidir; ikincisi, Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapısı önündə camaat qarşısında bütün günah işlərindən tövbə etməlidir. Üçüncüsü, elə bir qərar çıxarılmalıdır ki, bu cadugör öz keçisi ilə birlikdə xalq arasında Qrev meydanı deyilən yerdə, yaxud kral bağının yaxınlığında, Sena çayındakı adada dar ağacından asılsın.

Şarmolü bu sözləri söylədikdən sonra papağını başına qoydu və oturdu.

– Vay, vay, vay! Nə bərbad latıncadır! – Qrenquar möyüs halda öz-özünə mırıldandı.

Bu zaman müttəhimin yanında əyləşmiş qaracübbəli adam ayağa durdu. O, müttəhimin müdafiəçisi idi.

Hakimlər tamam acdıqları üçün nəşə mırıldanmağa başladılar.

– Cənab müdafiəçi! – Məhkəmə sədri dedi, – Rica edirəm mümkün dərəcə qısa danışsınız.

Müdafiəçi dedi:

– Cənab sədr! Vəkilliyini etdiyim bu qadın təqsirlərini boynuna aldığı üçün mən yalnız bir neçə söz söyləyə bilərəm. Salik qanununda deyilir ki: “Əgər cadugör insan qanını sorarsa və sonra işfə edilərsə, o iki yüz qızıl sudan ibarət səkkiz min denyelik cərimə verməlidir”. Mən rica edirəm, müttəhimə cərimə kəsilsin.

Kral prokuroru dedi:

– Bu qanun artıq loğv edilmişdir...

Müdafiəçi etiraz etdi:

– Mən razı deyiləm!

Məhkəmə üzvlərindən biri:

– Səsə qoyulsun! – dedi, – cinayət sübut olunub, həm də artıq gəccir.

Məhkəmə üzvləri məhkəmə salonundan bayıra çıxmıyaraq məsələni səsə qoydular; hakimlər çox tələsdikləri üçün yalnız papaqlarını çıxarmaqla səs verirdilər. Məhkəmə sədri hər bir məhkəmə üzvünə pıçılı ilə sual verdikdə qaranlıqda başların bir-birinin ardınca açıldığı görünürdü. Zavallı müttəhim guya onlara baxırdı. Halbuki, onun pərdələnmiş gözləri heç bir şey görmürdü.

Sonra katib nəse yazdı və uzun və bükülü perqament sədrə verdi. Nəhayət, zavallı qız camaatın hərəkətinə gəldiyini, qarovulçuların öz nizələrini yerə vuraraq gurultu saldıqlarını və buz kimi soyuq səsini bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Müttəhim qaraçı qız! Bizim mərhəmətli və ədalətli kralımız nə zaman arzu etsə, siz cinayət arabasına mindirilərək ayaqyalın, yalnız bir köynəkdə, boğazınızda kəndir Paris Notr-Dam kilsəsinin böyük qapılarına doğru aparılacaqsınız; orada ölinizdə iki girvənkəlik şam tutaraq tövbə edəcəksiniz; sonra isə sizi Qrev meydançasına aparacaqlar; siz orada keçinizlə bərabər şəhər dar ağacından asılacaq və boğulacaqsınız. Bundan başqa etdiyiniz və boynunuza aldığınız cadugərlik, sehrəbazlıq, əxlaqsızlıq və kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyünüz üçün konsistor məhkəməsinin mənfəətinə üç qızıl Lion eküsü miqdarında cərimə ödəməlisiniz. Cənab Allah özü sizə rəhm etsin.

– Aman Tanrım, mən yuxu görürəm! – qız söylədi. Bu zaman o, qüvvətli əllərin onu harayasa sürüklədiklərini hiss etdi.

IV

BÜTÜN ÜMİDLƏRİNİ ÜZ

Orta əsrlərdə evlər elə tikilirdi ki, bir hissəsi yerin altında, o biri hissəsi isə üstündə olurdu. Bu binalar Paris Notr-Dam kilsəsi kimi dirəklər üzərində tikilməşəydilər, hər bir sarayın, qüllənin, və kilsənin zirzəmisində olardı. Beləliklə, hər bir kilsənin zirzəmisində sanki alçaq tavanlı, qaranlıq, gizli və lal başqa bir kilsə vardı. Bu qaranlıq kilsələr gecə-gündüz orqan və zəng səslərilə dolu olan işıqlı kilsələrinin altındaydılar. Bəzən bu zirzəmilərdə meyit də dəfn olunurdu.

Bu zirzəmilər saraylarda, qalalarda, bəzən zindanlar da olurdu. Bəzən bu zirzəmilərdə həm adam basdırır, həm də ondan zindan kimi istifadə edirdilər. Mənşə öz inkişafını yuxarıda izah etdiyimiz yüksək binaların təməllərindən başqa kökləri də vardı; bu köklər yer altına uzanır və kök ataraq otaqlar, pilləkənlər, qalereyalar, bir sözlə, yerin altında da üstündəki kimi böyük bina təşkil edirdilər. Beləliklə, kilsə, saray və qalaların yarısı qədim yərə basdırıldığını söyləmək olar. Hər bir binanın zirzəmisində başqa bir bina idi. Onlara qalxmaq yox, enmək lazım gəlirdi; yerin altında olan bu mərtəbələr üst mərtəbələrin altında qazılmışdı. Onlar göl sahilindəki dağların və meşələrin ayna kimi parlayan sulara düşən əkslərinə bənzəyirdilər.

Sen-Antuan qalasındakı, məhkəmə binasındakı və Luvrdakı zirzəmilərdən zindan kimi istifadə olunurdu. Bu zindanların mərtəbələri yerin altına enir, getdikcə daralır və daha da qaranlıq olurdu. Bu mərtəbələr sanki getdikcə şiddətlənən dəhşət zonalarıydı. Dante öz cəhənnəmini təsvir etmək üçün bundan gözəl örmək tapa bilməzdi. Qıf şəkildə yapılmış bu zindanlar adətən dar və ensiz bir otaqda başa çatırdı. Dante bu otağa şeytani yerləşdirirdi. Bəşəriyyət isə buraya edam cəzasına məhkum edilmiş insanları salırdı. Buraya düşmüş zavallı insanlar, artıq günəş işığına, havaya, həyata, bütün ümidlərə vida etməli idilər! Buradan çıxan insanlar yalnız dar ağacına, yaxud tonqalda yanmağa gedərdilər. Bəzən bu insan burada çürüyə də bilirdi; bəşəriyyətin ədalət məhkəməsi buna insani unutmacaq addımı vermişdi. Məhkum özü ilə xarici aləm arasında bir yığın daş və bir sürü çəkiçli olduğunu və bu zindanın, bu nəhəng binanın bütün sakinlərinin böyük və mürəkkəb qiflə çevrilərək onu canlı aləmdən təcrid etdiyini hiss edirdi.

Asılmağa məhkum olunmuş Esmeraldanı qaçmasın deyər Şote qüllələrindən birinin altında Müqəddəs Lüdovik tərəfindən tikilmiş dərin bir zindana salmışdılar. Hərəkət etmək iqtidarında olmayan bu biçərə bəcəyi məhkəmə binasının müdhiş ağırlığı ilə özmişdilər. Tale və insan məhkəməsi eyni dərəcədə haqsızlıq göstərmişdi. Belə zəif məxluq əzmək üçün bu qədər müsibət və işgəncəyə qətiyyətlə ehtiyac yox idi.

Beləliklə, Esmeralda bu qaranlıq zirzəmiyə basdırılmış, dəfn edilmiş, qapadılmışdı. Əvvəllər günəşin şüaları altında parlayan meydana onu gülərkən və rəqs edərkən görünür indiki vəziyyətdə görseydilər, qeyri-ixtiyari titrəyirdilər. O, gecə kimi qaranlıq, ölmə

qədər soyuq idi. Üzündə ən xəfif yeli hiss etmədən, insan səsi eşitmədən, bir zərrə günəş işığı görmədən zəncirlər altında özilmiş, sındırılmış gənc qız rütubətli divarlardan axan sudan əmələ gəlmiş gölməçələrin üstünə salınmış küləş yığınları üzərində, yanında bir parça quru çörək və bir kasa su, hərəkətsiz və nəfəs almadan qaldığından əzab çəkmək iqtidarında belə deyildi. Feb, Günəş, günorta, hava, Paris küçələri, rəqs, alqışlar, gözəl bir zabitlə əşiqanə söhbət, sonra isə qoca bir qan, keşiş, xəncər, qan, işğence, dar ağacı – bütün bunlar hələ də onun xəyalında uçurdu, lakin bunlar gah cəzəbedici bir kabus, gah da müdhiş xəyal şəklində uçuşdu. Bütün bunlar onun nəzərində uzaq qaranlıqlarda qeyb olan dumanlı, müdhiş bir xəyal şəklində, uzaqlarda, yüksəklərdə, yer üzündə çalınan uzaq bir musiqi şəklində görünürdü; bu musiqi səsləri zavallı qızın atıldığı dərinliklərə böyük çətinliklə gəlib çatırdı.

Zavallı bu zirzəmiyə salındığı zamandan nə oyaq, nə də yuxulu vəziyyətdə idi; o gecəni gündüzdən ayıra bilmədiyi kimi, həqiqətlə yuxunu da bir-birindən ayırmaq iqtidarında deyildi. Hər şey bir yerə toplaşmış, qarışmış və nizamsız halda onun fikirlərində dolayırdı. O heç bir şey hiss etmir, heç bir şey bilmir, heç bir şey düşünmürdü. Heç bir canlı mövləq heç vaxt yoxluğa bu qədər yaxın olmamışdı.

Beləcə, o daşa dönmüş, keyimmiş və lal bir vəziyyətdə oturarkən üst qapının gurultusunu xəfifcə eşidirdi. Qapı harada isə uzaqlarda, onun başı üzərində iki, yaxud üç dəfə səslənirdi. Ancaq zirzəmiyə zərrə qədər işıq düşmürdü. Məchul bir əl ona bir parça quru çörək atıb gedirdi. Keşikçinin beləcə ara-sıra görünməsi, onu xarici aləmlə bağlayan yeganə vasitə idi.

O yalnız bir səsə diqqət yetirirdi. Zirzəmi rütubətli olduğundan başı üzərində ara-sıra su damcıları əmələ gəlirdi; bu damcılar qübbədən ayrılaraq müəyyən və müntəzəm fasilələrlə döşəmənin üzərinə düşürdü. Qız bu damcıların ətrafdakı gölməçələrə düşürək əmələ gətirdiyi səsə şüursuz halda qulaq asırdı. Gölməçəyə düşən su damcısı onun ətrafında yeganə həyat əlaməti idi. Bunlar vaxtı təyin edən yeganə saat idi; üzündə guruldayan müxtəlif və saysız-hesabsız səslər arasından qulağına çatan yeganə səs idi. Hər dənbir bu rütubətli və qaranlıq lağımda əlinin, yaxud ayağının üzərillə sürünən soyuq bir şey də hiss edir və diksinirdi.

Bu zirzəmidə nə qədər qaldığını özü də yaxşı bilmirdi. O, haradasa, kiminsə ölüm cəzasına məhkum edildiyini tutğun şəkildə

xatırlayırdı; bir şeyi də xatırlayırdı: onu harasa aparmışdılar. Oyanırdı qarda qaranlıq və dərin bir sükut vardı. Soyuqdan tir-tir titəyirdi. O imkənləmək istədi, lakin dəmir kəndəllər topuğuna batdı, zəncir səsləri eşidildi. O, ətrafındakı divarları, başının üzərindəki daş tavanı, altındakı küləş yığını hiss edirdi; lakin burada nə çıraq, nə də baca vardı. O, küləş yığınının üzərində öyləşdi. Ara-sıra, ayaqları uyuşan qaranlıqda qapının yanında tapdığı daşın üzərində oturdu.

Bir dəfə tavadan yerə düşən damcıları saymaq istədi; lakin az sonra bu qəmli məşğələ də özü-özlüyündə bitdi. Esmeralda yenə dərin bir yuxuya getdi.

Nəhayət, günlərin birində, yaxud bir gecə (bu qaranlıq daxmanın içində, gecə ilə gündüz arasında heç bir fərq yox idi) o, başı üzərində gurultu eşitdi. Bu gurultu, ona bir parça çörək və bir kasa su gətirən keşikçinin gurultusuna bənzəmirdi. Qız başını qaldırırdı qapının dəlikləri arasından qırmızı bir işıq düşdüyünü gördü. Bu heç qapı da deyildi, bu onun zirzəmisinin yeganə qapısını təşkil edən taxta qapaq idi. Eyni zamanda ağır dəmir hönçəmələr və qapağın paslanmış rəzələri səsləndi; qapaq qaldırıldı; bir fənər, bir əl və iki insan ayağı göründü. Qapağın açılmasından əmələ gələn dəlik o qədər dar idi ki, oradakı adamın başını və bədənini görmək mümkün deyildi. Gözləri çoxdan bəri işıq görmədiyindən fənərin işığından qamaşdı, dərhal gözlərini yummağa məcbur oldu.

Gözlərini bir də açanda artıq qapaq endirilmiş, fənər isə pilləkənin səkilərindən birinin üzərində idi. Qarşısında bir adam vardı. Qara cübbə onu ayaqlarına qədər qapamışdı, üzü də eyni qara başlıqla örtülüyüdü. Nə üzü, nə də əlləri görünürdü. Sanki qarşısında uzun və qara kəfən dayanmışdı. Ancaq kəfənin altında nəse hərəkət edirdi. Qız bir neçə dəqiqə bu kabusabənzər şeyə diqqətlə baxdı; lakin nə o, nə də qız, bir-birinə baxan iki heykəl kimi heç bir söz söyləmədilər. Bu dəqiqələrdə qaranlıq zirzəmidə canlı bir şey varda, o da yalnız rütubətli havada çitirdayan fənər işığı və rütubətli qübbədən yeknəsəq şappillitlyla yerə düşürək bu qeyri-müntəzəm çitirtim pozan damcıları idi. Damcılar fənərin işığında gölməçənin bulamıq səthində konsentrasiya dərəcələri əmələ gətirirdi.

Nəhayət, məhbub şiz sükutu pozmağa qərar verərək soruşdu:

– Siz kimsiniz?

– Mən keşikşəm.

Bu səs və xüsusi bu səs ifadəsi qızın diksinməsinə səbəb oldu.

Keşiş boğuş söslə və aramla sözüno davam etdi:

– Siz hazırısınızmi?

– Nəyə?

– Ölümə...

– Bu nə zaman olacaq?

– Sabah...

Qız başını sevinclə qaldırdı, lakin yenidən aşağı saldı.

– Ah, mən niyə bu qədr çox gözləməliyəm, – pıçıldadı, – niyə bu gün olmasın? Onlar üçün nə fərq var?

Keşiş bir az susduqdan sonra:

– Demək, siz çox bədbəxtsiniz? – soruşdu.

– Mən çox üşüyürəm! – qız cavab verdi və əllərilə dizlərini qucaqladı (Bu hərəkət üşüyən adamlara xasdır. Biz bu hərəkəti Qrev meydanındakı Siçan yuvasında olan münzəvi qadında da görmüşdük), dişləri bir-birinə toxunmağa başladı.

Keşiş qara başlığı altından qaranlıq daxmanı seyr edirdi.

– Odsuz!.. İşıqsız!.. Su içində!.. Nə qədr dəhşətlidir! – dedi.

– Bəli, – qız təəccüblə cavab verdi. Bu hal bir-birinin ardınca gələn bədbəxtliklərin başladığı zamandan davam edirdi. – İşıq hamı üçündür! Elə isə, nə üçün mənim qismətim yalnız qaranlıq olsun?

Keşiş yenə bir qədr susduqdan sonra dedi:

– Siz nə üçün burada olduğunuzu bilirsinizmi?

Qız unutduğu şeyləri yadına salmaq istəyirşimi kimi zəifləmiş barmaqlarını qaşlarının üzünə çəkdi və cavab verdi:

– Mənə elə gəlir ki, bir zaman bildirdim, indi isə tamamilə unutmuşam.

Birdən o, uşaq kimi ağlamağa başlayaraq:

– Mən buradan getmək istəyirəm, mən üşüyürəm! Mən qorxuram! Bütün vücudumda həşəratlar dolaşır.

– Yaxşı, elə isə, mənimlə gedək!

Keşiş bu sözlərlə onun ölundən tutdu. Zavallı qız illiklərinə qədr üşümüş olduğuna baxmayaraq, bu ölin təmasından daha bərk üşüməyə başladı.

– Ah! – o pıçıldadı, – bu, ölümin buz kimi soyuq əlidir! Bəs siz kimsiniz?

Keşiş başlığını açdı, qız onun üzünə baxdı. Qarşısında onu çoxdan bəri təqib edən həmin məşhur simanı, Falurdel qarının evində olduğu zaman sevimli Febinin başı üzərində görünən həmin iblis başını, son dəfə xəncərlə birlikdə parlayan həmin gözləri gördü.

Ona həmişə bədbəxtlik gətirən və yavaş-yavaş dar ağacına qədr gətirən bu kabus onu ayıltmışdı. Sanki hafizəsi üzünə salınmış pərdə artıq yox olmağa başlamışdı. Falurdel qarının evindəki gecə əhvalından başlayaraq məhkəmə binasında ölüm cəzasına məhkum edildiyi zamana qədər son zamanlar başına gəlmiş bütün hadisələr bütün təfəsilatıyla yenidən gözləri önündə canlandı. Artıq bu xatirələr əvvəlki kimi dumanlı və qeyri-müəyyən deyildi; o hər şeyi müəyyən, kəskin, hiss edilə biləcək, dəhşətli şəkildə görürdü. Qarşısında gördüyü bu qorxunc sima çəkdiyi əzabların çoxluğundan yarıya qədər silinmiş və itmiş bütün xatirələrini yenidən canlandırdı. Sanki qəlbini yaraları birdən-birə açılmış, bu yaralardan yenə qan sızmağa başlamışdı.

Qız titrəyərkən üzünü əllərilə qapadı və bağırdı:

– Aman! Yəno həmin keşiş!

Sonra ölini aciz-aciz aşağı salladı; başını sallamış, gözlərini yerə dikmişdi, dili tutulmuş halda titrəyərkən oturdu.

Keşiş taxıl içində gizlənmiş zavallı torağaya təqib edərək çoxdan bəri səmada süzən çalağan nəzərlə ona baxırdı. Sanki bu müdhiş çalağan göydə uça-uça cızdığı dairələri getdikcə daraldaraq birdən-birə ildırım sürətilə aşağı enmiş və çırpınan zavallı quşu caynağı ilə tutmuşdu.

Qız pıçıldayaraq:

– Yetər, yetər!.. – dedi. – Son zərbəni endirin! – Bu sözləri deyib, qəssab bıçağını gözləyən qoyun kimi başını dəhşətlə qabağa uzatdı.

– Demək, mən sizdə yalnız dəhşət oyadıram? – o soruşdu. Qız heç bir cavab vermədi.

O sualını başqa şəkildə təkrar edərək:

– Demək, mənə qorxursunuz? – dedi.

Qızın dodaqları büzüldü, sanki gülümsəmək istəyirdi.

– Hə! – qız bağırdı. – Collad həmişə müttəhimə əzab verir!..

Nəçə aydır ki, o məni təqib edir, qorxudur, izləyir. Yərəb, mən ona rast gəldiyim günə kimi nə qədər xoşbəxt idim! Məni bu müdhiş uçuruma salan odur! Aman yarab! Onu bu öldürdü... Mənim Febimi bu öldürdü! – Qız hıçqırıqlarla ağlamağa başlayaraq başını qaldırdı və gözlərini keşişin üzünə dikərək: – Qatil, – dedi, – axı sən kimsən? Mən sənə nə etmişəm? Nə üçün mənə nifrət edirsən? Söylə, Allah eşqinə, söylə, mənimlə nə ədavətin var?

– Mən səni sevirəm! – Keşiş qışqırdı.

Qızın göz yaşları qurudu; mənəsiz nəzərlərlə ona baxdı. Keşiş isə onun qarşısında dizi çökərək ehtirasla ona baxdı.

– Əsdirsən? Mən səni sevirməm! – o təkrar etdi.

– Bu necə sevgidir? – Zavallı qız bütün vücudu ilə titrəyərək soruşdu.

– Uğursuz bir sevgi! – o cavab verdi.

Hər ikisi yaşadıkları acının təsirilə bir neçə dəqiqə susdular: O – çılgılaşmış, qız isə kütləşmişdi.

– Qulaq as! – Nəhayət, keşiş yenə sakit-sakit danışmağa başladı:

– Sən hər şeyi bilməlisən! İnsanın nə etdiyini Tanrının belə görə bilməyəcəyini zənn etdiyini zamanlarda, qaranlıq və müdhiş gecələrdə, öz vəcdanından gizli-gizli soruşduğu, öz ələmində belə etiraf etməyə cəsarət etmədiyi şeyləri indi mən sənə söyləyəcəyəm. Dinlə! Mən sənə rast gəlməmişdən əvvəl xoşbəxt idim.

Qız zəif nəfəs alaraq pıçıldadı:

– Mən də xoşbəxt idim!

– Mənə mane olma! Bəli, mən xoşbəxt idim, hər halda xoşbəxt olduğumu zənn edirdim. Mən məsəd və pak idim, qəlbimdə işıq və nur parlayırdı. Kimsənin mənə qədər sakit və qürurlu başını yuxarı qaldırmağa haqqı yox idi. Ruhanilər pəhrizkarlıq haqqında mənə məsləhət verirdilər, alimlər mənə elmi məsələlər soruşurdular. Bəli, elç mənə üçün hər şey idi! O mənə bacı kimiydi – başqa heç bir şeyə ehtiyacım yox idi. Etiraf etməliyəm ki, zaman keçdikcə, başıma başqa-başqa fikirlər də gəlirdi. Yanımdan gözəl bir qadın keçərkən ehtirasım dəlğalanardı. Gəncliyimə əmin olduğumdan ciddi həyat sürməklə və elmi məşğələlər sayəsində susduracağımı zənn etdiyim bu heyvani hissələr mənə zavallı məhrabın soyuq daşlarına bağlanmış dəmir and zəncirlerini dəfələrlə sarıtmışdı. Lakin pəhriz, dua, ibadət, elmi məşğələlər, sərbəst və ciddi monastir həyatı yenə ruhumu heyvani hissələr üzərində hakim edirdi. Bundan başqa, mən daima qadınlardan çəkinirdim; kitabın vərəqlərini açar-açmaz, bəy-nimədə yaranan bütün alçaq və yaramaz fikirlər, ələmin xəzinələri qarşısında puç olan dumanlıq kimi yox olub dağılırdı. Bir neçə dəqiqə keçər-keçməz, mən artıq bütün bu arzuların ruhumdan buxarlandığını hiss edir, yenə sakit olurdum. Zəkam əbədli həqiqətin sakit parıltıları qarşısında yenə aydın və pak olurdu. Mələk iblis gözəllər qarşısında – kilsədə, küçələrdə, meydana görünən dumanlı qadın xəyallarını yanıma göndərəndə gözəllər qarşısından yox olar-olmaz

onları dərhal unudar, əziyyət çəkmədən dəf edərdim. Əfsus! Sənə qədər qalib çıxıb bilmədim; lakin buna müqəssir mən deyiləm, insana da, şeytana da bərabər güc verməyən cənab Allahdır! Dinlə, dinlə mənim sözlərimi! Bir dəfə...

Keşiş burada dayandı; məhbus qadın onun köksündən gurultulu və boğuc ahlal çıxdığını eşitdi. Sonra keşiş yenə sözüünə davam edərək dedi:

– Bir dəfə hücrəmin pəncərəsi qarşısında oturub, kitab oxuyurdum. Nə kitabı oxuduğumu yaxşı xatırlamıram! O zamanın bəri başımdan fırtınalar keçir! Beləliklə, kitabla məşğul idim. Mənim pəncərəm meydana baxır. Birdən qaval səsləri və gurultu eşitdim. Məşğuliyyətimə mane olduqlarına əsəbiləşərək pəncərədən meydana baxdım. Mənim gördüyümü başqaları da gördü. Görən tək mən deyildim, halbuki bu tamaşa insan gözələri üçün deyildi. Günorta idi, günəş par-par yanırdı. Meydanın ortasında bir məxluq rəqs edirdi. Bu qadın deyildi, xeyr, bu ilahi bir gözəllik timsalı idi. Qapqara və parlaq gözələri vardı. Qara saçlarında günəş işıqlarının qızıl rənginə boyanmış bir neçə tel görünürdü. Hərəkətlərinin sürətindən ayaqları sürətlə fırlanan çarxın milləri kimi göz qarşısında səyirirdi. Qara saçlarında kiçikik dəmir piləklər vardı, bunlar günəşin işığında parlayaraq onun başında ulduzdan yapılmış tac kimi görünürdü. Göy zolaqlı ağ paltarında parıltılar vardı. Bunlar aydın yay gecələrindəki ulduzlu göyə bənzəyirdi. Gözlə və əsmər olları ilan kimi belinə sarılıb açılırdı. Bütün vücudunda qərribə bir gözəllik vardı. Üzünə günəşin yanar işığında belə parlaq və aydın haləyə bənzəyirdi. Heyhat! Bu gənc qız sən idin, mən heyran, məftun və sərməst olaraq sənədən gözəllərimi ayıra bilmirdim. Mən sənə o qədər uzun müddət və diqqətlə baxdım ki, nəhayət, dəhşətdən titrədim və bunun qəza olduğunu anladım.

Keşiş bu sözləri söylərkən dayandı, ah çəkdi və sonra yenə davam etdi.

– Mən ovsunlandığımy hiss edərkən, yıxılmamaq üçün bir şeydən yapışmaq istədim. Şeytanım əvvəllər mənim üçün yaratdığı bütün təhlükələri yadıma saldım. Gözlərim qarşısında canlanan məxluq qeyri-bəşəri gözəlliyi malik idi və bu gözəlliyi yalnız göylər, yaxud cəhənnəm doğura bilərdi. Bu, bir ovuc torpaqdan yaranmış və qadın ruhunun zəif şüasıyla xəlifcə işıqlanmış adı qadın deyildi. Bu, bir mələk idi, amma ələvli bir mələk idi. Işıq mələyi deyildi. Bu fikirdə ikən bir də onun yanımdakı keçini gördüm. Keçi adətən caduğorların

yanında olur; o da dişlərini ağardaraq mənim üzümə baxırdı; günəş onun qızıl buynuzlarını işıqlandırtdığından, buynuzlarında sanki bir alov yanırı. O zaman mən bu mənzərənin şeytan hiyləsindən başqa bir şey olmadığını anladım; artıq bu qoranaq gölmədi ki, sən məni məhv etmək üçün cəhənnəmdən gəlmisən. Bu inam beynimə möhkəm yerləşmişdi.

Keçiş bu sözləri söylədikdə məhbub qızın üzünə baxdı və soyuq soslə əlavə etdi:

– Bəli, mən buna indiyədək inanıram... lakin sehr öz təsirini göstərməyə başlamışdı; sənin rəqsindən başım gicəllənirdi; mən vücudumun çürüməyə başladığını hiss edirdim; ruhumdakı bütün gözəl arzularım və niyyətlərim yavaş-yavaş sönməyə və susmağa başladı. Soyudandan donan adamlar kimi kimi mürgü döyməkdən həzz almağa başlamışdım. Birdən sən oxumağa başladın. Mən zəvalli nə edə bilirdim! Sənin nəğmənin rəqsindən daha sehrək və cazibədar idi. Mən qaçmaq istədim, – lakin bu da mümkün deyildi. Sanki məni yerə bağlamışdılar; sanki məni döşəmənin mərmər daşları arasında dizlərimə qədər basdırmışdılar. Bu mənzərəni sonuna qədər seyr etməli idim. Ayaqlarım buz kimi donmuş, başım isə hərərət içində yanırı. Nəhayət, bəlkə də mənə rəhm ediyi üçün oxumağımı dayandırıb getdin. Bu cazibəli xəyalın izi, bu sehrək musiqinin səsi yavaş-yavaş gözələrimdən və qulaqlarımdan yox olmağa başladı; pyedestaldan yığılmış heykəl kimi zəif, hərəkətsiz halda pəncərənin üzünə yığıldım. Axaşın ibadətini üçün çalınan zəng səsləri məni oyatdı. Ayağar durdum, pəncərədən uzaqlaşdım, lakin heyhat, içimdə nəşə alt-üst olmuşdu və artıq onu düzəltmək mümkün deyildi; üzümə nəşə düşmüşdü və qaçmaqla bundan qurtulmaq iqtidarında deyildim.

O, yenə susdu, sonra davam etdi:

– Bəli, o gündən artıq özümü tanımağa başlamışdım. Mən hər bir vasitəyə müracət etmək istədim. Elmi möşğələlərə, ibadətələrə, əməyə və mütlaiyə girişdim. Hər şey bihədə idi! Mən bu qorara gəldim ki, baş sevdə və ehtirasla sənəmlənəndə elm də acizmiş! Bilirsən, sənə rast gələndən sonra oxuduğum kitabların arasında həmişə səni gördüm! Mən hər zaman səni, sənin kölgəni, sənin gözəl simanı gördüm. Həmin sima bədbəxt bir günümə gözələrim qarşısında parlamaşdı! Lakin bu simanın işığı artıq başqa işıq idi: o, günəşə gözünü zilləyən ehtiyatsız adamların gözələrində uzun müddət qalan qara dairələr kimi qaranlıq və dumanlı bir işıq idi.

Bu xəyaldan qurtulmaq iqtidarında olmadığımı, daima qulaqlarımda cingildəyən nəğməni eşitdiyimdən, dua kitabımın üzərində daima sənin rəqs edən incə ayaqlarını gördüyümdən, daima, rüyada belə səni öz yanmda hiss etdiyimdən bir daha səni görmək istədim, sənə toxunmaq, sənin kim olduğunu bilmək, sənin həqiqətən ruhumda həkk olunan ideal xəyala bənzədiyinə inanmaq arzusuyla çırpındım. Kim bilir, bəlkə də həqiqəti görməklə öz xülyamı daşlara çırpaçadım. Hər halda, yeni təəssüratın birincini puça çıxaracağına ümid besləyirdim. Çünki ilk təəssürata artıq tab getirə bilmirdim. Beləliklə, mən səni hər yerdə axtarmağa başladım. Nəhayət, səni yenə gördüm. Lakin bədbəxtlikdən səni ikinci dəfə gördükdən sonra artıq mən dəfə, sonsuz və əbədi olaraq səni görmək istədim. O zamandan artıq özümü idarə edə bilmirəm, iblis ipin bir ucunu mənim qanadlarıma, o biri ucunu isə sənin ayaqlarıma bağlamışdı. Mən də sənin kimi səfil və sərsəri olmuşdum. Mən səni darvazaların yanında, küçələrdə, döngələrə gözəlşirdim, mən səni qüllənin yüksəkliyindən izləyirdim. Hər axşam öz hücrəmə daha məftun, daha məyus, daha ümitsiz qayırdım.

Bundan başqa, mən sənin qaracığı olduğunu da öyrənmişdim. Artıq məsələnin cadusuz olmadığına heç bir şübhəm qalmamışdı. Qulaq as! Nəhayət, bu qərara gəldim ki, mən məğlub edən bu cəhənnəm qüvvəsinin ölündən yalnız məhkəmə vasitəsilə qurtara bilərəm. Keçmişdə olan bir hadisə yadıma düşdü. Bir cadugər qadın Bruno d' Asti məftun etdiyindən onu tonqala atdırmış və özünü xilas etmişdi. Mən də bu üsula müracət etməyə qərar verdim. Əvvəlcə səni görməsəm unudaraım deyə kiləs qarşısındakı meydana gəlməyini qadağan etdim. Lakin sən buna əhəmiyyət vermədin və yenə bu meydana gördündün. Sonra səni oğurlayıb qaçirtməq niyyətinə düşdüm, hətta bir gecə buna çalışdım da. Biz iki nəfər idik, səni yenicə tutmuşduq, birdən bu məlun zabit məsələyə qarışdı və səni azad etdi. Bu hadisə onun, sənin və mənim bədbəxtliyimizin başlanğıcı idi. Nəhayət, artıq nə edəcəyimi bilmədiyimdən, sənın xəbərini kiləs məhkəməsinə yetirdim.

Elə güman edirdim ki, Bruno d' Asti kimi mən də bu vasitəylə özümü sağalda biləcəyəm. Bu məhkəmə sayəsində artıq əlimə keçəcəyimi zənn edirdim. Sən artıq zəində mənim ixtiyarımda olacaqdın, artıq mənədən qaça bilməyəcəkdin; sən mənim varlığıma hakim olduğundan mən də sənə hakim olmalı idim. Madam ki, kim və fəna-lıq etmək lazım idi, o halda bunu sənə qədər etməliydim! Yarıyolda

dayanmaq – axmaqlıq idi. Cinayəti sona çatdıрмаğın öz ləzzəti var. Keşişlə cadugörin zindanda küləş yığımı üzərində kef çökməsinə nə mane ola bilər!

Bələliklə, sənin haqqında məhkəməyə məlumat verdim. Həmin vaxtlar sənə rast gəldikdə mən səni öz gözlərimlə qorxudurdum. Sənin əleyhinə başladığım bu sui-qəsd, sənin başının üzərində partlatmaq istədiyim bu şimşək istər-istəməz mənim gözlərimdə və təhdidlərimdə görünürdü, lakin mən yenə də tərəddüd etdirdim. Mənim planım o qədər dəhşətli idi ki, bəzən özüm belə bundan dəhşətə gələ-rək geriyyə çəkiliyirdim. Kim bilir, bəlkə də mən özüm belə bu plandan çəkinirdim; kim bilir, bəlkə də bu qorxunc fikir heç bir səmərə vermədən beynimdə çürüyüb yox olacaqdı. Hər halda bu fikirdə idim ki, məhkəmənin gedişini davam etdirmək və ya sona çatdırmaq hər zaman mənim ixtiyarımdadır. Lakin hər bir şər və kin əmansız olur və həmişə bir faktı çevrilmək istəyir: mən özümü güclü zənn etdiyim yerdə, fələk məndən də qüdrətli çıxdı. Təəssüf! Fələk səni mənim gizlicə qurduğum bu cəhənnəm məşimnin içinə atdı. Qulaq as! İndi qurtarıram!

Aydın və günəşli günlərin birində bir nəfər gülə-gülə və ehtirasla sənin adını çəkərək yanımdan keçirdi. Ah, lənətlər olsun! Mən onu təqib etdim, sonunu isə özün bilirsən!

Keşiş susdu: gənc qız yalnız bunu söyləyə bildi:

– Ah, mənim Febim!

Keşiş onun qolundan yapışaraq bağırdı:

– Onun adını söyləmə! Bədbəxtlər! Bizim hər ikimizi məhv edən odur! Daha doğrusu, bizim hər ikimizi fələyin bu anlaşılmaz oyunu məhv etdi! Sən əzablar içində çırpınırsan, qaranlıq, əbədi zindandan, sən üşüyürsən, ancaq bəlkə də qəlbinin dərinliklərində səni isindirən, sənə işiq verən zəif bir atəş var; qoy bu atəş sənin qəlbinlə oyuncaq kimi əylənən həmin boş adama qarşı bəslədiyən uşağ sevgisi olsun! Halbuki, mənim qəlbimdə zindan qaranlığı və qiş soyuğu var; mənim ruhum soyuq, qaranlıq və ümidsizliklə doludur!

– Çəkdiyim əzablardan xəbərini varmı? Mən sənin mühakiməndə iştirak etdim: konsistor hakimlərinin skamyasında əyləşmişdim. Bəli, rahib başlığı altında zavallı və yazıq bir insan inləyir, əzablar içində çırpınırdı! Səni danışdırdıqları zaman mən orada idim. Səni mənim etdiyim cinayətdə təqsirləndirdilər, səni mənim layiq olduğum edam cəzasına məhkum etdilər. Mən bütün şahidlərin sözlərinə, bütün

dəlillərə, bütün ittihamlara qulaq asdım, mən sənin bu tikanlı yolunu hər bir addımını təqib etdim! Mən yırtıcı heyvan kimi hər şeyi seyr etdim... Ah! Mən sənin işgəncəylə dindiriləcəyini gözləyirdim. Qulaq as! Mən səni işgəncə otağına qədər də təqib etdim, xain və murdar collad əllərinin səni soyundurduğunu və sənə əzablar verdiyini gördüm. Mən sənin ayaqlarını gördüm, bu ayaqları öpmək haqqına malik olmaq üçün dünyanı verərdim, bütün həyatımı verərdim, həyatımın məhv olmasına razı olardım. Mən bu gözəl ayaqları müdhiş İspaniya çəkmələrinin sıxdığını, insan əzalarını üzvlərini qanlı maddə halına salan ayaqqabıların dəhşətlərini gördüm. Ah, mən nə qədər bədbəxtəm. Bu müdhiş mənzərəni seyr edərkən paltarım altında tutduğum xəncərimlə sənəmi doğurdum. Sən ilk dəfə çıqsı-randa xəncəri sənəmə soxdum; ikinci dəfə çıqsırsaydın bu xəncərlə ürəyimi yaraçaqdım. Bax, yaxşı bax. Yaram hələ də qanlıdır.

O, sənəni açdı. Doğrudan da, sənəki onun sənəsinə pələng cırmaqlamışdı; sol tərəfdə isə xeyli dərin və hələ də açıq olan yara yeri görünürdü. Gənc qız dəhşətlə geri çəkildi.

Keşiş bağırdı:

– Aman, mənə rəhm et! Sən özünü bədbəxt sayırsan, lakin sən bədbəxtlik nə olduğunu bilmirsən! Keşiş olduğun halda bir qadın sevmək və bu qadının sənə nifrət bəslədiyini hiss etmək!.. Ruhumun bütün varlığıyla sevmək, yalnız bir təbəssüm üçün bütün qanıma tökməyə, can verməyə, məslək və şöhrətini, ruhunu, əbədiyyəti, bu dünyadakı və o biri dünyadakı həyatını fəda etməyə hazır olduğuna hiss etmək! Bir qul kimi onun ayaqları altına düşmək üçün böyük bir padşah, mələk, Allah olmadığına təəssüf etmək! Gecə və gündüz xəyalən onu qucaqlamaq, eyni zamanda onun əsgər mundirinə əşiq olduğuna görmək, onda yalnız dəhşət və nifrət doğuran rahib paltarından başqa heç bir şeyə sahib olmamaq! Bu qadının ruhsuz və qəlbisiz bir gəncin qarşısında öz sevgi və gözəlliyini təslim etdiyini görmək, acizənə kin və hiddətdən başqa bir şey edə bilməmək! Yada düşdükcə ürəyi od kimi yandıran bu gözəl vücudu, başqaşt əpdükcə titrəyən bu lotif və cazibədar sənəni görmək! Aman, yarəb! Onun gözəl ayaqlarını, əllərini, çiyinlərini sevmək, onun əsmər dərisindəki damarları xatırlamaq, gecələr hücrənin döşəməsi üzərində yıxıl-bi-çəşlənmək və sənə bu gözəl vücudun sənin nəvazişlərinə deyil, müdhiş işgəncə alətlərinə təslim olduğuna görmək! Onu yalnız zindana salmağa müvəffəq olmaq! Bu od içində qızmış kəlbətdən də

müdhış və əzablıdır! Bədəni mişarla yarı bölünən, yaxud dörd atın quyruğuna bağlanıb parça-parça edilən bir adam bu böyük əzabların müqabilində nə qədər mosud və xoşbəxt adamdır! Damarlarda qaynayan qanın, hər dəqiqə parça-parça olmağa istəyən qəlbin, çatlayan başın, əlləri gəmiron dişlərin, uzun gecə çəkilən böyük əzabların nə olduğunu anlayırsan? Səni yorulmadan qovuran və xırpalayan, hər zaman eyni fikirle özən və tapdalayan bu amansız cəlladların, sevginin, qısqançlığın, ümitsizliyin verdiyi əzabların nə olduğunu bilir-sən? Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənim əzablarımı azalt, təsəlli ver! Bu közlərin üstünə kül səp! Amandır, sənə yalvarıram, mənim alnımı iri damcılarla yuyan tori sil, mənə bir əlinlə əzab ver, o biri əlinlə oxsa! Amandır, Allah eşqinə, mənə rəhm et, mənə rəhm et!

Keşiş bu sözlərlə döşəmənin üzərində əmələ gəlmiş gölməçəyə diz üstə düşərək başını daş səkilərə çırpırdı. Gənc qız baxır və dinməz-söyləməz onun sözlərinə qulaq asırdı, o taqətdən düşüb, zorla nəfəs alaraq susuqda qız yavaşca dedi:

– Ah, mənim Febim!

Keşiş dizləri üstündə ona doğru sürünərək bağırdı:

– Yalvarıram, sənə insan duyğusuna bənzər bir şey varsa, məni rədd etmə! Mən səni sevirəm, mən bədbəxtəm! Ey zavallı, sən onun əlinə çəkəndə sanki dişlərinlə qəlbinin damarlarını gəmirisən! Mənə yazığın gəlsin! Sən cəhənnəm yavrusu olan sələ, mən sənin dəlincə getməyə hazırım. Mən nə mümkündür, hər şeyi etdim. Sənin cəhənnəmin mənim üçün cənnətdən də gözəldir; yalnız səni görmək – Allahu, Tanrını görməkdən daha xoş və əzizdir! Amandır, söylə, sən yenedəmi məni rədd edirsən? Mənə elə gəlir ki, dağ yerindən tərpanər, lakin qadın bu qədər böyük sevgini rədd etməz. Ah, sən yalnız arzu etsəydin! Biz nə qədər xoşbəxt olardıq! Biz qaçardıq, mən sənin qaçmağına imkan yaradardım, biz uzaq bir yerdə gizlə-nərdik, günəşin işıq saçdığı, ağacların kölgə saldığı bir yerdə, daima mavi göylərin görüldüyü bir ölkədə özümüz üçün yuva qurardıq. Bir-birimizi sevərdik, ruhlarımız biri-birinə qarışırdı. Daima bir-birimizi arzu edərdik, daima bitməz və tükənməz sevgi piyaləsindən səadət içərdik.

Qız uca və vəhşi qəhqəhə ilə onun sözünü kəsdi:

– Mühəddəs ata, baxın, dirnaqlarınızın arasından qan axır!

Keşiş bir neçə saniyə keyfiyyətli gözlerini əlinə dikdi. Sonra qərribə və mehriban səsle sözünə davam etdi:

– Çox yaxşı, məni təhqir et, mənə gül, mənə söy, ancaq gedək, gedək! Biz tələsməliyik, mən sənə söylədim, sabah... Sən özün bilir-sən ki... Qrev meydandı, dar ağacı! Dar ağacı hazırlanmışdır. Bu dəh-şətli bir şeydir! Sənin bu müdhış yerə gətirdiyini görmək mümkün deyil! Aman, həm özünə, həm də mənə rəhm et! Səni bu qədər sevdiyimi heç vaxt bilməmişəm, amandıram, mənimlə gedək! Qoy səni xilas edim, məni sevməyə hələ vaxtın olacaq; ona qədər mənə istədiyini qədər nifrət edə bilərsiniz! Gedək! Sabaha bir şey qalmayıb! Sabah! Dar ağacı, edam! Mənə rəhm et, özünü xilas et!

O çilgincasına qızın əlindən tutdu və onu özü ilə sürükləmək istədi.

Qız hərəkətsiz baxışlarını ona dikərək soruşdu:

– Feb, necə oldu?

Keşiş onun əlini buraxaraq:

– Ah, – dedi, – sən nə qədər rəhimsizsən!

Qız soyuq tərdə təkrar etdi:

– Feb necə oldu?

– O öldü! – Keşiş dedi.

Qız soyuq və hərəkətsiz halda təkrar etdi:

– Öldü? Onda nə üçün mənə həyatdan danışırsınız?

– Hə, – Keşiş onun sözlərini eşitmirmiş kimi öz-özünə dedi, – çox güman ki, ölmüşdü. Xəncər onun sinəsinin dərinliyinə işlədi, zənnimcə, xəncərin ucu onun qəlbinə toxunmuşdu. Bəli! Hər halda bu dəfə mən qalib gəlmişəm...

Gənc qız qızmış bir pələng kimi onun üzərinə atıldı və qeyri-adi bir qüvvətlə onu pilləkənin üzərinə itələyərək bağırdı:

– Rədd ol, yirtici! Rədd ol, qatıl! Qoy, ölümlü! Qoy onunla mənim qanım sənin əlinə əbədi ləkə kimi qalsın! Sənəmi məxsus olum, məlun keşiş! Heç vaxt, heç vaxt! Bizi heç bir şey, cəhənnəm belə birləşdirə bilməz! Təkrar edirəm, heç vaxt! Rədd ol, məlun!

Keşiş yıxıldıqda ayaqları sürüşmüşdü. O heç bir söz demədi, ayaqlarını cübbəsinin ətkələrindən azad etdi, fələri əlinə aldı və yavaş-yavaş qapıya doğru gedən pillələri qalxmağa başladı; sonra qapını açdı və çıxdı.

Birdən gənc qız yenə onun başının qapının arasından uzandığını gördü; üzü dəhşətli idi; hiddətlə, kədərlə və ümitsizliklə bağırdı:

– Eşdirirəm, o ölüb!

Qız ölü kimi yerə yıxıldı; artıq qaranlıq zirzəmidə tavandan gölməçəyə düşən damcılardan xəlif şəppiltisindən başqa heç bir şey eşidilmirdi.

ANA

Dünyada ananın öz balasının ayaqqabısını gördükdə qəlbində oyanan duyğulardan fərəhli bir şey ola biləcəyini zənn etmərəm. Xüsusilə də, bu ayaqqabı uşağın hələ yerimədiyi dövrdə adqoydu münasibətilə tikilmiş və güləbotinlə işlənmişdirsə. Bu ayaqqabı o qədər sevimli, o qədər incədir ki, ana bu ayaqqabını gördükdə, öz körpəsini gördüyünü zənn edir. Ana gülümsəyər, onu öpməyə başlayar, onunla söhbət edir və özünə belə bir sul verər: görəsən, yer üzündə bu qədər gözəl ayaq varmı! Uşağın özü burada olmasa belə, bu nazlı və incə məxləqun xəyalını canlandırmaq üçün bu qəşəng ayaqqabı tayını görmək kifayət edir. Ana öz uşağını gördüyünü zənn edir, bu canlı, şən balasının al yanaqlarını, bapbalaca əllərini, yumru başını, qırmızı dodaqlarını, ağı göyə çalan dumduzu gözələrini görər. Məsələn, qışda o öz körpəsini xalının üzərində sürünən, böyük bir çətinliklə kresloya diriməşən görər, onun buxarıya yaxın gələ biləcəyindən qorxar. Yayda isə həyətdə, bağçada iməkləməyən, daşlar arasında bitən otları yolan, sadələvh nəzərlərlə yekə itlərə, atlara baxan, heç bir qorxu hiss etməyən, daşlarla, çiçəklərlə oynayan, geriyyə qayıtdıqda çiçək ləklərinə qum, bağcanın cığırklarına torpaq töküldüyünü gören bağbanı mırıldanmağa məcbur edən görər. Hər şey gülər, parlayar, ətrafındakı hər şey oynayar; külək də, günəşin işığı da onun qıvrım saçlarıyla oynar; bütün bunlar ananın gözələri qarşısında birçə ayaqqabı tayına baxmaqla canlanır, onun qəlbinə şam kimi əridir.

Amma zavallı ana uşağından məhrum olubsa, bu kiçik və incə ayaqqabıyla bağlı xeyallar, sevinclər, lətif və nazlı söhbətlər dəhşətli bir şeyə çevrilir. Bu ayaqqabı işgəncə alətinə çevrilərək ananın qəlbinə didməyə başlar. Bu ayaqqabı tayı sayəsində qəlbinin yalnız bir teli, ən dərin və ən həssas teli çalmağa başlar; ancaq bu teli toxunan artıq nəvazişli mələk əli deyil, əzabverici iblis əli olar.

Gözəl bir gün idi. May günəsi yenicə tünd mavi üfklərdə görünməyə başlamışdı. Qarofalon özüni çoxsaylı "Xaçdan emmə" səhnələrini məhz bu fonda qələmə almağı sevdi. Birdən Qrev meydanının məhbüsü meydanadə tokər səsi, at ayağı tappıltısı, zəncir cingiltisi eşitdi. Lakin bu ona heç bir təsir etmədi; gurultu qulağını batırmasın

deyə saçlarını qulaqlarının ətrafına möhkəm doladı və dizi üstə dayanaraq on beş ildir gözələrini ayırmadığı həmin cansız şeyi yoxlamağa başladı. Söylədiyimiz kimi, bu kiçik ayaqqabı onun bütün dünyası; onun bütün arzu və düşüncələri bu ayaqqabıya bağlıdır; bu düşüncələr yalnız ananın son nəfəsi ilə yoxa çıxa bilərdi. Al atlandı tikilmiş bu kiçik oyuncuqandan nə qədər həyəcanlı şikayətlər, acı məzəmmətlər, səmimi ibadət və hiçqırıqlar doğduğunu yalnız bu qaranlıq hücrənin divarları bildirdi. Heç vaxt bu qəşəng və kiçik şey üçün tökülən qədər göz yaş tökülməmişdi.

Bu gün qadının dördü hər zamankından daha şiddətli idi; ürək yandırən yüksək və yeknəsəq səslə söylədiyi sözləri meydanadə eşidirdi:

— Ah, mənim qızım, mənim qızım, yazıq balam! Demək, hər şey bitdi! Halbuki mən bunun sanki dünən olduğunu zənn edirdim! Yarob, yarob, onu məndən bu qədər tez ayırıraqdansa, heç verməmək daha yaxşı olardı. Demək, sən uşaqların həyatımızın bir parçası olduğunu, uşağından məhrum qalan ananın artıq Allaha belə inanmadığını bilirəm! Ah, mən nə qədər bədbəxtəm! Heç o gün, evdən bayıra çıxmağın mənası varmı? Aman yarob, aman yarob! Onu məndən bu qədər tez ayırırsan, görünür, sən onu mənimlə heç zaman birlikdə görməmişəm; onu pəncərənin önündə sevinc və fərəhlə qucaqladığımı, mənə gülümsədiyini, süd verdiyimi, yaxud onun incə ayaqlarını bütün vücudumla dodaqlarıma çatıncayadək addımladığımı görməmişəm! Aman yarob, sən bütün bunları görsəydin, mənə rəhmim gələrdi, həyatımı yeganə sevincini məndən almazdın! Aman yarob, mən bu qədərmi nifrətəlayiq məxləq idim ki, bu cəzaya məhkum etmədən əvvəl bir nəzarini belə məndən ösirgədin? Heyhat! Budur ayaqqabı! Lakin onun ayağı haradadır, mənim balam haradadır? Ah, sevimli qızım, sevimli qızım, onlar səni nə etdilər! Aman yarob, yarob, qızımı mənə qaytar! Məgər bu qədər bas deyil? Aman yarob, onu bir günlüyünə, bir saatlığına, bir dəqiqəliyinə qaytar, sonra mənim ruhumu öbədi olaraq iblisə təslim et! Mən sənin harada olduğunu bilsəydim, bu iki əllərimlə ötəyindən yapışaraq, yavrumu qaytarıncaya qədər buraxmazdım! Hələ onun qəşəng ayaqqabısı! Aman yarob, sən bunadımı rəhm etməyəcəksən! Sən zavallı bir ananı on beş illik əzaba məhkum etmək istəyəcəksən? Müqəddəs Məryəm, mən üzümü sənə çevirirəm! Mənim yavrumu ölimdən aldılar, oğurladılar, onun qanını meşədə içdilər, sümüklərini gəmidilər!

Ey müqəddəs Məryəm, mənə rəhm et! Mənim qızım! Qızımı qaytarın! Onun cənnətdə olması nəyimə lazımdır? Mənim sizin mələyinizə ehtiyacım yoxdur, mən öz balamı istəyirəm! Mən öz yavrusunu istəyən dişli pələngəm! Aman yarəb, mən torpaqda eşələnə-cəyəm, balamı özümə qaytarmasan, sənə də, özümə də lənətlər yağdıracağam! Bax, görürsən, əllərim dişləməkdən dişik-deşik etmişəm! Aman, ey mərhəmətli Allah, sən mənə rəhm etməyəcəksənmi! Qızım yanımda olsaydı, bir günəş kimi mən isindirəydim, qalan ömrümü böyük məmnuniyyətlə qara çörək və duzla keçirərdim! Heyhat, aman yarəb, mən yalnız günahkar bir qadınam, lakin qızım məni mömin etmişdi. Onu sevdiyimçün dindar olmuşdum. Aman yarəb, mən hər zaman onun təbəssümündə sənin xəyalını görürdüm, sanki göylər qarşımızda aralanırdı. Ah, yalnız bir dəfə, bu qırmızı ayaqqabını yalnız bir-cə dəfə onun qəşəng ayaqlarına geyindirə bilsəydim, müqəddəs Məryəm, mən sənə xeyir-dua söyləyərək ölməyə hazır olardım! Bəli, artıq o zamandan on beş il keçib; o artıq böyümüş olardı! Zavallı yavrum! Səni heç bir zaman, göylərdə belə, oraya getmək mənim üçün mümkün olmadığından, görməyəcəyəm!.. Ah, lənətlər olsun! Bu ayaqqabını görmək və ondan yalnız bunun qaldığını anlamaq nə qədər böyük müsibətdir!

Zavallı qadın bu sözləri deyərək onunçün uzun illər boyu təsəlli və kədər mənbəyi olan ayaqqabı tayının üzərinə atıldı; birinci gün olduğu kimi, hiçqırıqlar indi də onu boğurdu: öz yavrusundan məhrum olan ana üçün hər bir ayrılıq günü – ilk gün deməkdir; bu dərd köhnəlməz. Matəm libası köhnələr və cırıllar, lakin dərd hər zaman matəm içində qalar.

Bu zaman qadının pəncərəsi önündə şən uşaq səsləri eşidilməyə başladı. Zavallı ana hər dəfə bu səsləri eşitdikdə, yaxud pəncərəsindən uşaqları gördükdə zavıyosinin ön qaranlıq küncünə çökür, heç bir şey görüb-əsitməmək üçün başını az qala divarlara soxmağa çalışırdı. Lakin bu dəfə o, əksinə, ayağa qalxdı və diqqətlə qulaq asmağa başladı. O, balaca bir oğlanın bu sözləri söylədiyini eşitdi:

– Bu gün qaraçı qızı dar ağacından asacaqlar.

O, milçəyin üzərinə atılan hörümçək sürətilə Qrev meydanına baxan pəncərəsinə doğru yüyürdü.

Həqiqətən, dar ağacına nərdivan qoyulduğunu və cəlladın yağışdan paslanmış zəncirləri yağlamaqla məşğul olduğunu gördü. Dar ağacının ətrafında bir neçə avara dayanmışdı. Bağırışan uşaqlar

gülüşə-gülüşə uzaqlara qaçmışdılar. Qadın meydana boylanıb danışdırmaq üçün adam axtarmağa başladı. Bu zaman gözü daxmasının yanında dayanmış bir keşişə sataşdı. Keşiş sanki buradakı dua kitabını oxuyurdu, halbuki gözləri dua kitabından çox dar ağacında qalmışdı. Ara-sıra məyus və sərt nəzərlərlə dar ağacına baxırdı. Qadın onun baş keşiş Klod Frollo olduğunu tanıdı.

– Ata, – Klod Frolloya dedi, – görəsən, kimi asacaqlar?

Keşiş dinnməz-söyləməz onun üzünə baxdı. Qadın sualını təkrar etdikdə o cavab verdi.

– Bilmirəm.

Qadın sözüinə davam edərək dedi:

– Burada uşaqlar vardı, onlar qaraçı qızın asılacağını söyləyirdilər.

Keşiş cavab verdi:

– Deyəsən, elədir.

Paxita Şanfleri bu sözləri eşidər-əsitməz qəddarçasına güldü.

Baş keşiş soruşdu:

– Bacı, demək, siz qaraçı qızlara nifrət edirsiniz?

– Necə nifrət etməyim, – qadın cavab verdi. – Bunlar şeytandır, uşaq oğrusudur! Onlar mənim qızımı, tok balamı oğurlayıblar! Qəlbimi gəmirseydilər, daha yaxşı olardı!

Onun qorxunc görünüşü vardı. Keşiş soyuq-soyuq ona baxdı.

Qadın sözüinə davam etdi:

– Birinə, xüsusilə nifrət edirəm, onu qarğamışam. O, gənc bir qızıdır, onun anası qızımı yeməyəydi, qızımlla yaşadı olar. Bu ilan hər dəfə pəncərəmin yanından keçəndə qanının qaynadığını hiss edirəm.

– Elə isə sevinin, mənim bacım! Bu gün doğrudan da onu asacaqlar, – keşiş dedi, o məzar daşı kimi soyuq idi.

Sonra başını aşağı saldı və yavaş-yavaş uzlaşdı.

Qadın böyük sevinclə əllərini bir-birinə vuraraq bağrırdı:

– Mən onun axırda dar ağacından asılacağını himişə demişəm.

Sağ ol, ata!

Və saçları dağınmış, gözləri parıldayaraq ac və yemək vaxtı yaxınlaşdığını hiss edən qofosdəki canavar kimi həris bir nəzərlərlə pəncərəsinin dəmir barmaqlığı arxasında iri addımlarla gözünməyə başladı.

MÜXTƏLİF CÜR YARADILMIŞ ÜÇ KİŞİ QƏLBİ

Ancaq Feb ölməmişdi. Ümumiyyətlə, onun kimi adamlar çox yaşayır. Kral prokuroru Filipp Leliye zavallı Esmeralda: "O, can verir" – deyəndə bunu ya səhvən, ya da zarafatla söyləmişdi. Baş keşiş dustaq qıza: "O öldü" – dedikdə isə bu sözə ömin olduğu üçün deyil, bəlkə də inandığı, sübhə etmədiyi, bu niyyətdə olduğu və ümid bəslədiyi üçün söyləmişdi; hər halda rəqibinin sağ olma xəbərini sevdiyi qadına söyləmək onun üçün çox ağır olardı. Onun yerində olan hər kəs belə edərdi.

Məsələ Febin yarasının təhlükəli olmamasında deyildi, məsələ burasındadır ki, bu yara baş keşişin zənn etdiyindən təhlükəsiz idi. Qarovulçuların yaralı Febi dərhal apardıqları həkim onun bir həftə sonra öləcəyindən qorxmış, hətta bunu latınca söyləmişdi. Lakin gənclik üstün gəlmişdi; bəzən, bu gün olduğu kimi, təbiət həkimlərin və onların diaqnozlarının acığına xəstəni xilas edir. Feb həkimin mənzilində qalmış və cərpayıda uzanmış halda Filipp Leliye ilə konsistor müstəntiqlərinin ilk sorğularına cavab verməyə məcbur olmuşdu. Bu onu çox yorduğundan gözəl günlərin birində özünü bir qədər yaxşı hiss etmiş, müalicə haqqı özünə qızıl məhmizlərini qoyub yox olmuşdu. Zətən, onun yox olması istintaq gedişinə mane olmamışdı. O zamanlar məhkəmə istintaq işinin mükəmməl və aydın olması üçün çox da əlləşmirdi. Onun istədiyi bir şey var idisə, o da müqəssiri dar ağacından asmaq üçün imkan tapmaqdı. Hakimlərin zənninə, artıq Esmeraldanın öleyhinə kafı dərəcədə isbat və dəlil toplanmışdı. Febi isə ölmüş hesab etmişdilər. Məsələ də bununla bitmişdi.

Halbuki, Feb çox da üzəgə qaçmaq niyyətində deyildi. O, yalnız öz alayının olduğu yerə yola düşdü. Bu alay Paris yaxınlığındakı İl de Frans əyalətində, Ke-an-Bri qəsəbəsindəydi. Feb bu məhkəmədə xeyli gülünc rol oynayacağıni dumanlı şəkildə təsəvvür etdiyindən məhkəmədə iştirak etmək arzusunda deyildi. Zətən, o nə etdiyini özü belə yaxşı başa düşmürdü.

Bir çox az təhsilli adamlar kimi mövhumatçı olduğundan bu məsələni düşündükdə istər keçinin özündə, istərsə də Esmeralda ilə

tanış olduğu qeyri-adi şəraitdə, qızın qaraçı olmasında və nəhayət, işə kabusun qarışmasında bir çox qorubəliklər görürdü. O bu hadisələrdə sevindən çox cadugərlik görürdü. Hər şeydə onun gözəlirəna cadugər, bəlkə də şeytan əli görünürdü. Bir sözlə, bütün bu hadisə onun üçün çox da xoş olmayan komediya idi. Yaxud o zamankı istilaha görə, misteriya idi. Bu misteriyada onun üzünə olduqca gülünc və çox da şəərəli olmayan bir rol düşmüşdü. Bizim kapitan, Lafontenin təbiri ilə desək, "toyuq əlinə düşmüş tülkünün" vəziyyətindəydi.

Bundan başqa, burada olmadığı halda işin tez qurtaracağına, adının məhkəmədə söylənməyəcəyinə, söylənsə belə məhkəmə divarları xaricinə çıxmayacağına inanırdı. Bu məsələdə o yanılmırdı da. O zamanlar heç "məhkəmə qəzeti" də yox idi, bundan başqa, hər həftə bir saxta pul koson qazanda qaynadıldığından, cadugər asıldığından, Paris meydanlarının birində bir kafir yandırıldığından insanlar hər növ dar ağacları, çarx və cinayət sütunlarının yanında qolları çırpanmış halda öz işini gören əski feodal Femidasını görməyə o qədər adət etmişdilər ki, ümumiyyətlə, buna az əhəmiyyət verirdilər. Qəti söyləmək mümkündür ki, yüksək təbəqələr coza yerinə götürülən bədbəxtlərin adlarını belə bilmirdilər, qara camaat isə bu qaba xərdəkdən məmnun qalardı. O zamanlar dar ağacından asmaq piroq qızardılması, heyvan şaqqalanması qədər adi bir şey idi. Collad qəsəbə kimi bir şey idi, sadəcə, bir az məhir idi.

Bələliklə, Feb çox az zamanda cadugər Esmeraldanı, yaxud Similyarı (o hələ də qızın adını yaxşı yadında saxlaya bilmirdi), qaraçı qızın, yaxud kabusun ona vurduğu xəncəri (o, xəncəri kimin vurduğunu da yaxşı bilmirdi) unutmuş və məhkəmənin gedişini çox az düşündürdü. Ürəyi boşalar-boşalmaz, Fler de Lisin xəyalı dərhal oraya daxil olmuşdu. Ümumiyyətlə, Febin qolbi təbiət kimi, o zamankı fiziklərin söylədiyinə görə, boşluq sevməzdi. Bundan başqa, dəmirçilərin və əlləri çatlamış südcü qadınların yaşadığı Ke-an-Bri kəndi çox da cazibədar məskən deyildi. Burada, yolun hər iki tərəfində iki sıra uzun daxmalar və evlər vardı – vəssalam.

Fler de Lis onun Esmeraldadan əvvəlki cəhəti idi. O, dəbdəbəli cehizi olan gözəl bir qız idi. Bələliklə, günlərin bir günündə tamam sağaldıqdan sonra qaraçı qızıyla bağlı əhvalatın iki ay ərzində tam bitmiş və unudulmuş olduğunu zənn edərkən atını minib madam Qondeloryenin qapısını gəlmişdi.

O, kilsonin əsas qapısı qarşısındakı meydanda toplaşmış böyük izdihama heç bir əhəmiyyət vermədi. May ayı olduğunu yadına saldı; Ruh günü deyilən bir mərasim olduğunu zənn edərək, atını qapıya bağladı və gülə-gülə gözəl nişanlısının yanına qalxdı.

Falçı və keçİ səhnəsi, məlun əlifba və Febin uzun zamandan bəri görülməməsi hələ də Fler de Lisin yadında çıxmamışdı. Buna baxmayaraq, kapitan içəri girdikdə, onun yaraşlıq görünüşünü, yeni mundirini, parlaq qayışını, gözlerindəki ehtirası o qədər böyüdü ki, xeyli məmnun olaraq sevincindən qızardı. O gün gənc qız həmişəkindən gözəl görünürdü. Əsil-nəcəbətli sarışın qızlara çox yaraşan mavi paltar geymiş – bu hiyloni Kolombadan öyrənmişdi – iri göz-lərində isə gənc qızlara xas sevdə həsrəti görünürdü.

Feb çoxdandır ki, Ke-an-Bri südcülərindən başqa heç bir qadın üzü görmədiyindən Fler de Lisi gördükdə məftun oldu və elə nəvaziş və nozakətlə onu salamladı ki, hər şeyi unudub dərhal bərişdilər. Adətən öz kreslosunda aylaşon madam Qondelorye belə onu danlamaqdan vaz keçdi. Fler de Lisin məzəmmətlərinə gəldikdə isə onlar daha çox sevon bir qızın şikayətlərinə bənəyirdi.

Gənc qız pəncərənin önündə əyləşib Neptun mağarasının tikisi ilə məşğul idi. Kapitan onun kreslosunun hündür söykənəcəyinə söykənmiş, qız isə yavaş səsle Febi məzəmmət edirdi.

– Yaramaz, siz iki aydan bəridir haradasınız?

Feb bu sualdan bir qədər tutuldu:

– And içirəm, siz bu gün o qədər gözəlsiniz ki, baş keşişi belə dəli olub bilirsiniz.

Qız gülümsədi və dedi:

– Ya xaxşı, ya xaxşı! Mənim gözəlliyimi kənara buraxın: indi söhbət mənim gözəlliyimdən getmir. Sualıma cavab versəydiniz, daha yaxşı olardı.

– Ya xaxşı, sevimli əmiqizi, elə isə mən sizə qarnizon xidmətində olduğumu söyləməliyəm.

– Harada? Oraya getməzdən əvvəl nə üçün mənimlə görüşməyə gəlməmişdiniz?

Feb birinci sualın ikinci sualdan qaçmaq üçün olduqca münasib olduğunu sevinərək cavab verdi:

– Ke-an-Bridə idim!

– Bu ki, Parisin lap yaxınlığındadır! Məgər siz oradan birce dəfə mənim yanıma gələ bilməzdiniz?

– Bilirsiniz... xidmət... elə bir şeydir ki, ... həm də sevimli əmi qızı, mən xəstə idim.

Qız qorxu ilə soruşdu:

– Xəstə idiniz!

– Bəli... Daha doğrusu yaralı idim.

Qız yenə soruşdu:

– Yaralı idiniz? – qızın üzündə dəhşət görünürdü.

Feb saymazıya dedi:

– Ah, qorxuya düşməyin. Baş şeydir! Azacıq savaşırdıq, şpaqa yerli qalmışdı! Sizinçün maraqlı olmaz!

Fler de Lis yaşarmış gözəl gözələrini qaldırıb onun üzünə baxdı və dedi:

– Nəcəyəni? Siz məndən nəsa gizlədirsiniz! Bu nə şpaqa yaradır? Mən hər şeyi bilmək istəyirəm!

– Yaxşı, sevimli əmiqizi, məsələn belə olmuşdu; mən Maqe Fedi ilə savaşırdım. Siz onun tanıyırsınız, Sen-Jermen an-Le qəsəbəsindən gəlmiş leytenantdır. Nəticədə bir-birimizin dərisini azca yaramışdıq. Yalnız bu qədər!

Yalançı danışan kapitanın namus məsələləri üstündə olan bu cür toqquşmaların insanı qadınların nəzərində daha da yüksəltiyini gözəl bilirdi. Fler de Lis doğrudan da qorxusundan, zövq və heyrətdən həyəcanlanaraq onun üzünə baxdı. Ancaq tapit ola bilmədi.

– Sevimli Feb, siz tam sağaldınızmi? – soruşdu. – Mən sizin Maqe Fedini qətiyyətlə tanıyıram, lakin hər halda, görünür, çox pis adamdır. Axı siz nə üçün bir-birinizlə savaşırdınız?

Burada elə də zəngin toxəyyüllə malik olmayan Feb tutularaq yuyduğu yalanın içindən necə çıxıb biləcəyini bilmədi.

– Doğrusu... mən özüm də yaxşı bilmirəm... At üstündə mübahisəmiz oldu... O nə isə mənə söylədi... – sonra söhbəti dəyişmək arzusu ilə bağırtdı: – Əmiqizi, yaxşı yadıma düşdü, meydanadakı nə gurultudur elə? – Feb bu sözləri deyib pəncərəyə yaxınlaşdı və sözüünə davam edərək: – Aman əmiqizi, baxın, meydanada nə qədər adam var! – dedi.

– Bilmirəm, – Fler de Lis cavab verdi, – yanılmırsam, bu gün kilso qarşısında cadugər bir qadın tövbə edəcək, sonra onu dar ağacından asılacaqdır.

Kapitan Esmeralda məsələsinin çoxdan bitdiyinə o qədər əmin idi ki, Fler de Lisin sözlərinə heç bir əhəmiyyət vermədi. Bununla belə, bir neçə sual verməkdən qalmadı:

- Bu cadugörin adı nədir?
- Bilmirəm, - qız cavab verdi.
- O nə etmişdir ki?

Fler de Lis ağ çiyinlərini oynadaraq yenə cavab verdi:
- Demirəm, bilmirəm!

Bu zaman anası söhbətə qarışaraq:

- Aman, yarəb! - dedi, - indi o qədər cadugör əmələ gəlmişdir ki, adlarını soruşmadan yandırır. Bu, göy üzündəki buludu əldə etməyə çalışmaq kimi bir şeydir. Onun adı bizim nəyimizə görədir? Bu, conab Allahın işidir.

Möhtərəm xanım bu sözlərlə ayağa durdu və pəncərəyə yaxınlaşdı.

- Hə, kapitan Feb, siz haqlısınız, - dedi. - Həqiqətən, çox adam toplaşmışdır. Sükür olsun ki, camaatın bir qismi damların üzərinə belə durmamışdır... Feb, bunlara baxdıqda gəncliyim yadıma düşür. VIII Karl həzrətləri şəhərə daxil olanda da böyük izdiham vardı. Bunun neçənci ildə olduğu yadımda deyil! Mən bu barədə danışanda yəqin sizə çox qədim bir şey kimi gəlir. Amma mənə gəncliyimi xatırladır. Ah, o zaman xalq indikindən daha çox idi! O zaman Sent-Antuan qapılarının sallaqxanası belə tamaşaçılarla dolu idi. Krallıca kralın tərkinə minörək gəlirdi. Eyni şəkildə bütün saray xanımları da kavalərlərinin tərkinə minmişdilər. Hələ də yadımdadır: qısa-boylu Amaniyon de Qarland ucaboylu və yüzlərcə ingilis qran kavalər de Matfelonun tərkində əyləşmişdi. Bunu gördükdə hamı ucadan gülməyə başladı. Ümumiyyətlə, bu olduqca gözəl bir mənəzərə idi! Günəşin işığında saysız-hesabsız bayraqlar parlayırdı. Bütün şanlı fransız zadəganlığı böyük bir mərasim təşkil etmişdi. Burada baron bayraqları və adi zadəgan bayraqları vardı. Ən gözəli isə de Kalon, Jan de Şatomoran, de Kusi bayraqları idi, Burqundiya hersoqunun bayrağına isə söz ola bilməzdi! Heyhat, bütün bunların keçmişdə qaldığını xatırlamaq insanı nə qədər kədərləndirir.

Sevgililər boşboğaz qarıya qulaq asmırdılar. Feb yenə nişanlısının kreslosunun arxasına söykənmişdi; burada dayandıqda o qədər də həyalı olmayan nəzərlərlə Fler de Lisin köksünə sıx yapışmamış köynəyinin əmələ gətirdiyi dəlikdən içəriyə daxil ola bildiyi üçün yeri xeyli münasib idi. Bu mənəzərə Febi heyrtləndirdiyindən öz-özünə deyirdi: "Əsmər qadınları sarışın qadınlardan daha çox sevmək mümkündürmü?"

Hər ikisi susurdu, gənc qız ara-sıra mehriban və şən nəzərlərlə ona baxırdı; hər ikisinin saçlarında bahar günəşinin şüası parlayırdı. Fler de Lis birdən-birə pıçıldayaraq dedi:

- Feb! Üç aydan sonra bizim toyumuz olacaq. Məndən başqa heç bir qadını sevmədiyinizə and için!

Feb cavab verdi:

- Mələyim, and içirəm!

Sözlərinin doğru olduğunu Fler de Lisə inandırmaq üçün ehtiraslı baxışları ona kömək etdi. Kim bilir, bəlkə də bu dəqiqələrdə özü belə bu sözlərə inanırdı.

Bir-birilə bu qədər mehribancasına söhbət edən iki gəyörçimin halından heyran və məmnun qalan mərhəmətli ana evdə bəzi əmrlər vermək üçün otaqdan çıxdı. Feb bunu gördü, artıq yalqız qaldıqlarından diribaş kapitan cəsarətləndi və ağlına xeyli qəribə fikir gəldi. Fler de Lis onu sevirdi, onlar nişanlanmışdılar, otaqda tək idilər, qız onun xoşuna gəlirdi, ona qarşı sevgi olmasa da, müəyyən ehtiras bəsləyirdi. O, öz meyvəsini elə ağacın dibindəcə yeyə bilməzdimi! Nə olacaqdı! - düşünürdü. Bu fikirlərin hamısının Febin ağlına gəlib-gəlmədiyini qəti söyləyə bilmərəm; lakin onun gözlərinin ifadəsi birdən-birə Fler de Lisə qorxutdu. Fler de Lis boylanıb baxdı və anasının otaqda olmadığını gördü.

- Aman yarəb! - qız qışqırdı, qıpqırmızı qızardı və təşvişlə dedi:
- Hava nə istidir!

- Doğrudan da, - Feb cavab verdi, - günortaya az qalıb, çox istidir, pərdəni endirmək lazımdır.

- Yox, yox! - zavallı qız çığdı. - Əksinə, mənə sorin hava lazımdır!

Sonra dalına bir sürü tazi düşmüş ceyran kimi pəncərəyə doğru yüyürdü, pəncərəni açdı və balkona çıxdı. Feb onun ardınca getdi. Qız bundan heç də məmnun deyildi.

Balkonun qarşısındakı meydanda bu dəqiqələrdə qəribə və kədərli mənəzərə vardı. Bu mənəzərə qorxaq Fler de Lisin qorxusunun məzmununu tamamilə dəyişdi.

Bütün meydanı və ona bitişik küçələri böyük izdiham doldurmuşdu. Əgər şəhər mühafizəsinin serjantları və əllərində dayan-doldurum olan nişançılar iki cərgədə düzülməsəydilər, qurşağadakı olan alçaq hasar camaatın hücumunu dəf etmək iqtidarında ola bilməzdi. Kilsə qapısı qarşısındakı kiçik meydanca da həmin canlı hasarın sayəsində boş idi. Bu yeri yepiskop qarovulunun əsgərləri

mühafizə edirdilər. Böyük kilsə qapıları aşağı mərtəbələrə başlayaraq evlərin damlarına qədər hamısı açılmış və meydana baxan pəncərələrin (pəncərələrdə minlərcə insan başı görünürdü) əksinə qapalı idi.

İnsan dənizinin səthi boz, çirklə torpaq rəngindəydi. Kütlənin gözlədiyini tamaşa çox güman ki, cəmiyyətin aşağı təbəqələrini cəlb edən tamaşalardan idi. Cır-cındır içində olan pozğun camaatın arasından çoxlu səslər eşidilirdi. Burada sözdən çox qəhqəhə eşidilir, kişidən çox qadın görünürdü.

– ...Ey! Maqye Balif! Onu eləcə buradadı asacaqlar?

– Ay axmaq! O burada tək köynəkdə yalnız tövbə edəcək, cənab Allahdan əfv istəyəcəkdir; bunu həmişə günortə vaxtı ələyirlər, dar ağacını görmək istəyirsən, Qrev meydanına get.

– Bir az sonra, mən də elə ora getmək niyyətindəyəm.

– Madam Bukambri, söyləyin görüm, doğrudanmı o ruhanini rədd etmişdir?

– Madam Beşen, hər halda belə söyləyirlər.

– Bu bütperəst kafirə baxsana!

– Bilirsinizmi, qayda belədir. Mühakimə olunan cani adı şöhrətlirsə, hakim onu edam etmək üçün Paris prevosuna, ruhanidirsə – yepiskop vəkilinə təslim etməlidir.

– Çox təşəkkür edirəm, cənab...

– Aman yarab! Zavallı! – Fler de Lis deyirdi.

Fler de Lis bu sözləri söyləyərkən məyus nəzərlərlə camaatı rəfə boylandı. Fikri bu avara yığından çox başqa şeylə məşğul olan kapitan fürsətdən istifadə edərək onun belini qucaqlamaq istədi. Qız üzünü döndərərək təbəssümlə ona baxdı və yalvarıcı səs dedi:

– Feb, Allah eşqinə, məni rahat buraxın! Anam içəri daxil ola bilər və sizin əlinizi görür.

Bu zaman zəng qülləsinin saati yavaş-yavaş saat on ikini vurdu. Camaat məmnun səslərlə dalğalandı. Saatin son, on ikinci vuruşu susduqdan sonra başlar fırtınaya başlayan dəniz kimi dalğalandı. Meydandan, pəncərələrdən, damlardan uca və sevincli səslər eşidilməyə başladı:

– Odu, gəlir!

Fler de Lis meydandakı səhnəni görmək üçün üzünü əllərilə qapadı.

– Güzəlim, – Feb ondan soruşdu, – siz otağa qayıtmaq niyyətində deyilsiniz?

– Yox, yox! – qız cavab verdi. Marağ, qorxusundan yumduğu gözlərini yenə açmağa məcbur olmuşdu.

Bu zaman Sen-Pyer kilsəsinin meydanına bir araba daxil oldu; bu arabaya qüvvətli Normandiya atı qoşulmuşdu; arabanı qolları ağ xaçlı, bənövşəyi kamzollu atlılar müşayiət edirdi. Serjantlar bastonlarını o tərəf-bu tərəfə sallayaraq camaatın arasıyla arabaya yol açırdılar. Araba ilə yanaşı bir neçə atlı məhkəmə pristavı və polis məmuru gəlirdi; onları qara libaslarından və at üzərində yəndəmsiz oturmalarından tanımaq olardı. Onların qabağında da Jak Şarmolu gəlirdi.

Cinayət arabasında qolları arxasında bağlanmış gənc bir qız oturmuşdu; qızın yanında keşiş yox idi. O yalnız bircə köynəkdə idi; uzun və qara pərişan saçları (o zaman ölümə məhkum edilənlərin saçını dar ağacının yanında qırmaq adət idi) yarıçılpaq döşləri üzərinə və çiyinlərinə düşmüşdü.

Qarğa qanadı kimi parlaq, sıx, qara və dalğalı saçları arasından, boynuna bağlanmış kəndir görünürdü; kəndir bu zavallı qızın zərif çiyinlərini sürtürdü, sanki soxulcan qızılıgələ sarılmışdı. Kəndirin altından günəşin şüaları altında bərk vuran muncuqlu kiçik dua qabı görünürdü. Yəqin ki, ölümə məhkum edilənin son arzusunun rədd etməmək adət olduğundan bu duanı ondan almamışdılar. Pəncərədən baxan tamaşaçılar arabanın içində onun çılpaq ayaqlarını görə bilərdilər. Məsum qız son dəqiqəyədək hoyalı qaldığı üçün çılpaq ayaqlarını gizlətməyə çalışmışdı. Qızın ayaqları altında onun keçisi uzanmışdı. Məhkum qız çiyinlərindən düşən köynəyini dişiyə saxlamağa çalışmışdı. Vəziyyətinin qorxunc olmasına baxmayaraq, bu qədər çılpaq vəziyyətdə camaatı göstərdiyini düşündüyündən özab çəkdiyini görünürdü. Əfsus, həyə və ismət belə duyğular üçün yaranmamışdır!

– İlahi! – birdən Fler de Lis kapitana dedi. – Baxın, omiqlu, bu ki həmin keçisi olan murdar qaraçı qızdır!

O, üzünü Febə doğru çevirdi. Feb sapsarı saralmış və diqqətlə arabaya baxırdı.

– Hansı qaraçı qız? Hansı keçi? – o mırıldanmağa başladı.

Fler de Lis sözünü davam etdi:

– Necə yəni! Yadımda deyil?

Feb onun sözünü kəsdi:

– Nə demək istədiyinizi başa düşürəm.

Feb otağa qayıtmaq niyyətilə bir addım atdı, lakin qısqançlıq hissini yenidən oyanmış Fler de Lis diqqətli və şübhəli nəzərlə ona baxdı. Dərhal bu cadugərin bir nəfər zabitlə əlaqədar olması haqqında sözlər yadına saldı.

– Sizə nə olub? – Febdən soruşdu. – Sanki bu qadının görünüşü sizi pərişan etmişdir!

– Mənim? Heç vaxt! Nədən elə zənn edirsiniz? – Feb cavab verdi və gülümsəməyə çalışdı.

– Elə isə burada qalm, – Fler de Lis amiranə səslə dedi, – sonadək tamaşa edək. Çarəsiz kapitan tələməyə məcbur idi. Məhkum qızın gözlərini arabanın içindən ayırmaması onu bir qədər sakit edirdi.

Bu qız Esmeralda idi – buna heç bir şübhə ola bilməzdi. O bu qədər alçalmasına və bədbəxt olmasına rəğmən yenə də son dərəcə cazibədar və qəşəng idi, yanaqları çökdüyündən iri qara gözləri daha da iri görünürdü. Solğun üzü isə pak və gözəl idi. Mazaçonun madonnası Rafaelin madonnasına bənzədiyi kimi, o da əvvəlki Esmeraldaya bənzəyirdi: ancaq daha zəif, daha zərif və daha çox ariqlənmiş vəziyyətdə idi. O, həyadan başqa bütün hissələrdən məhrum olmuş kimi görünürdü: dərd və ümidsizlik onu büsbütün pərişan etmişdi. Arabanın silkələnməsiylə vücudu cansız əşya kimi o tərəf-bu tərəfə yırgalanırdı. Gözləri solğun və baxışları mənasız idi. Gözləri hələ də yaşlıydı, lakin bu göz yaşları donmuş və hərəkətsiz idi.

Bu kədərli mərasim kütlənin şən nidaları və marağıyla müşayiət olunurdu. Lakin müəllif həqiqəti yazmaq istəyən bir tarixçi kimi onu qeyd etməlidir ki, qaraçı qızın bu qədər gözəl və bədbəxt olduğunu görənlər bir çoxları, hətta ürəyi çox da yumşaq olmayanlar belə möyüs olmuşdular.

Nəhayət, araba böyük qapının qarşısında dayandı. Qarovulçular arabanın hər iki tərəfində nizamlı düzülülər. Böyük qapının tayları tənənəli sükutun içində sanki öz-özünə cırıldayaraq açıldı. Tamaşaçıların gözləri qarşısında uzun və qaranlıq, qara mahud döşənmiş kilsə göründü. Kilsədə yalnız bir neçə şam yanırdı. Uzaqda böyük məhrabın üzərində yanacaq şamlar kilsəni olduqca zəif işıqlandırığından öz qaranlıq və qorxunc ağzını günəş işığıyla dolu meydana açmış kimi görünürdü. Kilsənin dərinliyində, qübbədən düşməyədək salınan qara mahudun üzərində böyük gümüş xaç vardı. Orta bomboş idi. Yalnız balkonlarda kilsə xadimlərinin və qulluqlarının başları

görünürdü. Kilsə qapıları açıldıqda məhkum qız kilsənin içindən gələn yeknəsəq və ələmli zəbur səsini eşitməyə başladı:

Məni əhatə edən sürüdən qorxmaram.

Eşit məni İlahi, qurtar məni İlahi!

Çünki coşqun sular azğınlığa ruhumu qorq etmək istəyir!

Dərin bataqlığa düşmüşəm və olim heç hara çatmur.

Eyni zamanda böyük məhrabın qarşısından xora qarışmayan başqa kədərli nəğmə eşidildi:

“Mənim kəlamımı eşidənlər və məni rəsul edib göndərənlər inanlar əbədi həyata nail olacaq və mühakimə edilməyəcəklər, ölümdən həyata keçəcəklər”.

Xalq dərin ehtiramla dinləyirdi. Özünü tamamilə itirmiş zavallı qız bütün varlığıyla kilsənin qaranlığına dalmışdı. Qansız dodaqları titrəyir və sanki dua oxuyurdu; amma collad köməkçisi onun arabadan düşməsinə yardım etmək üçün yanaşdıqda qızın pıçıldaya-pıçıldaya elə hey “Feb” dediyini eşitdi.

Onun qollarını və ayaqlarını açdılar, keçisinin də ayaqlarını açdılar və hər ikisini arabadan aşağıya düşürdülər; keçi özünü azad hiss etdikdə sevincilə mələməyə başladı. Sonra ayaqyalın qızı daş döşəmənin üstü ilə böyük səhnəyə apardılar. Boynuna dolanmış kəndir arxasına ilan kimi sürünürdü.

Bu zaman kilsədə oxunan şərəf səsləri kəsildi; kilsənin qaranlığında böyük qızılı xaçın və şamların hərəkəti göldiyi göründü. Sonra qapıçılar osalarını döşəmənin üzərinə vuraraq gurultu saldılar; bir neçə saniyədən sonra ruhani xirçələri geymiş ruhanilərdən və dua oxuyan kübbəli kiçik keşişlərdən ibarət uzun bir cərgə məhkumun və camaatın gözləri qarşısına çıxdı. Onlar yavaş-yavaş məhkuma yaxınlaşdılar. Lakin məhkum qızın nəzərləri xaçı götürən xadimin arxasına gələn ruhaninə dikildi.

– Bu odur! – Titrəyərək öz-özünə dedi, – yenə həmin keşiş!

Bu doğrudan da Klod Frolo idi. Onun sağ və sol tərəfində olibuğu xor rəisi və onun köməkçisi gəlirdi. Baş keşiş başını yuxarıya qaldıraraq və ucadan bu nəğməni oxuyurdu:

Mən cəhəmənin dərinliklərindən səni çağırıdım, səsimi eşitdim,
Sənə məni doniz burulğanına atdım, dağalar məni sarıtdı!

Onun gümtü qumaşdan tikilmiş uzun cübbəsi vardı; döşünə böyük qara xaç tikilmişdi; hündür sivri qapının astanasında göründükdə bənizi o qədər solğun idi ki, elə indicə öləcək zavallı bir məxluqun tabutunu qapıda qarşılamaq üçün yerindən durmuş və balkondakı conazə üzərində düzüstə təsvir edilmiş mərmər yepiskop heykəllərindən biri olduğunu zənn etmək olardı.

Eyni dərəcədə solğun olan və heykələ bənzəyən qız yanan sarı bir şamın əlinin içinə soxulduğunu demək olar ki hiss etmədi. O, tövbə surəsini oxuyan katibin çığırtısını belə eşitmirdi; ona "amin de" söylədikdə cold "amin" dedi. Keşişin qarovulçulara işarə edərək ondan uzaqlaşmağı əmr etdiyini və təkbəşinə ona yaxınlaşdığını görəndə bədəninə qüvvət gəldiyini hiss etdi. Qan başına vurdu, artıq buz kimi donmuş bu vəlbində son qəzəb gülcümünü alovlandı.

Baş keşiş asta addımlarla ona yaxınlaşdı; hətta son dəqiqələrdə belə keşişin onun yarıqılpaq vücuduna ehtiras, qışqanclıq və səhvətə baxdığını gördü. Sonra keşiş bərkədən dedi:

– Ey zavallı, öz arzunla, yaxud özündən asılı olmayaraq etdiyən günahlarını bağışlamaq üçün cənab Allaha yalvardınımı?

Sonra qızın qulaqlarına doğru əyilib əlavə etdi (tamaşaçılar keşişin məhkumun tövbəsini dinlədiyini zənn edirdilər); – Mənim olmaq istəyirsonmi? Mən hələ də səni xilas edə bilərəm!

Qız diqqətlə onun üzünə baxıb bağırdı:

– Rədd ol, iblis, yoxsa səni ifşa edəərəm!

Keşiş kinli-kinli gülümsədi:

– Sənə inanmazlar. Sənin müvəffəqiyyətin yalnız bundan ibarət ola bilər ki, cinayətə bir qalmaqal da əlavə etmiş olarsan. Tez cavab ver, mənim olmaq istəyirsonmi?

– Sən mənim Febini nə etdin?

– O öldü, – keşiş cavab verdi.

Bu zaman keşiş qeyri-ixtiyari başını qaldıraraq meydanın o biri tərəfinə, madam Qondeloryenin balkonunda Fler de Lislə yan-yanaya dayanmış kapitan Febi gördü. Baş keşiş sarsıldı, əlini gözələrinin üzərinə aparıb bir daha baxdı, dodağının altında lənət oxudu, əzabdan üzü tanınmaz hala düşdü.

– Elə isə, öl! – dişlərinin qıcaqaraq mırıldandı. – Heç kəs sənə sahib olmayacaq!

Sonra əllərini qaraçı qızın başı üzərinə qaldıraraq matəm zəngi kimi soyuq səslə bağırdı:

– Artıq onun günahkar ruhu təslim olunur! Allah-taala özü sənə rəhm etsin!

O zamanlar bu cür mərasimlər adətən bu müdhiş formulla bitirdi. Bu, kilsə xadimilə cəllad arasında olan işarə idi.

Camaat diz çökdü, qapının altında dayanmış keşişlər səsləndilər: – Yarəb, özün rəhm et!

Camaat dəniz dalğalarının səsinə bənzəyən qarışıq uğultuyla təkrar etdi:

– Yarəb, özün rəhm et!

– Amin! – Baş keşiş dedi.

Sonra arxasını məhkuma çevirib yenə başını aşağı salladı, qollarını köksünə qoydu və qapının ağzında onu gözələrin keşişlərin yanına qayıtdı. Bir dəqiqə sonra xaç, şamlar və bayraqlarla bəzəyən kilsənin qaralıq qübbəsi altında yox oldu. Onun gur səsi kilsə xoruyla birlikdə kədər və ümitsizliklə dolu olan bu şəri oxuyurdu: "Üzərimdə göy qatları açıldı və üstümə sellər yağmağa başladı". Səsi getdikcə alçalır və uzaqlaşdı. Eyni zamanda qapıçıların əsərlərini daş döşməyə vurmaları kilsənin sütunları ilə qübbə arasında əks-səda verirdi. Bu səslər zavallı qızın son dəqiqəsinin yaxınlaşdığını xəbər verən saat vuruşuna bənzəyirdi.

Kilsənin qapısı açıq qalmışdı; camaat bu boş, qara mahudla döşənmiş, içində bir şam belə yanmayan, bir səs belə eşidilməyən kilsənin içinə baxa bilirdi.

Məhkum qız indi ona nə edəcəklərini gözələyərək öz yerində hərəkətsiz dayanmışdı.

Pristavtlardan biri böyük qapının barelyeflərini tədqiq etməklə məşğul olan Jak Şarmolüyə nəşə xəbər verdi. Bəzilərinin dediyinə görə, bu barelyeflər İbrahim peyğəmbərin qurban kosmosinə başqa-larına görə isə, fəlsəfə daşının keşfini təsvir edirdi. Orada təsvir edilmiş mələk – Günəşi, ocaq – alovu, İbrahim isə – filosofu təmsil edirdi.

Onu bu məşğuliyyətdən ayırmaq üçün bir qədər əziyyət çəkmək lazım gəldi. Nəhayət, Jak Şarmolü başını çevirib işarə etdi; bu işarədən sonra sarı köynəklili iki nəfər, qaraçı qızın qollarını bağlamaq üçün yenə ona yaxınlaşdılar.

Zavallı qız həyatının son mənzilinə getmək üçün yenə bu məşum arabaya minmək məcburiyyətində qaldıqda bəlkə də qəlbi yaşamaq arzusu ilə çırpındı. O, göz yaşlarından qızarmış, lakin hal-hazırda

quru gözlerini göyə qaldırdı, günəşə, gümüş rəngli buludlara, onların arasından görünən üçbucaq və trapesiya şəkili maviliklərə baxdı, sonra başını aşağı salladı, ətrafına, meydana, evlərə, xalqa baxdı. Birdən sarıköynək adamlardan biri onun biloklərini qanıranda o, dəhşətlə, hom də sevinc dolu bir səslə qışqırdı: orada, meydanın küncündə, homin balkonda o öz sevgilisini, öz Febini, həyatının ən gözəl və fərəhli xəyalını görmüşdü! Demək, hakim yalan demişdi! Keşiş də yalan danışırmışdı! Bu həqiqətən o idi, buna heç bir şübhə ola bilməzdi! O sağ-salamat idi, hər zamankından daha gözəl idi, parlaq və zəngin mündirini, lələkli şlyapasını geymiş, sol yanından şpaqasını asmışdı.

– Feb! – Zavallı qız bağırdı, – mənim Febim! – O, sevgi və hey-rətdən titrəyən əllərini ona doğru uzatmaq istəsə də, əlləri bağlı olduğundan bunu edə bilmədi.

Bu zaman qız kapitanın qaşlarını çatdığını gördü, onun yanında dayanmış və çiyinə söykənmiş gözəl gənc qız qəzəb və nifrət dolu təbəssümlə ona baxdı; zavallı qız Febin nəşə dediyini görsə də, sözlərini eşidə bilmədi; lakin onlar tələsik balkonun şüşəli qapısından içəriyə girdilər; qapı dərhal bağlandı.

– Feb! – Zavallı qız ümitsizcəsinə qışqırdı, – sən də buna inamırsan?

Bu zaman onun başından müdhiş bir fikir keçdi: o, kapitan Feb de Şatoperi öldürdüyü üçün ölümlə cəzasına məhkum edildiyini xatırladı. İndiyə qədər o hər şeyə səbir edirdi. Lakin son zərbə olduqca amansız idi; qız huşunu itirərək yerə yıxıldı.

– Yaxşı, tez olun! Qurtarmaq vaxtıdır! Onu arabaya aparın! – Şarmolü dedi.

Bu ana qədr kral heykəllərinin sıra ilə düzülüyü qalereyada, qapının sivri tağı altında olduqca tuhaf və qəribə bir tamaşaçını kimsə görməmişdi; o baş verənləri o qədər hərəkətsiz, boynunu irəliyə uzatmış halda izləyirdi, sifəti o qədər çirkin və eybəcər idi ki, oynıno yanqırmızı-yarıbnövsəyi təlxək libası olmasaydı, onu kilsenin divarları boyu ilə çəkilməş və 600 ildir ki, açıq ağzından su tökülən eybəcər sifətlərdən biri zənn etmək olardı. Bu tamaşaçı kilsenin qapısı qarşısında günortadan indiyədək baş verən hər şeyi görürdü. Lap əvvəldən kimsənin ona əhəmiyyət vermədiyini görüb, yuxarı qalereyanın sütunlarından birinə qalın və düyünlü köndirin ucunu möhkəmcə bağlamış, o biri ucunu isə yerədək uzatmışdı. Bunu edəndən

sonra sakitcə ətrafa boylanmağa başlamışdı. Hər dəfə bir yanından ucan qarətəyüqlərə fit çalırdı.

Collad köməkçiləri Şarmolünün laqeydcəsinə verdiyi əmri yerinə yetirmək istəyində homin tamaşaçı qəflotən qalereyanın sərəhisinə aştı, ayaqları, dizləri və əllərilə köndirdən yapışaraq yağış damcısı şüşəylə aşağı süzülüyü kimi, o da böyük sürətlə fasadla aşağıya endi, damdan sıçrayan pişik coldiyilə collad köməkçilərinin yanına atıldı, onları ağır yumruqlarıyla kənarə itələdi, uşaq özünəcaqdan yapışan kimi bir əlilə qaracə qızdan yapışdı və sıçrayaraq kilsenin qübbəsinə doğru qalxdı, gənc qızı başı üzərinə qaldıraraq müdhiş səslə bağırdı:

– Stigmacaq!

Hər şey ildırım sürətilə baş verdi.

– Stigmacaq! Stigmacaq! – kütlə bağırdı və on minlərcə adam əl çalmağa başladı.

Kvazimodonun tək gözü sevinc və qürurdan parladı.

Məhkum qız gözəlilməz hadisədən özünə gəldi, gözlerini açdı, Kvazimodonun üzünə baxdı və sonra öz xilaskarından qorxmış kimi dərhal gözlerini qapadı.

Şarmolü də, colladlar da, qarəvulçular da çaşqın-çaşqın dayanmışdılar. Həqiqətən də, məhkum kilsenin hüdüdləri daxilində azad idi; artıq ona toxunmaq olmazdı; kilsə on özünəcaq hesab olunurdu; insanların hər cür məhkəməsi kilsenin astanasında öz qüvvəsini itirirdi.

Kvazimodo böyük qapının altında dayandı. Daş döşəmənin üzərində dayanmış iri ayaqları insan ayaqlarından çox roman sütunlarına bənzəyirdi. Onun böyük pırpızaqlı başı və yallı şir başı kimi çiyinlərinə yapışmışdı. Qorxusundan titrəyən gənc qızı ağ parça kimi əzə biləcəyindən ehtiyatlanaraq qabarlı əllərində tutmuşdu. Sanki onun qaba və kobud əllər üçün yaradılmamış incə və zərif bir şey olduğunu hiss edirdi. Kvazimodonun nəinki ona toxunmaqdan, hətta nəfəs almaqdan belə qorxduğu görünürdü. Sonra birdən-birə yenə onu əllərilə möhkəm sıxır, öz malı, öz sərəvəti kimi, balasını bağrına basan bir ana kimi donqar köksünə sıxır. Onun yeganə siklop gözü ifadə edilə bilməyəcək məhribanlıq, mərhəmət və ələmlə camırdı; sonra yenə ildırım kimi çaxaraq yuxarıya baxmağa başlayır. Camaatın arasındakı qadınlar gah güllər, gah da ağlayırdılar, kişilər isə sevinc və heyrətdən ayaqlarını tappıldadaraq əl çalırdılar. Həqiqətən, Kvazimodo, bu eybəcər məxluq, bu dəhşət və nifrət ifadəsi bu

DOQQUZUNCU KİTAB

1

SAYIQLAMA

Bədbəxt baş keşişin qaraçı qız üçün hördüyü və özünün də dolacağı məşum toru ögey oğlu qatıyyot və cəsarətlə parçaladığı vaxt Klod Frollo artıq kilsədə deyildi. Klod mehraba qayıtdıqdan sonra öz morasim libasını – kübbosini və yepitrixilini soyundu və heyərlə baxan kilsə xadimına atdı, kilsənin gizli qapısından çıxıb ilk təsadüf etdiyi qayıqçıya onu çayın sol sahilinə aparmasını əmr etdi. Sənəni keçdikdən sonra haraya getdiyini özü belə bilmədən Universitet məhəlləsinin dolanbac küçələrinə girdi; hər addımda bir dəstə kişi və qadına rast gəlirdi; onlar qaraçı qızın dar ağacından asılmasına tamaşa etmək niyyətilə Sen-Mişel körpüsünə doğru tələsirdilər. Klod Frollo sapsarı saralmış, tutulmuş, bir dəstə uşağın gündüzün aydınlığından qovaladığı gecoqşu kimi çəşqin və pərişan idi. Harada olduğunu, nə düşündüyünü, nə arzu etdiyini təsəvvür edə bilmirdi. Addımlarını atır, yüyürür, haraya getdiyini düşünmədən gah o küçəyə, gah da bu küçəyə dönür, arxada buraxdığı və xəyalında canlandırdığı Qrev meydanından mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışırdı. Baş keşiş müqəddəs Cenevye tapasının yanından və nəhayət Sen-Viktor darvazasından keçib şəhərdən çıxırdı. Dönüb baxdıqda Universitet məhəlləsinin hasar və qülləsi, civardakı qəsbənin son evləri gözəndən itonədək qaçmağa davam etdi; nəhayət, nifrət etdiyi Paris toponin arxasında qaldı, Parisdən yüz mil uzaqlaşdığını zənn etdi, kimsəsiz bir yerdə, düzlərə, tarlalara çətanda dayandı və dorindən ah çəkdi.

Bununla belə ağılına müdhiş fikirlər gəlmişdi. O öz qəlbinin içində baxdıqda diksindi. Məhv etdiyi və özünü də məhv edən zavallı gənc qızı yadına saldı. Hər ikisinin bir-birinə təsadüf etdikləri nöqtəyə qədər aparmış və tələyin hər ikisinin həyatını amansızcasına pərişan və bədbəxt edən iki dolanbac yolu xəyalına gotirdi. O, əbədi andların heçliyini, pərhizkarlığın, elmin, dinin, xeyir və fəzilətin mənasızlığını

dəqiqələr olduqca gözəl görünürdü! O özünü yalnız qüvvətli deyil, həm də gözəl hiss edirdi; Kvazimodo onu rədd etmiş və bir az əvvəl əlindən qurbanlıq məxluku qopardığı bu cəmiyyətin üzünə, ovunu əlindən aldığı bu haqq və ədalət məhkəməsinə dişlərini əbəs yərə ağardan bütün bu polənglərə, bütün bu hakimlərə, qarovulçulara, cəlladlara, bütün bu kral növələrə, bütün bu qüvvəyə, bir az əvvəl hər kəsin nifrət etdiyi bir adamın Allah yardımıyla üstün gəldiyi bütün bu varlığa nifrətlə və cəsarət nəzərlərlə baxırdı.

Bu qədər çirkin bir insanın bu qədər gözəl, lakin bədbəxt bir məxluka göydən düşmüş kimi himayə göstərməsi, eybəcər Kvazimodonun ölümü məhkum edilmiş bu qızı xilas etməsi kütləni rıqətə gətirmişdi. Onlar təbiətin və cəmiyyətin rədd etdiyi nəsibsizlər idi; bir-birinə rast gələrək bir-birinə yardım etmişdilər.

Kvazimodo bir neçə dəqiqə öz qələbəsindən nəşə aldı, sonra yükünü də götürərək sürətlə kilsənin içinə daldı. Bütün cəsarət hərəkatları heyrətə gətirən xalq onun sürətlə yox olmasına təəssüf edərək gözəllərini qaranlıq məbədin içinə zilləmişdi. Bərdən onu Fransa kralı qalereyasında görüldü. Kvazimodo sürətlə bu qalereyadan keçərək ölümün əlindən qopardığı qızı başının üzərində tutub yüksək səslə bağırırdı: "Sığınacaq!" Xalq yenə alqışlar yağdırmağa başladı. Kvazimodo qalereyanı keçdikdən sonra yenə kilsənin içində yox oldu, bir dəqiqə sonra üst meydançada göründü; o yenə sürətlə qaçır, yenə qaraçı qızı əlində saxlayaraq "Sığınacaq!" – bağırırdı. Xalq yenə onu alqışlarla qarşıladı. Nəhayət, o üçüncü dəfə böyük zəngin salındığı qüllə meydançasında göründü. Sanki xilas etdiyi qızı qürur və iltifarla oradan bütün şəhərə göstərirdi. Özünün heç vaxt eşitmədiy və başqalarınınsa çox az eşitdikləri yüksək bir səs sanki göydəki buludlara çatmaq arzusuyla və böyük həvəslə üç dəfə bağırırdı:

– Sığınacaq! Sığınacaq Sığınacaq!

– Yaşasın! Yaşasın! – Xalq bağırırdı. Bu səslər guruldayaraq, çayın o biri sahilində – Qrev meydanında eşidilirdi. Bu səslər orada toplanmış camaatı və gözəllərini dar ağacından ayırmayan, məhkum qaraçı qızın gəlməsini səbirsizliklə gözləyən münzəvi qadını xeyli heyərləndirmişdi.

xatırladı, Allahın varlığına belə şübhə etməyə başladı. Ağılına gələn fəna fikirlərə ona xüsusi nəşə verirdi və bu fikirlərə daldıqca sanki içindən cəhənnəm qəhqəhəsi esirdirdi.

Beləliklə, qəlbində eşələndikcə, qəlbinin içərisində təbiətin ehtiraslarına nə qədər geniş yer ayrıldığına inandıqca daha acı kədərlə gülməyə başladı. O, qəlbinin dərinliyindəki bütün nifrətini, bütün kin və qəzəbini qurdaladı, xəstəliyini diaqnozunu qoyan həkim soyuq-qanlılığıyla bu kinin, nifrətin istiqamətini dəyişmiş sevgidən başqa bir şey olmadığını, başqa insanlara təmiz duyğular oyardan sevginin onun kimi qəlbə malik adamda müdhiş şəkil ala biləcəyini, onu keşidən iblisə çevirə biləcəyini anlamğa başladı. Bunu düşünərək vohşi səslə güldü və qəflətin rəngi ağardı: qaraçı qızı dar ağacına, onu isə cəhənnəmə aparən bu acı, zəhərli, kinli və amansız ehtirasının ən qaranlıq bucaqlarına baxdı.

O, Febin ölmədiyini, baş verən hadisələrdən sonra kapitannın yeno sağ qaldığını, şən və məmnun yaşadığını, daha da şıq gözdüyünü, yeni məşuqə tapdığını və öz yeni məşuqəsinə əvvəlkinin ağacına doğru aparıldığını göstərdiyini yadına salıb daha da şiddətlə gülməyə başladı. Bundan başqa, bütün canlı məxluq içində ölümünü istədiyi, ancaq qətiyyətlə nifrət etmədiyi yeganə məxluq olan qaraçı qızı dar ağacına göndərdiyini xatırladıqca bu hal ona daha da gülünc göründü.

Onun fikri kapitandan avaralar izdihamına keçdi; qəlbində qoribə bir qısqanclıq duyğusu hiss etdi. Bu camaatın, bütün Paris avaralarının onun sevdiyi bir qadını yarıçılpaq, təkə alı köynəkdə seyr etdiklərini xatırladı. Yarımqaranlıq otaqda yalnız onun görə biləcəyi, ona ən ülvli, ən yüksək səadəti bəxş edə biləcək bu lətif və gözəl vücudun günün günorta çağı ehtiras və sevda gecəsi üçün hazırlanmış kimi çıl-çılpaq, hər kəsin tamaşa etməsi üçün meydən qoyulduğunu düşündükdə ürəyi döyünməyə başladı. O bütün bu murdarlaşmış, çılpaqlaşmış, əbədi olaraq ləkələnmiş sevgi sirlərini düşündükcə qəzəbləndən ağlayırdı. Çirkin, arsız və murdar gözlərin bu yarıçılpaq döşlərdən baxdığını, bu gözəl qızın, bu həya, zövq və nəşə dolu ismətli zanbağın, böyük porəstiş və heyranlıqla dodaqlarını yaxınlaşdırmağa cəsarət edə biləcəyi piyalənin bütün Parisin qara camaatının, bütün oğru və dilənçilərin arsız və həyasız nəşəylə birlikdə içmək istədikləri ictimai paltar təknəsinə çevrildiyini düşündükcə hiddətdən hicqırırdı.

Bu qız qaraçı olmasaydı, o da ruhani olmasaydı, yer üzündə Feb olmasaydı, qız da onu sevməseydi, səadət və sevgi dolu bir həyatın mümkün olduğunu, yer üzünün müxtəlif nöqtələrində vaxtlarını portağal ağacların kölgəsində, bulaq başında, ulduzlu göylər, yaxud qürub edən günəşin şüaları altında sirin söhbətlər edərək keçirən xoşbəxt oğlan və qızlara təsadüf edildiyini, Allahın əmri olmasaydı, onun da bu qızla birlikdə xoşbəxt ailə qura biləcəyini, bu yer üzündə qazana biləcəyi böyük səadətinə təsəvvür etdikcə qəlbə fərəh və ümidsizliklə dolub daşırdı.

Bəli, o yalnız bu qızı düşünürdü! Onun fikri başından çıxmır, ona əzablar verir, qəlbini gəmirir, bütün varlığını xırpalayırdı. O nə təəs-süf, nə də peşmançılıq hiss edirdi. Etdiyini bir daha etməyə hazır idi. Bu qızı kapitannın qucağında görməkdənsə, cəlladın ölində görməyə üstünlük verirdi, lakin o qədər böyük bir əzab içində çırpır, o qədər dərindən əzilir və qovrulurdu ki, saçlarının ağarıb-ağarmadığını bil-məkcün ara-sıra əlilə saçından bir çəngə qoparırdı.

Gah bu səhər qızın boğazında gördüyü o murdar kəndirin indi onun incə və gözəl boğazını qorxunc xalta kimi boğduğunu təsəvvür edir, bunu düşündükcə bütün bədəninə soyuq tor basırdı. Gah da iblisə qəhqəhəylə özü-üzünə gülərək ilk dəfə canlı, qayğısız, şən, zərif görkəmdə rəqs edən və nəğmə oxuyan Esmeraldanın xəyalı əvəzinə ayaqyalın, boğazında kəndir, pilləkənlərlə yavaş-yavaş dar ağacına dırmaşan Esmeraldanı xatırladı. Bu iki mənərə xəyalında o qədər canlı görüldü ki, dəhşətli, qeyri-insani səslə bağırdı.

Qəlbində kədər və moysuluq fırtınası çoşub-daşarkən, hər şeyi kökündən qoparıb atarkən ətrafındakı təbiətə baxmaqdan da qalmırdı. Ayaqlarının altındakı kolun içində bir neçə toyuq eşələnərək soxul-cən axtarırdı, göydə zümrüd kimi yaşıl rəngli cücülər uçuşaraq günəşin işığında yuyunurdular. Başının üzərindəki mavi göylərdə açıq rəngli qalaq-qalaq buludlar uçuşurdu, uzaq üfüqlərdə yüksək bir tənənin arasından Sen-Viktor abbatlığının qülləsi görünürdü, Kappo təpəsindəki dəyirmançı isə fit çalaraq yel dəyirmanının fırlanan qanadlarını seyr edirdi. O, ətrafında müxtəlif və minlərcə şəkildə qaynayan bu fəal, sakit və nizamlı, müəşəkkil həyatın səhnələrini gördükcə, qəlbində yeno acı hiss etdi və yeno qaçmağa başladı.

Bələcə, hava lap qaranlıqlaşana qədər düzləri, tarlaları dolaşdı. Onun təbiətdən, həyatdan, özündən, insanlardan, Allahdan, hər şeydən qaçması tam bir gün davam etdi. Bəzən üzüqoylu yerə yixilir

və dırnaqlarıyla torpağın içindən təzə taxıl pöhrələrini qoparırdı. Ara-sıra bir kəndin boş və kimsəsiz bir küçəsində dayanırdı; onu əzablar içində çırpındıran fikirlər o qədər amansız və əzablı idi ki, başını boynundan qoparıb yerə çırpmaq istəyirmiş kimi iki əlilə başından yapışırdı.

Günəş batırkən yenə öz vəziyyətini bütün aydınlığıyla təsvürünə gətirdi və dalı olduğunu zənn etdi. Qaraçı qızı xilas etmək arzu və ümidini itirdiyi zamandan qəlbində coşub-daşan fırtına onun ağılında heç bir sağlam fikir, heç bir vahid və tam hiss buraxmamışdı. O mənən məğlub və pərişan olmuşdu. Onun xeyalında yalnız iki şey aydın görünürdü: biri Esmeralda, o biri isə dar ağacı; qalan hər şey qaranlığa qorq olmuşdu. Bu iki obraz yaxınlaşaraq müdhiş bir harmoniya yaratmışdı və yerdə qalan bütün diqqəti onlara cəlb etdikcə fantastik silsiləylə gözləri qarşısında böyüyürdü. Biri gedikcə öz şəffaf və cazibədar gözəlliyini artırır, o biri isə öz murdar çirkinliyini şiddətləndirirdi. Nəhayət, Esmeralda onun nəzərində ulduz, dar ağacı sümükləri çıxmış nəhəng olə çevrildi.

Qərribə burasıdır ki, bütün bu əzab-əziyyətin davam etdiyi vaxt ərzində bir dəfə də ciddi olaraq ölümü düşünməmişdi. Bəli, bu bədbəxt belə yaradılmışdı. O həyatdan ikiəlli yapışmışdı; bəlkə də o dünyadakı cəhənnəmi doğrudan da görürdü.

Qaranlıq çökmüşdü. Bu vücudun içində hələ də üzülən canlı varlıq dumanlı şəkildə evə qayıtmağı düşünməyə başlamışdı. O, Parisdən çox uzaqlaşdığını zənn edirdi; lakin boylandıqda Universitet məhəlləsinin hasarı ətrafında doladığını gördü. Sağ tərəfdəki üfüq-də müqəddəs Sulpisiya kilsəsinin zəng qüllələri və Sen-Jermen-an-Pre kilsəsinin hündür spilləri görünürdü. Həmin tərəfə hərəkət etdi. Sen-Jermen abbatlığının dişli hasarı üzərindəki qarovulun səsinə eşidib o biri tərəfə yönəldi, abbatlıq dəyirmanı ilə cüzam xəstəxanası arasındakı çıxırğa getməyə başladı; bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra, o zaman Pre-o-Kler adı ilə məşhur olan çəməniyə çatdı. Bu çəmənlük o zaman məşhur idi və Paris civarında ən gürultulu yerlərdən biri sayılırdı; burada tələbələr və Paris kilsələrinin gənc xidmətçiləri gecə və gündüz dolayırdılar. Baş keçiş burada tanış adama rast gələ biləcəyindən qorxdu. O, insan görünüşündən qorxurdu. Qəsdən bütün günü az-çox izdihamlı məhəllələrdən uzaq gəzməyə və şəhərə mümkün qədər gəc qayıtmağa çalışırdı. Odur ki, bu çəməniyin kənarıyla xəlvət-xəlvət yeriyirək, nəhayət, çayın sahilinə çatdı. Burada

Klod bir qayıqçı tapdı, qayığa minib çayyuxarı, əski şəhərin yerləşdiyi adaya qədər getdi, oradan boş və kimsəsiz sahilə çıxdı. Vaxtilə oxucu xəyalda dalan Qrenquarı bu yerdə görmüşdü; bu yer İnok adasına paralel uzanırdı.

Qayığın yeknəsoq yırğalanması və suların şırıltısı zavallı Klodu uyutmuşdu. Qayıqçı onu düşürüb sahilədən uzaqlaşdıqda Klod qumlu sahilə mənasızcasına dayanıb hərəkətsiz halda gözlərini qarşısına dikkə. O hər şeyin yelləndiyini, ehtizaza gəldiyini və qarşısında qaynaraq oynadığını zənn edirdi. Böyük kədərdən doğan yorğunluq bəzən insanın ağılına bu cür təsir edər.

Günəş yüksək Nel qülləsinin arxasında qeyb oldu. Qaranlıq çökürdü. Göyüzü ağarır, sulardakı parıltı tutunlaşırdı, iki zolağın ortasından Sena çayının sol sahilini qaranlıq kölgə kimi görünürdü. Kölgə üfüqə çatanda qaralır, iti qara oxları ilə üfüqün qaranlığına dalırdı. Üfüqdə evlərin siyah siluetləri görünür və göyüzüylə suyun işıqlı fonu üzərində əks olunurdu. O tərəf-bu tərəfdə, sobanın qapağı arasında görünən alov dilləri kimi işıqlı pəncərələr görünməyə başlayırdı. Göyüzüylə suların təşkil etdiyi bu iki aydın səth arasında ayrıca dayanmış böyük və qara obelisk Kloda olduqca qərribə təsir bağışlıyırdı; bu təsir yalnız Strasburq zəng qülləsinin dibində arxası üstə uzanıb axşam qaranlığına qorq olan qülləni seyr edən adamın hiss edə biləcəyi təsirərlə müqayisə edilə bilər; ancaq Klod burada ayaq üstə dayanmış, obelisk isə uzanmışdı. Lakin göyüzünü əks etdirən çay onun ayaqları altındakı uçurumu daha da dərinləşdiriyindən böyük burun da kilsənin qülləsi kimi boş fəzaya uzanırdı; təəssürat cəmiydi. Ən böyük qərribəlikə bundaydı ki, burun həqiqətən Strasburq kilsəsinin şpilinə bənzəyirdi, lakin iki mil yüksəkliyində olan şpil olduqca nəhəng bir şey idi: bu heç bir ölçüyə gəlməyən, heç bir insanın görmədiyi bir bina, həqiqi Babil qülləsiydi. Evlərin bacaları, hasarların dişləri, damların sivri spilləri, Avqustin monastırının zəng qüllələrinin ucları, Nel qülləsi – böyük obeliskin profilini parçalayan bu qabarıq xətlər təsiri daha da artırır, qol-budaqlı və fantastik bir heykəltərəşliğin qərribə xətrəni canlandırdı.

Hazırda sayıqlayan və sorsəm vəziyyətdə olan Klod elə zənn edirdi ki, cəhənnəmin qapıları üzərindəki qülləni öz gözləriylə görür. Bu müdhiş qüllənin yüksək toposından işıq saçan minlərcə işıq onun nəzərində böyük bir cəhənnəm kürəsinin dəliklərinə bənzəyir, oradan xırıltılı səslər, gürultular və bağırtılar eşidilirdi. O, böyük bir

dəhşət hiss etdi. Heç bir şey eşitməmək üçün qulaqlarını tıxadı, bu mənzərəni görməmək üçün arxasını ona doğru çevirdi və tələsik addımlarla bu qorxunc qarabasmadan uzaqlaşmağa çalışdı.

Ancaq qarabasma onun qolbındə idi.

O yenə şöhrin küçələrinə girdi, mağazaların pəncərələrindən düşən işıqlarda görünən yolçular onun nəzərində uzun bir xəyalət silsiləsinə bənzəyirdi. Qulağında qaribə gurultular eşidilirdi. Qərübə təsəvvürlər və fikirlər onun ağılını qarışdırırdı. O bu evləri, sükulləri, arabaları, kişiləri, qadınları görmürdü. O, bir-birilə qarşan qeyri-müəyyən şeylərdən ibarət xaosdan başqa heç bir şey görmürdü. Çəlləkçilər küçəsinin tinində xırdavaçı dükanı vardı; dükanın pəncərəsi qədimdən girdə demirlə bəzədilmişdi. Bu dairələrdən taxta şamlar asılmış, yel əsdikcə şamların silkələnməsi kastaneyə səsinə bənzəyən gurultu əmələ gətirirdi; Klod qaranlıqda Mənfokən qəbiristanlığında insan skeletlərinin səsləndiyini zənn etdi.

– Aman! – öz-özünə dedi, – dününki külək onları bir-birinin üzərinə atıb, zəncirlərin səsilə sümüklərin səsinə bir-birinə qarışdırır. Kim bilir, bəlkə o qız da orada, onların arasında.

Dərin fikirlərə daldığından hara getdiyini özü belə bilmirdi. Bir neçə dəqiqə yol getdikdən sonra Sen-Mişel körpüsünə çatdı. Körpü başında tikilmiş evlərdən birinin aşağı mərtəbəsindəki pəncərədən işıq görünürdü. Pəncərəyə yaxınlaşdı və sınıq şüşənin arxasından sönlük bir otaq gördü. Bu otaq ona dumanlı şəkildə bir şey xatırladı. Kiçicik çıraqla işıqlanmış bu otaqda alyanaq, sarışın və şən bir gənc oturmış, ucadan qəhqəhə çəkir, bayağı geyimli gənc bir qızı öpürdü; çırağın yanında öyləmiş qoca bir qarı isə titrək səslə nəğmə oxuyurdu. Gənc öz gurlayan qəhqəhələrinə ara verəndə qarının nəğməsi eşidilirdi. Bu nəşə anlaşılmaz və qorxunc bir şey idi. Nəğmə Qrev meydanının dalğalanmasından və gurlamasından, cəhrə əyirən qarının isə cəllad üçün yaxşıca bir kəndir əyirdiyindən bəhs edirdi. Kəndir İssi və Vanvr arasında əkilmiş və oğurların hələ oğurlaya bilmədiyini kəndir otundan əyirilməliyidi; bu kəndir avara və səfil adamları sevindirmək və nəşələndirmək üçün gənc və gözəl bir qızı asmaq üçün hazırlanırdı.

Qarının nəğməsi bitir-bitməz gənc yenə qəhqəhələrlə gülməyə və gənc qızı oxşamağa başladı. Qoca qarı – Falurdel qarı, gənc qız – bir fahişə, gənc oğlan isə – Jan Frolo idi.

Klod bu mənzərəni seyr etməyə davam edirdi. Qarşısında görüldüyü onun üçün əhəmiyyətsiz bir məsələ idi.

Jan otağın o başındakı pəncərəyə doğru gedib onu açdı, uzaqlarda minlərcə işıqlı pəncərənin parladığı sahili nəzərdən keçirdi, sonra yenə pəncərəni bağlayaraq dedi:

– Zəhrimara qalasan, artıq gecə düşüb! Vətəndaşlar – şamların, Allah isə – ulduzlarını yandır.

Sonra yenə qızın yanına qayıdıb yumruğunu üzünə şüşə qoyulmuş masaya vurdu və bağırdı:

– Şüşə boşdur! Mənimlə pulum yoxdur! Ah, sevimli İzabellam, niyə Yupiter sonun ağ döşlərinin elə yaratmamışdır ki, mən gecəgündüz oradan bən sorarı sorub içə biləm.

Bu zarafat qızı ucadan güldürdü. Jan otaqdan çıxdı.

Klod kiçik qaradışının ona rast gəlməsini və onun tanımasını istəmədiyindən yerə uzandı. Xoşbəxtlikdən, gecə qaranlıq idi, qaradaşı isə xeyli sarıxoşdu. Bununla belə, Jan yerdə uzanmış adamı görüb dedi:

– Oho! Görünür, gününü xeyli şən keçirib.

Jan nəfəs almamağa çalışan Klodu ayağıyla itələdi.

– Ölü kimi sarıxoşdur, – Jan davam etdi, – lap şüşə çəlləkdən yenicə ayrılmış zəli kimidir. Çarə yox, beləsilə heç bir şey etmək mümkün deyildir. – Sonra əyilərək olavə etdi: – Başı da dazdır. Tamam qocadır! Xoşbəxt qoca!

Bu sözlərdən sonra Klod onun uzaqlaşma-uzaqlaşma söyləndiyini eşitdi:

– Hər halda ağıl gözəl şeydir. Çox ehtimal ki, mənim qaradışım baş keşik dünyanın ən xoşbəxt adamıdır: həm ağıllıdır, həm də cibində daim pulu var.

Jan getdikdən sonra Klod ayağa sıçrayıb qaranlıqda yüksək qüllələri evlərin damları üzərindən görünən kilsəyə doğru getməyə başladı. Lakin kilsənin qarşısındakı meydana çatdıqda gözlərini qaldırıb bu müdhiş binaya baxmağa cəsarət etməyib dayandı.

– Oh! Doğrudanmı bu gün, bu şöhr burada dəhşətli hadisə baş vermişdir! – pıçıldadı.

Nəhayət, binaya baxdı. Binanın üzərindəki səmada saysız-hesabsız ulduzlar parlayırdı. Aypara işıldayan quş kimi xaç şəkildə qara dəlikləri görünən sürəhələrin kənarında, sağ qüllənin üzərində dayanmışdı.

Kilsənin qapısı artıq bağlıydı. Laboratoriyası olan qüllənin açarını baş keşiş həmişə yanında gəzdirərdi. O, kilsəyə daxil olmaq üçün bu aqardan istifadə edirdi.

Kilsənin içi mozar kimi qaranlıq və sakit idi. Divarların üzərində qaralan uzun kölgələrdən səhərki mərasim üçün asılmış matəm pərdəsinin hələ götürülmədiyini anlaşırdı. Bu dorin gecənin kəhkəşan kimi parlayan qaranlığında böyük gümüş xaç parlayırdı. Qara pərdələrin üzərində balkonların hündür pəncərələrinin sivrə başları görünürdü; Ay işığı sızan rəngli şüşələr gün işığındakı parlaqlıqlarını itirmişdilər; şüşələrdə yalnız ölü üzündə görünən göy-ağmtraq bənövşəyi rəng vardı. Baş keşiş pəncərələrin solğun rəngli oxlarını gördükdə onları məlun yepiskopların cübbələrinə bənzətdi. O, gözlerini qapadı və bir də açıdıqda solğun bənizli adamların ona baxdığını gördü.

Klod kilsənin içiyə qaçmağa başladı. Bu zaman kilsənin yerindən hərəkətə gələrək nəfəs almağa, tərpənməyə, nəfəs almağa başladığını, qalın sütunlardan geniş kürəklə torpaq qazıyan böyük pəncə əmələ gəldiyini və bu nəhəng məbədin müdhiş və yekə bir filə çevrildiyini, bu filin ayaq əvəzinə sütunlarla addım atdığını, qüllələrin filin xortumu, qara pərdəninşə onun çulu olduğunu zənn etdi.

Baş keşişin sayıqlaması və çılgınlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, bütün xarici ələm onunçün bir növ hiss edilən, görünən, müdhiş apokalipsə bənzəyirdi.

Bir dəqiqəlik özündə yüngüllük hiss etdi. Yan qalereyaya daxil olduqda bəzi sütunların arxasından gələn qırmızı işıq gördü, sanki dan ulduzu sürətlə ona doğru yüyürürdü. Bu işıq balaca bir qəndilin işığı idi. Bu qəndil kilsədə dəmir bir qəfəsin arxasına qoyulmuş ümumi bir dua kitabının üzərində gecə-gündüz yanırdı. O, təsəlli, yaxud qüvvət tapmaq ümidilə, həyəcan və ehtirasla müqəddəs kitabə doğru atıldı. Kitabın Əyyub fəslə açılmışdı. O aşağıdakı sətirləri oxudu:

“Ruh mənim üzümün yanından uçub keçdi, mən də onun xəlifə nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu”.

Bu sözləri oxuduqda əsasını yerdən qaldırarkən özünü yaralayan kor adamın hiss etdiyi şeyləri hiss etdi. Ayaqları bürədi və döşəməyə yıxıldı; bu gün ölümünə səbəb olduğu qız yənə qeyri-ixtiyar yadına düşdü. Ağlına müdhiş fikirlər gəldiyini, başının cəhənnəm kürəsi kimi yandığını hiss edirdi.

Uzun müddət heç nə düşünməyərək hissiz və duyğusuz halda iblisin hökmünün təsirə altında məğlub və pərişan vəziyyətdə qaldı. Nəhayət, ağı başına gəlmiş və zəng qülləsinə çıxıb vəfəli Kvazimodusunun yanına sığınmaq istədi. Ayağa durdu, ancaq qaranlıqdan qorxduğu üçün yoluna işıq salmaq məqsədilə dua kitabının üzərindəki çırağı götürdü. Bu küfr idi; lakin bu cür əhəmiyyətsiz şeylərə diqqət edəcək vəziyyətdə deyildi.

Yavaş-yavaş zəng qülləsinə çıxan pilləkənlə qalxmağa başladı; qəlbində dumanlı bir qorxu vardı; sübhəsiz, meydana keçən tək-tük adamlar da gecənin bu vaxtında yüksək zəng qülləsinin gah bu tərəfində, gah da o tərəfində yanan çıraq işığını görərək qorxmuşdular.

Birdən o, üzünün bir qədər sərinlədiyini hiss etdi və üst qalereyanın qapısı qarşısında dayandı, soyuq bir gecə idi; göy üzündə buludlar uçurdu, onların bir-birinin üzünə atılan ağır ankarları yaz günlərində donu açılan çaydan axan buz parçalarının toqquşmasına bənzəyirdi. Hər tərəfdən buludlarla əhatə olunmuş aypara, buz parçalarıyla sıxışdırılmış hava gəmisinə bənzəyirdi. O bir dəqiqə dayandı, aşağıya baxdı və sütunların arasında iki qülləni bir-birilə birləşdirən barmaqlığın arasından aşağılara, Paris dağlarının sakit sıralarına, sakit yaya gecəsində uyuyan, sakit bir doniz kimi xəfficə dalgacıqlarla ehtizaza gələn bu saysız-səhasız, sivrə uclu, bir-birinə sığışdırılmış evləri seyr etməyə başladı.

Bu zaman qüllə saati keskin və yavaş səslə çaldı. Gecə yarı idi. Klod güntörənə xatırladı: onda da, indi də, saat on iki dəfə çalmışdı. – Oh! – dedi, – yeşin o artıq buz kimi soyumuşdur!

Birdən güclü külək əsdi və onun qəndilini söndürdü, dərhal qüllənin o biri bucağında ağ bir kölgə, ağ bir qadın xəyalı gördü. Qadının yanında balaca bir keşi dayanmışdı və keçinin mələməsi qüllə saatının son sözlərinə qarışırdı.

Klod qorxsə da cəsarətini toplayıb baxdı: bu, o idi.

Onun üzü solğun idi, saçları səhərki kimi çiyinlərinə tökülmüşdü. Lakin boynunun ətrafındakı kəndir yox idi, əlləri də bağlı deyildi. O, azad idi – o, ölü idi! Onun əynində ağ paltar vardı, başından isə ağ örpək sallanırdı.

O, gözələrini göyə dikərək yavaş addımlarla Kloda yaxınlaşdı. Keçi də onun dalınca gəlirdi. Klod qaçmaq istədi, lakin ayaqları sanki

döşməyə zəncirləndiyindən yerindən torpəyə bilmədi; o irəliləyən doğru hərəkət etdikcə Klod özündən asılı olmayaraq addım-addım geriyyə çəkiliydi. Beləcə, Klod pilləkən meydançasına çatdı. Qızın onu təqib edəcəyindən qorxaraq buz kimi donmuşdu. Əgər qız onu təqib etseydi, qorxusundan ürəyi partlaya bilərdi.

Qız pilləkəyə doğru gedən qaranın yanına yaxınlaşdı, bir neçə saniyə orada dayandı, qarşısındakı qaranlığa diqqətlə baxdı, lakin görməyərkən onun yanından keçdi. Qız ona həyatda olduğundan daha ucaboy görünürdü; onun ağ paltarının arxasından aya görə bilir, nəfəs almağını belə hiss edirdi.

Qız yanından keçdikdən sonra o da cyni yavaş addımlarla xəyalat kimi pilləkənlə enməyə başladı; sanki o da xəyalat olmuşdu. Gözləri ətrafı dolaşır, tükləri biz-biz olmuşdu; sönmüş qəndil hələ də öləndə idi.

Burma pilləkəndən aşağıya enərkən qulağının dibində birinin güldüyünü və bu sözləri söylədiyini aydınca eşitdi: "Ruh monim üzümün yanından uçub keçdi, mən onun xəlifə nəfəsini hiss etdim, tüklərim biz-biz oldu".

II

QOZBEL, TƏKGÖZ, TOPAL

Orta əsrlərdə, XII Lüdovik dövrünə qədər Fransanın bütün şəhərlərində sığmaq vardı. Bu sığmaqlar o zamanlı barbar qanunları və cəza tufanı arasındakı insan ədaləti üzərində yüksələn adaya bənzəyirdi. Bu adaya çıxış hər bir canı qurtulmuş hesab olunurdu. Ümumiyyətlə, o zamanlar hər bir Fransa şəhərində cəza yerləri qədər sığmaq da vardı. Bu bəlkə də bir qədər cəzasızlıqdan sui-istifadəyə bənzəyirdi. Lakin hər halda bu cəzadan sui-istifadəsinin nəticəsi idi. Bir sözlə, iki şəxir bir-biri arasında müvazinət yaradır. Kralların və prinslərin sarayları, xüsusilə məbədlər sığmaq haqqına malik idi. Bəzən bu haqq yeni salınan şəhərlərə verilir. Məsələn, bu haqq 1467-ci ildə kral XI Lüdovik Parisə vermişdi.

Sığmaq sayılan yerə ayağını basma bilməmiş canı artıq azad və toxunulmaz sayılırdı. Lakin o, bir daha buradan çıxmamalı idi; əgər sığmaqdan kənara bir addım belə atsaydı, yenə də cəlladın ölinə düşürdü.

İşğəncə çarxları, dar ağacları bu sığmaqları diqqətlə nəzarətdə saxlar, gəminin ətrafıyla üzən nəhəng kimi öz qurbanlıqlarını gözləyərdilər. Müqəssirlər bəzən hər hansı monastırda, sarayın pilləkənində, abbatlığın bağçasında, məbədinin astanasında oturardılar. Sığındıqları yer onlar üçün bir növ həbsxanaydı.

Doğrudur, bəzən sığmaq haqqı parlamentin təntənəli bir qərar ilə pozulur və məhkum cəlladın əlinə təslim edilirdi. Lakin bu çox nadir hallarda olurdu. Məsələn burasındadır ki, parlament üzvləri yepiskoplardan qorxurdular və şəhər idarəsilə ruhani raisi arasında toqquşma yarananda şəhər idarəsi bu toqquşmadan çox az hallarda qalib çıxmağı bildirdi. Bəzən olmurdu ki, ədliyyə idarəsi məhkumun kilsədən çıxarılıb öz qərarını yerinə yetirirdi. Məsələn, Paris cəlladı Pti-Jann, yaxud Emeri Russonun, Jan Vallerin qatillərini belə etmişdilər; lakin hər halda parlamentin qərarı olmadan sığmaq haqqını zorla pozmağa cəsarət edənlər böyük cəza alırdılar. Fransa tarixində Fransa marşalı Rober de Klermonun və Burqundiya marşalı Jan de Şalonun faciəli tələləri məşhurdur. Halbuki, burada bütün məsələ öz sahibini öldürmüş Mark Perren adlı bir sərəf xidmətçisiylə əlaqədər idi. Lakin bu iki marşal Sen-Meri kilsəsinin qapılarını sındırmağa cəsarət etmiş, xalq isə bu günahı onlara bağışlamamışdı.

Bu sığmaqların o qədər böyük hörməti vardı ki, rəvayət ediləyincə görə, sığmaq haqqı heyvanlara da şamil olunurdu. Hər halda salınaməci Eymuanın söylədiyinə görə, bir dəfə kral Daqober ov edərkən bir maral kəpəklərin öləndən qaçaraq müqəddəs Dionisi türbəsində gizlənmişdi; bütün it sürüsü türbənin qarşısında dayanmış, yalnız hürməklə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Adətən, kilsələrin daxilində sığmaq axtaranlar üçün xüsusi daxmalar olurdu. 1407-ci ildə Nikolay Flamel onlar üçün Sen-Jak de la-Buşi kilsəsinin qübbəsi altında xüsusi otaq tikdirməyi əmr etmişdi. Bu otaq ona 4 livr və 6 ³/₄ Paris susuna başa gəlmişdi.

Paris Notr-Dam kilsəsində də belə bir daxma vardı; bu daxma qübbənin altında, o zamanlı zəng qülləsi qarovulçusunun arvadının özü üçün asma bağça düzəltdiyi yerdə idi; həmin asma bağça Babilin asma bağlarına kahı xurma ağacına, yaxud qapıçı arvadı Semiramisə bənzədiyi qədər bənzəyirdi.

Kvazimodo qalereya və qüllələri qızgın və triumfual bağirtlərlə yüyürürək keçdikdən sonra Esmeraldanı bu yerə gətirmişdi. Gənc qız bu qaçaqçıda hələ də tam özüne gələ bilməmişdi. O hələ də yarıyuxulu

haldə idi; havaya qalxdığını, buludlar üzərində uçduğunu, yerdən göyə qaldırıldığını dumanlı şəkildə xatırlayırdı. Ara-sıra qulağının dibində Kvazimodonun yüksək səsi, yaxud qulaqbatırıcı qəhqəbəsi eşidilirdi. Bu zaman qız gözlərini açıb və altında Parisin göy-qırmızı mozaika kimi gınaşdan parlayan minlərcə şifer, yaxud kiromit dam-larını, başı üzərində isə Kvazimodonun qorxunc və eyni zamanda şən üzünü dumanlı şəkildə görürdü. Qız, hər şeyin bitdiyini, onu huşsuz haldə asdıqlarını, sağkən dəfələrlə gördüyü bu eybəcər iblisin öldük-dən sonra onu götürüb özüylə apardığını zənn edərək yenə gözlərini yumdu. Qız onun üzünə baxmağa cəsarət etməyərək taleyinə boyun oymuşdı.

Lakin təngnəfəs və yorulmuş zəngçalın qızı sığmaq sayılan dax-maya gətirdikdən sonra qollarını sıxan kəndiri qaba əlləriylə yavaş-yavaş açdığını hiss etdikdə sən altında qayaya toxunmuş gəminin səni-nişinlərinin gəcənin qarantığında hiss edə biləcəkləri səksəkəyini oyandı. O, kilsədə olduğunu gördü; cəlladın əlindən qoparıldığını, Fəbin sağ olduğunu, lakin artıq onu sevmədiyini xatırladı. Son fikir əvvəlkinə acı zəhər qatıldığından zavallı qızın yadına hər şeydən əvvəl o düşdü; odur ki, üzünü qarşısında dayanmış dəhşətli Kvazimodoya tutub dedi:

– Məni niyə xilas etdiniz?

Kvazimodo onun nə dediyini anlamıq istəyirmiş gözünlə döyərək qıza baxdı. Qız sualını təkrar etdi. Lakin Kvazimodo kədərlə ona baxıb çıxdı. Qız heyrətlə onun dalınca baxdı.

Bir neçə dəqiqə sonra o yenə qayıtdı və qızın ayaqları altına bir boğça atdı. Boğçada bəzi geyim şeyləri vardı; bunu da bir neçə mərhəmətli qadın onun üçün kilsə astanasında qoyub getmişdi. Qız özünə baxdıqda çırpacaq olduğunu görüb qıpqırmızı qızardı. Həyat yenə öz haqqını tələb etməyə başlamışdı.

Deyəson, Kvazimodo onun utandığını anladı, o, iri əliylə yeganə gözünlə qapadı və bu dəfə yavaş addımlarla uzaqlaşdı. Qızsa tələsik geyindi. Kvazimodonun gətirdiyi şeylər ağ paltar və ağ bürüncək-dən ibarət idi. Monastır rəhbərinin paltarına oxşayan bir şey idi. Qız geyindikdən sonra Kvazimodo yenə gəldi, bu dəfə bir əlində səbət, o biri əlində isə döşək vardı. Səbətin içində bir şüşə şorab, bir qəndər çörək və başqa yeməli şeylər vardı. Kvazimodo səbəti qızın qarşı-sına qoyaraq:

– Yeyin! – dedi.

Sonra döşəyi daş döşəmənin üzərinə salıb:

– Yatın! – dedi.

Zəngçalın ona öz naharını və öz yatağını gətirmişdi.

Qaraçı qız gözlərini qaldırıb ona baxdı, təşəkkür etmək istədi, lakin heç bir söz deyə bilmədi. Yazıq Kvazimodo həqiqətən qorxunc idi. Qız başını aşağı saldı və titrədi.

Kvazimodo dedi:

– Siz mənə qorxursunuz. Mən çox çirkinəm, eybəcərəm, deyilmi? Yaxşı, elə isə siz mənim üzümə baxmayın, yalnız söylə-diklərimə qulaq asın, gündüzlər siz burada qala bilərsiniz; gecələr isə kilsədə gözünə bilirsiniz, lakin nə gündüz, nə də gecə kilsədə bayıra çıxmamalısınız, yoxsa məhv olarsınız: sizi öldürürlər, mənəso ölərəm.

Qız ona təşəkkür etmək üçün ayağa durdu, lakin o yox olmuşdu. Tək qaldıqdan sonra bu qorxunc məxluqun qaribə sözlərini düşündü, onun bu qədər qaba, eyni zamanda xoş səsinin ahənginə heyret edirdi.

Sonra otağını nəzərdən keçirməyə başladı. Otaq altı kvadrat fut idi; kiçik bir pəncərəsi və azacıq enişli olan kiromitli damın üzə-rinə çıxan qapısı vardı.

Bir neçə müxtəlif heyvan başı formasında olan sən borusu pəncə-rəsinə doğru uzanmış, sanki onu nəzərdən keçirirdi. Damın o tərə-fində minlərcə baca görünürdü, bacalardan qatı tüstü çıxardı. Ölümə məhkum edilmiş bu vətənsiz, ailəsiz, evsiz, bədbəxt və zavallı qız uzun müddət bu qəmli mənzərəni seyr etməli idi!

Yalqızlığının ağrı-acısını daha dərindən dərk etməyə başlayanda birdən nəso tüklü bir şeyin dizlərinə və əllərinə süründüyünü hiss etdi. Artıq hər şeydən qorxduğu üçün səksəndi və aşağı baxdı. Bu onun yazıq və diribəz keçisi Cali idi; Kvazimodo Jak Şarmolünün qarovulçularını pəron-pəron edəndə Cali də onu tutan adamların əllərindən qaçıb qurtula bilməmişdi. Bir saat idi ki, qızın ayaqları altında uzanıb xumarlanırdı. Lakin onun diqqətini özünə cəlb edə bilmə-mişdi. Qaraçı qız keçisini görür-görməz onu çilgün öpüşlərlə öpməyə başlayaraq:

– Ah, Cali! Mənim yazıq Calım, – qışqırdı, – necə olub ki, səni yaddan çıxarmışam, halbuki, sən heç vaxt məni unutmazsan. Ah, sən çox vəfalısən!

Bu zaman sanki görünməz bir əl uzun müddətdən bəri üroyindən asılmış ağır daşı qaldırdı; bu daş onun qəlbini əzirdi; artıq ağlaya

bilərdi; göz yaşları axdıqca onlarla bərabər qəm-kədərinin də azalmağa başladığını hiss edirdi.

Qaranlıq çökdükdə Ay o qədər işıqlı, gecə isə o qədər gözəl idi ki, o, kilsəni əhatə edən üst qalereyada gəzirmək arzusundan vaz keçə bilmədi. Aşağıda torpaq rahat-rahat uyuyur, dünya Esmeralda-nın ruhunu qoruyurdu.

III

KAR

Ertəsi gün yuxudan oyandıqda hiss etdi ki, yuxudan doyub. Bu ona çox qəribə göründü. O yatmağı çoxdan tərgitmişdi. Doğmaqda olan günəşin şüaları pəncərədən onun üzünə düşürdü. Lakin o pəncərədə günəşdən başqa bir şey də görüb qorxdu. Bu, Kvazimodonun müdhış sifətiydi. Qız qeyri-ixtiyari gözlərini yumdu. Ancaq əbəs yərə! Ona elə gəldi ki, qırmızıya çalan göz qapaqlarının arxasından belə bu müdhış, təkgöz, sınıqdiş, eybəcər sifəti görünür. Gözlərini açmağa cəsarət etmədən onunla mümkün qədər mehriban danışımağa çalışın qaba bir səs eşitdi:

– Qorxmayın, mən sizin dostunuzam. Mən yalnız sizin yatmağınıza baxmaq üçün gəldim. Yatarkən sizə baxmaqçün buraya gəlməyimə etiraz etmirsiniz, deyilmi? Gözləriniz qapalı olduğu zaman mənəm burada olub-olmamağın sizin üçün əhəmiyyətsizdir, deyilmi? İndi isə artıq mən gedə bilərəm. Baxın, mən yox oldum; artıq gözlərinizi açə bilərsiniz.

Onun səsi söylədiyi sözlərin məzmunundan daha ağırlydı. Qaraçı qız bu sözlərdən və bu səsdən mütəəssir olaraq gözlərini açdı. Onun dəhşətli sifəti doğrudan da pəncərədən yox olmuşdu. Qız pəncərəyə yaxınlaşdı, zavallı qozbelin müti və kədərli vəziyyətdə divarın çıxıntısı arxasında gizləndiyini gördü. Nifrətinə qalib gəlməyə çalışaraq yavaş səslə ona dedi:

– Yaxın gəlin.

O kar olduğundan, şübhəsiz, onun sözlərini eşitmədi, lakin qızın dodaqlarının hərəkətindən onu qovduğunu zənn etdi; o ayağa durdu və axsaya-axsaya başını aşağı sallayıb kədər və ümitsizlik dolu tək gözüylə gənc qızın üzünə baxmağa cəsarət etməyərək yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladı.

– Buraya gəlin, deyirəm! – qaraçı qız dedi.

Lakin o uzaqlaşmağa davam edirdi. Bu zaman qız daxmasından bayıra cumaraq onun dalınca yüyürdü və qolundan tutdu. Kvazimodo qızın onun bədəninə toxunduğunu hiss edib titrədi. Yalvarıcı nəzərlə onun üzünə baxdı və qızın onu öz otağına apardığını görüb sevindi. Qız onu daxmanın içinə salmaq istəsə də, o dayamb içəri girmək istəmədi.

– Yox, yox, – dedi, – torağay yuvası yapalağın yeri deyil.

Bu zaman qız nazla yatığında öyləşdi; keçicik onun ayaqları altında yatmışdı. Hər ikisi bir neçə dəqiqə hərəkətsiz qaldı: Kvazimodo onun gözəlliyinə, Esmeralda isə onun eybəcərliyinə baxırdı. Qız ona baxdıqca vücudunda yeni-yeni qüsurlar tapırdı. Qızın gözləri onun əyri qılcalarından beləndəki və köksündəki donqarına, donqarından urlu tək gözüna doğru dolanırdı. O, təbiətin bu cür bir anormalığı niyə yaratdığını anlaya bilmirdi. Bununla belə, onun sifətində o qədər mülayimlik və kədər vardı ki, qız ona qarşı nifrətdən artıq mərhəmət hiss etdi.

– Demək, siz mənim qayıtmağımı omr etdiniz? – Kvazimodo sükutu pozaraq soruşdu.

– Hə. – Qız başı ilə təsdiq etdi.

O bu işarənin mənasını başa düşüb bir qədər tərəddüdlə əlavə etdi:

– Bilirsinizmi, məsələ burasındadır ki, təəssüf ki, mən karam.

– Zavallı! – Qaraçı qız dedi. Səsində səmimi təəssüf və mərhəmət vardı.

– Yalnız bu çatmırdı, deyilmi? – dedi. – Bəli, mən karam. Görürsünüz, təbiət mənə necə yaradıb! Bu dəhşətli bir şeydir, eləmi? Amma siz çox gözəlsiniz!..

Zavallının bu sözlərində öz bədbəxtliyini hiss edən adamın o qədər dərin ağrısı duyulurdu ki, qız heç bir söz söyləmək iqtidarında deyildi. Bundan başqa, onun heç bir şey eşitmədiyini artıq bilirdi. Kvazimodo sözüna davam etdi:

– Mən heç vaxt öz bədbəxtliyimin dərəcəsini indiki kimi başa düşməmişdim. Özümü sizinlə müqayisə etdikdə dəhşətə gəlirəm. Özümü o qədər yazıq, bədbəxt və eybəcər hiss edirəm ki... Mən sizə yirtıcı heyvan təsiri bağışlayıram, eləmi? Halbuki, siz, siz – günəş ziyasısınız, siz – gül yarpaqlarının üzərinə qonmuş şəbnəmsiniz.

Siz – nəgmə oxuyan bir quşcuğazsınız. Mən isə dəhşətliyəm: insan kimi insan deyiləm, heyvan kimi heyvan; mən – kiçik daşlardan da çirkən və murdaram, tapdalanmış möhkəm bir şeyəm.

Bu sözləri söylədikdən sonra güldü, onun gülüşü insanın bağrını parçalayan bir gülüş idi. Sonra sözüna davam etdi:

– Bəli, mən karam. Lakin siz mənimlə işarələr, hərəkətlərlə danışa bilərsiniz, ağam mənimlə belə danışır. Bundan başqa, tezliklə mən sizin hər bir arzunuzu dodaqlarınızın hərəkətindən, baxışlarınızdan anlayacağam.

– Yaxşı, deyin görüm, məni niyə xilas etdiniz! – qız gülümsəyərək soruşdu.

Qız danışdıqca Kvazimodo diqqətlə ona baxırdı:

– Anladım, – o cavab verdi, – sizi nə üçün xilas etdiyimi soruşursunuz? Demək, siz bir dəfə gecə vaxtı sizi qaçımaq istəyən və ertəsi gün müdhiş rüsvayçılıq sütnunə bağlanaraq susuzluqdan yanan və özab çəkən bir məluna su verdiyinizi unutmusunuz. Sizin bu mərhəmətinizin və verdiyiniz bir udum suyun övəzini çıxmaq üçün bütün həyatımı fəda etməm belə az olardı. Əlbəttə, siz bu məlunu və bədbəxti çoxdan unutmusunuz, amma o sizi unutmamışdır.

Qız onun sözünü dinləyərkən olduqca müəssir olmuşdu. Zongçalanın yeganə gözü yaşardı, lakin göz yaşı yanağının üzərinə yuvarlandı: görünür, o, göz yaşlarını gıltılamaya çalışırdı.

– Qulaq asın, – o, həyəcəna üstün gələrkə davam etdi. – Görürsünüz, bizim qüllələrimiz çox yüksəkdir, buradan yıxılan adam yere çatmamış ölür. Mənim bu qüllədən başısağa atılmam üçün sizin bir söz söyləməyinizə ehtiyac yoxdur: bir baxışınız kifayətdir.

Bu sözləri deyib ayağa durdu. Qaraçı qız özü nə qədər bədbəxt olsa da, bu qaribə məxluca yazığı gəlirdi. İşarə edərək qalmasını rica etdi.

– Yox, yox! – o dedi. – Mən burada çox qalmamalıyam, mən sizə baxanda özümü itirirəm. Siz mənə acıdığınızı üçün gözlerinizi yumursunuz. Sizə uzaqdan baxsam, daha yaxşı olar. Yalnız bir şərtlə ki, siz məni görməyəsiz, – sonra cibindən kiçik bir fit çıxarıb sözüna davam etdi: – Mənə ehtiyacınız olsa, nə zaman yanınıza gəlməyimi arzu etsəniz, məni görmək sizdə hoddindən artıq nifrət oymatmazsa, yalnız birçə dəfə fit çalın. Mən bu fitin səsini yaxşı eşidirəm.

O, fiti yerə qoydu və tələsik qaçıb getdi.

GİL VƏ BÜLLUR

Günlər keçirdi. Esmeralda yavaş-yavaş sakitləşirdi. İfrat kədər, yaxud ifrat sevinc o qədər də uzunömürlü olmayan coşğun duyğular əmələ gətirir. İnsan qəlbi bu gərginliyə uzun müddət tab gətirə bilməz. Qaraçı qız son zamanlar o qədər özab və müsibət çəkmişdi ki, indi yalnız buna heyrət edirdi.

Artıq özünü təhlükəsiz hiss etdiyindən ümid bəsləməyə başlamışdı. Doğrudur, hal-hazırda cəmiyyətdən, hətta həyatdan belə təcrid edilmişdi, lakin hər ikisinə qayıtmaq imkanlarından da tamamilə məhrum olduğunu dumanlı şəkildə olsa da hiss edirdi. Demək olar ki, öz məzarının açarını əlində tutmuş ölüyə bənzəyirdi. Uzun müddət onu təqib edən qorxunc xəyalların yavaş-yavaş uşaqlaşdığını hiss edirdi. Bütün bu iyrənc kabuslar – Pyerra Torterü, Jak Şarmolü, hətta bu qorxunc keşiş də onun xəyalından silinib yox olmağa başlamışdı.

Bundan başqa, Feb də sağ idi. O buna əmin idi, özü onu sağ-salamat görmüşdü. Febin həyatı isə onun üçün hər şeydən vacib idi. Keçirdiyi müdhiş sarsıntılardan və müsibətlərdən sonra ruhunda toxunulmamış və sabit qalan yalnız bir hiss vardı, o da kapitana qarşı bəslədiyi sevgisi idi. Sevgi isə ağaca bənzəyir: o, öz-özünə böyüyür, bütün varlığınızda dərin kök salır, çox zaman qarabazarı dönmüş sınıq bir qələbdə göyərirməyə və çiçəkləməyə başlayır. Sevginin gözü o qədər kor olsa, bir o qədər çox yaşar. Bu da qaribə bir şeydir.

Əlbəttə, Esmeralda kapitani xatırlarkən, acı hiss etməyə bilməzdi. Doğrudur, Febin aldandığını, qeyri-mümkün bir şeyə – min ömrü olsa belə qurban verməyə hazır olduğu bir adamın onu öldürmək istədiyinə inandığını düşündükcə dəhşətə gəlirdi. Lakin hər halda onu da çox günaqlandıraq almazdı. “Cinayətini” özü etiraf etməmişdimi? Axı işğəncələrə tab gətirə bilmədi. Demək, bütün günah özündədir.

O bütün dirmaqlarını qoparsalar belə, belə bir etirafı etməməliydi. Febi birçə dəfə görə bilsəydi, onunla bir dəqiqəliyinə söhbət edə bilsəydi, onu inandırması üçün birçə söz, birçə baxış kifayət edərdi. Qız buna qətiyyətlə şübhə etmirdi. Umumiyyətlə, o bir çox qaribə şeylərə – məsələn, tövbə edərək Febin təsadüfən orada olmasına, vaxt ilə onunla bir yerə gördüyü həmin gənc qızın da orada olmasına görə özünü aldadırdı; o heç şübhə etmirdi ki, gənc qız onun bacısıdır.

O, Febin onu sevdüyünə, yalnız onu sevdüyünə özünü inandırmaq istədiyi üçün olduqca sadə izahatdan tamamilə məmnun qalırdı. Məgər Feb sevdüyünü söyləyərkən and içməmişdi? Sadətil və hər şeyə inan gənc qıza bundan artıq nə lazım idi? Nəhayət, bu işdə bütün dəlillər ondan çox qızın özünün öleyhinəydi. Beləcə, o gözləyir və ümid bəsləyirdi.

Onu əhatə edən, həyatını qoruyan və xilas edən bu məbəd, bu geniş məbəd də qüdrətli sakitləşdirici vasitəydi. Bu arxitekturanın özəmətlı xətləri, onu əhatə edən bütün predmetlərin dini karakteri, binanın hər bir nöqtəsindən yayılan mömin və nurani fikirlər ona dərin təsir bağışlayırdı. Bundan başqa bu binada çsidilən səslər o qədər özəmətlı və təntənəliydi ki, onun xəstə ruhuna şəfa verirdi. Kilsə xadimlərinin yeknəsəq şərqləri, ibadət edənlərin keçişin bəzən yavaş, bəzən də ucadan verdiyi suallara verdikləri cavablar, pəncərə şüşələrinin ahəngdar titrəmələri, minlərcə boru kimi səslənən orqan, içi arıyla dolu olan pətək kimi qijildayan üç zəng qülləsi, alçalın və yüksələn nəhəng qammanın kütlədən zəng qülləsinə – zəng qülləsinə isə kütləyə çatmasını əks etdirən bu qoribə orkestr, bütün bu aləm onun hafizəsini, xəyalını, kədərinə susdurur və boğurdu. Zənglər ona xüsusilə təsəlli verirdi! Sanki nəhəng qıflardan onun üzərinə böyük maqnetizm cərəyanları axırdı.

Hər səhər günəş doğarkən o daha sakit, daha azad nəfəs alır və daha az solğun görünürdü. Qəlbindəki yaralar sağaldıqca əvvəlki cılıv və gözəlliyi yenə qayıdır, üzü yenə əvvəlki kimi məlahətli və cazibədar, ancaq əvvəlkinə nisbətən daha dağın və ciddi görünürdü. Əvvəlki karakteri – şənliyi, qəşəng qırması, keçisinə olan sevgisi, şərqə həvəsi, həyası bərpa olunurdu. Hər səhər daxmasının bucağında daha diqqətli geyinməyə başladığı ki, qonşu mansardalarda yaşayanlar onu pəncərədən yarıçıpaq görməsinlər.

Ara-sıra, Febi düşünmədiyi zamanlarda Kvazimodonu düşünməyə başlamışdı. Kvazimodo onu başqa insanlarla, başqa bir aləmlə, başqa canlı məxluqlarla birləşdirən yeganə əlaqə, yeganə vasitə, yeganə halqa idi. Yazıq! O, Kvazimododan da artıq bu dünyadan təcrid olunmuşdu. O, heç bir vəchlə, taleyin göndərdiyi bu qoribə dostunu və hamısını anlaya bilmirdi. Bəzən təşəkkür və minnətdarlıq duyğusunun hər şeyə göz yummağa mane ola bilməməsinə görə özünü məzəmmət edirdi. Lakin yenə də zavallı zəngçalana öyrəşə bilmirdi; o, həqiqətən, son dərəcə eybəcər idi.

Qız Kvazimodonun ona verdiyi fiti bircə dəfə də çalmamışdı. Buna baxmayaraq, Kvazimodo ilk günlər ara-sıra onun yanına gəlirdi. Qız özünü hoddindən artıq aydın, seziən nifrətli baxışlarla ondan çəvirməmək üçün özünü zorlayırdı. Kvazimodo yemək, yaxud su gətirdikdə ondan özünü çəvirməyə çalışırdı; bununla belə Kvazimodo onun hər bir hərəkətini görür və hər dəfə onun yanından məyus gedirdi.

Bir dəfə Esmeralda Calini oxşadığı zaman Kvazimodo gəldi. O, bir müddət bu qaraçı qızla keçidən ibarət bu gözəl mənzərəyə dağın-dağın dayanıb baxdı, nəhayət, böyük və eybəcər başım yırğalayaraq dedi:

– Mənim bütün bədbəxtliyim bundadır ki, insana daha çox bən-zəyirəm. Çox istərdim ki, bu keçi kimi tamamilə heyvana bən-zəyim. Qız heyratlı ona baxdı.

O, qızın baxışına cavab olaraq:

– Hə, hə, mən bilirəm niyə, – dedi və yox oldu.

Bir dəfə də Kvazimodo onun daxmanın qapısında göründükdə (o heç zaman qapıdan içəri girməyə cəsarət etməzdi) qaraçı qız uşaqlıqdan yadında saxladığı qaraçı laylasını – bəstəsini yadında saxladığı, lakin sözlərini anlamadığı qədim bir İspaniya balladasını oxuyurdu. Qarşısında bu eybəcər simanı görər-görməz gənc qızın səsi dərhal kəsildi və üzündə qeyri-ixtiyari dəhşət göründü. Zavallı zəngçalın qapının astanasında dizi üstə yerə yıxıldı, çirkin əllərini donqar döşünə qoyub yalvarmağa başladı:

– Ah, yalvarıram, davam edin və məni qovmayın.

Qız onun qəlbini qırmaq istəmədiyindən titrəyər-titrəyər roman-sına davam etdi. Oxuduqca üzündəki dəhşət də yox oldu, oxuduğu melankolik və ələmlı ariyaya təslim oldu. Kvazimodo isə ibadət edirmiş kimi əllərini köksünə qoyub dizi üstə dayanmış, nəfəs almadan, gözünü qaraçının parlaq bəbəklərindən ayırmadan diqqətli onun şərqisinə qulaq asırdı. Sanki o bu şərqini qızın gözələrindən oxuyurdu.

Bir dəfə Kvazimodo pərt və qorxa-qorxa ona yaxınlaşdı.

– Qulaq asın, – dedi, – sizə bir şey xəbər verməliyəm.

Qız işarə edərkən onun dinlədiyini anladı. O, ah çəkdi, danışmağa hazırlanmış kimi, ağzını bir az araladı, sonra onun üzünə baxdı, başını yırğaladı və özünü əllərilə örtərək yavaş-yavaş uzaqlaşdı. Qaraçı qız son dərəcə heyratlındı.

Məbədın divarları füzində oyulmuş əyləncəli sifətlər arasında Kvazimodonun xüsusilə sevdüyü və sanki qardaş nəzərilə baxdığı bir

heyköl vardı. Bir dəfə qaraçı qız onun bu heykələ baxaraq bu sözləri söylədiyini eşitmişdi:

– Of, niyə mən də sənin kimi daşdan deyiləm?

Bir gün səhər tezdən Esmeralda damın konarına yaxınlaşıb, kilsonin karnizindəki kiçik qüllələrin şiş uclu şpillərinin üstündən meydana baxırdı. Kvazimodo onun arxasında dayanmışdı. O, gənc qızın gözünə görünüb ürəyini bulandırmamaq üçün arxada dururdu.

Birdən qaraçı qız diksindi, gözələrində eyni zamanda göz yaşları və sevincə parladı, dizi üstə dayanıb qəmli baxışlarla öllərini meydana doğru uzatdı və bağırdı:

– Feb, gəl, yanına gəl! Yalnız bir sözüm var, yalnız bir sözüm var, Allah eşiqinə, yalvarıram! Feb, Feb!..

Onun səsində, üzündə, duruşunda, bir sözlə, bütün varlığında uzaq üfəqlərdə bərk vuran doniz dalgalarında günəşin parlaq şüaları arasından görünən gəmidən yardım diləyən qəzaya uğramış dənizçinin ümitsizliyi görünürdü.

Kvazimodo əyilib meydana baxdıqda bu mehriban və hərəətli yalvarışa səbəb zəngin kapitan mundiri geymiş və balkondan ona gülümsəyən gözəl bir xanımın şərafinə at çaparaq qılıncı ilə təzim edən bir gəncin olduğunu gördü. Zabit çox uzaqda olduğu üçün qüllənin yüksək təpəsindən onu çağıran zavallının səsinə eşidə bilməzdi.

Lakin bu səsi zavallı karın qulağı eşitdi. O, dərindən ah çəkdi, üzünü çevirdi; göz yaşının çoxluğundan ürəyi partlamaq dərəcəsinə çatmışdı. Əsəbi halda yumruqlarını başına vurmağa başladı, yumruqlarını başından ayırdıqda hər ovcunda bir çəngə sarı saç vardı.

Lakin qaraçı qız ona heç əhəmiyyət vermirdi. O, yavaş səslə öz-özünə danışır və dişlərini qıcırdadırdı:

– Zəhrimara dönsən! Demək, belə olmaq lazım imiş! Bütün məsələ gözəl olmaqda imiş!

Esmeralda isə dizi üstə dayanıb uca səslə bağırdırdı:

– Ah, budur, atdan düşdü! Bu saat evə daxil olacaq! Feb!.. Yox, o mənim səsimi eşitmir! Nə kinli bir qadındır! Qəsdən onu danışdırır ki, mənə eşitməsin! Feb! Feb!

Kar gözünü ondan ayırırdı. Bu pantomima onun üçün tam aydın idi. Zavallı zəngəncəlinin gözü yaşla doldu, lakin o ağlamırdı. Birdən yavaş hərəkətlə qızın qolundan dartdı, qız başını çevirdi. Kvazimodonun üzündə tam sakit bir ifadə vardı. O, qızdan soruşdu:

– İstəyirsiniz, onu çağırım?

– Ah, hə, əlbəttə! – qız qışqırdı və sevincdən üzü parladı. – Gedin, tez gedin tez olun, bax o kapitanı, görürsünüz, o kapitanı! Onu mənim yanına gotirin, onda mən səni sevərəm!

Qız onun dizlərini qucaqladı və öpməyə başladı. O yalnız qəmli-qəmli baxaraq başını yırğaladı və xəfif səslə dedi:

– Bu saat onu sizin yanınıza gotirərəm!

Sonra döndü və hiçqırıqlarını saxlaya-saxlaya pilləkəndən aşağıya doğru yüyürdü.

Lakin meydana çatanda yalnız gözəl atı gördü – at madam Qondeloryenin qapısına bağlanmışdı – kapitan isə içəri girmişdi. Kvazimodo başını kilsonin damına doğru qaldırdı və Esmeraldanı yenə eyni yerdə, eyni vəziyyətdə gördü. O, çiyinlərini oynatdı, qıza baxdı və sonra kapitanın madam Qondeloryenin evindən çıxacağını gözleməyə qərar verərək qapının əyindəki sütunların birinə söykəndi.

O gün madam Qondeloryenin mənzilində adətən toyqabağı olan tontonəli qəbul günü idi. Kvazimodo oraya çoxlu adamın daxil olduğunu, lakin kimsənin çıxmadığını gördü. O ara-sıra kilsonin damına baxırdı, qaraçı qız da onun kimi hərəkətsiz dayanmışdı. Darvazadan bir mehtər çıxdı, atı açıb tövləyə apardı.

Bələliklə, tam bir gün keçdi. Kvazimodo hələ də darvazanın altında, Esmeralda isə damın üzərində dayanmışdı; Febə gəlincə, o heç şübhəsiz Fler de Lisin qulluğunda idi. Nəhayət, aysız qaranlıq bir gecə düşdü. Kvazimodo əbəs yera Esmeraldanı görməyə çalışdı: o əvvəlcə qaranlığın arasında qeyri-müəyyən, ağ bir ləkə gördü, az sonra artıq bu ləkə də görünmədi, hər şey silinmiş, qaralmış və yox olmuşdu.

Bu zaman Kvazimodo madam Qondeloryenin evindəki pəncərələrin başdan-başa çirəqəbən olduğunu gördü. Meydana baxan bütün evlərin pəncərələri də bir-birinin ardınca işıqlandı. Ancaq o bütün pəncərələrdəki işıqların söndüyünü də gördü; çünki gecəni yerindən törpənmədi. Ancaq zabit evdən çıxmırdı ki, çıxmırdı. Son yolçular evlərinə qayıtdığı, bütün başqa pəncərələrdəki işıqlar artıq söndüyü zaman Kvazimodo hələ də qaranlıq meydanda tək-tənha gözlüyürdü. O, zaman gecələr kilşə meydanı işıqlandırılmırdı.

Madam Qondeloryenin mənzilinin pəncərələri gecəyarısından sonra da işıqlıydı. Bir yerdə dayanıb evin içində baş verən hər şeyə diqqətlə baxan Kvazimodo pəncərələrin rəngli şüşələrində rəqs edənlərin kölgələrini gördü. O, kar olmasaydı, yuxuya dalan Parisin

gurultusu sakitləşdikcə Qondeloryenin mənzilində getdikcə daha aydın eşidilən musiqini və şən qohqoh səslərini eşidirdi.

Gecə saat birə yaxın qonaqlar dağılmağa başladı. Kvazimodo qaranlıqda dayanıb onların bir-bir işıqlanmış qapıdan çıxdıklarını gördü. Lakin kapitan onların arasında deyildi. Onun başında kədərli düşüncələr dolayırdı. Ara-sıra, adətən canı sıxılan adamların etdiyi kimi, o da yuxarı baxdı. Göyün ulduzu qübbəsi altına yirtiq-deşik parça kimi çökülmüş iri, qara buludlar krepdən sallanan qamaka bən-zəyirdilər. Onlar sanki göy qübbəsinin altına toxunmuş hörümçək toruydu.

Birdən balkonun şüşəbənd qapısı yavaşca açıldı, qapıda iki nəfər görüldü, sonra qapı yenə sossizcə bağlandı. Balkona bir kişi və bir qadın çıxdı. Kvazimodo bir təhər küşünün gözəl kapitan, qadının isə bu səhər gördüyü gənc xanım olduğunu anladı: həmin xanım elə bu balkondan zabitə nəvazişlə gülümsəyirdi. Meydan büsbütün qaranlıq idi; qapı bağlandıqdan sonra arxadakı ikiqatlı qırmızı pərdə otaqdan balkona zərrə qədər də işıq buraxmırdı.

Onların söhbətindən heç bir söz eşitməyən karın anladığına görə, gənc oğlanla gənc qız bir-birilə məhrəbancasına danışır və sevişirdilər. Gənc qız oğlanın onu belini qucaqlamasına icazə versə də, öpüş verməkdən nazla imtina edirdi.

Kvazimodo aşağıda dayanıb, yad gözlər üçün nəzərdə tutulmayan bu gözəl səhnəni seyr edirdi. O bu səadətə və gözəlliyə böyük kədərli baxırdı. Bütün çirkinliyinə və eybəcərliyinə baxmayaraq, o da gənc idi, kişi idi, bel sümüyü şikəst olmasına baxmayaraq, başqa insanlarda olduğu kimi əsəbləri vardı. Tələyin onun üçün yazdığı bu acı qismətini düşünür, qadının, sevginin, nəşənin onunçün yaranmadığını, arzusunun gözündə qalacağını və doğulduğu gündən bəri yalnız özgələrin səadətinin tamaşaçısı olduğunu altınsırdı. Lakin onu ən çox incidən, qəlbində etiraz və yanğı doğuran qaraçı qızın bu səhnəni görəcəyi təqdirə də hiss edəcəyi idi. Gecə çox qaranlıq idi, Esməralda durduğu yerdə olsa da (o buna şübhə etmirdi), heç bir şey görə bilməzdi. Baxmayaraq ki, o, balkonun altındaydı, yenə də bu aşiqanə mənzərəni böyük çətinliklə görə bilirdi. Bu hal ona təsəlli verirdi.

Gənc oğlanla gənc qızın söhbəti getdikcə qızırdı. Sanki gənc qız artıq ondan heç bir şey tələb edilməməsinə istəyərək zabitə yalvarırdı. Hər halda, Kvazimodo qızın gözəl əllərini sanki ibadət üçün

bir-birinin üzünə qoyduğunu, göz yaşları içində gülümsədiyini, gözlərini göyə dikdiyi və kapitanın həris-həris ona baxmasını görəncə bu qənaətə gəlmişdi.

Gənc qızın xoşbəxtliyindən – çünki onun müqaviməti getdikcə azalırdı – balkonun qapısı birdən-birə açıldı və qapının ağzında yaşlı bir qadın görüldü. Gənc qız tutuldu, zabitin üzündə hiddət görüldü və hər üçü içəriyə girdi.

Bir az sonra darvazanın altından at finxırtısı eşidildi. Gənc zabit bürüncəyinə bürünüb sürətlə Kvazimodonun yanından keçdi. Atlı kəlinin tinin keçdikdən sonra Kvazimodo meymun cəldiylə onun dalınca yüyürək bağırdı:

– Ey kapitan, qulaq asın!

Kapitan dayandı və qaranlıqda ona doğru yüyürən yöndəmsiz və topal adama diqqətlə baxaraq dedi:

– Sənə nə lazımdır, ay avara?

Kvazimodo ona çatıb, atın cilovundan yapışdı və dedi:

– Kapitan, dalımcə gəlin! Bu yaxınlarda biri sizi görmək istəyir!

– Məhəmmədə an olsun, – Feb mürildənə dedi, – mən bu pırtlaşq dəyyəsu haradasa görmüşəm! Atın cilovunu burax görün!

– Kapitan, – kar sözüne davam etdi, – sizi kimin görmək istədiyini nə üçün soruşmursunuz?

– Sənə deyirəm, atının cilovunu burax! – Kapitan səbirsizcə təkrar etdi: – Nə sallanmışan atın cilovundan? Bəlkə onu dar ağacı zənn edirsən!

Lakin Kvazimodo atın cilovunu buraxmaq niyyətində deyildi, əksinə, atı geri qaytarmağa çalışırdı. Kapitanın nə üçün müqavimət göstərdiyini başa düşmədiyindən dedi:

– Kapitan, gedək! Sizi bir qadın gözləyir, – sonra özünü bir qədər zorlayaraq əlavə etdi: – Sizi sevən bir qadın.

– Sarsağın biri, – kapitan bağırdı, – mənə sevən, yaxud sevdiklərini söyləyən qadınların hamısının yanına getməyə qətiyyəvən ehtiyacım yoxdur! Bircə o qalmışdı ki, o qadın sənə bən-zəsin, bayquş! Səni göndərən qadına söylə ki, mən evlənəcəyəm, rədd olsun!

– Qulaq asın! – Kvazimodo kapitanın müqavimətini bir sözlə qaracağına ümid bəsləyərək dedi, – ağa, mənimlə gedək! Siz onu tanıyırınsız, o həmin qaraçı qızıdır.

Bu söz həqiqətən Febə güclü təsir bağışladı, lakin bu təsir Kvazimodonun zənn etdiyi kimi olmadı. Oxucunun xatirindədir, bizim

kapitan Kvazimodo möhküm qızı Şarmolünün ölündən xilas etdikdən az əvvəl öz nişanlısı ilə balkondan otağa keçmişdi. Ondən sonra madam Qondeloryenin mənzilinə gələndə bu məsələnin üzərinə qayıtmaqdan ehtiyat edirdi. Bu xatirə onsuz onun üçün acı bir xatirə idi; Fler de Lis isə bözi mülahizələlərə görə qaraçı qızın ölümündən xilas olduğunu ona xəbər verməmişdi. Beləliklə, Feb yazıq "Səmil-yarın" bir ay, bəlkə də iki ay bundan əvvəl öldüyünə tam əmin idi. Onu da deməli ki, gəcənin qaranlığı, qeyri-adi eybəcərlik, bu qarıbə xəbərcinin boğuş səsi, gəcənin yarıdan keçməsi, küncün boş və kimsəsiz olması, həm də atının Kvazimodonu gördükdə fəxrli kapitana az təsir etməmişdi.

Qorxmış halda bağıraraq:

– Qaraçı qız! – dedi. – Yoxsa sən o biri dünyadan gəlmisən! – Bu sözləri deyərək xəncərinin dəstəyindən yapışdı.

Kar yenə atı geri döndərməyə səy edərkən:

– Tez olun, tez olun! – Buraya, buraya gəlin!

Feb çəkməsinin ucu ilə Kvazimodonun döşünə möhküm bir təkik vurdu. Kvazimodonun gözündən od çıxdı və kapitana hücum etmək istədi də, özünü saxlayaraq pıçıldadı:

– Biri sizi çox sevdiyi üçün bəxtiniz gətirdi!

O, "biri" sözünü xüsusi vurğuyla dedi, sonra atın cilovunu buraxaraq dedi:

– Rədd olun!

Feb söyüş söyərək atını məhmızladı. Kvazimodo onun dənəcə baxaraq pıçıldadı:

– Ah, belə qızdan necə imtina etmək olar?!

Kvazimodo kilsəyə qayıtdı, çırağını yandırdı və qülləyə çıxdı. Gözlədiyi kimi qaraçı qız hələ də həmin yerdə dayanmışdı.

Qız onu uzaqdan görür-görməz qabağına qaçdı.

– Tək gəlmisən? – Əllərini qəmli-qəmli aşağı salaraq dedi.

– Mən onu gözlədim! Gəlib çıxmadı, – Kvazimodo soyuq tərzdə dedi.

– Sən bütün gəcəni gözləməli idin! – Esmeralda hiddətlənərək bağırtdı.

O, qızın hiddətləndiyini görür və narazı qaldığını hiss edirdi.

– Mən onu gələndə daha yaxşı gözlərəm, – başını aşağı salaraq dedi.

– Çıx get! – Qız dedi.

O getdi. Esmeralda ondan narazı idi; lakin o qızı məyus etməkdənsə narazılığına səbəb olmağa üstünlük verirdi. Bütün məyusluğu isə özü üçün saxlamışdı.

O gündən qaraçı qız bir daha onu görmədi; o, qızın otağına gəlmədi. Qız ara-sıra onun ölümünə üzünü, ondan ayrılmayan tək gözünü uzaqda, qüllənin təpəsində görürdü. Ancaq qızın ona baxdığını görməz dərhal yox olub gedirdi.

Onu da qeyd etməli ki, zavallı qozbelin könüllü olaraq qızın yanına gəlməməsi onun kefini çox az pozurdu; hətta ürəyində bundan bir qədər razıydı da. Heç Kvazimodo da buna şübhə etməzdi.

Qız artıq onu görməyə də, ətrafında xeyirxah bir ruhun olduğunu hiss edirdi. O yatanda gizli bir əl ona yemək-icmək gətirirdi. Bir səhər o pəncərəsində içində qış olan bir qəfəs gördü. Otağın qapısının üzərində ağacdan qayrılmış eybəcər bir heykəl vardı. Qız bu heykəldən qorxurdu, dəfələrlə Kvazimodonun yanında bu heykəldən qorxdığını anlatmışdı. Bir gün səhər tezdən (bunların hamısı gecələr olurdu) qız həmin heykəli əvvəlki yerində görmədi; gizli bir əl bu heykəli parçalamışdı. Bu heykəlin yanına durmağa cəsarət edən adam həm də həyatını təhlükəyə qoymalı idi.

Bözən axşamlar Esmeralda bir səs eşidirdi; səs zəng qülləsinin çardağı altından gəlirdi; o, qafiyəsiz və vəznətsiz, yalnız kar adamın quraşdırma biləcəyi bir şeir oxuyurdu. Sanki bir şərqi onu uyutmaq üçün oxunurdu. Şəro bənzəyən şərqi bələydi:

Qız, üzümə deyil, qolbimo bax.

Gənc və gözəl oğlanın qolbi çox vaxt eybəcər olur;

Bozi qolblərdə eşq uzun zaman yaşamaz.

Qız, şam ağacı gözəl deyil,

Çinmənin kimi yaraşıqlı deyil,

Halbuki şam qışda da yaşıldır,

Heyhat! Bu sözlər nəyə yarar!

Gözəl olmayan yaşamaqlıdır,

Gözəl yalnız gözəli sevər.

Aprel yanvara arxasını çevirir.

Gözəllik təmdir, gözəllik hər şeydən qüdrətlidir,

Gözəllik dolu bir həyat yaşar.

Qarğa yalnız gündüz uçar,

Bayquş yalnız gecə uçar,

Duma həm gecə, həm gündüz uçar.

Bir gün səhər tezdən oyananda qız pəncərəsində iki dibçək gördü. Qablardan biri olduqca gözəl və zərif büllur vaza idi; amma çatlaq idi; odur ki, vazanın içindəki su axmış, çiçəklər solmuşdu. O bir qab isə, sadə, qaba bir küp idi. Küpün suyu axmadığından onun içindəki çiçəklər tərəvətli və gözəl görünürdü.

Bunun qəsdən qoyulub-qoyulmadığı məlum deyildi. Amma hər halda Esmeralda solmuş gül dəstəsini götürüb tam bir gün qoynunda gəzdirdi. O gün qız qüllədə şərqi səsi eşitmədi.

Amma buna heç bir əhəmiyyət vermədi. O öz Calisini oxşayı, madam Qondeloryenin mənzilinin qapısına baxır, öz-özünə Feblə danışıq və çöhrənin qırıntılarıyla qarancaqları yemləyirdi.

Ümumiyyətlə, son zamanlar o, Kvazimodonu nə görür, nə də səsinə eşidirdi. Sanki zavallı zəngəlan kilsədən tamamilə yoxa çıxmışdı. Bir gecə Esmeralda yata bilmirdi, o, gözəl kapitanı düşünürdü. Birdən daxmasının yaxınlığında ah səsi eşitdi. Qız qorxub yerindən sıçradı və Ay işığında qapısının qarşısındakı meydançada eybəcər bir şeyin uzandığını gördü. Bu, Kvazimodo idi. Daş döşəmənin üzərində uzanıb onun qarovulunu çəkirdi.

V

QIRMIZI QAPININ AÇARI

Bu arada şəhərdə gəzən söz-söhbətlərdən qaraçı qızın xilas olduğu baş keçişə çatdı. Bunu öyrəndikdən sonra nə hiss etdiyini özü də yaxşı başa düşürdü. O artıq Esmeraldanın ölümünə alışmış, zəhərli kasanı dibinə qədər içdiyini zənn edərək bu mənada tamamilə sakit görünürdü. Uzun zaman fikirləşdikdən sonra Klod bu qərara gəlmişdi ki, insanın qəlbində yalnız müəyyən dərəcədə kədər və ümitsizlik ola bilər. Süngərə su hopduqdan sonra onu dənizə də atsan da, bir damcı su çəkməyəcək.

Esmeraldanın ölümü Klodun qəlbinin hələ sora biləcəyi yeganə son damcı idi, bu ölümə artıq hər şey bitmişdi. Lakin o istər qızın, istərsə də Febin sağ qaldığını öyrəndikdən sonra qəlbində yeni sarsıntılar, əzablar, işgəncələr, acılar başlamışdı; amma Klodu əzab çəkməkdən yorulmuşdu.

O bu xəbəri eşitdikdən sonra zaviyosinə qapanaraq artıq kapitul məclislərində və ibadətlərdə görünməməyə başlamışdı. Yanına heç

kosı, yepiskopu belə buraxmırdı. Bir neçə həftə tək-tənha yaşadı. Hamı onu xəstə sayırdı. O doğrudan da xəstə idi.

Bəs tək-tənha qaldıqda o nə edirdi? Zavallı hansı fikirlər əziz və xırpalayırdı? Bəlkə o öz bədbəxt sevdasıyla son və müdhiş mübarizə aparırdı? Bəlkə qızı və özünü ölümə doğru sürükləmək üçün yeni plan hazırlayırdı?

Bir dəfə sevgili qardaşı Jan uzun müddət qapını döydü, on dəfə öz adını çəkdi, söyləndi, yalvardı, lakin hər şey əbəs idi: Klod qapını açmadı. O bütün gününü hücrəsinin yeganə pəncərəsinin şüşəsinə söykənərək keçirdi. O buradan Esmeraldanın daxmasını, onun keçisini, bəzən də Kvazimodonu görə bilirdi. O bu kar eybəcərin qaraçı qıza xidmət etdiyini, onun hər bir sözüncə qulaq asdığını, böyük bir nəzakət və itaətkarlıqla onun söylədiklərinə əməl etdiyini görürdü. Klodun gözəl hafizəsi vardı, qısqançlıq hissi isə onun yaddaşını daha da koskinləşdirirdi. Odur ki, birdən bir şey yadına düşdü: bir dəfə zəngəlanın qoribə baxışlarla qaraçı qıza baxdığını xatırladı. Klod özündən soruşurdu: görəsən, Kvazimodonu Esmeraldanı xilas etməsinə səbəb nədir? O, zəngəlanla qaraçı qız arasında baş verən müxtəlif səhnələrin şahidi olmuşdu – bu səhnələrin pantomiması uzaqdan ona çox mehriban görünürdü. Ümumiyyətlə, Klod gənc yaşlarından qadınlara qarşı son dərəcə etinasız olmuşdu; indisə özündə qəlbinə heç vaxt hakim olmayan qısqançlıq hissinin oyandığını dumanlı şəkildə hiss edirdi; bu hiss onun həyədan və hiddətdən qızarmağa məcbur edirdi. "Kapitan olsa, yəni dörd yarıdır! – o düşünürdü; bu eybəcəri sevməksə – dəhşətdir!" Bu düşünce onun bütün ruhunu alt-üst edirdi.

Klodun keçirdiyi gecələr müdhiş gecələr idi. Qaraçı qızın sağ qaldığını öyrəndiyi gündən qorxunc xəyalat və məzar düşüncələri ilk günlər ona böyük əzab versə də, birdən-birə yəni yox olmuş və yəni həyvanı ehtirasları onu həyəcana gətirməyə başlamışdı. Bu ösmər gənc qızın ona bu qədər yaxın olduğunu düşündükcə yatağının içində qurdalanırdı. Hər gecə onun qızın xəyalında Esmeralda canlanır və qanı qaynamağa başlayırdı. O gah Esmeraldanı xəncər zərbəsindən yerə yıxılmış kapitanın üzərində, qorxusundan göz-lərini qapayaraq Febin qanına bulaşmış ağ çıpaq döşünü açmış halda, özünü isə, qorxusundan ölü kimi olmasına baxmayaraq, onun solğun dodaqlarından ehtirasla öpdüyü halda, gah da cəlladın qaba əllərinin onun paltarını soyunduraraq qəşəng ayaqlarına dəmir vintli

müdhis "İspaniya çökməsi"ni taxdığını görürdü. Qızın çılpaq ayaqları onun gözlərinə ağ topuş dizlərinə qədər görünürdü; elə zənn edərdi ki, qızın fil dişi kimi ağappaq dizi, xoşbəxtlikdən Pyer Törterünün müdhis alətinin qamarlamadığı bu gözəl ayaqlar yenə onun qarşısındadır. Sonra onu edam günündə gördüyü kimi tək köynəkdə, boynunda kəndir, çiynləri çılpaq, ayaqları yalın halda görürdü. Bu ehtiraslı səhnələr canlandıqca o, yumruqlarını əsəbi halda düyür, bütün bədəni titrəyirdi.

Bu gecələrin birində keşişin qanı bu ehtiraslı xəyallardan o dərəcə həyəcana gəldi ki, dişləri yastığını gəmirməyə başladı, sonra çarpayısının üzərindən sıçrayıb kübbəsinə çiynlərinə atdı və əli fənərlə, yarıçılpaq, pərişan, alov kimi yanan gözlərlə otaqdan çıxdı. O, monastırın kilsəyə açılan qırmızı qapının açarının harada olduğunu bilirdi. Qüllənin pilləkəndəki qapının açarını isə həmişə yanında gəzdirdiyini oxucu çox gözəl bilir.

VI

QIRMIZI QAPININ AÇARI FƏSLİNİN DAVAMI

Həmin gecə Esmeralda öz daxmasında sakit, ümidli və şirin xəyal içində yatmışdı. Yuxusunda həmişəki kimi Febi görürdü, gecədən xeyli keçmişdi. Birdən yanında bir xışltı eşitdi. Ümumiyyətlə, o həmişə quş kimi sayıq yadırdı və kiçicik səsə dərhal oyanırdı. Gözlərini açdı, qaranlıq idi, lakin haradansa işıq saçan fənərin zəif işığında qapının nəfəsliyi qarşısında birinin dayanıb gözlərini ona dikdiyini gördü. Adam Esmeraldanın ona baxdığını görən kimi fənəri keçirdi; amma gənc qız onu tanıdı. Zəif səsə çığırdı:

– Ah! Yenə həmin keşiş!

Yaşadığı bütün müsibətlər, bütün fəlakətlər ildırım sürətilə gözünün qabağından keçdi. Qorxusundan buz kimi soyuyaraq çarpayının üzərinə yıxıldı.

Bir doqquz sonra vücuduna birinin toxunduğunu hiss etdi; bu təmas onu tamamilə oyatdı və yerindən sıçramaya məcbur etdi.

Keşiş yanında dayanmış və onu qucaqlamışdı. O bağırmaq istədi, lakin səsi çıxmadı.

– Rədd ol, zəhm! Rədd ol, qatıl! – Titrəyən və boğuc səsə dedi. Keşiş dodaqlarını onun çılpaq çiyninə sıxaraq pıçıldadı:

– Mənə rəhm et!

Qız iki əlilə onun daz başındakı seyrek saçlarından yapışdı və ona zəhərli ilan dişləri kimi təsir edən öpüşləri özündən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

– Mənə rəhm et! – bədbəxt keşiş təkrar etdi.

– Sənə olan məhəbbətimin nə qədər böyük olduğunu bilsəydin! Bu eşq deyil, ataşdır, ərimiş qurğuşundur, qəlbimə sancılmış minlərcə bıçaqdır.

Keşiş onun qollarından yapışdı.

– Burax məni! – Qız qeyri-insani bir səsə bağırtdı. – Yoxsa üzünə tüpürürəm!

Keşiş onun əllərini buraxaraq:

– Tüpür üzümə, vur məni! – dedi. – Nə istəyirsən et, ancaq Allah eşqinə, yalnız məni sev.

Qız uşaq hiddətilə onun vurmağa başladı. O, incə yumruqlarını sıxır, var gücü ilə əllərini onun üzünə çırparaq təkrar edirdi:

– Rədd ol, iblis!

– Sev məni! Məni sev! Mənə rəhm et! – zavallı Klod bağırır və bu yumruqlara nəvəzişlərlə cavab verərək onun ayaqları altında çırpınırdı.

Ancaq birdən qız onun qalib gəldiyini hiss etdi.

– Artıq bu iş bitməlidir! – Keşiş dişlərini qırcıdadaraq dedi.

Qız aciz idi, o keşişin qüvvətli qolları arasında özünü tamamilə aciz hiss edirdi. Qız onun ehtiraslı əllərini bədəninə hiss edirdi. Son dəfə güc göstərdi və bağırmağa başladı:

– Kömək edin! İblis, iblis!

Lakin onun müdhis bağırılırlarını kimsə eşitmirdi. Yalnız Cali oyanmış və zavallı səsə mələməyə başlamışdı.

Klod boğula-boğula onun üzünə bağırtdı:

– Sənə sus deyirəm!

Birdən qaraçı qız geri çəkilərək döşmənin üzərilə sürünə-sürünə soyuq bir şey tapdı. Bu vaxtilə Kvazimodonun ona verdiyi fit idi. Qəlbində ümid şöləsi parladı; fiti dodaqlarına doğru aparıb, var gücü ilə üfürdü və çaldı. Kəskin fit səsi eşidildi.

– Bu nədir! – Klod heyətlə bağırtdı.

Lakin bu zaman qüvvətli bir əlin onu arxadan tutduğunu hiss etdi. Daxma zülmət qaranlıq idi, odur kimin tutduğunu dərhal anlaya bilmədi. Ancaq qulağının dibində hiddətli diş qırcırtısını aydınca

eşirdirdi; qaranlıq olmasına baxmayaraq, başının üzərində enli bir bıçağın parladığını görə bildi.

Klod onu tutan adamın yalnız Kvazimodo ola biləcəyini hiss etdi və Esmeraldanın otağına xalvətcə girdiyi zaman qapının ağzında bir şeyin ayağına dolaşdığını xatırladı. Lakin gözlənilmədən buraya gəlmiş bu adam heç bir söz söyləmədiyindən fikrinin nə qədər əsaslı olub-olmadığını bilmirdi. O xəncərlə öldən yapışaraq bağırdı: "Kvazimodo!" – bu təhlükəli dəqiqədə Kvazimodonun kar olduğunu bütöün unutmşdu.

Klod birca sənayedə yerə sorildi; qurğuşun kimi ağır bir dizin döşünün üstündən basdığını hiss etdi. Bu dizin Kvazimododan başqa kimsəyə məxsus ola bilməyəcəyini artıq şübhə etmirdi. Ancaq nə edə bilərdi? Kim olduğunu zəngəlanə necə başa sala bilərdi? Gecə o qədər qaranlıq idi ki, kar eyni zamanda kor olmuşdu.

Klod artıq məhv olduğunu zənn edirdi. Amansız gənc qız dişli pələng kimi qızıışdığından onu müdafiə etmək niyyətində belə deyildi. Artıq bıçaq boğazına yaxınlaşmışdı. Olduqca böhranlı dəqiqə idi. Lakin birdən onu boğan adam tərəddüd etdi. Boğuq səslə dedi:

– Yox, qızın üzərinə qan sıçramamalıdır!

Artıq heç bir şübhə ola bilməzdi; bu, Kvazimodonun səsi idi.

Sonra həmin qüvvətli əl Klodun ayağından darta-darta onu Esmeraldanın otağından bayıra çıxardı. Demək, o, otaqdan kənarda ölməliydi. Lakin onun xoşbəxtliyindən bir neçə dəqiqə bundan əvvəl Ay doğmuşdu.

Kvazimodo keşişi qapıdan bayıra çıxartdıqda Ayn solğun işığı onun sifətini işıqlandırdı. Kvazimodo onun üzünə baxdı, tır-tır titrədi, Klodun ayağını buraxdı və bir neçə addım geri çəkildi.

Onları qapının astanasına qədər təqib edən qaraçı qız birdən rolların dəyişdiyini gördükdə heyrət etdi: artıq təhdid edən keşiş, yalvaran isə Kvazimodo idi. Keşiş bir sıra hədəli və məzəmmətli işarələr göstərdikdən sonra işarə ilə zəngəlanəyə getməyi əmr etdi. Zəngəlanə isə başını aşağı sallayıb qaraçı qızın qapısı qarşısında diz çökdü, müti, lakin mətin səslə dedi:

– Ruhani ata, əvvəlcə məni öldürün, sonra nə istəsəniz edərsiniz!

Bu sözləri deyib bıçağı Kloda uzatdı. Hiddətindən özünü itirmiş baş keşiş ona doğru atılmaq istədisə də, gənc qız onu qabaqladı. Bıçağı Kvazimodonun ölindən qaparaq, hiddətlə qəhqəhə çəkdi və Kloda tərəf bağırdı:

– Bacarırsan, indi yaxınlaş!

O, bıçağı başının üzərində tutmuşdu. Keşiş tərəddüd içində dayanıb baxırdı. O artıq heç bir şübhə etmirdi ki, bir addım belə atsa, qız onu bıçaqlayacaq.

– Qorxaq, sən cürət etməyəcəksən! – qız bağırdı. Sonra Klodun ürəyinə min ox kimi birdən sancılacaq bu sözləri əlavə etdi:

– Mən Febin ölmədiyini bilirom!

Keşiş təpiyilə Kvazimodonu yerə yıxdı, hiddət və kinindən titrəyö-titrəyö qaranlıqda yox oldu.

Keşiş getdikdən sonra Kvazimodo qaraçı qızı xilas etmiş fiti yer-dən götürdü və ona verərək dedi:

– Az qalmışdı paslansın.

Sonra Kvazimodo onu tək buraxdı.

Gənc qız bu hadisədən olduqca müəssir olduğundan yorğun və təqətsiz halda çarpayının üzərinə yıxıldı və hiçqıra-hiçqıra ağladı. Onun başının üstünü yenə qara buludlar almışdı.

Keşiş isə divarlardan tuta-tuta öz otağına qayıtdı.

Artıq hər şey aydın idi; Klod, Kvazimodonu qısqanırdı.

O, dalğın-dalğın bu qorxunc sözləri təkrar etdi: "O kimsənin olmayacaq!"

I

BERNARDİN KÜÇƏSİNDƏ QRENQUARIN AĞLINA DALBADAL BİR NEÇƏ PARLAQ FİKİR GƏLİR

Qrenquar işlərin bu şəkli aldığı və bu faciədə iştirak edən əsas şəxslərin kəndirdən, dar ağacından və bu kimi çox da xoş olmayan şeylərdən qotiyən boyun qaçıra bilməyəcəklərini gördüyündən bu işdən mümkün qədər uzaq gəzməyi lazım bildi. Sərsərilər isə (Qrenquar Parisdə ən ədəbli cəmiyyət saydığı sərsərilərin arasında yaşamaqda davam edirdi) Esmeraldanın taleyi ilə maraqlanırdılar. Qrenquar, cənab Şarmolu ilə Tortörüdən başqa qarşısında heç bir maneə olmayan və onun kimi Peqas¹ qanadlarında buludlar üzərində uçmayan adamlar üçün bu hərəkəti tamamilə təbii sayırdı. Qrenquar onların söhbətlərdən aydın etmişdi ki, sırtı kasa vasitəsilə izdivaca girdiyi zövcəsi Paris Notr-Dam kilsəsində sığınacaq tapmışdır. Qrenquar buna çox sevinmişdi. Ancaq Qrenquarın oraya gedib onu yoxlamaq bərədə düşüncəyə düşürdü. Ara-sıra yalnız keçini xatırlayırdı, vəssalam. Bir neçə quruş qazanmaq üçün gündüzlər cürbəcür oyloncə və fokuslar göstərər, gecələr isə Paris yepiskopu əleyhinə həcvlər yazırdı; yepiskopun döyirmanının çarxları vaxtılı onu islatdığıni heç cür yadından çıxara bilmir və daim intiqam hissilə yaşayırdı. Bundan başqa, Qrenquar, Noyyen və Turne yepiskopu Bodri-Lerujun "Daşların yonulması" əsərinə şərh yazmaqla məşğul idi; bu iş onun arxitektura zövqünü təbiiyələndirmiş, qəlbindəki kimyagorlik sevgisini tamamilə yox etmişdi; bu da çox təbii bir şeydir, çünki memarlıqla kimya bir-birilə sıx əlaqədədir. Qrenquar sadəcə ideya sevgisindən, bu ideyanı ifadə edən forma sevgisinə keçmişdi.

¹ Şeir parisi sayılan qanadlı at.

Bir dəfə Qrenquar Sen-Jermen-İ'Okserua kilsəsinin yaxınlığında, "Kral məhkəməsi" deyilən evin qarşısındakı "Arxiyerey məhkəməsi"nin tinində dayanmışdı. "Arxiyerey məhkəməsi"nin yaxınlığında XIV əsrə məxsus kiçik və gözəl bir məbəd vardı; məbədün qapısı küçüyə baxırdı. Qrenquar həvəslə bu evin arxitekturasına tamaşa edirdi. O, sonotkarın bütün dünyada yalnız incəsənəti gördüyü, incəsənətdə isə bütün dünyanı gördüyü eqoist, müstəsna, hər şeyi unuduran həzzi alırdı. Birdən ağır bir ölin çiyinə endiyini hiss etdi. Qrenquar başını çevirdi: qarşısında sabiq ustadı və dostu baş keşiş dayanmışdı.

Qrenquar mat qaldı. Baş keşişi çoxdandır ki, görmürdü. Klod isə şokkək filosofların daxili müvazinətlərini hər dəfə öz fikirləriylə pozan şəxslərdən idi.

Baş keşiş bir neçə saniyə susdu, Qrenquar isə onu nozordan keçirdi. Klod xeyli dayışmış, qış səhəri kimi bozarmış, gözələri batmış, saçları ağarmışdı. Keşiş sükutu pozaraq sakit, lakin soyuq tərzdə Qrenquardan soruşdu:

– Pyer, kefiniz necədir?

– Kefimmi? – Qrenquar soruşdu, – niyə ki, bəd deyil, nə pis, nə də yaxşıdır; ümumiyyətlə, pis deyil. Mən hər şeydə mütədiləm. Əziz ustadım, bilirsiniz, Hippokratın sözüünə inansaqla, can sağlığının bütün olacağı hər şeydə – yeməkdə, içməkdə, seviməkdə, yatmaqda mütədil olmaqdır.

Klod diqqətlə Qrenquarın üzünə baxaraq sözüünə davam etdi:

– Demək, Pyer, sizin heç bir qaygınız yoxdur.

– Heç bir, – o cavab verdi.

– Bəs indi nə ilə məşğulsunuz?

– Əziz ustadım, nə ilə məşğul olduğumu özünüzdə görürsünüz, mən bu daşların necə yonulmasına və bu bərelyefin necə hazırlanmasına baxıram.

Keşiş gülümsədi, lakin bu acı gülüş idi; belə gülümsünərək doğanın yalnız tərəfi qaldırılır.

– Bu sizə zövq veririmi? – o soruşdu.

– Bu, cənnətdir! – Qrenquar bərkən dedi. Sonra nadir əşyalar sahibinə xas tərzdə daşın üzərinə əyilib dedi:

– Süjeti Ovidiy metamorfozlarından alınmış bu bərelyefin nə qədər ustalıqla, nə qədər zərif və incə düzəldildiyini görmürsünüz?

Bu sütnə baxın! Siz heç ömrünüzdə bunun yonma yarpaqları kimi zərif və incə kapiteli görmüsünüz? Bu üç girdə heykəl isə Jan Mal-yevenin əsəridir. Hələ bu, o böyük dahinin ən yaxşı əsərlərindən deyil. Bununla belə, üzrlərdəki sadədillik və mülayimlik, poza və drapirovkaların şən görünməsi və böyük nöqsanlarına baxmayaraq, nəzərəcarpan incəlik həmin heykəllərə olduqca cəlvəli, bəlkə də həddindən artıq incə bir ruh verir. Sizcə nəfis deyil?

– Bəli, əlbəttə, – keşiş cavab verdi.

– Siz bu məbədin içərisinə baxsaydınız! – Şair özünəməxsus boş-boğazlıqla cəsa gələrkə sözüne davam etdi: – Hər yeri yonmadır! Onlar kələm yarpağı kimi saysız-hesabsızdır! Hücrə isə o qədər ciddi və orijinal bir üslubda yapılmışdır ki, mən heç yerdə belə şey görməmişəm.

Klod onun sözünü kəşərkə:

– Demək, siz çox xoşbəxtsiniz, eləmi?

Qrenquar həyəcanla cavab verdi:

– Vəcdanına and içərkə ki, bəli! Mən əvvəlcə qadınları sevirdim, sonra heyvanları sevməyə başladım. İndisə yalnız daşları sevirəm. Onlar da qadınlar və heyvanlar qədər zövq və nəşə verə bilərlər, ancaq vəfasız deyillər.

Klod əlini adəti üzrə alnına qoyaraq dedi:

– Siz elə zənn edirsiniz?

– Əlbəttə! – Qrenquar sözüne davam edərək dedi. – Onlar böyük zövq verir.

Sonra keşişin etiraz etmədiyini görüb qolundan yapışaraq onu “Arxiyerey məhkəməsi”nin binasına doğru apardı.

– Budur, məsələn, bu pilləkən, hər dəfə bu pilləkəni gördükdə, özümü məsud sayıram. Bunlar Parisin ən sadə və eyni zamanda ən nadir pillələridir. Hamısı aşağıdan çəpindədir. Bu pilləkənin gözəl-liyi və sadəliyi onun pillələrindədir; hər bir pillənin bir fut eni var; bunlar bir-birinin içərisinə daxil olur, dodaqlar kimi bir-birini yapışır. Bunun sayəsində pilləkən daha möhkəm və gözəl olur.

– Sizə başqa heç bir şey lazım deyil?

– Yox!

– Sonra peşman olmayacaqsınız ki?

– Nə peşman olacağam, nə də arzu edəcəyəm. Mən öz həyatımı yaxşı qurmuşam.

– İnsanların qurduğunu, – Klod dedi, – şərəit pozur.

– Mən Piron məktəbinə aid filosofam, – Qrenquar cavab verdi, – odur ki, hər şeydə tarazlığı qorumağa çalışıram.

– Bəs nə ilə yaşayırsınız?

– Bəzən faciə və epopeya yazıram, lakin əsas gəlirim, sizə məlum olduğu kimi, dişlərimdə kreslolardan tikilmiş ehramlar qaldırmaq-dandır.

Klod dedi:

– Bu filosof üçün olduqca qaba məşğuliyətdir.

– Hər halda bunda hər şey tarazlıq üzərində qurulmuşdur, – Qren-quar cavab verdi. – İnsanı idrak idarə etdikdə, o hər şeydə ifadə oluna bilər.

– Doğrudur, – o dedi və bir az susduqdan sonra sözüne davam etdi. – Amma siz çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayırsınız.

– Acınacaqlı! Bəlkə də doğru buyurursunuz, lakin bu hələ bəd-bəxtlik demək deyil.

Bu zaman hər iki müsahibin qulağına at ağağın tappılısı gəldi; bir dostə çiyinizəli kral nişançısı şəhərin küçələrilə çapırdı. Onların qabağında gözəl bir zabit gədiirdi. Bu, gözəl süvari dəstəsi idi, onlar nizələrini yuxarı qaldırmışdılar.

– Bu zabitə nə yaman baxırsınız? – Qrenquar baş keşişdən soruşdu.

– Deyəsən onu tanıyıram.

– Onun adı nədir?

– Yanılmırsansa, Feb de Şatoperdir, – Klod cavab verdi.

– Feb! Nadir addır! Tarixdə Fuas qrafı olan bir Feb də məşhur-dur. Yaxşı yadıma düşdü, bir gənc qızı xatırladım, Feb bu qızın dilin-dən düşmüş.

– Mənimlə gedək, – Baş keşiş dedi. – Sizə deyəcəkləri var.

Atlı dəstəsi çapa-çapa onların yanından keçəndən sonra Klodun ilk baxışda soyuq görünən üzündə azca izzirab hiss olunurdu. Klod qabağa düşdü, ona tabe olmağa adət etmiş Qrenquar isə arınca getdi. Adətən hamı üzərində bu qədər böyük hökmə malik olan adamlar əlaqəyə girənlər həmişə belə edirlər. Onlar dinməz-söyləməz Bernardin küçəsinə çatdılar. Küçədə kimsə yox idi. Klod burada dayandı.

– Əziz ustad, mənə nə demək istəyirdiniz? – Qrenquar soruşdu.

– Sizcə, indicə gördüyümüz atlıların paltarları sizin və mənim geyimimizdən qat-qat gözəl deyil? – Baş keşiş dalğın görkəm alaraq dedi.

– Bilmirəm, hər kəsin fikri var, – Qrenquar çiyinlərini çəkərək cavab verdi, – ancaq mən bu qırmızı-sarı pencəyimi dəmir və polad zirhədən üstün tuturam. Dəmir-dümürə yüklənmiş və eniş-yoxuşlu küküylə gedən araba kimi hər bir addımbaşı səs-küy çıxarmayan nə mənası var?

– Demək siz, Qrenquar, heç zaman belə gözəl mundirli qoçaq oğlanlara həsəd aparmamısınız?

– Həsəd? Nə üçün, cənab baş keşiş, niyə həsəd aparmalıyam? Onların mundirlərinə, silahlarına, nizam-intizamlarına! Yox, mən cür-cüründə içində olsa da, fəlsəfəyə və əzadlığa üstünlük verirəm. Mən, şirin quyruğu olmaqdansa, milçəyin başı olmağa üstünlük verirəm.

– Çox qəribədir, – keşiş fikirli-fikirli dedi. – Parlaq mundir heç də pis deyil!

Qrenquar keşişin yenə fikrə getdiyini görüb yaxınlıqdakı evlərə baxmaq üçün ondan uzaqlaşdı. Az sonra əllərini ovuşdura-ovuşdura yenə ona yaxınlaşdı.

– Cənab baş keşiş, əsgərlərin parıldayan mundirlərinə bu qədər aludə olmasaydıq, sizə gedib bu qapıları yaxşıca nəzərdən keçirməyi təklif edərdim. Mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, cənab Obrinin qapısı yer üzündə ən gözəl qapılardan biridir.

– Pyer Qrenquar, – Klod onun sözünü kəsərək dedi, – siz o gənc rəqqasə qızı nə etdiniz?

– Esmeraldanı? Siz söhbətin mövzusunı çox kəskin dəyişirsiniz.

– Yanılmırsam, o sizin arvadınız idi?

– Bəli, sınıq kasa vasitəsilə izdivacə girməyimizi sayırsınızsa, belədir. Biz onunla dörd illiyə evlənmişik. – Sonra Qrenquar xeyli istehzalı tərzdə baş keşişin üzünə baxdı və sözüno davam etdi:

– Yaxşı yadına düşdü, demək, siz onu hələ də unutmamısınız?

– Bə, siz, siz daha onun barəsində düşünmürsünüz?

– Hər dəfə... Mənim o qədər işim var ki!.. İlahi, nə sevimli keşiş vardı!

– Yanılmırsam, bu qaraçı qız sizi ölümdən xilas etmişdi?

– Hə, lənət şeytana, bu doğrudur!

– Yaxşı, bəs onun sonu necə oldu? Siz onu nə etdiniz?

– Doğrusu, bilmərəm. Yanılmırsam, onu asmışlar.

– Siz belə zənn edirsiniz?

– Buna əmin deyiləm, mən gördəndə məsələ dar ağacına gəlib

çıxdı, sivişib aradan yox oldum.

– Siz onun barəsində artıq heç bir şey bilmirsiniz?

– Dayanın, mənə dedilər ki, o, Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənilir və orada təhlükəsizdir. Mən buna çox sevindim. Ancaq keşişin xilas olub-olmadığını öyrənmə bilmədim. Mənim bildiyim ancaq budur.

– Çox yaxşı, elə isə, mən sizə daha artığını söyləyə bilərəm, – indiyədək sakit, yavaş və bir az da boğuc səslə danışan Klod qəfil-dən sesini ucaldaraq dedi. – O həqiqətən Paris Notr-Dam kilsəsində gizlənmişdir, lakin üç gündən sonra məhkəmə onu oradan çıxarıb Qrev meydanında asdıracaqdır, artıq bu barədə məhkəmə palatasının qərarı var.

– Bu çox ağır xəbərdir. – Qrenquar dedi.

Keşişin əvvəlki soyuqluğu bir göz qırpmında geri qayıtdı.

– Onu ikinci dəfə həbs etmək nəyə gərəkdir, – şair özündən çıxdı, – bu məhkəmə qərarının nə mənası var? Bu qızın kilsənin qübbəsi altında, qaranquş yuvalarının yanında yaşamasının kimə ziyanı var?

– Görünür, yer üzündə kinli adamlar varmış, – baş keşiş cavab verdi.

Qrenquar dedi:

– Bu çox pis oldu!..

Baş keşiş bir az susduqdan sonra sözüno davam etdi:

– O sizi ölümdən xilas etmişdir, eləmi?

– Hə, bu hadisə bugünkü dostlarımız olan sersorilərin yanına düşdüyüm zaman baş vermişdi. Bir az da davam etsəydi, məni asacaqdılar. Bunu etsəydilər, indi çox peşman olardılar.

– Bəs siz onun üçün heç bir şey etmək istəmirsiniz?

– Böyük həvəslə, cənab Klod, nə üçün də etməyim, ancaq bununla pis bir işə qarışmaqdan qorxuram.

– Boş şeydir!

– Necə yəni boş şeydir? Sizə asan gəlir, ancaq mənim iki böyük əsər başladığımı unudursunuz.

Klod əlini almına vurdu. Sakit görünməyə çalışmasına baxmayaraq, ara-sıra etdiyi kəskin hərəkətlər onun daxildən rahatsız olduğunu sübut edirdi.

– Onu necə xilas etmək olar?

Qrenquar cavab verdi:

– Əziz ustad, mən sizə yalnız "il-padelt" deyə bilərəm. Bunun mənası latınca: "Ümidimiz yalnız Tanrıyadır" – deməkdir.

– Onu necə xilas edək? – Klod dalğın-dalğın təkrar etdi.
– Mənə baxın, cənab baş keşiş! – Qrenquar əlini alına vuraraq bağırdı. – Mənim təxəyyülüm çox zəngindir. Bir çıxış yolu taparam. Bəlkə Kraldan onun əfv edilməsini xahiş edək?

– Kraldan! XI Lüdovikdən?
– Niyə də olmasın?
– XI Lüdovikin mərhəmətinə nail olmaq pələngin pəncəsindən sümük qoparmaqdan çətindir!

Qrenquar yeni üsullar icad etməyə başladı.
– Yaxşı, elə isə başqa bir çarə var, – dedi. – İstəyirsiniz, saray xanımlarına orizə yazım, deyim ki, qız ikicanlıdır?
– İkicanlı?! Siz bunu haradan bilirsiniz? – Klod soruşdu. Onun gözləri parladı. Qrenquar qorxusundan tələsik dedi:

– Əlbəttə, bu mənə məlum deyil. Bizim izdivacımız tam mənada saxta izdivac idi. Mənim bu işə heç dəxlim yoxdur. Ancaq hər halda bu vasitə ilə işi ləngitmək olardı.

– Bunların hamısı boş-boş sözlərdir! Bu barədə danışmağa belə dəyməz!

Qrenquar dedi:
– Siz nahaq yerə acıqlanırsınız. İşin ləngiməsi heç kimə ziyan gətirməz.

Keşiş ona qulaq asmırdı.
– Amma hər halda onu oradan çıxarmaq lazımdır! – o dedi. – Parlamentin qərarı üç gün ərzində həyata keçirilməlidir. Kvazimodo olmasaydı, bu qərarı heç çıxarmazdılar. Bu qadınların nə qərribə zövqləri varmış! – Sonra səsinə ucalaraq sözüünə davam etdi: – Pyer, mən nə qədər fikirləşmişəm, onun üçün yalnız bir qurtuluş yolu görürəm.

– Necə? Mən öz tərəfimdən heç bir qurtuluş yolu görmürəm.
– Pyer, qulaq asın. Unutmayın ki, o sizi ölümdən xilas etmişdir, mən öz fikrimi sizə açıqca söyləydim. Kilsəni gecə-gündüz qoruyurlar və oradan bayıra yalnız girərkən qarovulun gördüyü adamları buraxırlar. Demək, siz kilsəyə daxil olarsınız, mən sizi onun yanına ötürürəm, siz onunla paltarınızı dəyişərsiniz, o sizin sürtükünüzü, sizə onun tumanını geyərsiniz.

– Hələ ki pis getmir. – Filosof dedi. – Bəs sonra?
– Sonra? Sonrası budur ki, o sizin paltarınızı geyib kilsədən çıxacaq, sizə onun paltarında orada qalacaqsınız. Ola bilər ki, buna görə sizi assınlar, ancaq hər halda bu üsulla o qurtulmuş olar.

Qrenquar olduqca ciddi görkəm alaraq qulağının ardını qaşdı.

– Gör ha, – o dedi, – doğrusu belə bir fikir heç mənim ağılıma gəlməzdi.

Klodun bu təklifini eşidən zavallı şairin açıq və mərhəmətli üzünə birdən-birə qaranlıq çökdü; sanki aydın səmada görünən qara qorxunc buludlar şux italyan təbiəti üzərinə çökmüşdü.

– Yaxşı, Qrenquar, bu təklifə nə deyirsiniz?
– Mən yalnız onu deyə bilərəm ki, məni “ola bilər ki” yox, “mütləq” asarlar.

– Nə olsun ki!
– Necə yəni nə olsun! – Qrenquar bağırdı.
– O sizi ölümdən xilas etmişdir? Siz sadəcə öz borcunuzu qaytarmış olursunuz.

– Mənim indiyədək qaytarmadığım bundan başqa da çoxlu borc var.

– Pyer, bu çox vacibdir!
Klod hökmə danışırdı.

– Cənab baş keşiş, – şair cavab verdi. – Siz israr edirsiniz, ancaq haqsızsınız, mən bir başqasının əvəzinə nə üçün dar ağacına gedəyəyimi heç başa düşə bilmirəm.

– Sizi həyata belə bağlayan nödir?
– Oho, min cür səbəb var.
– Hansıdır, deyə bilərsiniz?

– Hansı? Buyurun! Hava, səma, şöhər, axşam, Ay işığı, mənim sərsəri dostlarım, qızlarla şən laqırtı, arxitekturasını tədqiq etdiyim gözəl Paris binaları, birini yepiskopun və onun dəyirmanlarının əleyhinə yazmaq niyyətində olduğum üç böyük əsər – ümumiyyətlə, bir çox şeylər! Anakaşor deyir ki, o günəşi seyr etmək üçün yaşayır. Bundan başqa mən bütün günlərimi səhərdən axşama qədər dahi bir adamla, yəni özümmlə birlikdə keçirmək şərəfinə nail olmuşam. Bu isə çox xoş bir şeydir.

– Boşboğaz! – Klod mırıldandı. – Yaxşı, sizin bu gözəl həyatınızı kim xilas etmişdir? Bu havayla nəfəs almaqda, göy üzünü seyr etməkdə, öz sərcə beyinini müxtəlif cür boş şeylərlə dolduraraq öylənməkdə kimə borclusunuz? Esmeralda olmasaydı, siz indi harada olardınız? İstəyirsiniz ki, sizi ölümdən xilas edən adam ölsün! Son kimi ağıldankəm, başdanxarab, hərəkət etdiyini və düşündüyünü zənn edən zavallı və zəif bir məxluq oğurladığı həyat sayəsində yaşasın, parlaq günəş işığında yanan sısqa şam kimi mənasız və faydasız

həyatını sürsün, gözəl, mülayim, cazibədar, füsunkar, ilahi bir məxluq məhv olsun! İnsafın olsun, Qrenquar! Bir az aliconab olun! Ondan nümunə götürün!

Klod həyəcan və ehtirasla danışdı. Qrenquar əvvəlcə təərəddüdə qulaq asırdı; sonra yumşaldı və qarnı ağrıyan uşağ kimi üzünü büzdü. Nəhayət, yaşamış gözlərini silib dedi:

– Siz çox gözəl danışırsınız. Mən bu barədə düşünürəm. Ancaq sizin aqlınıza çox qəribə fikir gəlmişdir. – Qrenquar bir qədər susdu, sonra yenə sözüünə davam etdi: – Ancaq kim bilir! Bəlkə də mənə heç asmayacaqlar! Hər nişanlanan evlənmir ki. Bəlkə də onlar mənə daxmada gülünc bir geyimdə, əynimdə tuman, başımda ləçək görüb güləcəklər. Bundan başqa, onlar mənə assalar belə, dar ağacından asılmaq da başqa ölümlər kimidir! Yoxsa yox, belə deyil – bu başqa ölümlər kimi deyil. Bu bütün ömrünü təərəddüd içində keçirən müdrik bir insana layiq ölümdür. O əsil skeptik kimi nə ötdir, nə balıq. Bu ölüm mətanətlə, eyni zamanda insanı yerlə göy arasında tutan və uzun müddət bu vəziyyətdə qalmağa məcbur edən qərarsızlıq ruhuyla doludur. Bir sözlə, bu ölüm filosofa layiq bir ölümdür, bəlkə də tələyimə belə bir ölüm yazılmışdır. Hər halda, yaşadığın kimi ölmək gözəl şeydir.

Klod onun sözünü kəsdı:

– Demək, razılaşıdıq?

– Yaxı, bu ölüm nə deməkdir axı? – Qrenquar heyran–heyran sözüünə davam etdi. – Ölüm – insanın xoşuna gəlməyən bir an, mənəsizlikdən heçliyə keçid deməkdir. Biri filosof Kerkidasdan soruşur ki, “Ölmək istəyirsen?” O cavabında deyir: “Niyə də ölməyim? Öləndən sonra böyük insanları – filosofları arasında Pifaqoru, tarixçiləri arasında Hekateyi, şairləri arasında Homeri, musiqiçiləri arasında Olimpi görəcəyəm”.

Baş keşiş ölini ona uzatdı.

– Yaxşı, qərar verdinizmi? Demək, səhə gələcəksiniz?

Bu söz fəlsəfəyə dalmış Qrenquarı yenə həqiqət aləminə qaytardı.

– Yox canım! – Qrenquar dərindən yuxudan oyanmış adam kimi bağırdı. – Dar ağacından asılmaq çox axmaq fikirdir! Bu mənim planlarıma daxil deyil.

– Elə isə əlvida!

Gedərkən baş keşiş öz-özünə donquldandı: “Biz hələ görüşməyək!”

“Bu mənlə bir daha görüşmək istəmirəm” – düşüncə Qrenquar onun yavaşca dediyi son sözləri eşidərək dalınca yüyüdü:

– Cənab baş keşiş, qulaq asın, köhnə dostların bir-birilə ixtilafının nə mənası var? Siz bu qızın, yeni mənim arvadım söyləmək istədim, dərindən qalırınsız. Çox gözəl! Siz onu kilsədən çıxarmaq üçün bir vasitə tapmışsınız, lakin bu vasitə mənim üçün, yəni Qrenquar üçün, çox da xoş bir şey deyil. Odur ki, mən başqa bir vasitə tapmaq istədim. Mən istədim ki, eyni məqsədə başqa bir vasitə ilə, daha münasib bir vasitə ilə nail olmaq mümkün olsun. Bu saat mənim aqlıma çox gözəl bir fikir gəlmişdir. Mən sizə dahiyanə bir yol təklif etsəm və bunun sayəsində başımızı ilgəyə keçirmədən onu bu vəziyyətdən çıxarmaq mümkün olsa, onda necə? Bu sizi tamamilə təmin etməzmi? Məgər sizi məmnun etmək üçün mən mütləq dar ağacından asılmayıram?

Klod səbirsizliyindən cübbəsinin düymələrini dartıb qoparırdı.

– Boşboğaz! O nə yoldur belə?

“Hə, – Qrenquar sağ əlinin baş barmağını burnunun ucuna aparıb dərindən fikrə daldı və öz-özünə dedi: – Məhz belə! Sərsərilər çox yaxşı oğlanlardır, həm də Esmeraldanı sevirlər. Onların hamısı bu işdə işləməyə hazırdır! Bundan asan iş yoxdur! Yalnız bir qədər qarışıqlıq salmaq, ara qarışanda onu götürüb qaçmaq lazımdır! Səhə axşam bunu etmək olar! Onlar bundan çox sevinərlər!”

– De görüm, de görüm nə vasitə tapmışın! – keşiş onu silkolərəək bağırdı.

Qrenquar özəmətlə görkəm alaraq ona sarı döndü:

– Məni rahat buraxın! Görmüşünüz ki, düşünürəm! – Sonra bir qədər düşündü, birdən-birə əl çalaraq bağırdı: – Çox gözəl! Müvəffəqiyyətlə heç şübhə ola bilməz!

– Bu nə vasitədir, söyləmə? – Keşiş hiddətlə bağırdı.

Qrenquarın üzü sevincindən parlayırdı:

– Yaxın gəlin, – o cavab verdi. – Qulağımıza söyləyirəm. Mən antiqə bir əks-zərbə tapmışam. Bu vasitəylə hamımız çətinlikdən çıxacağıq. Razılaşın ki, mən axmaq deyiləm! – Birdən dayandı. – Yaxşı, keçdi de onunladır?

– Hə, lənətə gələsən!

– Onu da asacaqdılar!

– Nə olsun ki?

– Hə, onlar keçini də asacaqdılar. Axı keçən ay donuzu asmışdılar. Bu cəlladın xeyrinədir, çünki heyvanın əti ona qalır. Mənim Calimi, mənim sevimli keçiciyimi asacaqdılar! Zavallı çəpəşim!

Klod getdikcə daha da hiddətlənərək bağırdı:

– Lənətə gələsən! Sən özün də cəlladsan, nə kəşf etməsən, tez ol söylə! Səndən kəlbətinlə söz qoparmaq olmur!

– Sakit olun, usta! Qulaq asın.

Qrenquar Klodun qulağına doğru əyilib, küçədə kimsənin olmasına baxmayaraq, ara-sıra gah sağa, gah da sola boylanaraq pıçıldamağa başladı.

Qrenquar sözü nü qurtardıqdan sonra, Klod onun ölindən tutdu və soyuq tərdə dedi:

– Yaxşı! Sabaha qədər!..

– Sabaha qədər! – Qrenquar dedi. Baş keşiş uzaqlaşan kimi Qrenquar başqa tərəfə istiqamət götürərək yavaşdan öz-özünə deyirdi:

– Siz çox cəsarətli bir kələk qurdunuz, cənab Pyer Qrenquar! Eybi yox! Balaca adam olduğumuz o demək deyil ki böyük işlər görə bilmirik. Biton böyük bir öküzü arxasında aparmamışdı! Qaranquşlar, alacəhrələr, silviyalar uça-uça okeanı keçmirlərmi!

II

SƏRSƏRİ OL

Baş keşiş monastıra qayıdanda hücrəsinin qapısı ağzında qardaşı Jan dü-Mülənin dayandığını gördü. Jan dü-Mülən onun yolunu gözləyə-gözləyə vaxt öldürməkdən divarda kömürlə böyük qardaşının profildən şəklini çəkirdi. Şəklə nəhəng burun çəkmişdi.

Klodun başında tamamilə başqa fikirlər olduğu üçün qardaşının üzünə baxmaq belə istəmədi. Bu ciddi və qəmgin keşişi tez-tez gülümsəməyə məcbur edən gənc yaramazın şən üzü belə Klodun irinli yaralarla dolu çürümüş ruhundan buxarlanaraq üzünə yayılan dumanları dağıtmaq iqtidarında deyildi.

Jan qorxa-qorxa sözə başladı:

– Qardaşım, mən sizi görməyə gəlmişəm.

Klod başını qaldırmadan quru-quru dedi:

– Sonra.

– Qardaşım, – gənc riyakar davam etdi, – siz mənə qarşı çox mərhəmətlisiniz və hər zaman mənə o qədər yaxşı məsləhətlər verirsiniz ki, dəim sizinlə söhbət etmək ehtiyacı hiss edirəm.

– Sözü nü canını de!

– Təssüf edirəm, qardaşım, siz hər dəfə mənə: “Jan, Jan! Alimlərin alimlik, tələbələrin tələbəklik gününün axırı var. Jan, ağıllı ol, yaxşı oxu, Jan, müəbbilərin icazəsi olmadan və qanunu bir səbəb olmadan məktəb binasından xaricənd gecələmə, Jan, vaxtını boş keçirmə, axmaq eşşək kimi küləşin üzərində uzanıb yatma! Jan, müəbbilərin sənə verdiyi cəzaları səbirlə qəbul et, hər axşam kilsəyə get və orada antifon və akafist oxu” söyləməkdə tamamilə haqlıyımsınız. Ah, bunlar nə qədər gözəl məsləhətlərmiş!..

– Hə, nə olsun ki?

– Qardaşım, qarşınızda canı, mөлun, ədəbsiz və yaramaz biri durmuşdur! Əziz qardaşım, Jan sizin məsləhətlərinizə heç bir əhəmiyyət vermir və onları ayaqları altına salırdı. Axır ki, bunun cəzasını çəkməyə məcbur oldu! Cənab Allah ədalətlidir! Nə qədər ki cibimdə pulum vardı, kef edirdim, axmaq işlər görürdüm, həyatımı boş keçirirdim, ah, ilk görünüşdə cazibədar görünən bu sofahət, diqqətlə baxsaq, nə qədər dəhşətli bir şey imiş! Artıq mənim cibimdə bir qurusum belə qalmadı, mən öz köynəyimi, yataq ağımı, əl-üz dəsmalımı satdım. Artıq mənim şamım belə yoxdur; mən gecələr murdar piy qırığının işığında oturmağa məcburam. Tanış qızlar mənə gülürlər, mən adı su içməyə məcburam, bir yandan vicdanım da, o biri yandan da borclarla mənə əzab verirlər!..

Baş keşiş səbirsizliklə onun sözünü kəsdi.

– Tez ol, işdən danış, işdən danış!

– Əziz qardaşım, görürsünüz, mən artıq düzəlmək istəyirəm. Mən sizin yanınıza tövbə etməyə gəlmişəm. Mən artıq tövbə edirəm, bütün keçmiş işlərimdən əl çəkirəm, köksümü yumruqlayaraq qarşınızda etiraf edirəm. Siz mənim bir müddət sonra bakalavr və Torşi məktəbində müəllim müavini olmağımı arzu etməkdə bəsbütün haqlısınız. Artıq mən sizin bu arzunuzu yerinə yetirmək üçün qəlbimdə böyük bir həvəs hiss edirəm. Lakin mənim nə mürəkkəbim, nə qələmətim, nə kağızım, nə də kitabım var. Mən bütün bunları öldürmək istəyirəm, bunun üçün də mənə bir qədər pul lazımdır. Qardaşım, mən sizin yanınıza məyus bir qəlbə gəlmişəm.

– Mənə söyləmək istədiyiniz yalnız bu idi?

– Bəli, – Jan cavab verdi. – Başqa sözlə, mənə bir az pul lazımdır.

– Sənə verməyə pulum yoxdur.

– Yaxşı, qardaşım, – Jan ciddi və eyni zamanda qətiyyətlə dedi, – elə isə, nə qədər buna çox tövssüf etsəmdə, sizə bildirməliyəm ki, mənə başqaları çox faydalı tokliflər edirlər. Yaxşı, demək, siz mənə pul vermək istəmirsiniz? Elə isə, mən sərsəri olacağam.

O bu qorxunc sözləri deyib, ildırım zərbəsini gözləyən Ayaks kimi dayandı.

Baş keşiş etinasız halda cavab verdi:

– Nə olar, get, sərsəri ol.

Jan ona dorindən təzim etdi və fit çalaraq pilləkəndən endi. Qardaşının hücrəsinin pəncərəsinin altından keçərək pəncərənin birdən-birə açıldığını eşitdi. Başını yuxarı qaldırıqda baş keşişin pəncərədən uzanmış qəzəbli başını gördü.

– Rədd ol cəhənnəmə! – Klod bağırdı. – Axırıncı dəfə sənə pul verirəm.

Klod bu sözləri deyib qardaşına bir dolu kisə atdı. Kisə Janın alına deyib onu şişirdi. Jan kisəni götürüb uzaqlaşdı. O qabağına sümük atılmış it kimi məmnun, eyni zamanda hirsli idi.

III

YAŞASIN ŞƏNLİK!

Bəlkə də oxucunun yanında olar: Möcüzələr Sarayının bir hissəsi öskü şəhər hasarıyla əhatə olunmuşdur, bu hasarın bir qülləsi o zaman dağılmaq üzrə idi. Sərsərilər bu qüllələrdən birini özlərinə kef yeri düzəltdilər. Alt mərtəbədə meyxana, üst mərtəbədə isə müxtəlif başqa əyləncə yerləri təşkil olunmuşdu. Bu qüllə ən qələbəlik və bütün sərsərilər məhəlləsinin ən murdar məntəqəsiydi. O, gecə-gündüz vızıldayan müdhiş arı pətəyinə bənzəyirdi. Gecələr, ətrafda hər şeyin yatdığı, meydanı əhatə edən daxmaların heç bir pəncərəsindən işıq, pozgün qadınlar, oğurlanmış və ya qeyri-qanuni doğulmuş uşaqlar yaşayan evlərdən bir səs belə gəlmədiyi vaxtda şənlik qülləsi qaranlıq və sakitlikdə öz gurultusu və yanan qırmızı işığıyla seçilirdi. Bu işıq və gurultu qüllənin pəncərələrindən, qapılardan, çatlamış divarlarından, bir sözlə, hər bir dəliyindən çıxıb ətrafa yayılırdı.

Söylədiyimiz kimi, zirzəmidə meyxana vardı. Bu meyxanaya alçaq bir qapıdan girir və klassik İskəndəriyyə seirlərində təsvir olunan dik pilləkənlə enirdilər. Qapının üzərindəki lövhəni yeni sikkələrə və kəsilmiş cüce təsvirlərindən ibarət cızma-qara və müzəli bir yazı əvəz edirdi: “Ölülər üçün boşboğzlar meyxanası”.

Axşam bütün zəng qüllələrindən işıqları söndürmək işarəsi verilən zaman şəhər qarovulçuları cəsarət edib bu qorxunc Möcüzələr Sarayına gəlsəydilər, meyxanada hər zamankından daha böyük bir qələbəlik, sərxoşluq və söyüş yağmuru görürdülər. Meyxananın qapısında oturan dəstə-dəstə adamlar mühüm bir iş görürmüş kimi yavaşdan nəso danışıq, orda-burda sakinin üzərində çəmbələn sərsərilər bıçaqlarını itiləyirdilər.

Meyxananın özündə isə şərəblə aşıq oyunu bu axşam sərsərilərin ağılına məşğul etmiş məsələlərdən onları elə ayırırmışdı ki, söhbətlərindən nə etmək istediklərini anlamaq çətin idi. Onlar yalnız hər zamankından daha şən görünür və hər birinin əlində orağ, balta, qılınc, yaxud köhnə tüfəng qundağı kimi silahlar vardı.

Deyirmi otaq çox geniş idi, lakin masalar o qədər bir-birinə sıx qoyulmuş və meyxananın qonaqları o qədər çox idi ki, buradakı kişilər, qadınlar, skamyalar, pivə bokalları, içən, yatan, oynayan, söyüşən sərsərilər, şillər balıqqualağı kimi bir-birinin üstünə qalaqlanmışdılar. Masaların üzərində bir neçə piy şam yanırı; lakin meyxanama əsasən ocaqdakı alov işıqlandırırdı. Burada ocaq teatr salonundakı çilçirəq rolunu oynayırdı. Zirzəmi çox rütubətli olduğundan, yayın isti vaxtlarında belə burada ocaq yandırardılar. Kərcipdən hörlülmüş, ağır zəncirlərlə bəzənmiş, odun və torf ilə doldurulmuş, üstünə müxtəlif mətbəx şeyləri və qablar qoyulmuş böyük sobada, qaranlıq gecədə görünən bir demirçi kürəsinə bənzər bir ocaq yanırı. Dal ayaqlarını vüqarla küllün içinə qoyub şöngümüş yekə bir it ocağın üzərindəki ot çökəlməmiş şişi çevirirdi.

İk baxışda nəzərəcarpan hərəc-mərcliyə baxmayaraq, bu izdihamın içində oxucuların tanıdığı üç şəxsin ətrafında toplaşmış üç əsas qrupun olduğunu görmək olardı. Bu şəxslərdən biri alabəzək şərqli libası geymiş Misir və qaraçılar hersoqu Matias Xuniadi-Spikali idi. O, bardaş quraraq və əlini yuxarı qaldıraraq masanın üstündə əyilmiş, ətrafındakı avaralara cadugorilik bağlı müxtəlif hoqqalar göstərirdi.

İkinci dəstə köhnə dostumuz, Tun kralı Klopen Trulyefunun otafinda toplaşmışdı. Klopen Trulyefu təpədən-dırnağadək silahlanmışdı. Astadan əmr edərək olduqca ciddi tərdə qarşısındakı böyük açıq qutudan silah paylanması nəzarət edirdi; qutuda, baltalar, qılıncılar, tüfənglər, zirehlər, mizraqlar, oxlar görünürdü. Hər bir şey götürürdü: kimi yapaqa, kimi döbilçə, kimi yay. Hətta uşaqlar da silahlanmışdılar, topallar belə zireh və dəmir geyinib iri dozanqurdu kimi meyxanadakı qonaqların ayaqları altında eşələnirdilər.

Nəhayət, üçüncü, həm də ən böyük, ən gurultulu və ən şən dəstə bir necə masa işğal etmişdi. Bu dəstənin arasında hərbi paltar geyinmiş bir adamın olduqca nazik səsi gəlirdi. Nazik səs sahibisi təpədən-dırnağa hərbi geyim və silah-sursat qurşanmış, oduq ki, yalnız qırmızı şiş buruntu, bir cəngə sarışın saçlarını, qırmızı dodaqlarını və həyasız gözlərini görmək olurdu. O, kəmərinə bir neçə xəncər və şpaça asmışdı; sol tərəfindən böyük bir qılınc sallanırdı; əlində paslı bir tüfəng vardı; qarşısına böyük bir şorab kəsaşı qoyulmuşdu; yanında isə şişman və olduqca ədəbsiz geyinmiş bir qız oyləşmişdi. Ətrafında oturanlar gülüşür, söylüşür və içirdilər.

Bunlara meyxanada xidmət edən və başlarının üzərində şorab parçaları o yan-bu yana qaçan qız və oğlanlardan, şarlar, kartlar və aşıqlar üzərində əyilən oyunçulardan, bir küncdə söylüşənlərdən, o biri küncdə öpüşənlərdən ibarət təxminən iyirmiye yaxın kiçik dəstəni də əlavə etsək, o zaman möhkəmə qalanmış və meyxananın divarlarında minlərcə iri və gülünc kölgələr əks etdirən ocağın alovuyla işıqlanan bu mənzərə haqqında azacıq təsəvvür əldə edə bilərik. Salondakı gurultuya gəlincə, bu gurultunu yalnız var qüvvəsilə çalınan zənglərin tutulmasına bənzətmək olardı. İçində piy cizildəyən qazanın fisiltisi salonun gah bu tərəfində, gah də o tərəfində eşidilən səs-küyə qarşıaraq meyxanayı doldururdu.

Bu gurultunun və səs-küyün içində, otağın dal tərəfində, ocağın yanındakı skamyada filosof oyləşmişdi. O, dərin fikirlərə dalaraq, ayağını külün içinə soxmuş və gözlərini ocağa zilləmişdi. Bu, filosof Pyer Qrenquar idi.

Klopen Trulyefu öz dəstəsinə deyirdi:

– Tez olun, tez olun! Tez silahlanın, bir saat sonra yola çıxmalıyıq. Bir qız isə şorqı oxuyurdu: “Əlvida babacan, əlvida anacan! Artıq işıqlar da söndü!”

Bir az o tərəfdə isə iki kart oyunçusu bir-birilə mübahisə edirdi.

Bunlardan biri hirsindən qıpqırmızı qızarmış və yumruğunu o birinə göstərərək bağırırdı:

– Sənə deyirəm, bu valetdir! Yaramaz, sarsaq, mən sənə bicliyin yolunu öyrədəsəm! Burunda danışdığından normandiyalı olduğu anlaşılan biri bağırırdı:

– Of! Camaati buraya, duzlu balığı çölləyə dolduran kimi doldurmuşlar!

Qaraçılar hersoqu səsinin zil yerinə salaraq öz dəstəsinə təlim verirdi:

– Oğullarım! Fransa cadugərləri həmişə cadugərlər məclisinə gedəndə süpürgəsi, yabası gedərdilər, onlar yalnız bəzi cadu sözləri sayısında yola düşərdilər. İtaliya cadugərlərinin isə keçiləri olur. Bu keç qapının ağzında gözləyir. Lakin onların hamısı mütələq bacandan çıxmağa məcburdur.

Topədən-dırnağa silahlanmış gəncin səsi, bütün gurultunu batırırdı. O, bağıra-bağıra:

– Ura, ura! – deyirdi. – Mən bu gün ilk dəfə hünər göstərməliyəm! Mən sizin yoldaşınız deyiləmmi! Ey siz, mənə şorab tökün, dostlarım, mənim adım Jan Frolo dü–Müləndir, özüm də zadəganam. Lakin zadəgan olmağın sizin məclisinizi bütün məclislərdən yüksək tutmağıma mane olmur. Qardaşlarım, biz böyük və şərəfli bir iş görməliyik! Biz igid adamlarıq, deyilmi? Biz kilsəni mühasirə edəcəyik, qapıları sındıracağıq, zavallı qızı oradan götürəcəyik, onu hakimlərdən, keşişlərdən xilas edəcəyik, monastırı dağıdacağıq, yepiskopu sarayında yandıracağıq. Ah, bütün bu işləri etmək üçün bizə çox az vaxt lazımdır, şişman şöhər idarəsi rəisi şorbasından bir qaşığı yeyənəon biz işimizi tamamlayacağıq! Bizim işimiz haqq və ədalət işidir, biz kilsəni darmadağın edəcəyik, vossalam! Biz özümüzlə barabər Kvazimodonu da götürərik, xanımlar, siz Kvazimodonu tanıyırsınız? Siz heç onun böyük zəngi necə həvəslə çalacağını görmüştünüz? Bu çox gözəl mənzərədir: sanki iblis divin belində oyləşmişdir! Dostlarım, qulaq asınız, mən məsləhətə sizin yoldaşınızam, mən sərsəri doğulmuşam. Mən çox zəngin bir adam idim, lakin bütün var-yoxumu kef və nəşəyə verdim. Anam mənə zabit etmək istəyirdi, atam mənə abbat etmək istəyirdi, bibim isə mühasibat kamerasında xidmət etməyimi tələb edirdi. Nəyəm mənə kral prokuroru olmamı iddia edirdi, babam isə mənə xəzinədə xidmət etməli olduğumu söyləyirdi. Mən isə sərsəri oldum. Mən sərsəri olacağımı atama

söyləyəndə o mənim üzümə tüpürdü, anam isə zar-zar ağlamağa başladı. Yaşasın, şonlik! Ey xidmətçi qız, sevgilim, mənə bir az da şorab ver, lakin süren şorabı lazım deyil, başqasından ver; o şorab adamın boğazını dalayır, elə bil, taxta qırığı udursan.

Camaat qəhqəhələrlə gülüşür və ona əl çalır. Jan müvəffəqiyyətindən daha da cəsarətlənərək sözüne davam etdi:

– Nə gözəl və xoş səslər! – Sonra axşam ibadətində kanoniklərin oxumağını təqlid edərək mənasız bir şey oxumağa başladı. Lakin birdən şərqsini kəşib bağırtdı: – Ey, şeytan meyxanaçı, mənə şəm yeməyi ver!

Araya bir dəqiqəlik sükut çökdü. Sükutun içindən öz dostosinə təlimat verən qaraçılar hersoqunun sözləri aydınca eşidildirdi:

– Mişovula – Aduina deyirlər, tülküyə – Göyayaq, yaxud meşə qaçağı deyirlər, canavara – Bozayaq, yaxud Qızılayaq, ayıya – Qoca, yaxud Baba deyirlər. Cırtıdan papağı sayəsində insan gözəgörünməz olur və bir çox görünməyən şeyləri görməyə başlayır. Xaç suyuna salınan hər bir qurbağa qırmızı, yaxud qara məxmərdən libas geyməli, boğazında və ayaqlarında zıncırovları olmalıdır. Kirvə onun başından, kirvənin arvadı isə onun dal ayaqlarından tutur. İblis Sidraquş qızları çil-çılpaq rəqs etdirmək iqtidarındadır.

– Mən İblis Sidraquş olmaq istədim! – Jan onun sözünü kəsdı.

Bu zaman sərsərilər meyxananın bir küncündə piçıldəşə-piçıldəşə silahlanırdılar.

– Yazıq Esmeralda! – Qaraçılardan biri dedi. – Hər halda, bizim adamdır. Onu oradan xilas etmək lazımdır!

Yəhudiyə bənzəyən bir adam soruşdu:

– O hələ də Notr-Dam kilsəsindədir?

– Hə, əlbəttə!

Tacir yohudi dedi:

– Yaxşı, yoldaşlar! Elə isə haydı kilsəyə doğru! Lap vaxtıdır, çünki mən çoxdan məbədlərin birində iki heykəlcik görmüşəm. Bunlardan biri müqəddəs xaçəkədirən Yuhənnanın, o biri müqəddəs Antoninin heykəlləridir; hər ikisi təmiz qızıldan qayırılmışdır; ikisinin ağırlığı 7 marka 15 unsiya qədərdir, altlarındakı gümüş dəstək də 17 marka 5 unsiya ağırlığındadır. Mənim belə şeylərdən başım çıxır: axı mən zərgərəm.

Bu zaman Jana yemək verdilər. Jan yanındakı qadını qucaqlayaraq dedi:

– Bütün övlüyə and içirəm ki, mən çox xoşbəxtəm! Budur, mən orada dazbaq bir şeytan görürəm, gözllərini mənasız-mənasız mənə bəraltıdır. Mənim sol tərəfimdə isə başqası oturmuşdur; onun iri qabaq dişləri var, dişləri elə böyükdür ki, kənosini qətiyyənlə görmək mümkün deyil. Bundan başqa, mən bu saat Pontuaz mühasirəsində olan marşal İeyə bənzəyirəm: mənim sağ qanadım təpəyə söykəlib. Dostum, sən lapta topu satıcısına bənzəyirsən, halbuki gəlib mənimlə yan-yana oturmusan! Dostum, mən zadəganam, alverçiyə zadəgan arasına isə çox böyük fərq var. Rədd ol yanımdan! Ey, sizə nə olub! Döyüşmək yetər! Vay sənı Baptist qəşbaq, əz gözəl burnunu bu oğlanın yekə yumruqlarına verməyə heyfın gəlmir! Sarsaq! Hər kəsə belə gözəl burnu olmaz ki! Ah, qulaqgəmirən Jaklina, sən doğrudan da sevimli imişsən! Ancaq çox təəssüf ki, sənın saçların yoxdur! Mənə baxın! Mənim adım Jan Frolodur, qardaşım isə baş keşişdir! Vallah doğru söyləyirəm! Mən sizin yoldaşınız oldandan hər qardaşın mənə cənnətdə vəd etdiyi evin yarısına olan hüququmdan könüllü olaraq əl çəkmişim! Mənim Tirşap küçəsində icarəyə verilmiş evim var; bütün qadınlar isə mənə aşiq olmuşlar; müqəddəs Eliginin zərgər olması, şərəfli və şanlı Paris şəhərində beş sexinin olması və müqəddəs Lavrentinin yumurta qabığı ocağında yandırılması nə qədər səhiv və doğrudursa, mənim söylədiklərim də tamamilə doğrudur. Yalan danışırımsa, bir il mənə bir udum şorab içmək qismət olmasın. Sevgilim, pəncərədən baxsana; orada, ay işığında, küləyin buludları qovaladığını və əzizlədiyini görürsən, mən də sənın ləçəyini eləcə əzizdirirəm. Ey siz, qızlar! Əriyon şamların yığışdırın! İsa və Məhəmməd! Sevgilim, bu necə xərəkdir mənə vermison! Başının artıq çoxdan məhrum olduğu saçları ehtimal ki, mənim qayğanağuma köçürmüşdürlər! Mən tüksüz qayğanağı daha çox xoşlayıram, İblis sənı fındıqburun etsin! Heç söz ola bilməz, heqiqətən şeytan meyxanasıdır, buradakı qadınlar öz saçlarını qonaqlar üçün hazırlanmış çəngəllərlə darayırlar!

Jan bu sözləri deyərək qabını döşəmənin üzünə atıb sındırdı və bir şərqi oxumağa başladı.

Bu zaman Klopen Trlyefu silah payladıqdan sonra Qrenquara yaxınlaşdı. Şair ayaqlarını bir-birinin üstünə qoyub ocağın yanında oyləmiş və dərin fikrə dalmışdı.

Trlyefu çağırtdı:

– Ey, dostum, nə fikirləşirsən?

– Mənim hökmdarım, məsələ burasındadır ki, mən ocağa baxmağı çox sevirəm, – Qrenqar möyüs-möyüs gülümsəyərək dedi, – buna səbəb ocaqda ayaqlarımızı qızdırma bilməyimiz, yaxud şorbə bişirmə bilməyimiz deyil. Səbəb odur ki, ocaq qığılcım saçır. Mən bəzən saatlarla qığılcımlara tamaşa edirəm. Mən ocağın fonunu örtən bu ulduzcuqlarda minlərcə müxtəlif şeylər koşf edirəm. Bu ulduzlar – böyük bir əlamətdir!

– Mən sonin danışıqlarından heç nə başa düşmürəm! De görüm saat nəçədir!

– Bilmirəm, – Qrenqar cavab verdi.

Klopen Misir hersoquna dedi:

– Dostum Matias, mənə elə gəlir ki, biz ölverişsiz vaxt təyin etməmişik. Deyirlər, kral XI Lüdovik Parisdədir?

Qoca qaraçı cavab verdi:

– Elə isə bacımızı onun pəncəsindən qurtarmağa daha çox əsasımız var.

Trulyefu dedi:

– Düz deyirsen, Matias! Biz bu işi tez başa çatdırırıq. Kilsədə müqavimət göstəriləcəyi real deyil, bundan heç bir qorxumuz yoxdur. Kanoniklər döşən kimi qorxaqdırlar. Bundan başqa bizim sayımız da çoxdur. Sabah qızı aparmağa gələn məhkəmə şüanları lap mat qalacaqlar! Yox, onlar bu gözəl qızcağızı əsa bilməyəcəklər!

Klopen bu sözləri deyib meyxanadan çıxdı. Jan isə sərxoş halda bağırırdı:

– Mən içirəm, yeyirəm, mən sərxoşam, mən Yupiterəm! Ey sən, axmaq Pyer! Sən mənə bir də belə bəxsan burnunun tozunu çirtməylə təmizləyəcəm.

Öz xəyal və fikirlərindən ayrılan Qrenqar gözləri qarşısında oynanılan gürultulu və nizamsız səhnəyə diqqətlə baxaraq donquldandı:

– Şərab heç vaxt xeyir vermir, sərxoşluq isə həmişə gürultulu olur. Bəli, mən şərab içməməklə çox yaxşı iş görürəm. Müqəddəs Benedikt şərabın müdrik adamı belə dəli etdiyini söyləməkdə çox haqlıdır. Bu zaman Klopen yenə içəriyə daxil oldu və ucadan bağırırdı:

– Gecə yarıdır!

Bu söz işarə kimi səsləndi. Hamı – kişilər, qadınlar və uşaqlar silahlarıyla gürultu salaraq meyxanadan bayıra cumdular.

Ay bulduqların arxasında gizləndi, meydan büsbütün qaranlıqlaşdı; heç bir yerdən cıraç işığı gəlmirdi. Bununla belə, meydana böyük bir izdiham qaynaşdı. Kişilərdən və qadınlardan ibarət dəstələr qaranlıqda bir-birilə pıçıldadırdılar. Onların uğultusu eşidilir, ara-sıra qaranlıqda silah parıltısı gözə çarpırdı. Klopen böyük bir daşın üstünə çıxdı və bağırırdı:

– Hər kos öz yerinə! Öz yerinizə, qaraçılar! Öz yerinizə, qoçaqlar! Hamı əl-ayağa düşdü və böyük izdiham sanki sıraya düzülməyə başladı... Bir neçə dəqiqə sonra rəhbər yenə səsinə ucaltdı:

– Dinləyin! Parisdən keçdiyimiz zaman gürultu salmamalıyıq! Parol! “Gödək tiyələr cingildəyir”. Fəxərləri yalnız kilsənin qarşısında yandıracağıq! Haydı, marş!

On dəqiqədən sonra atlı qarovulçular Sərraflar körpüsündən enərək bazar məhəlləsini ikiye böləndən dolanbac küçələrlə irəliləyən uzun, qara və sakit dəstənin qabağıyla qorxu içində qaçırdılar.

IV

AYI XİDMƏTİ

O gecə Kvazimodo yatmamışdı. O yenicə kilsənin ətrafını dolamışdı. Kilsənin qapılarını diqqətlə bağladığı zaman baş keşişin yanından keçdiyini və kilsənin divarları qədər məhkəmə və qalın böyük dəmir qapıları cəftə və qıfilla bağladığını görüb bundan məmnun olmadığını görməmişdi. Klod bu gün həmişəkindən daha çox təşviş içində idi. Oxucuya məlum olan Esmeraldanın daxmasındakı gecə hadisəsindən sonra o, Kvazimodoyla çox sət rəftar edirdi. Ancaq onu nə qədər söysə, hətta döysə də, vəfalı zəngçalanın sədaqət və itaətini heç bir şey sarsıda bilməzdi. O, baş keşişin hər bir davranışına – söyüşlərinə, təhdidlərinə şapalaqlarına şikayət və narazılıq etmədən qatlaşırdı. O yalnız Klod qülləyə çıxanda diqqətlə onu toqib edir və təşvişli gözlərlə izləyirdi. Lakin o gündən baş keşiş artıq qaraçı qızı ziyarət etməkdən çəkinirdi.

Bələliklə, həmin gecə Kvazimodo əvvəlce son zamanlar bir qədər baxımsız qalan zənglərinə – Jaklinasına, Mariyasına, Tibaldasına baxdı, şimal qülləsinin toposinə çıxdı və fəxərini damın sink çıxıntısının üzərinə qoyub oradan Parisi seyr etməyə başladı. Söylədiyimiz

kimi, olduqca qaranlıq bir gecə idi. O zamanlar küçülərində heç bir işıq yanan Paris Sena çayının ağ zolağıyla müxtəlif yerlərdə ikiyə bölünmüş bir yığın nizamsız və qara-qura şeylərə bənzəyirdi. Kvazimodo yalnız uzaqdakı bir binanın pəncərələrindən birindən işıq göldiyini gördü. Bu bina Sen-Antuan qapıları tərəfdəki damların üzərində qaranlıq kölgəsilə güclə sezilirdi. Orada kimsə yatmamışdı.

Zəngçi öz yeganə gözüylə qaranlıq və dumanlı üfşə baxarkən içində qoribə narahatlıq hiss edirdi. Son günlər kilsənin ətrafında bezi qorxunc adamların gözüydüyünü və gözlerini gənc qızın hücrəsindən ayırmadıklarını gördüyü üçün çox ehtiyatlı olmuşdu. Kvazimodo bədbəxt qızın oleyhinə nəso bir sui-qəsd hazırlandığını hiss edirdi. O eyni zamanda bu qonaotə gəldi ki, bəlkə də xalq arasında qıza olduğu kimi, ona da nifrət bəsləndiyi üçün qıza sui-qəsd hazırlana bilər. Kvazimodo öz zəng qülləsindən ayrılmayıb tək gözünü daxmanın pəncərəsindən o tərəf-bu tərəfə gəzdirərək ətrafa diqqətlə baxır və könüllü olaraq üzünə götürdüğü gözətçiliyi vəfalı it kimi namusla yerinə yetirməyə çalışırdı.

Təbiətə ona bəxş etdiyi uzağı aydın görmək qabiliyyətinə malik tək gözü ilə böyük şəhəri nəzərdən keçirərək birdən Kvazimodo Köhnə Dəriçilər sahilinin qərribə şəkllə düşdüyünü gördü. Orada nəso bir canlanma vardı. Oradakı səki başqa küçələr və sahilboyu kimi qaranlıqda ağarmırdı, əksinə, qapqara qaralmışdı. Burada böyük bir hərəkətlənmə vardı. Hər şey xırda dalğalarla axan çay, yaxud hərəkət edən izdiham kimi dalğalanırdı.

Bu, Kvazimodoya çox qərribə göründü, daha diqqətlə baxmağa başladı. Qaraltısı görünənə izdiham, güman ki, Qədim şəhərə doğru irəliləyirdi, lakin heç yerdə sıxaq bir işıq belə görünmürdü. Bu qaranlıq və dumanlı şey əvvəlcə sahilboyu ilə hərəkət etdi, sonra isə adaya doluşmağa başladı. Nəhayət, tamamilə yox oldu və sahil boyu xətti yenidən öz sakitliyinə və hərəkətsizliyinə qovuşdu. Buna baxmayaraq, Kvazimodo hələ şübhə içindəyken birdən Qədim şəhər adasını Notr-Dam kilsəsinin fəsadına nisbətən paralel olan Papert küçəsində bir şeyin hərəkətə gəldiyini gördü. Nəhayət, zülmət qaranlıq olmasına baxmayaraq, izdihamın qabağını bir küçədən meydana keçdiyini, bir dəqiqə sonra isə bütün meydanın izdihamla dolduğunu gördü.

Bu mənzərədə nəso qorxunc bir şey vardı. Yəqin ki, bu qərribə izdiham zülmət qaranlıqda gizlənməyə çalışmaqqla bərabər, səs-küy salmadan, sakitcə hərəkət etməyi də lazım bilmişdi. Doğrudur, bu

qədər adamın ayağının tapılması istənilən halda eşidilməliydə. Lakin bu səs təbii ki, qulağı kar olan Kvazimodoya çatmırdı. Onun zorla görə bildiyi və gurultusunu qotiyən eşitmədiyi bu böyük izdiham yaxınlığında hərəkət etmasına baxmayaraq, dilsiz və duyğusuz ölürlə yığnağı təsirini bağışlayırdı. Onun zənninə, yaxınlaşanlar insan deyil, qaranlıqda hərəkət edən kabuslar və kölgələr idi.

Kvazimodo bu mənzərəni gördükdə qorxdu. Xəyalından dərhal qaraçı qıza sui-qəsd edilməsi fikri keçdi. O, dumanlı şəkildə təhlükənin yaxınlaşdığını hiss edirdi. Belə həlledici məqamda bu dərəcə küt başdan hər şey ağıllı və çəvik şəkildə götür-qoy edəcəyini gözləmək əbəs idi. Nə etməliyd? Qaraçı qızı oyadıb qaçmağa məcbur etsinmi? Necə? Artıq hər üç tərəfdən kilsəni əhatə edən meydan və küçələr adamlarla dolmuşdu. Kilsənin arxa divarı isə çaya baxırdı, ancaq çayı keçmək üçün nə körpü, nə də qayıq vardı. Kvazimodo yalnız bir çarə qaldığını anladı; o, kilsənin astanasında dayanmalı, gücü çatıncaya qədər müqavimət göstərməli, bəlkə də kömək gələr ümidi ilə Esmeraldanın rəhatlığına mane olmadan onu qorumaıydı. O özünün öldürülməsinə belə razı idi. Esmeraldanı oyatmaq istəmirdi, çünki bədbəxt qız ölümündən öncə hər zaman oyana bilərdi. Artıq qərara gəldiyindən diqqətlə düşməni nəzərdən keçirməyə başladı.

Meydandakı camaat getdikcə böyüyürdü. Ancaq görünür, səs-küy az idi, çünki küçə və meydana baxan evlərin pəncərələri hələ də bağlıydı. Lakin birdən parlaq bir işıq göründü, bir-iki dəqiqə keçməmiş başlar üzərində yeddi-səkkiz məşəl göründü. Kvazimodo məşəllərin işığında meydana toplaşmış, cır-cındırlı, kərənti, niza, oraq və bıçaqla silahlanmış kişi və qadınlardan ibarət dəstəni aydınca gördü. Orada-burada, iyənç başların üzərində heyvan buynuzları kimi şiş yaba ucları görünürdü. Kvazimodo xatırladı ki, bu adamları əvvəllər haradasa görüb. Ona elə gəldi ki, bir neçə ay bundan əvvəl təlxək papası olduğu zaman onu alqışlayan bezi simaları tanıyır. Bir əlində məşəl, o biri əlində əmud tutan bir adam səki üzərinə dirmaşmış, görünür, nitq söyləməyə hazırlaşdı. Eyni zamanda bu qərribə ordu yerini dəyişərək kilsəni əhatə etməyə başladı. Kvazimodo fəonəri götürüb baş verənləri anlamay və müdafiə taktikasını düşünmək üçün qüllələrin arasındakı meydançaya endi.

Həqiqətən, Klopen Trulıyefu kilsənin baş qapılarına çatdıqda dostosini vuruşmaq üçün sıraya düzdü. O heç bir müqavimət göstərilmədiyinə baxmayaraq, təbiətən ehtiyatlı olduğu üçün gəcə

gözətçilərinin gözlənilməz hücumunu etmək üçün hazırlıq görmək istəyirdi. Odur ki, Trullyefu öz dostasını belə düzdü; ona uzaqdan, yaxud yuxarıdan baxıldıqda Roma üçbucağına, İskəndər falanqasına, yaxud (sonrakı zamanlara aid olsa belə) Qustav Adolfun iti tiyosinə bənzədiyi görünürdü. Bu üçbucağın əsası meydanın dal tərəfinə qədər uzanırdı; bununla da Pərfet küçüsünün yolu qapanırdı; o biri tərəfi əlillər evinə, üçüncü tərəfi Sen-Pyer küçüsünə baxırdı. Klopen Trullyefunun özü isə qaraçı hersoqu, dostumuz Jan və komandasındakı ən cəsur adamlarla birlikdə üçbucağın baş tərəfində dayanmışdı.

Orta əsrlərdəki şəhərlərdə Paris avaralarının bu gecə Paris Notr-Dam kilsəsinə təşkil etdikləri hücum kimi işlər nadir hadisə deyildi. O zamanlar bizim bu gün polis dediyimiz idarə qətiyyəni yox idi. O dövrdə ən çox əhalisi olan şəhərlərdə, hətta paytaxtlarda belə vahid mərkəz, hər şeyə rəhbərlik edən hökumət idarəsi yox idi. Feodalizm bu böyük icma şəhərlərini olduqca qoribə şəkildə yaratmışdı. Şəhər onu müxtəlif formalı və ölçülü hissələrə bölən minlərcə ayrı-ayrı feodal malikanələri toplusundan ibarət idi. Hər bir şəhərin özünə-moxsus, daim bir-birilə düşmənçilik edən və tamamilə müstəqil polisləri vardı; bu da demək olar ki, polisin olmaması demək idi. Məsələn Parisdə torpaq vergisi yığmaq hüququna malik yüz qırx bir kətan sahibkarından başqa, torpaq vergisiylə bərabər mühakimə etmək hüququ olan iyirmi beş əmlak sahibi də vardı ki, bunlar yüz beş küçüyə malik olan Paris yepiskopundan tutmuş cəmi 4 küçə sahibi olan Notr-Dam-an-Pre kilsəsi rəisinə qədər böyük bir heyət təşkil edirdilər. Feodallar yalnız sözdə kral hakimiyyətinə tabe idilər. Həqiqətdə isə hamısı müstəqil idi və istədiklərini edirdilər. Feodalizmin binasını yorulmaz XI Lüdovik yıxmağa başlamış, Rişelye ilə XIV Lüdovik kral hökumranlığı mənfəətinə bu işi davam etdirmiş, Mirabə isə xalqın xeyrinə başa çatdırmışdı. Doğrudur, XI Lüdovik Parisi dolduran müstəqil vassal mülklərinin kökünü qazımaq məqsədilə bütün polislər üçün məcburi olan iki, yaxud üç qərar vermişdi. Məsələn, 1465-ci ildə Paris əhalisinə qaranlıq düşdükdən sonra pəncərələri şamla işıqlandırmaq və zəncirdə köpək saxlamaq əmr edilmiş, əməl etməyənlərin asılacağı elan edilmişdi. Yəne həmin ildə gecə vaxtı küçənin bu tərəfindən o biri tərəfinə domir zəncir asılması əmr edilmiş və gecələr küçüyə çıxdıqda xəncər, yaxud başqa silah daşınmaq qadağan edilmişdi. Lakin şəhərdə qayda-qanun yaratmaq üçün görülən bütün bu təşəbbüslər iflasa uğramışdı. Şəhər əhalisi

pəncərələrində yanan şamları küləyin söndürməsinə əhəmiyyət vermir, köpəklərin küçələrdə asudə dolaşmasına sakitcə baxırdı. Dəmir zəncirləri isə küçüyə yalnız mühasirə zamanı çökürdülər; xəncər göz-diməyin qadağan edilməsi noticasında "Kəsilmiş Xirtədk" küçüsünün adı dəyişib "Kəsilmiş Boğaz" olmuşdu. Hər halda bunun özündə böyük irəliləyiş idi.

Köhnəmiş feodal qanunlarının təməli isə sarsılmış idi. Yəni də bir-birinə qarışmış, bir-birinə mane olan nizamsız hüquq və imtiyazlar, şəhər, gecə qarovulu və başqa qarovullardan ibarət qoribə bir qarovul şəbəkəsi vardı. Lakin buna baxmayaraq, oğrular, quldurlar, qaçaqlar, qatillər onların yanından maneəsiz keçirdilər. Odur ki, hər hansı quldur dəstəsinin bu qədər bir saraya, malikanəyə, yaxud izdi-hamlı məhəllələrdə belə yerləşən dükanə silahlı hücum etməsi o qədər də təəccüblü bir şey deyildi. Qonşular yalnız quldurlar onların qapısını döydüyü zaman işə qarışardılar. Başqa vaxtlarda isə onlar tüfəng səsi eşidər-çəitməz qulaqlarına pambıq tıxayıb pəncərələrini qapayaraq, qarovulun köməyiylə, yaxud yardımı olmadan hadisənin nə ilə bitəcəyini gözləyirdilər. Ertesi gün isə tanırlar bir-birinə təzə xəbər söyləyirdi: "Keçən gecə Etyen Barbetin evini qarət etmişlər", "Marşal Klermonun evini yarmışdılar" və sairə. Odur ki, Luvr, Bastiliya kimi kral iqamətgahlarından başqa Burbon, Sans, Anqlem sarayları kimi bir çox böyük ağaların evlərinin ətrafında da daşdan hörlülmüş hasarların mazgalları, darvazalarında qalaçalar vardı. Kilsələr isə onların müqəddəs olması mühafizə edirdi. Ancaq bu bəzilərinə, eyni zamanda Paris Notr-Dam kilsəsinə aid deyildi – onun istehkamları vardı. Məsələn, Sen-Jermen abbatlığının ətrafına baron qəsri kimi dişli hasarlar çəkilmişdi və bu abbatlıq çox ehtimal ki, zənglərdən çox toplara mis sərif etmişdi. Bu istehkamların izləri 1610-cu ilədək qalmışdı. Hazırda abbatlığın yalnız kilsəsi qalmışdır.

Qayıdaq yenə Notr-Dam kilsəsinə.

Avaralar ordusunda böyük nizam-intizam olduğunu da qeyd etməliyik: Klopen Trullyefunun əmrləri sözsüz və böyük diqqətlə yerinə yetirilirdi. Dəstədə hərbi intizam yaradıldıqdan sonra onun layiqli rəhbəri Klopen pilləkənə çıxdı və arxasını kilsəyə çevirərək ofindakı məşəli yırğalaya-yırğalaya qaba və boğuc səslə danışmağa başladı. Məşəlin küləkəndə közörən, ya da öz tüstüsündə boğulan alovu gah kilsənin fəsadını qırımızmıtraq işıqla işıqlandırır, gah da qaranlığa qorq edirdi.

– Mən, Tun kralı, qaraçılar knyazı, tolxoklor yepiskopu – Klopen Trulyefu, Paris yepiskopu, kral şurasının üzvü Lui de Bomon, səno müarıciot edirik. Bizim bacımız haqsız olaraq cadugorlikdo ittiham edilərək ölümə məhkum edildiyindən sonın kilsonda gizlənmışdir. Sən onu himayə və müdafio etməlisən; halbuki kral məhkəməsi onu buradan çıxarmaq istoyir, sən do buna razılıq verməson. Allah və bizim şanlı ittifaqımız olmasaydı, sabah bizim bacımız Qrev meydanında asılmali idi. Ey, yepiskop, biz sonin yanına gəlmişik! Əgər sonin kilsən toxunulmazdırsa, bizim bacımız da toxunulmazdır; ancaq siz bizim bacımızı toxunulmas saymırsınızsa, biz do sizin kilsənizi toxunulmas saymırıq. Odur ki, biz səni dovot edib deyirik ki: əgər sən öz kilsəni xilas etmək niyyotindəsənsə, bizim bacımızı təhvil ver, yoxsa biz onu zorla alacağıq və kilsəni tar-mar edəcəyik. Bu belədir ki, var. Sözümin doğruluğunu isbat etmək üçün bayrağımı bura sancıram. Allah özü səni mühafizə etsin, Paris yepiskopu.

Toossüf ki, bu qədor mosum və vəhşi tontəno ilə söylənmış bu sözləri Kvazimodo eşitmək iqtidarında deyildi. Avaralardan biri bayraqı Klopenə verdi, Klopen onu tontənoylo daşların arasındakı dəliyo sancdı. Bayraq deyilən şey böyük bir yaba idi, ucuna isə leş taxılmışdı.

Sonra Trulyefu boylandıb öz ordusunu nəzərdən keçirdi və əsgərlərinin gözlorinin nizolarinin ucu kimi par-par parladığını görüb mönmin oldu.

– İrəliyo, uşaqlar! İşə başlayın, qocaqlarım! – O bir az susduqdan sonra bağırdı. Bu sözləri söylər-söyləməz əvvəllər çilingər olan otuz nəfər sağlam vücudlu, enlikürək kişi sıradan irəli çıxdılar. Onların çiyində çökic, kolbotin və domir linglər vardı. Onın kilsənin böyük qapısına doğru getdilər, pilləkənləri çıxdılar və bir dəqiqə sonra qapıları linglə, qıfılları isə kolbotinlərlə qırmağa başladılar. Sərsərilərin çoxusu baxmaq, yaxud onlara kömək etmək məqsədilə qabağa çıxdılar. Az sonra izdiham kilsənin qarşısındakı pilləkənin on bir pilləsinə do tutmuşdu.

Buna baxmayaraq, qapı açılmırdı.

– Zohrimara qafasın! Nə tors qapı imiş! – avaralardan biri deyirdi.

– Qapı çox köhnədir, lap sümük kimidir! – o biri dedi.

Klopen isə onları ruhlandıraraq bağırdı:

– Ürəkli olun, uşaqlar, qorxmayın! Başımla cavabdehəm ki, siz qapını sındırıb qızı qaçıracasınız və qarovçulardan biri belə oyanmadan baş mehrabi tar-mar edəcəksiniz. Baxın, deyəsən, qifil sınırdı!

Bu zaman Klopenin nitqini onun arxasından gələn dəhşətli gurultu kəsdi. O boylandıb baxdı. Sanki göydən düşmüş böyük bir şalban məbədin pilləkənidəki ona qədor sərsərilər xurd-xəşil etmiş, oradan sokiyo düşərək dəhşətli bağırtılarla o yan-bu yana qaçan avaraların bir nəçəsinin ayaqlarını özmişdi. Bir anda kilsənin qabağı boşaldı. Çilingərlər belə divarın içindəki dərin oyuğun altında olmalarına baxmayaraq, qaçıb qapıdan uzaqlaşdılar; Klopen də qapıdan bir qədor uzağa çökilmişdi.

– Yaxşı aradan çıxdım! – Jan bağırdı. – Mən onun nəco vityılıyla gəldiyini eşidirdim. Amma axmaq Pyerin sallaq ruhunu məhv etdi!

Şalbanın quldurları nə qədor böyük heyrətə və dəhşətə saldıqını təsvir etmək mümkün deyil. Onlar bir neçə dəqiqə mat-mat yuxarıya baxdılar. Haradansa düşmüş və şalbandan elə qorxmışdular ki, iyirmi min nəfər kral nişançısından belə qorxmazdılar.

– Şeytan! – Qaraçılar hersoqu mırıldandı, – buradan cadu qoxusu gəlir.

– Bu sarsaq şalban aydan düşdü, nədir? – Andre Leruz dedi.

– Bəs deyirlər, ay qızların rəfiqəsidir! – Fransua Şanteprün mənəli-mənəli söylədi.

Klopen bu hadisəni izah edə bilmədiyindən onların üzünə baxırdı:

– Hamımız axmaşmışız!

Kilsənin yüksək divarının ayağından məşəl işıqlarının düşə bilmədiyini toposinə qədor heç bir şey görmək mümkün deyildi. Ağır şalban kilsənin qapısı qarşısındaydı, şalbanın əzdiyi bədbəxtlərin iniltiləri eşidilirdi.

Nəhayət, ilk həyocən sakitləşdikdən sonra Trulyefu hadisənin səbəbini tapdı. Onun verdiyi izahat hamını razı saldı.

Trulyefu bağırdı:

– Lənətə gəlasiniz! Yəni bu kanoniklər özlərini müdafio etməyə başlayıblar! Dağıdın! Dağıdın kilsəni!

– Dağıdaq, dağıdaq! – Avaralar vəhşicəsinə bağırdılar və qapılara tufənglərdən atəş açdılar.

Meydana yaxın evlərdə yaşayanlar güllə səslərini eşidib oyanmışdılar. Bir neçə pəncərə açıldı, oradan başlarında gecə papağı və əllərində şam olan bir neçə adam göründü.

– Pəncərələrə atəş açın! – Klopen omr etdi:

Bütün pəncərələr dərhal qapandı, qorxuya düşmüş ev sahibləri bu gurultulu səhnəyə ani bir nəzər saldıqdan sonra titrəyə-titrəyə

arvadlarının yanlarına qayıdıb cadugörlərin Notr-dam kilsəsi qarşısında nədənsə birdən-birə kef moclisi qurduqlarına heyrət etdiklərinə bildirdilər. Bəziləri isə 1464-cü ildəki kimi yenə burqundiyalıların hücumu olub-olmadıqlarını özlərindən soruşurdular. Kişilər kilsələri üçün, arvadlar isə ismətləri üçün qorxurdular. Hər halda kişilər də, arvadlar da qorxularından başlarını yastıqlarının altına soxmışdular.

Hücum edənlər gah kilsəyə, gah da yuxarıdan düşmüş şalbanə baxa-baxa kilsəyə yaxınlaşmağa ehtiyat edirdilər.

– Kilsəni dağıdaq, dağıdaq! – Onlar təkrar edirdilər.

Şalban hərəketisində halda uzanmış, kilsə isə sakit və özəmətlə dayanmışdı. Quldurlar bu vəziyyətdən qorxuya düşməyə başlamışdılar.

– Ey çilingərlər, işə başlayın! Qapıları sındırın! – Klopen bağırdı. Kimsə yerindən tərpənmədi.

– Lənətlər olsun! – Trulıyefu deyirdi, – adınızı kişi qoymusunuz, şalbanə qorxursunuz!

Qoca çilingərlərdən biri Trulıyefuya dedi:

– Kapitan! Məsələ şalbanda deyil, məsələ bundadır ki, bütün qapı dəmir parçalarından qayırılmışdır. Bunların qarşısında bizim kəlbətlimiz acizdir.

– Bəs qapını sındırmaq üçün sizə nə lazımdır?

– Bunun üçün bizə yekə qoçbaşı lazımdır.

Quldurbaşı bu sözləri eşidər–eşitməz yuxarıdan düşmüş şalbanə doğru yüyürdü və ayağını onun üstünə qoyaraq bağırdı:

– Budur, budur sizin istədiyiniz qoçbaşı! Bunu sizə cənab kanoniklər özləri göndərmişdir! – Sonra kilsəyə doğru təzim etdi və əlavə etdi: – Ey, kanoniklər, çox sağ olun!

Trulıyefunun bu hərəketi öz təsirini göstərdi. Artıq şalban kimsəni qorxutmurdu. Quldur dəstəsi cəsarətləndi və az sonra iki yüz sağlam əlin tük kimi qaldırdığı ağır şalbanə var qüvvələriylə möhkəm qapıya vurmağa başladılar. Yanan bir neçə məşəlin zəif işığında böyük şalban başını aşağı oymış və daş nəhəngə hücum edənin iki yüz ayaqlı böyük heyvanə bənzəyirdi.

Şalbanın hər bir zərbəsiylə, dəmir qapı nəhəng dəfin çıxardığı səsə bənzər bir səs çıxarırdı; bununla belə, bütün kilsənin sarsılmasına və boğuq gurultunun kilsənin ən uzaq guşələrində belə əks olunmasına baxmayaraq, qapı açılmadı. Birdən yuxarıdan hücum edənlərin üzərinə dolu kimi böyük daşlar yağmağa başladı.

– Lənət şeytana! – Jan bağırdı. – Yoxsa bu qüllələr bizim üzərimizə öz sürəhəlini atmaq niyyətindədir!

Hücum edənlər getdikcə qızımağa başlamışdılar. Trulıyefu yepişkopun müdafiəsinə bütöün əmin olduğundan öz dəstəsinə ruh verirdi; sağdan və soldan hücum edənlərin üzərinə daşların yağmasına baxmayaraq, qapının üzərinə bir–birinin ardınca qüvvətli zərbələr endirilirdi. Daşlar ara–sıra, tok–tok düşürdü. Bu daşların çoxu sərsərilərin başlarına və ayaqlarına dəyirdi. Hücum edənlərin ayaqları altında çoxlu ölü və qana bulanmış yaralılar vardı. Hücum edənlər getdikcə daha çox özlərindən çıxaraq zərbələrini qüvvətləndirirdilər. Böyük şalban zəng dili kimi qapıya çırpılır, yuxarıdan daş yağır, qapı isə cırıldayrdı.

Yağın ki, oxucu kilsəni mühasirəyə alanları tənqə gətirmiş bu gözəllilməz müqəvəmətə Kvazimodonun səbəb olduğunu çoxdan anlamışdır. Bədbəxtlikdən, bizim qocaq qozbelə təsadüf yardım etmişdi.

Kvazimodo iki qüllənin arasındakı meydançaya endikdən sonra bir müddət dəli kimi çaşqın halda o yan–bu yana yüyürməyə başladı; kilsəyə hücum etməyə hazırlaşan quldur dəstəsinə hələ uzaqdan görünəndə nə edəcəyini bilmirdi. Qaraçı qızı xilas etmək üçün Allaha, yaxud şeytana yalvarırdı. Bir dəfə cənub qülləsinə çıxıb, zəngləri çalmağa istədi. Ancaq zənglər çalmağa başlayanadək, onun sevimli Mariyası bir səs çıxaranadək quldurlar kilsənin qapısını on dəfə sındıra bilirdilər. Bu vaxt çilingərlər öz alətləriylə qapıya yaxınlaşdılar. Kvazimodo nə edə bilirdi?

Bu zaman birdən Kvazimodonun yadına həmin gün daşyonanların və bənnələrin cənub qülləsində təmir işləri gördüyü düşdü. Təbiiətən çox da böyük istedadə malik olmayan başına yaxşı bir fikir gəldi. Dıvar daşdan, dam sinkdən, çatılar isə ağacdən idi; çatılar da elə sıx idi ki, ona “meşə” deyirdilər.

Kvazimodo özünü həmin qülləyə verdi. Qüllənin alt otaqlarında doğrudan da çoxlu inşaat materialları vardı. Burada bir yığın daş–kösək, qurğuşun millər, taxta, doğranmış şalban, çınqıl topaları – bir sözlə, böyük cəbbəxanə vardı.

Kəlbətlər və çöbiklər kilsə qapısında öz işlərini gördükləri üçün, artıq vaxt itirmək yaramazdı. Kvazimodo təhlükənin qorxusundan on dəfə artmış gücüylə ən uzun və ən ağır şalbanə götürüb bir ucunu qüllənin dəliyinə soxdu, o biri ucundan tutub aşağı buraxdı. Böyük

şalban 160 futluq yüksəklikdən düşərkən bir neçə heykəli də qopardı, sürahiyo dəydi, küləyin dayırdandan qopardığı dayırmən çarxi kimi bir neçə dəfə havada fırlandı. Nəhayət, yerə çatdı. Dəhşətli bağırtı eşidildi və qara şalban böyük, qara ilan kimi meydanda dıqırlandı.

Kvazimodo dayandığı yerdən gördü ki, şalban yerə düşəndə quldurlar uşağın üfürdüyü kül kimi dörd tərəfə dağıldılar. Onlar göy-bən düşən böyük şalbana vahimə içində baxaraq qapının üstündəki övliya heykəllərinə ox və qırma yağdırdıqları zaman Kvazimodo onların qorxmasından istifadə edərək bənnaların qülləyə daşdıqları daş yığınlarını, alot torbalarını şalbanı aşdırdığı sürahinin kənarına toplamağa başladı. Onlar yenidən qapını sındırmağa başladığıda üzərlərinə daş yağmağa başladı. Avaralar kilsənin başlarına uçduğunu zənn edirdilər.

Bu zaman Kvazimodonun sifətinə baxan olsaydı qorxudan dəhşətə gələrdi. Kvazimodo daş toparlarını sürahinin yanına toplamaqla kifayətlənməyərək meydançıya başqa şeylər də topladı və sürahilərin daşı qurtarıdığca yığıldığı daşlardan atmağa başladı. O, qərribə cəldliklə öyilib-qalxırdı. Onun böyük başı, sürahinin arasında görünür, sonra daşlar bir-bir aşağı yağmağa başlayırdı. Ara-sıra öz yeganə gözü ilə böyük bir daşın düşməsinə baxırdı. Daş hədəfə çatanda Kvazimodo sevincindən nərə çəkirdi.

Bununla belə, hücum edənlər yorulmadan çalışırdılar. Artıq dəmir qapı yüzlərcə alın vurduğu böyük şalbanın zərbələrindən iyirmi yerdən çatlamışdı. Taxtalar səslənir, heykəllər darımağın olub ətrafa səpələnir, qapının rozələri hər zərbədə yerindən oynayırdı, dəmirləşmiş taxta didilib, çilik-çilik olurdu. Ancaq Kvazimodonun xoşbəxtliyindən qapının demiri taxtasından daha çox idi.

Buna baxmayaraq, Kvazimodo böyük qapının sarsılmağa başladığını hiss edirdi. O, şalban zərbələrinin səsinə eşidə bilməsə də, bu zərbələr özünü kilsənin divarlarında və onun bədənində aydınca hiss etdirirdi. Kvazimodo yuxarıdan qızışmış, müvəffəqiyyət qazanacağına əmin olan quldurların yumruqlarını kilsənin qaranlıq divarına doğru qaldıraraq təhdid etdiklərini görürdü. O nə qaraçı qızın, nə də özünün bu xariqülədə gurultudan qorxaraq başı üzərində dəstə-dəstə uçan bayquşlar kimi qanadı olmadığını hirsələnirdi.

Kvazimodonun yağdırdığı daş yağışı hücum edənləri dəf etmək üçün kifayət deyildi. Bundan təşvişə düşən Kvazimodo dayandığı sürahidən azca aşağıda iki böyük daş nov gördü; novların ucu böyük

qapının üzərində, üst tərəfi isə onun dayandığı meydanca idi. Kvazimodonun ağlına yeni bir fikir gəldi. O, tələsik daxmasına yüyürüb oradan bir qucaq küləş götürdü, küləşə bir yığın talaşa və bir neçə kirəmit bağladı, sonra qayırdığı "top mərmilərini" nova soxub fəonirinin oduyla yandırdı.

Bu hazırlıqları gördüyü zaman daş yağmuru kəsildiyindən artıq hücum edənlər yuxarıya baxmırdılar. Çöl donuzunu öz yuvasında ovlayan bir dəstə ovçu tulası kimi tövsüya-tövsüya şalbanın sayəsində artıq xeyli zədələnmiş, lakin hələ də dözən böyük qapının qarşısında toplaşmışdılar. Quldurlar səbirsizliklə son və qəti zərbəni gözləyirdilər. Bu zərbəyə artıq qapı sındırılmalı idi. Hamısı qapı yıxılır-yıxılmaz tez bu zəngin kilsəyə, üç əsrdən bəri çoxlu qiymətli şeylərin daxil olduğu bu xəzinəyə girmək üçün özünü qabağa soxurdular. Onlar sevinclə və həris nəvələrlə bir-birinə sanbalı gümüş xaçları, zəngin və qiymətli kilsə geyimlərini, məzar bəzəklərini, balkonlardakı qiymətli şeyləri, şamdanları, qəndilləri, qiymətli kasaları, altun və almazdan qayrılmış parlaq qabları xatırladırdılar. Şübhəsiz, indi bu igidlər qaraçı qızı xilas etməkdən çox kilsəni qarət etməyi düşünürdülər. Hətta onu da fərz edə bilirdik ki, əgər qarətçilərin bəhanəyə ehtiyacı vardısı, demək olar ki, bir çoxları üçün Esmirələ yalnız bəhanə idi.

Onlar nəfəslərini saxlayıb əzələlərini gərginləşdirərək son zərbəni vurmaq niyyətilə şalbanın ətrafına toplaşdıqda birdən dəhşətli bir zərlə eşidildi. Bu səs onların üstünə şalban düşdüyü zaman eşidilən səsdən daha müdhiş idi. Sağ qalanlar və ağrıdan bağırmayanlar yuxarıya baxdılar: yuxarıdan adamların başına iki qaynar quşuşun seli axırdı. Avaraların arasında qaynar suyun qarnı üzərində əmələ gətirdiyi qara dəlik kimi iri bir dəlik əmələ gəlmiş, bədənləri yanıbmış; ağrıdan bar-bar bağırın, can verən çoxlu adam vardı. Bu iki müdhiş şırnaqdan sıçrayan zərrələr hücum edənlərin üzərinə saçılır, dəmir vint kimi beyinlərini dəlirdi. Bədbəxtlərin başına dolu kimi od yağdırdı.

Yenə müdhiş iniltilər və bağırtılar başladı; hücum edənlər ağır şalban ölümlərinə və can verənlərin üstünə atıb, ətrafa yayıldılar. Qorxaqlar da, cəsarətliyərlə də qaçırdı. Meydan ikinci dəfə boşaldı.

Hamı gözünü zəng qülləsinin təpəsinə dikmişdi. Orada fəvqəladə bir mənzərə canlanırdı. Ən üst qalereyada, mərkəzdəki girdə pəncərənin üstündə, iki qüllənin arasında səmaya doğru böyük bir

alov ucalırdı. Bu alov minlərcə qığılcım saçan çılgın və müdhiş bir alov idi. Külək onun odu dillərini ətrafı yayırdı. Qırmızı işığın göründüyü qaranlıq qalereyadan bir az aşağıdakı iki nov ağzlarını qorxunc divlər kimi açaraq od püskürtürdülər. Bu od yağışının parlıtısı göyün qaranlıq fonunda gülmüşü rəngə çalırdı. Bu iki ərmiş qurğuşun seli yerə yaxınlaşdıqca susopanın yüzlərcə dəliyiindən tökülən su kimi dərzə bənzəyirdi. Atəş selinin üzərində isə iki böyük qüllə vardı; biri qırmızı, o biri qara; bu qüllələr göyüzünə saldıqları kölgədən daha yüksəkdə görünürdülər. Qüllələrin üzərindəki iblis və əjdaha heykəlləri onun dəhşətli görünüşünü daha da artırır, sanki alovun işığında hərəkət edirdilər; burada sanki qəhqəhələrle gülən ilan ağzları, hürən köpək başları, ocağı üfürən kərtənkəllər, tüstüdən asqıran əjdahalar vardı. Yatdığı dərün yuxudan gurultu və alovlarla oyanmış və yenidən hərəkətsiz qalan bütün bu cybəcərlərin arasında hərəkət edən yalnız bir cybəcər vardı ki, onun kölgəsi şam qarşısında görünən xortdan kölgəsi kimi ara-sıra alovun aydınlığında qımlıdayırdı.

Bu qəribə mayak, ehtimal ki, Bisetər təpələrindeki odunçuları oyatmışdı. Onlar, şübhəsiz, Notr-Dam kilsəsinin qaranlıq qorq olmuş qüllələrindən saçılan bu işığa dəhşətlə baxırdılar.

Quldurlar dəhşət içində susurdular; bu sükut ara-sıra yanan tövələdəki atlardan kışnərtisi, açılıb-bağlanan pəncərələrin tappıltısı, əlillər binasında əmələ gəlmiş qarışıqlıq, alovun və yangının guyultusu, önlərin iniltisi, səkinin üzərinə yayılan qurğuşunlu yağışın və monastıra qapanmış qorxmış kanoniklərin səselə pozulurdu.

Quldur dəstəsinin başçıları isə madam Qondeloye evinin əlaqəpisi altında gizlənərək orada hərbi şura qurmuşdular. Qaraçılar hersoqu kürsünün üstündə aylaşib yerdən 200 fut hündürlükdə əvələnən fantastik ocağa dəhşətlə baxırdı; Klopen Trullyefu hiddətindən əllirini gəmirirdi.

– Kilsəyə daxil olmaq heç mümkün deyil! – O mırıldanaraq dedi.

Qoca qaraçı Matias Xunqadı Spikali də mırıldanırdı:

– Kilsə deyil ki, qoca cadugördür!

– Papanın bığlarına and içirəm, – vaxtilə hərbi qulluqda olmuş yaşlı adam dedi, – kilsənin novları ərmiş qurğuşunu adamın başına Lektur qalısından heç də pis tökmür.

Qaraçılar hersoqu bağdırdı:

– Alovun qarşısında hərəkət edən o iblisi görürsünüz?

– Lənət şeytana, – Klopen cavab verdi, – bu ki məlun zəngçalan Kvazimododur!

Qaraçı başını yırğaladı:

– Mən sizə dedim axı, bu şeytandır, istehkam iblisidir. O, silahlanmış aslan başlı əsgərə bənzəyir. Bəzən özünü idbar ata minmiş kimi göstərir. Sonra insanları daşa döndərərək onlardan qüllələr tikir. Onun tabeliyində əlli legion var. Buna heç bir şübhə ola bilməz ki, bu odur. Mən onu dərhal tanıdım. O bəzən türklər kimi ulduzlu parçadan tikilmiş gözəl paltar geyir.

– Bəs Belvin de l'Etual haradadır? – Klopen soruşdu.

– Onu öldürüblər, – qaraçı qızlardan biri cavab verdi.

– Demək, Notr-Dam kilsəsi xəstəxananın işini çəxaldacaqdır, – Andre Leruz axmaqasına gülürək dedi.

– Yəni bu qapını sındırmaq heç cür mümkün deyil?! – Tun kralı ağağını yerə vuraraq bağdırdı.

Qaraçılar hersoqu məyus halda ərmiş qurğuşunu göstərdi. Qurğuşun yənə də divarın qara fasadıyla aşağıya axır və öz arxasınca iki ədəd uzun və parlaq iz buraxırdı.

– Bəli, kilsələrin özlərini müdafiə etməsinə dair belə hallar əvvəllər də olub. – Tun kralı ah çəkərək dedi. – Məsələn, İstanbuldakı Ayasofya qırx il bundan əvvəl üç dəfə dalbadal qübbələrini silkələyərək Məhəmmədin ayparasını yerə atmışdı. Bu kilsəni tikmiş Paris yepiskopu Gilyom isə cadugör imiş. Yəni biz buradan əliboş gedəcəyik. Bu kübbəli canavarların bacımızı sabah asmasına yol verəcəyik?

– Həm də bu qəder qızıl-gümüşü əldən verməliyəyk! – Təssüf ki, adını bilmədiyimiz quldurlardan biri əlavə etdi. – Gəlin bir də sınaq, – quldur təklif etdi.

Matias Xunqadı başını yırğaladı.

– Qarıdan girə bilməyəcəyik. Başqa bir yol axtarmalıyıq. Zirzəmdən, dəlikdən, lağımdan-filandan bir şey tapmalıyıq.

– Kim bunu istəyir? – Klopen cavab verdi. – Mən ora qaçırdım. Yaxşı yadıma düşdü, bəs təpədən-dırnağa silahlanmış tələbə Jan hardadır?

– Yəqin ki, öldürülmüşdür, – biri cavab verdi, – hər halda onun qəhqəhəsi eşidilmir.

– Heyif, – Tun kralı qaşlarını çatıb dedi, – mənə elə gəlir ki, o qorxaqlardan deyildi. Bəs Pyer Qrenquar hamı?

– Qrenquar, cənab kapitan Klopen, biz Sərraflar körpüsünə çatarmaz qaçıb getdi, – Andre Leruj cavab verdi.

Klopen ayağını yerə vuraraq bağırdı:

- Vay sarsaq! Özü bizi qızıqdırdı, işə göldikdə qaçıb gizləndi. Yaramaz boşboğaz! Cırıq qadın ayaqqabısı!
- Andre, Papert küçasinə doğru baxaraq bağırdı:
- Kapitan, baxın, bizim tələboni görürsünüz!
- Əhsən Plutona! – Klopen qışqırdı. – Bəs onun sürüyə-sürüyə gətirdiyi nədir?..

Həqiqətən bu Jan idi; ağır cəngavər yaraq-əsləhəsinin və arxasınca sürüdüüyü uzun nərdivanın verdiyi imkana görə qaça-qaça gəlirdi; o, nərdivanla birlikdə özündən iyirmi dəfə uzun çöpü sürükləyən qarışqaya bənzəyirdi.

- Qələbə bizimdir! Şükür Allaha! – Səbiq tələbə bağırdı. – Mən Sen-Landri körpüsündən yük boşaldanların nərdivanını oğurlamışam!
- Oğlum, bu nərdivan sənin nəyinə lazımdır? – Klopen ona yaxınlaşaraq soruşdu:

– Budur! – Jan təngnəfəs halda dedi. – Mən onun harada olduğunu bildirdim: o, ali məhkəmənin müavininin sarayındaydı. Orada mənim tanış bir qızım yaşayır, o, kupidon kimi gözəldir. Bu qızla çoxdan tanış olduğumuz üçün, ona müraciət etdim və onun köməyiylə bu nərdivanı ələ keçirdim. Məhəmmədə and olsun! Biçarə, qapımı tək köynəkdə gəlib açdı.

– Çox gözəl, – Klopen dedi. – Bəs bu nərdivan sənin nəyinə gərəkdir?

Jan özündən razı halda onun üzünə baxdı və barmaqlarıyla çırtma çaltdı. Bu anda Janın özəmətli görünüşü vardı. Başına biçimsiz şənəlləri ilə düşməni qorxudan XV əsrin qorxunc dəbilqələrindən birini geymişdi. Janın dəbilqəsi on ədəd dəmir dimdiklə bəzədilmişdi. Beləliklə, o, Homerin Nestor gomisilə rəqabətə girişərək onun qorxunc “on dimdikli” loqobini tələb edə bilərdi.

– Əlahəzrət hökmdar, deyirsiniz, bu mənim nəyimə lazımdır? Bəs siz üç qapının üzərindəki axmaq heykəlləri görmürsünüz?

- Hə, görürəm, nə olsun?
- Bu heykəllər Fransa krallarınıdır.
- Yaxşı, bunun mənə nə dəxli var? – Klopen soruşdu.
- Bir az səbir edin. Bu qalereyanın sonunda bir qapı var; bu qapı da həmişə yalnız cəftəylə bağlanır. Mən bu nərdivanla qalereyaya çıxaram, oradan isə kilsənin içinə girərəm!
- Bu çox ağıllı işdir, övladım! Ancaq qoy birinci mən çıxım!

– Yox, özüm! Nərdivan mənimdir. Siz mənədən sonra çıxıb bilirsiniz.

– Səni şeytan aparsın, – Klopen donquldandı. – Mən ikinci çıxmaq istəmirəm!

– Onda get özünə nərdivan axtar.

Jan bu sözləri deyib nərdivanı meydanla sürüyərək bağırdı: “Haydi dostlar, ardınca!”

Nərdivan bir dəqiqənin içində qaldırılaraq yan qapılardan birinin üzərindəki alt qalereyanın sürəhisinə söykəldi. Quldurlar bağrısa-bağrısa hamısı birdən çıxmaq istəyirdi. Lakin Jan öz hüququnu mətanətlə müdafiə edərək nərdivana birinci dırmaşmağa başladı. Bu dırmaşma uzun xeyli sürdü. Fransa krallarının qalereyası baş qapıdan 60 fut yuxarıdaydı, artırmanın on bir pilləsi onu daha da ucaldırdı. Jana ağır yaraq-əsləhəsi mane olduğundan o, bir əlilə nərdivanın pillələrindən yapışaraq o biri əlilə silahını tutub yavaş-yavaş dırmaşdı. Nərdivanın təxminən yarıncı çatdıqda artırmanın pillələri üzərində qalmış meyitləri qışqıqla sözdü.

– Təəssüf! – Öz-özünə dedi. – Bu meyit yığım İliadın beşinci nəğməsinə layıqdır. – Sonra yenə dırmaşmağa başladı, onun ardınca bir neçə avara qalxırdı. Hər pillədə bir avara vardı. Aşağıdan bu dalğalanan zirehli bellərə baxanda, onlar qaralıqda kilsəyə dırmaşan polad qabıqlı ilana bənzəyirdilər; fit çala-çala, hamıdan qabaqda dırmaşan Jan isə bu illüziyanı tamamlayırdı.

Nəhayət, tələbə qalereyanın sürəhisinə çatdı və heç bir çətinlik çəkmədən sürəhini aşdı. Avaralar bərkədən ol çalaraq onu alqışladılar. Yenilməz bir qalanı fəth etdikdən sonra yenincə sevinə-sevinə bağırmaya istəyirdi ki, birdən daş kimi yerində donaraq dayandı: o, kral heykəllərinin arxasında gizlənmiş və gözü vəhşi heyvan gözü kimi parlayan Kvazimodonu gördü. Hücüm edənlərin ikincisi addımını qalereyaya basar-basmaz qorxunc qozbel nərdivana doğru sıçradı, heç bir söz demədən qüvvətli əlləriylə nərdivanın ucundan yapışdı və üstündəki quldurları dəhşətli bağırtılarına baxmayaraq nərdivanı divardan ayırdı, sonra pillələri insanla dolu olan uzun nərdivanı xariqülədə bir qüvvətlə meydanın ortasına fırlatdı. Ən sət və cəsur adamların belə sarsıla biləcəyi dəqiqəydi. İtlənmiş nərdivan bir saniyə dümdüz dayandı, sonra yerində silkəldi, nəhayət, radiusu 80 futdan az olmayan müdhiş bir yeri xətt cizərək üzərindəki quldurlarla bərabər səkinin üzərinə aşdı. Bu hadisə zənciri qırılmış asma

körpünün düşməsindən də böyük sürətlə baş verdi. Dəhşətli bağrı eşidildi, sonra bütün məşəllər birdən-birə söndü, meyit qalağının arasıyla bir neçə yaralı sürünməyə başladı.

Hücum edənlərin ilk zəfər bağırtılarını fəryadlar və ağrıdan doğan fəryadlar əvəz etdi; Kvazimodo isə heç də kefini pozmadan, dirsəklərini barmaqlığın üzərinə dayayıb ayaqları altında baş verən hadisəni seyr edirdi; o öz görünüşüylə qülləsinin başından döf edilmiş düşmənin hücumunu seyr edən qoca, üz-gözünü tük basmış qəsr sahibinə bənzəyirdi.

Jan Frolo olduqca böhranlı bir vəziyyətdə qalmışdı; o, yoldaşlarının bütünü ayrılış və qorxunc zəngəllərlə qalereyada tək qalmışdı. Bununla belə, o özünü itirmədi və Kvazimodo nərdivanla məşğul olduğu vaxt qapısı açıq olar deyərək özünü zəng qülləsinin pilləkəninə doğru atdı. Lakin o yanılmışdı; zəngəllərlə qalereyaya çıxdıqdan sonra bu qapını bağlamışdı. O zaman Jan kral heykəllərinin birinin arxasında gizlənib nəfəsini belə dərmədən qaşqın gözlərini qorxunc qozbelin üzünə dikmişdi. O, heyvanxana qarovulçusunun arvadıyla eşqbazlıq edərkən bir axşam aşiqanə görüşə gedən, lakin səhvən başqa bir hasardan əşya qəşqın gözləri ilə üz-üzə gəlmiş bir adama bənzəyirdi.

Kar əvvəlcə ona heç bir əhəmiyyət vermirdi. Lakin boylanıb baxdıqda heykəlin arxasında gizlənməmiş tələbənə gördü. Jan, zəngəllərin bu saat onun üzünə atılacağına zənn edirdi, lakin o, yeganə gözünü gənə dəcəlin üzünə dikərək hərəkətsiz dayanmışdı.

– Yaxşı, tay gözünü niyə mənə dikmişən? – Jan soruşdu və eyni zamanda silahını Kvazimodoya doğru qaldırmağa başladı. – Kvazimodo, – o bağırdı, – bu saat mən sənin ləqəbini dəyişəcəm: artıq sənə təkgöz deyil, kor deyəcəklər.

Jan kamani çəkdi, qanadlı ox havada vızıldayıb qozbelin sol qoluna sancıldı. Kvazimodo boş seymiş kimi buna əhəmiyyət vermədi. O, sol qoluna girmiş oxu sağ əli ilə çıxarıb sakitcə dizində sındırdı. Sonra oxun qırıqlarını daş döşmənin üzünə atdı, daha doğrusu, ox parçaları onun əlindən sürüşüb düşdü. Jan ikinci oxunu ata bilmədi: Kvazimodo oxu sındırıqdan sonra fıslıdadı, iblis kimi onun üzünə atıldı. Tələbənənin zirehli geyimi divara dəyib əzik-üzük oldu. Sonra qalereyadakı yarımqaranlıqda, məşəllərin zəif və solğun işığında müdhiş bir səhna başladı.

Kvazimodo sol əlilə Janın hər iki əlindən yapışdı; Jan müqavimət göstərmək niyyətində deyildi; o, artıq məhv olduğunu anlamışdı. Kvazimodo sağ əlilə, dinməz-söyləməz Janın bütün yaraq-sələhəsinə – qılıncını, xəncərini, qolçaqlarını, zirehlərini, dəbilqəsini çıxardı. O, qozun qozun qabığını soyan meymuna bənzəyirdi. Tələbənənin dəmir qınıni soyub döşəməyə atdı.

Jan özünü silahsız, çılpaq, zəif və bu qorxunc əllərin ixtiyarında gördükdə bu kar eynəcərlə danışmağa belə cəhd etmədi, o yalnız gözlərini onun üzünə dikib gülməyə və on altı yaşındakı qaşqısız uşaq cəsarətilə o zamanlar olduqca məşhur olan şərqi oxumağa başladı:

Dəbdəbəli geyinmiş, yaxşıca kökəlmişdi
Gözləşməyə Kambre.
Marafən onu lüm-lüt soyundurdu...

Lakin Kvazimodo ona mahnisini başa vurmağa imkan vermədi. O sıçrayıb qalereyanın üzünə çıxdı, bir əlilə tələbənənin ayaqlarından tutaraq onu qurumun üzərində silkelədi. Sonra boğuc bir səs eşidildi; sanki sür-sümük torbasını divara çırpdılar. Yuxarıdan bir şey uçdu; zəng qülləsinin toxminən özünə də bir yüksəkliyində olan çıxıntılardan birinə ilişib dayandı; divardan baş partlamış, qol-qıç sındırılmış, ruhsuz və cansız bir meyit asılmışdı.

Quldurların arasından dəhşətli bağrı eşidildi.

– İntiqam! – Klopen bağırdı.

– Dağdın kilsəni! – avaralar onun səsinə səs verdilər. – Haydı hücum!

Sonra müxtəlif şivələrin, tələflərin, ləhcələrin bir-birinə qarışdığı gürultülü səs-küy başladı. Bədbəxt tələbənənin ölümü avaraları hiddətləndirmişdi. Avaralar eyni zamanda uzun müddət bir qozbelin əlində aciz qalmalarından utanırdılar. Yeni nərdivanlar tapdılar, məşəlləri yandırdılar və bir neçə dəqiqədən sonra özünü itirmiş Kvazimodo müdhiş bir qarışqa sürüsünün kilsənin divarlarına dirməşdiyi gördü. Nərdivan tapmayanlar duyğunlu kəndir bağlayıb dırmaşdılar; duyğunlu kəndir tapmayanlar isə heykəllərdən və qabaqlarındakı adamların ətiklərindən yapışaraq dırmaşdılar. Getdikdə daha yüksəklərə qalxan bu qorxunc axının qarşısında dayanmaq mümkün deyildi. Vəhşi gözlər hiddətdən parlayırdılar. Bütün bu

qorxunc güruh Kvazimodoya doğru dırmaşırdı, sanki bu kilsoni başqa bir kilsə işğal etdiyi üçün öz iblislərini, divlərini, ojdahalarını ən qorxunc və fantastik heykəllərini müharibəyə göndərmişdi. Sanki canlı divlər kilsonin fasadındaki daş divrləri basıb keçirdi.

Kilsonin qarşısındakı meydanı minlərcə məşəl işıqlandırır. İndiyə qədər qaranlığa qarq olmuş bu qarışıq və intizamsız səhnə birdən-birə işıqlandı, bütün meydan göy üzündə əks olunan qırmızı şöfq kimi alovlanaraq yandı. Yuxarı meydançada qalanmış ocaq yanaraq şəhəri işıqlandırır; Paris divarları üzərində yüksələn iki zəng qülləsinin siluətləri bu aydınlıqda iki böyük kölgə kimi görünürdü. Sanki artıq şəhər də kilsonin yanındakı hadisəyə əhəmiyyət verməyə başlamışdı; hər halda hər bir tərəfdən zəng səsləri eşidirdi. Quldurlar tövsüyə-tövsüyə və söyüş söyərək yuxarı dırmaşırdılar, Kvazimodo isə artıq bu böyük qüvvə qarşısında aciz qaldığını anlayaraq getdikcə qalereyaya yaxınlaşan qəzəbli simaları gördükcə qaraçı qızın taleyi üçün qorxur, göylərdən bir möcüzə diləyir və ümitsizcəsinə barmaqlarını sındırır.

V

KRAL XI LÜDOVİKİN İBADƏTXANASI

Oxucunun xatirəndədirsə, Kvazimodo qaldır dəstəsini gördükdən bir az əvvəl zəng qülləsindən Parisi seyr edərkən bütün şəhərdə yalnız bir yerdə işıq yandığını görmüşdü. Bu işıq Sen-Antuan qapısının yaxınlığında yüksələn uca və qaranlıq binanın ön və üst mərtəbəsindəki pəncərədən gəlirdi. Bu bina Bastiliya idi; yanan işıqsa XI Lüdivikin şamı idi.

Kral XI Lüdivik doğrudan da iki gün idi ki, Parisdə idi və iki gündən sonra yenidən öz istəkləmlə qəsr Montil-Letura getmək niyyətindəydi. O, ümumiyyətlə, öz şəhəri Parisdə yalnız ara-sıra, həm də qısa müddətə görünürdü. Onun Parisə bu qədər qısa müddətə gəlməsinə səbəb şəhərdə lazımı sayda gizli yolun, dar ağacının və Şotlandiya nişançılarının olmaması idi.

Kral bu gecəni Bastiliyada keçirmək niyyətində idi. Luvr sarayındakı iyirmi heyvan və otuz peyğəmbər heykəllərlə bəzədilmiş otuz kvadrat fut genişliyində böyük buxarlı geniş yataq otağı və on

bir fut uzunluğunda böyük çarpayı onun üroyinə yatmışdı. O bütün bu ehtişam içində özünü itirmişdi. Ciddi şəhərli zövqünə malik kral Bastiliyanın kiçik otağına və yatağına üstünlük verirdi. Bundan başqa Bastiliya Luvr sarayına nisbətən daha möhkəm qorunurdu.

Kralın bu məşhur həbsxanada seçdiyi bu "otaq" xeyli geniş idi və qəsrin qülləsindəki ən üst mərtəbədə yerləşirdi. Otaq dairəvi formada idi, divarlarından parıldayan küləşdən toxunmuş xalçalar asılmış, tavanın dirəkləri qızıl suyuca çəkilmiş qalay rəngli zənbəqlərlə bəzədilmişdi. Dirəklərin arası açığı rəngdə boyanmışdı. İdi və avripiqment ilə inkiqodan alınan parlaq yaşıl rənglə boyanmış tavana ağ dəmirdən xonçalar vurulmuşdu.

Otağın birçə dənə şişbucaqlı pəncərəsi vardı; pəncərənin dəmir zolaqlı məfil toru vardı. Ancaq pəncərənin rəngli şüşələrində 22 su qiymətinə olan kral və kraliçə gerbləri təsvir olduğundan içəriyə çox az işıq düşürdü. Bu otağın qapısı da bir idi; alçaq və yarımğirdə formalı qapı içəridən mahudla, bayırdan isə İrlandiya ağacı ilə döşənmişdi; bu qapı hələ 150 il bundan əvvəl köhnə evlərdə təsadüf edilən incə xarrat işlərindən idi. Soval onlardan kədərli bəhs edərkən deyir: "Bu qapılar binanı çirkin və yöndəmsiz göstərsə də, bizim qocalar ondan ayrılmaq istəmir, bütün məzəmmətlərə baxmayaraq onları mühafizə edirlər".

Ancaq bu otaqda o zaman istifadə olunan skamyalara, kreslolara, girdə, ya dördbucaqlı masalara, ibadət üçün incə sütunlu gözəl mehlərə təsadüf etmək olmazdı. Burada ən çox diqqəti cəlb edən şey qatlama kreslo idi ki, olduqca zərif işlənmiş dəstəkləri vardı. Bu kreslo taxtadan qayrılmış, arxasındakı qırmızı fon üzərində gül şəkilləri çəkilmişdi; kreslonun oturmaq yerinə qırmızı Kordova meşini çəkilmiş, ətrafına ulduzlu mıxçalarla bərkidilmiş uzun ipək saçaq asılmışdı. Otaqda bu kreslodan başqa kreslo yox idi, bundan da belə nəticəni çıxarmaq olardı ki, burada yalnız bir şəxsin oturmağa haqqı vardı. Kreslo ilə pəncərə arasında bir masa vardı; masanın üstünə quş naxışlı xalça sərilmişdi. Masanın üzərində mürəkkəbə bulaşmış dəri pıribor, bir neçə perqament parçası, bir neçə qələm və üstü naxışlı gümüş bir piyalə vardı. Bir az o tərəfdə – kiçik çirkin çuqun soba, olduqca sadə bir ibadətqah, nəhayət, otağın lap dal tərəfində sarı-qırmızı ipək yorğanlı, yumru balıncılı, güləbotinsiz, saçaqsız sadə bir çarpayı vardı. XI Luiyə yuxu gətirən, yaxud yuxusuzluğuna səbəb olan bu tarixi çarpayımı iki yüz il bundan əvvələdək dövlət şurası üzvlərindən birinin

evində görmək olardı; onu orada "Kir" romanında "Arrisidin" və ya "Əxlaq mücəssəməsi" adıyla məşhur olan qoca madam Pilu görmüdü.

"Kral XI Lüdovik ibadət-xanası" adlanan bu otaq bələydi.

Oxucuyla birlikdə bu binaya daxil olduqda otaq tamamilə qaranlıq idi. Bir saat bundan əvvəl çıraqları söndürmək işarəsi verilmişdi. Böyük otaqda yalnız bir şam yanır, titrəyən şöəsi buradakı beş nəfəri işıqlandırirdi.

Şama hamıdan yaxın olan adam ağaya bənzəyirdi; onun öyündə qırmızı gülmüş zolaqlı alt və üst paltarı, qara rəngli və qızıl işləməli yof bürüncəyi vardı. Şamın işıqları onun paltarına düşür, paltar par-par parlıdaydı. Döşündə parlaq ipəklə işlənmiş gerb vardı: bucaq təşkil edən iki geniş zolağın sağ tərəfində zeytun budağı, sol tərəfində isə maral buynuzu vardı. Komərindən qiymətli bir şpaqa asılmışdı; şpaqanın qızıl suyuna salınmış dəstəyi yuxarisində qraf tacı olan döbilqə darağına bənzəyirdi. Bu adamın acıqlı siması, özündən müştəbəh görkəmi vardı, başını məğrurcasına yuxarı qaldırmışdı. İlk baxışda onun lovgə, diqqətlə baxanda isə hiyləgər olduğu nəzərə çarpırdı.

Bu adam pinti geyinmiş, ayağını ayağının üstə aşıraraq ikiqat və yəndəmsiz oturmuş, şəxsin kreslosunun arxa tərəfində öləndə uzun bir perqament tutaraq başıaçıq dayanmışdı. Kresloda əyləşmiş şəxs dirsoklərlə masaya söykənmışdi. Oxucu İspaniya meşinindən düzəldilmiş bu qiymətli kresloda oturmuş iki yəndəmsiz dizi, iki xeyli qaba və qara trikolu zəif budu, kənarlarına nimdəş xəz tikilmiş pamazı köynəkli vücudu və nəhayət qurğuşun pilokli qaytanı olan köhnə, kirli, qara mahud papağı təsəvvür edə bilər. Həmin geyimə altından bir tük belə görünməyən araçqın da əlavə edilə, oxucu kresloda əyləşmiş şəxs qıyafəsinə tam təsəvvür edə bilər. Onun başı köksünə doğru sallandığından bütün üzündən yalnız burnunun ucunu görmək olardı, ona da işıq düşdüyündən olduqca uzun olduğu görünürdü. Bu şəxs arıq və qırıq öləndən qoca olduğunu fərz etmək olardı. Bu adam XI Lüdovik idi.

Otağın dal tərəfində, qapının yaxınlığında Fləmandriya libasında iki adam asta-asta söhbət edirdi. Onların üzünə yaxşı işıq düşdüyündən Qrenquarın mistəriyası göstərilərkən orada olanlar bu iki nəfərin baş Fləmandriya səfirləri olduqlarını dərhal tanıyırdılar: bunlardan biri bəsirətli Gent burqomistri Vilhelm Rim, o biri isə məşhur corabçı

Jak Koppenol idi. Bu iki nəfərin XI Lüdovikin apardıdığı siyasətini sirlərinə vafiq olduğu diqqətli oxucunun yadında olar.

Nəhayət, otağın lap dal tərəfində, qapının ağzında qaranlıqda, heykol kimi hərəkətsiz, alçaqboylu, lakin qüvvətli vücudlu, hərbi paltar, bürüncəyində gerb şəkli olan bir adam da dayanmışdı. Bu adamın hamar üzü, bərəlmis gözləri, iri ağzı, uzun saçlarının tamamilə qapadığı qulaqları və ensiz alması vardı. Üzü eyni zamanda həm köpək, həm də pələng üzünə bənzəyirdi.

Bütün bu dörd nəfər ayaq üstə dayanmışdı. Oturan yalnız kral idi. Krala ən çox yaxın olan mühüm adam ona uzun bir məktub oxuyurdu. Əlahəzrət isə görünür onun oxumasına diqqətlə qulaq asırdı. Fləmandriyalılar yavaşdan bir-birilə söhbət edirdilər:

– Ağalar, – Koppenol mürdənərarə dedi, – mən artıq dayanmaqdan yorulmuşam. Görəsən burada bir kreslo yoxdur?

Rim xəlifcə güllümsünorək "yox" işarəsilə cavab verdi.

Təbiətən qalın səsinə alçalmağa məcbur olduğundan heç də məmnun qalmayan Koppenol sözüünə davam etdi:

– İsayə and olsun, mən az qalırım öz emalatxanamda olduğu kimi bardaş qurub yerdə oturum.

– Qotiyyon olmasın, conab Jak?

– Conab Rim, əcəba, bu ölkədə yalnız ayaq üstə dayanmaq qaydadır?

– Bəli, ya ayaq üstə, ya da ki, diz üstə, – Rim cavab verdi.

Bu zaman kral səsinə ucaltdı. Fləmandriyalılar susdular.

– Demək, biz xidmətçilərin paltarı üçün əlli su, saray məmurlarınızın bürüncökləri üçün on iki livr. Deməli, belə! Siz qızıl ovuc-ovuc atırsınız! Siz ağılınızı itirmisiniz, Olivye?

Qoca bu sözləri deyib başını qaldırdı: boynundakı müqəddəs Mişel ordeninə məxsus qızıl zəncir parladı; şamın işığı isə onun zəif və qeyri-məmnun simasını işıqlandırdı.

Kağızları müsahibinin öləndən qaparaq çuxura düşmüş gözlərlə baxdı və sözüünə davam etdi:

– Siz bizi talan edirsiniz! Bütün bunlara nə ehtiyac var? Bu zinət, bu təntənə bizim nəyimizə lazımdır? İki saray keşişi və bir kiçik keşiş! Keşişlərin də hər birinə ayda on livr, kiçik keşişə isə ayda yüz su maaş! İldə doxsan livr alan bir kamer-lakey! Bir nəfər qapıçı, bir nəfər bostançı, bir nəfər aspaz, bir nəfər aspaz köməkçisi, bir nəfər açarçı, iki nəfər lakey – hər birinə də on livr maaş! Səkkiz livr maaşla

iki nəfər mətbəx xidmətçisi! İyirmi dörd livr maaşla bir mehtər və iki nəfər mehtər köməkçisi! Hər biri ildə altmış livr maaşla bir nəfər hambal, bir nəfər şirniyyatçı, bir nəfər qoğalbişəri, iki nəfər arabacı! İyirmi altı livr maaşla bir nəfər dəmirçi, yüz iyirmi livr maaşla bir nəfər xəzinədar və beş yüz livr maaşla bir nəfər müfəttiş! Hələ Allah bilir, daha nələr! Bu böyük bir dəlilikdir! Bu cür maaşlar vermək bütün Fransanı tar-mar etmək deməkdir! Luvr sarayında toplanmış bütün qızillər bu böyük ocağın üzərində əriyib qurtara bilər! Bu qızillər heç çatmaz da və biz öz qab-qacağımızı satmağa məcbur olarıq, gələcək il isə, cənab Allah və həzrət Məryəm sizə ömür versə (o bu sözləri söylərkən şlyapasını bir qədər qaldırdı), biz qalay kasalarda su içməyə məcbur olacağıq!

O bu sözləri söylərkən masanın üstündəki gümüş piyaləyə nəzər saldı, sonra yenə sözüünə davam edərək dedi:

– Bəli, cənab Olivye, kral və imperator kimi böyük hökmdarlar öz saraylarında bu qədər zinət və ehtişama yol verməməlidirlər, çünki bu dəbdəbə bütün ölkəyə yayıla bilər. Bunu yaxşı yadında saxla, Olivye! Bizim xərclərimiz gündən-günə artır və bu bizim heç xoşumuzla gəlmir. Doğrudan da heç belə şey olar? 1479-cu ilə qədər bizim xərclərimiz 36 min livrdən artıq deyildi. 1480-ci ildə isə xərclər qırx üç min altı yüz on doqquz livrə çatdı, mən bu rəqəmi çox yaxşı yadımda saxlamışam, 1481-ci ildə isə – 66 min 680 livrə çatdı, bu il isə çox ehtimal ki, bu rəqəm 80 min livrə olacaq. Demək, xərclər dörd ilin ərzində iki dəfə artmışdır! Bu dəhşətli bir şeydir, Olivye!

O bir qədər dayandı, nəfəsini dərdi, sonra yenə həyəcanla sözüünə davam etdi:

– Ətrafımda yalnız mənim arıqlamağımın hesabına kökələn adamları görürəm. Siz mənim pullarımı vücudumun bütün məsələlərinə sorub çıxarırsınız!

Həmi susurdu. Bu elə bir tutmayı ki, axırını gözləmək lazım idi. O davam etdi:

– Bu mənim yadıma Fransa feodallarının latın dilində mənə ərizə yazaraq xəzinənin onların zənninə öz boyuna götürməli olduğu xərcləri yenidən bərpə etməsinə istəmələrinə salır. Əcəb tələbdür! Heç başa düşmək istəyən yoxdur ki, bu xərclər bizim xəzinəmizi tamamilə yoxsullaşdırır bilər! Bəli, bəli cənab baronlar! Siz sübut etməyə çalışırsınız ki, biz ösil kral deyilik! Biz sizə göstəririk, ösil kral necə olur!

O öz əzəmətinə hiss edərək gülümsədi; gülümsəyərkən bir az yüngülləşdi və flamandıyalılara bu sözləri söylədi:

– Cənab Rim, mənim sizə deyəcək bir sözüm var: bütün bu baş çörək paylayanlar, baş saqilər, ober-kamergerlər və eşikağaları mənim ən axırncı nökrəm olmağa belə layiq deyillər. Bunu yaxşı yadımda saxlayın, cənab Koppenol: onların bir quruşluq qiyməti yoxdur. Baş və mənasız yera kralın ətrafında veyllənən bu dörd yüksək saray adamı məhkəmə binasında böyük saatların ətrafında dayanan və bir az əvvəl Filipp Brilin yenilədiyi dörd heykələ bənzəyir. Bu heykəllər qızıl suyu ilə boyanmış olsa da, onların saat mexanizminə heç bir dəxli yoxdur. Mexanizim onlar olmasa da çox gözəl işləyə bilər.

O bir az düşündü, sonra qoca başını yırğalayaraq əlavə etdi:

– Yox, dostum, mən Filipp Brilin yoluyla getməyəcəyəm, mən tanınmış vassalları qızıla tutmayacağam. Davam et, Olivye!

Kralın mürciəti etdiyi adam onun əlindən dəftərçəni aldı və yenə hündürdən oxumağa başladı:

– “...Möhür mühafizi nəzdində çalışan Adam Tenona Paris şəhərinin möhürlərini zərər etdiyi, köhnə möhürlər tamamilə silindikləri üçün işə yaramadığından buna yeni material sərif etdiyi üçün – on iki Paris livri”.

“Gilyom Frerə Turnel qüllələrindəki iki oğod göyərçin xanada bu ilin yanvar, fevral və mart aylarında göyərçinləri saxladığı və bəslədiyi üçün sərif etdiyi yeddi ölçü arpaya görə – 4 livr və 4 Paris susu”.

“Fransiskan rahibinə bir caninin tövbəsini qəbul etdiyi üçün – 4 Paris susu”.

Kral sakitcə qulaq asaraq ara-sıra öskürür, piyaləni ağzına doğru aparır, bir udum içir və üzünü turşudurdu.

– “Keçən il məhkəmənin omrilo Paris çuclərində boru çalınaraq əlli altı elan oxunmuşdu, bunların pulu hələ verilməyib”.

“İstər Parisdə, istərsə də başqa yerlərdə guya basdırılmış xəzinələri tapmaq üçün yer qazılmasına – onu da qeyd etməliyik ki, oraldan heç bir şey tapılmamışdır – qırx beş Paris livri”.

– Bir su tapmaq üçün bir ekü basdırmaq buna deyirlər. – kral dedi.

– “Turnel qülləsindəki demir qəfəsə altı oğod ağ şüşə salmaq üçün – 13 su, kralın omrilo əlahəzrətin ad gününə münasibətilə üstündə kral gerbi olan dörd oğod qalxan hazırlamış ətrafını çiçəklə bəzəmək üçün – 6 livr. Kralın əski kamzoluna iki oğod yeni qol tikmək üçün – 20 su. Kralın çəkmələrini təmizləmək üçün bir qutu yağ – 15 quruş.

Kralın qara çoşqaları üçün yeni tövlə tikdirməyə – 30 Paris livri, kral şirləri üçün anbar tikdirməyə – 22 livr”.

– Bu heyvanlar xeyli baha başa gəlir! – XI Lüdovik dedi. – Ancaq, nə etməli? Kral şirsiz ola bilməz ki! Bu şirlərin içində sarı bir şir var, onun oyunları mənim çox xoşuma gəlir. Cənab Gilyom, siz mənim şirimə görmüsünüz? Şirlər krala it əvəzinə, pələnglər isə pişik əvəzinə lazım olur. Böyük adamın – böyük də işi olmalıdır. Bütpərəstlik zamanlarında xalq Yupiterə yüz öküz və yüz qoyun qurban gətirdikdə padşahlara ona yüz qartal qurban verərdilər. Bu çox vəhşi bir adət idi, lakin hər halda gözəl bir şey idi! Fransa kralı hər zaman taxtlarının ətrafındakı bu heyvanların nərsinə qulaq asmağı sevərdilər. Bundan başqa ümidvaram ki, mənim onlara nisbətən az pul xərcləməyimə, hər halda, haqq verə bilərəm. Həm də bu da nəzərə alınmalıdır ki, mənim şirlərim, aylarım, fillərim və bəbirlərim o qədər də çox deyil. Davam edin, Olivye! Mən yalnız flamandriyalı dostlarımla diqqətini cəlb etmək niyyətində idim.

Vilhelm Rim hörmətli təzim etdi, Koppenol isə qaşlarını çatdırdı. Kralın aylarından birinə bənzəyirdi. Lakin kral piyaloni yenidən dodaqlarına yapışdırdığı üçün bunu görmədi və tüpürüb dedi:

– Tfu! Nə murdar çikidir!

Olivye davam etdi:

– “Altı ay məhkəmə qərarının intizarıyla həbsxanada saxlanmış bir avaranın xərci – altı livr dörd su”.

– Bu nə deməkdir! – kral bağırdı. – Asılacaq adama çörək vermək! Pasxaya and içirəm ki, mən onun yeməyinə bir su belə verməyə cəyəm! Olivye, bu xüsusda cənab d’Estutvil ilə danışıb və elə bu gün həmin oğlanın dar ağacıyla kəbini kəsilsin! Davam edin!

Olivye “Avaranın saxlanması” maddəsinin qarşısına işarə qoyaraq davam etdi:

– “Baş Paris cəlladı Anri Kuzenə Paris hakimi cənablarının əmrilə alınmış və ölümə məhkum edilmiş adamların başını kəsmək üçün istifadə edilən böyük enli qılıncı, onun qınıni düzəltməyə və qraf Lüdovik Lüksemburq üzərində ədalətlin bərqərar olunması zamanı kəşalmış köhnə qılıncın təmir edilməsinə yəne Paris hakiminin əmrilə altmış Paris susu...”

– Yətər! – kral onun sözünü kəsdi. – Bu maddəni böyük bir məmuniyyətlə təsdiq edirəm. Mən belə xərclərə heç vaxt etiraz etmərəm. Mənim bu cür işlərə sərf edilən pula qətiyyənl heyfim gəlməz. Davam et!

– “Hazırlanmış yeni böyük qəfəs üçün”...

– Aha! – Kral dikələrək iki əlilə kreslonun yanlarından yapıxdı və bağırdı. – Mən Bastiliyaya bəş yerə gəlmədiyimi bilirdim. Bir az səbir edin, Olivye! Mən həmin qəfəsi görmək istəyirəm, qəfəsə baxanda onun qiymətini mənə söylərsiniz. Cənab flamandriyalılar, tamaşa etmək istəyirsiniz? Bu çox maraqlı bir şeydir!

Kral məsahibinin qolundan tutaraq ayağa durdu, qapının ağzında lal və hərəkətsiz dayanmış adama qabaqda getməsinə işarəylə əmr edərək, flamandriyalıların da ardınca gəlmələrini tapşırıraq otaqdan çıxdı. Qapıdan çıxdıqda dəstə bir az da böyüdü: zirehli və silahlı bir neçə adam və yola işıq salan bir neçə xidmətçi də bu dostaya qoşuldu. Onlar bir müddət yüksək və qalın divarların arasıyla müxtəlif pilləkənlərdən və koridorlardan keçdilər; həmidən qabaqda gedən Bastiliya komendantı daim öskürən qoca və xəstə kralın qarşısında bütün qapıların açılmasını əmr edirdi. Hər bir alçaq qapıdan keçərkən qocalıqdan belə bükülmüş kraldan başqa hamı başını əyməyə məcbur olurdu.

– Bəli, bəli, – kral dişsiz ağzını şappıldadaraq dedi, – mənə elə gəlir ki, məzar qapısından girəndə də çətinlik çəkməyəcəyəm.

Nəhayət, son qapıya çatdılar; bu qapı çoxlu qifilla bağlandığından onları açmaq düz on beş dəqiqə çəkdi; onlar sivri qübbəli geniş və hündür bir salona daxil oldular; salonun ortasında məşəllərin işığında daşdan, demirdən və taxtdan qayrılmış içiböyükbir kub gəzülər. Bu kub “kralın qızcağızları” adıyla məşhur olan və dövlət məbhusları üçün hazırlanmış qəfəslərdən biri idi. Qəfəsin divarlarında iki, yaxud üç baca açılmışdı. Bacalara qalın dəmir barmaqlıqlar vurulduğundan onların arasından şišəni belə görmək mümkün deyildi. Qapını qəbir üzünə qoyulan daşa bənzəyən iri bir sal daş əvəz edirdi. Bu qapı yalnız birçə dəfə içəriyə açılırdı. Lakin burada ölünü canlı adam əvəz edirdi.

XI Lüdovik asta addımlarla qutunun ətrafında gəzişərək diqqətlə ona tamaşa etdiyi halda Olivye hündürdən oxuyurdu:

– “Qalın dirəklərdən, tor və dəmirlərdən hazırlanmış doqquz fut uzunluğunda, səkkiz fut enində və yeddi fut hündürlüyündə olan bu qutu qalın dəmir təbəqəylə əhatə olunmuşdur. Bastiliyanın Sent-Antuan qüllələrindən birində olan bu qəfədə mərhəmətli kralınızın əmrilə əvvəllər köhnə və yarıncuq qəfəsdə olan bir məbhus saxlanılırdı. Yeni qəfəsə – hər birinin uzunluğu 12 fut olan 96 üfüqi dirək,

52 perpendikulyar dirək sərf edilmişdir; bu dirəkləri yonmaq, rən-dələmək və hamarlamaq üçün iyirmi gün ərzində...”:

– Pis palıd deyil, – Kral yumruğuyla dirəklərə vuraraq dedi.

Olivye davam etdi:

– “...Bundan başqa həmin qəfəso iki yüz iyirmi dəmir təbəqə sərf edilmişdir. Hər bir təbəqənin doqquz və səkkiz fut uzunluğu var. Gödək dəmir təbəqələr, qurşaqlar, həcəmələr, rəzələr bu hesaba daxil deyildir. Cəmi 3735 girvənkə dəmir sərf edilmişdir; bundan başqa həmin qəfəso dördməyə bərkətmək üçün səkkiz ədəd böyük dəmir halqa, dəmir mixçalar sərf edilmişdir; bunların da ağırlığı 218 girvənkə olmuşdur; bundan başqa, həmin qutunun yerləşdiyi otağın qapılarını və pəncərələrini pordiləmək üçün və başqa bəzi dəmir işləri üçün...”

Kral dedi:

– Yüngül bir ağıl qarşısını almaq üçün nə qədər dəmir sərf edilmişdir.

– “...Cəmisi 317 livr beş su yarım xərc edilmişdir...”

– Pasxaya and olsun! – kral səsləndi.

O bu sözləri söyləyərkən qəfəsin içindəki adamı oyatdı; onun zəncirləri daş döşməyə dəyərək səsləndi. Sanki qəbirdən çıxan zəif bir səs gəldi. Bu səs boğuş-boğuş inildəyərək dedi:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Rəhm edin! – Bu sözləri deyən adam görünürdü.

– Üç yüz on yeddi livr beş su yarım! – kral təkrar etdi.

Qəfəsin içindən gələn zavallı səs Olivye də daxil olmaqla bura-dakıların hamısını diksindirirdi; yalnız kral heç bir şey eşitmir kimi görünürdü. O, Olivyeyə oxumasını əmr edərkən yenə qəfəsi yoxla-mağa başladı.

Olivyenin yeknəsoq səsi eşidilirdi:

– Bundan başqa, qəfəsin yerləşdiyi otağın içində dəmir atmaq üçün dəlik açan bənnaya – bu demirlər olmasa döşmə qəfəsin ağırlığına tab gətirə bilməzdi – iyirmi yeddi livr, on dörd su...

Qəfəsin içindən yenə səs eşidildi:

– Əlahəzrət, rəhm edin! And içirmə ki, xəyanət edən mən deyiləm, cənab Anjer kardinalıdır.

– Amma bu bənnaya yaman hiyləgər adammış! – kral dedi. – Olivye, davam edin!

– “...Pəncərə çərçivəsini, taxtı, ayaqyolu oturacağını və başqa xırda şeyləri qayıрмаq üçün xarrata iyirmi livr, iki su...”

– Aman, əlahəzrət, yəni siz mənim sözümə qulaq asmaq istə-mirsiniz? Sizi inandırmaq ki, bu barədə Giyen hersoquna yazan mən yox, cənab kardinal Balyu olmuşdur!

– Amma xarrat da işi çox ucuz görməmişdir. Ya xət, qurtardı? – kral dedi.

– Hələ qurtarmayıb, əlahəzrət. “Həmin otağın pəncərələrinə şüşə salmaq üçün şüşəciyə qırx səkkiz yarım Paris su...”

– Rəhm edin, əlahəzrət! Bütün mülkərimin mənə mühakimə edənələrə, bütün qab-qacağımın cənab Torsiyə, kitabxanamın Pyer Doriolüyə, xatlımın Russilyon valisinə verilməsi kifayət deyil? Mən heç bir şeydə müqəssir deyiləm, budur on dörd ildir ki, dəmir qəfəsdə çürüyürəm. Əlahəzrət, rəhm edin, Allah sizə bunun əvəzini verir!

– Cəmi nə qədərdir, Olivye?

– Üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su çərək.

– Müqəddəs Məryəm! – kral bağırırdı, – bu qəfəs nə yaman baha oturdu?

O bu sözləri deyib Olivyenin əlindəki dəftəri qapdı, gah kağıza, gah da qəfəso baxaraq, barmağıyla hesablamaya başladı. Bu zaman qəfəsin içindən məhbəbusun hiçqırıq səsi açıq-aydın eşidilirdi. Hiç-qırıq səsi kralı əhatə edənələr dərin və sarsıdıcı təsir bağışladığından onlar sapsarı saralmışdılar.

– Əlahəzrət, düz on dörd ildir! Düz on dörd il! 1469-cu ilin aprel ayından bəridir! Sizə Həzrət Məryəmə and verirəm, mənə qulaq asın! Siz bu on dörd il ərzində günəş işığından feyz almısınız, lakin mən, mən zavallı bu işığı bir daha görə biləcəyəmmi! Aman verin, əlahəzrət! Mərhəmətli olun! Mərhəmət və şəfqət – hökmdarların zinətidir. Əlahəzrət, siz elə zənn edirsiniz ki, insan ölüm ayağında olanda yer üzündə heç bir təhqiri cozasız qoymadığı üçün özünə təsəlli verə biləcək? Padşahım, sizə and içirmə ki, mən sizə xəyanət etməmişəm, sizə Anjer kardinalı xəyanət etmişdir. Mənim ayaq-larımdakı qandallar və dəmir kəmərlər həddindən artıq ağırdır. Əlahəzrət, rəhm edin!

– Olivye, – kral başını yırğalayaraq dedi, – zənnimcə, əhəng tor-basını mənim üçün iyirmi suya hesablamışlar, halbuki onun qiyməti on iki sudur. Hesabı düzəldin.

Sonra dalını qəfəsə doğru çevirdi və qapıya doğru yönəldi. Zavallı məhbüs işığın və addım səslərinin uzaqlaşdığını eşidib kralın gəldiyini zənn edərək böyük ümidsizlik içində bağırdı:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət!

Lakin qapı örtüldü, otaq dərin qaranlığa daldı. Onun qulaqlarına yalnız ara-sıra zümzümə edən keşikçinin xırıltılı səsi gəlirdi.

Kral dimməz-söyləməz iş kabinetinə qalxdı, məyyəti isə zavallı məhbusun iniltilərini ağır təsiri altında onun arxasınca getdi.

Birdən XI Lüdovik Bastiliya komendantından soruşdu:

– Deyəsən, qəfəsin içində kimə vardı?

– Elədir, əlahəzrət, – komendant bu sualdan heyrətlənərək cavab verdi.

– Kim idi o?

– Verden yepiskopu.

Kral bunu hamıdan yaxşı bilirdi. Lakin bu onun qərribə xasiyyət-lərindən biri idi.

– Hə, ho, – bunu yenidən xatırlayırmış kimi sadələvhəsinə dedi.

– Kardinal! Balinin dostu! Amma bu yepiskop çox yaxşı oğlandır!

Bir neçə dəqiqə sonra kralın iş otağının qapısı bu fəslin başlan-gıcında oxucunun gördüyü həmin beş nəfərin üzünə açıldı, onlar gir-dikdən sonra yenə də bağlandı. Bu şəxslər yenə öz əvvəlki yerlərini tutaraq astadan söhbətlərinə davam etdilər.

Kral burada olmayanda masasının üzərində bir neçə möhürlü zərf qoyulmuşdu. O, zərfləri açdı. Sonra bu kağızları bir-bir nəzərdən keçirərək yanında güman ki katib işləyən Oliviyəyə işarə edərək masanın üzərindəki qələmi göstərdi və məktublارın məzmununu ona bildirmədən məktublara cavab yazdırmağa başladı. Oliviyə isə oturmağa cəsarət etməyərək masanın bir küncündə olduqca narahat bir vəziyyətdə, diz üstə dayanıb kralın söylədiklərini yazırdı.

Vilhelm Rim diqqətlə onlara baxırdı, lakin kral o qədər yavaşdan dikte edirdi ki, flamandriyalıların qulağına yalnız bir neçə çox az anlaşıla biləcək söz çatırdı. Məsələn:

– Münbit yerləri ticarət üçün, qalan yerləri isə, manufaktura sona-yəsi üçün saxlamalı... Cənab ingilislərə bəzən dörd böyük topumuz – Londonu, Brabantı, Burq-an-Bressi, Sent-Omeri göstərməli... Topçu dostları daxil edildiyi üçün artıq müharibələr daha ciddi şəkildə almaq-dadır. Dostumuz Bressiir cənablarına... Orduları təminatsız saxla-maq mümkün deyil... və sairə.

Kral yalnız birco dəfə səsinə yüksəldi və bağırdı:

– Cənab Siciliya kralı da öz naməlerini Fransa kralı kimi sarı sur-ğucula möhürləyir! Buna icazə verilməməlidir. Öz hüququmuzu ən xırda şeylərdə belə müdafiə etməliyik. Bunu qeyd et, Oliviyə!

Bir müddət yenə səssizcə işlədikdən sonra, ucadan dedi:

– Aman, aman, bizim qardaşımız imperator nələr yazır? – Sonra məktubu oxumağa başlayaraq, arada öz sözünü kəse-kəse deyirdi:

– Bu doğrudur! Alman qadınları hündürboylu və həddindən artıq şişman olurlar! Lakin əski bir zərb-məsəli də yaddan çıxarmamalı-yıq: “Ən gözəl qraflıq – Flandriya; ən gözəl hersoqluq – Milandır, ən gözəl krallıq isə – Fransadır”. Elə deyil, cənab flamandriyalılar!

Kral bu sözlərlə corabçının vətənpərvərlik hisslərinə toxunaraq onu məmnun etdiyi üçün yalnız Vilhelm Rim deyil, Koppenol da baş aydı.

XI Lüdovik son məktubu nəzərdən keçirib, qaşlarını çatdı:

– Bu nədir? – o dedi. – Pikardiyada da bizim əsgərlərimizdən şikayət edirlər! Oliviyə, bu saat marşal Ruoya yaz ki, inzibati qayda-lar pozulmuşdur, jandamlar, zadəgan əylələri, azad nişançılar, işveç-rəlilər şəhərlərə çox zərər yetirirlər; əsgərlər kəndlilərin evində tap-dıqları şeylərlə kifayətlənməyərək, onları zorlayır, döyür, əziyyət verərək şorab, balıq, yeməli şeylər gətirməyi məcbur edirlər. Mar-şal Ruoya yaz ki, biz öz xalqımızı hər bir əziyyətdən və təcavüzdən xilas etmək istəyirik. Bizim arzu və iradəmizdir. Bəli, bunu da yaz ki, tanınmayan, bilməyən bir bərbərin, yaxud mehtərin prins kimi güləbətənli məxmər və ipək libaslar geyinməsi bizim heç də xoş-muzla gəlmir; bu cür təşəxxüs və qürur cənab Allaha da xoş getməz; biz kral olduğumuz halda arşını on altı su qiymətinə olan mahuddan kamzol geyməklə kifayətlənirik. Arabacı cənablari da lütf edib, bizim kimi hərəkət etsə, xəncərinin qaşını düşməz. Bunların hamısını bizim dostumuz cənab marşal Ruoya yazarsınız. Çox yaxşı!

XI Lüdovik uca, möhkəm və qırıq səslə yazırdı. Məktubu bitirmək üzrəydi ki, birdən qapı açıldı və içəriyə dəhşətli səslə bağıran bir adam girdi, daha doğrusu, içəriyə soxuldu:

– Əlahəzrət! Əlahəzrət! Parisdə üsyan var!

XI Luinin ciddi üzü dəyişdi, lakin üzündə bir anlıq görünən həyə-can dərhal da yox oldu. O özünü saxlayaraq sakit və möhkəm bir səslə soruşdu:

– Kum¹, Jak, bu nə cür daxil olmaqdır?

Jak tənəffüs halda bağırırdı:

– Əlahəzrət, üsyan, üsyan!..

Kral ayağa durdu, ona yaxınlaşdı, əlindən tutdu və hiddətini boğaraq və flamandriyalılara oğrun-oğrun baxaraq yalnız onun eşidə biləcəyi səsle dedi:

– Kəs səsini, ya da yavaş danış!

Gələn adam bu sözlərin mənasını başa düşüb yavaş səsle qorxa-qorxa danışmağa başladı. Kral sakitcə qulaq asırdı: Vilhelm Rim isə Koppenolun diqqətini yeni gələn adamın üzünə, libasına, xəz şapkasına, qısa yapıncısına, hesab kamerası müşavirlərindən olduğunu göstərən qara məxmər cübbəsinə cəlb edirdi.

Lakin bu adam krala izahat verər-verməz XI Lüdovik gülərkən dedi:

– Kum Kuaktye, nə piçildəyirsiniz! Ucadan danışın. Bizim flamandriyalı dostlarımızdan heç bir xəlvət səhbətimiz ola bilməz.

– Lakin əlahəzrət?..

– Ucadan danışın!

Kuaktye mat qaldı.

– Demək, siz söyləyirsiniz ki, bizim əziz Paris şəhərimizin əhalisi üsyan qaldırmışdır? – Kral ucadan dedi.

– Bəli, əlahəzrət.

– Və siz deyirsiniz ki, bu üsyan Parisin baş hakimi əleyhinə çevrilmişdir?

Kuaktyenin dili dolaşdı, kralın fikirlərində gözənilməz və anlaşılmaz dönüş əmələ gəldiyinə heyran qalaraq cavab verdi:

– Yəqin ki.

– Bəs qarovulçular camaatı harada qarşıladılar? – XI Lüdovik yenə soruşdu.

– Böyük sərsəri meyhanasından Sərraflar körpüsünə gedən yolda. Mən özüm də əlahəzrətin əmrinə tabe olaraq buraya gələrkən onlara rast gəlmişdim. Hətta mən camaatın “Rədd olsun Paris hakimi!” bağırdıqlarını da eşidirdim. Görəsən, onlar nə üçün məhkəmə sədrinin əleyhinədirlər?

– Çünki o onların ağasıdır.

– Doğrudan?

– Bəli, əlahəzrət. Onların hamısı Möcüzələr sarayında olan yaramazlardır. Çoxdandır ki, məhkəmə rəisinin sərtliyindən şikayət edirlər, onun hökmünə tabe olmaq istəmirlər.

– Belə de! – Kral məmnunluğunu gizlətməyə çalışaraq xəlifə təbəssümlə dedi.

– Onlar parlamentə yazdıqları ərizələrində yalnız iki ağaları olduğunu qeyd edirlər: biri əlahəzrət, o biri isə cənab Allah – yaxud mənim zənnimə iblis, – Kuaktye sözünə davam etdi.

– Belə de! – kral yenə təkrar etdi.

O bu sözləri söylərkən əllərini ovuşdurur və daxilən güldüyündən üzündə sevinc işarəsi görünürdü. Ümumiyyətlə, kral özünü nə qədər saxlamaq istəsə də, qəlbindəki sevinci gizlədə bilmirdi. Kimsə, hətta Olivye belə bundan baş çıxara bilmirdi. Kral bir müddət fikrə getdi; üzündə narazılıq vardı; sonra birdən soruşdu:

– Onlar çoxdur?

– Bəli, əlahəzrət, olduqca çoxdurlar, – Jak cavab verdi.

– Nə qədər olarlar?

– Altı minə qədər olarlar.

Kral özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Çox gözəl! Nə ilə silahlanmışlar?

– Onların kərəntiləri, nizələri, oxları, dırmaqları, bir sözlə, bir çox olduqca qorxunc silahları var.

Lakin silahlar sadalanarkən deyəsən kralın kefi heç də pozulmadı. Odur ki, Kuaktye bir söz də əlavə etməyi lazım bildi:

– Əlahəzrət, məhkəmə rəisinə kömək göndərməsək, onu bu saat məhv edəcəklər!

– Əlbəttə, əlbəttə, göndərəcəyik! – Kral məmnun halda dedi.

– Əlbəttə, göndərəcəyik. Hər halda cənab məhkəmə rəisi bizim dostumuzdur. Altı min! Amma çox qoçaq oğlanlardır. Onların cəsarəti fəvqəladə bir cəsarətdir. Bizim də buna bərk acığımız tutmuşdur. Lakin bu gecə mənim qoşunum azdır, səhər kömək göndərə bilmirik.

– Yox, əlahəzrət! – Kuaktye bağırdı, – ona bu saat kömək göndərilməlidir, yoxsa quldurlar səhərə kimi iyirmi dəfə məhkəmə binasını dağıdıb, məhkəmə rəisini əsa bilərlər! Əlahəzrət, Allah eşqinə, səhərə kimi qoşun göndərin!

– Sizə dedim ki, səhər göndərərik, – kral onun gözəlirinin içinə diqqətlə baxaraq dedi.

¹ Xaç atalığı, kirvo

Bu elə bir baxış idi ki, bundan sonra artıq cavab verməyə ehtiyac yox idi. XI Lüdovik bir qədər susduqdan sonra yenə səsinə ucaldtı:

– Kum Jak, hər halda sizə məlum olmalıdır. Paris hakiminin feodal hüquqi nədən ibarət idi... – sonra sözüünə düzəliş verərək, – ibarətdir? – dedi.

– Əlahəzrət, onun ixtiyarında Qalandr və Erbri küçələri arasındakı məhəllə, Sen-Mişel meydanı, camaat arasında Hasararası deyilən məhəllə, Notr-Dam-an-Pre kilsəsinin civarındakı (burada XI Lüdovik şlyapasını bir qədər qaldırdı) on üç qədər ev var; sonra Möcüzələr sarayı civarındakı cüzam xəstəxanası və nəhayət, bu xəstəxana ilə Sen-Jak qapıları arasındakı məhəllə də onun ixtiyarındadır. Şəhərin bütün bu hissələrində məhkəmə və nəqliyyat haqqı ona aiddir; o burada hakim sayılır.

– Vay, vay, vay! – Kral sağ əlilə sol qulağını qaşıyaraq dedi. – Bu ki mənim gözəl Parisimin böyük bir tikəsidir! Cənab məhkəmə rəisi şəhərin bütün hissəsinə hakim imiş ki!

O bu dəfə sözüünə düzəliş vermədi və öz-özünə danışmış kimi dalğın-dalğın sözüünə davam etdi:

– Cənab məhkəmə rəisi, demək, siz beləymişsiniz! Demək, cənab məhkəmə rəisi, siz bizim Parisimizin gözəl bir loğmasını dişlərinizin arasında saxlamısınız!

Sonra hərərətlə dedi:

– Bizim mülklərimizdə özünə məhkəmə rəisi, ağa və hakim adı verib, hər meydanda, hər küçədə dar ağacı quran və bizim sadıq təbəələrimizi asan bu ağalar rədd olsun cəhənnəmə! Onların sayında bildiyi say qədər Allahı olan yunan və gördüyü ulduzlar qədər Allah taniyan İranlı kimi hər bir fransız da gördüyü dar ağacı qədər kral sayı bilər. Lənətə gəlsin! Belə iş yaramaz, mən buna son qoymalıyam! Paris şəhərində bizim ədalətimizdən başqa məhkəmə, bizim təyin etdiyimiz yul vergilərindən başqa yol vergisi, bizdən başqa bir hökmdar ola bilməzi! Ruhuma and içirəm ki, cənnətdə bir Allah olduğu kimi, Fransada da yalnız bir kral, yalnız bir hökmdar, yalnız bir hakim olmalıdır.

O yenə papağını qaldırdı və it sürüsünü qısırdan ovçu kimi kimisə müraciət etmədən sözüünə davam etdi:

– Yaxşı, mənim xalqım! Çox gözəl! Bu yalançı ağaları məhv et! Öz işinə davam et! Rədd olsunlar gözümdən! Talan et, dar ağacın-

dan as, evlərin tar-mar et! Bəli, ağalar, siz kral olmaq istəyirsiniz! Onları yaxşıca döyüclə, ey mənim xalqım, yaxşıca döyüclə!

Ancaq burada ağzından qaçmış bir fikri sanki tutmaq istəyirmiş kimi dayandı və dodağını gəmiri. Sonra ətrafındakıları sırayla nəzərdən keçirdi, başındakı papağını çıxarıb ona baxdı və dedi:

– Ah, sən mənim başımda nə olduğunu bilsəydin, mən səni yandırardım! – Sonra yenə bütün ətrafı diqqətli və təşvişli tülkü nəzərlə gözəndən keçirərək sakitcə əlavə etdi: – Ancaq məsələ bunda deyil! Biz hakimo yardım göndərəcəyik. Lakin təəssüf ki, hal-hazırda bizim ixtiyarımızda çox az qoşun var və bu qədər adama qalib gələ bilməz. Sabaha qədər gözləmək lazımdır. Şəhərdə intizam bərpa ediləcək, ələ keçənlər isə cəzalarını alacaqlar.

– Ah, əlahəzrət, – Kuaktye dedi, – az qalmışdım, bir şeyi sizə xəbər verməyi unudum. Gecə qarovulu bu dəstədən iki nəfəri tutmuşdur. Əlahəzrət onların üzünə baxmağı arzu edərsə, yaxındadırlar, onları gotirtmək olar.

– Nəcə arzu etməmək? – kral bağırdı. – Bu cür şeyləri nə cür unuda bilərsiniz. Olivye, tez ol, onları buraya gətir!

Olivye otaqdan çıxdı və bir dəqiqə sonra yenə qayıtdı; bu dəfə onun yanında kral qarovulu nişanlılarıyla əhatə olunmuş iki əsir vardı; əsirlərdən birinin şişkin, axmaq, sarıx və heyrətli üzü vardı. Əyninə cür-cındır geyinmişdi, yeridikcə ayaqlarını sürüyür və çökürdü. İkincinin üzü gülməz və solğun idi. Onu oxucular tanıyırdı.

Kral bir dəqiqə onların üzünə baxdı, bir söz söyləmədi, sonra qırıq bir səsle birincidən soruşdu:

– Sonin adın nədir?

– Zoffrua Pensburd.

– Sənətin nədir?

– Avarayam.

– Sən bu cinayətə dəstəyə nə üçün qoşulmusan?

Avara əllorini oynadaraq mənasız-mənasız kralın üzünə baxırdı. O, başında sönmüş şam işığı qədər işıq olmayan dar düşüncəli adamlardan biriydi.

– Bilmirəm, – o cavab verdi, – onlar getdi, mən də onların dalınca getdim.

– Sizin Paris şəhəri hakimi və ağanızı arsızcasına qarət etmək və öldürmək məqsədiniz yox idi?

– Bilmirəm. Mən yalnız onu bilirəm ki, birini soymağa gedirdilər, başqa heç bir şey bilmirəm.

Qarovulçuların biri quldurun əlində tutulmuş orağı krala göstərdi. Kral soruşdu:

– Bu silah sənindir?

– Bəli, bu mənim orağımdır. Mən – bağbanam.

XI Lüdovik o biri əsiri göstərərək sözünə davam etdi:

– Bu adamın sənin yoldaşın olduğunu etiraf edirsən?

– Yox, mən onu heç tanımıram.

– Yetər, – kral dedi və qapının yanında hərəkətsiz və dimməz-söyləməz dayanmış, oxucunun nəzər-diqqətini cəlb etdiyimiz adama əlilə işarə edərək əlavə etdi:

– Kum Tristan, bu adamı götür, o sənindir.

Adamayovuşmaz Tristan təzim etdi və qarovulçuların qulağına nəşə dedi. Qarovulçular zavallı sərsərinə apardılar.

Kral ikinci əsirə yaxınlaşdı; bu əsirin alnında iri tər damcıları görünürdü. Kral ondan soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Pyer Qrenquardır, əlahəzrət.

– Sənətin nədir?

– Filosofam, əlahəzrət.

– Məlun, sən bizim dostumuz Paris hakiminin üzərinə hücum etməyə necə cəsarət etdin? Sən bu iğtişah haqqında nə söyləyə bilərsən?

– Əlahəzrət, mən onda heç iştirak etməmişəm.

– Necə iştirak etməmişən, məlun? Səni qarovulçular bu köpək uşağının arasında tutmayıb?

– Əlahəzrət, belə deyil, burada bir səhv var, bədbəxt bir təsadüf. Əlahəzrət, lütfən mənə qulaq asın, mən tragediya yazıram: mən şairəm, mənim kimi adamlar isə adətən gecələr küçələrdə dolaşır. Mən də bu axşam tamamilə təsadüfi olaraq buradan keçirdim, məni nahaq yerə tutublar. Mənim bu qarışıqlıqla heç bir əlaqəm yoxdur. Əlahəzrət özü gördü ki, bir az əvvəl danışdırılan quldur məni heç tanımadı. Mən əlahəzrətdən rica edirəm...

– Sus, – içiyi araya arə verərək dedi, – mənim bu cəfəngiyatdan başım hərlənir.

– Əlahəzrət, bunu da asmaq olarmı? – Tristan barmağıyla Qrenquarı göstərərək soruşdu.

Bu onun söylədiyi ilk söz idi. Kral laqeydcəsinə cavab verdi:

– Mümkündür, mənim heç bir etirazım yoxdur.

– Ancaq mənim etirazım var! – Qrenquar bağırdı.

Filosof həmin dəqiqə gömgöy göymişdi. Kralın soyuq və laqeyd simasından yalnız son dərəcə patetik bir şeylə xilas ola biləcəyini anlamışdı. XI Luinin ayaqlarına yıxılaraq müdhış ədə və hərəkətlə bağırdı:

– Əlahəzrət, lütfən, mənə qulaq asın! Əlahəzrət, belə boş şeylər üçün mənə hiddətlənməyin! Tanrı həzrətləri öz ildırımına kiçik bir bitkini məhv etməz. Əlahəzrət, siz qüdrətli və böyük bir hökmdarsınız! Buz parçası qılgılımcı saça bilmədiyimi kimi, üsyan qaldırmaq iqtidarı olmayan zavallı və namuslu adama rəhm edin! Ey böyük hökmdar, alicənablıq aslanlara və hökmdarlara məxsusdur! Təəssüf ki, sərtlik yalnız fikirləri qarışdırır. Fırtınanın şiddətli rüzgarı yolçunu öz bürüncəyinə daha möhkəm büründürdüyi halda, günəş öz isti şüalarıyla bu yolçunu köynəyinə qədər soyunmağa məcbur edər. Əlahəzrət, siz də bir günəşsiniz. Ey mərhəmətli hökmdarım, sizə and içirəm ki, mən nə sərsəriyəm, nə oğruyam, nə də qulduram. Üsyan və quldurluq Apollonun xasiyyətlərindən deyildir. Hər halda, mən üsyan və ixtişaşların gurladığı buludlara çıxmaram, mən siz əlahəzrətin sadiq bəndəyimin. Sadiq bəndə isə öz padşahının şöhrətinə və şəninə ərin öz arvadının namusuna və oğulun atasının yaxşı adına hörmət etdiyi kimi baxmalıdır. O özünü qurban verməli, özünün padşahın yolunda parça-parça doğranmasına razı olmalıdır. Onun heç bir başqa ehtirası olmamalıdır. Hər halda, əlahəzrət, mənim etiqadım belədir. Odur ki, siz məni üsyançı və qarətçi zənn etməyin. Yalnız sürtükümün dirsəkləri yırtıq olduğundan məndən şübhələnməyin. Əlahəzrət, siz məni bağışlasanız, diz üstə çöküb, gecə-gündüz sizin bu yaxşılığınız üçün dua edərəm. Mən təəssüf ki, çox da zəngin deyiləm, mən hətta bir qədər yoxsulam, lakin bu qətiyyətim mənim pis adam olmağımı deyil. Bəli, yoxsul olmağma özüm müqəssirəm. Hər kəs bilir ki, yaxşı və xeyirli işlər də ev tikmək, kitablardan kürk tikimək mümkündür deyil. Taxılı vəkillər yeyir, başqa elm adamlarına isə yalnız küləş qalır. Filosofların yırtıq bürüncəkləri haqqında o qədər lətifə var ki. Ah, əlahəzrət, mərhəmət və səfqət – böyük bir qəlbi nurlandırmaq iqtidarında olan yeganə işiqdir! Mərhəmət – bütün xeyirli işlər üçün mənbədir! O olmasaydı, bütün başqa fəzilətlər gözləri görməyə-görməyə Allah axtaran korlara bənzəyərdilər.

Təbələri onun sayəsində padşahlara məhəbbət bəsləyir. Məhəbbət isə kralın ən gözəl mühafizəsidir. Həm də əlahəzrət, yer üzündə bir nəfər artıq zavallı adamın, taleyin zülmürlə çarpışan məsum bir filosofun yaşamasından siz nə itirirsiniz? Onun cübləri də mədəsi kimi bomboşdur! Bundan başqa, əlahəzrət, mon ədəbiyyatla da məşğul oluram, ədəbiyyata himayə göstərmək isə – böyük padşahların təcinda əlavə bir incidir. Apollon muzanın himayədarı titulundan qətiyyənlə çəkinməzdi. Matvey Korvin riyaziyyatçıların zinatı olan Jan de Monroyalı himayə edirdi. Lakin ədəbləri dar ağacından asmağa başlarsa, buna ədəbiyyat himayəçiliyi adını vermək olarmı? Böyük İskəndər Aristoteli asmağı əmr etsəydi, bu onun üçün ləkə olmazdı? Bu bözən üzü qismən gözəlləşdirən balaca bir xal deyil, onu daha da bərbad və çirkin hala salan çibən olardı. Əlahəzrət, mən nəcəbatlı Dofin cənablarımla Flandriya şahzadəsinin izdivacı haqqında olduqca geniş bir monzümə yazmışam. Məgər bunu edən adam üsyan qaldırmaq qabiliyyətində ola bilermi? Əlahəzrət, nəzərə alın ki, mən adi bir ədəb deyiləm, mənim ciddi ölməz əsərlərim var, qeyri-adi natiqlik istedadım var. Əlahəzrət, rəhm edin! Siz bununla Həzrət Moryəmə xoş gələn bir iş görmüş olarsınız. And içərim ki, bu ölüm məni çox qorxudur.

Zavallı Qrenqar bu acınacaqlı sözləri söylərkən kralın çökmələrini yayırdı, Vilhelm Rim isə Koppenolun qulağına deyirdi:

– O kralın ayağına düşməkdə çox yaxşı iş görür. Kritli Yupiter kimi bəzi padşahların qulaqları ayağındadır.

Corabçi isə Kritli Yupiteri vecinə almayaraq gözlerini Qrenqardan ayırmadan gülümsəyö-gülümsəyö cavab verdi:

– Ah, necə də xoşdur, mənə elə gəlir ki, məndən əfv diləyən kansler Qüqonu yenidən eşidirəm.

Nəhayət, Qrenqar təhvşüyörək və bütün vücuduyla titrəyörək dayandı, gözlerini kralın üzünə dikdi; kral isə o danışıqca durmağıyla şalvarının üstünə düşən mum lokosini təmizləyirdi. Sonra bir söz demədən acı içkisindən bir qədəh də içdi. Bu sükut zavallı Qrenqarın qəlbini sıxırdı. Nəhayət, kral onun üzünə baxdı.

– Sox zəhlə təkən boşboğazdır! – dedi. Sonra Tristana tərəf dönüb dedi:– Ey, onu buraxın getsin!

Qrenqar sevincindən özündən getdi.

– Buraxaq! – Tristan mırıldandı. – Əlahəzrət, bəlkə onu bir qədər bizim qofəsdə saxlayaq?

– Kum Tristan, – XI Lüdovik cavab verdi, – sən nə danışırsan, biz üç yüz altmış yeddi livr səkkiz su yarım qiymətində olan qofəsləri bu cür sarsaqlar üçün tikirik? Bu sərəsərini bu saat buraxın və dalına da yaxşı bir təkib vurun.

– Oho! – Qrenqar bağırdı. – Böyük kral buna deyərəm.

Sonra kralın öz əmrini geriyyə götürə biləcəyindən qorxaraq Tristanın xeyli hiddətlə açdığı qapıya doğru cumdu. Əsgərlər onunla birlikdə otaqdan çıxdılar. Onu dalından yumruqlaya-yumruqlaya itələyirdilər. Qrenqar bütün bu əziyyətlərə həqiqi stoik-filosof kimi tab gətirirdi.

Kral Paris hakimi əleyhinə üsyan qalxması xəbərini eşidəndən sonra xeyli məmnun olmuşdu və ona xas olmayan bu mərhəmət də məmnuniyyətdən irəli gəlirdi. Halbuki Tristan dışından ovu qoparılmış köpək kimi acıqlı-acıqlı baxırdı.

Kral barmaqlarıyla kreslosunun kənarında şən-şən Pont-Odemer marşını çalırdı. O, riyakarlığın sirlərini bilsə də, sevincinə nisbətən qayğılarını daha yaxşı gizlədə bilirdi. Bözən xoş xəbər eşidəndə son dərəcə sevinirdi. Məsələn, Cösür Karlın ölümünü eşidəndə, olduqca xəsis olmasına baxmayaraq, Turdakı müqəddəs Martin kilsəsinə gümüş barmaqlıq bağışlamış, taxta çıxdıqda isə atasının dəfini ilə məşğul olmağı unutmşdu.

– Əlahəzrət, – Birdən Jak Kuaktye ona dedi, – siz mənə bərk xəstə olduğunuz üçün yanıma çağırımsınız. İndi halınız necədir?

– Oy, – kral zarıldı, – mən həqiqətdən bərk xəstəyəm, dəhşətli ağrıların var. Qulaqlarımda nəşə guruldadır, köksüm isə sanki odlu şanayla didirlər.

Kuaktye kralın biləyindən tutub ciddi görkəmdə onun nəbzini yoxlamağa başladı:

– Baxın, Koppenol, – Rim səsini alçaldaraq dedi. – O, Kuaktye ilə Tristanın arasında öyləmişdir. Bu onun bütün məyyəti deməkdir: həkim onun özü, cəllad isə başqaları üçündür.

Kuaktye kralın nəbzini yoxladıqca sifəti ciddiləşirdi. XI Lüdovik bir qədər rahatsızlıqla onun üzünə baxırdı. Kuaktyenin üzü getdikcə tutulurdu. Kralın xəstələnməsi ona gəlir gətirdiyindən həmişə bundan mümkün qədər faydalanmağa çalışırdı.

– Oho! – Nəhayət, Jak Kuaktye dedi, – belə şeylərlə zarafat etmək olmaz!

– Doğrudan? – Kral narahat halda soruşdu.

– Nəbziniz düz deyil, tez-tez vurur, qızdırmalısınız, – hökim sözüne davam etdi.

– Lənətə gələsən!

– Bəli, belə davam edərsə, insan üç gün belə yaşamaz.

– Ya Məryəm! – kral bağırdı. – Bunun heç bir əlacı yoxdur?

– Əlahəzrət, mən də elə bunu düşünürəm.

O, kraldan dilini çıxarmağı rica etdi, başını yırğaladı, üzünü qırışdırdı və birdən dedi:

– Yeri gəlmişkən, əlahəzrət, sizə deməliyəm ki, yeparxiya və monastırlardan kral vergisi yığan məmur vəzifəsi boşalmışdır, mənim isə bir qardaşım oğlu var...

– Kum Jak, mən bu vəzifəni sizin qardaşınız oğluna verirəm, – kral cavab verdi, – ancaq məni sinəmdəki bu hərərdəndən xilas et.

– Əlahəzrət, madam ki, siz bu qədər mərhəmətlisiniz, – hökim yenidən diləndi, – güman edirəm ki, mənim bir ricamı da rədd etməyib Sent-Andre küçəsindəki evimin inşasını qurtarmaq üçün bir qədər yardım edərsiniz.

– Hm! – kral öskürdü.

– Məsələ burasındadır ki, mənim pulum çatmır, – hökim davam etdi, – evimə dam qayırdıra bilməsəm, çox mütləssir olacağam. Zətən məsələ evin özündə deyil. Bu adi bir şəhərli evidir, ən çox bu evin karnizlərini zınləndirən gözəl Jan Furbo freskalarına heyfim gəlir. Həmin freskaların üzərində Diananın havada uçması təsvir edilmişdir. Oluqca gözəl, incə və zərif bir rəsmdir. Diananın başında tac əvəzinə aypara var, bədəninin ağılığı da o dərəcədə gözəldir ki, ona yaxından baxan adamın aqlını əlindən ala bilər. Orada bir Serera da var ki, çox qəribə bir şeydir. Serera taxıl dərzləri üzərində əyləşib, başında isə tarla çiçəklərindən və taxıl başaqlarından hörülmüş çələng var. Bu qədər aşıqanə gözlər, gözəl ayaqlar, nəcəbətli görkəm, zərif geyim təsəvvür etmək mümkün deyil. O, sənətkar qələməndən çıxmış ən kamil və ən həyalı gözəllərdən biridir.

– Yaxşı, – XI Lüdovik dedi, – sözünün canını de.

– Bilirsiniz, əlahəzrət, bütün bu bədii esərləri yığmağa bir yer lazımdır, bu çox baha olmasa da, mənim pulum qalmayıb.

– Yaxşı, bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Nə deyim? Bozəkli və qızıllı misdən qayırlarsa, olsa-olsa iki min livrə başa gələr.

– Vay, quldur! – kral bağırdı. – Ağzımdan çıxardığın hər bir diş mənə brilyant bahasına başa gəlir.

– Mən buna ümid bəsləyə bilərəm? – Kuaktye soruşdu.

– Yaxşı, lənət şeytana, ancaq məni sağalt.

Jak Kuaktye ehtiramla təzim etdi və dedi:

– Əlahəzrət, sizin bir əlacınız var edə bilər. Biz sizin böyrünüzə erməni gilindən, yumurta ağından, taxta yağından və sirkədən hazırlanmış böyük bir məlhəm qoyarıq. Bundan başqa, siz dərmanınızı içməyə davam etməlisiniz. Belə olarsa, biz əlahəzrətin can sağlığına cavabdeh ola bilərik.

Yanan şamın ətrafına çox miqmiğa toplaşır. Olivye kralın kefinin yaxşı olduğunu görüb, əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək krala yaxınlaşdı:

– Əlahəzrət...

– Hə, daha nə var? – XI Lüdovik soruşdu.

– Cənab Simon Radenin ölməsi əlahəzrətə məlumdur?

– Yaxşı, nə olsun ki?

– O, kral xəzinəsinin müşaviri idi...

– Nə olsun ki?

– Əlahəzrət, bu yer indiyədək boşdur.

Bu sözləri söylərkən Olivyenin üzündəki vüqarı yaltaqlıq yaltaqlıq əvəz etdi: yalnız bu iki ifadə saray öhlü üçün xarakterikdir. Kral onun gözlərinin içinə baxıb və quru tərdə dedi:

– Başa düşürəm. – Sonra bir az susub davam etdi. – Cənab Olivye, marşal Busiko deyirdi ki: “Hədiyyə hər zaman kraldan, balıq isə dənizdən olmalıdır”. Görürəm, Busikonun rəyini bölüşürsünüz. İndi isə qulaq asın. Mənim çox yaxşı yaddaşım var. Biz 1468-ci ildə sizi öz yanımızda kəmerger təyin etdik. 1469-cu ildə sizi Sen-Qlu qəsrinin komendantı və yüz tur livrlük maaş təyin etdik (siz maaşın Paris livri ilə verilməsini rica etmişdiniz). 1473-cü ilin noyabr ayında Jerjolda verdiyimiz əmrlə sizi kavalier Jilber Aqlın yerinə Vensen meşəsinə nəzarətçi təyin etdik. 1475-ci ildə Jak Lemerin əvəzinə Rüyve-Sen-Qlu meşəsinə meşəbəyi təyin olundunuz. 1478-ci ildə öz mərhəmətimiz sayəsində sizə yaşıl möhürlü sənədlərlə bərabər ömürlük olaraq on Paris livri məbləğində, arvadınızın adına keçirmək şərtlə Sen-Jermen məktəbinin yaxınlığındakı tacir dükanlarının yerləşdiyi yerin rentasını təyin etdik; 1479-cu ildə sizi zavallı Jan

Dezin yerinə Senar meşəsində meşəbəyi, sonra Loş qəsrinin komendantı, ondan sonra, yenə həmin ildə Sen-Kanten valisi və nəhayət, Milan köpüsünün kapitanı vəzifəsinə təyin etdik, bu da sizə qraf Milan adını daşımaq haqqı vermişdi. Hər bazar günü üz qırخان hər bir bərbərin verdiyi beş su miqdarında çərçimənin üç susu sizin payınıza düşür, yerdə qalanı isə xəzinəyə satır. Bundan başqa, köhnə soyadınızın ("Le Mauvais" – pisiyyə) sizə çox yaraşmasına baxmayaraq, onu dəyişdirməyə icazə verdik. 1474-cü ildə bizim zadəganların böyük narazılığına baxmayaraq, sizə zadəgan gerbi verdik və onu döşünüzdə taxmağa icazə verdik. Məgər bunlar sizə bəs deyil? Məgər, siz bu uğurlu ovdan razı deyilsiniz? Qorxmursunuz ki, artıq bir baliq gəminizin batmasına səbəb ola bilər? Kirvə, qürur sizi möhv edəcək; o hər zaman fəlakətə və iflasa səbəb olur. Bunu yaxşı düşünün və sakit oturun.

Ciddi tərzdə söylənən sözlər Oliviyenin üzünə yenə ona xas olan həyasız ifadəni qaytarırdı.

– Yaxşı, nə olar, – Oliviyə demək olar ki, əşidiləcək tərzdə mırıldandı, – görünür, bu gün kralın halı xarabdır: hər şeyi həkimə verir.

XI Lüdovik Oliviyenin bu fikrinə hirsələnəmədi, ancaq yetərinə qısa şəkildə dedi:

– Dayanın! Mən bir şeyi unudum. Mən sizi Gent şəhərində hərsoginə Məryəmin yanına səfir təyin etmişdim. – kral flamandriyalılara üzünü tutub əlavə etdi, – bəli, ağalar, bu adam səfir olmuşdur. – Sonra Oliviyəyə dedi: – Kirvə, indi isə, dalaşmağın yoxdur; biz ki köhnə dostuq. Artıq vaxt keçir, məşğələ bitdi. Üzümüzü qırxın.

Şübhəsiz, oxucular cənab Oliviyenin, XI Lüdovik tərəfindən oynanılan uzun və qanlı faciədə olduqca mühüm bir rol oynamaq şərafinə nail olan həmin dəhşətli bərbər olduğunu çoxdan anlamışdır. Əlbəttə, biz burada bu qəribə adamın xarakterini açmaq niyyətində deyilik, yalnız onu qeyd edə bilərik ki, onun üç adı vardı: sarayda ona Oliviyə Le-Den deyirdilər, xalq onu iblis Oliviyə adı ilə çağırırdı, əsil adı isə Oliviyə le Move idi.

Oliviyə yəqin ki, narazı olduğundan yerindən tərpənmir və Jak-Kuaktyenin üzünə çəp-çəp baxırdı.

– Hə, hə, hər şey həkimindir, – o dişləri arasında mırıldandı.

– Əlbəttə, həkim üçündür. – XI Lüdovik qəribə yumşaqlıqla dedi. – Həkim səndən daha əhəmiyyətlidir, çünki bütün bədənimiz

onun əlindədir, sənin əlində olan yalnız çənəmizdir. Əzizim, sənin öz tələyindən şikayət etməyə haqqın yoxdur. Əgər mən də kral Xilperik kimi saqqal saxlasaydım, sənin halın necə olardı? Yaxşı, kirmək, öz işlə məşğul – üzümü qır. Get, nə lazımsa götür.

Oliviyə kralın bu gün hər şeyi zarafata salmaq niyyətində olduğunu və onu açıqladığının mümkün olmadığını görüb əmrini yerinə yetirmək üçün söylənən-söylənə otaqdan çıxdı.

Kral ayağa durdu, pəncərəyə yaxınlaşdı və birdən böyük həyəcan içində pəncərəni açaraq səsləndi:

– Bu nədir? Qədim şəhərin üzərində şöfəq var! Hakimin evi yanır! Hə, hə, bu onun evidir! Ah, mənim mərhəmətli xalqım! Nəhayət, sən feodallarla haqq-hesab çəkməkdə mənə yardım edirsən! Sonra flamandriyalılara müaciət etdi: – Ağalar, yaxın golin, baxın! Bu yangın şöləsidir, eləmi?

– Bəli, yangındır, həm də böyük bir yangın, – Vilhelm Rim yoldaşıyla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşaraq dedi.

Koppenolun gözləri birdən parladı.

– Ah, – o bağıraraq dedi, – bu baron Emberkurun evinin yanmasını mənim yadıma salır. Görünür, orada ciddi bir üsyan qopmuşdur.

– Cənab Koppenol, siz elə zənn edirsiniz? – XI Lüdovik soruşdu.

Gözləri corabçının gözləri kimi sevincə parlayırdı. – Bu üsyanı yatırmaq elə də asan iş deyil? Eləmi?

– Əlbəttə, əlahəzrət! Bunun üçün çoxlu əsgər qurban verməlisiniz.

– Ax, mən! Bu başqa söhbətdir! Əgər mən istəsəm...

Corabçı cəsərlə etiraz etdi:

– Əgər bu üsyan mənim zənn etdiyim kimdirsə, sizin istəkləriniz burada az rol oynayacaq.

– Kirvə, – kral dedi, – narahat olmayın, iki alay qarovul əsgərləri və bir cüt yaylım atəşiyli bu qara camaatın öhdəsindən gəlmək olar.

Yoldaşının gözünü ağartmasına baxmayaraq, corabçının kralın qarşısında məğlub olmaq istəmədiyi görünürdü.

– Əlahəzrət, – o dedi, – isveçralilər də qara camaatdan başqa bir şey deyildi, yaraşılıq və məşhur cəngəvar Burqundiya hersoqu bu camaata nifrətlə baxardı. O, Qranson döyüşündə bağırırdı: "Ey, topçular! Bu köpək uşağına mərimi atın! Müqəddəs Georgi biza kömək edir!" Lakin şəhər yüzbaşısı Şarnaxtal öz xalqı və dəyönlərlə birlikdə bu məşhur hersoqun üzərinə hücum etdi. Ehtisamlı Burqundiya

ordusu qara camaatla toqquşduqdan sonra daşa dəyon şüşə kimi parça-parça oldu. Bu müharibədə həmin kəndlilər bir çox məşhur cəngavəri məhv etdilər, birinci Burqundiya kavaləri hesab olunan baron Şatogiyonun meyiti isə boz atıyla bərabər bataqlıqdan tapılmışdı.

– Dostum, siz müharibədən danışsınız, buradakı isə yalnız ixtişaşdır; bu ixtişaş yatırmaq üçün qaşlarıñ oynatmağım yetər.

Flandriyalı laqeyd cavab verdi:

– Ola bilər, əlahəzrət. Demək, bu xalq hələ lazımı qədər yetişməyib.

– Cənab Koppenol, – Vilhelm Rim söhbətə qarışaraq dedi, – siz qüdrətli bir kralla danışsınız.

– Mən bunu bilirəm, – Koppenol sakitcə cavab verdi.

– Hörmətli cənab Rim, ona mane olmayın. – Kral dedi. – Mənimlə açıq danışları sevirəm. Atam VII Karl deyirdi ki, həqiqət həmişə axsayır, mənşə bu fikirdəyəm ki, həqiqət vəfat etmişdir, həm də tövbə etmədən. İndi bu cənab Koppenol mənə yanlışlığımı isbat etmək istəyir.

Kral əlini Koppenolun çiyinə dostcasına qoyaraq sözünə davam etdi:

– Cənab Jak, demək, siz söyləyirdiniz ki...

– Əlahəzrət, mən söyləyirdim ki, siz haqlı olmanız yalnız ölkə-nizdə xalqın yetişməyi zamanın hələ gəlmədiyini isbat edir.

– Özizim, bəs zaman nə vaxt gələcək? – Kral diqqətlə onun üzünə baxaraq soruşdu.

– Onu siz özünüz görəcəksiniz.

– Bəs mən bundan necə xəbər tutacağam?

Koppenol sakit və soyuqcañ tərdə kralın qolundan tutaraq pəncərənin yanına gətirib dedi:

– Əlahəzrət, lütfən qulaq asın, baxın, bu qüllədir, o isə zəngdir, topdur, əsgərlərdir, vətəndaşlardır. Xalqın zamanı zənglər çalınanda, toplar atılanda, qüllələr gurultuyla yıxılanda, əsgərlər və vətəndaşlar bağıraraq bir-birini öldürməyə başlayanda gələcəkdir.

XI Luinin üzündə ciddi və dəlğın bir ifadə göründü. Sonra o hər bəttin meyitini oxşayan döyüşçü kimi əlini qüllənin qalın divarı üzərində yavaş-yavaş gozdıraraq dedi:

– Yox. Sən o qədər də asanlıqla uçmayacağıñ, mənim gözəl Bastiliyam!

Sonra üzünü cəsur flandriyalılara tutub əlavə etdi:

– Cənab Koppenol, siz heç xalq üsyanı görmüsünüz?

– Əlahəzrət, mən xalq üsyanında iştirak etmişəm, – corabçı cavab verdi.

Kral maraqlanaraq soruşdu:

– Bəs siz bu işə necə başladınız?

– Bu elə də çətin bir iş deyil, – Koppenol dedi. – Bunun yüz cür yolu var. Əvvəla şəhərdə narazılıq olmalıdır, – zəttən bu çox da nadir şey deyil. Sonra bir çox şey şəhərlərin xasiyyətindən asılıdır: məsələn, Gent əhalisi üsyanı çox sevir, onlar adətən öz hökmdarlarının oğlunu sevdilər, hökmdarın özünü isə heç vaxt sevmirlər. Fərz edək ki, gözəl günlərin birində mənim dükanıma gəlib deyirlər: “Koppenol, məsələ belədir: Flandriya hersogiyası öz nazirlərini xilas etmək istəyir, hökumət isə deyirman vergisini iki qat artırır”. Yaxud buna bənzər başqa şeylər söyləyirlər. Heç bir fərqi yoxdur. Mən o saat işimi bir kənara buraxıb emalatxanamdən küçüyə çıxıram və “Köməy gəlin” deyə bağırmağa başlayıram. Burada mənim ayaqlarıma boş bir çəllək dolaşır, mən bu çəlləyin üzərinə çıxıb ağılıma gələn, ürəyim-dokiləri ucadan danışmağa başlayıram; əlahəzrət, aşağı siniflərə mənsub olan adamların qolbındə isə hər zaman bir dərd var. Camaat mənim ətrafıma toplaşır, səs-küy salmağa başlayır, əsgərlərin öləndən əldələri silahı əhaliyə paylayırlar, yolda rast gələnlərin hamısı bizim izdihama qoşulur – bununla artıq üsyan başlamış olur. Nə qədər ki mülklərdə mülkədarlar, şəhərlərdə şəhərlilər, kəndlərdə isə kəndlilər var, hər zaman belə olacaq.

– Bəs siz kimin əleyhinə üsyan edirsiniz? – kral soruşdu. – Mülkədarların əleyhinə, yoxsa məmurların əleyhinə?

– Cürbəcür olur, bəzən onların əleyhinə, bəzən də hersoqun əleyhinə.

– Belə də, – XI Lüdovik gülümsəyərək dedi və öz yerinə qayıtdı. – Yox, onlar hələ burada yalnız hakimin əleyhinə üsyan edirlər.

Bu zaman Olivye iki pəjlə birlikdə otağa daxil oldu. Pəjlər kralın paltarını gətirmişdilər. Lakin bir şey kralı təəccübləndirdi. Onların yanında Paris hakimi ilə şəhər qarovulunun roisi də vardı. Hər ikisi qorxmış kimi görünürdü. Kinli bərbər də qorxmışdı. Ancaq eyni zamanda bir qədər məmnun idi.

– Əlahəzrət, üzr istəyirəm, – o sözbə başladı, – mən bəd xəbər gətirdiyimə görə mənə bağışlayın.

Kral ona doğru elə sürətlə döndü ki, kreslosunun ayağı döşəmə-dəki xalını çürdü.

– Sən bununla nə demək istəyirsen?

Oliviye sarsıdıcı zərbə endirmək fürsəti əldə etdiyindən sevinən kinli bir adam görünüşüylə davam etdi:

– Əlahəzrət, xalq üsyanı heç də Paris hakiminin əleyhinə deyil.

– Bəs kimin əleyhinədir?

– Sizin əleyhinizə, əlahəzrət.

Qoca kral kreslodan sıçradı və cavan adam kimi dimdik durdu.

– İzah edin, Oliviye, izah edin! – o bağırdı. – Başını bədənin möhkəm saxla, kirkvəcik, and içirəm müqəddəs Loo xaçına, əgər mənə yalan söyləmiş olsan, qraf Lüksemburqun başını kəsən qılınc hələ kütləməmişdir.

Bu qorxunc və məsum bir and idi: XI Lüdovik ömründə yalnız iki dəfə müqəddəs Loo xaçına and içmişdi.

– Əlahəzrət... – Oliviye dedi.

– Diz çök! – Kral bağırdı. – Tristan, bu adamı qoru!

Oliviye diz çökdü və laqeydcasına dedi:

– Əlahəzrət, məsələ belədir. Sizin möhkəməni bir cadugər qıza ölüm həkmü çıxarmışdır. Bu qız Notr-Dam kilsəsinə sığınmışdı, indi isə xalq onu zorla oradan çıxarmaq istəyir. Cənab hakimlə cənab şəhər qoruvulu rəisi buradadır; yalan söyləyirəmsə, onlar mənim yalanımı rədd edə bilirlər. Xalq Notr-Dam kilsəsinə mühasirə etmişdir.

Kral sapsarı saraldı və kinindən titrəyərək bağırdı:

– Belə, demək, onlar Notr-Dam kilsəsinə mühasirə etmişlər, mülunlar! Oliviye, ayağa dur. Sən haqlısan. Mən sənə Simon Radeninin yerinə təyin edirəm. Sən haqlısan, üsyan mənim əleyhimədir. Cadugər məbədin mühafizəsi altında, məbəd isə mənim mühafizəm altındadır. Mən belə zənn edirdim ki, məsələ hakimin üzərindədir. Yox, artıq məsələnin mənim hökəmranlığıma aid olduğu aydındır.

Kral hirsindən xəstəliyini belə yadından çıxararaq iri addımlarla otağın içində gəzirməyə başladı. Artıq o gülmürdü: artıq o qorxunc idi, o yan-bu yana gəzişirdi; təlkü dönüb kaftar olmuşdu; sanki o, kinin şiddətindən boğulur, dodaqları bir səs belə çıxarmadan titrəyir, zəif əlləri əsəbiliklə sıxılırdı. Birdən başını qaldırdı, batıq gözləri parıldadı və ucadan bağırdı:

– Onları məhv edin, Tristan! Bu mülunları məhv edin! Onlara aman vermə, dostum Tristan.

Kral hiddətləndikdən sonra yenə öz kreslosuna əyləşdi və bir qədər təmkinlə dedi:

– Qulaq as, Tristan! Burada, Bastiliyada vikont Jifin üç yüz atlısı var: bu atlıları özünə götür. Bundan başqa, burada kapitan de Şato-perin nişançı alayı var, onu da apararsan. Sən – dəmirçilər emalat-xanasının başçısısan: dəmirçiləri də topla. Sen-Pol sarayında Dofin qarovulundan qırx nişançı var, onları da götür və bütün bu qüvvələrlə bu saat Notr-Dam kilsəsinə get. Cənab şəhərlilər, siz Fransa tac-taxtına, müqəddəs kilsəyə hücum etməyə, asayışı pozmağa cəsarət edirsiniz! Tristan, onları qır, yalnız dar ağacına layiq olanlara aman ver!

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan təzim edərək dedi. Sonra bir az susub əlavə etdi: – Bəs, qaraçı qızı nə edək, əlahəzrət?

– Bəli, bəli, qaraçı qız! – kral düşünməyə başladı. – Cənab d'Estutvill, xalq onu nə etmək istəyir?

– Əlahəzrət, – hakim cavab verdi, – zənnimcə xalq onu kilsədən çıxarmaq istəyirsə, demək, qıza cəza verilmədiyi üçün özünü təhqir olunmuş sayır və onu asmaq istəyir.

Kral bir qədər düşündü və sonra Tristana dedi:

– Yaxşı, kirkvə, sən əvvəlcə xalqa yaxşıca cəza ver, sonra cadugər qızı asarsan.

– Bax, bu gözəl işdir, – Rim Koppenolun qulağına pıçıldadı, – əvvəlcə xalqa cəza vermək, sonra isə onun arzusunu yerinə yetirmək.

– Baş üstə, əlahəzrət, – Tristan cavab verdi. – Bəs cadugər kilsədə olsa, sığınacağı baxmayaraq, oradan çıxaraq?

– Pasxaya and olsun! Bu sığınacaq da... – Kral qulağının ardını qaşıyaraq dedi. – Hər halda bu qadın asılmalıdır.

Bu sözləri deyərək ağlına gözəl bir fikir gəlmiş kimi məhrabın qarşısında diz çökdü, şlyapasını çıxarıb kreslosunun üzərinə qoydu və əllərini köksünə qoyaraq abid nəzərləriylə Meryəmin surətinə baxdı və dedi:

– Məni əfv et, ya Meryəm, məni əfv et! Mən bunu yalnız bir dəfə edəcəyəm. Hər halda caniyə cəza verməlidir. Əgər bu qız cadugərdirsə, o sənə himayənə layiq deyildir. Bir çox olduqca dindar padşahların belə Allah xatirinə və dövlətin şərəfinə kilsələrin imtiyazlarını pozduqlarını sən də bilirən. İngiltərə yepiskopu müqəddəs Hüq öz kilsəsindən rəmmalı çıxarmaq üçün kral Eduarda icazə vermişdi. Mənim ulu babam və ağam müqəddəs Lüdovik yenə eyni

məqsədlə müqəddəs Pavel kilsəsinin imtiyazlarını, Yerusolım kralının oğlu Prins Alfons da yenə həmin məqsədlə Tanrı tabutu məbədinin toxunulmazlığını pozmuşdu. Müqəddəs Məryəm, bu dəfəlik məni bağışla. Mən bir daha belə şey etməyəm və Ekiüstdə sənin adına tikilmiş kilsəyə, keçən ilki kimi, bu il də qiymətli gümüş bir heykəl bağışlayacağam. Amin!

Sonra xaç çəkdi, ayağa durdu, şlyapasını geydi və Tristana dedi: – Kirvə, tez ol. Kapitan de Şatoperi özünü apar. Əmr et, xəbər versinlər, bu köpək uşağını tapdala və cadugəri dar ağacından as. Anladınmı? Edama aid olan bütün əmrləri özü ver, bunun hesabını özü mənə verərsən. Çox yaxşı, indi isə, Olivye, üzümü qır, mən bu gecə yatmayacağam.

Tristan təzim etdi və otaqdan çıxdı. Sonra kral işarə ilə Koppenolla Rimin getməsinə icazə verərək dedi:

– Allah sizi qorusun, dostlarım, cənab flamandriyalılar, gedin bir qədər istirahət edin, artıq çox gecedir, səhərə yaxındır.

Koppenol Bastiliya komendantı ilə birlikdə öz otağına qayıdarkən Vilhelm Rimə dedi:

– Hm! Bu öskürən kral məni boğaza yığdı. Mən Burqundiya Kralını sərxaş görmüşəm, ancaq o bu xəstə XI Lüdovik kimi qəzəbli deyildi.

– Bilirsiniz, Jak, – Rim cavab verdi, – kral şərəbi dərmandan şirindir.

VI

GÖDƏK TİYƏLƏR CİNGİLDƏYİR

Qrenquar Bastiliyadan çıxdıqdan sonra ipini qırılmış at kimi Sent-Antuan küçəsiylə qaçmağa başladı. Boduaye meydanına çatdıqda meydanın ortasında yüksələn daş xaça doğru getdi; qaranlıqda xaçın altındakı pillələrdə oturmuş qaracübbəli adamın üzünə baxmağa başladı.

– Bu sizsiniz, metr? – Qrenquar soruşdu.

Qaracübbəli adam ayağa qalxdı.

– Şükür allaha? Siz mənim səbrimi tükəndirdiniz, Qrenquar. Artıq Sen-Jervə qülləsinin keşikçisi gecə ikinin yarısı olduğunu xəbər verdi.

– Ah, buna mən yox, gecə qarovulu ilə kral müqəssirdir. – Qrenquar cavab verdi. – Dar ağacından zorla qurtardım, mən həmişə asılmaq şansını öldən verirəm, görünür, taleyim belədir.

– Sən hər şeyi öldən verirsən, – ikinci cavab verdi. – Tez ol, lənçgimək olmaz. Parolu bilirsən?

Qrenquar onun sualına cavab vermədən:

– Bilirsiniz, ustad, mən kralı gördüm, bu saat onun yanından gəliyəm, onun əyindən pamazı şalvarı var. Bu böyük macərədir.

– Bəsdir çərənlədin! Birçə sənin macəran çatmırdı!.. Avaraların parolunu bilirsən?

– Narahat olmayın, parol belədir: "Gödək tiyələr cingildəyir".

– Yaxşı! Bunu bilməsək, kilsəyə gedə bilmərik, quldurlar bütün küçələri tutublar. Xoşbəxtlikdən, onlar müqavimətə rast gəliblər. Bəlkə də hələ gecikməmişik.

– Hə, ustad, ancaq kilsəyə necə girəcəyik.

– Zəng qülləsinin açarı mənədir.

– Bəs oradan necə çıxacağıq?

– Monastırın arxasında çaya çıxan balaca bir qapı var. Bu qapının açarı mənədir. Ora səhər-səhər bir qayıq da bağlamışam.

– Ancaq, – Qrenquar başını yırğalayaraq dedi, – onlar az qalmışdı məni assınlar!

– Yaxşı, yaxşı, tez ol gedək! – ikinci dedi və hər ikisi sürətlə addımlarla Qədim Şəhərə doğru tələsdilər.

VII

ŞATOPER, KÖMƏK ET!

Oxucu bəlkə də Kvazimodonu təhlükəli vəziyyətdə buraxdığımızı unutmuşdur. Üzərinə hər bir tərəfdən hücum edilən bu qəhrəman təqətdən düşməsə də, qaraçı qızı – o özünü qətiyyətlə düşünürdü – xilas etmək ümidini büsbütün itirmişdi. O, naümid halda qalereyanın içiyə o yan-bu yana qaçdı. Hücum edənlər hər dəqiqə kilsənin içinə soxula bilirdilər. Birdən qonşu küçələrdə at tappıltısı eşidildi və bir dəstə atlı çapa-çapa meydana daxil oldu. Atlıların çiyinlərində nizələri və əllərində məşəllər vardı. Onlar ucadan bağıldılar:

– Yaşasın, Fransa! Qırın üsyançıları! Şatoper, kömək et!

Qorxuya düşmüş quldurlar üzlerini yeni düşməne doğru çevirdilər. Heç bir şey eşitməyən Kvazimodo yalnız yalnız qılıncları, məşəlləri və nizələri gördü. O atlı dostasına başçılıq edən kapitan Febi gördü. Sonra hücum edənlərin sıralarında qarışıqlıq əmələ gəldiyini, ən qəhrəmanlarının belə qorxuya düşdüyünü gördü. Qəfildən gəlmiş bu kömək Kvazimodoya o qəddər qüvvət verdi ki, qalereyanın sürəhisini aşmağa çalışan bir neçə hücumçunu heç bir çətinlik çəkmədən itələyib aşağıya saldı.

Bu, həqiqətən kral qoşunu idi.

Ancaq quldurlar vəhşicəsinə müqavimət göstərməyə başlamışdılar. Həm öndən – Sen-Pyer kütəsi tərəfindən, həm də arxadan – Papert küçəsi tərəfindən hücumə məruz qaldıqları üçün kilsənin yanına sıxışdırılmışdılar. Onlar yenə də kilsəyə hücum edir, Kvazimodo isə yenə onu müdafiə edirdi. Beləliklə, onlar eyni zamanda həm hücum edən, həm də müdafiə olunan rolunu oynamaqla qərribə vəziyyətə düşmüşdülər. Qraf Anri d'Arqur da 1630-cu ildə məşhur Turin mühasirəsində belə bir vəziyyətə düşmüşdü. Qraf Anri d'Arqur mühasirəyə aldığı savoylu knyaz Tomla üzərinə hücum edən markiz Leqanez arasında qalmışdı. Onun məzar daşı üzərinə "Turini mühasirəyə alan və Turində mühasirəyə düşən" sözləri yazılmışdır.

Dəhşətli döyüş başlamışdı: salnaməçi Pyer Matye deyir: "Sanki köpək diş qurd dərisindən yapışmışdı". Kral atıları başda qəhrəman kapitan Şatoper olmaqla heç bir aman vermədən sağa-sola qılıncları, quldurları pis silahlanmalarına baxmayaraq, dəhşətli müqavimət göstərirdilər. Kişilər, qadınlar, uşaqlar pişik kimi dişlənilə, ayaqlarıyla və əlləriylə atların quyruq və yallarından tuturdular. Bəziləri yanan məşəllərin atlıların üzələrinə vururdu; bəziləri isə atlıların boyunlarına dəmir kəmənd atıb, onları yəhərin üstündən salır, yerə düşənlərin başını əzirdilər. Böyük kərənti ilə silahlanmış bir quldur murdar səslə mahnı oxuya-oxuya atların ayaqlarını biçirdi; beləliklə o, sakit, yavaş və aramla taxıl zəmisində işləyən biçinçinin hərəkətlərilə atlıların əmələ gətirdiyi dairəylə irəliləyirdi.

Bu adam Klopen Trulyefu idi. Nəhayət, tufəngdən açılan atəş onu yerə sərtdi.

Bu zaman yaxındakı evlərin pəncərələri də yenidən açılmışdı. Qonşular kral qarovulunun səslərini eşidib onlara kömək etməyə başlamış və pəncərələrindən quldurlara güllə atmağa başlamışdılar.

Kilsənin qabağındakı meydanı tüstü bürümüş, kilsənin və əlillər evinin divarları sanki dumana qərq olmuşdu. Pəncərələrdən solğun üzlü əlillər qorxa-qorxa meydana baxırdılar.

Nəhayət, quldurlar geriyyə çəkilməyə məcbur oldular. Yorğunluq, yaxşı silahlanmamaları, birdən-birə üzərlərinə hücum edilməsi, pəncərələrdən atəş açılması onları taqətdən saldı. Quldurlar hücum edənlərin sıralarını yərək o tərəf-bu tərəfə qaçmağa başladılar. Meydanda çoxlu meyit qalmışdı.

Son ana qəddər mübarizə aparən Kvazimodo onların qaçdığını görüb diz çökdü və əllərini göyə qaldırdı. Sonra sevincindən nə edə-cəyini bilməyərək sürətli addımlarla qəhrəmancasına müdafiə etdiyi kiçik daxməyə doğru yüyürdü; o yalnız ikinci dəfə xilas etdiyi qadının qarşısında diz çökəcəyini düşünürdü.

Ancaq hücrəyə daxil olanda orada heç kəsi görmədi.

ON BİRİNCİ KİTAB

I

AYAQQABI

Quldurlar kilsəyə hücumə başlayanda Esmeralda yatırdı. Az sonra kilsonin ətrafında getdikcə artmağa olan gurultu əvvəl keçisini oyadı, keçinin mələməsinə o da oyandı. Esmeralda yatağının üzərində əyləşdi, diqqətli qulaq asmağa və baxmağa başladı. Sonra gurultudan və gecənin bu vaxtında qeyri-adi görünən məşəllərin işığından qorxuya düşərək nə olduğunu öyrənmək üçün yüyür-yüyürə hücrədən çıxdı. Meydanın ümumi görünüşü, orada hərəkət edən adamlar, gəcə qarovolunun intizamsızlığı, yuxarıdan baxdıqda qaranlığa atılan bir dosto qurbağaya bənzəyən bu iyrenc camaat, gecənin qaranlığında yüyürüşən və bir-birinə toxunan qırmızımtıl məşəllər; bütün bu səhnə onun nəzərində şər ruhlr ilə kilsonin daş heykəlləri arasında başlamış gizli müharibəyə bənzəyirdi. Hələ uşaqlıqdan qaraçı tayfasına xas xurafatın təsirindən olduğundan əvvəlcə belə zənn etdi ki, zülmət ruhlrın gəcə sərgüzəştlərini seyr edir. Sonra bu müdhiş kabusdan canını qurtarmaq niyyətilə yenə yorğanını başına çəkdi.

Lakin yavaş-yavaş qorxusu keçdi, yavaş-yavaş artan gurultulardan başqa bir çox reallıqlardan anladı ki, işə kabuslar deyil, canlı adamlar qarışmışdır. O zaman onun dəhşəti artmasa da, başqa bir şəkil aldı. Düşündü ki, bəlkə də xalq onu xilas etmək üçün üsyan qaldırmışdır. İkinci dəfə həyatla vidalaşmaq düşüncəsi, dumanlı ümid, Feb, öz gələcəyini düşündüyü zaman qarşısında daim onun xəyalını görməsi, zəif olduğunu hiss etməsi, qaçmağın mümkün olmadığını, öz acizliyini, yalqız və kimsəsiz olduğunu düşüncəsi kimi yüzlərcə, minlərcə fikir ona özab verməyə başladı. O dizi üstə yıxıldı, üzünü yatağa toxundu, əllərilə başını tutdu. Qaraçı olmaqla bərabər həm də bütünpərəst olmasına baxmayaraq, hiçqıra-hiçqıra ağlamağa, Allaha

yalvarmağa və məbədinə sığındığı Həzrəti Məryəmə yalvarmağa başladı. Həyatda elə anlar olur ki, etiqad olmayan adamlar belə ona yaxın olan məbədə tapınmağa başlayır.

Esmeralda uzun müddət bu vəziyyətdə qaldı. İbadət etməkdən çox şiddətli titrəyirdi; kütlənin hiddətinin səbəbini başa düşməyərək, nə etmək istədiyini anlamayaraq, eyni zamanda dəhşətli bir sönüq qarşısında olduğunu dumanlı şəkildə hiss edərək tir-tir titrəyirdi.

Bu gurultunun və iztirab içində birdən yaxınlığında ayaq səsləri eşitdi. Dönüb baxdı: otağına iki nəfər girdi; onlardan birinin əlində fənər vardı. O, zəif səsle qışqırdı.

– Qorxmayın, – ona tanış gələn dedi, – mənəm.

– Siz kimsiniz? – qız soruşdu.

– Pyer Qrenquar.

Bu ad qızı onu sakitləşdirdi. Gözlərini qaldırdıqda həqiqətən qarşısında şairi gördü. Amma şairin yanında qara libası və dinib-danışmayan bir adamı görəndə ürəyi çırpındı.

– Cali məni sizdən qaçaq tanıdı, – Qrenquar məzəmmətlə dedi.

Doğrudan da, keçicik Qrenquarın adını söyləməsinə gözləmədən başını mehribancasına onun dizlərinə sürtməyə, yununu şairin paltarına buladırmağa başladı. (Keçinin tükü tökülməyə başlamışdı.) Qrenquar da heyvanı oxşadı.

– Sizinlə gələn kimdir? – Esmeralda yavaşca soruşdu.

– Narahat olmayın, bu mənim dostlarımdan biridir, – Qrenquar cavab verdi.

Sonra filosof fənərini yerə qoyub çömbəldi və Calini bağrına basaraq sevinclə qışqırdı.

– Nə sevimli heyvandır! Düzdür, boyu balacadır, ancaq hər hansı professordan daha ağıllıdır! Cali, göstər baxım, oyunlarını unutmasın ki! Jak Şarmolü necə yeriyir?..

Lakin qaracübbəli adam Qrenquarın sözünü bitirməsinə imkan vermədi: Qrenquara yaxınlaşb çiynindən tutaraq itələdi. Qrenquar ayağa durdu.

– Hə, doğrudan da, – dedi, – lap unutmuşdum, tələsmək lazımdır. Ancaq, ustad, bu heç də adamlar bu rəftar etməyə əsas vermir. Mənim sevimli yavrum, sizin də, Calinin də həyatı təhlükəlidir. Sizi yenə asmaqla istəyirlər. Biz sizin dostunuz, sizi xilas etmək üçün gəlmişik, bizimlə gəlin.

– Bu doğrudur? – Esmeralda sarsılmış halda dedi.
– Tamamilə doğrudur. Tez olun, qaçaq!
– Məmnuniyyətlə, – qız mızıldandı. – Bəs dostunuz niyə susur?
– Bilirsiniz, – Qrenquar cavab verdi, – onun atasıyla anası çox qorubə adamlar olduğundan onu qaranıdməz ediblər.

Qız onu qətiyyətlə qane etməyən bu izahla istər-istəməz razılaşmalı oldu. Qrenquar onun əlindən tutdu, yoldaşı isə fənəri götürüb qabağa düşdü. Gənə qız qorxusundan tamamilə çaşmış qalmışdı, odur ki, heç bir söz söyləmədən itaətkarlıq göstərirdi. Keçicik Qrenquar yenidən gördüyü üçün sevindiyindən tullana-tullana onların dalınca getdi. Buyuzlarını tez-tez Qrenquarın ayaqlarının arasına soxduğundan onun bədrəməsinə səbəb olurdu.

– Həyat belədir də, – filosof hər dəfə bədrəyəndə deyirdi, – ən yaxşı dostlarımız belə bizə bədaləq atırlar.

Onlar sürətlə zəng qülləsinin pilləkənindən aşağıya endilər, qaranlıq və kimsəsiz, ancaq bayırıdakı gurultudan əks-səda verən kilisəni keçib qırmızı qapıdan monastırın həyətinə çıxdılar. Hücumdən qorxuya düşmüş rahiblər bir yerdə ibadət etmək üçün yepiskopun mənzilinə qaçdıqlarından monastır bəmbəş idi; həyat də boşalmışdı; yalnız bir neçə qorxaq monastır xidmətçisi həyatın qaranlıq küncələrində gizlənmişdi. Qrenquarla yoldaşları çayın sahilinə gedən darvazaya tərəf yönəldilər. Qara bürüncəkli adam açarları qapını açdı. Darvazanın arxasında adanın şərq cəhətini təşkil edən və kilisə kəpənətinə aid olan, cəmi zamanda Qədim Şəhərin hasarıyla əhatə olunmuş bir burun vardı. Bu yer tamamilə kimsəsiz və boş idi; Papert meydanındakı gurultu belə buraya güclə gəlib çatırdı. Sərin külək burunun کنارında bitmiş ağacın yarpaqlarını xışıldadırdı. Bununla belə, onlar yenə də təhlükəli yerə çox yaxın idilər: ən yaxın binalar yenə də kilisə və arxiyepiskop sarayı idi. Yəqin ki, bu sarayda da böyük qarışıqlıq vardı. Yandırılmış kağız yığınlarının içində uzun müddət qorubə şəkilli qığılımlar göründüyü kimi, burada da, evin qaranlıq divarında bir pəncərədən o biri pəncərəyə qaçan işıqlar görünürdü; bir az o tərəfdə meydanı tutmuş qırmızımtırax işıqda kilisənin əsas binası üzərində böyük zəng qüllələri yüksəlir, nəhəng demirçixanının iki yüksək bacasına bənzəyirdi. Parisin qalan hissəsi isə sanki dumana bürünmüşdü. Arxa fonun bu cür təsvirini Renmbrandtın əsərlərində görmək olar.

Fənəri adam burunun کنارına doğru gedirdi; orada çayın lap qırağında bir hasar görünürdü. Hasarın taxtlarına üzüm tənəyi sarmışmışdı. Arxasındakı kölgəlikdə kiçicik bir qayıq gizlənmişdi. Qara bürüncəkli adam Qrenquarla gənc qıza işarə edərək qayığa minmələrini təklif etdi; keçicik də onların dalınca qayığa atıldı; nəhayət, məlum adam da mindi. Sonra məlum adam qayığı sahiləndən araladı, qayığın dibindəki kürəkləri götürüb baş tərəfdə əyləşdi və var gücü avar çəkməyə başladı. Sənənin suyu burada sürətlə axdığından çayın ortasına çatmaq üçün xeyli əziyyət çəkməli oldu.

Qrenquar qayığa minən kimi keçini dizləri üstündə oturtdu. O, qayığın arxa tərəfində əyləşdi, özündən asılı olmayaraq məlum adamanın qorxan gənc qız isə şairin yanında əyləşib onun bədrəyəndə qışıldı.

Filosof qayığın sahiləndə uzlaşdığına görə oğluna çalmağa başlayaraq Calini öpdü və bağırdı:

– Ah, artıq hamımız xilas olduq! – Sonra dərindən və mənalı bir gərkəm alaraq əlavə etdi: – böyük işlərin həyata keçirilməsinə bəzən uğur, bəzən də hiylə yardım edir.

Qayıq yavaş-yavaş sağ sahilə doğru irəliləyirdi. Gənc qız ürək-ürək məlum adama baxırdı. O, fənərinin qabağını tutduğundan qayığın ön tərəfində qaranlıqda kabus kimi görünürdü. Üzünə saldıqı başlığı üzünü görməyə mane olurdu. Hər dəfə avar çəkəndə geniş açdığı qollar nəhəng yarasına qanadlarına bənzəyirdi. O hələ susur, səsinə çıxarmırdı. Kürəklərin şapıltısından və suyun şırlıtısından başqa heç nə eşidilmirdi.

– Vədicənə and olsun ki, – bədrəndə Qrenquar səsləndi, – biz lap qaranıdməz adamlar kimi sevinirik. Balıqlar, ya da pifaqorçular kimi lal olmuşuq. Ancaq dostlar, mən bir az laqırtı vurmaq istərdim. İnsan səsi – insanın quləğində musiqi kimi səslənir. Bu sözlər mənim deyildir, İsgəndəriyyəli Didimindir. Gözəl sözlərdir. İskəndəriyyəli Didimin xariqələdə filosof idi. Bircə kəlmə deyin, gözəl, Allah eşqinə, bircə kəlmə söyləyin! Bir zamanlar siz çox qorubə və sevimli bir ədalət üzünüzlə türşudardınız: siz bunu unutmamısınız ki? Sevgilim, siz bilirsiniz ki, parlament sığnaq haqqını poza bilər və siz kilsədəki hücrətilərdə böyük təhlükə altında idiniz? Bəli, bəli, troxil adlı bir qış var, bu qış öz yuvasını timsahın ağzında qurur. Ah, yenə Ay çıxır! Bizi görməsələr yaxşıdır! Biz bu xanımı xilas etməklə çox yaxşı iş

görürük, amma bizi bir yerdə tutsalar dar ağacından qurtula bilməyəcəyik. Təssüf ki, hər şeyin iki ucu var! Səni alqışladığıları şeyə görə mənə cəza verə bilərlər. Katilimni söydükləri şeyə görə Sezarı modh edirdilər. Belə deyilmə, ustad? Siz bu fəlsəfə haqqında nə düşünürsünüz? An təbiətin mühəndisi olduğu kimi, mən də təbiətin filosofam. Ancaq mənə kimsə cavab vermir, yoxsa ikinizin də kefiniz yoxdur? Mən tək danışmağa məcburam, buna biz dramaturqlar monoloq deyirik. Bəli, sizə söylədim, mən bir az bundan əvvəl kral XI Luinin özüyə söhbət edirdim... Onlar hələ də kilsənin yanında bağırırlar!... O, xəz paltar geyinmiş kinli və eybəcər bir qocadır. Yazdığım toy şerhin pulunu bu günə qədər verməməsi bir yana, bu axtaşm az qalmışdı mənə asdırsın; bu mənə pulum nə vaxtsa almaq imkanından belə məhrum edərdi. O, çox xəsis adamdır, ləyaqətli adamlara mükafat verməyə simiclik edir. Kənlı Salvinin "Xəsislik əleyhinə" əsərini oxusaydı, pis olmazdı. Ümumiyyətlə, o istedadlara qiymət verə bilməyən zalım bir kraldır. Xalqın pullarını süngər kimi sorur. Dalağı digər daxili orqanlarının qidasını sorduğu üçün şişmişdir. Buna görə də çox ariqdir. Halbuki hamı zəmanınənin çətinliyindən şikayət edir, kralın əleyhinə danışır. Bir dindar və guya sakit kralın dövründə asılan adamların ağırlığından dar ağacları sinməyə başlayıb, meydanlarda edam edilənlərin qanı qurumur, həbsxanalar ağzımadək dolmuşdur. Bu kral bir əlilə alır, o biri əlilə asır. Onun yalnız iki oyləncəsi var: vergi və dar ağacı. Hökmü və qüdrəti olanları qarət edir, adi adamları isə asdırır. Ümumiyyətlə, o çox pis kraldır; mən onu sevmirəm, ustad, siz necə?

Qara bürüncəkli adam onun boşboğazlığına mane olmurdu. O, Qədim şəhər adasıyla müqəddəs Lüdivik adası arasında omələ gölmüş burulğanın içindən çıxmaq üçün var gücüylə avar çəkirdi.

– Ustad, – birdən Qrenquar söhbətin mövzusunu dəyişərək dedi, – yaxşı yadıma düşdü, biz meydana keçərkən, hörmətli ruhani ata zavallı bir uşağı gördümü? Sizin kar iblis o uşağın başını sürəhiyə vurub əzmək istəyirdi? Mənim gözüüm yaxşı görmədiyindən onu tanıya bilmədim. Siz bu zavallının kim olduğunu bilirsiniz?

Qara bürüncəkli adam heç bir söz demədi, lakin birdən onun əlləri yanına düşdü, kürəkləri buraxdı, başı köksünə sallandı və Esmeralda onun dərindən ah çəkdiyini aydınca eşitdi. Qız diksindi, çünki bu ah ona tanış gəldi. Qayıq sərbəst buraxıldığından bir müddət çayın

axını ilə getdi. Lakin qayıqçı yenə düzəldi, kürəklərdən yapışdı və qayığı yenə axına qarşı sürməyə başladı. O, ada burununu keçib Ot limanına doğru sürdü.

– Aha! – Qrenquar yenə laqırtıya davam edərək dedi, – bu Barbo otelidir. Ustad, orada qara damlardan omələ gələn qoribə əyri xəttə baxın! Baxın, orada, bu alçaq, damar-damar, murdar buludların altında, damların üzərində Ay yumurta sarısı kimi doğmuşdur. Çox gözəl binadır. Orada olduca gözəl, bəzakli qübbəsi olan bir məbəd var, onun üzərində isə zəng qülləsini görə bilərsiniz. Bu evin yanında nohurlu qəşəng bir bağca, quş hini, labirint, şar oyunu meydançası, heyvanxana və sevişənlər üçün olduca əlverişli olan kölgəli xiyabanlar var. Bu bağçada bir ağac var ki, onun adını ehtiras ağacı qoymuşdular. Həmin ağacın kölgəsində məşhur bir şahzadə xanımın çox ağıllı, lakin əxlaqsız bir konnetabl çox ehtirash günlər keçirmişdi. Təəssüf! Bizim kimi filosoflar konnetabın yanında Luvr bağçası yanındakı kələm, yaxud turp ləki kimi bir şeydir. Ümumiyyətlə, insan həyatı istər bizim kimi günahkarlar üçün, istərsə də qüdrətli və hökmü adamlar üçün yaxşıyla pisin bir-birinə qarışmasından başqa bir şey deyil. Kədər həmişə sevinci təqib edir. Yox, ustad, mən sizə Barbo evinin tarixçəsini söyləməliyəm. Onun sonu çox faciəlidir. Bu hadisə 1319-cu ildə, Fransa kralları arasında ən ucaboylusı olan beşinci Filippin səltonatı zamanında olmuşdur. Bu əhvalatdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, zina hər zaman fəlakətlidir və xeyir verməz; bundan başqa, insan gözəlliyə qarşı nə qədər həssas olsa da, qonşunun arvadına şorğözlük eləmək yaxşı iş deyil. Ər-arvadlıqda xəyanət – başqasının aldığı həzzə olan marağın təmin olunmasıdır... Oho! Səs-küy artmağa başlamışdır!

Doğrudan da kilsənin yanındakı gurultu getdikcə artırdı. Onlar yenə qulaq asmağa başladılar. Qulaqlarına açıq-aydın qələbə səsləri gəlirdi. Birdən əsgərlərin dəbilqələrində əks edən yüzə qədər məşəl kilsənin müxtəlif yerlərində, qalereyalarında, qüllələrində, pəncərələrin, qübbələrin altında göründü. Məşəli tutan adamlar nəsə axtarırdılar; birdən qayıqdakıların qulağına aydın bir səs gəldi: "Qaraçı qız! Cadugər! Qaraçı qıza ölüm!"

Zavallı Esmeralda əllərlə üzünü örtüdü, naməlum adam isə qayığı sahilə doğru sürürək var qüvvəsilə avar çəkməyə başladı. Bizim filosof isə keçini qucaqlayaraq nəsə düşünür və yavaş-yavaş qaraçı

qızdan aralanmağa çalışırdı. Qaraçı qız isə ondan başqa kimsəsi olmadığından ona daha möhkəm sığınmağa çalışırdı.

Qorarsızlıq Qrenquara açıq-aşkar əziyyət verirdi. O düşünürdü ki, "o zamankı qanunlara görə", ələ keçsə, keçini də asacaqlar. Onun zavalı Caliyo yaman yazığı gəlirdi. Onun fikrincə, bu iki məxluq xilas etmək təkbəşinə onun üçün çox ağır olar; hesab edirdi ki, bu vəziyyətini bölüşdürmək daha yaxşıdır; hər halda onun yoldaşı məmnuniyyətlə qaraçı qızı xilas etmək vəzifəsinə öz öhdəsinə alar, keçini isə buna buraxar. Qrenquarın daxilində böyük mübarizə gedirdi: İliadadək Yupiter kimi o da gah qaraçı qızın, gah da keçinin tərəfinə keçirdi. Yaşarmış gözllərini sırayla onlara dikorək dişləri arasında mırıldandı: "Axı mən onların ikisini də xilas edə bilmərəm!"

Qayığın qəflətən silkələnməsi onların sahilə çatdığı xəbər verdi. Qədim şöhrətdəki qorxunc gürultü və səs-küy davam edirdi. Nəməlum adam qızın qayıqdan çıxmasına yardım etmək üçün ona yaxınlaşdı; lakin qaraçı qız onu itələyərək Qrenquarın əlindən yapışdı; Qrenquar keçisi ilə məşğul olduğundan demək olar ki, onu itələyən kimi oldu. Bunu görən qız heç bir kömək olmadan qayıqdan sahilə tullandı. Qız o qədər çəziyyəti ki, nə etdiyini, haraya getdiyini özü belə bilmirdi. Bir müddət hərəkətsiz dayandı və mənasız-mənasız suyun axmasına baxdı. Bir azdan özüne gəldikdə sahilə nəməlum adamla tək qaldığını gördü: çox gümən ki, Qrenquar onun çəşməliyindən istifadə edərək, Ot limanı yaxınlığındakı möhəllənin dar döngələrində keçisiylə bərabər yoxa çıxmışdı.

Biçarə qaraçı qız bu adamla tək qaldığını görüb diksindi. O bağırmaq, Qrenquarı çağırmaq istədi, lakin sanki dili tutulmuşdu. Heç bir söz deyə bilmədi. Birdən nəməlum adamın əlinin əlinə toxunduğunu hiss etdi; bu, qüvvətli və soyuq bir əl idi. Qız daha da şiddətlə titrədi, rəngi Aynın solğun işığı kimi ağardı. Ancaq nəməlum adam hələ də susurdu. O, qızın əlindən yapışaraq iri addımlarla Qrev meydanına doğru addımladı. Qız dumanlı şəkildə alın yazısının taleyin qarşısını almaz qüvvə olduğunu hiss etdi. O, iradəsini itirmişdi, yüyürə-yüyürə iri və sürətli addımlarla irəliləyən nəməlum adamın dalınca gedir, onu sürükləməsinə yol verirdi. Buralarda çayın sahilə yoxuşu idi; amma o üzəlaşığı getdiyini zənn edirdi.

O, ətrafı boylandı; kimsə görünmürdü; sahilboyu kimsəsiz və boş idi. Gurultunu eşidib işıqlanmış Qədim şöhr tərəfdə adam olduğunu hiss etdi; Qədim şöhrətin onun arasında yalnız Senanın bir qolu

vardı, oradan onun qulağına "Ölüm, qaraçı qıza ölüm!" – səsli gəlirdi. Parisin qalan hissəsi onun ətrafında nəhəng və qaralıq kölgə kimi uzanmışdı.

Nəməlum adam dinib-danışmadan onu sürətlə arxasına sürükləyirdi. Qız getdiyi yerləri tanıyırdı. Işıqlı bir pəncərənin yanında keçərkən, özünü toplayaraq bərkdən qışqırdı.

– Kömək edin!

Pəncərədə dayanmış köynəkli bir adam əlində şamdan başını çıxarıb mənasız baxışlarla sahil boyunu gözdən keçirirdi; bu adam nəşə dedi; lakin qız bu sözləri eşitmədi. Sonra pəncərə örtüldü. Bu son ümid iştartıydı, o da söndü.

Qara paltarlı heç bir söz demədi, yalnız bərk-bərk onun əlindən yapışaraq addımlarını yeyinlətdi. Artıq qız müqavimət göstərmir, müti bir qul kimi onun ardınca gedirdi. Ara-sıra özünü toplayaraq, nəfəsi tənənfəs halda və həyəcanından titrəyərək soruşurdu: "Siz kimsiniz? Siz kimsiniz?" – Lakin o cavab vermirdi.

Onlar sahil boyu ilə gedərək, nəhayət, böyük bir meydana çatdılar. Bu zaman Ay buludların arasında görünürdü: bura – Qrev meydanı idi. Meydanın ortasında böyük qara çaxır bənzər bir şey görünürdü: bu dar ağacı idi. Qız dar ağacını tanıdı və haraya gətirildiyini anladı.

Adam dayandı, üzünü ona çevirib başlığını qaldırdı.

– Ay! – Qız yerində donaraq qışqırdı! – Mən bildim ki, bu yenedə odur!

Bu doğrudan da keşiş idi. O, kölgə kimi görünürdü. Ay işığınn xüsusiyyəti belədir, bütün predmetləri kölgəyə bənzədir.

– Qulaq as! – o dedi. Qız onun çoxdan bəri eşitdiyini qorxunc səsinə eşitcək titrədi. – O, həyəcanından qırıq-qırıq və nəfəsi tənənfəyə davam etdi: – Məne qulaq as... Biz gəlib çatdıq. Mən sonuncu danışmalıyam... Bura Qrev meydanıdır... Biz hər halda bir qərara gəlməliyik... Tale bizi bir-birimizdən asılı etmişdir... Mən sənəin həyatına hakiməm, sən də mənim ruhuma... Bu yer tənha və qaralıqdır; burada bizi kimsə görüb eşidə bilməz. Məne qulaq as! Mən sənə bunu söyləməliyəm... Əvvəla, mənim yanında Febin adını çəkmə... (bu sözləri deyərək yerində dayana bilməyən adam kimi o yan-bu yana gəzir, qızı dalınca sürükləyirdi), mənim yanında mən adını çəkmə. Onun adını çəkənsən, nə edəcəyimi özüm belə bilmirəm, yalnız onu bilirəm ki, bu çox dəhşətli bir şey olacaq.

Bu sözləri deyəndən sonra tarazlıqına yenidən qovuşmuş cisim kimi hərəkətsiz dayandı. Lakin onun sözlərində yenə də dərin həyəcan vardı. Səsi getdikcə daha da böyüqləşirdi.

– Üzünü məndən çevirmə və söylədiklərimə qulaq as. Bu ciddi bir məsələdir... Əvvəla, mənə belədir... And içirəm ki, bu qətiyyətlə gülməli deyildir... Mən nədən danışdım?.. Hə, yadıma düşdü! Parlamentin qərarına görə, sən edam edilməlisən. Mən səni onlardan xilas etdim... Ancaq onlar səni təqib edirlər. Bax!

O, əlini Qədim Şəhərə doğru uzatdı; həqiqətən, orada axtarırlar davam edirdi. Hay-haray getdikcə yaxınlaşırdı. Qrev meydanın qarşısında Şəhər məhkəməsi müavininin evinin qülləsi işıqlandırılmışdı; pəncərələrdən düşən işıqda o biri tərəfdəki sahil boyunda olimposli oğrqların qaçdığı görünürdü. Oğrqlar yüyürə-yüyürə bağırırdılar: "Hani qaraçı qız? Hani qaraçı qız? Qaraçı qıza ölümlü!"

– Görürsən, onlar səni axtarırlar, mən yalan söyləmirəm. Mən səni sevirməm... Sus, mənə nifrət etdiyini söyləmə istəyirsənsə, sus, heç bir söz demə... Mən bu sözü bir daha eşitmək istəmirəm. Mən səni ölümdən xilas etmişəm... Qoy sözümlü qurtarım: mən səni həmişəlik xilas edə bilərəm. Bunun üçün artıq hər şey hazırdır. Artıq hər şey səndən asılıdır: sən necə arzu etsən, elə də olacaq.

Bu zaman birdən-birə sıld, sonra yenidən davam etdi:

– Yox, sənənlə başqa dildə danışmaq lazımdır. – Sonra onu arxasına sürükləyərək dar ağacına doğru addımladı, barmağını dar ağacına tuşlayaraq soyuq-soyuq dedi: – Özün seç! Ya o, ya mən!

Qız onun əllərindən çıxıb dar ağacının altına yığıldı və bu qorxunc, moşum dirəyi qucaqladı. Sonra öz qəşəng başını azca yana əyərək ayrı-ayrı keşişin üzünə baxdı. O, xaç qarşısında diz çökmüş Məryəmə bənzəyirdi. Keşiş barmağını heykəl kimi dar ağacına doğru uzadıb hərəkətsiz dayanmışdı.

Nəhayət, qaraçı qız dedi:

– Dar ağacı mənə sizdən daha az qorxudur.

Bunu eşidən keşiş yavaş-yavaş əlini yanına salaraq dərin kədərlə yerə baxdı və dedi:

– Bu daşlar dil açıb danışa bilsəydilər, onlar burada yer üzünün ən bədbəxt adamının dayandığını söyləyəydilər.

O yenə danışmağa başladı. Uzun və dağınıq saçlarına dolanaraq dar ağacının qarşısında diz çökmüş gənc qız ona mane olmadı; o

isə üzündəki zülmkar və qəddar bir ifadəylə koskin təzad təşkil edən yarıq və məhrəban səsə deyirdi:

– Mən sizi sevirməm, çılgıncasına sevirməm! Məgər mənə qovuran bu alovun bir qığılcımı belə zahiro çıxırmı? Təəssüf! Mən gecəgündüz əzab və əziyyətlər üçün çırpınırım! Məgər mən heç bir mərhəmətə layiq deyiləm? Bu böyük bir müsibətdir! Ah, mən nə qədər böyük əzablar çəkirəm! Mənim əzablarım mərhəmət layiqdir! Görürsünüz, mən artıq sizinlə mümkün qədər sakit danışmağa çalışıram. Çox istərdim ki, siz də artıq məndən qorxmayasınız. Axı bir kişi bir qadını sevdiyi üçün günahkar ola bilməz! Aman, yarab! Siz yənə heç vaxt mənə öfə etməyəcəksiniz? Həmişə mənə nifrət bəsləyəcəksiniz? Elo isə, artıq hər şey bitdi! Bax, görürsünüz, mənə qorxunc və kinli edən də budur! Siz mənim üzümə belə baxmaq belə istəmirsiniz. Bəlkə də mən danışdığım zaman siz tamamilə başqa şeylər düşünürsünüz! Mən sizin qarşınızda hər ikimizi udmağa hazır olan əbədiyyətin qarşısında dayanmışam! Ancaq mənə o zabitdən danışmayın! O! Ayaqlarınıza düşüb yalvarsam, ayaqlarınızı yox, onları tapdaladığı torpağı öpməyə başlasam, uşağ kimi hiçqıra-hiçqıra ağlasam, səni sevdiyimi isbat üçün köksümdən sözlər deyil, qəlbimi və ciyərimi qoparmağa başlasam, bunların heç bir mənası olmayacaq? Amma mən əminəm ki, sizin məhrəban və həssas bir ruhunuz var, siz mülayim və nazlısınız, gözəllik, mərhəmət, şafqət və incəlik mücəssəməsiniz! Heyhat, bəlkə də siz yalnız mənə qarşı kinli və zalımsınız! Görünür, mənim kədərlə tələyim belədir!

O, üzünü əlləriylə qapadı. Gənc qız onun hiçqıra-hiçqıra ağladığını eşidirdi. Qız onu ilk dəfə ağlayan görürdü. O ağlayarkən, qızın qarşısında diz çökdüyündən daha zavallı və yarıq görünürdü. Bir az ağladıqdan sonra göz yaşlarını silərək sözüünə davam etdi:

– Yox, artıq mən söz belə tapa bilmirəm; halbuki sizə söyləyəcəklərimi diqqətlə düşünmüşdüm. İndisə titrəməyə başlamışam, çəşmə, dilim tutulmağa başlayır. Əgər mənə və özünüzlə rəhm etməsəniz, yerə yuxılacağam. Rəhm edin, mənə... Hər ikimizi məhv etməyin! Sizi nə qədər sevdiyimi bilsəydiniz, hansı qəlbə rədd etdiyinizi anlasaydınız! Ey mənim fəziletim, haradasan, özüm özümü tanıyıram. Mən aliməm, amma öz əlimi ayaqlar altına tapdalayıram; mən məhrəb və məbəd xadimiyəm, ancaq öz Allahımı unutdum, ibadət yerini şəhvət yuvasına çevirmək istədim. Bütün bunları sənin üçün etdim səhrkar qadın, hamısı sənin cəhənnəminə layiq olmaq üçündür!

Sən isə günahkarı rədd edirsən! Yox, mən sənə üroyimdəkinin hamısını söyləmədim, sən hər şeyi bilməlisən, on qorxunc şeyi belə!

Sən sözlərini deyərək üzündə dəli adamlara xas ifadə göründü. Bir doqquz susdu, sonra öz-özünə danışmış kimi ucadan dedi:

– Qatil, sən mənim qardaşıma nə etdin?

O yenə susdu, sonra yenə davam etdi:

– İlahi, mən ona nə etdim? Mən onu saxladım, bəslədim, tərbiyə verdim, mən onu sevdim, səcdə etdim və nəhayət, öldürdüm! Allahım, onun başını elə indicə mənim gözlorim qarşısında sənin evinin daşlarına çırparaq özdilər, bütün bunlar yalnız mənə görə oldu, yalnız bu qadın üçün, yalnız onun üçün...

Onun baxışları vəhşiləşmişdi. Səsi getdikcə zəifləyirdi; bir neçə dəfə dalbadal, uzun fasilələrlə, qeyri-iradi, sən cingiltisini uzadan zəng kimi təkrar etdi:

– Onun günahı ucbatından... Onun günahı ucbatından...

Sonra dodaqlarının törpənəsinə baxmayaraq ağızdan çıxan heç bir söz aydın olmadı. Birdən dizləri бүkүldü, yerə çökdü, başını dizlərinə dayayaraq hərəkətsiz dayandı.

Ayağını onun dizi altından çıxarmağa çalışan qızın hərəkəti onu oydadı. Əlini yavaş-yavaş batqı yanaqlarına toxundurdu, bir müddət təəccüblə yaşarmış barmaqlarına baxdı.

– Bu nədir, – dedi, – mən ağlayırdım! – Birdən üzünü qaraçı qıza çevirərək sən dərcə həyəcanla dedi: – Təəssüf! Sən mənim göz yaşlarıma rəhm etmədin! Yavrum, sən bilirsənmi, bu göz yaşları qayanayan lavadır? Nifot etdiyimiz insanın əzabları bizim üçün heç bir şeydir. Əgər mən sənin qarşında can versəydim, sən gülərdin, deyilm! Amma mən... Mən sənin öldüyünü görmək istəməzdim! Yalnız bir kəlmə! Yaxşı, mən sevdiyimi söyləmə, birçə kəlməylə söylə ki, sənə xilas etməyimi arzu edirsən... və bu kifayətdir. Mən səni xilas etməyə hazırım. Amandır, vaxt keçir! Sənə ən müqəddəs saydığın şeyə and verirəm, bu dar ağacı kimi mənim daşa dönməyimi gözləmə! Düşün, bizim təleyimiz sənin ölindədir, mən çılgınam, hər ikimizi məhv etməyə hazırım. Ayaqlarımız altında böyük bir uçurum açılı bilər və mən də sənin arxanca əbədi olaraq bu uçuruma düşürəm. Bir kəlmə söylə! Yalnız birçə kəlmə! Xoş bir kəlmə!

Qız ona cavab vermək üçün dodaqlarını araladı. O, qızın bu davranışları qarşısında yumşalacağını və xoş bir söz söyləyəcəyini gözləyərək onun qarşısında diz çökdü. Lakin qız:

– Siz qatilsiniz! – dedi.

Keşiş çılgınca ona qucaqlayıb vəhşi qəhqəhəylə bağırdı:

– Yaxşı, yaxşı! Mən qatiləm, ancaq sən yenə də mənim olacaqsan. Sən mənim sənə qul olmağımı istəmədin onda mən sənin ağan olacağam. Sən mənim olacaqsan! Mən səni özümə aparacağam. Sən mənimlə gəlməyə məcbur olacaqsan, yoxsa səni ölə verərəm. Hə, gözəlmi indi sən iki şeydən birini seçməyə məcbursan: ya ölməli, ya da mənə, kafirə, qatilə təslim olmağın! Həm də elə gecə təslim olmağın, eşidirsən? Tez ol, qorar ver! Axmaq qız, mənə öp! Ya məzar, ya da mənim yatağım!

Onun gözlori cəhriş və hiddətdən parlayırdı, dodaqları isə gənc qızın boynunu öpürdü. Qız onun qolları arasında çapalayır, o isə qızı vəhşi öpüşlərə qərq edirdi.

– Məni dişləmə, vəhşi! – o bağırırdı. – Çirkin və murdar rahib! Məni rahat burax, yoxsa sənin iyirənc çal saçlarını yolub sifətinə çıxaram.

Keşiş əvvəlcə qızardı, sonra sapsan saraldı, onu buraxdı və portört onun üzünə baxmağa başladı. Qız qalib gəldiyini zənn edərkən davam etdi:

– Sənə bir daha deyirəm, mən özə Febimi sevirəm, mən yalnız onun olmaq istəyirəm, mənim Febim yaraşlıqdır! Sən isə murdar və qəca bir keşişsən! Rədd ol cəhənnəmə!

O, vücuduna qızarmış damğa basılan cani kimi vəhşi səsə bağırdı.

– Elo isə, ölcəkson! – Dişlərinə qıcırdaraq dedi və qıza elə dəhşətli baxdı ki, o qaçıb gizlənmək istədi. Lakin keşiş onun qolundan yapışmış silkələdi, yerə yıxdı, sonra isə əlindən tutub dalınca sürüyərək sürətli addımlarla Roland qülləsinə doğru getdi.

Qülləyə çatdıqda yenidən üzünü qıza çevirib dedi:

– Səndən sən dəfə soruşuram, mənim olmaq istəyirsən?

Qız qəti cavab verdi:

– Yox!

Onda keşiş ucadan bağırdı:

– Qudula, Qudula! Bu da, qaraçı qızı! İntiqamını al!

Gənc qız kiminsə onun dirsəyindən tutduğunu hiss etdi, boylanıb baxdıqda divardakı kiçik pəncərədən arıq bir əlin uzandığını gördü. Bu əl o adan demir kəlbətin kimi yapışmışdı.

Keşiş dedi:

– Onu bərk tut! – Keşiş dedi. – Bu həmin qaçqın qaraçıdır. Onu buraxma. Mən polislərin dalınca gedirəm, bir azdan onun dar ağacından asılacağını seyr edəcəksən.

– Ha-ha-ha-ha! – Keşişin sort sözlərinə cavab olaraq daxmanın içindən xırıltılı bir qəhqəhə eşidildi. Qaraçı qız keşişin Notr-Dam kilsəsinə doğru qaçmağa başladığını gördü. Həmin tərəfdən at ayaqlarının tappılısı eşidildi.

Gənc qız kinli münzəvi qadını tanıdı. Dəhşətindən tənəfəs olaraq onun ölümdən qurtulmağa çalışdı, qorxu və ümitsizlik içində çırpınaraq xilas olmağa çalışdı, lakin o, qızı qeyri-adi qüvvəylə tutmuşdu. Onun sümükləri çıxmış barmaqları qızın ölümdən elə yapışmışdı ki, onları bir-birindən qoparmaq qətiyyəən mümkün deyildi. Bu nə zəncir, nə qandal, nə də dəmir halqa deyil, divarın içindən uzanmış canlı və ağıllı kəlbətin idi.

Qız taqətdən düşərək divara söykəndi və ölüm qorxusuyla çırpınmağa başladı. Həyatın nə qədər gözəl olduğunu, gəncliyin, göylərin və təbiətin gözəlliklərini xatırladı. Fevriyada düşdü, ondan uzaqlaşan və ona yaxınlaşan hər şeyi xatırladı. Ondən uzaqlaşan keşişi, ona yaxınlaşan cəlladı, onun intizarında olan dar ağacını xatırladı. Dəhşətindən saçlarının biz-biz olduğunu hiss etdi. Eyni zamanda qulaqlarında münzəvinin moşum qəhqəhəsi səsləndi; bu qadın sevindiyirdi: “Aha! Nəhayət, səni asacaqlar!”

Qız üzünü pəncərəyə çevirdikdə dəmir barmaq içində münzəvi qadının solğun üzünü gördü.

– Mən sizə nə etmişəm? – Zəif səslə dedi.

Münzəvi qadın cavab vermədi, yalnız ahəngdar, əsəbi, istehzalı səslə mızıldandı:

– Qaraçı qız, qaraçı qız, qaraçı qız!

Zavallı Esmeralda qarşısındakı məxluqda heç bir insani duyğu olmadığını anlayıb başını aşağı saldı.

Qaraçı qızın sualını sanki indiki dərək edən münzəvi qadın birdən qişirdi:

– Mənə nə etdiyini soruşursan? Hə? Mənə nə etdiyini bilmək istəyirsən, qaraçı? Çox gözəl, onda qulaq as! Mənim bir qızım vardı, başa düşürsən? Bir qızım vardı! Balaca, gözəl bir qızım vardı! Ah, mənim Aqnesam! – o pıçıldadı və qararıqlıqda nəyisə öpməyə başladı, – mənim qızımı apardılar, oğurladılar mənim balamı, Onu bişirib yedilər! Bax bunu mənə sən nə etmişən!

Gənc qız qorxa-qorxa dedi:

– Təssüf edirəm, ancaq bəlkə də mən o zaman heç doğulmamışdım.

– Yox, – münzəvi cavab verdi, – sən o zaman doğulmuşdun, bəlkə də o quldur dəstəsinin içində idin. O səninlə həmyaş idi. On beş ildir, burada aylaşmışam, on beş ildir ki, əzab çəkirəm, yalvarıram, başımı divarlara vururam. Eşidirsən, mənim qızımı qaraçıların oğurladılar, eşidirsən, onun mənim qızımı yedilər. Murdar dişləriylə onu parçaladılar. Sənin köksündə qəlbin varmı? Uyuyan, süd əmə, oynayan bir uşağın nə qədər sevimli və məsum bir məxluq olduğunu təsəvvür edə bilərsən? Vəhşətli, balamı ölümdən aldıran, onu öldürdülər, Allah bundan xəbərdardır. Bu gün isə mənim bayramımdır: çünki bu gün qaraçı qızı mənim qurbanımdır. Bu dəmir barmaq mane olmasaydı, səni dişlərimlə didərdim! Təssüf ki, başımı barmaq içində arasına soxa bilmirdim! Yaxşı balam! Onlar səni yuxudaykən oğurladılar, onlar səni oyatsaydılar da, səsimi eşitməyəcəkdim, çünki evdə deyildim. Ah, məlum qaraçı! Siz mənim qızımı məhv etdiniz! İndi də gəlin tamaşa edin, görün mən sizin qızınızı məhv etməyə necə yardım edirəm!

Onun qəhqəhəylə güldüyü, yaxud dişlərini qıcıratdığı bəlli deyildi. Üzü arıqlamış və dəyişmişdi. Artıq işıqlaşdı. Meydanın ortasındakı dar ağacı getdikcə daha aydın görünməyə başlayırdı. Kilsə körpüsünün o biri tərəfində at ayaqlarının tappılısı getdikcə daha aydın eşidildi.

Bədbəxt gənc qız diz çöküb qorxudan titrəyərək ümitsiz və həvalanmış bir halda yalvardı:

– Xanım, mənə rəhm edin! Onlar yaxınlaşırlar! Mən sizə heç bir şey etməmişəm! Yəni siz mənim belə dəhşətli bir ölümlə ölməyimi gözlərinizlə görmək istəyirsiniz? Siz mərhəmətlisiniz, mən buna əminəm, bu çox müdhiş bir şeydir, məni buraxın qoyun çıxım gedim, mənə rəhm edin, mən ölmək istəmirəm!

– Qızımı qaytar! – Münzəvi qadın cavab verdi.

– Mənə yazığınız gəlsin!

– Balamı qaytar!

– Məni buraxın, Allah xatirinə, buraxın!

– Balamı qaytar!

Gənc qız taqətdən düşərək halsızladı və yenidən diz çökdü.

– Təəssüf! – o piçıldadı, – siz öz yavrunuzu, mən isə ata-anamı axtarıram.

– Aqnesəmi qaytar! – Qudula davam etdi. – Sən onun harada olduğunu bilmirən? Elo isə sən öləcəkən! Lakin əvvəlcə mənə qulaq as. Mən əxlaqsız bir qadın idim, Tanrı mənə uşaq verdi, bu uşaqı mənim ölimdən aldılar, qaraçılar balamı oğurladı. İndi başa düşürsən ki, niyə ölməlisən?! Sənin qaraçı anan gəlib səni tələb edəndə ona deyəcəyəm ki: “Bu dar ağacına bax!” Bəlkə qızımı qaytarasan? Bəlkə onun harada olduğunu bilirən? Gəl bura, mən sənə göstərəm. Bu ayaqqabımı görürsən? Ondan mənə qalan yalnız budur. Sən bu ayaqqabının o biri tayının harada olduğunu bilirən? Bilirsənə, mənə söylə, dünyanın o başında olsa belə, dizin-dizin sürünərək onun ardınca gedərəm.

Bu sözləri deyib qaraçı qıza inco və kiçik bir ayaqqabı tayı göstərdi. Artıq işıqlaşdığından bu ayaqqabının rəngini və formasını görmək olurdu.

– Bir də göstərin! – Qaraçı qız diksinərək dedi. – Aman, yarəb! İlahi!

O sərbəst əliylə tələsik boynundan asdığı yaşıl muncuqlarla bəzə-dilmiş kisəciyi açdı.

– Çıxar, çıxar, – Qudula öz-özünə mırıldandı. – Şeytan tilsimini çıxar!

Birdən onun səsi qırıldı, dayandı, bütün vücudu titrədi və ürək-ləri parçalayan dəhşətli bir səs çıxardı:

– Qızım!

Qaraçı qız kisəcikdə balaca bir ayaqqabı tayı çıxarmışdı, o, münzəvi qadının göstərdiyi ayaqqabının tamamilə eyni idi. Ayaqqabıya kiçik bir perqament parçası yapışdırılmış, üzərində bu sözlər yazılmışdı:

O biri tayını tap

Və anan səni bağrına basacaq.

Münzəvi qadın bir anda hər iki ayaqqabını tutuşdurdu, üzərindəki yazını oxuyan kimi üzünü barmaqığa dayayaraq qeyri-adi sevinco qışqırdı:

– Qızım mənim! Qızım!

– Ana! – Qaraçı qız cavab verdi. Bu səhnəni təsvir etməkdə qələm acizdir.

Onları qalın divarla dəmir barmaqıqlar bir-birindən ayırırdı.

– Ah, lənətə gəlsin bu divarı! Qızımı görürəm, ancaq qucaqlaya bilmirəm! Heç olmasa əlini mənə ver! Əllərini!

Gənc qız barmaqığın arasından əlini anasına uzatdı; münzəvi qadın onun əlinə sarılaraq bərk-bərk dodaqlarına sıxdı. Bədənini uçunur, tir-tir titrəyirdi. Onun sağ olduğunu yalnız hiçqırmağından bilmək olardı. Göz yaşları gecə yağan leysan yağışı kimi axırdı. Zavallı ana on beş ildən bəri qaralıq və dibsiz qəlbinə damla-damla yığılan göz yaşlarını istəklili bəlasının əlləri üzərinə axırdı.

Birdən dikoldi, uzun və ağarmış saçlarını geriye atdı və heç bir söz söyləmədən dişləri pələng kimi pəncərəsindəki demir barmaqığı əllilərlə silkələməyə başladı. Ancaq barmaqıq möhkəm idi. Bunu görəndə qadın daxmasının kücündə yastıq əvəzinə istifadə etdiyi iri daşla götürüb müdhiş qüvvəylə barmaqığa çırpdı. Dəmirin bir parçası sındı, ətrafa qılgıncıllar saçıldı. Daş ikinci dəfə vuranda bir dəmir də qırıldı. Sonra ikiülli yapışaraq bəzi dəmirləri aydı, bəzilərini də yerindən çıxardı. Bəzən elə anlar olur ki, zəif bir qadın əli qeyri-adi qüvvəyə malik olur.

Bunları etmək heç bir dəqiqə də çəkmədi. Sonra qızının belindən yapışaraq hücrəsinə çəkdi.

– Bura gəl! Mən səni xilas edəcəyəm! – dedi.

Qızım içəri saldıqdan sonra ehtiyatla yerə qoydu, sonra körpə uşaq kimi yenə qucağına aldı və sevincindən dəli kimi qışqıra-qışqıra, gülə-gülə, öpə-öpə, göz yaşları tökə-tökə, kiçik daxmanın içində o yan-bu yana vurnuxmağa başladı.

– Qızım, mənim qızım! – o deyirdi, – mən öz qızımı tapdım! Budur mənim qızım! Mərhəmətli Tanrı qızımı özümə qaytardı! Ey! Həmmiz buraya gəlin, mənim qızımı görmək istəyirsiniz? Ya Həzrət İsa, mənim qızım necə də gözəldir! Yarəb, balamı gözəl bir qız edib qaytarmaq üçün, məni tam on beş il gözlətdin. Demək, qaraçılar qızımı yeməyibmiş! Bos bunı söyləyən kim idi?.. Qızım, məni öp! Bu qaraçılar nə qədər mərhəmətlidir! Mən onları nə qədər sevirem! Bu sənən, qızım! Demək, sən buradan keçərəkən ürəyim hər dəfə boş yerə döyünmürmüş. Mən də bunu nifrət zənn edirdim. Aqnesə-cığım, məni öfv et, öfv et məni! Sən məni çox kinli zənn edirdin, ələmi? Halbuki mən səni sevirem! Bos sənin qoynundakı xal hanı, hanı sənin xalını! Onu mənə göstərsənə! Hə, budur, budur! Ah, sən nə qədər gözəlsən! Bu iri gözləri mən sənə bəxş etmişəm, gözəlmiş..

Məni öp! Mən səni sevirəm! Artıq başqa anaların uşaqları var, yoxdur, bunun mənim üçün heç bir fərqi yoxdur. Nə işim var onlarla, qoy onlar gəlib görsünlər ki, mənim qızım budur! Bu onun boynu, bu onun gözləri, bu onun saçları, bu onun əlləridir! Yer üzündə ondan gözəl məxluq varmı! Mən əminəm ki, onu sevnələr, ona pərəstiş edənlər çox olacaq! Mən on beş il göz yaş tökmüşəm. Bütün gözəlliyim solub gedib və nəhayət, yenidən onda çiçək açıb. Öp məni, qızım!

O, qızıma saysız-hesabsız çilgim sözlər pıçıldadı, bu sözlərdə onun qəlbini bütün kədəri, sevinci, həyəcanları ifadə olunurdu. O, gənc qızın üst-başını elə kökə salmışdı ki, qız bundan utanırdı. Onun ipək saçlarını əliylə oxşayıb, alını, gözlərini, əllərini, ayaqlarını öpürdü və bütün bunlar qadının qəlbini qürurla doldururdu. Gənc qız ona mane olmur və yalnız hərdənbir sakitcə, hədsiz mehribanlıqla təkrar edirdi:

– Anacan!

– Görürsən, qızım, – münzəvi qadın sözlərini öpüşlərlə kəsərək deyirdi, – görürsən, mən səni lap çox sevəcəyəm. Biz buradan uzaqlara gedəcəyik. Biz çox xoşbəxt olacağıq. Vətənimizdə, Reyms şəhərində bizim mirasımız qalmışdır. Reyms xatırlayırsan, eləmi? Ah, sən bunu necə xatırlaya bilərsən! O zaman sən lap balaca idin! Dörd aylıq ikən nə qədər qəşəng olduğunu bilsəydin, sənə o qədər incə ayaqların vardı ki, hətta Epemədon onlara baxmağa gələrdilər. Halbuki Epemə yeddi mil uzaqlıqdadır. Bizim öz evimiz olacaq, öz tarlamız olacaq. Mən səni öz yatağında yatırdacağam. İlahi! Pərvərdigara! Kim buna inana bilər? Mən öz qızımı tapdım!

– Anacan! – Nəhayət, gənc qız həyəcanına üstün gələrək dedi, – demək, qaraçı mənə doğru fal açmış. Bizim dəstəməzdə mərhəmətli bir qaraçı vardı, mənə dəyə kimi baxırdı, keçən il öldü; bu kəsəciyi də mənim boyuma o asmışdı. Həmişə mənə deyirdi: “Bax bu kəsəciyi yaxşı qoru, o sənin sərvətidir, cavahırdır, bu səni ananı axtarıb tapmağa kömək edəcək. Sən ananı köksündə gözdürsən”. Görürsən, o, doğru fal açmış!

Münzəvi qadın qızını yenə qucaqladı və dedi:

– Yaxın gəl, səni öpüm! Sən bu sözləri gözlə danışırsan ki! Vətənimizə qayıdanda sənin ayaqqabılarını balaca İsa heykəlinin ayaqlarına geyindirmək üçün kilsəyə bağışlayarq. Biz Həzrət Məryəmin

göstərdiyi bu möcüzənin əvəzini çıxmaq üçün ölimizdən gələnini etməliyik! Sənin nə qədər məlahətli səsin var! Sən danışırkən, mən sanki gözəl musiqiyə qulaq asıram. Ah, aman yarab! Mən öz qızımı tapdım! İnanı bilmirəm! Necə oldu ki, mən sevincimdən ölmədim!

O yenə əl çalmağa və gülməyə başladı.

– Biz çox xoşbəxt olacağıq!

Bu zaman gənc çox güman ki, kilsə tərəfdən yaxınlaşan və gedikcə sahil boyunca eşidilməyə başlanan at ayaqları tappılısı və silah səsi eşitdi. O həyəcanlanaraq anasının qucağına cumdu.

– Anacan! Məni xilas et! Onlar gəlirlər!

Münzəvi qadın sapsarı saraldı.

– Aman Allah!.. Sən nə danışırsan! – dedi. – Lap yadımdan çıxmışdı: səni təqib edirlər! Sən nə etməsən ki?

– Özüm də bilmirəm, – Zavallı qız cavab verdi, – məni ölümə məhkum ediblər!

– Ölümə? – Qudula bağırırdı və sarsıldı. – Ölümə! – o təkrar etdi və diqqətlə qızının üzünə baxmağa başladı.

– Hə, anacan, onlar məni öldürmək istəyirlər. Odur, dalımcə gəlirlər. Bu dar ağacı mənim üçün hazırlanmışdır! Məni xilas et! Məni xilas et! Onlar yaxınlaşırlar. Məni xilas et!

Münzəvi qadın bir müddət daş kimi hərəkətsiz qaldı; sonra sanki şübhə edirmiş kimi başını yırğaladı və birdən əvvəlki vəhşi qəhqəhəsilə gülürək bağrıdı:

– Yox, yox! Sən nə danışırsan! Belə ola bilməz! Heç mümkündürmü ki, mən səni bircə dəqiqəliyinə tapmaq üçün on beş il gözəloyim, ola biləmi ki, mənim qızım artıq böyüdükdən, gözəl bir qız olduqdan sonra mənimlə danışırkən, məni sevrəkən onu məndən ayırırsınlar! Məhkündürmü ki, onlar mənim qızımı gözlərimin önündə, ananın gözləri qarşısında öldürsünlər! Yox, ola bilməz! Belə şey mümkün deyil! Tanrı buna yol verməz!

Bu zaman dəyosən atılar dayandılar, bir səş eşidildi:

– Cənab Tristan, buraya! Keşiş deyir ki, biz onu Siçan yuvasının yaxınlığında tapacağıq.

Sonra yenə at ayaqlarının tappılısı eşidildi.

– Qaç, yavrum, xilas ol! – Münzəvi qadın həyəcanla qışqırdı, – mən hamısını xatırladım. Sən haqlısan: səni ölümə gözləyir, Ah! Dəhşət! Lənətlər olsun! Özünü xilas et!

Qadın başını pəncərədən çıxardı və diridən çox ölüyə bənzəyən qızının əlini əsə-əsə sıxaraq qırıq-qırıq və məyus-məyus dedi:

– Yox, dayan, yerindən tərpənmə! Ətrafda əsgərlər var! Sən buradan çıxıbilməzsən. Çox işiqlidir!

Qurumuş gözləri alışıb-yanırdı. Bir qədər susdu, iri addımlarla hücrədə var-gəl etdi. Arabir dayanaraq başından bir çəngə ağ tük qoparıb, dişləriylə gəmirirdi.

Birdən dedi:

– Yaxınlaşsınlar! Mən onları söhbətə tutaram. Bu küncdə gizlən. Onlar səni görməzlər. Mən onlara deyərəm ki, sən əlimdən çıxıb qaçdın!

O, indiyə qədər qızını qucağında gözdirirdi, indi isə onu daxmanın bir küncünə qoydu; bu künc küçədən görünmürdü. Qızı yərə qoyduqdan sonra onun əllərini, ayaqlarını, paltarını uzun və dağınıq saçlarıylə örtüdü. Qarşısına bir kasa və böyük daşı qoydu, sanki daxmadakı kasa və daş onu gizlədəcəkdi. Bu hazırlıqları görəndən sonra bir qədər sakit oldu və diz çökərək ibadət etməyə başladı. Artıq işıqlaşdı. Ancaq Siçan yuvası qaranlıq idi.

Bu zaman mağaranın yaxınlığında keşişin səsi eşidildi.

– Buraya, kapitan Feb de Şatoper, buraya! – O bağıraraq deyirdi.

Esméralda onun səsini və bu adı eşidər-əşitməz qışıldığı küncdə hörəkəto gəldi.

– Yerindən tərpənmə! – Qudula onun qulağına pıçıldadı.

Bu sözü yenidən söyləmişdi ki, insan səsləri, silah gurultusu və nal tappıltısı Siçan yuvasının lap yaxınlığında eşidilməyə başladı.

Ana cəld ayağa durdu və pəncərənin qabağını tutdu. O, Qrev meydanında düzülmüş piyada və atlı əsgərləri gördü, əsgərlərin rəisi atından düşüb ona yaxınlaşdı.

– Ey qarı, – qaba səslə dedi, – biz cadugəri axtarıyıq, o dar ağacından asılmalıdır. Bizə dedilər ki, sən onu tutmusan.

Yazıq ana mümkün qədər laqeyd görünməyə çalışaraq cavab verdi:

– Mən sizin nə danışdığınızı başa düşmürəm.

– Lənət şeytana! Bəs bu dəli keşiş nə boş-boş çərənləyirdi? – zabit bağırdı. – Keşiş necə oldu?

– Zati dövlətləri, – əsgərlərdən biri cavab verdi. – O yoxa çıxıb.

– Yaxşı, qarı, yalan danışma, – kapitan dedi. – Sənə cadugərin qarovulunu çəkməyini tapşırışlar. Sən onu nə etdin?

Münzəvi qadın şübhə oymamaq üçün inkar etmək istəmədi, odur ki, səmimi, ancaq narazı halda cavab verdi:

– Əgər siz bir az bundan əvvəl monim yanıma qoyulan gənc qızı soruşsunuzsa, o mənim əlimi dişlədi, mən də onu buraxmaq məcburiyyətində qaldım. Bundan başqa heç nə bilmirəm. İndi isə mənim rahat buraxın.

– Yalan danışma, qoca qarğa, – Dəstə rəisi səbi halda dedi. – Mənə Adamayovuşmaz Tristan deyirlər, özüm də kralın kirkəvisiyəm. Eşidirsən? – Sonra Qrev meydanını nəzərdən keçirərək əlavə etdi: – Yanılmıramsa, bu ad buradakılara çox gözəl tanışdır.

– Siz adamayovuşmaz iblis də olsanız, mənimçün fərqi yoxdur, mənim sizə söyləyəcək başqa sözüüm yoxdur. Mən sizdən heç qorxmuram da, – bir qədər ümidlənmiş Qudula dedi.

– Lənət şeytana, axmaq qadın! – Tristan bağırdı. – Demək, cadugər qəmişdir! Bəs hansı tərəfə getdi?

O, sakitcə cavab verdi:

– Yanılmıramsa, Qoyunlar küçəsinə doğru getdi.

Tristan üzünü döndərüb dəstəyə yola düşmək əmrini verdi. Münzəvi qadın azad nəfəs aldı.

– Zati aliləri, – birdən nişançılardan biri dedi, – bu qoca küpəgərəndən soruşun görək, onun pəncərəsinin dəmirləri nə üçün əyilib?

Bu sual zavallı ananın qəlbini qorxuya saldı, ancaq yenə də özünü itirməyərək dedi:

– Onlar çoxdan sınıb.

– Yalan deyir, – nişançı cavab verdi, – dününə bu dəmirlər imana çağırın xaç şəklinə sağ-salamat idi.

Tristan münzəvi qadına çəp-çəp baxıb dedi:

– Sən nəyə qarşıdırırsan, qarı.

Zavallı qadın hər şeyin onun soyuqqanlılığından asılı olduğunu hiss edib həddindən artıq qorxmasına baxmayaraq, güldü. Yalnız analar buna qadırdır.

– Ay-hay, – o dedi. – Deyəsən, bu adam sərxoşdur. Bir il bundan qabaq daş yüklənmiş araba buradan keçərkən pəncərəyə toxunaraq barmaqlığı sındırırmışdı. O vaxt ona ağzıma gələni dedim.

– Doğru deyir, – nişançılardan biri söhbətə qarışaraq dedi, – mən də buna şahidəm.

Qəribədir ki, həmişə hər yerdə hər şeyi görənlər adamlar tapılır. Nişançının gözlənilmədən şahidlik etməsi bu dəhşətli sorğu-sual

əsnasında uçurumu ülgücün iti ağzıyla keçən münzəvi qadım ürək-
ləndirdi.

Lakin o dumadan ümidəndən ümidsizliyə keçməyə məhkum olun-
muşdu.

– Əgər bu barmaqlığı araba sındırıbsa, onda dəmirlər eşiyə öyil-
miş olardı, halbuki onlar içəriyə öyülmüşdür, – birinci nişançı dedi.

Tristan əsgərə dedi:

– Oho! Sən lap müstəntiq Şatle kimi xəfiyyə imişsən ki! Yaxşı
qarı, buna nə deyirsən?

– Allaha and olsun ki, barmaqlığı araba sındırmışdır, – höyəcan-
ından titrəyən Qudula qışqırdı, – siz özünüz bunu əsgərlərinizdən
birinin dilindən eşitdiniz. Bir də ki, qaraçı qızın buna nə dəxli var?

– Yaxşı! – Tristan donquldandı.

– Yalandır, – rəisinin tərifindən daha da qızıxmış əsgər qışqırdı,
– pəncərə təzəcə sınımışdır.

Tristan başını yırğaladı. Qudula sapsarı saraldı.

– Deyirsiniz, araba buradan nə vaxt keçib?

– Vallah, yaxşı yadımda deyil: iki həftə, yoxsa bir ay bundan
qabaq.

– Əvvəl deyirdi ki, bir il bundan qabaq sınıb.

– Bax bu çox şübhəlidir, – Tristan dedi.

– Monsenyor, – qadın içəri baxacaqlarından qorxduğundan pən-
cərənin qarşısında dayanıb başını bayıra çıxararaq qorxa-qorxa dedi,
– and içirəm ki, bu pəncərəni araba sındırmışdır. Bütün cənnətdəki
mələklərə and içirəm. Qoy mən ömürlük lənətə düçar olum, yalan
danışırımsa, Allah məni parça-parça etsin.

– Amma sən çox ürəkəndən and içirsən, – Tristan cəllad baxışla-
rıyla ona süzərək dedi.

Yazıq qadın getdikcə özünü idarə edə bilmədiyini hiss edirdi.
Artıq bir-birinin ardınca yersiz hərəkətlər edir, lazım olmayan sözlər
danışırdı. Bu zaman başqa qız əsgər söhbətə qoşularaq dedi:

– Müsyö, küpəgirən yalan danışır. Cadugor Qoyunlar küçəsi ilə
qaça bilməzdi: oradakı qarovulçular kimsənin keçmədiyini söylə-
yirlər.

Tristanın qaşqabağı getdikcə də tutulurdu.

– Yaxşı, buna nə deyirsən? – o soruşdu.

Qadın bu çətinliyi də atlamağa çalışaraq cavab verdi:

– Müsyö, mən heç bir şey bilmirəm, bəlkə də səhv edirəm. Ancaq
məna elə gəlir ki, o çaya tərəf qaçdı.

– Demək, o biri tərəfə qaçmışdır, – Tristan dedi. – Onun yeni-
dən Qədim şəhərə qayıdacağı inandırıcı deyil, çünki orada onu axtarı-
rlar. Sən yalan danışsın, qarı!

– Bundan başqa, çayın nə bu, nə də o biri sahilində qayıq yox-
dur, – birinci əsgər dedi.

Qadın yenə özünü müdafiə etməyə çalışaraq:

– Bəlkə, o çayı üzüb keçmişdir, – cavab verdi.

– Heç qadınlar üzə bilir? – Yenə həmin əsgər şübhə ilə soruşdu.

Tristan qəzəblə bağırdı:

– Lənətə gələsən, sən yalan danışsın, qarı, yalan danışsın!

Mən bu cadugəri rahat buraxıb, səni götürüb aparmaq istəyirəm. Sənə
on beş daqiqə yaxşıca işgəncə verilse, həqiqəti söyləyəcəksən, həydi
dalmızca gəl!

Qadın sevincək dedi:

– Nə cür arzu edirsiniz hazırım, cənab! Necə istəyirsiniz, elə də
olsun! Rica edirəm, məni yaxşıca danışdırın, aparın məni, lap bu saat
aparın, tez olun, tez olun!

Eyni zamanda öz-özünə düşündürdü: “Mən gedəndən sonra qızım
da qaçıb qurtara bilər.”

– Lənət şeytana! Bu işgəncə istəyir! Mən bu dəlini heç başa düş-
mürəm. – Tristan mırıldandı.

Ağsaçlı qoca bir serjant sıradan ayrılıb Tristanın yanına gəldi və
dedi:

– Cənab, bu qadın dəlidir. Əgər qaraçını öləndən buraxıbsa, buna
o müqəssir deyil, çünki qaraçı qızlara nifrət bəsləyir. Düz on beş ildir
ki, mən şəhəri gəcə vaxtı yoxlarkən hər zaman bunun qaraçı qızlara
lənət oxuduğunu və söydüyünü eşidirəm. Keçili gənc rəqqasə, yəni
bizim axtardığımız qızsa onun ən çox nifrət etdiyi qaraçıdır.

Qudula özünü zorlayaraq güclə dedi:

– Hə, ona xüsusilə çox nifrət edirəm.

Qarovulçuların hamısı qoca serjantın sözlərini bir səsle təsdiq etdi.
Tristan münzəvi qadından bir şey qoparmağın mümkün olmadığını
anlayıb arxasını çevirdi. Qadın onun öz atına doğru getdiyini görüb
sevincindən höyəcanlandı.

– Yaxşı, çarə yoxdur, – Tristan mırıldanaraq dedi, – onu başqa
yerdə axtarmalıyıq. Qaraçı qız dar ağacından asılncaya qədər mən
yatmayacağam.

Bununla belə, o atına dərhal minmədi. Qudula onun şikarını iyini
almış və buradan ayrılmaq istəməyən ov tulası kimi narahət-narahət

ötrafa boylandığını gördükə titrəyirdi. Nəhayət, o başını bulayib atına mindi. Qudulanın sıxılmış köksündən ağır bir ah çıxdı. Bu ana qədr baxmağa cəsarət etmədiyi qızına baxıb yavaşca dedi:

– Qurtulduq!

Zavallı qız yerindən tərpənməyə, nəfəs almağa belə qorxaraq küncə sığınmış, onu gözələn qorxunc ölümü ağlından çıxara bilmirdi. danışmaları o da eşidir, anası qədr döşətli həyəcan keçirirdi. Uçurumun üzərində sallandığı ipin çıtırdadığını eşidir, elə indico qırlacağından qorxurdu. Yalnız indi ayağının altında möhkəm bir yer hiss edərək bir az yüngülləşmişdi. Bu zaman bir səs eşitdi:

– Lənət şeytana, cənab rois, cadugörələri asmağ qətiyyətin mənim işim deyildir. Mən əsgər adamam. Mən üsyançıları qovdum, indi isə özünüzdə edin, kimi asmağ istəyirsinizsə, axtarıb tapın. Mənə isə icazə verin, başsız qalan alayımın yanına gedim.

Bu, Feb de Şatoperin səsi idi. Bu səsi eşidən gənc qızın düşdüyü vəziyyəti təsvir etmək mümkün deyil. Bu onun dostu, müdafiəçisi, ümid və pənahı, onun Febi idi. Qız yerindən sıçradı, anası ölündən tutmağa macal tapmadan pəncərəyə doğru atıldı və bağıraraq:

– Feb, mənim Febim, yanına gəl!

Lakin Feb artıq meydanda deyildi; o, atını çaparaq Bıçaqçılar küçəsinin tinində yox oldu. Ancaq Tristan hələ buradaydı.

Münzəvi qadın vəhşi bir nərə ilə qızının üzərinə atıldı, dırnaqlarıyla onun boğazından yapışaraq geriye çəkdi. Dişi pələng öz yavrusunu xilas etmək istərkən harasından gəldi yapışır. Ancaq artıq gec idi. Tristan gənc qızı görmüşdü.

– Ehey! – o bağıraraq, qəhqəhə çəkdi, dişlərini ağartdı, ağzı canavar ağzı kimi açıldı, – Siçan yuvasında iki siçan varmış, – dedi.

– Mən də elə zənn edirdim, – nişanç dedi.

Tristan əlini onun dalına vuraraq dedi:

– Sən yaxşı iy bilirən, bəs Anri Kuzen hamı?

Əsgərlərin arasından istər görünüşü, istərsə də geyimlə onlara bənzəməyən bir adam çıxdı. Onun əynində dəri qolları olan boz-qəhvəyi rəngli kamzol vardı; güclü ölümdə köndür bağlaması tutmuşdu. Tristan daim XI Lüdoviki müşayiət etdiyi kimi, bu adam da Tristanın böyründən əl çəkmirdi.

– Qulaq as, dostum, – Tristan ona dedi, – deyəsən, biz axtardığımız cadugəri tapdıq. Köndiri onun boğazına keçir görək. Nərdivan yanındadır?

– Oradakı sütunlu evin anbarında nərdivan var, – Kuzen dedi. – Bos onu harada asacağıq? Buradamı? – və daşdan qayrılmış dar ağacımı göstərərək soruşdu.

– Burada da mümkündür.

Kuzen, Tristandan da vəhşi qəhqəhəylə gülərək cavab verdi:

– Çox gözəl. Hər halda, çox uzağa getmərik.

– Yaxşı, tez ol! Sonra gülürsən. – Tristan dedi.

Tristan qızı gördükdən sonra artıq bütün ümidləri puç olan münzəvi qadın heç bir söz söyləmədi. O, yarıcalı zavallı qaraçı qızını daxmanın bir küncünə atdı və pəncərənin qarşısında dayanıb, hər iki əliylə çərçivədən möhkəmcə yapışdı. O burada dayanıb qorxmada əsgərləri gözəlşirdi. Gözlərinin əvvəlki vəhşi və dəlisov ifadəsi geri qayıtmışdı. Anri Kuzen pəncərəyə yaxınlaşdıqda qadının üzündə elə döşətli bir ifadə gördü ki, qeyri-ixtiyari geri çəkildi.

– Müsibə, bunların hansını asmağ lazımdır? – Tristandan soruşdu.

– Gənc qız.

– Çox yaxşı, yoxsa qarının öhdəsindən gəlmək çətin olacaqdı.

– Yazıq rəqqasə! – Qoca serjant mızıldanaraq dedi.

Anri Kuzen yenə pəncərəyə yaxınlaşdı, lakin qarının diqqətli baxışı onu yenə başını aşağı sallamağa məcbur etdi. Qorxa-qorxa dedi:

– Xanım...

Qadın hiddət və qəzəblə piçıldayaraq soruşdu:

– Nə istəyirsən?

– Xanım, bəzə siz yox, o biri lazımdır.

– Hansı?

– Gənc qız.

Qadın başını yırğalayaraq bağıraraq:

– Burada kimsə yoxdur, kimsə yoxdur, kimsə yoxdur!

– Var, – collad cavab verdi, – siz bunu özünüzdə də gözəl bilirsiniz.

Qoyun onu asağ, sizə isə toxunmayacağıq.

Qarı acı-acı güldü:

– Aha! Sən mənə pislik etmək istəmirsən!

– Xanım, o birini mənə təslim edin. Cənab rois belə əmr etmişdir.

Qadın dəli kimi bağıraraq:

– Burada heç kəs yoxdur.

– Mənsə deyirəm ki, var, – collad cavab verdi, – orada iki adam

olduğunu biz hamımız gördük.

– Elo isə özün bax, – münzəvi qadın gülərək dedi, – başını içəri sox.

Çəllad qadının uzun dirnaqlarına baxdı və başını pəncərədən içəri soxmaya cəsarət etmədi.

Tristan əsgərlərini Siçan yuvasının ətrafında yarımdairə şəklində düzmüşdü. Özü isə dar ağacının yanında atın üstündə oturmuşdu.

– Haydı, tez ol, – çəllada dedi.

Anri Kuzen bir daha kərxmiş halda Tristanın yanına gəldi. Kəndiri yerə qoyub papağını əlində əzizləməyə başladı.

– Müsyö, ora necə girək? – o soruşdu.

– Qapıdan!

– Orada qapı yoxdur.

– Elə isə pəncərədən!

– Pəncərə çox dardır!

– Elə isə pəncərəni genişlət! – Tristan qəzəblə bağırırdı. – Sənin yanında külüngün yoxdur?

Qadın mağarasının dərinliyindən bu səhnəni diqqətlə izləyirdi. O artıq heç bir şeyə ümid bəsləmirdi. Nə istədiyini özü də bilmirdi, o yalnız qızının əlindən alınmamasını istəyirdi.

Anri Kuzen sütunlu evin anbarındakı alətləri götürməyə getdi. Oradan bir nərdivan da götürüb yobüstü dar ağacına söykədi. Beş-altı nəfər əsgər əlinə ling və külüng götürüb Tristanla birlikdə pəncərəyə yaxınlaşdılar.

– Qarı, – Tristan ciddi tərzdə dedi, – qızı bizə xoşluqla təhvil ver!

Qadın sanki onun sözlərini başa düşməmiş kimi üzünə baxdı.

– Lənətə gələsən! – Tristan sözünə davam etdi, – kralın arzu və iradəsinə görə, bu cadugəri asmağımızza sənin nə üçün mane olduğunu heç cür başa düşürəm? – O bu sözləri deyib vəhşicəsinə qaç-qıldadı.

– Niyə mane oluram? Səbəb budur ki, o mənim qızımdır!

Qadının sözləri çəllad Anri Kuzenin özünü belə diksindirirdi.

– Mənim sənə yazığım gəlir, – rəis cavab verdi, – lakin kralın əmrinə belədir.

– Mənim sənin kralınla nə işim var! Sənə deyirəm ki, o mənim qızımdır!

– Divarı uçurun! – Tristan əmr etdi.

Divardakı dəliyi genişlətmək üçün pəncərənin altından bir cərgə daşı uçurmaq lazım idi. Zavallı ana ling və külünglərin onun qalasını

uçurmağa başladığını gördükdə dəhşətli fəryad qopardı və sürətli addımlarla daxmanın içində var-gol etməyə başladı; on beş ildən bəri bu qaranlıq və dar daxmada yaşamağa öyrəmiş qadın qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi hücrədə vurnuxmağa adət etmişdi. O susurdu, lakin gözləri parlayırdı. Əsgərlərin belə bu monzərədən dəhşətə gəlmişdilər.

Birdən o öz daşını götürərək qəhqəhə çəkdi və nişançılara sarı tolazladı. Lakin əlləri titrədiyindən daş kimsəyə toxunmadan Tristanın atının ayaqları altına düşdü. Qadın dişlərini qıcırdadı.

Hələ günəş doğmasa da, işıqlıq idi və ətrafdakı evlərin köhnə bacaları al rəngə boyanmışdı. Adətən bu zaman oyanan əhali pəncərələri açmağa başlamışdı. Qrev meydanından bazara mal aparən şöhrətlilər, alverçilər keçirdilər. Onlar Siçan yuvasının ətrafına toplaşmış əsgərlərin yanında bir doqquz dayanaraq heyrətlə onlara baxır, sonra yenə yollarına davam edirdilər.

Qadın qızının yanında oturdu, bədəniylə onun qabağını tutaraq diqqətlə pəncərəyə baxır və hərəkət etmədən yalnız "Feb! Feb!" pıçıldayan zavallı qızın nəfəsinə qulaq asırdı. Pəncərənin ətrafındakı dəlik genişləndikcə, zavallı ana gəriyə çəkilib və gənc qızı daha bərk-bərk divara sıxırdı. Birdən pəncərənin altındakı böyük daşın laxladığını gördü (çünki gözünü pəncərədən ayırmırdı) və Tristanın səsi eşidildi. Sanki yuxudan ayıldı və çıxırmağa başladı. Onun səs gah mişar qıcırtısı kimi qulağı dəlir, gah da batırdı, sanki dünyanın bütün nalə-nifrini, bütün qarğışları ağzına dolaraq birdən püşkürəcəkdə.

– Off! Bu dəhşətdir! Quldurlar! Yəni siz doğrudan qızımı məndən ayırmaq istəyirsiniz? Onun mənim qızım olduğunu sizə söyləmədimmi? Xainlər! Məlun çəlladlar! Alçaqlar! Qatillər! Kömək edin! Kömək edin! Qızımı əlimdən alırlar! Aman tanrım, sən buna yol verəcəksənmi?

Sonra qızını pələng kimi dörd əl-ayağı üstə duraraq tüklərini qabartdı və köpüklənmiş ağzını açaraq Tristana bağırırdı:

– Yaxın gəl! Bacarırsansa, qızımı əlimdən al! Başa düşürsən? Sənə deyirəm ki, bu mənim qızımdır! Sən ana olmağın nə olduğunu bilirsən? Ey, canavar, məgər sən heç vaxt öz dişini canavarınla yatmamısan? Məgər sənin heç vaxt canavar yavruların olmayıb? Əgər balaların varsa, onlar ulayanda sənin qarında içələtin çevrilmir.

Tristan bağırırdı:

– Daşı çıxarın, – Tristan bağırırdı.

Daş yerindən törpəndi: bu, yazıq ananın son istinadgahi idi. Qadın özünü bu daşa doğru atdı, onu yerində saxlamaq istədi, lakin altı iri vücdulu kişinin güclü yerindən törpətdiyi bu ağır daş qadının dirəklərini qoparıb əlindən çıxıdı və gurultuyla yerə düşdü. Zavallı ana dəliyin açıldığını görüb başını daşlara vura-vura onun qabağına uzanaraq çığırmaqdan batmış səsliylə bağırırdı:

– Kəmərlə edin! Yangın! Yanıq!

– Qızı çıxarın! – Tristan soyuqanlıqla ömrə dedi.

Lakin qarışmış əsgərlərə elə qəzəblə baxdı ki, onlar qabağa getmək əvəzinə geriyə çəkilmək istədilər.

– Haydı, irəli! – Tristan bağırırdı. – Anri Kuzen necə oldun?

Kimsə yerindən tərpənmirdi.

Tristan hiddətlə bağırırdı:

– Vay sizi maymaqlar! Bir qarından qorxursunuz! Adınızı əsgər qoymusunuz!

Anri dedi:

– Müsü, – Anri Kuzen dedi, – siz bu yirtici heyvana qarşı deyirsiniz?

– Onun aslan kimi yalı var! – başqa bir əsgər dedi.

– İrəli, irəli! – Tristan israr edirdi, – dəlik genişdir. Pontuaz dəliyi kimi buradan üç nəfər birdən keçə bilər. Artıq bu işi bitirməliyik! Bir addım geriyə çəkilməyi qılıncla parçalayacağam.

Əsgərlər vəhşilənmiş qarıyla qəddar rəisin arasında qaldıqlarından bir dəqiqə daha tələddid edib, nəhayət, Siçan yuvasına hücum etdilər.

Zavallı qadın bunu görüb diz üstə yıxıldı, saçlarını üzündən yığaraq zəif və arıq əllərini aciz şəkildə yanlarına salladı. Gözlərindən iri yaş damcılarını axaraq, çay kimi yanaqlarının dərin qırıqlarıyla aşağı süzülürdü. O, yalvarırdı, müti, mülayim, insan ürəyini parçalayan səsle danışmağa başladı. Tristanın ətrafında dayanmış və bir çox dəhşətli səhnələr görmüş əsgərlər xəlvətə göz yaşlarını silirdilər.

– Möhtərəm cənablar! Cənab serjantlar, bir sözümlə var, yalnız bir söz! Mənim sizə bir şey danışmaq istəyirəm! Bu mənim qızımdır, eşirdirsiniz, mənim özüm qızımdır, uzun zamandan bəri üzünü görmədiyim qızımdır. Bu böyük bir tarixçədir. Mən cənab serjantları çox yaxşı tanıyıram. Mən oxlaqsız həyat tərzini keçirərkən küçə uşaqları üzərimə daş atdıqları zaman onlar həmişə mənə qarşı mərhəmətli idilər. Siz hər şeyi biləniz, qızımı buraxacağımıza əminəm.

Mən keçmişdə oxlaqsız bir qadın idim, bir gün qaraçılar qızımı mənəndən oğurladılar. Lakin mən düz on beş il qızımın ayaqqabısını saxladım, budur, görürsünüzmü! Qızımın incə ayaqları vardı. Mən Reyms şöhrindənəm, Fol-Ren küçəsində oluram. Adım da Şanfleridir! Bəlkə içinizdə tanıyanlar tapıldı? Şanfleri mən idim, o zaman siz də çox gənc idiniz! Gəzəl günlər idi! Biz çox gəzəl və şən saatlar keçirdik! Ağalar, mənə rəhm edə bilərsiniz, deyilmi? Qaraçılar mənim qızımı oğurlayıb düz on beş il öz yanlarında saxlayıblar, mən onun öldüyünə əmin idim, dostlarım, mən elə bildirdim ki, qızım ölmüşdür! Mən bu dəlikdə tam on beş il yaşadım! Bu asan iş deyil! Mən o qəddər ağlayırdım ki, nəhayət, Tanrının mənə rəhmi gəldi; bu gecə qızımı mənə qaytardı. Bu möcüzədir! Qızım ölməyibmiş! Siz onun mənəndən almayacaqsınız. Mən buna əminəm. Əgər mənə aparmaq istəsəydiniz, bu başqa məsələ. Amma o, uşaqdır. Cəmi on altı yaş var! Qoyun o, günəşin işığı seyr etsin. O sizə nə edib ki? Heç bir şey, mən də heç bir şey etməmişəm! Düşünün, mənim yer üzündə ondan başqa kimsə yoxdur. Mən artıq qoca bir qarıyam, Hözrət Məryəm qocalığımda təsəlli olaraq onu mənə qaytarmışdır. Siz də çox mərhəmətlisiniz, deyilmi? Siz bu qızın mənim qızım olduğunu əvvəlcə bilmirdiniz, indi isə bilirsiniz. Ah, mən onu nə qədər sevirəm! Cənab rəis, ona toxunmayın, mənə parça-parça edin! Siz çox mərhəmətli bir ağaya bənzəyirsiniz. Mənim bu sözlərdə kifayət edər, deyilmi? Cənablar, anamızı yadıma salın, mənim balamı aparmayın! Baxın, mən diz çöküb sizə yalvarıram, Hözrət İsayə yalvardığımı kimi! Mənə heç kəsin, heç bir şeyi lazım deyil! Ağalar, mən Reyms şöhrindənəm, mənim Magiyeta Pradondan mənə balaca bir mülk qalmışdır. Mən dilənçi deyiləm! Mənə sizin heç bir şeyiniz lazım deyil, yalnız qızımı mənəndən almayın! Cənab Allah, onu nəhaq yərə mənə qaytarmayıb! Kral! Siz kral deyirsiniz! Məgər kral mənim balamı öldürməklə kral alacaq? Həm də kral mərhəmətlidir! Bu mənim qızımdır, mənim qızımdır kralın qızı deyil! Bizi buraxın, çıxıb gedək! Biz getmək istəyirik. Baxın, iki qadın gəlir, onlardan biri ana, o biri onun qızıdır, nə olar ki, qoy özləri üçün getsinlər. Bizi də buraxın. Biz Reyms şöhrəndə, ah, cənab serjantlar, siz hər halda mərhəmətlisiniz, mən sizin hamınızı sevirəm! Siz qızığınızı mənəndən ayırmayacaqsınız! Yox, bu ola bilməz! Bu qətiyyətlə ola bilməz, deyilmi? Yavrum, balam...

Biz onun jestlərini, səsinə, udduğu göz yaşlarını, gah yalvararaq köksündə çarpazlaşdırdığı, cah da özışirdiyi ollorini, üzündəki kədərli təbəssümünü və ümitsiz nəzərlərini, yazıq və zavallı fəryadlarını, inilti və bağırılarnı təsvir etməkdə gücsüzük. O qurtardıqda Tristan göz yaşlarını gizlətmək üçün qaşlarını çatdı. Lakin zoifliyinə üstün gələndə qısa cavab verdi: "Bu kralın ömiridir!"

Sonra Anri Kuzeno müraciət edərək onun qulağına pıçıldadı: "Tez qurtar!" Bəlkə də Tristan ürəyinin tab gətirməyəcəyindən qor-xurdu.

Collad və əsgərlər daxməyə daxil oldular. Qadın heç bir müqavimət göstərmirdi, yalnız sürünə-sürünə qızının yanına gəldi və huşsuz halda onu qucaqlayaraq ağuşuna aldı.

Qaraçı qız yaxınlaşan əsgərləri gördü. Ölüm qorxusu onu oyatmışdı.

— Anacan! — o dillo ifadə olunmayacaq ümitsizliklə çığırdı, — onlar yaxınlaşırlar, məni xilas et!

Qoca qarı boğuş bir səslə:

— He, yavrum, mən səni xilas edəçəyəm, — ana boğuş səsiylə cavab verdi və qızını bərk-bərk qucaqlayaraq öpməyə başladı. Bu mənzərə daşı da rəhmə gətirirdi.

Anri Kuzen gənc qızın belindən yapışdı. Qız bu qaba ölin vücuduna toxunduğunu hiss edib qışqırdı və özündən getdi. Gözlərindən zavallı qızın üzünə iri yaş damcılarını düşən collad onu qucağına götürmək istəyirdi. O, Qudulanın gənc qızın belindən bərk-bərk yapışaraq sanki düşünlənmiş qollarını açmaq istədi, ancaq bu mümkün deyildi. Onda Anri Kuzen qaraçı qızı gözəli qapalı olan qarılıyla birlikdə bayıra sürüdü.

Artıq günəş doğmuşdu. Meydana toplaşmış xeyli avara əsgərlərin kimsə dar ağacına tərəf sürüdüyünü uzaqdan müşahidə edirdi. Tristan adətə beləydi; edam vaxtı meydana yığışan maraqlıları yaxına buraxmırdı.

Yaxındakı evlərin pəncərələrində kimsə görünmürdü. Yalnız uzaqda, Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsinin təpəsində iki adam dayanıb Qrev meydanına baxırdı. Aydın səhər səmasında onların qara siluetləri görünürdü.

Anri Kuzen yükünü sürüyə-sürüyə nərdivanın yanına çatdı, bu səhnə onun üçün ağır və ağırlı olduğundan ağır-ağır nəfəs alaraq,

kondiri gənc qızın gözəl boynuna keçirdi. Zavallı qız kondirin boğazına toxunduğunu hiss edib gözələrini açdı və başı üzərində dar ağacını gördü. Qız titrədi və ürəkəri parçalayan fəryad qopararaq bağırdı:

— Yox, yox! Mən istəmirəm.

Baş qızının paltarının altına girən qarı heç bir söz söyləmədi; onun bütün vücudu tir-tir əsir, acgözlüklə və tələsə-tələsə qızını öpdürdü. Collad fürsətdən istifadə edərək onun qızına sarılmış qollarını açdı; yorğunluqdan və ümitsizlikdən o müqavimət göstərmədi. Sonra collad qaraçı qızı çiyinə atdı; qız ortasından qırılmış kimi öyildi; collad dar ağacına çıxmaq üçün ayağını nərdivana qoydu.

Bu halda yerə uzanmış zavallı ana gözələrini açdı. Bir səs belə çıxarmadan üzündə döşətli ifadə ayağa sıçradı, vohşi heyvan kimi colladın üzünə atıldı və onun əlini dişlədi. Bu hadisə ildırım sürətilə baş verdi. Collad ağrının şiddətindən bağırdı. Əsgərlər yaxınlaşıb colladın qarlı əlini Qudulanın kolbotin kimi sıxılmış dişlərindən birtərə azad etdilər. Qadın israrla susurdu. Onu qaba hərəkətli itələdilər; başı zərbə daşa dəydi. Onu qaldırdılar, lakin o yenə yixildi. O ölmüşdü.

Gənc qızı öləndən buraxmayan collad yenidən nərdivanla yuxarı çıxmağa başladı.

II

AĞPALTARLI GÖZƏL MƏXLUQ

Kvazimodo Esmərdəlini gizlətdiyi otağı boş gördükdə gənc qızı müdafiə etdiyi müddətdə onun qaçırıldığını anladı. O, saçlarını yolaaraq hərətədən və qüssədən ayaqlarını yerə döyməyə başladı. Sonra qaraçı qızı axtara-axtara kilsəni ələk-vələk etdi. O, vohşi səslər çıxararaq fəryad edir və sarı saçlarını yolub məbodin döşməsinə töküürdü. Həmin döqiqədə qaraçını axtaran kral nişançıları da artıq qələbə çalaraq kilsəyə daxil olurdular. Kvazimodo kar olduğundan və heç bir şey anlamadığından qızın düşmənləri bunlar deyil, quldurlar olduğunu zənn edərək onlara yardım etməyə başladı. O, Tristanla birlikdə kilsənin ən gizli küncələrini dolaşdı, bütün gizli qapaları ona açdı. Zavallı qız kilsədə olsaydı, şübhəsiz, onu tələm edəçəkdi.

Nəhayət, Tristan axtarmaqdan yoruldu – halbuki o öz ovundan belə asanlıq əl çəkən adam deyildi – Kvazimodo axtarışlarına davam etdi. O, iyirmi dəfə, yüz dəfə kilsəni o yan-bu yana dolaşdı, yuxarı çıxdı, aşağı endi, yüyürdü, çaxırdı, bağırdı hər bir yeri iylədi, aradırdı, başını hər bir deşiyə soxdu, hər yeri məşəllə işıqlandırdı, dəli kimi vurmuxdu. Öz dişisini itirmiş erkək bu qədər qəzəblə və bərkədən nəriləyə bilməzdi.

Nəhayət, qızın kilsədə olmadığını, oğurlandığını anladıqdan sonra yavaş-yavaş zəng qülləsinə gedən pilləkənlə yuxarı çıxmağa başladı. Bu həmin pilləkən idi ki, qızı xilas etdiyi birinci gün onu böyük bir tənənə, sevinc və heyretlə dirmaşmışdı. İndi isə həmin yerdən keçərək başını salaraq nəfəs belə almır, səsinə çıxarmırdı. Kilsə yenə boş və tənha, sakit və lal olmuşdu. Kral nişançıları cadugəri şəhərdə axtarmaq üçün kilsədən çıxdılar. Kvazimodo bir az əvvəl içərisində gurultu qopan böyük məbəddə tək qaldıqdan sonra qaraçı qızı bir neçə həftə qanadı altına aldığı hücrəyə getdi.

Qarıya yaxınlaşanda birdən-birə gənc qızı orada tapacağını zənn etdi. Qalereyadan yanında dönüb keçəndə sıx budaqlar altında qurulmuş quş yuvası kimi hündür qübbənin altında gizlənmiş girdə pəncərəli, alçaq qapılı, kiçicik otağı gördükdə zavallının ürəyi bərk-bərk döyünməyə başladı. Yıxılmamaq üçün sütunların birinə söykəndi. O, qızın öz daxmasına qayıtdığını, mərhəmətli bir mələyin bəlkə də onu yenə geriyə qaytardığını, hücrə olduqca sakit, təhlükəsiz və yarasızlıq olduğundan, qaraçı qızın bayıra çıxmadığını zənn etdi. Bu şirin arzu şərəb və xəyalını puç etməmək üçün artıq irəliyə bir addım belə atmaq istəmədi. Öz-özünə dedi: “Hə, bəlkə də yatıb, ya da dua edir. Ona mane olmayım”.

Nəhayət, ürəklənərək yavaşca qarıya yaxınlaşdı, baxdı və içəri girdi: kimsə yox idi; daxma əvvəlki tək bomboş idi. Zavallı yavaş-yavaş daxmanı gözdü, qızın qorxusundan döşəyinin altına girə biləcəyini zənn edərək onu qaldırdı, başını yırtıladı və möyüs-möyüs dayandı. Sonra qəzəbindən əlindəki məşəli yerə atıb tapdaladı, heç bir söz söyləmədən, fəryad qoparmadan başını divara çırpdı və huşunu itirib yerə yıxıldı. Bir qədər sonra özüne gəldikdə yatağın üzərinə atıldı, çırpınmağa, bir az əvvəl gənc qızın başını qoyduğu və hələ də isti olan balışı çilgincasına öpməyə başladı. Sonra ölü kimi hərəkətsiz qaldı. Bir neçə dəqiqə də keçdi. Ayağa sıçradı, tər içində boğula-boğula, gözü oynaya-oynaya, zəng toxmağı kimi özünü divara çirp-

mağa başladı. O, başını divara vuraraq ölmək istəyirdi. Nəhayət, ikinci dəfə təqsiz halda yerə yıxıldı; sonra dizin-dizin sürünərək daxmadan çıxdı, süs və çaşqın halda qapının qarşısında çömbəldi.

O bir saatdan artıq bu vəziyyətdə qaldı. Gözünü boş daxmanın içinə dikmişdi. Heç bir hərəkət etmirdi. Onun görünüşü uşağının boş beşiyi ilə tabutu arasında oturmuş anadan daha ələmlə və dəlgin idi. O heç bir söz demirdi; yalnız ara-sıra bütün vücudu hicqırıqlarının şiddətindən sarsılırdı. Səssiz şimşək parıltısı kimi bu hicqırıqlar da yaşsız idi.

Görünür, məhz bu anda, öz kədərli dəlğəmliyiylə məsələnin kökünü axtararkən, qaraçı qızı kimin oğurladığını düşünərək birdən baş keşşi xatırladı. O, zəng qülləsi qapısının açarını yalnız Klodda olduğunu yadına saldı. Klodun gecə vaxtı gənc qıza etdiyi təvəvzləri də xatırladı. Birinci təvəvzədə Kvazimodo ona yardım etmiş, ikincisində isə mane olmuşdu. O, saysız-hesabsız başqa şeylər də xatırladı və az sonra qaraçı qızı yalnız baş keşşinin oğurladığına zərrə qədər şübhəsi qalmadı. Lakin o, Kloda o qədər dərin hörmət bəsləyirdi, bu adamı o qədər çox sevirdi, ona qarşı olan sədəqət, təşəkkür və minnətdarlıq duyğuları qəlbində o qədər dərin kök salmışdı ki, qısqançlıq və ələm bir dəqiqədə belə bu kökləri dartıb qopara bilməmişdi. Bunu başqası etsəydi, ona qarşı döşətlə kin və qəzəb hiss edərdi, Klod Froloya gəlincə, o yalnız ağrı və ələm hiss etdi.

Artıq hava işıqlaşdı. Məbədin üst balkonunda, qalereyanın döncəyində ona doğru gələn bir adam gördü. O, dərhal bu adamı tanıdı: baş keşşi idi.

Klod özüne baxmadan aramla şimal qülləsinə doğru gedirdi. Üzünü Sena çayının sağ sahilinə doğru çevirmişdi, uzaqda nəyisə görməyə çalışmış kimi başını qaldırmışdı. Bəzən bayquş da bir səmtə uçduğu halda, başqa səmtə baxır. Baş keşşi Kvazimodonun başının üstündən keçdiyi halda onu görməmişdi.

Qozbel mat qalmışdı. Baş keşşi şimal qülləsinin qapısından daxil oldu. Bu həmin qüllə idi ki, buradan şəhər idarəsi görünürdü. Kvazimodo ayağa durub baş keşşinin ardınca getdi. Lakin Klodun fikri başqa yerdə olduğundan arxasınca gələn zəngçələnin addım səslərini belə eşitmədi.

Notr-Dam kilsəsinin zəng qülləsindən Paris şəhəri, xüsusən də o zamankı Paris doğmağda olan yay günəşinin ilk şəfəqləri altında

olduqca ehtisamlı və gözəl görürdü. O gün göyüzü aydın və təmiz idi. Gecikmiş bir neçə ulduz yenidən söndürdü. Yalnız şərqdə, parlaq üfüqlərdə hələ də bir ulduz parlayırdı. Günəş bir az sonra doğacaqdı. Artıq Paris oyanmağa başlamışdı. Şərq tərəfdə açıq və təmiz havada minlərcə evin damı görünürdü. Zəng qülləsinin qiğət kölgəsi damdan-dama, böyük şəhərin bir tərəfindən o biri tərəfinə düşürdü. Bəzi məhəllələrdə gurultu eşidilməyə başlamışdı. O tərəfdən zəng səsi, bu tərəfdən çökək, araba səsi gəlirdi. Bəzi qara damların üzərində ağ tüstü görünürdü. Körpülərə, adalara çırpılan çay daire və xətlər şoklində hissələrə bölünmüşdü. Şəhərin kənarında, istehkamların arasında dumanlı şəkildə vadilər, zərif dağlar, tepələr görünürdü. Yarıoyanmış şəhərdən cürbəcür səslər eşidilirdi. Sərin səhər mehi dağların və təpələrin üzərinə sərilmiş dumandan bir neçə bulud qoparıb qərbə doğru qovalayırdı.

Kilsə meydanında ovlərdə süd bardaqları tutmuş bir neçə arvad dayanmışdı. Onlar heyrtlə gəcə vaxtı böyük kilsə qapısında omələ gəlmiş simqları və zədələri, dəliklərdə donmuş iki qurğuşun axınını bir-birinə göstərirdilər. Gurultulu gəcə səhnəsindən şəhərə qalan yalnız bu idi. Kvazimodonun qüllələrin arasında yandırdığı olduqca ocaq artıq sönmüşdü. Tristan isə meydanı təmizləməyi əmr etmiş, meyitləri Sena çayına atdırmışdı. XI Lüdvik kimi hökmdarlar cənabət və qətl izlərini dərhal təmizləməyi sevirilər.

Klodun dayandığı yerin altında sənətkarlıqla yonulmuş bir daş nov vardı; bu cür novlar, Qotik binalarda həmişə çox olur; novun yarığında iki gözəl mixəkümlü görünürdü. Yel əsdikcə mixəkümləri də başlarını öyrək sanki bir-birilərinə "sabahın xeyir" deyirdilər. Qüllələrin üzərində, yüksək göylərdə isə quşlar şən-şən civildəşirdilər.

Lakin Klod heç bir şey görmür və heç bir şey eşitmirdi. Onun kimi adamlar üçün gözəl səhər, quşcuğazlar, çiçəklər mövcud deyildi. Bütün bu geniş, əlvan və rəngin üfüqlərdə onun gördüyü şey yalnız bircə nöqtə idi.

Kvazimodo onun qaraçı qızı neylədiyini soruşmaq arzusu ilə çırpınırdı. Lakin baş keşik sanki bu an başqa ələmdəydi. Yəqin ki, o həyatının elə bir anını yaşayırdı ki, ayağının altında uçurum yarasaydı belə, hiss etməzdi. Gözlərini bir nöqtəyə dikərək hərəkətsiz və lal dayanmışdı. Onun sükut və hərəkətsizliyində o qədər müdhiş bir şey vardı ki, qorxaq adam olmayan zəngəncə belə titrədi və

onunla danışmağa cəsarət etmədi. O yalnız baş keşikşin gözlərini zildəyi tərəfə baxmağa başladı. Zavallı Kvazimodonun gözü Qrev meydanına sataşdı.

O bu meydanda Klodun maraqlandığı şeyi gördü. Dar ağacına nərdivan dayamışdılar. Meydanda çoxlu oşqor və az sayda camaat vardı. Biri meydanın ortasıyla ağ bir şey sürüyürdü, bu ağ şeyə qara bir şey yapışmışdı. Nəhayət, bu ağ şeyi sürüyən adam nərdivanın yanında dayandı, burada bir hadisə baş verdi: Kvazimodo bunu yaxşı görə bilmirdi. Doğrudur, onun yeganə gözünün xariqülədə qüvvəsi vardı, lakin dar ağacının qabağında yekpərə bir oşqor dayandığından Kvazimodo orada nə olduğunu yaxşı görə bilmədi. Bundan başqa homin anda üfüqdə günəş göründü, günəşin şüaları sanki birdən-birə Parisin bütün qüllələrini, bürclərini və bacalarını alovlandırdı.

Meydanda ağ şeyi sürüyən adam nərdivanla yuxarı dırmaşmağa başladı. Kvazimodo bu adamın çiyində bir qadın olduğunu gördü, yəqin ki, o ağpaltarlı gənc bir qız idi, onun boynunda kəndir vardı. Kvazimodo dərhal tanıdı: o idi.

Bu adam nərdivanın üst pilləsinə çatdı və kəndiri düzəltməyə başladı. Bu zaman Klod daha yaxşı görmək üçün sürəhinin üzərinə dırmaşdı.

Birdən bu adam çəkəsinin dabantıyla nərdivanı sürətlə itələdi və nəfəs belə almıyan Kvazimodo yerdən üç arşın hündürlükdə zavallı bədbəxt qızın kəndirdən sallandığını, cəlladın isə onun çiyinlərindən yapışdığını gördü. Kəndir bir neçə dəfə fırlandı və Kvazimodo qaraçı qızın bədəninin səyridiyini gördü. Klod isə boğazını uzadaraq gözlərini dar ağacından ayırmır və bu müdhiş səhnəni, cəllad ilə gənc qızı – hörümçəklə milçəyi seyr edir. Bu müdhiş dəqiqədə baş keşik yalnız insanlığın itirilmiş bir adamın gülə biləcəyi iblisənə qəhqəhəylə gülməyə başladı. Kvazimodo onun bu qəhqəhəsini eşitməyə də, görürdü.

Zəngçi Kloddan bir neçə addım geriyyə çəkilərək qəfildən hidlətlə ona hücum etdi və qüvvətli əlləriylə onu uçuruma itələdi.

Baş keşik yalnız: "Lənət!" – deyə bildi və aşağı uçdu.

Kvazimodonun Klodu itələdiyi yerin altında nov vardı. Klod bu novdan yapışmağa macal tapmışdı, ikinci dəfə bağırmaq üçün ağızını açdıqda, başının üzərində, sürəhinin kənarında Kvazimodonun intiqamla parlayan müdhiş üzünü gördü.

Klod bağırmaqda. Altında uçurum vardı. O, iki yüz fut yüksəklikdən daş döşmənin üzərinə düşməyə məhkum olmuşdu.

Baş keşiş heç bir söz söyləmədi, bir səs belə çıxarmadı. O, novla yuxarı dirmaşmaq üçün var gücü ilə çalışmağa başladı. Lakin əlləri hamar qranitdən yapılaş bilmədi, ayaqları isə qaralmış divarda dayaq tapa bilməyərək, yalnız onu cızdırdı. Notr-Dam kiləsəsinin zəng qül-ləsinə çıxanlar sürəhinin altında xırda bir daş çıxıntısı olduğunu bilir-lər. Zavallı baş keşiş də ayaqları həmin çıxıntıya keçirməyə çalışırdı, lakin ayağı elə hey sürüşürdü.

Kvazimodo onu xilas etmək istəyəydi, yalnız əllərini uzatması kifayət edərdi. Lakin o, Klod tərəfə baxmadan belə: gözünü Qrev meydanına, dar ağacına, qaraçı zıza dikmişdi. Bir az əvvəl baş keşişin dayandığı yerdəki sürəhiyə söykənərək, ildırım vurmuş adam kimi lal-dinməz dayanmış və bütün yer üzündə onun üçün mövcud olan yeganə şeydən gözünü ayırmırdı; bütün ömrü boyu yalnız birçə damcı yaş axmış gözündən göz yaşları sel kimi axmağa başladı.

Baş keşiş isə hələ də çapalamaqda idi. Daz altında soyuq tor dam-cıları görünür, barmaqları qana bulaşmışdı. Daşlar dizlərinin dərisini siyirmişdi. Hərəkət etdikcə nova dolaşmış cübbəsinin çirildiyini və söküldüyünü hiss edirdi. Bundan başqa, bədbəxtliyindən novun ucunda qurğuşun ağızlıq onun ağırlığından əyilirdi. Artıq anlamışdı ki, əlləri yorulub taqətdən düşsə, cübbəsi tamam cırılsa və ya qurğuşun boru qopsa, uçuruma uçacaqdır. Bədəninə də soyuq tor basırdı. Ara-sıra çəşqin gözlərini bir az aşağıdakı kiçik səthə dikərək bundan sonra yüz il ömrü olsa da, son günlərini bu iki kvadrat fut həcmində olan dar yerdə keçirməyi arzulayaraq kədər və ümidsizlik içində göylərə dalırdı. O, aşağıya meydana, uçuruma baxmaq istədi, lakin başını dərhal yuxarı qaldırdı: başında qalmış tək-tək tükləri də biz-biz olmuşdu.

Bu iki adamın sükutu dəhşətli bir şey idi. Baş keşiş Kvazimodo-nun bir neçə addımlığında cəhənnəm əzabları çəkdiyi halda, Kvazi-modo Qrev meydanına baxaraq ağlayırdı.

Klod hərəkət etdikcə yeganə istinadgahı olan borunu yerindən oynatdığı görüb artıq heç bir hərəkət etmirdi. O, novdan sallanaraq nəfəs belə almır, tərənəm, yalnız yığıldığını yuxuda görün adam kimi diksinirdi. Gözləri təəccüblə və xəstə halda bərəlməmişdi. Get-dikcə qollarının zəifliyini, borudan sürüşdüyünü, artıq bədəninin

ağırlığını saxlaya bilmədiyini, qurğuşun borunun getdikcə əyildiyini, yavaş-yavaş uçuruma yaxınlaşdığını hiss edirdi. Yuxarıdan oyun-caq boyda görünən kilə damlarından biri düz onun altında idi. O, dəhşətlə kilə damna baxır, onun kimi uçurumun üzərində hərəkət-siz dayanana, lakin heç bir şeydən qorxmayan heykəlləri nəzərdən keçirirdi. Ətrafında yalnız daş vardı: yanında heykəllər və divlər, altında daş döşmə başının üstündə isə ağlayan Kvazimodo vardı.

Meydana bir dəstə adam toplaşmış və novdan sallanan adama tamaşa edərək bu cür bir oyun oynayan adamın kim olduğunu anla-mağa çalışırdı. Aşağıdan gələn səslər səhərin sərini və təmiz hava-sında yaxşı eşidildiyi üçün Klod bu sözləri aydınca eşidirdi:

– O, nə edir, bu saat yığılacaq!

Kvazimodo isə ağlayırdı.

Nəhayət, dodaqlarında hiddət və dəhşət köpüyü görünən baş keşiş bütün söylərinin əbəs olduğunu anladı. Lakin o yenə də son qüvvəsini topladı. Dizləriylə novu qucaqladı, əllərlə divarın dəli-yindən yapışdı və təxminən bir futa qədər yuxarıya dirmaşa bildi. Ancaq bu zaman üzərində dayandığı qurğuşun boru qopdu və bu hərəkətdən cübbəsi də cırıldı. Bu zaman hər şeyin bitdiyini anlayıb gözlərini yumub yumruqlarını açdı, əlini novdan ayırdı və aşağı uçdu.

Kvazimodo onun yığıldığını gördü.

Belə yüksəklikdən yıxılan adam nadir hallarda düz xətlə düşür. Klod əvvəlcə əlləri uzanılı halda başaşağı düşü: dü, sonra havada bir neçə dəfə çevrildi. Külək onun bədəninə aşağıdakı çıxıntılardan birinə doğru apardı; bədbəxt sürətlə bu çıxıntıya daydı. O hələ ölməmişdi; hər halda zəngəncən olan barmaqlarıyla damın kənarından yapışmaq istədiyini görürdü. Lakin dam çox məliydi, keşişə tamamilə taqətdən düşmüşdü. O, damdan qopacaq kirəmit parçası kimi sürüşərək ağır daş kimi daş döşmənin üzərinə düşdü və hərəkətsiz qaldı.

Kvazimodo bunu görüb yenə gözünü qaraçı qıza dikdi. O, ağ pal-tarın altında can çəkişən və titrəyən qaraçı qızın vücudunu uzaqdan görürdü. Sonra aşağıya, meydana, insan formasını belə itirmiş baş keşişin meyitinə baxdı və qəlbinin dərinliyindən qopan müdhiş bir hüçürqlə dedi:

– Mənim sevdiklərim yalnız bunlar imiş!

FEBİN EVLƏNMƏSİ

Həmin axşam yepiskopun qarovulu baş keşişin meyitini götürmək üçün kilisə meydanına gələndə Kvazimodonun Notr-Dam kilsəsindən yoxa çıxmışdı.

Bu hadisəylə bağlı çox söz-söhbət oldu. Bəzi mövhumatçı parislilər Kvazimodo ilə Klod Frolo arasında bağlanmış şortə görə Kvazimodonun – iblisin, Klod Frollonun – cadugərin ruhunu apardığını düşünürdülər. Eyni zamanda iblisin cadugərin ruhunu apardığı zaman onu – qozun içini yemək istəyən meymun onu sındırdığı kimi – parçaladığını tamamilə təbii sayırdılar. Bu səbəbdən baş keşişin cənazəsini dualanmış yerdə dəfn etməkdən imtina etdilər.

XI Lüdovik bir il sonra, yəni 1483-cü ilin avqust ayında öldü.

Pyer Qrenquara gəlinə o, keçini xilas edə bilməmiş və nəhayət, müvəffəqiyyət qazanaraq dramaturq olmuşdu. O, astronomiya, fəlsəfə, arxitektura, germetika, bir sözlə, hər cür mənasız işlərlə məşğul olduğdan sonra, bunların içərisində ən mənasız məşğuliyyət olan dramaturgiyaya qayıtmışdı. O buna "həyatının faciəli sonu" adını vermişdi. Dram sahəsində qazandığı uğurlar haqqında 1483-cü ilə aid xəzinə kitablarında belə bir qeyd oxuya bilərik: "Cənab papa səfirinin gəlməsi münasibətilə Şatlede göstərilmiş misteriyayı yazmaq, tamaşaya qoymaq, və məşəddələ adam tutmaq, paltar kirayə etmək, eyni zamanda lazım gələndə xərətlilik işlərini görmək üçün dülqor Jan Marşana və müəllif Pyer Qrenquara yüz livr verilmişdir".

Feb de Şatoperin də sonu faciəli oldu: o, evləndi.

KVAZİMODONUN EVLƏNMƏSİ

Biz, qaraçı qızla baş keşişin öldüyü gün Kvazimodonun Notr-Dam kilsəsindən yox olduğunu söyləmişdik. Bundan sonra artıq onu kimse görməmiş və başına nə iş gəldiyindən xəbər tutmamışdı.

Esmeraldanı edam etdikdən bir gün sonra collad köməkçiləri onun meyitini gecə vaxtı dar ağacından düşürüb, o zamanki adətə görə, Monfokon zirzəmisinə aparmışdılar.

Sovalın sözlərinə görə, Monfokon Fransa krallığının ən qədim və ən gözəl dar ağacı imiş. Tampl məhəlləsi ilə Sen-Marten məhəlləsi arasında, Paris hasarının təxminən 160 sajnlığında, Kurtildən bir neçə ağac uzaqlıqda, maili, fəqət uca bir təpənin başında Kelt məbədinə bənzəyən qərribə bir binə ucalırdı.

Təpə üzərində daşdan yonulmuş, on beş fut yüksəkliyində, otuz fut genişliyində və qırx fut uzunluğunda böyük bir paralelepiped təşəvvüf edin; bu binanın bir qapısı, bayırdan pilləkəni və kənarları sürəhiylə əhatə olunmuş meydançası vardı. Bu meydançada yonulmamış daşdan qayrılmış on altı ədəd böyük sütun vardı; sırayla düzülmiş sütunların hər birinin hündürlüyü otuz fut idi; onların üzərində yoğun dirəklər vardı; bu dirəklərdən də zəncirlər asılmışdı. Zəncirlərin hər birindən bir skelet sallanırdı. Buradan bir az uzaqda; düzənlikdə daş bir çarxıx və iki balaca dar ağacı vardı. Bunlar sanki mərkəzdəki dar ağacın qol-budaqlarıydı. Bütün bunların üzərində, göyüzündə qarğalar uçurdu. Monfokon beləydi.

1328-ci ildə tikilmiş bu müdhiş dar ağacı XV əsrin sonunda artıq xarabaya çevrilmişdi; dirəkləri çürümüş, zəncirləri paslanmış, daş sütunlarının üzərində isə kif əmələ gəlmişdi. Dar ağacın təməlinə insan ayağı dəymədiyindən orada ot bitmişdi. Gecələr, ayın solğun işığı düşəndə üfqudə həmin dar ağacın müdhiş profili görünürdü. Külək onun paslanmış zəncirlərini cingildədir, zəncirlərdən asılmış skeletləri qararıqlıda silkləyirdi. Bu müdhiş dar ağacın qurulduğu yer bütün ətrafda məşum ad çıxarmışdı.

Bu dəhşətli qurğunun daş təməli içəridən boş idi. Onun içərisində çürümüş və qırılmış barmaqlıqla qapanan geniş bir zirzəmi vardı. Bu zirzəmiyə yalnız Monfokon zəncirlərindən düşən meyitlərin qalıqları deyil, bəlkə də bütün Parisdəki dar ağaclarından asılmış bədbəxtlərin də cənazələri atılırdı. Bu müdhiş zirzəmidə bir çox cinayətlər və çoxlu insan cəsədləri gizlədilmişdi. Monfokonun birinci qonağı və abidi olan Enqerrə de Marinindən tutmuş son qonağı və abidi olan admiral Kolnyiyə qədər bu dünyanın bir çox qüdrətli və məsum insanların sümükləri burada toplanmışdı.

Kvazimodonun gizli yox olmasına gəlinə, biz bu barədə yalnız bunları öyrənə bildik.

Təsvir etdiyimiz hadisələrdən il yarım, yaxud iki il sonra iki gün əvvəl asılmış və yeni kral VIII Karlın ömrilə hörmət əlaməti olaraq

daha gözəl bir yerdə – Sen-Loran qəbiristanlığında dəfn edilməli olan bərbər Olivyenin cəsədini çıxarmaq üçün Monfokon zirzəmi-sinə gələnələr iyirənc skeletlərin arasından iki skelet tapmışdılar. Bu skeletlərdən biri, digərini olduqca qoribə şəkildə qucaqlamışdı. Skeletlərdən birinin qadın skeleti olduğu anlaşılırdı. Onun üzərində hələ də bir zamanlar ağ rəngdə olduğu zənn edilə biləcək paltarın çürümüş qalıqları vardı; skeletin boynunda isə qoribə toxum dənələrindən düzəldilmiş boyunbağı vardı, boyunbağıdan yaşıl parçadan tikilmiş ağzıaçıq və içiboş ipək bir torbacıq asılmışdı. Ehtimal ki, bu şeylər qiymətli olmadığından cəllad onlara maraq göstərməmişdi. Birinci skeleti qucaqlayan o biri skelet isə kişi skeletinə bənzəyirdi. Bu skeletin bel sümüyü əyri, baş çiyinlərinə qısılmış, bir ayağı isə o birindən qısa idi. Boyun fəqərələri salamat olduğundan dar ağacından asılmışdı, anlaşılırdı. Demək, bu cəsədin sahibi özü zirzəmiyə gəlmiş və burada ölmüşdü. Onu qucaqladığı skeletdən ayırmaq istədikdə dağılıb kül olmuşdu.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

Birinci kitab

I. Böyük salon	19
II. Pyer Qrenquar	33
III. Kardinal	42
IV. Jak Koppenol	48
V. Kvazimodo	56
VI. Esmeralda	63

İkinci kitab

I. Xaribdadın Scillaya	66
II. Qrev meydanı	68
III. Yumruq əvəzinə öpüş	70
IV. Axşamlar küçədə gözəl bir qadını toqib etməyin narahatlıqları	79
V. Uğursuzluqlar davam edir	83
VI. Sınıq piyalə	85
VII. Zıfaf gecəsi	104

Üçüncü kitab

I. Paris Notr-Dam kilsəsi	114
II. Yüksöklüklən görünən Paris	121

Dördüncü kitab

I. Mərhumətli insanlar	142
II. Klod Frollo	146
III. Vəhşi şürünün çobanı daha zalım olur	150
IV. Köpək və onun sahibi	157
V. Klod Frollo fəslinin davamı	158
VI. Xalqın nifrəti	163

Beşinci kitab

I. Abbat Sen-Marten	165
II. Bu onu məhv edəcək	175

Altıncı kitab

I. Köhnə məhkəmə sistemində qərəzsiz baxış	189
II. Siçan yuvası	199
III. Bir qoğalın tarixçəsi	203
IV. Bir damcı su üçün göz yaşı	223
V. Qoğal hekayəsinin sonu	232

Yeddinci kitab

I. Keçiyə sirt verməyin təhlükəsi	233
II. Keşişlə filosof eyni şey deyil	247
III. Zənglər	256
IV. Tale	259
V. Qara paltarlı iki adam	271
VI. Təmiz havada söyülən yeddi söyüşün təsiri	277
VII. Kabus	281
VIII. Çaya baxan pəncərənin faydası	289

Səkkizinci kitab

I. Qurumuş yarpağa dönən gümüş pul	297
II. Gümüş pul və quru yarpaq fəslinin davamı	307
III. Gümüş pul və quru yarpaq fəslinin sonu	311
IV. Bütün ümidlərini üz	314
V. Ana	328
VI. Müxtəlif cür yaradılmış üç kişi qolbi	332

Doqquzuncu kitab

I. Sayıqlama	347
II. Qozbel, tək göz, topal	356
III. Kar	360

IV. Gil və büllür	363
V. Qırmızı qapının açarı	372
VI. Qırmızı qapının açarı fəslinin davamı	374

Onuncu kitab

I. Bernardin küçəsində Qrenquarn ağlına dalbadal bir neçə parlaq fikir gəlir	378
II. Sərsəri ol	388
III. Yaşasın şənlik	390
IV. Ayı xidməti	397
V. Kral XI Lüdovikin ibadət xanası	414
VI. Gödək tiyələr cingildəyir	442
VII. Şatoper, kömək et	443

On birinci kitab

I. Ayaqqabı	446
II. Ağpaltarlı gözəl məxluq	475
III. Febin evlənməsi	482
IV. Kvazimodonun evlənməsi	482

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Yeganə Əsgərova</i>
Korrektorlar:	<i>Elnaz Xəlilqızı</i> <i>Nadir Quliyev</i>

Yığılmağa verilmişdir 11.04.2007. Çapa imzalanmışdır 13.08.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 30,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 112.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.

W16(4)
H96